

Lapidem
FOUNDATION

HEIMERICK M.J. TROMP

DE NEDERLANDSE LANDSCHAPSTIJL IN DE ACHTTIENDE EEUW

DE NEDERLANDSE
LANDSCHAPSTIJL
IN DE ACHTTIENDE EEUW

HEIMERICK M.J. TROMP

DE NEDERLANDSE
LANDSCHAPSTIJL
IN DE ACHTTIENDE EEUW

Passio et Compassio

Aan mijn Ouders

Heimerikus Tromp (1918-2007) en Johanna Maria Tromp-Ramack (1918-2010)

In dierbare herinnering

Dein Leben, Mensch ist eine Reise,
Der Weg verführt. Gehe, hof, sey weis.

*Ami crois moi, la Vie n'est qu'un Voyage.
Le Chemin te Trompe. Avance, Espere, sois Sage.*

Inschrift in de kaart van het Bagno in
Burgsteinfurt door G.F. Le Rouge, 1789

© 2012 H.M.J. Tromp

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden

www.sidestone.com

Sidestone bestelnummer: SSP128980001

ISBN 978-90-8890-100-3

Vormgeving omslag: K. Wentink, Sidestone Press

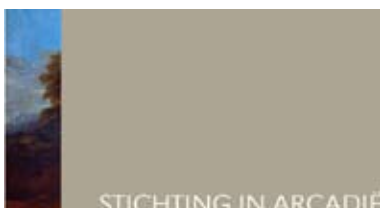
Vormgeving binnenwerk: P.C. van Woerdekom / F. Stevens, Sidestone Press

Omslagfoto: 'Op de celon te Zien op Beekhuizen [Velp] in Gelderland' (1814), Daniel
Johannes Torman Kerkhoff Gelders Archief, Topografisch-historische Atlas, nr. 1555-1.

Dit boek is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van:

Prins Bernard Cultuurfonds | K.F. Heinfonds | Staalbankiers | Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht | Ridderschap van Overijssel

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door:

GROEN VERLEDEN
JAN HOLWERDA

Inhoudsopgave

Dankwoord	9
Inleiding: Algemeen - De Landschapsstijl in Nederland	11
Parterres in de ‘Fransche en Engelsche smaek’	11
Afscheid van ‘de stijve tuinierkunst van Le Notre’	11
Nieuwe inzichten en studies	12
Europese context	13
Voorbeelden van grote en kleine creaties in de landschapsstijl	13
Overgang van de geometrische stijl naar de landschapsstijl	14
J.F.W. van Spaen van Biljoen, zijn reizen en scheppingen op Biljoen en Beekhuizen	14
Stadhouderlijk Hof, Patriciërs en Regenten	14
‘Gesunkenes Kulturgut’: de kleinere tuinen en parken van Gijsbert van Laar en Matthias Soiron	15
Verlichte idealen	15
De situatie in Engeland, Frankrijk, Duitsland	15
Van een ‘gevarieerde aanleg’ naar ‘vroege landschapsstijl’	34
1 Nederlandse buitenplaatsen in de achttiende eeuw ‘na den hedendaagschen of Engelschen trant’	35
Slingerbossen	38
Van ‘Slingerbosch’ naar ‘Engels Bosje’	47
‘Engelsche Boomgaarden’	50
‘Engels’ in de tuinkunst: beplanting	51
Dendrologische bronnen	54
Tempels en Tuinpaviljoens: ‘Fabriekjes’ in de achttiende-eeuwse tuinen en parken	60
‘Chinees’	61
‘Turksch’	63
‘Zwitserisch’	67
Literatuur en voorbeeldboeken	69
‘In een Engelschen Tuin’: aspecten en achtergronden van de vroege landschapsstijl	72
2 Et in Arcadia Ego I Een Geldersman in Europa: J.F.W. baron van Spaen van Biljoen en zijn reizen	77
Inleiding	77
Traditie en persoonlijke belangstelling	79
Johan Frederik Willem baron van Spaen van Biljoen en zijn voorgelacht	79
De jeugdijaren van Johan Frederik Willem van Spaen van Biljoen	83

De Grand Tour van een Gelders edelman, 1769-1770	84
Reis door de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden	84
Reis door Frankrijk en verblijf in Parijs	86
Kunst en Architectuur in Parijs	87
Huizen en Tuinen in Parijs en omgeving	88
Parijs-Compiègne-Straatsburg-Bern-Turiijn-Genova-Milaan	92
Van Milaan via Pavia, Piacenza, Parma en Ancona naar Rome	96
De Heilige Stad	97
Paleizen en Tuinen in Rome	99
Napels	101
Via Rome terug naar Noord-Italië: Livorno, Florence en Venetië	101
Wenen en Berlijn	103
De Duitse reis van 1783 en de Engelse reis van 1791	104
‘Un si grand partisan de belles vues’. De Duitse reis, 1783	105
‘A most romantic situation’. De Engelse reis, 1791	117
3 Et in Arcadia Ego II De praktijk van de aanleg op Biljoen en Beekhuizen.	
De ideeënwereld van J.F.W. baron van Spaen van Biljoen	135
Huwelijk en eerste jaren in Arnhem en Biljoen	135
De bronnen voor de geschiedenis van Biljoen en Beekhuizen	136
De eerste fase van de landschapsstijl op Biljoen en Beekhuizen, de aanleg tot 1783	137
De tweede fase van de landschapsstijl 1784-1795. J.G. Michaël en J.D. Zocher sr.	144
De tijd van de Franse revolutie, het Koninkrijk Holland en de inlijving	156
De periode van 1810 tot Van Spaens dood in 1827	159
Eden van Gelderland en Geldersch Arkadia	162
De wandeling	165
De Grote Zaal op Biljoen, 1780-82	169
Inspiratiebronnen voor de Zaal op Biljoen	171
Et in Arcadia Ego: de creatie van een Gesamtkunstwerk van architectuur, parkaanleg en interieurkunst op Biljoen en Beekhuizen	178
4 Prins Willem V en de Landschapsstijl op de stadhouderlijke verblijven 1760-1800	183
Prins Willem V en zijn belangstelling voor buitenplaatsen en landschapsarchitectuur	188
Belangstelling	190
Bezoeken aan buitenplaatsen	192
Literatuur	197

Prins Willem V, Philip Willem Schonck en de stadhouderlijke buiten- plaatsen tot 1795	198
Prins Willem V en de achttiende-eeuwse landschapsstijl: een zoon van zijn tijd	210
5 Vijf voorbeelden van vroege buitenplaatsen in Landschapsstijl: Beecke- stijn, Het Huys ten Donck, Elswout, Zuydwijk en Boschwijk	213
Inleiding	213
Beeckestijn	215
Het landschapspark	216
Tussen rococo en landschapsstijl	220
De Buitenplaats Zuydwijk	221
Het geometrische park	222
Het landschapspark	224
Van uitgestrekte geometrische aanleg naar park in vroege landschapsstijl	228
Het Huys ten Donck	229
Het landschapspark	232
De schepping van Cornelis en Otto Groeninx van Zoelen 1765-1820	238
Elswout	240
Het landschapspark	243
Een uitgestrekt park in vroege landschapsstijl met schilderachtige gezichten en fabriekjes	250
Boschwijk: de tuin van de dichter Rhijnvis Feith	250
De eerste fase van het landschapspark	252
Feith's ode 'Aan Boschwijk'	253
De tweede fase, 1801-1824	258
De dichter en zijn buitenplaats: reflectie en inspiratie	260
Buitenplaatsen en hun parken in vroege landschapsstijl: de interactie tussen eigenaren en ontwerpers	261
6 Kleine tuinen en Engelse Hoven 'Voornamelijk van dezulke, die met weinig kosten te maken zijn'	263
Gijsbert van Laar en Matthias Soiron, twee ontwerpers van kleinere tuinen en parken rond 1800	263
Van Laar en Soiron	265
Gijsbert van Laar, Leven en Werken.	266
Een groot gezin; zijn clientèle in Zuid-Holland	268
Gijsbert van Laar en zijn landschappen in miniatuur	270
De plattegronden	272
De beplanting	274
De tuinsieraden	280

Van Laars Magazijn als verzameling en voorbeeldboek	282
Rijkdom aan voorbeelden, veelzijdigheid in kleinschaligheid	288
Matthias Soiron, architect en tuinontwerper	290
Soirons tekeningen van geometrische tuinen en 'Engelse Hoven' in Maastricht	292
Geometrische of formele ontwerpen	293
Ontwerpen van 'Engelse Hoven'	296
A man of all seasons: de architect, meubelontwerper, 'meester schrijnwerker en metzelaar' Matthias Soiron als tuinontwerper.	304
7 Politiek en symboliek op de achttiende-eeuwse buitenplaats	307
Parkaanleg in landschapstijl en het streven naar vrijheid	307
Prinsgezinden, Patriotten en Vrijmetselaars	307
Belangstelling voor verlichte en andere genootschappen	315
Onderzoek naar de relatie Tuinkunst-Vrijmetselarij	316
Het werken met symbolen en legenden	318
Belangstelling voor de geschiedenis van de bouwkunst bij vrijmetselaren. James Anderson's History of Freemasonry (1738)	324
Vrijmetselarij op de achttiende-eeuwse buitenplaats: stand van zaken in Europa	325
Symboliek op de Nederlandse buitenplaats in de tweede helft van de achttiende eeuw: een verkenning	330
<i>Entre acte: Hoe las een achttiende-eeuwer de symboliek van een tuin?</i>	332
De eerste loges in Nederland. Weerstand en belangstelling in katholieke kring	334
Buitenplaatsen als plaats van samenkomst van vrijmetselaren	334
Architecten, Landschapsarchitecten en voorbeeldboeken	351
Symboliek op de achttiende-eeuwse buitenplaats: een bijzondere wandeling	358
Literatuur en 'Further Readings'	361
Index	387
Index van buitenplaatsen	397
Illustratieverantwoording	403

Dankwoord

Dit boek was niet in deze vorm tot stand gekomen zonder de niet-aflatende steun van Jan Holwerda (Groen Verleden) en Ronald van Immerseel (Stichting In Arcadië) waarvoor ik hen zeer veel dank verschuldigd ben. Zij hebben een belangrijk aandeel gehad in de eindredactie van het boek, het up to date brengen van de tekst en de beeldredactie. Heel veel dank ook aan Charlotte Prinsen-Avenarius (Stichting Lapidem), Jörg Franken (Bureau Conserf), Wouter van Aken en Lillian Kusters (Stichting In Arcadië); zij hebben er voor gezorgd dat het boek ook werkelijk kon verschijnen. Een bijzonder woord van dank geldt ook Catharina van Groningen, Erik Kleijn, Martijn Mehrrens en Rudolph van Suchtelen. Zij stonden aan het begin van de lange weg om het manuscript voor een groter publiek leesbaar te maken. De acribie en het redactionele talent van Catharina van Groningen is uitgangspunt geweest bij het gereed maken van het huidige boek; het was daardoor des te gemakkelijker om diverse stukken te herschrijven. Speciale dank geldt ook de leden van de Cascade-werkgroep De Vrije Tuinlieden. Met hen maakte ik vele inspirerende bijeenkomsten mee. In de laatste fase waren het met name Henk van der Eijk, Jan Holwerda, Wim Meulenkamp en Theo Wit die samen met mij tijdens een prachtige reis langs Duitse vrijmetselaarstuinen de definitieve versie van hoofdstuk 7 bespraken en wier opmerkingen van onschatbare waarde waren. Datzelfde geldt voor Ted van der Leest en Gerrit van Eijk met wie ik diverse maçonnieke aspecten doornam.

In mijn proefschrift heb ik vele vrienden en collegae reeds genoemd, die mij op welke wijze dan ook bij deze studie terzijde stonden. Deze dank geldt onverminderd ook m.b.t. dit boek. In het bijzonder wil ik hen memoreren, die na 2000 met mij in gesprek bleven over de inhoud van het boek en mij stimuleerden er mee door te gaan. Dit zijn Gerrie Andela, Pieter Biesboer, Vincent Collette, Claas Conijn, Marie-Louise van Dedem, René Dessing en Wim Dröge, Zeno van Dorth tot Medler, Wies Erkelens, Nathalie de Harlez de Deulin, Rudolph van Hövell tot Westerflier, Marina Laméris en Roel van Norel, Simon Macleod, Chris de Maegd, Wim Oers, Carla Oldenburger, Koen Ottenheim, Willem Poerink, Tessel Pollmann en Pram Sutikno, Hans Renes, Paul Schaap, Carla Scheffer, Malek Setti, Ine-Marie Tromp, François-Emmanuel de Wasseige, Annemieke Wielinga, Geert Wisse en Gabrielle van Zuylen van Nijevelt van de Haar.

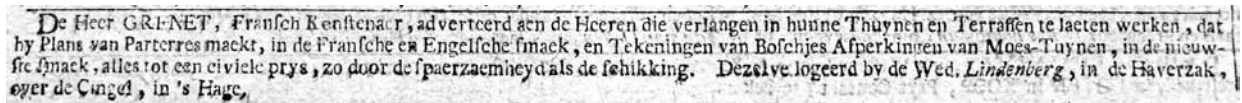
Tenslotte heb ik veel steun ondervonden van diverse eigenaren of beheerders van buitenplaatsen, die mijn zoektochten met belangstelling volgden en altijd steunden. Ik noem in het bijzonder Bob van Beek (Landfort), de heer en mevrouw van Everdingen-Bierens de Haan, Catharina Groeninx van Zoelen en haar ouders, jhr. en mevrouw F.W.E. Groeninx van Zoelen-Waller (Het Huys ten Donck), Marianne Lenshoek (Huis te Kloetinge), Daan van der Have (Dordwijk), Louise en Pieter Oosterlee-Dubois (het Gasthuis, Bemelen), Egbert Hoogenberk (Voorstonden), Remko Posthuma (Berbice), Bert Kiekenbelt (Boschwijk), Menoucha Ruitenbergh, Antonie en Peter Szymkowiak-van Heinsberg (kasteel Obbicht), Ghislain d'Ursel (château de Hex).

Algemeen

De Landschapstijl in Nederland

Parterres in de ‘Fransche en Engelsche smaak’

In november van het jaar 1764 verschijnt er in de *‘s Gravenhaegse Courant* een advertentie van de heer Grenet, ‘Fransch Konstenaer’, waarin hij zich aanbiedt om voor geïnteresseerden parterres te maken ‘in de Fransche en Engelsche smaak’; ook vervaardigt hij ‘Tekeningen van Boschjes, (...) in de nieuwste smaak’.¹ Het is waarschijnlijk de eerste keer, dat het grote publiek in Nederland in een courant wordt geconfronteerd met een ontwikkeling in de tuin- en landschapsarchitectuur, die Engeland al enkele decennia in zijn ban hield. ‘Frans’ wordt naast ‘Engels’ gesteld en het begrip ‘parterre’ krijgt een minder formele betekenis. In plaats van een geometrische ‘parterre’ biedt Grenet tekeningen aan van bosjes in de nieuwste smaak.

De Heer GRENET, Fransch Konstenaer, adverteert aan de Heeren die verlangen in hunne Thuynen en Terraffen te laeten werken, dat hy Plans van Parterres maekt, in de Fransche en Engelsche smaak, en Tekeningen van Boschjes Asperkinnen van Moes-Tuynen, in de nieuwste smaak, alles tot een eiviele prys, zo door de spaerzaamheyd als de sehikking. Dezelve logeerd by de Wed. Lindenberg, in de Haverzak, over de Cingel, in 's Hage,

1 Grenet, ‘Fransch Konstenaer’, maakt parterres ‘in de Fransche en Engelsche smaak’; en ‘Tekeningen van Boschjes, (...) in de nieuwste smaak’. Advertentie ‘s Gravenhaegse Courant, 19 november 1764.

Zijn advertentie lijkt voor Nederland het startschot te zijn van een nieuwe visie op de natuur, die tijdens de achttiende eeuw ook in ons land tot de creatie van parken en tuinen in de ‘Engelse’ landschapstijl zou leiden. Dat het een Fransman was, die ons met ‘Engelse’ ontwerp- en beplantingsideeën wilde laten kennismaken, is intussen veelzeggend. Het had ook een Duitser kunnen zijn. Echte Engelsen treft men in de achttiende eeuw in feite niet of nauwelijks in onze parken en tuinen aan, of het waren lieden als William Beckford en Samuel Ireland, die na hun bezoek niet zonder spot of kritiek verslag van hun ervaringen deden.²

Afscheid van ‘de stijve tuinierkunst van Le Notre’

Een kleine dertig jaar later, in 1793, schrijft A. Loosjes in *Het Hout, of Boschgedachten*: ‘Wanneer zullen die dagen aanbreeken, wanneer zich de kunst van het juk der ouderlijke vooroordeelen ontslaat, en alleen aan u offert... Dan wanneer de mensch zelf durft te denken, en de prangende schoeizels van denk-

1 Voor de literatuurverwijzingen zijn in de noten alleen auteur en jaar van uitgave opgenomen. Zie literatuurlijst voor de bibliografische gegevens. *‘s-Gravenhaegse Courant* 19-11-1764.

2 Beckford 1991 en Ireland 1790, 74.

beeldige schoonheid verwerpende, met min angstige treden uwe stappen na wandelt. - Reeds verdwijnen allengs meer die stijfgesnoeide haagen reeds kronkelen zich veele laanen in onregelmaatige bogten. De stijve tuinierkunst van Le Notre, die Europa zo veele jaren besmet heeft, is ook tot onze lustboschjes, is tot dit Bosch doorgedrongen... Doch de groote Hirschfeld - de onsterflijke Kent hebben eenen anderen weg gebaad. Laaten dan de Nederlanders, die voor zo volgziek bekend staan, acht geeven op de wenken dier twee lichten - en het schilderagtige schoon, dat met één de Natuur in haaren bekoorlijksten dag is, tot het eenig model van haare bosschen en tuinen neemen.'³

Nieuwe inzichten en studies

Uit de woorden van Loosjes zou men kunnen opmaken, dat er sinds het verblijf van Grenet in de daarop volgende decennia op het gebied van de tuin- en landschapsarchitectuur in Nederland niet veel veranderd is. Die indruk bestond in ieder geval nog aan het begin van de twintigste eeuw, zoals bij Van Sypesteyn, die vond, dat men bij ons niet over de landschapsstijl kan spreken vóór de negentiende eeuw. Ook Bijhouwer meende, dat de 'romantische landschapsstijl' ons land pas omstreeks 1810 bereikte.⁴

Dit beeld is echter de laatste decennia aanzienlijk gewijzigd. In *De Nederlandse Buitenplaats* oriënteert Van der Wyck zich op de introductie van de landschapsstijl in de tweede helft van de achttiende eeuw en behandelt hij in het kort enkele belangrijke voorbeelden.⁵ Ook E. A. de Jong en C.S. Oldenburger-Ebbers hebben zich met het begin van de landschapsstijl in Nederland bezig gehouden. Zij verrichtten beiden initiërend onderzoek met betrekking tot belangrijke ontwerpers uit die tijd, zoals J.G. Michael, J.D. Zocher sr. en J. Otten Husly. De Jong besteedde ook aandacht aan het onderwerp in algemene zin en in de internationale context.⁶ Intussen verschenen er bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist verschillende monografieën van de hand van de auteur en U.M. Mehrtens, die buitenplaatsen met een achttiende-eeuwse aanleg in landschapsstijl tot onderwerp hadden.⁷ De bestudering van de achttiende-eeuwse tuinkunst kreeg in 1985 een belangrijke impuls tijdens het symposium 'Nederlandse Tuinen in de achttiende eeuw', georganiseerd door de Werkgroep Achttiende Eeuw, waarin veel van het hierboven genoemde materiaal gepresenteerd werd. Ook bood het tijdschrift van het Tuinhistorisch Genootschap 'Cascade', opgericht in 1987, de gelegenheid tot de publicatie van diverse vondsten. Door deze studies is het veel duidelijker geworden, welke plaats cultuurhistorisch belangrijke objecten als Biljoen en Elswout in de Nederlandse cultuurgeschiedenis innemen. Ook voorzagen zij in een schets van de landschapsstijl in de tweede helft van de achttiende eeuw. Toch bleef de gehele ontwikkeling van de landschapsstijl nog onvoldoende duidelijk. Het meeste onderzoek concentreerde zich op monografische details met betrekking tot de buitenplaatsen, hun eigenaren en de betreffende architecten. Aan een studie, waarin de introductie

3 Loosjes Pz. 1793, 20.

4 Van Sypesteyn 1900, 161 en Bijhouwer 1942, 30.

5 Van der Wyck 1982, 223-347.

6 De Jong 1987, 1989 en 1993. Oldenburger-Ebbers 1990 en 1991 (4x).

7 Tromp 1980 en 1983, Tromp en Mehrtens 1984.

van de landschapstijl met de belangrijkste aspecten en achtergronden centraal zou staan, bleef behoefte. Ik heb getracht om in het proefschrift *Et in Arcadia Ego. Aspecten en achtergronden van de landschapstijl in Nederland in de tijd van J.F.W. baron van Spaen van Biljoen (1760-1800)* (Universiteit Utrecht 2000) aan de hand van vele detailstudies een bredere visie te geven op deze nieuwe stijl van aanleg, zoals die in Nederland in de achttiende eeuw gestalte kreeg.⁸ Tevens wilde ik de vraag beantwoorden, waarom en hoe men zich ook in ons land tot deze ‘natuurlijke’ stijl voelde aangetrokken.

Europese context

Dit boek is een ingrijpende bewerking van het oorspronkelijke proefschrift en werd voor de leesbaarheid voor een groot publiek aanzienlijk ingekort, zonder dat de kern van het onderzoek verloren ging. Het wil een antwoord geven op de hierboven genoemde vragen. Ook is geprobeerd om belangrijke gegevens te verwerken, die ná het verschijnen van het proefschrift in 2000 bekend zijn geworden. Wij hebben ons hierbij uiteraard grote beperkingen opgelegd maar noemen met name de studies van Martin van den Broeke, Wim Meulenkamp, Arinda van der Does, Jan Holwerda en Elisabeth den Hartog m.b.t. Gijsbert van Laar⁹, die veel extra materiaal hebben opgeleverd, de nieuwe inzichten m.b.t. Beeckestijn van Lucia Albers en Carla Oldenburger¹⁰ en de boeiende studie van Martin van den Broeke over Jan Arends en de Buitenplaatsen op Walcheren. Zijn boek overstijgt de grenzen van de ‘Tuin van Zeeland’ in hoge mate, waar hij zich in zijn inleidende hoofdstuk ‘Tuinkunst in de tijd van Jan Arends: rococo’ concentreert op de vele verschijningsvormen van de achttiende-eeuwse tuinen en parken vanuit de achtergrond van stijlperioden zoals régence, rococo. Hierin licht hij begrippen als anglo-chinois en (vroeg) landschapstijl toe.¹¹ Om het onderwerp in zijn Europese context te plaatsen zullen we in deze inleiding in het kort enige aandacht besteden aan het ontstaan en de ontwikkeling van de landschapstijl in met name Engeland, Frankrijk en Duitsland. In de oorspronkelijke studie is hier in een apart hoofdstuk uitvoerig op ingegaan, maar hier beperken we ons tot een korte schets.

Voorbeelden van grote en kleine creaties in de landschapstijl

Het onderzoek naar de verschillende parken en tuinen werd in sterke mate vanuit de eigenaren opgezet met de gedachte, dat kennis over hun achtergrond, educatie, belangstelling en gedachtewereld kan leiden tot een beter inzicht in de revolutionaire veranderingen in de aanleg die op deze objecten plaatsvonden. Hun spirituele, politieke, culturele en sociaaleconomische achtergrond in relatie tot de landschapstijl kreeg speciale aandacht. Hierbij is niet alleen gekeken naar de grote, bekende voorbeelden, maar komt ook een reeks minder spectaculaire buitenplaatsen en tuinen aan bod. Zo kon de ‘canon’ verbreed worden;

⁸ Tromp 2000.

⁹ Van den Broeke en Meulenkamp 2003, Van der Does 2008, Den Hartog 2005 en 2008, Van der Does en Holwerda 2010 en Holwerda (*Magazijn*) 2010.

¹⁰ Albers 2009; zie ook Oldenburger-Ebbers 1998.

¹¹ Van den Broeke 2001.

een algemeen beeld van de landschapsstijl is immers niet alleen te schetsen aan de hand van de hoogtepunten. Dit maakt tevens duidelijk, hoe algemeen de verbreiding van het concept van de landschapsstijl in de achttiende eeuw al was in sociaal en geografisch opzicht. Het ging dan ook niet alleen om een exclusieve ‘modieuze’ beweging van een kleine, exclusief-aristocratische elite, al leverde die wel enkele belangrijke ‘founding fathers’.

Overgang van de geometrische stijl naar de landschapsstijl

In het eerste hoofdstuk wordt de Nederlandse situatie vanaf de overgang van de geometrische stijl naar de landschapsstijl behandeld. In dit hoofdstuk is aandacht besteed aan het vraagstuk van de ‘Engelse’ beplanting en de wijze van aanleg, aan het verschijnsel van de ‘fabriekjes’, (de speciaal voor tuin en park ontworpen architectuur), de literatuur en de voorbeeldboeken. Dit hoofdstuk draagt een inleidend karakter.

J.F.W. van Spaen van Biljoen, zijn reizen en scheppingen op Biljoen en Beekhuizen

In de volgende twee hoofdstukken staat de schepper van het park van Biljoen en Beekhuizen, J.F.W. van Spaen van Biljoen, centraal. Dankzij de grote hoeveelheid archiefmateriaal over Biljoen en Beekhuizen en de verschillende reisverslagen van zijn hand was het mogelijk zijn vernieuwende activiteiten met betrekking tot parkaanleg en interieurkunst op Biljoen en Beekhuizen te reconstrueren en in hun samenhang te plaatsen. Hierbij komen zijn milieu, zijn opleiding en culturele belangstelling aan de orde. Een dergelijke rijkdom aan gegevens is voor Nederland uniek en dit vormt samen met het feit dat zowel het park van Biljoen als de aanleg van Beekhuizen nog in grote lijnen bestaan voldoende legitimatie om Van Spaen van Biljoen in deze studie over de Nederlandse landschapsstijl in de achttiende eeuw als uitgangspunt te nemen. Ook bij Van Spaen zal veel aandacht geschonken worden aan zijn Europese ervaringen.

Stadhouderlijk Hof, Patriciërs en Regenten

Na deze reis door de achttiende-eeuwse wereld van parken en buitenplaatsen richten wij ons in het vierde hoofdstuk op de top van de maatschappelijke ladder, het Stadhouders Hof. Hierin worden de belangstelling van stadhouder prins Willem V voor de landschapsstijl en de opdrachten die hij gaf aan de architect Ph. W. Schonck behandeld. Samen met hoofdstuk vijf waarin de vernieuwingen op een viertal Hollandse buitenplaatsen en één Overijsselse, de buitenplaats Boschwijk en zijn schepper Rhijnvis Feith centraal staan, krijgen we een beeld van de rol van de opdrachtgevers die behoren tot de sociaal-culturele bovenlaag. Opvallend is dat het bij de interpretatie van de landschapsstijl in de achttiende eeuw dikwijls gaat om verschillende uitgangspunten en een gevarieerd resultaat.

‘Gesunkenes Kulturgut’: de kleinere tuinen en parken van Gijsbert van Laar en Matthias Soiron

Dat de landschapstijl al in de achttiende eeuw tot het ‘gesunkenes Kulturgut’ ging behoren en haar idealen tot in bredere lagen van de samenleving doordrongen blijkt in hoofdstuk zes. Van de diverse architecten en ‘aanleggers van buitenplaatsen’ die ontwerpen voor kleinere tuinen en parken maakten, was een tweetal ongetwijfeld het meest prominent: de vooral in Utrecht en Holland werkende Gijsbert van Laar en de Maastrichtenaar Matthias Soiron.

Verlichte idealen

In het zevende hoofdstuk is tenslotte de vraag gesteld of er een parallel kan worden getrokken met ontwikkelingen elders in Europa op politiek, filosofisch of spiritueel terrein. Daarbij wordt o.a. gekeken of er in de Nederlandse achttiende-eeuwse voorbeelden enige invloed te vinden is van de verlichte idealen van de vrijmetselarij, een toen nog jong maar zeer succesvol gezelschap, dat zich na 1750 snel uitbreidde en in vele landen aanhang vond.

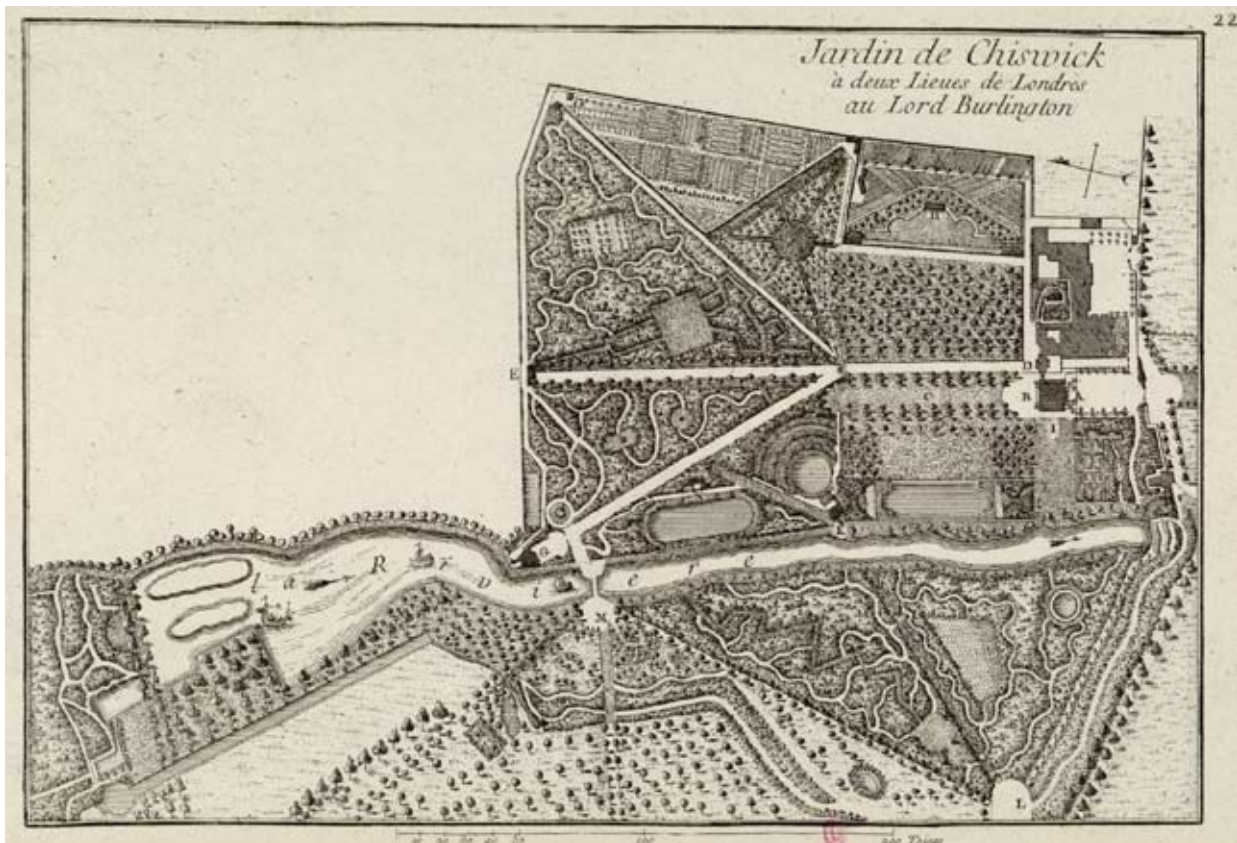
De situatie in Engeland, Frankrijk, Duitsland

In een van de bekendste Nederlandse beschrijvingen van Groot-Brittannië en Ierland uit de tweede helft van de achttiende eeuw vraagt de auteur, de Leids-Delftse regent Johan Meerman, speciale aandacht voor de tuin- en parkaanleg, waarin de Engelsen in zijn tijd uitmunten. In zijn *Eenige Berichten omtrent Groot-Britannien en Ierland* somt hij daarvan verschillende aspecten op, nadat hij eerst de perfecte grasmat heeft genoemd, voor veel buitenlanders het meest opvallende aan de Engelse buitenplaats: ‘Door dit gazon loopt meest een slingerend wandelpad, ‘t welk men met gestooten steenen hard maakt, en ‘t welk de regen nimmer doorweekt. Hier en daar staan in het gras ronde boom-groepen van verschillende grootte; twee dichte reien van heestergewassen, *evergreens* en allerlei laag geboomte borduuren op veele plaatsen het pad.’ Na enkele opmerkingen over de beplanting en de wijze, waarop die gerangschikt wordt vervolgt hij: ‘In ‘t midden der buitenplaatsen ligt veeltids een zeer aanzienlyk stuk gras, of een water verscheiden morgen groot, rondom welk de wandelingen rond geleid worden, dan eens tusschen nederige gewassen, dan weer onder hooger geboomte.’ Ook wordt Meerman getroffen door het schilderachtige aspect: ‘Naar maate de landstreek bergachtiger is, is men meester de tooneelen van zulk eene plaats schilderachtiger te maaken en meer party te trekken van de gezichten naar buiten; ‘. Het grote aantal gebouwtjes in de tuin leidt tot een welhaast klassiek ‘statement’ over de relatie tussen natuur en kunst, een vraagstuk, dat al generaties lang in de tuin- en landschapsarchitectuur aan de orde werd gesteld: ‘Fonteinwerken ziet men weinig; doch zoo veel te meer tempels, salons, grotten, heremitages, bruggen, pylaaren, obeliskken en allerlei gebouwen van kunst: meest met uitgezochten smaak zoo wel geplaatst als aangelegd. Hoe uitgestrekt veelen deezer luthoven zyn moeten, kan men zich ligt verbeelden: doch hoe

verrukkend schoon zy zyn, en hoe de kunst, zonder zich zelve te verraden, de fraaje natuur heeft weten na te volgen, ja nog te verfraaien, kan men zonder ze gezien te hebben, zyner verbeelding by geen mogelijkheid opdringen.¹²

Op die wijze maakten de Europeanen van het Continent door eigen aanschouwing kennis met de zuivere 'klassieke' bouwstijl en de nieuwe tuinen in landschapsstijl. Een belangrijk aspect, dat heeft meegespeeld bij de verbreiding van de ideeën over buitenplaatsen en hun parken, was de toename van de reislust in bredere kringen en het gemak waarmee dat kon gebeuren. Het Europa van de achttiende eeuw werd in toenemende mate doorkruist en naast de verplaatsingen van de wetenschappers, de studenten, de 'Grand Touristen' en de kooplieden wordt de 'voyage mondain' in de tweede helft van de achttiende eeuw steeds meer algemeen. Na het einde van de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) nam deze vorm van reizen zelfs aanzienlijk in belang toe. Behalve het vredesklimaat werkten hier rond 1760 ook de verbetering van het wegennet en het ontstaan van de diligence aan mee; de geregelde diensten brachten de tijdsduur van de trajecten aanzienlijk terug.¹³ Engeland, aanvankelijk betrekkelijk weinig bezocht door de Fransen in de zeventiende eeuw, kwam aan het begin van de achttiende eeuw door Montesquieu en Voltaire in de mode en trok na 1763 steeds meer reizigers, die besloten het Kanaal over te steken.¹⁴

2 Georges-Louis Le Rouge, Chiswick. Uit: Jardins Anglo-Chinois, cahier I, 22 (1775).

12 Meerman 1787, 44-45.

13 Broc 1972, 555.

14 Idem, 569-576.

Het bezoeken van grotere en kleinere buitenplaatsen vanuit Londen wordt dan voor reizigers van het Continent een steeds belangrijker element van hun verblijf in Engeland. Vanzelfsprekend zijn het in de eerste plaats de buitenplaatsen met hun parken in de buurt van Londen zelf, die onderwerp van een dagtocht zijn. Kew, Richmond, Hampton Court en Chiswick hoorden daar toe. Montesquieu en Voltaire moeten tot de eerste buitenlanders behoord hebben, die de tuinen van Pope, Bridgeman en Kent leerden kennen. Voltaire bezocht Engeland van 1726-1729 en de baron de Montesquieu in 1729-1730.¹⁵

Beschikte men over meer tijd, dan reisde men naar de omgeving van Oxford of Bath en bezocht Rousham, Stowe en Stourhead. Van de Nederlanders was Belle van Zuylen een van de eersten van wie wij weten, dat zij buitenplaatsen en tuinen bekeek; zij maakte in haar correspondentie een prikkelende opmerking over de mode om artificiële ruïnes in de parken te plaatsen. Zij schrijft haar tante dat zij zijn bedoeld om met hun gaten, brokken steen, hun kleur en begroeiing met klimop de bezoeker om de tuin te leiden, maar die laat zich niet voor de gek houden!¹⁶ Andere Nederlanders van wie wij weten of aannemen dat zij buitenplaatsen met hun parken en tuinen bezochten waren mr. Cornelis Groeninx van Zoelen van Het Huys ten Donck, Belle van Zuylen's broer Willem René van Tuyll van Serooskerken, mr. Jacob Boreel sr. van Beeckestijn, J.F.W. baron van Spaen van Biljoen en natuurlijk de al genoemde Johan Meerman. Een tocht per rijtuig of per diligence, de 'Post-coach', was nergens zo goed georganiseerd als in Engeland en zo kon men niet alleen de natuurlijke schoonheid van het platteland ondergaan, maar ook de talrijke buitenplaatsen met hun collecties en parken bezoeken. Het was dan ook gebruikelijk om tijdens zo'n bezoek eerst volgens een vaste route de ronde door het huis te maken en vervolgens langs een bepaald circuit de tuin te bewandelen.¹⁷ Met betrekking tot de architectuur van de buitenhuizen is Meerman's opmerking over 'de hardnekkigste en gelukkigste studie der beste Architecten van Griekenland'¹⁸, zoals die in Engeland werd ondernomen, bepaald veelzeggend. Hij verwijst hiermee duidelijk naar de opbloei van het Palladianisme of de 'Augustan Taste', die vanaf het begin van de achttiende eeuw in Engeland tot bloei kwam. Het zelfde geldt voor de 'Tuinsieraden' of 'fabriekjes', de specifieke, meestal kleinschalige architectuur, die al in de formele tuinen voorkwam, maar waarvan de toepassing in het bijzonder voor de tuinen en parken in landschapsstijl een hoge vlucht nam. Afgezien van hun esthetische rol gaven zij dikwijls een diepere betekenis

15 Wiebenson 1978, 23.

16 'Mais, ma chère tante, admiriez-vous des ruines bâties à neuf? Cela est si bien imité, des trous, des fentes, la couleur, les pierres détachées, du vrai lierre qui couvre la moitié du vieux bâtiment; c'est à s'y tromper. mais on ne s'y trompe point.' Belle van Zuylen in een brief vanuit Engeland, 1769. De Charrière 1980, 35.

17 Girouard 1978, 209-212.

18 Meerman 1787, 163.

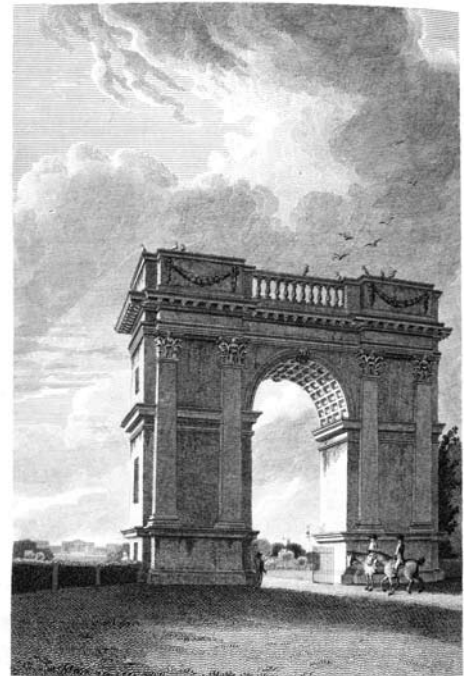

3 Charles Bridgeman, *De hermitage van Richmond/Kew Gardens*, 1728.

4 William Kent, *Rousham, Venus Vale (de vallei van Venus)*, ca. 1737.

5 Thomas Medland, *De Corinthian Arch op Stowe*.
 Uit: Stowe. A description of the house and gardens of the most noble & puissant prince, George-Grenville-Nugent-Temple, Marquis of Buckingham (1797).

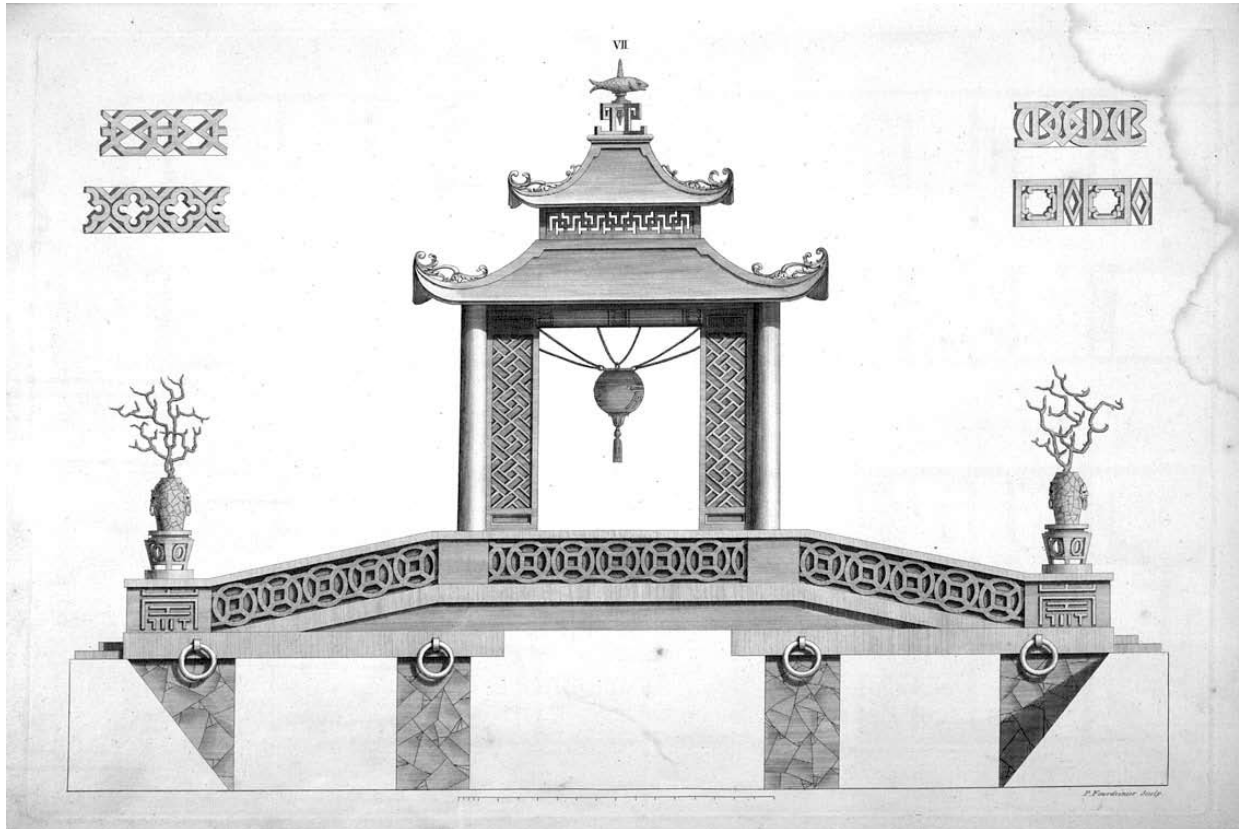

From a Drawing by T. Medland, Engraver to His Majesty

CORINTHIAN ARCH.

Published July 1797 by J. Fisher, Bookseller

6 William Chambers, *Chinese brug*. Uit: *Designs of Chinese buildings, furniture, dresses, machines, and utensils : to which is annexed a description of their temples, houses, gardens, &c* (1757).

J. Wandelaar del.

aan een aanleg. Het betreft hier een zeer gecompliceerde materie, waarbinnen politieke kleur, filosofie, 'goede smaak' en persoonlijke voorkeur een grote rol konden spelen.¹⁹

In de loop van de achttiende eeuw nam ook het belang van de schilderkunst binnen de 'enscenering' van het landschap volgens de regels van de kunst, zoals die in Engeland voor het eerst ontwikkeld werden, in hoge mate toe. Dit vraagstuk met betrekking tot de al door Meerman ervaren 'schilderachtige' of

7 Claude Lorrain, klassiek landschap. De zeventiende-eeuwse schilderijen van Claude Lorrain en Nicolas Poussin zouden een grote invloed hebben op het landschap dat men in tuin en park wilde realiseren.

19 'The rule of Taste' of 'le bon gout' is een begrip, dat het oordeel van de achttiende-eeuwer lijkt te regeren, in het bijzonder waar het de architectuur en de beeldende kunst betreft. Dit geldt zowel voor Engeland als op het Continent. In Frankrijk formuleert o.a. Blondel in zijn *Cours d'Architecture* het begrip uitvoerig. Meerman verwijst er al naar in zijn reisverslag, wanneer hij benadrukt dat de schone kunsten in Engeland een grote bloei doormaken: de Grand Tours met hun souvenirs, de kostbare inrichting van de buitenhuizen, het oprichten van een Academie voor schilders, beeldhouwers etc. hebben 'door het Koninkryk' een goede smaak verspreid, die zich zelden verloochent. 'In Nederland vinden wij de term in Van Spaens reisverslagen vele malen terug. Als begrip betekent het een vaststaande kwaliteit van onderscheidingsvermogen, kritisch vermogen en invoelingsvermogen. Hoewel de goede smaak in principe onafhankelijk van speciale kennis of opleiding en onafhankelijk van externe factoren kan bestaan benadrukt o.a. Blondel dat wel veel ervaring nodig is om goede smaak te ontwikkelen. Tevens bevat het altijd een actief gevoel voor tijdelijke modes, de 'fashions'. In Frankrijk is het begrip nauw gelieerd aan de expressie van het 'Je ne sais quoi'.

‘picturesque’ kwaliteiten is elders uitvoerig behandeld; hier beperken wij ons tot enkele opmerkingen voor zover die van belang kunnen zijn voor de Nederlandse situatie.²⁰

Op het Continent was rond het midden van de achttiende eeuw al veel bekend over de ‘style anglais’ of ‘style anglo-chinois’, waarin de Engelsen zo uitmuntten en waarvan William Chambers een prominent vertolker was. Reisverslagen, voorbeeldboeken en ook de gidsen van individuele buitenplaatsen vonden vanaf die tijd hun weg naar het vasteland. Hier konden zij hun invloed uitoefenen op de talrijke kasteel- en buitenplaatsbezitters die door de literatuur al ontvankelijk gemaakt waren voor een nieuwe visie op en beleving van de natuur. Thomson’s *The Seasons* (1726-1730) werd niet alleen in het Frans, maar ook in het Duits en Nederlands gelezen, terwijl belangrijke schrijvers als Addison, Pope en Burke eveneens bekend waren. Met name Edmund Burke’s *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1757) had een zeer grote invloed op de theorie van de landschapsstijl. Het kan beschouwd worden als een van de meest belangrijke esthetische werken van de achttiende eeuw.²¹ Burke was ervan overtuigd dat esthetische verschijnselen niet door het concept van proporties bepaald werden en dat ‘our gardens’, ofwel de Engelse tuinen aantonen dat mathematische ideeën niet de ‘the true measure of beauty’ waren. Volgens hem waren de esthetische basiscategorieën ‘the Beautiful’ en ‘the Sublime’. Met name ‘Capability’ Brown’s slingerlijnen en esthetische opvattingen waren in Burke’s opvatting typisch ‘Beautiful’. ‘The Sublime’ werd geassocieerd met huivering, angst, duisternis en onregelmatigheid. Tegen het einde van de eeuw introduceerden theoretici nog een categorie tussen ‘The Beautiful’ en ‘The Sublime’, namelijk het reeds hierboven genoemde aspect ‘The Picturesque’, het schilderachtige van Johan Meerman.²²

Zoals de geometrische stijl in de verschillende landen zijn eigen, typische vertolkers vond, georiënteerd op de grote voorbeelden uit Italië en Frankrijk, zo zou ook de ‘Engelse stijl’ in ieder land op een eigen wijze worden verwerkt. Daarbij kan men zich zelfs de vraag stellen, hoe ‘Engels’ de stijl nog was, op het moment waarop hij, decennia na de creatie van beroemde voorbeelden als Rousham, Stowe en Stourhead op een willekeurige Franse, Duitse of Nederlandse buitenplaats werd geïntroduceerd. Zeker is in ieder geval, dat ook op het Continent in dezelfde tijd als in Engeland een zekere vermoeidheid ontstond ten opzichte van de gebruikelijke vormelijke, geometrisch bepaalde tuinarchitectuur die de nieuwlichters in de kaart speelde. Ook Johan Meerman sprak zich duidelijk uit tegen geschoren hagen in tuin en park, toen hij over de beplanting op Engelse buitenplaatsen opmerkte: ‘Alles wat geen opgaand bosch is, wordt op één gedrongen aangelegd; de gewoone afstand der boomen en planten van elkander is slechts van ééne schrede. Dit doet bij het opwasschen eene

20 Zie bijvoorbeeld John Dixon Hunt, *Gardens and the Picturesque, Studies in the history of Landscape architecture* en N. Pevsner and Susan Lang, *The Genesis of the Picturesque, Architectural Review*, XCVI, November 1944, 337-358.

21 Edmund Burke 1757.

22 *The Oxford Companion to Gardens* 1986, zie onder: ‘Edmund Burke’, 84 en ‘The Picturesque’, 431.

voortreffelyke uitwerking, maakt alle heggens volkomen onnut, en spaart dus aan de Engelschen die dwaasheid, die ons nog eigen is, om het geboomte tot muuren te mismaaken.’²³

Ook Frankrijk gold, zeker voor de Noord-Europese landen in de achttiende eeuw op het gebied van literatuur, filosofie en schone kunsten als lichtend voorbeeld. Ondanks Meerman’s opmerking over het ‘gemaniëerde’ waarmee men in dat land ‘zoo vele anders schoone stukken bederft’²⁴, ontwikkelde zich hier al in de eerste helft van de achttiende eeuw binnen de rococo-tuinen een verlangen naar meer natuurlijkheid en variatie in tuin- en parkarchitectuur. Dit verlangen naar afwisseling en ‘surprise’ leidde tot de aanleg van bosquettens met slingerpaden, kronkelende waterpartijen of beekjes en een gevarieerde beplanting.

Het zijn de vrolijke, ongedwongen beelden die Watteau en Fragonard op hun zomerse schilderijen vastlegden. Met hun ongedwongenheid binnen de nog geometrische kaders luiden zij als het ware de landschapsstijl in.

Wanneer men alleen al denkt aan Jean Jacques Rousseau’s adagium ‘terug naar de natuur’, dat hij op verschillende plaatsen in zijn werk hartstochtelijk uitdroeg, is het gemakkelijk te beseffen, dat ook op het vasteland van Europa zelf een grote belangstelling voor de natuur ontstond waarbinnen een nieuwe, ‘natuurlijke’ vorm van tuinarchitectuur kon opbloeien. Een duidelijk keerpunt is moeilijk aan te wijzen; de ontwikkeling vond geleidelijk plaats en hoewel ook later in de eeuw soms al gesproken wordt over de ‘style anglo-chinois’ speelt veel zich nog in rechthoekige kaders af.²⁵

Parijs en omgeving waren daarvan het brandpunt en men kan aannemen, dat menige Nederlander hier voor het eerst met de revolutionaire ‘Engelse’ landschapsstijl kennis maakte. Hierdoor geïnspireerd zouden zij later ‘in patria’ de eerste voorzichtige schreden zetten op het pad naar een ‘Engelse partij’ of ‘Engels Werk’. In de discussie rond het ontstaan van de landschapsstijl wordt gewezen op het belang van Franse verhandelingen over landschapsschilderkunst die ook een belangrijke rol gingen spelen op het moment waarop de grote tuin- en parkrevolutie in Engeland van de grond begon te komen en kort daarna in Frankrijk zou worden nagevolgd. Als voorbeeld worden de verhandelingen van Henri Testelin en Roger de Piles genoemd.²⁶ Verder is erop gewezen, dat Franse kunstenaars niet alleen van Italiaanse, maar waarschijnlijk ook van Nederlandse en Vlaamse schilders een smaak ontwikkelden voor het schilderachtige effect van rustieke gebouwtjes met rieten daken.²⁷ Volgens de Prince de Croÿ begon men de Engelse tuinen na de Vrede van 1763 in Frankrijk te imiteren en keken de Fransen vanaf die tijd naar de Engelse tuin voor mogelijke toepassingen van zijn stijl voor hun eigen tuinen.²⁸ Voorbereid door o.a. James Thomson’s *The Seasons* (1726-1730) zou *Julie, ou la Nouvelle Héloïse* (1761) van Jean Jacques

23 Meerman 1787, 44.

24 Meerman 1787, 163.

25 Van den Broeke laat aan de hand van voorbeelden op Walcheren en elders zien hoe de verschillende vormen van vernieuwingen zich in de achttiende-eeuwse tuinen en parken heel divers, parallel en dikwijls verwarrend voltrekken. Van den Broeke 2001, 17-37.

26 Lang 1974, 14. Zij noemt o.a. Henri Testelin’s tractaat *The Sentiments of the Most Excellent Painters Concerning the Practice of Painting*, in 1680 voor het eerst in Frankrijk gepubliceerd en in 1688 in het Engels vertaald en Roger de Piles, *Cours de Peinture* (eerste uitgave 1708).

27 Adams 1982, 109.

28 De Croÿ 1906, III, 140.

8 Jean-Honoré Fragonard, *De Schommel*, 1767.

Rousseau een grote invloed uitoefenen op het Franse gevoel en de ontwikkeling van de nieuwe tuin- en parkstijl ‘dans le goût Anglo-chinois’. Het zal geen toeval geweest zijn, dat de tuin, die in de *Nouvelle Héloïse* wordt beschreven, eigendom was van een Engelsman. Hij verkondigde, dat deze allesbehalve formeel en symmetrisch mocht zijn; volgens hem kon een hele tuin aangelegd worden conform natuurlijke, asymmetrische lijnen. In de Franse tuinen in landschapsstijl stonden oorspronkelijk weinig of geen gebouwtjes; Rousseau had opgeroepen tot de aanleg van natuurlijke parken en tuinen, ontdaan van ieder architecturaal element, die de hand van de mens kon verraden.²⁹ Overigens bleef bij het huis altijd een zekere voorkeur voor enige symmetrische elementen zoals parterres, een oprijlaan of andere rechte lanen.

Net als in Nederland lijken in Frankrijk de eerste onregelmatige tuinen, die vooraf gingen aan de ontwerpen in landschapsstijl, verbonden te zijn geweest aan een al bestaand geometrisch of formeel schema. Zoals we zagen lag in de rococo-tuin de nadruk op de afwisseling, de ‘variété’, die bereikt werd door het creëren van labyrint-achtige bosquetten met slingerpaden. Chinese architectuur-elementen zoals paviljoens en bruggen versterkten dit karakter van exotische afwisseling en surprise. Als typisch ‘Chinees’ werd ook de ronde kom met goud- of zilvers beschilderd. De Prince de Croÿ betoogde zelfs dat de smaak voor Chinese tuinen al in de jaren dertig in Holland zijn intrede had gedaan.³⁰ Waar de Engelse landschapstuin Chinese invloed onderging betrof het vooral een afwisseling in scènes, een diversiteit aan karakteristieke beplanting en de toepassing van rotsen, cascades en vijvers met grillige oeverlijnen. Als onderdeel van de diverse scènes kon gebruik gemaakt worden van ‘Chinees’ architectuuronderdelen, waarvan o.a. William Chambers in zijn *Designs of Chinese Buildings, Furniture, Dresses etc.* in Engeland diverse voorbeelden gaf.³¹ Blondel beschreef in zijn *Maisons de Plaisance*, voor Frankrijk het effect van een dergelijke tuin als het gevolg van het arrangement en de afwisseling van alle delen van een tuin die surprise en amusement opleveren.³² De Franse overtuiging, dat de Engelse tuin beïnvloed was door Chinese voorbeelden vinden we o.a. terug in Claude-Henri Watelet’s *Essai Sur Les Jardins*.³³ Ook Georges-Louis Le Rouge met zijn reeksen beeldcahiers in *Détails de Nouveaux Jardins à la Mode* en Abbé de Lille in zijn in heel Europa invloedrijke gedicht *Les Jardins* gaan uit van deze oorsprong.³⁴ Het gedicht van De Lille, dat verschillende drukken kende, vinden we in diverse bibliotheken van Nederlandse buitenplaatsen en liefhebbers van kunst en natuur terug. Het bevat talrijke verwijzingen naar bestaande tuinen en parken, waardoor het de lezer inleidde in de wereld van de achttiende-eeuwse tuin en zijn achtergronden.

29 Adams 1982, 112.

30 De Croij 1906, III, 140.

31 Chambers 1757.

32 Blondel 1737, 1738, I, 6-7.

33 Watelet 1774.

34 Le Rouge deed dit vanaf 1776 met de publicatie van zijn *Détails de Nouveaux Jardins à la Mode* (1776-1788). In zijn inleiding betoogde hij, dat iedereen wist, dat de Engelse tuin een imitatie van de Chinese was. Voor De Lille zie *Les Jardins*, 116 (noot bij zang 1, pag. 27, vierde vers). Hij zegt hier o.a. dat Kent, beroemd architect en ontwerper in Engeland de eerste was die met succes begonnen is met het ‘genre libre’ dat zich nu in heel Europa begint te verspreiden. ‘Les Chinois sont sans doute les premiers inventeurs.’, de Chinezen zijn er zonder twijfel de eerste uitvinders van. Vervolgens geeft hij een lang citaat uit Chambers, dat de bladzijden 116-126 beslaat.

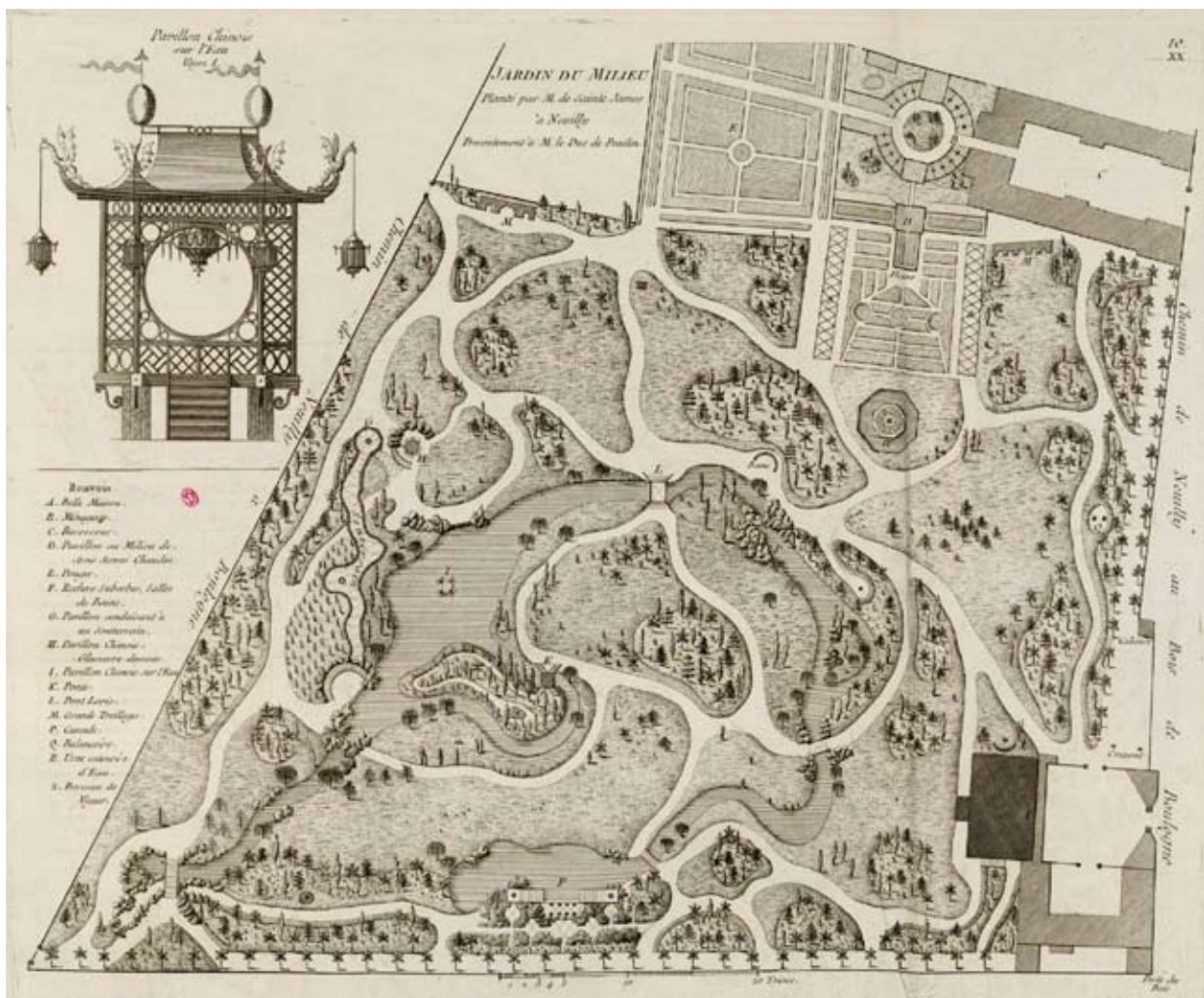
9 Cochin et Laurent, *De strijd tussen de geometrische tuinkunst en de 'pittoreske' landschapstijl*. Titelpagina J. Delille, *Les Jardins* (1782).

In hoeverre Emanuel de Croÿ gelijk had met zijn opmerking, dat de Engelse tuin pas na 1763 in Frankrijk zijn entree maakte, is gezien de incidentele veranderingen in een meer 'natuurlijke' stijl die men zo nu en dan aantreft in de periode vóór de Zevenjarige oorlog van 1756-1763 dus moeilijk uit te maken. Het is echter wel opvallend, dat de belangrijkste tuinen met een Engelse aanleg inderdaad ná die periode tot stand kwamen, zoals Ermenonville, Monceau, Chantilly en Petit Trianon van Marie Antoinette (1774). In Engeland had toen Capability Brown de vroege tuinen in landschapsstijl al vervangen.

In Le Rouge's werk is duidelijk de buitengewone gevarieerdheid met talrijke scènes in een aantal van deze nieuwe Parijse tuinen te herkennen. De aanleg werd in de jaren '70 en '80 van de achttiende eeuw ondernomen door de rijke Parijse bourgeoisie en aristocratie met een Engelse smaak.³⁵ De tuinarchitecten werden nu als het ware 'esthetici' die hun tuinaferelen een 'aangename', 'hui-veringwekkende' of 'verrassende' lading gaven. Hierbij kunnen we denken aan de 'sublime' (Burke) of woeste scènes naar schilderijen van Salvatore Rosa en

10 Georges-Louis Le Rouge,
Jardin Occidentale de Neuilly,
of Folie St. James, Parijs. Uit:
Jardins Anglo-Chinois, ca-
hier XX, 10 (1788).

35 Adams 1982, 114.

Joseph Vernet. In de praktijk kon dit leiden tot adviezen zoals van Chambers, die bijvoorbeeld in zijn herfsttuin het gebruik van vervallen bomen en dode stronken met grillige, schilderachtige vormen propageerde, gecombineerd met gebouwen en ruïnes. Hiermee werd ook de teleurstelling over het verval van de Mensheid uitgedrukt, dat in een eigentijdse Franse tuin werd uitgebeeld als een 'Terrible Desert'. Chambers adviseerde zelfs het gebruik van donder en bliksem; dit waren geluidseffecten, die wijd verbreid waren in achttiende-eeuwse theaters. Vergelijkbare theatrale technieken werden ook gebruikt bij het ritueel van de Vrijmetselaars.³⁶

Tot de belangrijkste Franse theoretische werken hoort het reeds genoemde werk van Claude-Henri Watelet, *Essai Sur Les Jardins* uit 1774. Dit boek was niet alleen een kritisch antwoord op Chambers' 'Chinese' visie op de landschapsstijl maar gaf vooral een handleiding voor de wijze, waarop men een landschap moest 'componeren', het 'utile' met het 'dulce' combinerend. Watelet liet zich sterk leiden door Rousseau's ideeën met betrekking tot zijn romantische natuurfilosofie en het fundamentele belang, dat hij hechtte aan de esthetische en psychologische aspecten van de tuinkunst.³⁷ Watelet had als jongeman een reis gemaakt naar Italië; deze reis had hem geïnspireerd tot een voorkeur voor het Italiaanse pastorale drama waarop hij zelf een kort pastoraal drama produceerde, *Silvie*. Zo zou hij kennis hebben gemaakt met de geïdealiseerde natuurlijke omgeving voor deze theaterstukken. Het thema van de 'Jardin de Silvie' werd ook buiten Frankrijk geliefd en komen we later nog tegen in het werk van Soiron.³⁸

Tot de ook in ons land meest bekende Franse tuinen in landschapsstijl behoorden ongetwijfeld het Petit Trianon bij Versailles en Ermenonville ten noorden van Parijs van de markies de Girardin. De Russische schrijver N. Karamzin, wiens *Reizen door Rusland, Duitschland, Zwitserland, Frankrijk en Engeland* vanaf 1804 bij P.H. Trap te Leiden werden uitgegeven, gaf in zijn boek een uitgebreide beschrijving van het Petit Trianon.³⁹ Hij bezocht het complex met le Hameau, het gehuchtje waar Marie-Antoinette op rustieke wijze haar gasten ontving, in 1790 en maakte enkele typerende opmerkingen met betrekking tot de 'Engelse tuinkunst' die hij hier verwezenlijkt vond: 'Een bevallige aanleg in den Engelschen smaak, met een eenzaam huisje, 't welk aan de beminnelijkheid en het stil vergenoegen van een uitgezocht gezelschap gewijd schijnt. Hier ontving niet de Koningin, maar de bevallige MARIA ANTOINETTA hare gasten. (...) De tuin, die Trianon omringd, is de zegenpraal der Engelsche tuinkunst. Nergens vindt men koude evenredigheid; overal heerscht eene aangename wanorde, een beminlijke eenvoudigheid en schoonheid der natuur. De beken loopen vrij en natuurlijk, en hare met bloemen bekransde oevers schijnen herders en herderinnen te verwagten. Op een bevallig eilandje verheft zich in een donker boschje *den tempel der liefde*, waarin de bijtel van BOUCHARDON *Amor* in zijne geheele bevalligheid voorgesteld heeft. (...) Verder heen ziet men kleine heuvels, aangewonnen landerijen, beemden, kudden, hutten en woeste

36 Vidler 1976, 87.

37 Adams 1982, 115.

38 Watelet 1784, 11-52, 'Note sur Silvie'.

39 Karamzin 1808, 100-101.

11 Ermenonville, Vue du Temple de la Philosophie moderne. Uit: Vues pittoresques, plans, &c. des principaux jardins anglais qui sont en France: Ermenonville (1785).

grotten. Na de prachtige en wegsleepende werken der kunst⁴⁰, vindt men hier de natuur, zich zelve, zijn hart en zijn verbeelding weder. (...) Toen ik in *Parijs* was terug gekomen, en mij vermoeid op het bed wierp, riep ik uit: 'nooit heb ik iets Prattigers gezien, dan Versailles en zijn perk, en nooit iets beminnelijkers, dan *Trianon* met zijne landlijke schoonheden!'.⁴¹

Minstens zo belangrijk voor de vroege receptie van de landschapsstijl in heel Europa was Ermenonville, waarvan de eigenaar ook als tuintheoreticus met zijn *De la Composition des Paysages* tot ver over de grenzen van Frankrijk bekend werd. Echt beroemd zou Ermenonville worden dankzij Jean-Jacques Rousseau, die er zijn laatste adem uitblies.

Hierna werd het uitgestrekte park in landschapsstijl met het *Ile des Peupliers* en de *Temple de la Philosophie* een waar bedevaartoord. De markies de Girardin had met de hulp van J.M. Morel, later bekend als schrijver van een theoretisch werk over de aanleg van parken in landschapsstijl⁴² vanaf de jaren zestig van de achttiende eeuw zijn bezitting veranderd in een pittoresk park. Tegen het einde van zijn leven had hij Rousseau uitgenodigd om in zijn nieuw Arcadië te komen wonen. Niet lang daarna overleed de schrijver, waarna de markies het romantische landschap verrijkte met een tombe op een eiland met populieren ter ere van de stichter van de natuurschouw.⁴³

Ook in Nederland werd de tuin bekend, onder andere uit de reeds genoemde reisbeschrijvingen van Karamzin.⁴⁴ Karamzin bezocht Ermenonville in 1789 en geeft een levendige beschrijving met verwijzingen naar diepere betekenislagen. Hij typeert een deel van Ermenonville in de trant van de 'pittoreske' theo-

40 Karamzin doelt hier op Versailles en zijn kunstwerken, dat hij kort daarvoor bezocht.

41 Karamzin 1808, III, 100-101.

42 Morel 1776.

43 Adams 1982, 127.

44 Karamzin 1804, I, 61-62.

12 George-Frédéric Meyer,
Jean-Jacques Rousseau aan het
botaniseren in het park van
Ermenonville. Op de achter-
grond links de Temple de la
Philosophie, rechts het bijge-
bouw dat hij bewoonde. Ca.
1779.

rie, een ‘Engelschen tuin, vol bevallige landschappen, die eene schilderij van Pouissin gelijken.’⁴⁵ Maar elders krijgt het landschap een heel andere lading: ‘Aan gene zijde des wegs vertoonen treur-willigen en ijpen - wilde rotzen en diep zand, eene ware Siberische wildernis.’⁴⁶ Ook het Alpenlandschap is vertegenwoordigd: ‘Verder op ziet men een vrolijker streek: rotzen, met groene velden, ruischende watervallen, die u aan *Zwitserland* herinneren, aan MEILLERIE en CLARENS. Men denkt aan JULIA - en vindt haren naam op rotzen en boomen.’⁴⁷ De meeste aandacht besteedt hij vanzelfsprekend aan Rousseau. We vinden op Ermenonville de grot van Rousseau, met het opschrift: ‘JEAN

45 idem, 119.

46 Idem, 121.

47 Idem, 121-122. Julie of Julia verwijst naar Rousseau’s roman *Julie ou la nouvelle Heloïse*.

JACQUES is onsterfelijk⁴⁸, en daaronder de titels van al zijn werken en verschillende van zijn voortreffelijke gedachten. Tenslotte beschrijft Karamzin de laatste uren van de grote filosoof, die na een dag botaniseren ontwaakte met koliekpijnen en met de woorden '*comme la nature est belle*' voor eeuwig zijn ogen sloot.⁴⁹ Zijn gedenkzuil op het grafeiland, het 'Ile des Peupliers' heeft, aldus Karamzin, de gedaante van een antiek altaar; op de ene kant staat: 'ici repose l'homme de la nature, et de la verité'. Op de loden zerk de woorden: 'hic jacent ossa J.J. Rousseau'.⁵⁰ Karamzin besluit zijn reisverslag van Ermenonville met de zinsnede, die ongetwijfeld vele romantische zielen heeft opgewekt om het park te bezoeken: 'Wie aan het graf van den onvergetelijken ROUSSEAU de zon ziet ondergaan, en daar bij aan de onsterfelijkheid denkt, die kan zeggen: 'Ik had één gelukkig oogenblik in mijn leven.'⁵¹

Tenslotte enkele opmerkingen over de ontwikkelingen in Duitsland. Voor onze voorouders speelde dit buurland in toenemende mate een belangrijke rol bij een eerste kennismaking met de 'ware natuur' en de Engelse stijl van aanleg. Hier was al een aantal grote parken bij vorstelijke residenties in landschapsstijl aangelegd of gewijzigd en men kon ze op bepaalde tijden en voorwaarden bezoeken. Tevens vond men bij onze oosterburen de aantrekkelijke combinatie van een badplaats of kuuroord, met een omgeving die gemoed en zinnen prikkelende en die werd beleefd vanaf 'natuurlijke' wandelwegen, op geciviliseerde wijze aangelegd. Aan de introductie van de 'Englischer Garten' of de 'Englische Partie' ging evenals in Frankrijk een periode van het zoeken naar variatie en het aanbrengen van het verrassingseffecten vooraf. In de rococo-tuinen werd een verdeling in talrijke kleine tuinkamers aangebracht. Hierbij ging het er dikwijls om de wandelaar bewust in verwarring te brengen; veel van die bosquetten hadden dan ook een labyrint-achtig karakter. Voorbeelden zijn Sanssouci bij Berlijn (Potsdam), Veitshöchheim bij Würzburg en de Eremitage bij Bayreuth. Tussen de rococo en de Engelse landschapsstijl vinden we o.a. Schwetzingen. In Duitsland drong de 'China-mode' in deze periode eveneens door; Chinese gebouwtjes in de vorm van paviljoens, theehuizen of pagodes zoals te Sanssouci, Sanspareil met zijn 'Morgenländischer Bau', Veitshöchheim en Oranienbaum zijn hiervan goede voorbeelden. Ook in Duitsland deed de mening opgeld, dat de landschapsstijl in oorsprong een Chinese stamboom had. Tegelijkertijd bestond er een groeiende tendens om gebouwen in de vorm van artificiële ruïnes op te richten.⁵²

Een in oorsprong geometrische parkaanleg waarbij ook al vroeg een aanleg in landschapsstijl werd gecreëerd was Wilhelmshöhe bij Kassel, toen nog Weissenstein genoemd. Hier werd vanaf 1766 een groot deel van het nieuwe programma op een aangrenzend terreingedeelte aangelegd. Een grote hoeveelheid grote en kleinere gebouwtjes kreeg in deze gedeelten een plaats. Zij moesten het gemoed van de toeschouwer bewegen, aangevuld met opschriften en inscripties. Men vond er ensceneringen uit de Mythologie, middeleeuwse hermi-

48 Idem, 121.

49 Idem, 124.

50 Idem, 125.

51 Idem, 126. Overigens werd Rousseau in 1794 bijgezet in het Panthéon.

52 *The Oxford Companion of Gardens*, zie onder 'From the Rococo to the Landscape Style', 221 en idem, 'Wörlitz', 613-614.

tages en hele romanscènes. Exotische composities zoals een heel Chinees dorp en een moskee en andere zaken die als een verrukkend panorama konden gelden gaven het gevoel een extra impuls. Het waren dikwijls fabriekjes uit steen, gips, hout en doek of slechts op hout geschilderd. Het zijn de gebouwtjes, zoals we ze aantreffen in het werk van Grohmann en later van Van Laar.

Het park van Schwetzingen wordt beschouwd als een rijpere vorm van de introductie van de Engelse tuinstijl in een bestaande regelmatige tuin. In dit park was de jonge Friedrich Sckell actief na zijn terugkeer uit Engeland. Hij werkte de randen van de oude geometrische tuin om volgens natuurlijke uitgangspunten en realiseerde een landschap met open en gesloten ruimten, slingerende beken en 'natuurlijke' waterpartijen; in plaats van bosquetten met slingerpaden en 'gevarieerde' beplanting vinden we op Schwetzingen in de randgedeelten een schilderachtig landschap.

In Duitsland waren het niet alleen Franse auteurs zoals Jean Jacques Rousseau maar ook dichters en filosofen van eigen bodem zoals S. Gessner en J.W. von Goethe, die de weg bereidden voor de landschapsstijl. Deze schrijvers werden ook in Nederland gelezen en hebben in ons land niet alleen de literatuur maar ook het natuurgevoel beïnvloed.⁵³ De belangrijkste theoreticus was ongetwijfeld de Kielse professor Christian Cajus Laurenz Hirschfeld. Met name de reeks exemplarische tuinbeschrijvingen van Engelse, Franse, Duitse en Deense tuinen gaf de lezers veel nieuwe, inspirerende informatie. Daarnaast deed Hirschfeld voor het eerst een poging om regels op te stellen voor de in Duitsland tot dan toe overwegend op dilettantistische wijze bedreven kunst van de landschapstuin.⁵⁴

Zeer belangrijk tenslotte voor de verspreiding van de ideeën van de landschapsstijl waren de Duitse badplaatsen met hun minerale bronnen, een invloed die ook voor ons land van belang is geweest. In de tweede helft van de achttiende eeuw komt Duitsland steeds meer in de mode, zeker wanneer de talrijke badplaatsen worden vernieuwd of speciaal gesticht. In navolging van Spa, dat eveneens steeds drukker bezocht wordt, vindt er in Duitse kuuroorden, die soms vooral een sociaal en soms een medisch karakter hebben, een druk sociaal verkeer plaats, waarbij de 'haute Monde' van Europa de gelegenheid heeft elkaar te ontmoeten. Vooral de relatief jonge badplaatsen zoals Pyrmont en Wilhelmsbad, dikwijls gesticht door plaatselijke vorsten bij hun kastelen of buitenverblijven trekken de aandacht, niet in de laatste plaats door de aanleg van wandelparken en de creatie van schilderachtige routes in de heuvel- of bergachtige omgeving van de badplaatsen. Een goede illustratie daarvan is de reis die J.F.W. van Spaen van Biljoen met de stiefvader van zijn vrouw, Van Lynden van Blitterswijk door Duitsland maakt. Hierbij bezoeken zij verschillende Duitse badplaatsen. Van Spaen gaat vooral mee voor zijn plezier, de cultuur en het natuurschoon, terwijl van Lynden hoopt in de diverse badplaatsen soelaas voor zijn kwalen te vinden. En vanzelfsprekend zal hij de aanleg in landschapsstijl bezoeken, die de inmiddels in de lage landen bekend geworden tuin- en landschapsarchitect J.G. Michael in Pyrmont heeft uitgevoerd.

53 Voor de invloed van Gessner, vergelijk hoofdstuk 5, Rhijnvis Feith en Boschwijk. Hoezeer Goethe bij ons bekend was blijkt uit Van Spaens opmerking in zijn Duitse reisjournaal over een diner, waarbij hij naast de vader van de 'jonge Werther' blijkt te zitten.

54 Hennebo/Hoffmann 1965, 108-109.

Niet iedereen reisde zo diep Duitsland in, integendeel: een eerste schrede op weg naar die schilderachtig gelegen badplaatsen van onze oosterburen was dikwijls een uitvloeisel van het populaire 'Geldersch Reisje'. Men verbleef dan meestal in Arnhem of Velp, bezocht van daaruit de Veluwezoom met buitenplaatsen als Rosendaal, Biljoen en Beekhuizen en maakte soms de tocht naar Apeldoorn om het Loo te bekijken. Vanuit Arnhem was het niet ver naar Kleef met zijn 'Bäder', de beroemde tuinen uit de tijd van Johan Maurits en het heuvelachtige Reichswald met zijn uitgestrekte wouden. Ook Bentheim en Burgsteinfurt waren geliefd als reisdoel.

Met name het vanaf ca. 1770 door de oude graaf van Bentheim in landschapsstijl aangelegde 'Bagno' bij Burgsteinfurt zal voor vele Nederlandse bezoekers in die tijd een speciale, betoverende bekoring hebben gehad. Wat zich daar voor het nog ongeoefende oog van de argeloze bezoeker ontrolde was bepaald spectaculair! De graaf had in Burgsteinfurt een heel landschap gecreëerd met talrijke exotische gebouwtjes, die de wandelaar als het ware meevoerden op een imaginaire reis door de wereld en zijn geschiedenis. Niet voor niets nam Georges-Louis Le Rouge verschillende afbeeldingen van het Bagno op in zijn *Détails de Nouveaux Jardins à la Mode*. Le Rouge omschreef het als een 'Jardin Anglais, Français, Chinois'. Een van de belangrijke thema's die de graaf aan zijn park had meegegeven was dat van de Levensreis; Le Rouge nam het op in het Duits en het Frans in de rand van zijn *Plan Général* van het Bagno.⁵⁵ Het luidde: 'Dein Leben, Mensch ist eine Reise, Der Weg verführt. Gehe, hof, sey weis. Ami crois moi, la Vie n'est qu'un Voyage. Le Chemin te Trompe. Avance, Espere, sois Sage'. (Vriend, geloof mij, het leven is slechts een reis, de weg misleidt je,

13 Georges-Louis Le Rouge, *Burgsteinfurt, Het Bagno met o.a. het grafeiland van Rousseau*. Uit: *Jardins Anglo-Chinois, cahier XXI, 4* (1789).

⁵⁵ Le Rouge, cahier XVIII, 2.

ga verder, hoop en wees wijs.) Hoewel het bij het 'Bagno' niet ging om minerale bronnen, maar om een aanleg rond verschillende waterpartijen, gaf het aan Burgsteinfurt het karakter van een bescheiden badplaats met een vergelijkbaar sociaal leven; het was in die tijd al een bekende trekpleister. Een Nederlands reisverslag uit 1793 geeft hiervan een treffend beeld. Het verslag is niet alleen interessant als beschrijving van het park in de tijd van zijn grootste bloei, maar ook van de wijze waarop het gebruikt werd. Opvallend is de gemoedelijke sfeer, waarin de jonge graaf, die naar men zei zelf plannen voor de aanleg maakte, buiten vertoefde.⁵⁶ Burgsteinfurt werd op de vijfde dag van het 'Geldersch Reisje' bezocht: 'Den 4 September s'morgens vroeg zagen wij het Bagno, de lustplaats van den Graaf voor 20 jaaren door zyn vader aangelegd vlak by de stad. Het was voorheen een eendenkooi nu een groot bosch met allerhande verscheidenheid [aan] gebouwen en waterwerken waar een takje van de rievier de Aa langs loopt, die het water verschaft. (...). Hij noemt o.a. de 'Turksche Mosquee', ingericht tot logeerverblijf. 'Van daar gaat men voorby de eetzaal in de smaak van een oud Gottisch gebouw aangelegd nog niet voltooid.' (...) 'Van deeze eetzaal kwam men op een ruim plein daar een langwerpig gebouw in de Dorische order met veel ornamenten gebouwd stond: dit was een Concertzaal die zyn gezig had over een waterperkjken in welks midden een vry hooge sprong uit de mond van een liggende Chinees kwam. De muziekzaal was met grote glazen deuren verlicht en van binnen met ornamenten van plysterwerk in geen onbevallige smaak. Van daar ging men over een brug naar een Chineesche woning die het logement van den Graaf en zyn familie was. Daar over stond een zwitsers boerenhuis dat van onderen de keuken en boven het logement van de meiden met de kleine kinderen was.'

Wij kunnen ons er wel iets bij voorstellen wanneer de Engelsen zelf soms geamuseerd keken naar de voortbrengselen van hun landschapskunst, wanneer zij op het Continent met gepaste trots werden meegetroond naar de 'Engelse' partijen die her en daar ten koste van veel inspanningen waren gecreëerd. Vooral de kleinschaligheid en de overladenheid met gebouwtjes in allerlei trant deden hen ongetwijfeld glimlachen of de wenkbrauwen fronsen. Maar de teerling was geworpen, de toon gezet en het proces van verandering met veel enthousiasme op gang gebracht; het zou niet meer worden gekeerd. Voor vele achttiende-eeuwers had Engeland niet alleen aantrekkingskracht op het gebied van architectuur of literatuur maar vormde het een inspiratiebron door de leidende positie in de omgang met de natuur. De receptie en verwerking daarvan vond op het Continent aanvankelijk nog plaats binnen dominante formele kaders en op bescheiden terreinen waarbij de uitgangspunten op heel eigen wijze werden vertolkt. In de loop van de achttiende eeuw zou men als vanzelf naar een bredere

56 An. Reisverslag 1793, geschreven door een van de bewoners van de buitenplaats Wildenburg bij Barneveld. De schrijver of schrijfster van het reisjournaal geeft van de eigenaar de volgende beschrijving: 'De Graaf was uit het huis van Bentheim en ook de praesumptiven erfgenaam van dat Graafschap. Hij was 34 jaren oud met een Deensche Princes uit het huis van Holstein getrouwd by welke hy 10 of 11 kinderen had gehad waar van er nog 6 in leven waren. Hij droeg de Deensche order van den Oliphant dog leefde ampteloos met het bestier zyner zaken, het verfraayen van zyn landgoed, waar van men ons zeide dat hy de plans meest ontwierp. Hy scheen zeer burgerlijk met zyn gezin om te gaan. Alles wat hy nodig had wierd zo veel nodig in Steinfurt gemaakt dat veele handen werk gaf terwyl zyn lustplaats verscheide vreemdelingen daar heen trekt.', HUA, HA Zuylen, Varia.

visie toegroeien en die met durf en verbeeldingskracht in de praktijk brengen. Dat gold niet alleen voor Frankrijk en Duitsland maar ook voor ons land, waar een brede culturele elite al in de tweede helft van de achttiende eeuw warm liep voor de idealen van een nieuwe, revolutionaire natuurbeleving.

Van een ‘gevarieerde aanleg’ naar ‘vroege landschapsstijl’

Na de vele aspecten van de veranderende visie op de natuur behandeld te hebben blijft de vraag vanaf wanneer we in de achttiende eeuw nu werkelijk kunnen spreken over ‘landschapsstijl’ als samenhangend verschijnsel. Dit is natuurlijk een zeer theoretische vraag, waarop het antwoord niet gemakkelijk en zeker niet sluitend te geven is. Misschien kunnen we hem het beste beantwoorden door ons in de belevingswereld van de achttiende-eeuwer te verplaatsen: wat zag hij eigenlijk? Gezien de vroege ontwikkelingen aan variatie en verrassingseffecten die zich ook op het Continent al in de loop van de eerste helft van de achttiende eeuw voordeden blijken er al vanaf ca. 1740 duidelijk voorboden te zijn van een nieuwe vorm van onregelmatige aanleg met elementen als slingerpaden en afwisseling in de diverse bosquetten. Het feit dat e.e.a. zich binnen geometrische structuren afspeelt is niet altijd doorslaggevend voor een rococo-aanleg want ook later kunnen bijvoorbeeld geometrische laanpatronen gehandhaafd blijven. Maar in deze vroege periode komen we het gebruik van accidentatie en de aanleg van slingervijvers nog niet of nauwelijks tegen. Dat soort zaken was essentieel voor het creëren van scènes die typisch zijn voor de vroege landschapsstijl, die men dikwijls met ‘Engels’ aanduidde. Even belangrijk voor het scheppen van zo’n specifiek landschap, dat bepaalde associaties en emoties moest oproepen, was de toevoeging van gebouwtjes of fabriekjes in allerlei stijlen en gedaanten. Het ging bij dit decoratieprogramma om een reis door de wereldgeschiedenis en de bloeitijd van culturen maar het was evenzeer een innerlijke tocht door de ziel en het gevoel. Zaken als grotten, onderaardse gangen, paviljoens en Chinese tempels, die al eerder in de tuin- en parkaanleg waren toegepast, kregen een nieuwe betekenis en het areaal aan architectuurvormen werd schier eindeloos uitgebreid om zoveel mogelijk associaties op te wekken, al naar gelang de wens van de eigenaar. Het is opvallend, dat de achttiende-eeuwer zelf voor zo’n nieuwe aanleg dikwijls het begrip ‘Engels’ of ‘Anglo-Chinois’ gebruikte, het equivalent van ‘Engels Werk’ of ‘Engelse Partij’ in het Nederlands. Waarbij het niet alleen om scènes en een vorm van onregelmatigheid kon gaan, maar heel specifiek ook om een bepaalde soort van beplanting met meest exotische gewassen en boomsoorten. Zij moesten zorgen voor extra kleur, voor allerlei schakeringen, voor een perfectie van het schilderachtige aspect. Daar ligt misschien de sleutel voor een bruikbare definitie van de vroege landschapsstijl, zoals die zich in de achttiende eeuw steeds meer manifesteerde: het gebruik van die ‘Engelse’ gewassen, die van uit de hele wereld afkomstig waren. Hiermee kon ieder op zijn wijze de gewenste scènes vervolmaken en herscheppen tot een eigen, para-dijselijke wereld, waarmee de Engelsen al in de jaren 1720-1730 in hun tuinen en parken begonnen waren.

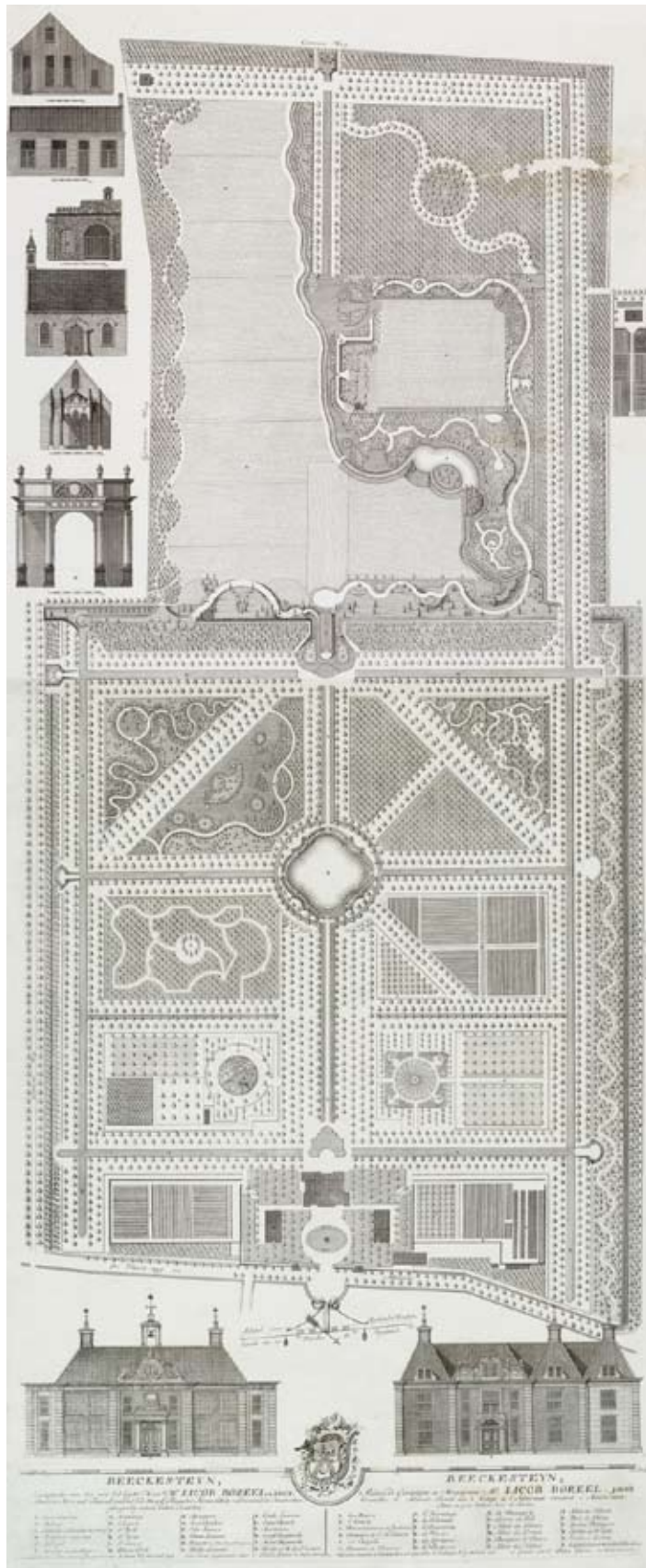
Nederlandse buitenplaatsen in de achttiende eeuw ‘na den hedendaagschen of Engelschen trant’

Toen Hermanus Numan in zijn beschrijving van de buitenplaats Over-Holland bij Nieuwersluis, die hij had opgenomen in zijn werk met 24 aquafortes van Nederlandse buitenplaatsen (1797), speciaal vermeldde, dat er hier al in 1755 ‘slingerende wandelingen en heuvelachtigen gronden vergezeld en doorsneden met verfrischende Beeken’ waren aangelegd, met o.a. ‘Vervallen Gebouwen en verdere afwisselingen’ alsof er een aanleg in landschapsstijl was gerealiseerd, moet dat ook voor Numan zelf iets bijzonders zijn geweest.⁵⁷ In zijn beschrijvingen gaat hij regelmatig in op de tuin- en parkaanleg en maakt daarbij duidelijk onderscheid in de stijl of smaak, waarin de parken zijn aangelegd. Misschien was Numan met zijn datering 1755 voor een klaarblijkelijke aanleg in landschapsstijl op Over-Holland wat aan de vroege kant, maar zeker is wel, dat hij als een van de eersten de grote revolutie in de aanleg van buitenplaatsen, die in de achttiende eeuw ook in Nederland plaats vond, voor een breed publiek heeft vastgelegd.

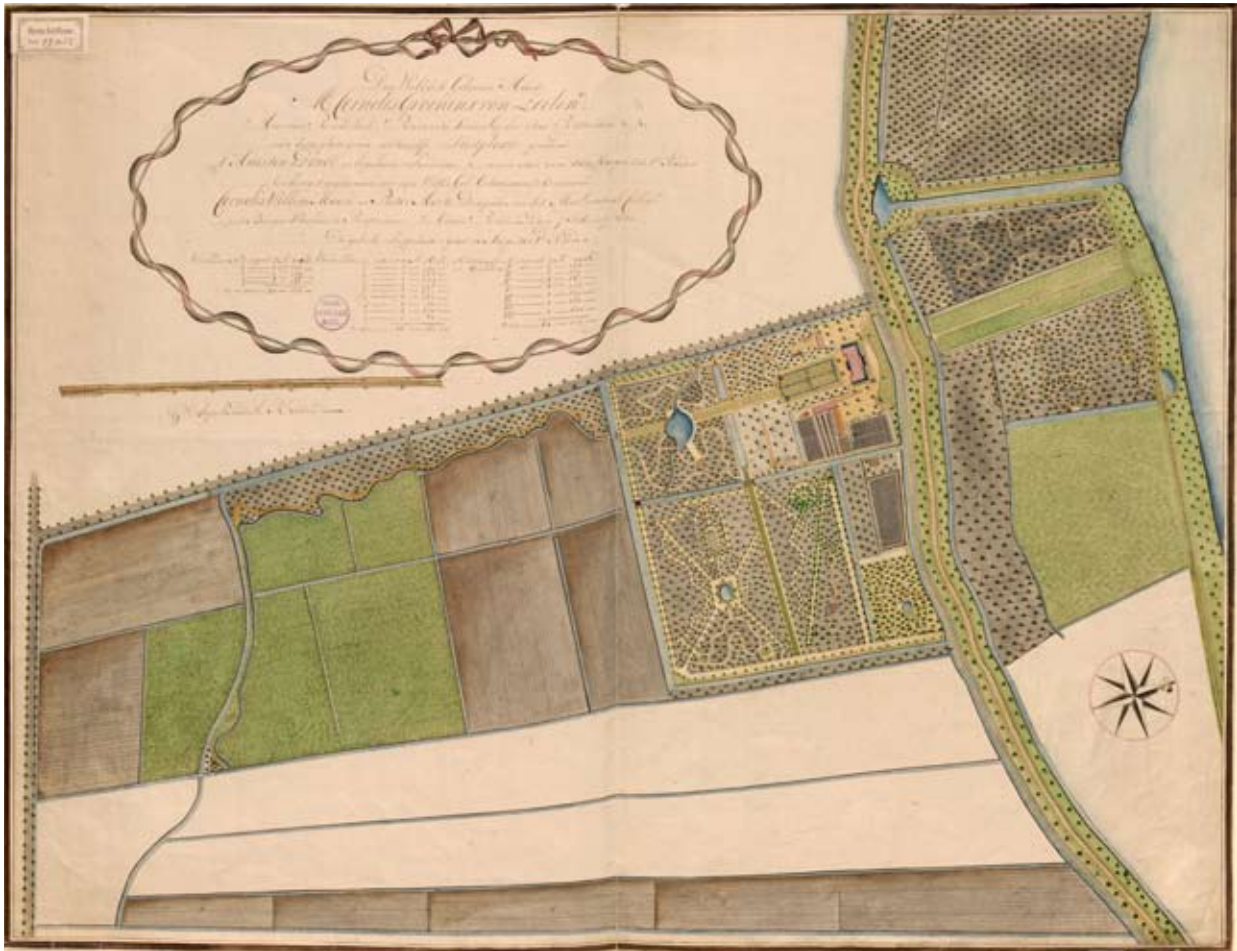
In Numan’s tijd waren in het land al her en der nieuwe buitenplaatsen gesticht of oude volgens de nieuwe smaak veranderd. Eigenaren en architecten hadden zich over schetsen en ontwerpen gebogen, dikwijls gebruik makend van wat er al aan bomen en heesters stond. Zij waren daarbij net als hun Engelse, Franse en Duitse ‘collegae’ zeer kritisch ten opzichte van het beeld, dat de oude geometrische parkaanleg op hun buitenplaatsen opleverde. Zo werd er een nieuwe fase toegevoegd aan de ontwikkeling van het verschijnsel buitenplaats, dat in ons land zeker al vanaf de zestiende eeuw onder invloed van een klassiek ideaalbeeld een belangrijke rol ging spelen. Ook de achttiende-eeuwse buitenplaats had in sterke mate zijn wortels in de voorafgaande eeuwen, die bepalend bleven voor diverse aspecten van opzet, invulling en karakter.

In de bronnen uit de zeventiende eeuw komt de term buitenplaats of buiten overigens nog niet of nauwelijks voor. De buitenplaats werd in deze periode en het begin van de achttiende eeuw aangeduid met de term ‘hofstede’ of ‘Heeren-Hofsteede’. Goeree onderscheidde in zijn boek uit 1681 drie typen buitenplaatsen of ‘hofsteden’: ‘Gemeene’, ‘Eerlijke’ en ‘Adellijke’. De eerste diende ‘tot gemeen gebruik en stille buitenwooning’; de tweede voor ‘vermogende luiden, die niet al te veel willen laten blijken, daar glorie in te stellen’ en de laatste voor ‘die met Pragt en Hoflijke omslag, hun naam en geslagt pogen in aanzien te

57 Numan 1797, Over-Holland.

1.1 Johann Georg Michael,
Kaart van de hofstede
Beekestijn, uitg. J.C. Philips,
Amsterdam 1772 (noorden
rechts).

1.2 C.W. Maan en P. Harte, *Kaart van de 'Lustplaats genaamd 't Huis ten Donck'*, 1781 (noorden rechts).

houden'.⁵⁸ Het woord buitenplaats wordt voorzover wij weten voor het eerst gebezigd in 1702, wanneer er sprake is van een 'Buytenplaats' bij Brongerga 'by 't Orangie Wolt'.⁵⁹ In 1720 vinden wij Zuydermeer bij Sloten (onder Amsterdam) genoemd als 'zeer vermakelyke Buytenplaats'⁶⁰ en in 1730 wordt de term gebezigd bij Groeneveld te Baarn. Er is dan sprake van de 'zeer aengename Buytenplaats' en de 'zeer plaisante Buyten Plaets'.⁶¹

Een van de eerste parken in landschapsstijl in ons land werd gerealiseerd op Beekestijn bij Velzen. Hier legde de landschapsarchitect en bouwmeester J.G. Michael in de loop van de jaren zestig van de 18de eeuw binnen de rechthoekige structuur van het oude geometrische park een landschap aan volgens de regelen van de nieuwe tuinkunst. De meeste veranderingen vonden plaats op het achterste terreingedeelte. Daar werd allereerst een grote, open weide gecreëerd, omzoomd door een bosrand met slingerpaden. Aan de noordzijde daarvan schiep Michael een meer gesloten, bosachtige parkaanleg met een vijver en een moestuin, als het ware erin verborgen. De scheiding tussen deze beide gedeelten werd gevormd door een slingerende beek, waarop men kon spelevaren.

⁵⁸ Goeree 1681, 175.

⁵⁹ *Amsterdamse courant*, 21-09-1702.

⁶⁰ *Amsterdamse courant*, 22-08-1720.

⁶¹ Tromp 2012, 14 en de noten 8 en 9.

1.3 A. Godefroy en B.W.Dietz, J.F.W. baron van Spaen in Arcadie. Ovaal vignet met Van Spaen, gezeten in het maanlicht op een bank aan de vijver van Biljoen. Uit: I.A. Nijhoff, Geldersch Arkadia, of Wandeling over Bilioen en Beekhuizen, 3de druk, Arnhem (1825).

Ook op Het Huys ten Donck bij Ridderkerk werd al in de jaren zestig van de achttiende eeuw een park in landschapsstijl aangelegd. Meer nog dan bij Beeckestijn draagt het hele park het karakter van deze nieuwe stijl en werden de meeste geometrische elementen hieraan opgeofferd.

De belangrijkste vroege aanleg in landschapsstijl in Gelderland, die een zeer groot gebied besloeg, vond men bij Biljoen en Beekhuizen bij Velp. Hier realiseerde baron van Spaen van Biljoen vanaf ca. 1775 over een periode van meer dan vijftig jaar bij zijn huis Biljoen en in de heuvels van Beekhuizen een fascinerend, 'natuurlijk' landschap. Hierin vond men allerlei bijzondere elementen, zoals een grote cascade, een lange, slingerende beek, een moshut en een salon, van waaruit men een fraai uitzicht op de cascade had. De wandeling zelf, nu eens door donkere dennenbossen, dan weer langs weiden en akkers voerend, leidde langs enkele watermolens. Deze waren als pittoreske en tegelijkertijd nuttige elementen in de aanleg opgenomen evenals verschillende uitzichtpunten die een prachtig uitzicht boden, tot aan Montferland en het Reichswald toe. In het park bij het huis zelf was de sfeer lieflijker; hier stonden talrijke bloeiende struiken langs de paden, die de buitenplaats in het voorjaar en de vroege zomer een bont, veelkleurig aanzicht gaven.

Slingerbossen

De omwenteling in de tuinkunst, die de introductie van de landschapsstijl bewerkstelligde, had zijn voorlopers. Na de eerste helft van de achttiende eeuw volgde een fase, waarin een toepassing van een vrijere c.q. minder regelmatige vormgeving van tuin- en parkaanleg werd beproefd. Deze fase wordt in Nederland gekenmerkt door de verschijnselen 'slingerbos' of 'slingerbosquet' en 'slingerlaan', die vanaf de jaren veertig van de achttiende eeuw in de literatuur genoemd worden en vanaf ca. 1730 op ontwerpen, vogelvluchten en terreinkaarten als zodanig voorkomen. Opvallend hierbij is dat deze begrippen al worden gehanteerd vóórdat de benamingen 'Engelse' aanleg, 'Engels' bosje, 'Engels Werk' e.d. gebruikt worden.

In Philip Miller's Groot en algemeen Kruidkundig, Hoveniers, en Bloemisten Woordenboek, het encyclopedisch opgezette werk over horticultuur, dat in 1745 in Nederlandse vertaling verscheen, vindt men al enkele verwijzingen naar uitgangspunten voor een vrijere aanleg en een afwijzing van te stijve vormen. Zo zegt Miller bij de behandeling van de standplaats, gedaante, grond en zon-stand met betrekking tot het aanleggen van tuinen: 'Men behoeft zig niet te bekommeren, om den geheelen tuin in éénen opslag te doen overzien, naardien ongeregeltheden en oneffentheden dikwijls veele ongemeene en fraaje uitvindingen uitleveren.'⁶² Onder 'Wild-bossen' gaat hij nog uitvoeriger in op de mogelijkheid om een onregelmatige aanleg te realiseren: 'Ook moeten de groote paden van een groot Wild-bos niet te smal zijn, welke beide even grooten misstand geven. Men moet niet aanstonds in deeze paden komen uit die van den Plezier-tuin', maar 'er liever in gebragt worden door een klein geheim pad, 't welk het aangenaamer maakt; of indien het groote pad gedraaid legt in de gedaante van een Slang, zal het meer genoegen aan de zinnen geven, dan indien het in 't geheel voor het gezigt open lag.' Hij vervolgt dan, dat men de Wild-bossen niet te stijf moet aanleggen 'omdat men op deeze wijs groote onkosten moet doen, om de heggen van een groot Wild-bos in goede order te houden, 't welk in de plaats van fraai te zijn eer het tegendeel is: want dewijl deeze gedeelten van een tuin ten grooten deele door de Natuur moeten geschikt zijn, kan alles, wat een stijve vertooning van konst heeft, geenszins daarmee overeen komen.'⁶³

*Nu naar dat Slingerbosch, dat, regts en lings bezet
Met boomen, heesters, struik en bagen, 't oog belet,
In zijn nieuwsgierigheid te ver vooruit te loopen:
Schoon ieder omgang op verandering doet hopen.
Maar hoe? al weer gedraaid, waar word ik heen gebragt?
Hoe rekt zich deze baan veel langer, dan ik dagt!
Bedrieglijk boschje, waar zult ge eens uw end bepalen?
Geen nood! ik volg dit pad, 't zal niemand doen verdwalen!
Bedrukte zielen, die in 's werelds slingerpaân
Wordt op en neêr geleidt, ai blijft niet moedeloos staan:
Schoon gij geen doorzigt in die kromten kunt beschouwen,
Gaat voort langs de effen baan, die zal u nooit berouwen.
Maar gindsche doolhof, die een onbedreven voet
De wandling afsnijdt, is een baak voor mijn gemoed:
Keer, wandlaar, keer terug, gij kunt u ligt vergissen!
Dan, gaat gij voort, zie toe om nooit uw gids⁶⁴ te missen!'*

In het hofdicht 'Heemse' van de Overijssels/Groningse dichteres Clara Feyoena van Raesfelt-van Sytzama geeft zij een poëtische beschrijving van een slingerbos op haar buitenplaats Heemse bij Hardenberg en karakteriseert zij de wijze, waarop een dergelijk slingerbos beleefd wordt.⁶⁵ Zij kent aan dit 'bedrieg-

⁶² Miller 1748, 887.

⁶³ Miller 1748, 1081. Hierbij slaat het begrip 'wild' waarschijnlijk op de jacht en niet op het soort beplanting met naald- en loofhout in tegenstelling tot vruchtbomen zoals bij De la Court van der Voort. Zie hieronder.

⁶⁴ Aangenomen kan worden, dat de dichteres hier op Jezus doelt.

⁶⁵ Van Raesfelt-van Sytzama (1774), ed. 1784, tweede zang, 43-44. Het hofdicht Heemse werd in 1774 geschreven en in 1783 in Utrecht uitgegeven.

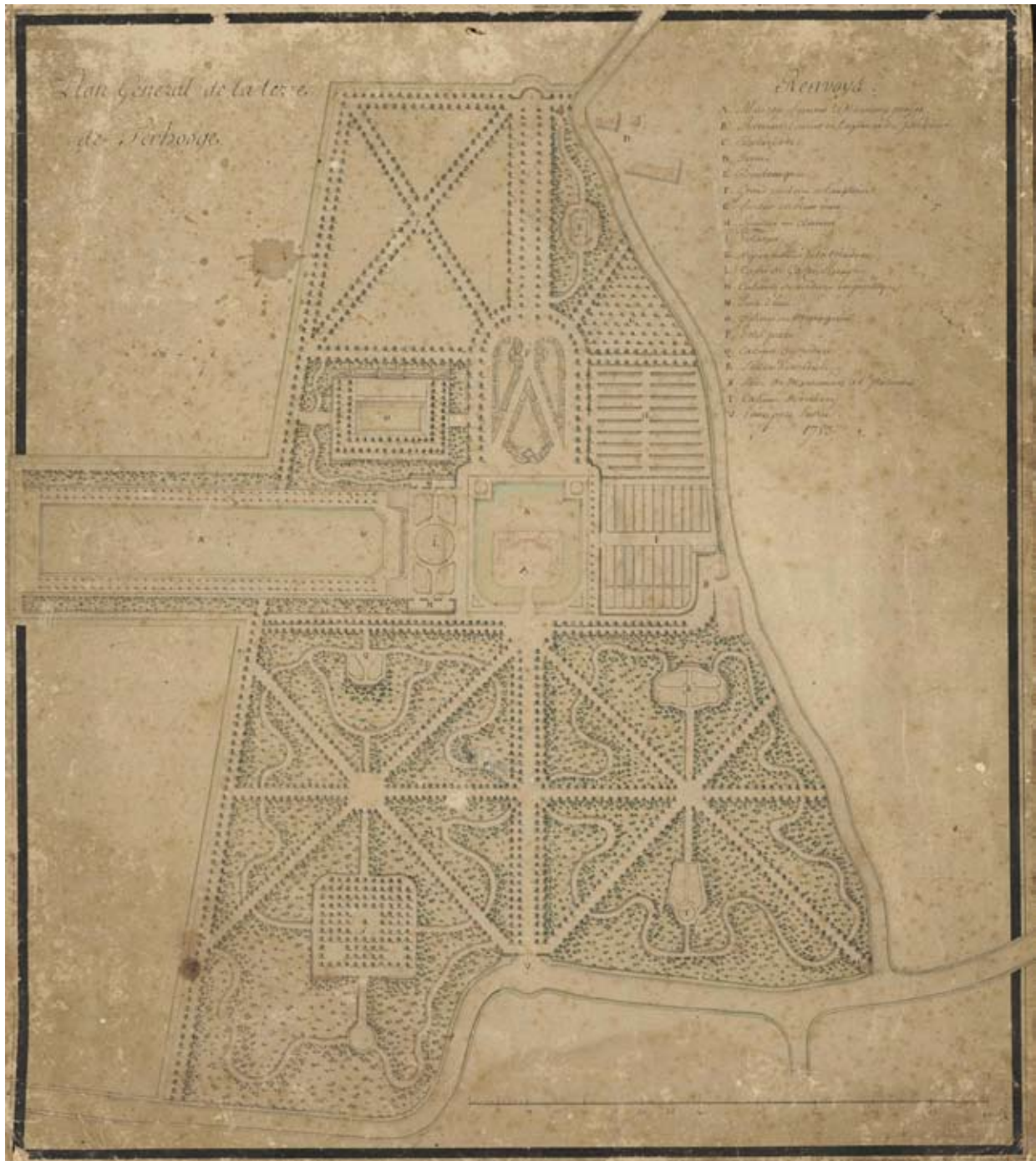

lijk boschje' een overdrachtelijke betekenis toe als symbool van de levensweg, die de mens moet gaan. Na allereerst de hof, de moestuin en andere onderdelen van de buitenplaats, dicht bij het huis te hebben beschreven, wandelt zij dieper het park in. Daar vindt zij de geometrische elementen zoals het 'Starrebosch' en de 'Laan'.

De vroegste Slingerbossen bestonden waarschijnlijk in hoofdzaak uit hakhoutbossen en werden als zodanig behandeld. De la Court geeft aan, dat op 'vermaek-plaetzen' de bomen verder uit elkaar geplaatst moesten worden dan op 'plantagien', die zuiver voor de opbrengst werden ingericht. Het zal hier dus om dezelfde houtsoorten zijn gegaan als bij de 'Wild-bossen': in principe konden alle 'wilde' boomsoorten c.q. niet-vruchtbomen in aanmerking komen. In verband met de opbrengst is het logisch, dat bepaalde soorten, die veel gevraagd werden zoals eiken- en essenhakhout de voorkeur genoten. De uitgebreide lijst die hij geeft met soorten, zowel loof- als naalddhout, bevat vele items met hun specifieke eigenschappen.⁶⁶ Bij de 'evergreens' komt de mogelijkheid om ze te scheren nog even naar voren: 'De altoos groen-bladige en andere heesterige

1.4 Hendrik de Leth,
Vogelvlucht van het Huis ter
Meer, ca. 1740. Met slinger-
paadjes in het bos links op de
afbeelding (noorden rechts).

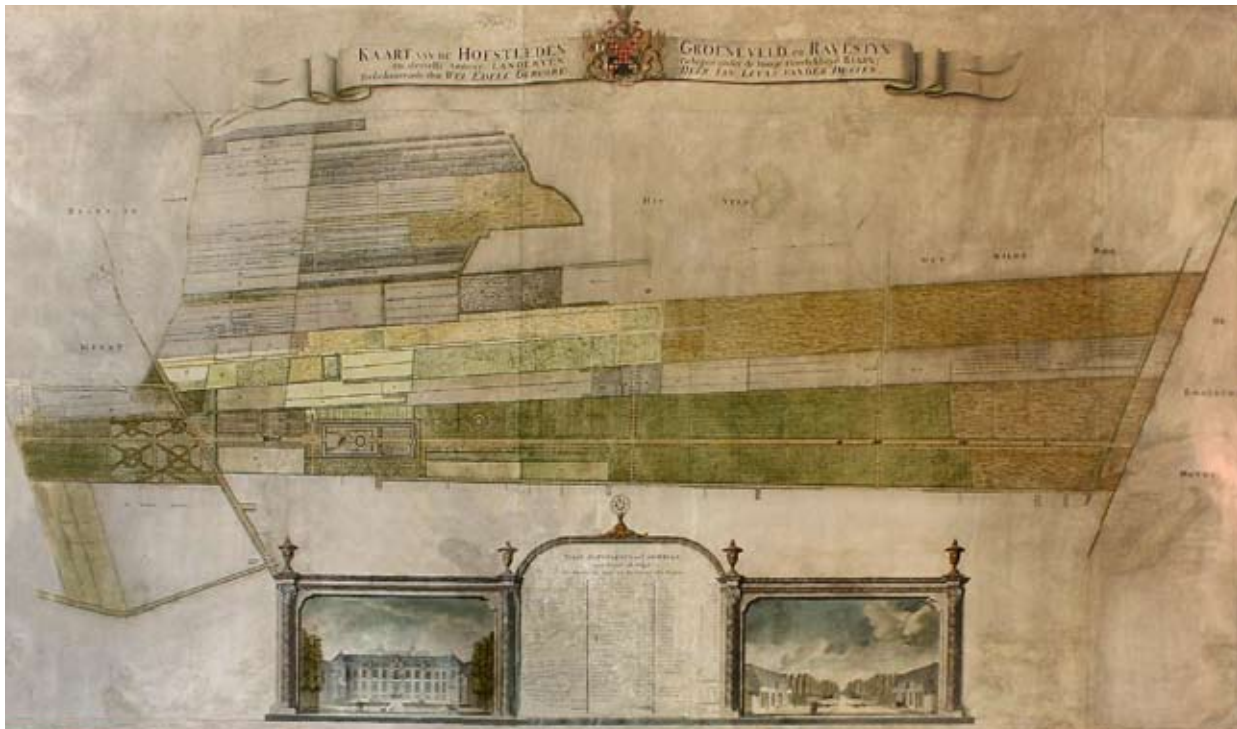
⁶⁶ De la Court van der Voort 1737, 190-209.

1.5 Jean de Lage, Kasteel ter Hooge, bij Middelburg, ontwerp parkaanleg, 1753 (noorden boven).

bloem-dragende hout-gewassen moet men onder de cierlyke wilde plantingen met meer eigenschap als in bloem-hoven planten, nademaal ze, cierlyk glad geschoren wordende, weinig of geen bloem voortbrengen.⁶⁷ Elders zegt hij dat 'Wilde' beplantingen met hoge schaduwrijke bomen verkwikkend zijn en dicht bij het huis moeten liggen.

⁶⁷ Idem, 184.

Een goed voorbeeld van een aanleg met slingerbos kende het park van het Huis ter Meer te Maarssen, gelegen in een bocht van de Vecht. De vogelvlucht, die Hendrik de Leth ca. 1740 vervaardigde, geeft het complex met de tuinen weer. Op het eerste gezicht zijn het uitgestrekte geometrische tuinen, die de kunstenaar hier weergeeft. Maar met name in de bosquetten wijkt de inrichting af van de gebruikelijke rechtlijnigheid. Hier zien we slingerpaden, die niet toevallig zijn ontstaan, maar die bewust moeten zijn aangelegd. Het gaat hier naar we kunnen aannemen om hakhoutbossen met wild, de 'Wild-bossen' van zowel De la Court als Miller, waarin verrassingseffecten werden nagestreefd. Het ontwerp van J. Delage uit 1753 voor het park van kasteel Ter Hooge bij Middelburg geeft ook al een aantal bosquetten met slingerpaden en onder 'F' een 'grand parterre à l'anglaise'. Hier wordt het begrip 'Engels' nog gebruikt voor een geometrische parterre, wat beplanting betreft hoofdzakelijk samengesteld uit gras en gazon.⁶⁸

Ook op de buitenplaats Groeneveld bij Baarn komen al vroeg slingerbossen voor. De opzet van de verschillende onderdelen met slingerpaden staat afgebeeld op de 'Kaart van de Hofsteeden Groeneveld en Ravestyn en desselfs annexe landeryen, (...) uit 1763'.⁶⁹

Deze kaart is geen ontwerp maar geeft de bestaande toestand weer. Op het terrein ten westen van de gracht en ten zuiden van de zichtlaan zijn duidelijk elementen aanwezig, die wijzen op een voorzichtig toepassen van nieuwe ideeën in de tuinkunst. Onder 'H' geeft de maker van de kaart op: 'Het Slingerbos'. Dit gedeelte van het park, dat een onderdeel vormde van de grote geometrische

1.6 Hermanus Stoopendaal, Kaart van de Hofsteeden Groeneveld en Ravestyn en desselfs annexe landeryen, gelegen onder de Hooge Heerlykheid Baarn; toebehoorende den wel. edele geboore heer Ian Lucas van der Dussen, 1763 (noorden onder).

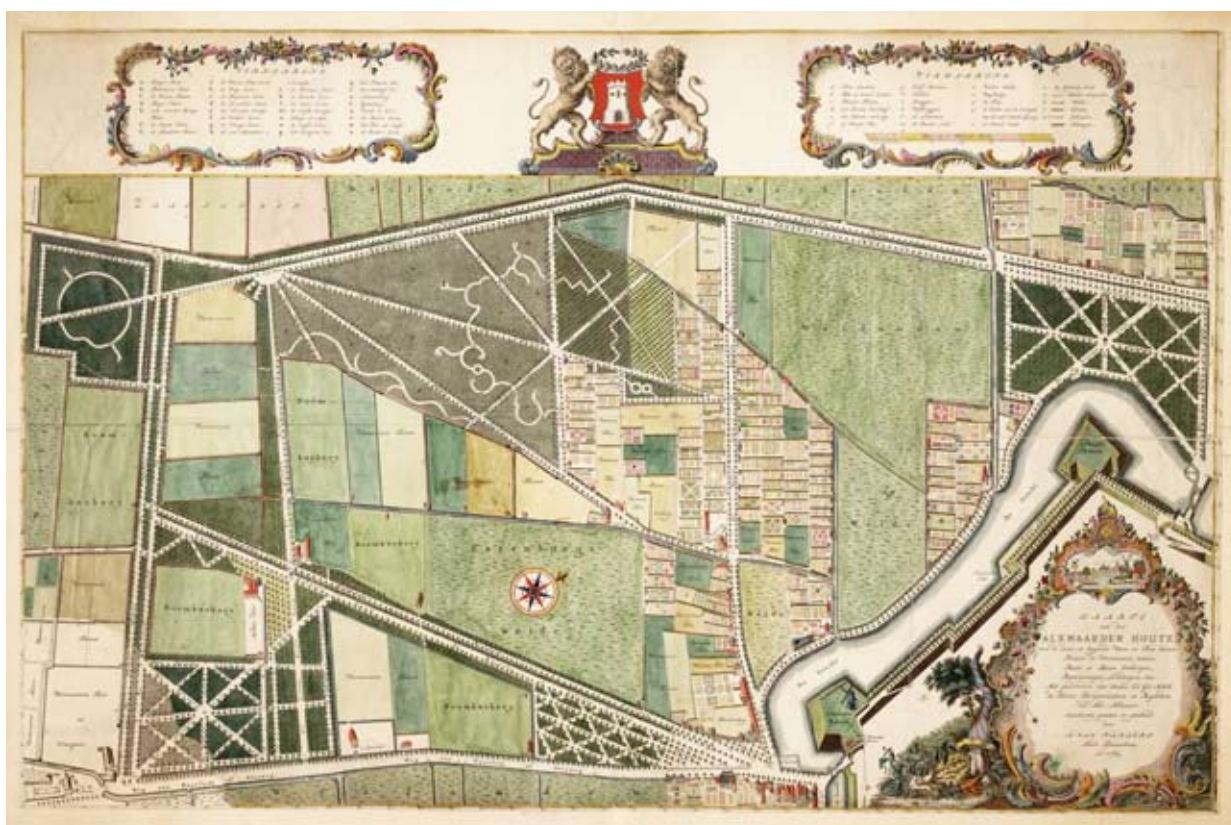
⁶⁸ Van Immerseel 2010. Zie ook Tromp 2000, 58.

⁶⁹ H. Stoopendaal, *Kaart van de Hofsteeden Groeneveld en Ravestyn en desselfs annexe landeryen, gelegen onder de Hooge Heerlykheid Baarn; toebehoorende den wel edele geboore heer Ian Lucas van der Dussen*, 1763, collectie Kasteel Groeneveld, Baarn. Zie ook Tromp (Groeneveld) 1979.

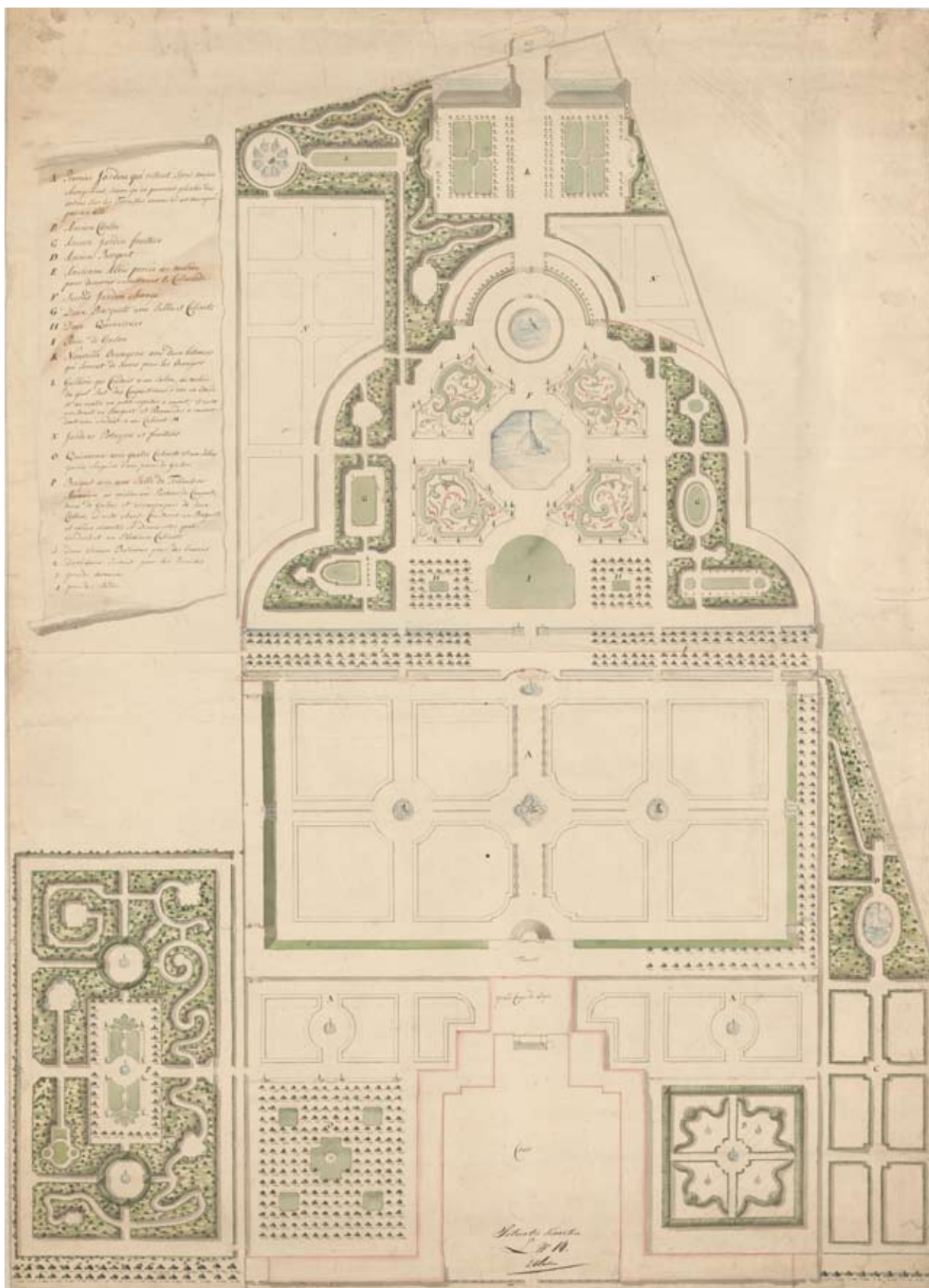
aanleg, bestond uit een onregelmatig patroon van slingerende en rondlopende lanen, dat in sommige opzichten nog het karakter van een geometrische opzet had. Minstens even belangrijk op deze kaart is de aanleg achter het huis, op het 'eiland'. Hier zien wij een zeer complexe aanleg met talrijke slingerpaden binnen een betrekkelijk klein terrein, waarbij vooral de behoefte aan 'variëteit' centraal lijkt te staan. In hoeverre in deze beide slingerbosquetten ook accidentatie een rol speelde, is niet uit de kaart af te leiden. Bij deze kaart hoort een los kaartje, dat het later toegevoegde gedeelte rondom de boerderij Ravenstein betreft. Met name het rechterdeel van dit kaartje is voor ons van belang, aangezien ook hier een aanleg met slingerpaadjes is aangegeven. Deze zijn gegroepeerd rond een vijver met geometrische opzet. 'Het Slingerbos' en de gewijzigde aanleg met slingerpaden op Groeneveld kunnen gelden als goed voorbeeld van een dergelijke aanleg op bescheiden schaal.

Een ander voorbeeld komen we twee jaar later tegen op de 'Kaarte van de Alkmaarder Houte' van A. van Panders uit 1765.⁷⁰ Op deze kaart staat de Alkmaarder Hout afgebeeld, een groot 'recreatief' complex met zowel openbare als particuliere 'Pleizier en Warmoezierstuinen' waarvan de aanleg hoofdzakelijk in geometrische stijl is opgezet. In enkele onderdelen zijn echter onregelmatig lopende paden aangegeven. Deze onderdelen dragen in de legende of Verklaring de volgende benamingen: 'D: Slinger Houte', met daarin 'n: Slinger Laantjes' en

1.7 A. van Panders, Kaarte van den Alkmaarder Houte, met de daar in liggende Woon en Tuin huizen, Pleizier en Warmoeziers tuinen, Boom en Bloem kwekerijen, Boerewoningen, Landerijen, enz. gravure, 1765 (noorden rechts).

70 A. van Panders, Stads Timmerbaas van Alkmaar, *Kaarte van de Alkmaarder Houte, met de daar in liggende Woon en Tuin huizen, Pleizier en Warmoeziers tuinen, Boom en Bloem kwekerijen, Boerewoningen, Landerijen, (...)*, 1765. Wageningen UR, Speciale Collecties.

‘E: oude vriesche Rijwegs-Houte’, met daarin eveneens ‘n: Slinger Laantjes’. Een bijzonder onderdeel vormt ‘de Kroft’; dit bestaat uit een bosquet binnen rechte lanen, waardoorheen een cirkelvormige laan voert die op een bepaald punt een lichte buiging naar binnen maakt. De cirkel wordt doorsneden door een rechte laan (‘De Kroft’) en heeft aan de buitenzijde twee korte, doodlopende laantjes met daarin een bankje; een van deze bankjes is aan het zicht onttrokken. Deze laantjes dragen de veelzeggende naam ‘de Liefde Laantjes’. De andere onderdelen met opgaand hout zijn geheel geometrisch van opzet; ook de vele particuliere tuinen en tuintjes langs de Vriesche Laan, de Cingel, aan het Buurtje en aan weerszijden van de Boeken Laan of Harden Hout zijn geheel geometrisch van opzet. Op verschillende plaatsen in de Alkmaarder Hout staan banken, zowel recht als rond van vorm. Verder bevinden zich in de Hout verschillende warmoestuinen, de boomkwekerij Midden Hout en verschillende andere niet bij name genoemde boomkwekerijen, enkele bloemkwekerijen en minstens zes kolfbanen, waarvan drie overdekt. Hoezeer deze vorm van aanleg in ieder geval voor Franse ogen al de ‘style anglais’ van aanleg benaderde, blijkt uit de woorden van de Abbé Coyer, die in 1769 (gepubliceerd in 1775) naar aanleiding van zijn bezoek aan Alkmaar schreef: ‘Er ligt buiten de stad een openbare tuin, veel groter dan de Tuileriën, in een half Franse, half Engelse smaak, met in het midden een weide met kudden. Men heeft er een slingerende, rondgaande laan aangelegd, langs zijn gehele lengte versierd met kleine landhuisjes en een vaart. Dat alles verleent aan de tuin een verrukkelijke gevarieerdheid.’⁷¹

Pieter de Swart geeft op het ontwerp uit 1747-1753, dat hij voor een deel van de tuinen van Het Loo maakte, behalve de al in de tijd van de Koning-stadhouder aangelegde ‘Wildernis’ ook verschillende slingerlanen aan. Met name in de promenades van de boventuin en de nieuwe invulling van de door Willem III aangelegde ‘Wildernis’ naast de Koningstuin herkennen we slingerpaden of serpentines. De ‘Wildernis’ werd veranderd in een veel labyrinthischer ‘Bosquett avec une Salle des Tilleuls ou Maronniers (...) et accompagné de deux Cloîtres’ (‘L’), verbonden door rechte en slingerpaden, ‘allées couvertes et découvertes qui conduisent en plusieurs cabinets’.⁷²

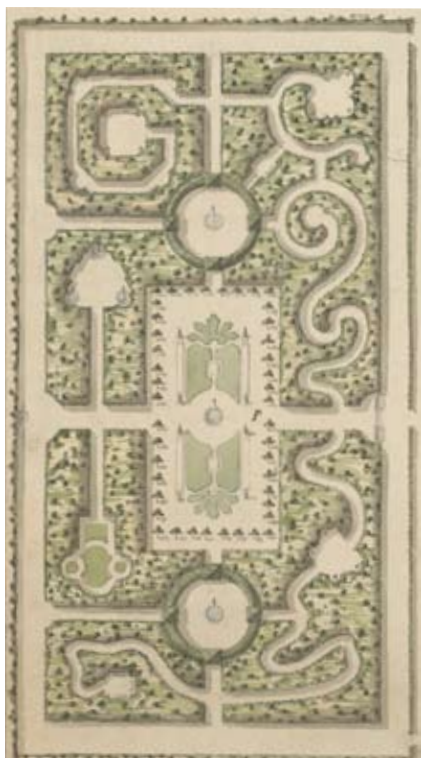
Een van de eerste slingerbossen in Overijssel werd al in 1755 aangelegd. Dit blijkt uit de rekening van Adolf Julius Borchard van Huffel tot Verborg, opgesteld naar aanleiding van de ‘Verbetering van Cranenburg tot aanlegging van bossen en terrassen en geleverde plantsoen’. In deze rekening met betrekking tot de havezate Kranenburg bij Zwolle wordt de landschapsarchitect J. van Beynum of Beinum genoemd, die een decennium eerder ook een overzicht van de aanleg van de havezate Den Berg bij Dalfsen leverde. Bij Kranenburg wordt hij onder andere betaald ‘voor ‘t ordonneren van ‘t maken der slingerbossen, terrassen, als andersins’.⁷³

1.8 Pieter de Swart, *Ontwerp voor de wijziging van de tuinen van Het Loo bij Apeldoorn, ca. 1748 (noorden boven)*.

71 Coyer 1775, II, 251. Geciteerd bij Wortel 1943, 95. Zie ook Coyer 1783 33. ‘Il y a hors de la ville un jardin public, beaucoup plus grand que les Tuileries, dans un goût moitié Français, moitié Anglais, avec un prairie & des troupeaux dans le centre. On y a pratiqué une allée tournante à la circonférence, ornée dans toute son étendue de petites maisons de campagne & d’un canal. Tout cela jette dans ce jardin une variété délicieuse’.

72 Schmidt 1997, 124-125.

73 Gevers/Mensema 1997, 445-446 (Bijlage). Waarschijnlijk vormde het slingerbos, afgebeeld op het kadastrale minuutplan in 1812, dat kan gelden als combinatie van een slingerbos en een sterrenbos, een onderdeel van deze aanleg (Kadastraal Minuutplan Zwollerkerspel, sectie E (4e blad) nr. 679 door C. Knaap, 1812).

1.9 Pieter de Swart, Ontwerp voor een deel van de tuinen van Het Loo, ca. 1748, met de 'Wildernis' en verschillende slingerlanen.

1.10 Detail uit Kadastraal Minuutplan met de havezate Kranenburg bij Zwolle. Het slingerbos hier als een combinatie van een slingerbos en een sterrenbos. KMP van Zwollerkerspel, sectie E (4e blad) nr. 679 door C. Knaap, 1812 (noorden boven).

Van ‘Slingerbosch’ naar ‘Engels Bosje’

‘Engelse bosschen’, ‘Engelsche partijen’, ‘Engelsch werk’, ‘Engelsch plantsoen’, ‘Engelsche tuin’ en ‘Engelsche boomgaard’.

In de tweede helft van de achttiende eeuw wordt het adjectief ‘slinger’ in relatie tot tuin- en parkarchitectuur steeds meer gebruikt, waarna men van ‘Slingerbossen’, via ‘Slinger- en Engelsche bossen’ in de laatste decennia van de eeuw in toenemende mate overgaat tot het vermelden van ‘Engelsche slingerbossen’ en ‘Engelsche bossen’. Dit kan met name worden afgelezen uit de talrijke advertenties, waarin buitenplaatsen in den lande te koop of te huur worden aangeboden. Om een inzicht te verkrijgen in het gebruik van deze terminologie vormen vooral de advertenties in de couranten een rijke bron. Hierbij nemen de advertenties, geplaatst in de Oprechte Haarlemse Courant over de periode 1760-1800, de eerste plaats in.

In de inleiding is al even gewezen op de vroege vermelding van het adjectief ‘Engels’ in relatie tot tuin- en parkaanleg in de advertentie uit 1764, geplaatst door de Fransman Grenet:

‘De heer Grenet, Fransch Konstenaer, adverteerd aen de heeren die verlangen in hunne Thuynen en terrassen te laeten werken, dat hy Plans van Parterres maekt, in de Fransche en de Engelsche smaek, en Tekeningen van Boschjes Afperkingen van Moes-Thuynen, in de nieuwste smaek, alles tot een civiele prys, zo door de spaerzaamheyd als de schikking....’⁷⁴

Hoewel in deze advertentie nog niet specifiek gesproken wordt over ‘Engelse’ partij of bosje, kunnen we aannemen, dat het hier gaat om een parterre, op te vatten in ruime zin als tuinonderdeel, beplant met gevarieerd hout; waar Grenet spreekt over ‘Tekeningen van Boschjes’ gaat het wellicht om een aanleg met slingerpaden en ‘Engels hout’. Dat Grenet tegelijkertijd ook nog ‘Fransche parterres’ levert markeert eens te meer, dat wij in deze periode pas aan het begin staan van een nieuwe ontwikkeling in de tuin- en landschapsarchitectuur. Menigeeen was nog geheel vervuld van de Franse geometrische stijl en gaf de voorkeur aan een dergelijke aanleg.

Om een indruk te geven van de diversiteit aan combinaties van de diverse begrippen laten we nog een aantal annonces de revue passeren. Een van de eerste, waarin duidelijk sprake is van ‘Engelsche bosschen’ betreft de buitenplaats Groenhoven bij Voorhout. Bij de veiling van deze buitenplaats in 1777 wordt gesproken over ‘boomgaarden, laanen, houtbosschen, plantagien, moestuinen, vyvers en watermoolen ter verversching, alles binnen weinig jaaren nieuw aangelegd.’

In 1786 wordt ‘Het Overste Huis en Havesaate’ De Grimberg bij Rijssen aangeboden, waarvan het huis ‘voor eenige jaaren naar de beste smaak veranderd en verbeterd’ is. Het is ‘omringd met een breede gragt, gelyk ook de daar buiten liggende Hoven met een tweede gragt omringd zyn, waarin een fraaije vijver of kom met goud en zilver visjes, en daar by gelegen vermaaklyk Engelsch bosjen, bestaande uit een menigte van verschillende vreemde hout-gewassen;’. De advertentie besluit met de vermelding dat ‘Alles met zyne opgaande boomen

⁷⁴ ‘s-Gravenhaegse Courant, 19-11-1764.

en akkermaals-hout, en daarby en rondsom liggen groote Bos van opgaande Eiken en andere boomen, en zeer veel akkermaals-hout, naar de nieuwste smaak met Alleës, wandel- en slingerpaden (is) doorsneden, (...)'.⁷⁵

Een variant op 'Engelse partijen' vinden we bij Westerhout onder Velsen, waar in 1804 behalve 'fraai en welaangelegde Engelsche partyen, aangename wandelingen, laanen en plynen met hoogopgaande boomen', alsmede 'groote bogaards, moes- en broeituinen met uitmuntende perzike- en druive-kassen, vyvers, goudvis-kom, lopende beeken,' ook 'groote stukken best wei- en teelland, omringt met laanen en slingerpartijen' genoemd worden.⁷⁶

In 1796 komen de termen 'Engelsch' en 'slinger' naast elkaar voor bij de buitenplaats Jagtlust in Helvoirt, Noord-Brabant, die op 28 oktober van dat jaar geveild zal worden. Het is een 'zeer aangename, welgelegene, en binnen weinige jaaren nieuw uit den grond opgetimmerde Huis of Buitenplaats', met voor het huis 'een groote op zyn Engelsch aangelegde tuin, waarin een houte schutting met zyn fruit-boomen, en agter hetzelfde Huis een moestuin in zyn heggen, waarnevens twee met slingers aangelegde boschjes, waarin een goudvisch-kom en koepeltje (...)'.⁷⁷

In verschillende beschrijvingen van buitenplaatsen met een vroeglandschappelijke aanleg vinden we het element van de goudviskom terug. Dit is een element, dat past binnen de visie op de 'Chineze' relatie van de landschapsstijl. Engels, hier aangeduid als 'Engels Werk', gecombineerd met een tweetal viskommen, is ook de aanleg van Jagtlust bij de Bilt. In 1797 wordt namelijk te koop aangeboden: 'Jachtlust onder de Bilt, vanouds genaamd De Uythof, later Zylwyk, nu Jachtlust'. De buitenplaats heeft o.a. 'considerable Plantagien, zoo van opgaande Boomen, Eyke Bosschen, Laanen, Wallen, als andere Houtgewassen, Thuynen, Boomgaarden, Engelse Werken waar in twee Viskommen, de eene met een Arduynsteene rand en trappen (...)'.⁷⁸

De term 'Engelsche tuin', weer met 'goudvisch-kom' wordt genoemd in 1798 bij een niet nader aangeduid buiten in Loosdrecht, bij 's-Graveland, 'met zyn heeren-huizing, stalling voor 8 paarden, fraaije coepel, (...), een Engelsche tuin en groote goudvisch-kom, te zamen groot een en een halve morgen met of zonder vyf morgen wei land'. Het buitenplaatsje ligt in de Oude Loosdrecht, tussen de Vaart en de Meent.⁷⁹

De benaming 'Engels' komen we ook tegen bij een niet nader aangeduide buitenplaats die in 1792 wordt aangeboden, 'Een zeer aanzienlyk Buitengoed, (...), in de alleraangenaamste oorden der Veluwe, voorzien van groote spatieuze moderne Heeren-huizinge, met extra veel commoditeiten, voorts stallinge, koets-, wagen- en wasch-huizen, barakken en gebouwen, groote tuinen, boomgaarden, broeijery, waranden, nieuw aangelegde Engelsche bosschen en plantsoenen, omringt en doorsneden met loopende watervallen en gragten, keurlyke vischryke vyvers, bosschen, hak- en allées van zwaare boomen (...)'.⁸⁰

75 O.H.C., 25-7-1786.

76 O.H.C., 24-3-; 31-3-1804.

77 O.H.C., 6-10-1796.

78 *Lyst der verkochte Huizen, Lustplaatzen, Wey- Hooy- Teellanden*, etc., Utrecht, 1797.

79 O.H.C., 8-3-1798.

80 O.H.C., 15-3-1792. Mogelijk gaat het hierbij om de Vanenburg bij Putten.

Uitvoerig en lovend, met nadruk op de vergezichten, is de advertentie uit 1797 van de 'alleraangenaamste buiten-plaats, Hartgersberg', bij Sonsbeek. De buitenplaats heeft 'een extra fraaije zeer geëxtendeerde Boscadien van zwaare opgaande boomen en akkermaalshout, formeerende de schoonste alleën en wandelpaaden, welke even als 't Huis de verrukkelykste gezichten opleveren, moes- en broei-tuinen, en parthyen in den Engelschen smaak aangelegd, met allerhande soorten van inlandsche en vreemde bloemboomen en andere heesters en gewassen, en een zeer groote menigte beste en fyne en andere vrugtboomen bepoot, groote menagerie voor water- en pluimgevoegelte, voorts visryke vyvers van levendig water, op de plaats zelve ontspringende, zwaare waterval en zeer hoogspringende fontein (...)'.⁸¹

Of het begrip 'varieerende' kan wijzen op een aanleg in landschapstijl, is niet duidelijk. In 1805 wordt met betrekking tot Den Dam bij Eefde gesproken van 'varieerende wandelbosschen'⁸², een term, die ook al in 1777 wordt gebruikt.⁸³ Hier wordt gesteld, dat de buitenplaats beschikt over 'verscheide varieerende wandelingen in stern- en andere bosschen(...)'. Wellicht moeten we dit begrip direct relateren aan de behoefte aan variatie of 'varieté', dat al in de rococo-periode een belangrijke rol speelde in de tuin- en parkaanleg.

Het begrip 'Slingerbos', aanvankelijk gebruikt om op variatie en beslotenheid gerichte elementen in rococo-tuinen aan te duiden, blijft intussen lang in zwang. Soms wordt het zoals wij zagen naast het begrip Engels gebruikt, waardoor het lijkt of er ook een onderscheid tussen 'Engels bos' en het oudere 'Slingerbos' gemaakt werd, maar niet zelden worden 'Engels' en 'Slinger' in combinatie met elkaar of in plaats van elkaar gebruikt. Aan het einde van de achttiende eeuw zal 'Slingerbosje' dan ook dikwijls synoniem zijn aan 'Engels bosje', 'Engels werk' of 'Engelse partij', benamingen die in dezelfde tijd voorkomen.

Dat in de laatste decennia van de achttiende eeuw met 'slingerbos' inderdaad 'engels' bos kan worden bedoeld blijkt uit de, overigens vrij zeldzame combinatie 'Engels slingerbos'. Deze benaming met betrekking tot Vreedenburg in de Bovenkerkerpolder luidt: 'Zynde deeze buitenplaats voorzien met veele bepootinge en beplantinge, laanen van opgaande boomen, twee fraaije Engelsche slingerbosschen, aangenaame wandelingen en heerlyke gezigten, hakhout, een boomgaard met fyne vruchtboomen, en in het midden der Plaats een schoone ruime Haven, waarin een nieuw getimmerd Schuitenhuis, bekwaam tot berging van een boeijer en meer vaartuigen;(...)'.⁸⁴ Een zelfde vermelding van 'Engels slingerbos' vinden we in een advertentie van 14 november 1801 waarbij een buitenplaats te huur wordt aangeboden, 'gelegen aan de Steenweg en van agteren aan de rivier de Dommel, een half uur gaans van 's Bosch', voorzien van een 'Engels slingerbosch' en een 'tuin met exquisite vruchtboomen'.⁸⁵

Soms ook worden de benamingen naast elkaar gebruikt, zoals bij Akerendam, dat in 1799 te koop werd aangeboden met 'extra fraaije Engelsche plantsoenen en slingerbossen, extra ordinair vruchtbaare karsen en boomgaarden, capitaale

81 O.H.C., 24-6-; 1-7-; 8-7-1797.

82 O.H.C., 20-8-; 19-9-1805. Er is in de advertentie sprake van 'tuinen met exquisite vruchtboomen beplant, varieerende wandelbosschen, gragten, vyvers enz., zeer riant gesitueerd, een half uur van de stad Zutphen...'

83 O.H.C., 25-11-1777.

84 O.H.C., 3-8-1799.

85 O.H.C., 14-11-1801.

1.11 H. Stoopendaal, De Hofsteede Akerendam, 1791. In het noord-westelijk deel en rondom het huis 'extra fraaije Engelsche Plantsoenen en Slingerboschen' (noorden boven).

moes- en broei-tuin, vischryke carperkom etc.⁸⁶ Nog in 1805 wordt 'engelsch' en 'slingerlaanen' naast elkaar gebruikt bij Adrichem, wanneer de 'Heerlyke huizinge' verkocht wordt met o.a. 'menagerie, vyvers, goudviskom, uitgestrekte en welaangelegde Engelsche plantsoenen met inlandsche en vreemde gewassen, grasparterres, slingerlaanen, hoogtens en laagtens, hooge opgaande boomen, hakhout enz.' Erbij hoort ook een 'capitaal beplant en welgeconserveert Bosch, met hooge en zware opgaande sparren, eiken, beuken en andere boomen en hakhout (...)'.⁸⁷

Uit het bovenstaande blijkt, dat aanvankelijk met name de term 'Slingerbosje' gebruikt wordt. Korte tijd daarna worden de term 'slinger' en 'Engels' naast elkaar gebruikt. Vervolgens maakt men geen onderscheid meer tussen de beide adjectieven waarna tenslotte de term 'slinger' in onbruik raakt en meestal alleen het begrip 'Engels' nog gebruikt wordt.

'Engelsche Boomgaarden'

Niet alleen de 'lusttuin', maar ook het utilitaire gedeelte, de boomgaard, kon onderdeel van de 'Engelse' aanleg vormen, waarmee de esthetische component ook in de landschapstuin met een functionele component werd aangevuld.

Zowel voorzien van 'Engelsche en andere boomgaarden' als een 'slinger en Engelsch-bosch' is de buitenplaats Huysduinen, die in april 1797 en in februari 1798 te koop is. Hij ligt buiten Haarlem, onder Schoten aan de Alkmaarder Heerenweg en wordt genoemd 'Een capitaale gemakelijke en welgeleegen Hofsteede, genaamt Huis Duine, met (...) steene coupel, hermitagie, goudvischkom, menagerie, schuur, geappropriëerd tot stalling, moes- en broei-thuin, Engelsche en andere boomgaarden, persikken, abricoosen- en druiven-kasten, slinger en Engelsch-bosch, (...)'.⁸⁸ Op oktober 1798 zal men een 'verkoping houden van een mooie party tuin-cieraaden, broei-bakken en raamen, ook voor persike en druive-kassen, een fraai ameublement voor een hermitage, (...)'.⁸⁹ Terwijl op 15 december 1798 een publieke verkoop gehouden zal worden van 'een

⁸⁶ O.H.C., 21-12-1799.

⁸⁷ O.H.C., 17-8-; 20-8; 31-8; 7-9-1805.

⁸⁸ O.H.C., 27-2-; 10-3-; 27-3-1798.

⁸⁹ O.H.C., 29-9-; 2-10-1798.

party opgaande Eyke gewas en Engelsch plantsoen, bekwaam om te verplanten, benevens een goede party 1 1/2 duims schuttingen, zoo goed als nieuw, extra fraaije hermitagie, en het geen verders te zien zal weezen'.⁹⁰

Op Den Blink in Velsen is op 1 april 1800 sprake van 'Een zeer plaisant en tot de jacht extra welgesitueerd Buitenverblyf, genaamd Den Blink, met deszelfs Huizinge, lootsen, hondehokken, haazenkamp, duiventooren, moestuin,' en een 'Engelsche boomgaard en nieuw aangelegd plantsoen', 'groot 5 morgen en 300 roeden'.⁹¹

Bij de 'Engelsche boomgaard' moeten wij er waarschijnlijk van uitgaan, dat de boomgaard op onregelmatige wijze met slingerpaden was aangelegd. Zocher sr. legde zulke boomgaarden aan en ook de 'architect van buitengoederen' Lucas Pieters Roodbaard, die overigens pas vanaf ca. 1820 actief was, nam zulke boomgaarden dikwijls op in zijn ontwerpen. Bekend is, dat op Groot-Hoenlo een dergelijke boomgaard werd aangelegd.⁹²

'Engels' in de tuinkunst: beplanting

In verschillende beschrijvingen en advertenties wordt met betrekking tot de 'Engelse' aanleg een directe relatie gelegd met de beplanting en melding gemaakt van specifieke kwaliteiten op dendrologisch gebied. Er is dan bijvoorbeeld sprake van 'welaangelegde Engelsche plantsoenen met inlandsche en vreemde gewassen' of van 'een welaangelegd bosch met Engelsche en vreemde gewassen'.

Het gebruik van het adjectief 'Engels' in de tuinkunst dateert al uit de zeventiende eeuw en werd met name dikwijls gebruikt bij het aangeven van verschillen tussen de 'parterre à la Française' en de 'parterre à l'Anglaise'. Zo maakt Walter Harris, de arts van Koningin Mary, aan het eind van de zeventiende eeuw, wanneer hij de tuinen van Paleis Het Loo beschrijft, duidelijk onderscheid tussen de parterre à la Française en de parterre à l'Anglaise. De parterre à la Française is de parterre de broderie, de ingewikkelde, in buxus, taxus en steenslag uitgevoerde parterre met dikwijls zeer gecompliceerde vormen waarbij de nadruk ligt op de decoratieve aspecten. Bij de parterre à l'Anglaise gaat het veel meer om de aard van het materiaal, de grasmat of gazon, waaruit de parterre bestond. Al in die tijd was de kwaliteit van het Engelse gazon in heel Europa beroemd en dit werd ook in de tijd, waarin de landschapsstijl in Nederland in zwang raakte, nog volledig onderkend. Zo bewonderde Van Spaen van Biljoen tijdens zijn reis naar Engeland verschillende malen de uitgestrekte gazons, 'waarin de Engelsen zulke meesters zijn'.⁹³ Hier slaat het adjectief 'Engels' dus niet zozeer op een bepaalde manier van aanleggen, maar vooral op het beplantingsmateriaal zelf, in zekere zin los van de decoratie van de parterre. Dit geeft aan, dat we voorzichtig moeten zijn om bij een benaming als 'à l'Anglaise' alleen aan een bepaalde 'stijl' van aanleg te denken. Wij zullen ons dan ook steeds de vraag moeten stellen wat in een bepaalde context onder het begrip 'Engels' verstaan kan worden.

90 O.H.C., 11-12-1798.

91 O.H.C., 1-4-1800.

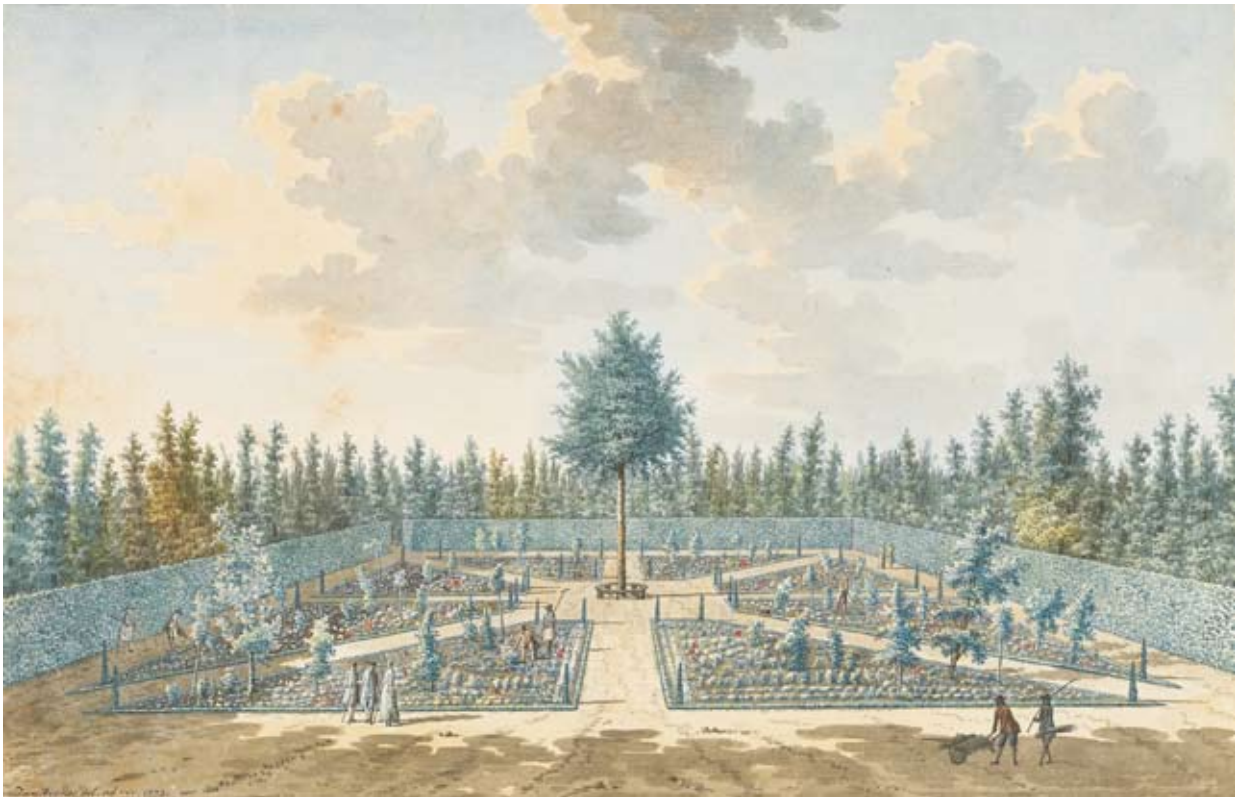
92 Vriendelijke mededeling drs. R.H.M. van Immerseel n.a.v. recent onderzoek.

93 Van Spaen, Journal 1791 (Engelse reis), zie Hoofdstuk 2.

In een van de eerste Nederlandse advertenties, waarin de aanleg van een buitenplaats met het adjectief 'Engels' wordt benoemd, is ook een vermelding met betrekking tot de beplanting opgenomen. Op Groenhoven wordt behalve allerlei andere zaken eveneens publiek 'een party Amerikaansche en Europise Boomen en Heesters, strekkende tot cieraad van Engelsche bosschen en bloemperken; alsmede diversche soorten van Amerikaansche en andere gewassen in potten, waaronder eenige, die zeldzaam voorkomen.'⁹⁴ Bij de 'Engelse bloemperken' moeten we waarschijnlijk denken aan de 'Engelsche Bloemparterre', een fenomeen, dat in de tweede helft van de achttiende eeuw voorkomt.

Hiervan zijn enkele voorbeelden bekend, zoals de 'Engelsche bloemparterre' op Poppenroede die aldus genoemd wordt. Jan Arends tekende de 'Engelsche Bloemparterre' op Poppenroede Ambacht in 1771.

Een dergelijke parterre komt ook voor op een eglomisé afbeelding van de achterzijde van Het Huys ten Donck door Jonas Zeuner uit ca. 1775. Uit deze afbeeldingen kunnen wij opmaken, dat de 'Engelsche Bloemparterre' kon bestaan uit een rechthoekige of vierkante parterre, geheel geometrisch van opzet, en kruislings doorsneden zodat er een verdeling van 4 x 3 geschakelde ruiten ontstond. Op de snijpunten van die ruiten werden verschillende bijzondere gewassen geplaatst. Het 'Engelsche' slaat hier met name op de gewassen, waarmee de parterre beplant is. In enkele advertenties uit de tweede helft van de achttiende eeuw komt eveneens de term 'bloemparterre' voor. Gezien het feit, dat in

1.12 Jan Arends, de 'Engelsche Bloemparterre' op Poppenroede Ambacht, 1771.

94 O.H.C., 20-9-; 9-10-1777.

1.13 Jonas Zeuner, *Het Huys ten Donck met Engelse bloemparterre*, ca. 1775.

die periode vele buitenplaatsen in onderdelen nog een sterk geometrisch karakter droegen moeten wij niet uitsluiten, dat het hier om dergelijke parterres gaat. Zo wordt in de *Amsterdamsche Courant* van 9 maart 1790 de verkoping aangekondigd op de voormalige buitenplaats Amstelburg buiten de Weesperpoort aan de Amstel van een ‘grootte steenen agtkante Coupel met een stuk Grond waar op 2 Munnikke-kappen, Boomen, Bloemparterren &c.’⁹⁵ Twee jaar later lezen we met betrekking tot Canton (Ouderkerk aan de Amstel) in de *Oprechte Haarlemse Courant* o.a. over ‘weltoegemaakte moeserij en bloemparterres’.⁹⁶

De advertentie met betrekking tot Hartgersberg, bij Sonsbeek, geeft ook een idee van de beplanting. De buitenplaats heeft o.a. ‘parthyen in den Engelschen smaak aangelegd, met allerhande soorten van inlandsche en vreemde bloemboomen en andere heesters en gewassen, en een zeer groote menigte beste en fyne en andere vrugtboomen bepoot (...)’.⁹⁷

Het veilingbiljet van Groeneveld uit 1795, dat aan het slot van dit hoofdstuk integraal is opgenomen, geeft ook een opsomming van de vele dendrologische waarden van de buitenplaats, zoals die in de afgelopen decennia tot stand waren gekomen binnen de visie van de landschapstijl. Apart genoemd wordt een deel van het park, ‘beplant met Engelsche, Americaansche en andere boomen, bloemen en vreemde gewassen, (...)’; Er zijn diverse slingerlanen met eiken, beuken en een *Larix*-laan. Rechts van de beek komt men in een groote partij, ‘zijnde beplant met Engelsche gewassen en vreemde opgaande boomen.’ Zwarte beuken, *Weymouthspyn*, ‘*platanus*’, ‘een laan met Americaansche nooteboomen’ horen met ‘ipe en *Acernegundo* boomen’ en de ‘sparreslangerlaan’, ‘bosschen van tulpenboomen, en Americaansche bloemgewassen’ tot de schier eindeloze opsomming.⁹⁸

Deze zeer uitvoerige opsomming is een uitzondering, maar ook in andere beschrijvingen en advertenties wordt soms zeer specifiek op de beplanting ingegaan. In het algemeen zal men bij het begrip ‘Engels’ in deze periode zowel aan

95 *Amsterdamsche Courant*, 9-3-1790.

96 O.H.C., 14-4-1792.

97 O.H.C., 24-6-; 1-7; 8-7-1797.

98 Familie Archief Taets van Amerongen, Renswoude.

een aanleg met slingerpaden en soms een slingerende beek of grillige waterpartij kunnen denken als aan een bepaalde, afwisselende beplanting, die nog in een geometrisch patroon geplant kan zijn.

Dendrologische bronnen

In uitvoerige advertenties zoals van Groeneveld en in beschrijvingen als die van Johan Meerman wordt niet alleen in algemene zin gesproken over Engelse en Amerikaanse bomen en heesters, maar worden ook voorbeelden gegeven. In de laatste decennia van de achttiende eeuw krijgt deze informatie een meer algemeen en gestructureerd karakter en geven kwekerscatalogi, handboeken en ontwerpen de nodige informatie met betrekking tot de bomen, struiken, heesters en planten, die specifiek gebruikt kunnen worden in 'Engelsche Partyen'. Opvallend is, dat het steeds gaat om een 'pyramidale' wijze van beplanting. Dit vinden we in diverse bronnen terug, zoals in het werk van Ph.W. Schonck op Het Loo en in de beschrijvingen van Johan Meerman.

Schonck leverde in 1778 een nieuw plan 'ter verandering van het achterste gedeelte van de plaiiertuyn op het Loo in Gelderland' dat betrekking had op de Boventuin; in het centrum bleef de achthoekige vijver omgeven door geometrische perken. Nog geheel binnen de oude structuren van de geometrische tuin tekende Schonck een complex van kronkelpaden, dat moest suggereren, dat dit tuingedeelte een 'natuurlijk' karakter had. Binnen deze labyrint-achtige aanleg lagen verschillende 'Cabinetten of rustplaatsen', waarin Chinese banken stonden. Schonck lichtte zijn plan als volgt toe:

'In de formele perken, rabatten, waarop men orangebomen zoude kunnen plaatsen en de spatien tusschen beide aanvullen met uytbeemsche bijgewassen tot de orangerie hoorende.'

Hij adviseerde voor het midden van de grasperken 'Bouquetten van allerhande plant en zaaybloemen, waarvan de hoogst grojende in den midden moeten geplaatst worden'.⁹⁹

Elders in zijn correspondentie uit dat jaar verzoekt hij aan de geadresseerde om enige struiken Papenhout, of Holts mee te geven, 'het welk ik meene gesien te hebben in akkermaals heggen, op hooge wallen langs den weg die wij wel gegaan zijn na het Kraanegoor (...) ik wilde daar van gebruyk maken in Engelse bosquetten welke thans hier worden aangelegt'.¹⁰⁰

Enkele jaren later typeerde Johan Meerman in zijn Engelse reisverslag (1784) de wijze, waarop in dit land de beplanting gerangschikt werd op dezelfde wijze:

*'Allerlei soort van gewasch wordt
dan met opzet door elkander geplaatst;
zulken die altijd groen zijn,
zulken die 's winters hun blad laten vallen,
bloemdragend geboomte; en, om de groepen
pyramidaal te maaken, wordt het geen
het laagste blijft vooraan,
het andere meer achternwaards gezet.'*

99 Archief Paleis Het Loo Nationaal Museum, projecttekening nr. 1, 1778, RL 4166.

100 GA, Archief Huis Verwolde. Zie ook Bierens de Haan 1983, 40.

De diverse soorten van bomen, die volgens hem bij deze beplanting gebruikt werden, kwamen al in de inleiding ter sprake; hij stelde dat met name: 'De gewoone en Portugeesche laurier, de Larix, de Weymouth-pyn en allerlei soort van dennen, de Seringue, de Gouden regen en de Sneeuwbal maaken de grootste vercierselen dier plantsoenen uit.'¹⁰¹

Een voorbeeld van een vroege kwekerscatalogus, waarin specifieke 'Engelse' gewassen worden genoemd, is de catalogus van Gans uit ca. 1775.¹⁰² Een groot aantal bomen en heesters, die geschikt werden geacht voor 'Engelsche Bloem-Perken en Bosschen' werd opgenomen in diens 'Catalogus van Oranje-Citroen-Limoen en verscheide Americaansche en andere Uittheemsche Boomen en heesters te bekomen bij Jacobus Gans, bloemist te Haarlem en Hillegom, in Holland'.¹⁰³ Als ondertiteling noteert hij, dat deze 'over al in Europa kunnen groeijen, en daar men zig van kan bedienen tot Plantagien, zoo wel voor Laanen, als Engelsche Bloem-Perken en Bosschen'. Gans adverteerde in 1777 als 'Bloemist en kweeker van in- en uitlandse boomen en gewassen te Hillegom' in de Oprechte Haarlemse Courant met 'Hondert soorten van in- en uitlandse boomen, heesters en gewassen, welken allen de winter kouden, kunnen doorstaan, zeer bekwaam tot het maaken van plantagien, laanen, Engelsche bosschen en bloem-parterres'.¹⁰⁴ Dat Gans ook als architect werkzaam was blijkt uit de laatste zin van zijn advertentie, waarin hij opmerkt 'Dezelve offereert ook teekeningen voor den aanleg te bezorgen, en 't plantsoen te planten, guarandeerende hetzelfde een jaar tot 20 per Cent.'¹⁰⁵

In zijn Catalogus van 1780 geeft Gans allereerst een lijst van 608 bomen en heesters (Catalogus Arborum). Daarachter is een lijst van 51 oranje-, citroen- en limoenbomen (Catalogus aurantiorum, citrorum, Limonumque) opgenomen.¹⁰⁶ Belangrijk voor de wijze, waarop de bomen en heesters gebruikt konden worden en welk beeld men daarmee kon nastreven is de code, die Gans hanteert bij de bomen en heesters in de Catalogus Arborum. De wijze, waarop hij de ei-

101 Meerman 1787, 44. Zie voor deze dendrologische aspecten ook Tromp en Oldenburger 2003.

102 Voor zover kon worden nagegaan is deze catalogus alleen bewaard gebleven in het archief van kasteel Almelo, stuk 1519, HCO. Een briefje achterin deze catalogus met een lijst van planten is gedateerd mei 1779.

103 De in het Frans vertaalde titel luidt: *Catalogue de divers Arbres Americains et d'Autres Plantes etrangeres, Qui croissent toute l'Europe, Et dont on peut se servir dans la construction des Plantages, tant pour des Allées, que Parterre Anglois, que Jacques Gans, Fleuriste à Harlem & Hillegom, en Hollande vend au plus bas prix*. Hier kan het 'parterre Anglais' dus ook Engelse partij c.q. Engels bloemperk beteken.

104 Hij levert deze 'tot de geringe prys van f 35 het 100 stuks, in hondert soorten; die 500 of meer te gelyk neemt tot f 30; de fynder soorten welken in een gedrukten Catalogus, daarvan, eerstdaags by hem te bekomen'.

105 O.H.C., 9-10-; 11-10-1777.

106 In 1780 gaf Gans een *Nieuwe vermeerde en verbeterde catalogus van in- en uitlandsche boomen, heesters en plantagie-gewassen van verschillende gewesten die meest overal in Europa in de open grond kunnen groeyen* .. uit. Hierin geeft hij de namen in het Latijn, Engels en Nederlands. Zie Kuijlen/Oldenburger-Ebbers/Wijnands 1983, 186.

genschappen van de verschillende planten aangeeft, blijkt goed aan te sluiten bij de 'pyramidale' opbouw, die Schonck en Meerman beschreven. 'Engelse bosjes' waren op die wijze opgebouwd en werden dusdanig beleefd.¹⁰⁷

Onder de boeken, die in de laatste decennia van de achttiende eeuw de nodige informatie geven met betrekking tot bomen, struiken, heesters en planten, die specifiek gebruikt kunnen worden in 'Engelsche Partyen' komt men soms werken tegen, die al gangbaar waren in de tijd, waarin de tuinen en parken hoofdzakelijk in geometrische stijl werden aangelegd en die dikwijls werden herdrukt en bijgewerkt. Een van die handboeken, die al verschillende herdrukken had gekend, wordt in 1792 in de Oprechte Haarlemse Courant aangeprezen als het 'onontbeerbaar Boek, op de Buitenplaats en in den Tuin,' geschreven door 'den beroemden Kruid-, Tuin- en Plantkundigen' J.H. Knoop: 'Groote en Algemeene Vrucht-, Boom-, Gewas- en Plantsoen-werk'. J.F. Martinet schreef een voorrede bij het boek, dat beschrijvingen en gekleurde afbeeldingen van meer dan 400 soorten vruchten bevat. Naast allerlei praktische aanwijzingen over groeiplaatsen, aankoop van bomen en het bewerken van de grond bevat het boek ook een hoofdstuk over 'welke plantagie-gewassen het beste zijn tot het aanleggen van Engelsche bosschen, kabinetten, laanen, berceaux enz.'¹⁰⁸

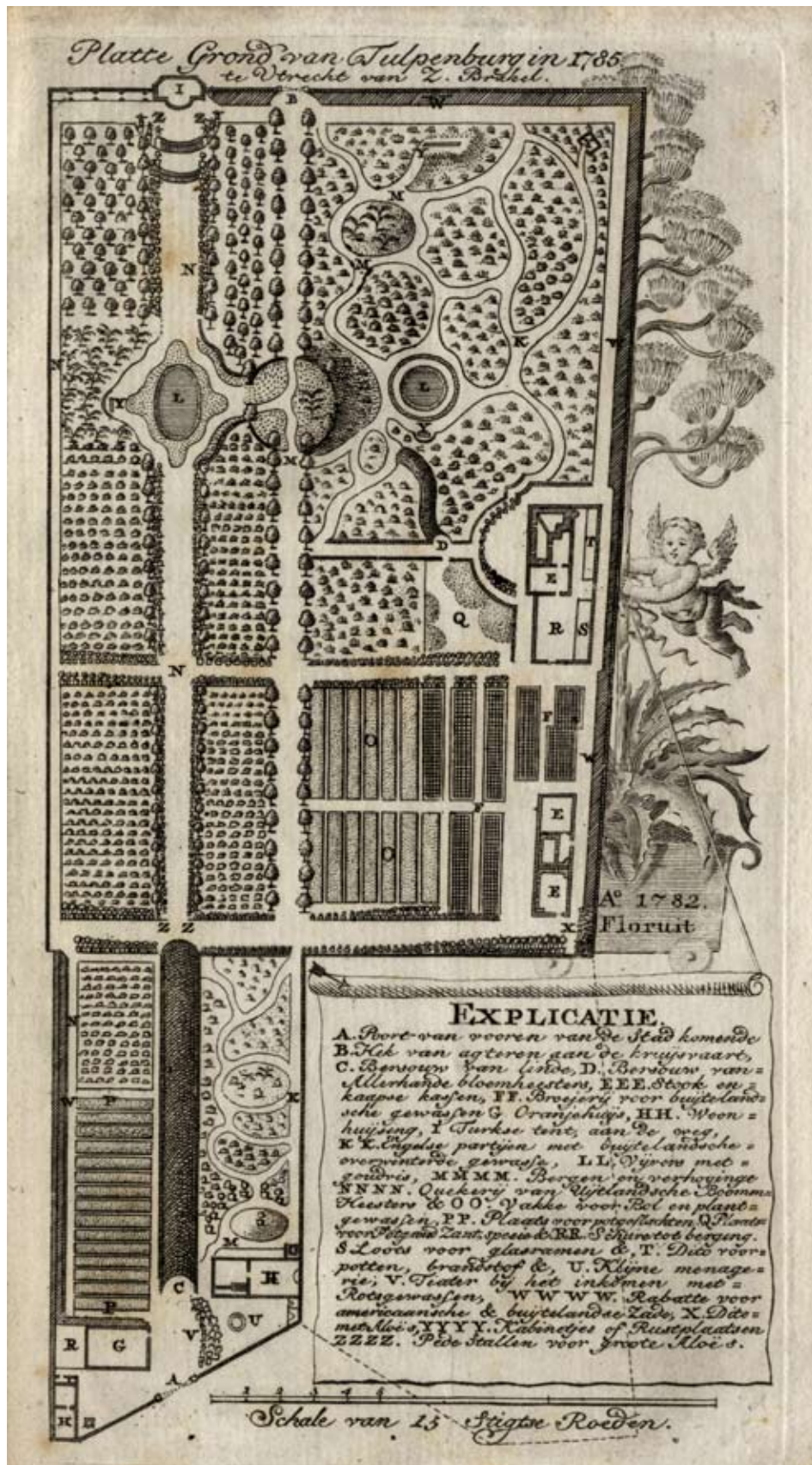
Uit 1793 dateert Z. Brakels Catalogus van allerhande harde, zoo in als uitlandsche boomen, heesters en plant-gewassen. Bij de catalogus is een plattegrond van Tulpenburg te Utrecht opgenomen, waaruit blijkt, dat de kwekerij voor een belangrijk deel in landschapsstijl is aangelegd; de stijl doet sterk denken aan de plattegronden, die Gijsbert van Laar later in zijn Magazijn van tuinsieraaden (1802[-1809]) zal afbeelden.

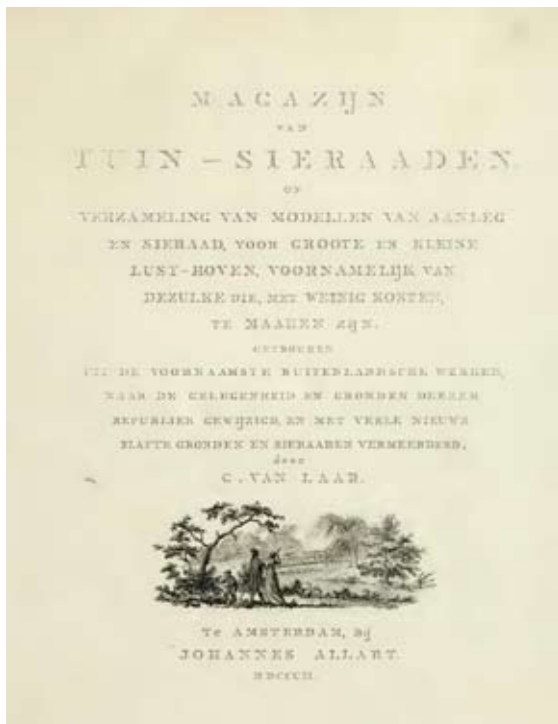
Een betrekkelijk bescheiden sortiment geeft tenslotte Dr J.C. Krauss in zijn boek Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche boomen en heesters, die tot versiering van Engelsche bosschen en tuinen, op onzen grond, kunnen geplant

107 Gans geeft de volgende indeling: 'De Nommers en Letters, by de eerste Colommen beteken. A. 1. Boomen die het allerhoogst groeijen. A. 2.3. van de tweede en derde hoogte. A. 4. die het allerlaagst groeijen. A. 5. altyd groenende. B. die het allerschoonst bloeijen. C. die men kan in Bloem-Perken gebruiken, in form van Kroonen of Latwerk. D. Heesters. E. Klimmende Boomen. F. Die des Winters in open Lugt moeten bedekt worden, met Stroo, Turfmolm of Bladeren.' Achter de Latijnse naam van de bomen en heesters geeft Gans de Engelse naam. De lijst van Gans is een goede illustratie van de rijkdom aan 'gewassen' die al vroeg in de Engelse landschapsstijl werd toegepast.

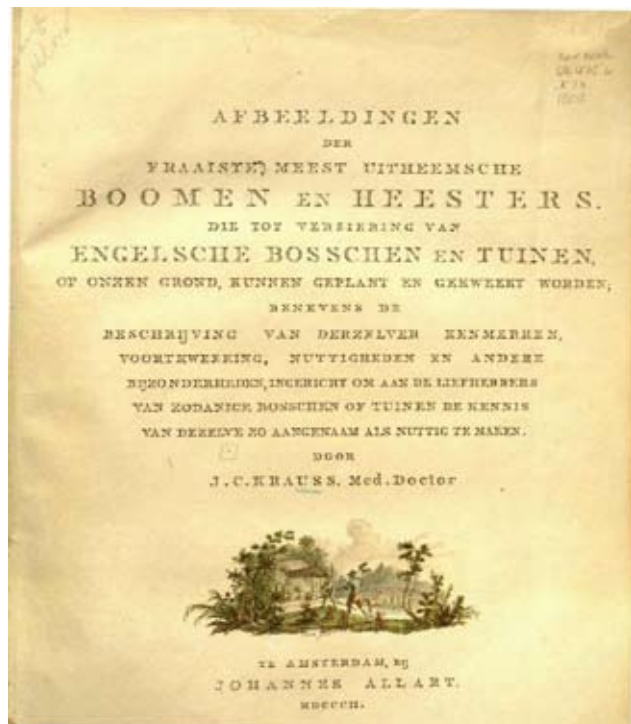
108 O.H.C., 12-7-1792. Het boek bestaat uit drie delen, die apart werden uitgegeven. 1 *Beschrijving en afbeeldingen van de beste soorten van appelen en peeren, meest geacht en zorgvuldigst aangekweekt in Duitschland, in Frankrijk, in Engeland, en in de XVII. Provintien*; 2 *Beschrijving van vruchtboomen en vruchten, die men in hoven plant en onderhoudt, met derzelver verschillende naamen, voortteeling, groeiplaatsen, aankweeking, huishoudelijk gebruik, wijze van uitleggen, en toebereiding*; 3 *Beschrijving van plantagie-gewassen, die men in hoven aankweekt, zo om te dienen tot sieraad bij het maaken van laanen, cingels, heggen, berceaux, kabinetten, pyramiden, slinger-boschjes enz. als tot huishoudelijk gebruik, nevens derzelver verschillende naamen, groeiplaatsen, aankweeking, onderhoud en onderscheiden gebruiken*. Laatste is een heruitgave van het uit ca. 1765 daterende *Dendrologia, of beschryving der plantagie-gewassen, die men in de tuinen cultiveert, zo wel om te dienen tot cieraad om daar van allees, cingels, heggen, berceaux, cabinets, pyramiden, plaizier-boschen, enz., als tot huishoudelyk gebruik, te planten: waar by derzelver differente benamingen, groei-plaatsen, aankweeking, en verdere onderhouding, en vervolgens haar tuin- en huishoudelyke gebruiken*. 'Slinger-boschjes' wordt alleen in de titel van editie 1790 genoemd, en alleen in de advertentie worden de woorden 'Engelsche bosschen' gebruikt.

1.14 Plattegrond Tulpenburg.
Uit: Z. Brakel, Catalogus
van allerhande harde, zoo
in als uitlandsche boomen,
heesters en plant-gewas-
sen welke te zien en te
bekomen zijn bij Z. Brakel,
op Tulpenburg te Utrecht,
1793.

1.15 Gijsbert van Laar, titelpagina *Magazijn van tuinsieraaden*, 1802[-1809].

1.16 Dr. Johann Carl Krauss, titelpagina *Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche Boomen en heesters*, 1802[-1808].

en gekweekt worden (...) met afbeeldingen van bomen en heesters.¹⁰⁹ Dit werk, dat vanaf 1802 bij dezelfde uitgever verscheen als Van Laar's *Magazijn* kan beschouwd worden als diens 'groene' complement. Het werk geeft een belangrijk, maar tegelijkertijd beperkt aantal bomen en struiken, die in een 'Engelsche aanleg' gebruikt kunnen worden.¹¹⁰

In de negentiende eeuw zal de Engelse landschapsstijl ook in Nederland definitief vaste voet aan de grond krijgen en neemt het areaal, waaruit eigenaar en architect kunnen putten, aanzienlijk toe. Dikwijls waren de landschapsarchitecten ook als kweker actief; zo beschikten de Zochers over een eigen kwekerij op Rozenhagen bij Haarlem, terwijl Van Lunteren op Flora's Hof in Utrecht zetelde en de Copijns in Groenekan bij Utrecht gevestigd waren. Zij gaven catalogi uit, zoals b.v. de Zochers ca. 1835.¹¹¹ Overigens betrok men niet alleen plantmateriaal uit eigen kwekerij, maar deed men ook bestellingen bij collega's, zoals blijkt uit de bewaard gebleven kasboeken van de Fa. Copijn, waarin de naam van J.D. Zocher jr. regelmatig voorkomt.

109 Krauss 1802[-1808]. Na 21 afleveringen (cahiers) stopte de uitgifte in 1808. Krauss blijkt de platen overgenomen te hebben uit *Österreichs allgemeine Baumzucht* van Franz Schmidt (4 delen; 1792, 1794, 1800 en 1822). In de bijbehorende tekst gaat Krauss wel uitgebreider in op de karakteristieken en het gebruik, maar opmerkingen op het vlak van de tuinkunst blijken vaak letterlijke vertalingen. Zie Holwerda (Krauss) 2010.

110 Voor een uitvoerige, beredeneerde lijst van plantencatalogi van onderwijstuinen, particuliere tuinen en kwekerscollecties in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1550-1839) zie Kuijlen/Oldenburger-Ebbers/Wijnands 1983.

111 Idem, 184, de nrs. 151 en 152.

Een van de eerste verzamelwerken, waarin de nadruk ligt op 'Engelse gewassen' die geschikt waren voor buitenplaatsen was het in 1793 verschenen werk van de Zuid-Hollands/Leidse kweker G. Voorhelm Schneevoogt, *Icones Plantarum Rariorum*.¹¹² Het is een zeer rijk uitgevoerd 'prachtwerk', dat in de jaren tussen 1792 en 1795 in zestien losse afleveringen verscheen. Elke aflevering bestond uit drie gekleurde platen met daarbij behorende beschrijvingen. In de lijst van intekenaren staan verschillende binnen- en buitenlandse buitenplaatsbezitters met de naam van hun buitenplaats genoemd: F.G. van Lynden, Heer van Hemmen, Vrouwe C.C. Baronesse van Plettenberg, geboren Feith, vrouwe van Windesheim, de heer 'Thuyll van Serooskerken', heer van Zuylen en mr. P.H. van Westreenen, heer van Themaat.

Van andere inschrijvers weten wij dat zij een buitenplaats bezaten, zoals Mr A.H. van Markel Bouwer, te Deventer, die eigenaar van 't Joppe was, P. Muylman, te Amsterdam en W. E. de Perponcher, heer van Wolphaertsdijk. Verder gaan zes exemplaren naar de markies van St. Simon, de eigenaar van Nieuw-Amelisweerd en degene die de landschapsstijl op die buitenplaats introduceerde. De St. Simon, die gehuwd was met de weduwe van baron van Utenhove, was een zeer erudiet man en correspondeerde o.a. met de Utrechtse prof. Christoph Sachse en Horace Walpole, de eigenaar van Strawberry Hill. Hij had op Nieuw Amelisweerd o.a. Pierre Augustin Caron de Beaumarchais te gast, die een gedicht op het park van zijn gastheer schreef. Hij vertaalde Swift en publiceerde een belangrijk werk over Hyacinthen. Het hoge aantal van de boeken die hij bestelde zal zeker samenhangen met het feit, dat de *Hyacinthus Orientalis* in dit boek de naam Madame de St. Simon kreeg; de schrijver vermeldt dienaangaande: 'Zy is Madame de St. Simon genoemd ter eere van den Marquis de St. Simon, die zich door zyn werk *Des Jacinthes*, de leur Anatomie, Reproduction et culture etc. in dit vak zeer beroemd gemaakt heeft.' De belangstelling van De St. Simon voor tuinkunst en kwekerskunst wordt nog eens onderstreept door het feit, dat hij in 1768 samen met Belle van Zuylen en haar vader een ontwerp maakte voor de tuinen van Zuylen, 'pour embellir cette terre et varier les promenades'.¹¹³

Verder worden de prins van Oranje en zijn vrouw, zijn vader prins Willem V en diens vrouw en de hertog en hertogin van Brunswijk, prinses Caroline van Oranje Nassau en haar man genoemd. Ook Willem Boreel te Amsterdam, waarschijnlijk de toenmalige eigenaar van Beeckestijn, was een der intekenaren. Enkele tuinbazen schreven eveneens in: F. Schuts op de Hofstede Elswoud en J.C. Wendland, 'Koninglyke Tuinman te Herrenhausen'.

Van de verschillende planten was o.a. de *Nahusia Coccinea* belangrijk, een nieuw geslacht genoemd naar A.P. Nahuys, hoogleraar in de genees- en scheikunde en voorheen ook in de kruidkunde aan de Utr. Hoogeschool; Nahuys zelf

112 Voorhelm Schneevoogt 1793.

113 De Charrière 1980, II, 119 (lettre nr. 318 au baron Constant d'Hermences, 5 octobre 1768). Zij schrijft o.a.: 'hier j'ai fait avec mon Pere et le Marqs de St. Simon un plan pour embellir cette terre et varier les promenades, il me semble que j'ai là dessus des bonnes idées mais je me garde bien de m'y trop attacher de peur que je n'eusse du chagrin si mon Pere qui m'ecoute avec tant de douceur et me de plaisir, laissoit pourtant au bout du compte les choses comme elle sont.'

tekende ook in. Verschillende planten worden benoemd met introductiejaar en tevens valt op, dat er nogal wat 'Erica's' zijn. Over de Rosa Semperflorens wordt gezegd: 'In 't jaar 1794 is zij eerst in Holland bekend geworden'

Intussen werd ook de beplanting van de utilitaire gedeelten van de buitenplaats veranderd en experimenteerde men hier met nieuwe soorten loof- en vooral naalddhout, waarvan men een betere opbrengst verwachtte. Dit hing dikwijls nauw samen met grote ontginningen van woeste gronden, nu niet in lage, moerasachtige laagveengebieden zoals bij de grote droogmakerijen in de zestiende en zeventiende eeuw, maar juist van de hoger gelegen gebieden, de heideachtige zandgronden. Hoewel dit aspect buiten de opzet van deze studie valt, is het toch van belang om hierover enkele opmerkingen te maken, omdat de houtteelt in het bijzonder bij de grotere buitenplaatsen en landgoederen in het midden, oosten en zuiden van ons land in belangrijke mate kon bijdragen tot de instandhouding van die objecten. Zo werd op 1 juni 1799 in de Oprechte Haarlemse Courant het programma van de Bataafsche Maatschappij der Weenschappen te Haarlem voor het jaar 1799 gepubliceerd, waarin onder andere de ontginning en het vruchtbaar maken van woeste gronden, duin en zandgronden aan de orde komt.¹¹⁴ Dit genootschap gaf verhandelingen uit en werd vooral gesteund door grondbezitters in de Republiek. Het vertoonde daarmee een sterke gelijkenis met de Royal Institution en de Franse en de Duitse agrarische genootschappen.

Samenvattend kan men onder het begrip 'Engels gewas' of 'Engelse beplanting' een grote hoeveelheid aan bomen en bloeiende struiken verstaan, zowel exotisch als inheems, al overheerst de eerste categorie. Veel plantmateriaal zal onder invloed van de V.O.C. en de W.I.C naar ons land en elders in Europa zijn gebracht. Het gaat meestal om Zuid-Europese, Amerikaanse en Aziatische bomen en struiken, niet zelden recent in Europa bekend of in parken toegepast, die in de opzet van de scène of het tableau in de eerste plaats een 'pittoresk' effect moesten sorteren. Hierbij spelen zowel kleur als vorm een belangrijke rol. Vooral schilderachtige tegenstellingen zoals een piramidale tegenover een uitwaaiierende kruin, treurvormen als Treurwilg of Gouden Regen, loofhout tegenover naalddhout worden in de toepassing nagestreefd. Waar het de bladeren betreft zijn ook verschillende schakeringen groen belangrijk, terwijl in de landschapsstijl bewust gekozen wordt voor de toepassing van andere kleuren zoals 'purper' (Purperbeuk, Rode Beuk), goud etc.

Tempels en Tuinpaviljoens: 'Fabriekjes' in de achttiende-eeuwse tuinen en parken

In de advertenties en beschrijvingen komt behalve het adjectief 'Engels' soms ook 'Zwitserisch', 'Chinees' en 'Turksch' en zelfs 'Chineesch Turksch' voor. Dergelijke verwijzingen naar andere landen en culturen kunnen zowel op de aanleg, het geïdealiseerde landschap als op de in het park toegepaste architectuur slaan. In beide gevallen hebben we te maken met een zeer complexe pro-

¹¹⁴ O.H.C., 1-6-1799. Dit genootschap houdt verband met het Genootschap van Liefhebbers van de Landbouw in de Verenigde Nederlanden dat in een vierdelige publicatie de agrarische verbeteringsvoorstellen van Jehtro Trull en de Fransman Du Hamel de Monceau trachtte te propageren (1762-1765). Vergelijk Visser 1970, 108.

blematiek, die veel tegenstrijdigheid in zich bergt. Zoals we in de inleiding al aangaven waren zaken als grotten, onderaardse gangen, paviljoens, ‘Turksche’ tenten en Chinese tempels al eerder in de tuin- en parkaanleg toegepast. In de tweede helft van de achttiende eeuw kregen zij dikwijls een nieuwe betekenis en werd het areaal aan architectuurvormen bijna onuitputtelijk. Zo konden de meest uiteenlopende associaties worden opgewekt, al naar gelang de wens van de eigenaar. Hoewel er aan de ene kant algemene ontwikkelingen zijn aan te wijzen, nam in de achttiende eeuw ook de rol van de individuele eigenaar een belangrijke plaats in. In feite dient ieder park op zichzelf te worden bestudeerd om een juist beeld van de betekenis van de hierboven genoemde ‘geografische’ adjectieven te krijgen. Waar het de architectuur betreft, zoals die in de tuin of het park in de vorm van paviljoens, kiosken, tempels etc. gestalte kreeg, is de diepere betekenis van deze verschillende gebouwtjes en hun plaats in de opzet van het park nog grotendeels ‘terra incognita’.

‘Chinees’

In de periode 1760-1800 raakte het bouwen van paviljoens of ‘tuinsieraden’ in exotische stijl wijd verbreid. Behalve Turkse, Russische, Moorse, Zwitserse, Noorse, gotische of ‘gewoon’ rustieke architectuurvormen waren ook Chinese motieven al vroeg ‘en vogue’ en dit paste toen al spoedig binnen de aanleg van tuinen en parken in landschapsstijl. In de inleiding is reeds uitvoerig aandacht besteed aan de toepassing van Chinoiseriën in de rococo-tuin in Frankrijk en de tuinen in Engeland; de prince de Croÿ veronderstelde zelfs dat de Chinoiseriën in de jaren dertig in de Nederlanden waren ontstaan. Aan het eind van de eeuw was de toepassing van Chinese elementen in ieder geval al wijd verbreid onder de bevolking, zoals onder andere blijkt uit het ‘vulgariserende’ voorbeeldenboek van Gijsbert van Laar, die vele Chinese paviljoens, hekken, bruggetjes etc. afbeeldt.¹¹⁵

Ook in Nederland vinden we in de laatste decennia van de achttiende eeuw soms een verwijzing dat er een relatie tussen ‘Engelse’ en ‘Chinese’ trant zou bestaan, geheel analoog aan Chambers filosofie over de oorsprong van de Engelse tuinarchitectuur en de Franse ideeën over het Anglo-chinois.¹¹⁶ Numan zegt bij Waterland, dat deze buitenplaats ‘na den Engelschen of Chineeschen smaak’ veranderd werd.¹¹⁷ Bij Oud-Berkenrode is zelfs geen sprake meer van het begrip ‘Engels’, maar vermeldt Numan, dat jufvrouw C.C. Hodshon aan ‘haren bouwmeester’ J.G. Michael ‘eene ruime vrijheid (gaf) om zijnen smaak in dezen aan den dag te leggen, (...) (zodat) men recht kan zeggen, dat deze lust-

¹¹⁵ Van Laar 1802[-1809]. Zie ook Anon. 1763 en Anon. 1793.

¹¹⁶ Voor de betekenis van Chambers werk in Europese context verwijs ik naar Weiss 1997. In deze *Ergebnisband des von den Staatlichen Schlössern und Gärten Wörlitz, Oranienbaum, Luisium durchgeführten internationales Symposiums ‘Sir William Chambers und der Englisch-chinesische garten in Europa’, Oranienbaum 5-7. Oktober 1995* wordt zowel de klassieke Chinese tuin behandeld als de verschijning van Chinoiseriën in het algemeen en de invloed van Chambers ideeën in het bijzonder in verschillende landen van het Europese Continent, waarbij Nederland helaas onbehandeld blijft. In relatie tot ons land zijn met name de artikelen met betrekking tot Duitsland en Frankrijk van belang: Monique Mosser, *William Chambers und der Jardin anglo-chinois in Frankreich*, A. von Buttlar, *Chinoiseriën in deutsche Gärten des 18. Jahrhunderts*, Meulenkamp 2008 vult deze lacune voor een belangrijk deel op.

¹¹⁷ Numan 1797, Waterland.

plaats eene der fraaist verbeterde naar den Zwitserschen of Chineeschen trant genoemd kan worden'.¹¹⁸ Ds. J.F. Martinet volgt in zijn *Katechismus der Natuur* de theorie van de 'Chineze' oorsprong van de Engelse stijl: 'Wandel door Uwe Bloemperken, die wy in de voorige Eeuw van de Franschen geleerd hebben te maaken, en zo U deezzen, om der styfheid wille, min voldoen, leg dan Engelsche Tuinen aan, welke die Natie van de Chineezen heeft afgekeeken, en nu ook in trein by ons gekomen zyn.'¹¹⁹ In 1780 sprak Bilderdijk over 'Engelsche tuinen (zo men ze hiet, die men eigenlijk Sineesche zou noemen)'.¹²⁰

Gijsbert van Laar, volgt in zijn *Magazijn van tuin-sieraaden* de visie van sommige Engelsen en Fransen en zegt hierover met betrekking tot ons land, dat 'de Nederlanders leerden van de andere, inzonderheid van de Engelschen, (die deeze smaak, meen ik, grootendeels eerst van de Chineezen afgezien hebben) onze tuinen te verfraaien'.¹²¹

Uit het bovenstaande blijkt, dat het toepassen van Chinese decoratieve elementen in de vorm van tempels, paviljoens, bruggen e.d. ook in Nederland in de tweede helft van de achttiende eeuw bepaald niet zeldzaam was; de voorbeelden kunnen ongetwijfeld aangevuld worden. Er is zelfs al een enkel voorbeeld aan te wijzen uit de periode vóór 1750. Eén aspect in relatie tot het gebruik van Chinese ornamentiek in tuin en park moet nog vermeld worden: de aanleg van Goudviskommen, die waarschijnlijk rechtstreeks aan voorbeelden van Chinese tuinaanleg ontleend zijn.

1.17 Hermanus Numan, Bij de groote kom en Chineesche-brug op Waterland. Uit: 24 print-tekeningen met couleuren verbeeldende Hollandsche Buitenplaatsen, met der-zelfver Beschrijvingen, Amsterdam 1797.

118 Idem, *Oud-Berkenrode*.

119 Martinet 1778-1779, IV, 86.

120 De Jong 1989, 9 voor noot.

121 Van Laar 1802[-1809], I-II.

In hoeverre het toepassen van deze Chinese ornamentiek niet alleen voortkwam uit modieuze, decoratieve overwegingen maar ook een directe verwijzing vormde naar het Chinese ‘Rijk van het Midden’ als Utopisch voorbeeld laat zich nog nader onderzoeken.¹²² Dat deze diepere betekenis van de chinoiserie in de achttiende eeuw niet moet worden uitgesloten, kan wellicht worden afgeleid uit een decoratie zoals rond 1750 op Het Huys ten Donck in stuc werd aangebracht. Op dit bovendeurstuk staat Confucius afgebeeld terwijl hem door een volgeling een offer wordt gebracht.

‘Turksch’

Hoewel de omschrijving ‘Chinese Turkse’ tent van Canton uit 1799 misschien op een stijlonzekerheid van de makelaar berust, kwamen Turkse tenten net als Chinese tempels en tenten al langer in tuinen voor en waren zelfs al in de zeventiende eeuw bekend. Waarschijnlijk gaan zij terug op originele exemplaren, buitgemaakt na het beleg van Wenen in 1683. Een van de vroegste vermeldingen vinden we in het journaal van Constantijn Huygens jr. Tijdens een van de veldtochten van de Koning-stadhouder tegen de Fransen in de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk in 1694 verbleef de koning bij de dorpspastoor.¹²³ Bepaald veilig was het daar niet, want ‘Soudtland wierd een degen van sess guinys van zijn zijde gestolen in de Con. groote Turkse tent, in (den) thuyt van (den) Pastoor op-staende, en (de) viel den dief terstond daarop te water: men meende te eschapperen’.¹²⁴ In de rekeningen uit 1693 van Koning-stadhouder Willem III, betreffende de z.g. ‘Privy Purse’, die beheerd werd door Hans-Willem Bentinck, earl of Portland wordt waarschijnlijk naar deze Turkse tent verwezen; het is overigens onduidelijk of het hier om een aanschaf gaat of om een betaling voor het vervoer van het object.¹²⁵

Bij het bestuderen van deze ‘Turkse’ invloeden moeten we ons realiseren, dat, zoals Meulenkamp stelt, de achttiende- en negentiende-eeuwer met betrekking tot architectuur al snel iets ‘Turks’ noemde, dat in werkelijkheid Chinees, Tataars, Perzisch, Arabisch of zelfs gotisch kon zijn; het lijkt er soms op, dat in het algemeen alles wat naar oosters zweemde voor de Nederlander ‘Turks’ was.¹²⁶ Wel is duidelijk dat de Nederlandse Turkse tent een geheel eigen karakter had en niet op grote schaal in de overige Europese landen is nagevolgd. De Turkse tent kon verschillende vormen hebben; in Nederland was hij meestal rond of veelhoekig. Of er inderdaad veel invloed is uitgegaan van Romeyn de Hooghe’s werk, zoals wel wordt aangenomen, is intussen de vraag.¹²⁷ De tenten, die op diens prenten in Van Ghelen’s *Rélation succincte et véritable de tout ce qui s’est passé pendant le Siège de Vienne*¹²⁸ staan afgebeeld zijn, evenals de prenten in de Hooghe’s *Les Indes Orientales et Occidentales*, vergelijkbaar met authentieke Turkse tenten.¹²⁹ Wat in ons land als ‘Turkse tent’ wordt geafficheerd lijkt

122 Vergelijk in dit kader Von Buttlar 1982, 153-156.

123 Huygens 1881, II, 401.

124 Idem, 403, 401.

125 Meulenkamp 1990, 121 en noot 22.

126 Meulenkamp 1990, 118.

127 Hopper 1981, 131. Zij ziet Romeyn de Hooghe’s plaatwerk uit 1710 als een bron van invloed, die sterk heeft doorgewerkt.

128 Van Ghelen 1684.

129 De Hooghe 1779.

echter weinig op de 'echte' tenten; bij de ons bekende tenten zoals bijvoorbeeld die van Ter Meer wordt nauwgezet het schema gevolgd dat Marot schiep voor fontein, meubilair -bijvoorbeeld hemelbedden- en andere ornamenten.¹³⁰

In de tweede helft van de achttiende eeuw werd de Turkse tent in ons land kennelijk populair. Er moeten tientallen van dit soort gebouwtjes zijn geweest. Enkele vermeldingen betreffen het huis de Nijenburg in Heiloo (1754), de Keukenhof (1770), de Utrechtse Maliebaan (1780 en een andere 1796) en de Turkse tent op Tulpenburg, de kwekerij van Z. Brakel langs de Kruisvaart in 1793. Deze tent fungeerde als 'point de vue' van de hoofdlaan. Op Schaep en Burgh, in 's-Graveland, stond eveneens een Turkse tent, die als zodanig wordt aangegeven op een kaart uit 1769.¹³¹

Van de Turkse tent, ontworpen voor De Eult dat in die tijd tot Soestdijk behoorde, bestaat een gekleurde ontwerp-tekening uit 1767.¹³² De koepelachtige tent wordt bekroond door het hoofd van een met tulband getooide Ottomaan, die aan een gouden ketting een halve maan draagt.

Een 'Turksche' tent bestond ook op de in 1800 te veilen buitenplaats Groenhoven in Zuilen: 'De extra vermaaklyke en byzonder aan Kley en Zandweg welgeleegen Buitenplaats Groenhoven (...) bestaande in een binnen weinig jaaren genoegzaam nieuw getimmerde Heeren-huizinge, (...), speelhuys aan de Vecht, en Turksche-Tent aan de Ryweg, tuinen en boomgaarden met de exquisite vruchtboomen, opgaande boomen en houtgewassen, met vischryke vyver, kom, en zeer aangename wandelingen'.¹³³

Een variant op de Turkse tent vormt de Tataarse tent, die aan het einde van de achttiende eeuw voorkomt en behalve enkele typisch Ottomaans-islamitische kenmerken, zoals de bekroning met een halve Maan, ook Chinese decoratieve motieven kan dragen. Een voorbeeld daarvan is de Tataarse koepel aan de De Erven in Broek in Waterland, gebouwd in 1792-1793.¹³⁴ Deze koepel vertoont veel overeenkomst met de toch vooral als 'Chinees' aan te merken koepel van Sweedenryk of Eynd-Meer in de Watergraafsmeer, waarvan een afbeelding uit 1769 bestaat; deze koepel diende als model voor één van de voorbeelden in het voorbeeldenboek van Pieter Barbiers Pzn., waarvan slechts twee afbeeldingen bekend zijn.¹³⁵ Als Tataars wordt ook de koepel aan de Schepenmakersdijk te Edam aangeduid, die waarschijnlijk uit het laatste kwart van de achttiende eeuw stamt.¹³⁶ Het gebouwtje roept sterke reminiscenties op aan de kiosken bij de paleizen, villa's en buitenplaatsen langs de Bosporus en de Gouden Hoorn te Istanbul.

1.18 De Turkse tent op De Eult, ca. 1770, tekening in aquarel.

130 Meulenkamp 1990, 122.

131 Idem, 122. De vermelding van een Turkse tent op Keukenhof is ontleend aan Meulenkamp 1995, 89.

132 KHA, Archief van de rentmeester van het paleis en domein Soestdijk (1580) 1674-1890, nr. 190.

133 O.H.C., 1-4; 10-4; 15-4; 22-4-1800.

134 Meulenkamp 1995, 64.

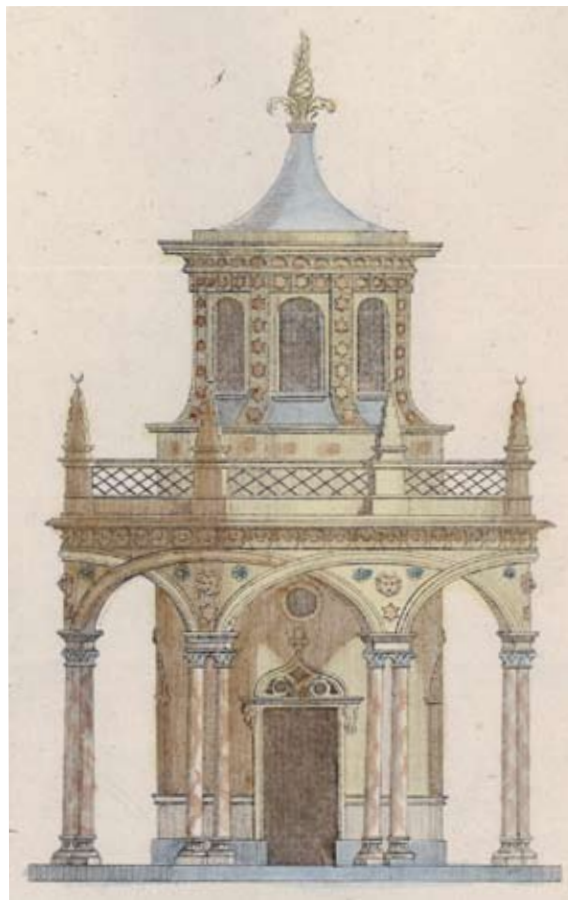
135 H. Henke naar Pieter Barbiers Pzn. (1748-1842), *Verzameling van Verscheide Tuingezigten naa 't Chinees gevolgt, zo genaamde Grotwerken, Koepels, Kabinette, Boogen en Zitbanken (...) van nieuwe en vreemde vinding, zoo hier als elders op buite-plaatzten gebouwd en geschildert na en door de inventie van Pr Barbiers en in 't koper gebragt door Hs Henke*, Rijksprentenkabinet, Amsterdam RP-P-1937-1573.

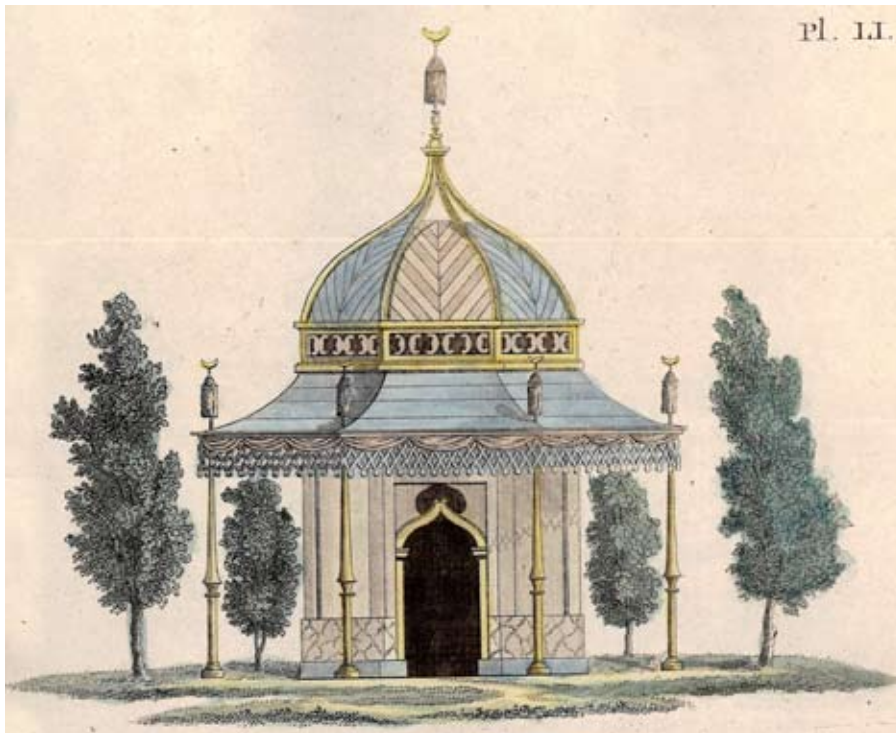
136 Meulenkamp 1995, 63.

1.19 Gijsbert van Laar, 'Een open op twaalf zuilen rustend paviljoen in de Turkse smaak', plaat 36, nr. 2. Uit: *Magazijn van tuin-sieraden* (1802[-1809]).

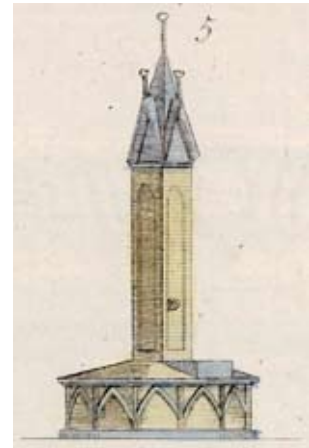

1.20 Gijsbert van Laar, 'Eene schoone Asiatische Tempel aan een Water', plaat 44, nr. 1. Uit: *Magazijn van tuin-sieraden* (1802[-1809]).

1.21 Gijsbert van Laar, voorbeeld van stijlverwarring, 'Tempel in de Chineesche smaak', met Ottomaans karakter, plaat 51, nr. 1. Uit: Magazijn van tuin-sieraaden (1802[-1809]).

1.22 Gijsbert van Laar, De 'Moskee voor eene Pomp', in feite een gotisch pinakel met traceerwerk, plaat 155, nr. 5. Uit: Magazijn van tuin-sieraaden (1802[-1809]).

Een groot aantal voorbeelden, voor een groot deel uit buitenlandse werken¹³⁷ overgenomen, vond zijn weg naar Gijsbert van Laar's Magazijn van tuin-sieraaden, verschenen vanaf 1802. Zo beeldt hij 'Een open op twaalf zuilen rustend paviljoen in de Turksche smaak' af (plaat 36, nr. 2) en 'Eene schoone Asiatische Tempel aan een Water' (plaat 44, nr. 1). Bij hem vinden we al een zekere stijlverwarring, zoals bij de prent van een 'Tempel in de Chineesche smaak', die duidelijk een Ottomaans karakter draagt (plaat 51, nr. 1) en omgekeerd bij een gotisch pinakel met traceerwerk, dat wordt omschreven als 'Moskee voor eene Pomp' (plaat 155, nr. 5).

Kort samengevat kan men stellen, dat het verschijnsel van kleine architectuur met een 'Turkse' signatuur in de vorm van tenten en koepels al uit het einde van de zeventiende eeuw stamt en in de loop van de achttiende eeuw regelmatig werd toegepast, waarbij soms vermenging met Chinese ornamentiek plaats vond. In hoeverre we hier kunnen spreken van een analoge ontwikkeling met betrekking tot de toepassing van Oosterse architectuur, zoals die in Frankrijk (bijv. Monceau), Engeland (Painshill) en Duitsland (Moskee op Schwetzingen) plaatsvond is intussen de vraag. Het ging in Nederland meestal om eenvoudige gebouwtjes met bescheiden ornamentiek bijvoorbeeld in de vorm van een Halve Maan.

¹³⁷ Van der Does en Holwerda 2010, 9-24.

‘Zwitsersch’

Aan het eind van de achttiende eeuw verscheen ook de benaming ‘Zwitsersch’ in relatie tot de landschapsstijl.¹³⁸ Waarschijnlijk gebruikte men dit adjectief niet zonder meer voor iedere vorm van aanleg in de ‘moderne smaak’. Met name in de tweede helft van de achttiende eeuw was de belangstelling voor Zwitserland zeer toegenomen, zowel wat het landschap betreft als het volk zelf.

‘Zwitsersch’ sloeg in Nederland in de eerste plaats op de grote hoogteverschillen in het landschap, de dikwijls genoemde ‘hoogtens en laagtens’, soms met decoratieve elementen als bruggen van boomstammen onderstreept, zoals op Elswout. De ‘Zwitserse’ landschappelijke taferelen zullen vooral een ‘sublime’ lading gehad hebben, waarbij het ontzagwekkende naast het ruwe en woest-natuurlijke op de voorgrond stond.

Toch vindt ook hier wel eens ‘vermenging’ plaats, want Numan zegt bijvoorbeeld in 1797 m.b.t. Oud-Berkenrode: ‘men met recht kan zeggen, dat deze lustplaats eene der fraayst verbeterde naar den Zwitserschen of Chineeschen trant genoemd kan worden’.

Bij Frankendael hoorde in 1799 behalve een ‘antique tempel, boerenhuisje, kostbaare grotbank’ en ‘kabinetten, priëlen,’ ook een ‘extra fraaije Zwitsersche party met deszelfs heyberg’. De ‘ruige’ aard van de beplanting op deze ‘heyberg’ zal mede bepalend voor het adjectief ‘Zwitsersch’ zijn geweest, dat duidelijk wordt onderscheiden van het ‘slingerbosch’ en de ‘Engelsche plantsoenen’.¹³⁹

Gijsbert van Laar geeft weliswaar verschillende ‘fabriekjes’ van ruw hout of boomstammen, die als Zwitsers zouden kunnen worden aangeduid, maar in de korte beschrijvingen bij zijn platen in de eerste uitgave vanaf 1802 komt

1.23 Hermanus Numan,
op Berckenrode over de
grootte kom na de rotonde
te zien. *Uit: 24 printte-
keningen met couleuren
verbeeldende Hollandsche
Buitenplaatsen, met der-
zelver Beschrijvingen,
Amsterdam 1797.*

138 De Jong 1989, 74.

139 O.H.C., 25-7-; 6-8; 20-8-1799.

1.24 Gijsbert van Laar, 'Een landhuisje in de Russische smaak', een 'fabriekje' van ruw hout of boomstammen in 'Zwitserse' stijl, plaat 59. Uit: Magazijn van tuin-sieraaden (1802[-1809]).

1.25 Gijsbert van Laar, 'Een ruw onkostbaar gebouwtje in de Moscovische smaak', plaat 73. Uit: Magazijn van tuin-sieraaden (1802[-1809]).

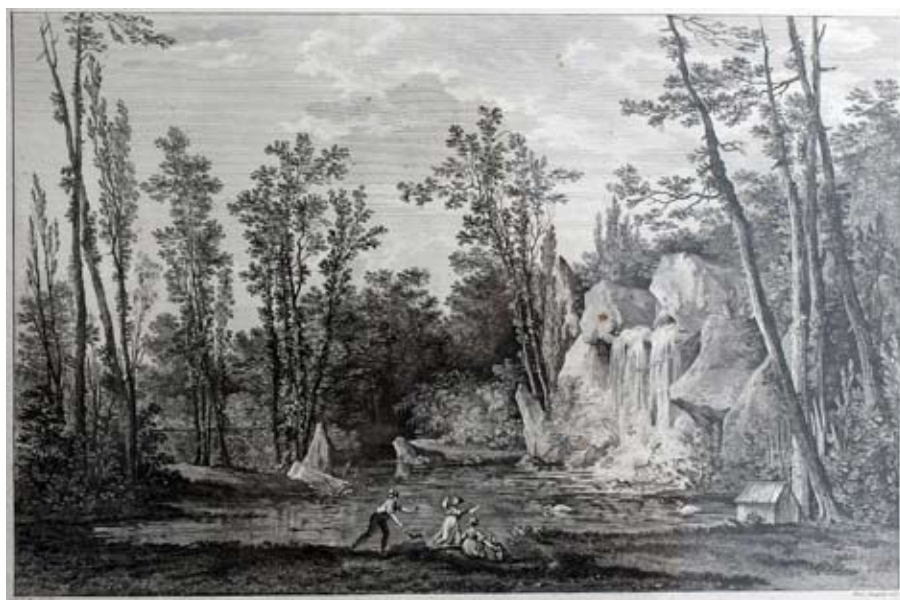
1.26 Gijsbert van Laars, 'eene schoone Zwitserse brug van ruwe staken', plaat 29. Uit: Magazijn van tuin-sieraaden (1802[-1809]).

slechts eenmaal het adjectief ‘Zwitser’s’ voor, namelijk bij plaat 29 waar hij o.a. ‘eene schoone Zwitser’sche brug van ruwe staken’ afbeeldt.¹⁴⁰ Andere huisjes in rustieke trant worden als ‘Een landhuisje, in den Russischen smaak’ (plaat 59) en ‘Een ruuw onkostbaar gebouwtje, in den Moscovischen smaak’ (plaat 73) of gewoon als ‘een rustiek huisje’ (plaat 89) aangeduid.

Literatuur en voorbeeldboeken

Zoals in de inleiding al werd uiteen gezet kan de introductie en ontwikkeling van de landschapstijl in de tweede helft van de achttiende eeuw in al zijn veelzijdigheid niet los gezien worden van de verandering van smaak op het gebied van de literatuur in het algemeen en de landschapsbeschrijving in het bijzonder. Wat betreft de literatuur, die in ons land gelezen werd en die zeker invloed gehad heeft op een nieuwe manier van landschapsbeschouwing en natuurbeleving springen enkele al genoemde Engelse, Franse en Duitse auteurs in het oog, die hetzij in de oorspronkelijke taal, hetzij in het Nederlands gelezen werden. Van de zuiver literaire werken waren met name van belang: Thomson’s *The Seasons*, dat verschillende vertalingen kreeg, Abbé de Lille’s *Les Jardins*¹⁴¹ en het werk van Jean-Jacques Rousseau.¹⁴² In Rousseau’s *Julie ou la Nouvelle Héloïse*, dat bij ons vooral beschouwd werd als een opvoedkundig werk, maakten vele lezers niet alleen voor het eerst kennis met het hooggebergte maar ook met de ‘nieuwe’ tuinkunst. Zijn preoccupatie met het individu en concentratie op de individuele vrijheid paste geheel binnen het verlangen om de natuur op een eigen, unieke

1.27 Louis Gabriel Moreau en Elise Saugrin, *Vue de la Cascade ou Rocher, près la Cabane des Druides, dans le Jardin de Bagatelle, Paris, ca. 1790*

¹⁴⁰ De complete tekst luidt: ‘Eene zoogenaamde Zwitser’sche of ruwe brug.- Over een niet te smal water, in het natuurlijkst gedeelte van den aanleg staat dezelve schoon. Men moet zorgen dat op die plaatsen daar de stukken t’samen gevoegd worden, de bast van het hout niet te veel geschonden wordt, en daar het gebeurd het met mos bedekken.’

¹⁴¹ Kloek/Mijnhardt 1988, 96. Zie ook: Kloek 1984, 136-142 en Brouwer 1988.

¹⁴² Voor de invloed van Rousseau in Holland zie Gobbers 1983.

manier te ervaren.¹⁴³ Behalve Rousseau heeft ook Abbé de Lille's *Les jardins ou l'Art d'embellir les Paysages* bijzonder veel invloed gehad in Nederland. Dit gedicht van meer dan 150 bladzijden werd ook bij ons zeer geliefd in brede lagen van bevolking.

De Lille behandelde in zijn dichtwerk niet alleen de schilderachtige of pittoreske theorie en bezong niet alleen de schepping van de natuurt, maar liet de lezer ook kennis maken met de belangrijkste Franse tuinen zoals Ermenonville, Bois Joly en Bagatelle. Hij keek zelfs ver over de grenzen van Frankrijk heen en noemt o.a. Hirschfeld en de tuin van prinses Helena Radziwill, Arkadia in het Poolse Nieborów. Met zijn talloze verwijzingen naar Franse, Duitse en Engelse schrijvers bevat zijn werk vele sleutels tot het kernbegrip van de 'jardin anglo-chinois', zoals die door de achttiende-eeuwer beleefd werd. Dit geldt zowel voor haar literaire wortels als waar het haar fysieke verschijningsvorm betreft.

Tot de belangrijkste Franse theoretische werken hoort het werk van Claude-Henri Watelet, *Essai Sur Les Jardins* uit 1774. Dit boek, waarvan het belang voor Frankrijk in de inleiding al even is aangestipt, kon gebruikt worden als handleiding bij het 'componeren' van een landschap, het nuttige met het aangename verenigend. Bij Watelet, die zich voelde aangetrokken tot een simpele 'rurale' economie, speelde het begrip van de 'Ferme ornée' een belangrijke rol; hij zou dit thema uitwerken op zijn eigen buitenplaats op een eiland in de Seine, Bois-Joly.

Ook het werk van Watelet moet in Nederland goed bekend zijn geweest; het bevat verschillende thema's, die kenmerkend zijn voor de toepassing van de vroege landschapsstijl. In de stadhouderlijke bibliotheek van prins Willem V bevond zich in 1791 het *Essai sur les Jardins*. Dit werkje van Watelet sprak de Nederlander waarschijnlijk bijzonder aan door zijn schetsmatige en evocatieve benadering, zonder allerlei concrete, technische adviezen. Het liet hem kennis maken met de kunst van de 'parcs modernes' met zijn 'pittoresque' en 'poëtische' aspecten en talloze associaties, die ontleend waren aan het spirituele en literaire domein van de tijdgenoot.

Aangezien de kringen in ons land, die geïnteresseerd waren in de nieuwe wijze van omgaan met de natuur, over het algemeen het Frans uitstekend beheersten, was er weinig aanleiding om Watelet's *Essai* te vertalen. Dat lag kennelijk anders met een Duits werkje, dat wel in het Nederlands vertaald werd. In 1779 verscheen namelijk bij Van Paddenburgh te Utrecht. Hirschfeld's *Anmerkungen über die Landhäuser und die Gartenkunst* in Nederlandse vertaling als *Aanmerkingen over de landhuizen en Tuinkunst*.¹⁴⁴ Ook andere werken van hem werden in het Nederlands vertaald. In 1771 verscheen te Amsterdam *Het zomer-buitenleven*; voorgesteld in XVIII zedekundige vertoogen en in 1778 *De Winter, eene zedelijke bespiegeling*.¹⁴⁵ Bij de *Aanmerkingen over de Landhuizen en Tuinkunst* gaat het net als bij Watelet om een min of meer filosofisch getint essay, waarin het belang en de zin van de tuinkunst worden

143 In dit kader verwijs ik ook graag naar Marita Mathijssen, *De drang naar buiten*, in Tromp e.a. 2012.

144 Hirschfeld 1779, vertaling van zijn *Anmerkungen über die Landhäuser und die Gartenkunst* (Leipzig 1773). In vier Nederlandse Universiteitsbibliotheken zijn exemplaren bekend, nl. te Amsterdam (UvA), Utrecht (RUU), Leiden (RUL) en Wageningen (WUR).

145 Hirschfeld 1771 en 1778.

1.28 Franciscus Andreas Milatz, *Het Rousseau monumentje op Keukenduin/Meer en Berg, ten zuiden van de Prinsenlaan, Heemstede 1806.*

behandeld. De tuinkunst heeft een grote positieve invloed op de mensen. Niet alleen het nabootsen van de natuur, maar ook het verfraaien van de woonplaats der mensen is belangrijk. Verder verhoogt de tuinkunst het gevoel van de Gods goedertierenheid, bevordert hij de vrolijkheid en de bekoorlijkheid van de geest en zelfs de welwillendheid jegens de medeschepselen. Ook volgens Hirschfeld was de invloed van Italië aanzienlijk; de schilderachtige, arcadische landschappen waren de grote voorbeelden voor een Poussin, Breenberg, Schwanevelt en anderen. Met name de omgeving van Rome met Frescati, Palestrina en Trivoli (!) bood veel inspiratie.¹⁴⁶ Over Pieter de la Court van der Voorts handboek is Hirschfeld bepaald meewarig: zijn smaak voor de oude landhuizen van zijn landgenoten verdient eerder medelijden dan spot!¹⁴⁷

In hoeverre dit essay evenals Hirschfeld's hoofdwerk *Theorie der Gartenkunst* (Leipzig, 1779-1785) al in de laatste decennia van de achttiende eeuw veel invloed op de Nederlandse buitenplaatsbezitters heeft gehad, is moeilijk te bepalen. Ook hier zou een uitvoerig onderzoek naar het boekenbezit van buitenplaatseigenaren in die periode meer duidelijkheid kunnen geven.¹⁴⁸ Invloed had hij in ieder geval op de dichteres Elisabeth Maria Post, die samen met Rhijnvis Feith tot de belangrijkste literatoren uit het einde van de achttiende eeuw

¹⁴⁶ Hirschfeld 1779, 15. Hirschfeld schrijft inderdaad bij herhaling Trivoli.

¹⁴⁷ Hirschfeld 1773, 34.

¹⁴⁸ De Jong 1987, 12-13.

behoorden en in wier werk de Natuur een belangrijke plaats innam. Zowel Post als Feith ondervonden invloed van Duitse literatoren, i.c. vooral Salomon Gessner, Gellert en later Goethe en Kleist, die in Nederland werden gelezen en wier natuurbeschrijvingen grote indruk maakten. Zij lieten zich beiden direct inspireren door buitenplaatsen, waarop de landschapsstijl geïntroduceerd was. Bij Post waren dat in de eerste plaats Biljoen en Beekhuizen bij Velp, terwijl Feith op zijn eigen buitenplaats Boschwijk bij Zwolle al vroeg de tuinaanleg in die stijl liet veranderen.¹⁴⁹ De nieuwe natuurbeleving weerspiegelt zich sterk in het begrip ‘romanesque’, dat zich later tot ‘romantisch’ ontwikkelende.¹⁵⁰ Watelet gaf van dit begrip een specifiek op de tuinkunst toegesneden omschrijving.

Ca. 1780 moet P. Barbiere al een poging hebben gedaan, om een verzameling voorbeelden bijeen te voegen tot een boek, maar of dit project ver gekomen is, moet worden betwijfeld, aangezien slechts enkele pagina's bekend zijn. Het lijkt er meer op dat men zich hoofdzakelijk liet inspireren door de diverse buitenlandse voorbeeldboeken zoals dat van Georges-Louis Le Rouge's *Détails de nouveaux jardins à la mode* (1776-1787) en Grohmann's *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern...* (1796-1806).¹⁵¹ Het eerste belangrijke werk van Nederlandse bodem, Gijsbert van Laar's reeds genoemde *Magazijn van tuin-sieraaden*, dat in belangrijke mate schatplichtig is aan buitenlandse publicaties, verschijnt pas betrekkelijk laat (1802[-1809]). Deze verzameling van voorbeelden zal echter in de loop van de negentiende eeuw verschillende herdrukken kennen en de landschapsstijl met zijn specifieke architectuur van fabriekjes en tuinmeubilair bij een groot publiek onder de aandacht brengen.¹⁵² Het veelzijdige en veelvormige experiment van de landschapsstijl in de achttiende eeuw kreeg zo in de negentiende eeuw een definitieve plaats binnen tuinarchitectuur en landschapskunst.

‘In een Engelschen Tuin’: aspecten en achtergronden van de vroege landschapsstijl

In de inleiding werden de diverse aspecten van de veranderende visie op de natuur behandeld vanuit een Europees perspectief. In grote lijnen schetsten we de ontwikkelingen en we stelden ons de vraag wanneer we in de achttiende eeuw kunnen spreken over ‘landschapsstijl’ als samenhangend verschijnsel. In dit eerste hoofdstuk hebben we ons eveneens op de grote lijnen geconcentreerd, maar dan vanuit de Nederlandse situatie. Ook hier was de belevingswereld van de achttiende-eeuwer een belangrijk uitgangspunt. Door een behoefte aan variatie en verrassingseffecten binnen nieuwe vormen van onregelmatige aanleg met elementen als slingerpaden en afwisseling in de diverse bosquetten maakte men zich steeds meer los van de geometrische structuren die pasten bij een rococo-aanleg. Later zal ook in ons land het gebruik van accidentatie, het scheppen

¹⁴⁹ idem, 13-14.

¹⁵⁰ Van den Berg onderscheidt in de z.g. pre-literairhistorische fase een drietal betekenisaspecten van het woord romantisch: *litterair* (romanachtig, en vandaar onwaar, onwaarschijnlijk etc.), *psychologisch* (overdreven, buitensporig, geëxalteerd) en *landschappelijk* (ontzagwekkend, betoverend, bekoorlijk). Van den Berg 1973, 17.

¹⁵¹ Voor de diverse uitgaven, zie Van der Does/Holwerda 2010, 9-24 en PDF <http://edepot.wur.nl/144883>.

¹⁵² Holwerda (Magazijn) 2010, 38-50.

van doorzichten over slingervijvers of onregelmatig aangelegde weiden, gecombineerd met bijzondere struiken en boomsoorten essentieel worden voor het creëren van scènes die typisch zijn voor de vroege landschapsstijl. Even belangrijk voor het scheppen van zo'n specifiek landschap, dat bepaalde associaties en emoties moest oproepen en dat men met 'Engels' aanduidde was de toevoeging van gebouwtjes of fabriekjes in allerlei stijlen en gedaanten. Er zijn ook bij ons vele verwijzingen naar Chinese, Turkse, Zwitserse en dergelijke voorbeelden te vinden. Heel algemeen gezegd refereerde men in dergelijke decoratieprogramma's naar hoogtepunten uit de wereldgeschiedenis en de bloeitijd van oude, verdwenen culturen met de hun toegedichte ideale leefomstandigheden zoals geestelijke en sociale vrijheid. Het waren in veel opzichten 'verlichte' landschappen, met talrijke en wisselende gevoelservaringen. In Nederland noemde men zo'n nieuwe aanleg dikwijls 'Engels Werk', 'Engels bosje' of 'Engelse Partij'. Hierbij kon het heel specifiek gaan om een bepaalde soort van beplanting met meest exotische gewassen en boomsoorten. Zij moesten zorgen voor de kleurschakeringen en vervolmaking van het schilderachtige aspect.

Aan het eind van de achttiende eeuw vinden we voor het eerst uitvoerige beschrijvingen, die een goed beeld van de aard en de beleevingswaarde van een 'Engelse aanleg' geven. We besluiten dit hoofdstuk dan ook met een drieluik aan dergelijke bronnen, die ons samen de bijzondere wereld van de achttiende-eeuwse buitenplaats in landschapsstijl binnenleiden. Het gaat hierbij om een advertentie, een bestek en het gedicht 'In een Engelschen Tuin', waaraan deze paragraaf zijn titel ontleent.

Terwijl men in de vele advertenties, die we de revue hebben laten passeren, met een korte vermelding moest volstaan, kon in veilingbiljetten en bestekken dieper worden ingegaan op de aanleg zelf. Soms is de beschrijving zo uitvoerig, dat hij kan gelden als een karakteristiek van een aanleg in landschapsstijl, zoals men die in de tweede helft van de achttiende eeuw typeerde. Dit is het geval bij het veilingbiljet van Groeneveld uit 1795. Het bestek van het park in landschapsstijl van Windesheim bevat eveneens een aantal typerende elementen. Het fragment uit de bundel Voor eenzamen van Elisabeth Maria Post uit 1789, getiteld 'In een Engelschen Tuin' voert ons tenslotte mee aan de hand van de dichteres tijdens een heerlijke zomerse wandeling vol ervaringen voor lichaam en geest.

In de jaren rond 1745 was op de buitenplaats Groeneveld al sprake van een 'Slingerbos'; maar pas in 1787 wordt voor het eerst van een aanleg in Engelse stijl gesproken, wanneer Truitje van Hogendorp van de buitenplaats zegt: 'La campagne est bien belle, dans le grand goût Anglois; (...)'.¹⁵³ Het Veilingbiljet van Groeneveld uit 1795 geeft een gedetailleerde beschrijving van de buitenplaats in 'Engelse' landschapsstijl uit de tweede helft van de achttiende eeuw, waarin ook eerdere fasen moeten zijn geïncorporeerd. Deze beschrijving geeft goed inzicht in de opzet van de buitenplaats, zoals die er in de jaren negentig van de achttiende eeuw bij lag. De tekst laten wij hier in zijn geheel volgen.

'(...) De Hoffsteede is gesituëert, eerstelijk bij 't opkomen, een extra breede oprij-laan, met eike en andere boomen, en beuken hagen, beplant; wederzijds zijn zwaare en hooge opgaande beuken bosschen, daar agter, ter eener zijde een nieuw aangelegde groote moestuin, afgesloten met schuttingen en steene

153 Van Sandick 1902, 240.

muren, waar tegens allerhande soorten van exquise vrugtboomen geplant zijn. Voorts vaste persike en druivenkassen, broeikribben, loots en berging voor mist en blad-aard; als meede een geslingerde appelen, peeren en karsen-boomgaard. Ter andere zijde van de oprij-laan, een bosch met slingerpaden, waarin weyland, beek en waterval, verders een berg, met een ceederenhaag en carperkom daar vóór. Ten einde meer gemelde oprij-laan een steene brug, met ijzer hek, over een breede gragt, waar meede de voorsz. heere huizinge, stallinge etc. rondom zijn afgesloten.

Wijders ten noorden de heeren huizinge, een groot bosch, met eike, beuken en andere boomen beplant. Agter de voorsz. heeren huizinge, een zeer kostbaar en fraai geordonneert nieuw aangelegd bergachtig plantsoen, genaamt 't Eiland, met ongemeene hoogtens en laagtens, in 't midden een bevallig geslingerde en vischrijke beek, waar over een drijvende brug, geplaatst is.

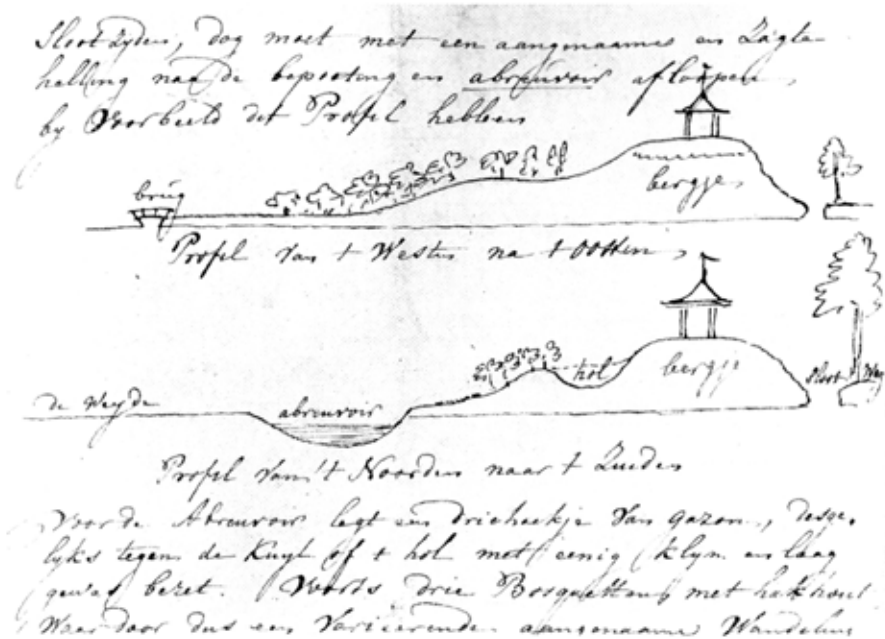
Voorts beplant met Engelsche, Americaansche en andere boomen, bloemen en vreemde gewassen, ook staan hier twee cabinetten voor kroon-vogels, op steene voeten, van binnen voorzien met kachels, en van buiten met loopen. Ten einde en over dit voorz. eiland, een considerable lange laan, eindigende op de heyde of Hollandsche rade, en met een hek afgesloten, wederzijds groote bosschen met Weymouthspyn en Sparrenboomen. Van 't weergemelde afkomende, ter regter zijde een nieuw aangelegde menagerie, met een geslingerde beek, aldaar staan phaesanten-hokken, op steene voeten, met derzelver kachels, als meede diverse nagt- en broeihokken, op steene voeten, met derzelver kachels, als meede diverse nagt- en broeihokken. Vervolgens wandeld men over een Chineesche brug naar een al nieuw aangelegde heuvelachtig plantsoen, waar in een eiland, en verder doorsneden met kronkelende vischrijke beeken, hebbende communicatie met de voormeldene beek, en andere vijvers. Vervolgens zwaare eike, essen en andere groepen van vreemde boomen en gewassen, tusschen beide weiland en geslingerde paden, tot aan een cabinet van sparrenboomen. verder gaande over een brug op een laan, beplant met eike boomen, dezelve gedeeltelijk opwandelende tot aan een slingerlaan, komt men over een plein, ter regter zijde in een Larix-laan; en links af door een roijaale, geslingerde en belommerde laan, van eike en beuken boomen. Nog ter linker zijde een beek, en een castanje en eike bosch. Vervolgens ook ter linker zijde, een nieuw gemaakte coepel, waar bij een waterval en brug. Ten einde de voornoemde roijaale laan, ter linker zijde de toegang door een hek, naar een hooge Wijnberg, daar nevens een eiland, waa in een kom geschikt tot een bad; en rondsom een geslingerde beek, hebbende insgelijks communicatie met de voorgemeldene. Ter andere of regterzijde over een brug gaande, komt men in een groote partij, zijnde beplant met Engelsche gewassen en vreemde opgaande boomen. Vervolgens door een bosch met zwarte beuken en Weymouthspyn, komt men in een dito laan, aan een groote kom, bezet met platanus. Verders door een berçeau gaat men over een bruggetje, naar een beuken pleyn en andere wandelingen, uitlopende door een laan met Americaansche nooteboomen, in een ronde vlakte, met zwaare lindeboomen, in 't midden een steene tafelen verders tulpen, en andere laanen. Wijders door een berçeau gaande naar een beuken laan, waar ten einde 't Jagershuis is. Ter zijde dezelve laan, een terras, en loopende beek, vervolgens over de brug naar een groot pleyn met beuken boomen, ten einde een castanje bosch en wederzijds een eike laan en hakhout. Laatstelijk een plein met ipe en Aernegundo boomen,

hebbende deszelfs uitgang in de eike laan, bezuiden't heeren huis; en door welke laan, den ingang is in 't Ravesteinsche bosch, beplant met eike hakhout en sparreslingerlaan, tot aan een Chineesche brug, welke over een beek ligt. Dezelve overgaande, ter weederzijde bosschen van tulpenboomen, en Americaansche bloemgewassen. Vervolgens ten einde de geslingerde Sparrelaan, diverse berceaux-laanen, in welks midden een kom is, rondsom beplant met lindeboomen en beukenhagen. Eindelijk uit een der laatstgemeldene laanen, de toegang door een lindelaan naar een tuinhuis, staande aan de Arnhemse Postweg.¹⁵⁴

Terwijl er al in de achttiende eeuw kaartmateriaal bestaat van verschillend karakter en een diversiteit aan doelen dienend, alsmede rekeningen, beschrijvingen en afbeeldingen in redelijke mate voorhanden zijn, is het een grote zeldzaamheid om een concreet bestek voor een aanleg in 'Engelse' stijl te vinden. De instructie, die Jacob Otten Husly in 1789 maakte van de aanleg van Windesheim in Overijssel, is dan ook in zekere zin uniek.

Deze instructie en een tekening in briefvorm vormen een belangrijke bron van de wijze, waarop zo'n vroeg park in landschapsstijl werd uitgevoerd.¹⁵⁵ Husly geeft aan dat op bijzondere punten 'Een Vaas, Een spheer (=zonnwijzer), of een sparrenboom' geplaatst kan worden. 'Het kommetje met water tot goudvisjes te houden' kan gehandhaafd blijven; dit is goed op te nemen in de nieuwe aanleg. Dit geeft wellicht aan, dat aan Husly's ontwerp al een vroegere 'Engelse' fase voorafging. Heel belangrijk is het leiden van een bestaande beek naar het park; dit 'levendig water' treedt dan in de 'Nieuw gegraaven Slinger Vijver, en door dezelve tot in de groote Kom.' Bij het graven van de slingervijver benadrukt hij, dat 'de accurate naavolging van deszelfs slingeringen' geobserveerd behoort

1.29 Jacob Otten Husly, tekening uit bestekbrief van de aanleg van een landschapspark op Windesheim, 25 februari 1789.

154 Familie-Archief Taets van Amerongen, Renswoude.

155 Brief van J. Otten Husly over de aanleg van een landschapspark te Windesheim, 25 februari 1789, HCO, Collectie Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Boedel van Plettenberg.

ENGELSCHEN TUIN.

Hoe verrukkend, hoe schoon is het hier! Hoé Romanesk is alles bij elkander gebracht, dat ik slegts op het papier des dichters, bijéén zou zoeken. Berg en dal, beek en meir, bosch en bloemtuin, alles binnen een kleinen omtrek verzameld. Natuur heeft hier een wonder, of de kunst een heerlijk werk verricht. Het is een klein Paradijs. Hoe lachend, liggen ginds die groene heuvelen, met fijn gras, lelien der dalen, viooltjes, lavendel, tijm, en majolijn, bezaaid! Zij nodigen mij op hunne zachte geurige rustbedden. Hoe stil, hoe eenzaam ligt daar die kleine vallei of diepe grot, met, — dezelfde geurige plantjes bekleed, daar verneemt men niets van de aarde. Daar zie ik slegts struiken

L 4

ken en boomen, die zig ver boven mij verheffen, en die een gedeelte van dezelve met overhangende takken beschaduwten — De heldere hemel drijft over mij. Zag ik op het gindfche heuvel-tje, schapen en geitjes klouteren, dan giste ik dat zij een dier zwitserfche valeien moest afbeelden, die de onschuld en deugd met de waare eenvoudigheid ter schuilplaats verkozen, toen zij de overige deelen der wereld ontvluchten. Welk een hartverkwikkende geur, uit zoo veel onderscheidene edele gewassen, uit boomen, struiken, planten vereenigd, voortgevloeit. Hier danken de fladderende wickjes der koelende windjes en doen mij met elken ademtogt, leven en wellust inhalen. Hier staat een glanzende balfomboom — ginds een welriekende struik, — wat verder bloeit een breede schaduwrijke boom, die in warme gewesten zijn Vaderland vond; maar tog een bevallige vreemdeling in het onze is. Zijn blad is mild en sierlijk gemarmeld, een witte rozenstruik, leent aan zijn gladden stam; veelvoortige rozen aan enkele struiken, wier kleurvermenging het oog bekoord; vrolijke firingen, hoog opgeschoten jasmijnen, en slingerende kamperfoelij, vind ik hier door elkander. — Aan verschillende oorden ontmoet ik oranje- mirth- laurier- en citroenboomen, in hunne draagbaare tuinen. Zij vermengen hunne edele geuren met elkanderen, om hier een betoverend genoegen,

gen, voor vatbare zinnen te verspreiden. Tusschen al die vrolijke lanen van boomen en struiken, wandel ik op slingerende paadjes, door graszoden bevoerd. Een menigte van lieve veeltoonige stemmen, dartelen hier in de geurige takken, en vinden daar hunnen dierlijken hemel. Een kronkelend beekje doornijdt het hier en daar. In een kleinen vijver dartelen en spelen de goudvischjes. Het lief geklater van een waterval, dien ik niet zie, dringt hier tusschen door de struiken heen. En ginds staat een eenzame treurwilg, die hare druipende bladeren slap naar beneden hangen laat, als of zij zeide „ook ik kan weenen.“ — Hoe streefend, hoe redser zingt die nachtegaal! Op dit heuveltje onder die cypres, waarin hij zingt, ga ik rustig nederzitten, en de zaligheid genieten, die mij hier omringt.

1.30 Elisabeth Maria Post,
Beschrijving van een 'Engelsche Tuin' (fragmenten).
Uit: Voor eenzamen (1789).

te worden. Ook allerlei andere elementen komen in zijn brief aan de orde: de grond op het eilandje, dat 'inaccessible' moet blijven, zal min of meer oneffen en bergachtig gemaakt worden. Belangrijk is ook het landelijke aspect, zoals dat door het rondlopende vee wordt benadrukt.

De advertentie van Groeneveld en de instructie van Husly zijn twee zakelijke, instructieve beschrijvingen, die hun poëtische complement vinden in de gevoelsvolle evocatie van een Engelse aanleg door Elisabeth Maria Post. Deze werd in 1789 gepubliceerd in haar bundel Voor Eenzamen. De beschrijving bevat alle elementen die een Engelse tuin tot een ongekende zins- en zielservaring maakte en roept zelfs het beeld op van een Zwitserse vallei als symbool bij uitstek van onschuld, deugd en ware eenvoud.¹⁵⁶

Samen geven deze drie bronnen een goed idee van de wijze, waarop zowel kleine als grotere en omvangrijke parken in landschapsstijl veranderd of aangelegd werden. Zij laten de opzet zien, de inrichting met 'fabriekjes' en de aard van de beplanting, waarbij de tegenstelling tussen naald- en loofhout belangrijk was. Voor de intense ervaring van deze 'paradijselijke' wereld waren ook de vele geurende planten en struiken onmisbaar, evenals de fauna, van kwinkelerende nachtegalen tot goudvissen, rondzwemmend in hun kommen of vijvertjes. Accidentatie speelde een rol en tevens de 'levensader' van de buitenplaats, de 'slingerende beek' of grillig gevormde vijver, niet zelden de opvolger van een geometrische waterpartij. Zowel Husly als Elisabeth Post vragen onze aandacht voor de diepere belevingswaarden, die een Engelse aanleg kan bevatten. En tegelijkertijd geven zij ook concrete informatie over de bomen en planten, over de kleuren, de geuren, de exoten, de bloemdragende struiken en landschappen waarin dit alles verenigd wordt.

156 Post 1789.

Et in Arcadia Ego I

Een Geldersman in Europa: J.F.W. baron van Spaen van Biljoen en zijn reizen

Inleiding

Terwijl op verschillende buitenplaatsen in Nederland, meestal op een afgelegen deel van het terrein, voorzichtig geëxperimenteerd werd met ‘Engelsche partijen’ of een ‘Engelsch werk’, waren er al enkele eigenaren, die in de periode van 1760-1790 een veel bredere visie op het landschap en de tuinkunst ontwikkelden. Zij waren als het ware de ‘founding fathers’ van de nieuwe stijl, die niet alleen modebewust kopieerden, wat elders indruk op hen had gemaakt, maar die, vervuld van nieuwe idealen op het gebied van kunst en cultuur, hun buitenplaats herschiepen volgens de laatste ideeën op het gebied van bouwkunst, schilderkunst en tuinarchitectuur. Zij tonen ons ook, hoezeer de tuin- en landschapsarchitectuur verweven was met de bouwkunst en hoe deze weer nauw samenhang met de opvoeding en educatie, die men genoten had. Het is juist het onderzoek naar die aspecten, dat kan leiden tot een beter begrip van de grote veranderingen die in de laatste decennia van de achttiende eeuw op het gebied van de tuinkunst plaatsvonden.

Een van de eerste eigenaren, die zich intensief met de vernieuwingen van de tuin- en landschapskunst bezig hielden en bij wie wij dit proces van verandering goed kunnen volgen, was J.F.W. baron van Spaen van Biljoen (1746-1827). Hij komt naar voren als een Nederlander, die in de tweede helft van de achttiende eeuw een meer dan gemiddelde belangstelling had voor kunst, architectuur, wetenschap en cultuur in het algemeen en tuin- en landschapsarchitectuur in het bijzonder. Door zijn activiteiten op dat laatste gebied te beschrijven en deze in een ruimer verband te plaatsen waar het opvoeding en educatie betreft kunnen we proberen een antwoord te vinden op verschillende vragen, zoals:

- uit wat voor levenssfeer was Van Spaen afkomstig?
- wat hield zijn opvoeding in en wat was zijn culturele en wetenschappelijke bagage?
- gold zijn belangstelling al vroeg specifiek kunst, architectuur en tuinarchitectuur of kwam deze interesse pas later?

Hierdoor krijgen wij vanuit het perspectief van een eigenaar - amateur inzicht in de achtergronden van de veranderingen in de buitenplaatsencultuur, zoals die in de tijd van Van Spaen speelden. Dit is wat Biljoen betreft mede mogelijk,

2.1 Narcisse Garnier (toegeschreven), J.F.W. baron van Spaen van Biljoen, portret, ca. 1800.

omdat een belangrijk deel van de aanleg, die Van Spaen door de jaren heen realiseerde rond zijn kasteel en het aangrenzende Beekhuizen, bewaard is gebleven, waardoor aan de hand van bronnenmateriaal uit de achttiende en negentiende eeuw een relatie gelegd kan worden met de huidige aanleg, die in de loop van ruim twee eeuwen meermaals gewijzigd werd.

In dit hoofdstuk worden allereerst in het kort de afkomst en het milieu van Van Spaen belicht en komen verder zijn jeugd, zijn opvoeding, zijn politieke en bestuurlijke loopbaan, zijn wetenschappelijke en culturele belangstelling aan de orde. Daarna komt zijn Grand Tour naar Frankrijk, Italië, Oostenrijk en Duitsland (1769-1770) ter sprake. Vervolgens komen de Duitse reis (1783) en de Engelse reis (1791) aan bod. Hierna zal hij nog één belangrijke reis maken: de Franse reis naar Parijs in 1797.¹⁵⁷ Deze reis, waarin de nadruk ligt op zijn belevenissen in de woelige periode van de Franse revolutie, valt buiten het kader van dit boek. Waar hij al parken en tuinen bezoekt moet hij helaas concluderen, dat deze in aanzienlijk slechtere staat zijn dan bij zijn eerste bezoek, bijna dertig jaar eerder. Centraal bij de beschrijving van de verschillende reizen, waarvan hij

¹⁵⁷ Journal 1797, FASB nr 125. Zie voor een uitvoerige behandeling van deze reis: Blankenberg 1984.

uitgebreide journalen naliët, staan Van Spaen's reisdoelen, zijn zeer gevarieerde belangstelling, toegespitst op parken, tuinen en buitenplaatsen en het milieu waarin hij verkeerde. Deze reizen gaven hem verschillende ideeën, die hij later zou uitwerken op Biljoen.

Traditie en persoonlijke belangstelling

Johan Frederik Willem baron van Spaen van Biljoen en zijn voorgeslacht

Johan Frederik Willem baron van Spaen van Biljoen werd op 22 mei 1746 geboren in 's-Gravenhage als zoon van Alexander Diederik rijksvrijheer van Spaen, heer van Biljoen en van Elisabeth Anna Maria van Riebeeck. Hoewel hij dikwijls in Den Haag verbleef, hetzij als ambteloos burger, hetzij in verschillende functies als officiële vertegenwoordiger van de Staten van Gelderland, zou hij toch het grootste deel van zijn leven doorbrengen in Gelderland zelf. Vanaf zijn huwelijk in 1771 tot de dood van zijn moeder in 1776 woonde hij in Arnhem en daarna hoofdzakelijk op het voorvaderlijk kasteel Biljoen. Bij zijn vele besognes en functies in het Gelderse en daarbuiten zou dit huis met zijn uitgestrekte park het centrum van zijn familieleven en het brandpunt van zijn culturele belangstelling blijven. Het was naar deze plaats, waarheen hij na zijn reizen steeds weer terugkeerde.

Johan Frederik Willem van Spaen stamde uit een riddermatig, oorspronkelijk Kleefs geslacht, dat vele banden met Gelre had en wellicht oorspronkelijk in dit hertogdom wortelde.¹⁵⁸ Van doorslaggevende betekenis voor het prestige en het sociaal-economische belang van zijn familie waren de positie en het vermogen die zijn overgrootvader, Alexander Frederik van Spaen (1619-1691), in 1661 door keizer Leopold I tot rijksvrijheer verheven, wist te verwerven. Niet alleen werd hij uiteindelijk stadhouder van Kleef en veldmaarschalk in dienst van de keurvorst van Brandenburg, maar hij gaf ook vorm aan zijn maatschappelijk succes door zeer uitvoerige bouwactiviteiten aan een drietal kastelen: Moyland bij Kleef, Ringenberg op de grens van het prinsbisdom Munster en Kleefland en Biljoen bij Velp. De verwerving van kasteel Biljoen in 1661 door Alexander Frederik markeerde dan ook een belangrijke maatschappelijke ontwikkeling binnen zijn geslacht en zette als het ware de toon voor een culturele traditie waarbinnen een actieve belangstelling voor kunst en architectuur een centrale plaats innam.

158 Bij de verschillende, mogelijk met elkaar verwante geslachten Spaen, die vanaf de veertiende eeuw voorkomen, en waarbij wij in ieder geval een Gelders-Zutphense, een Gelders-Maas-en-Waalse en een Kleefse familie van die naam kunnen onderscheiden, wordt de naam altijd zonder het voorzetsel 'van' of 'von' gevoerd. Voor zover ik heb kunnen nagaan, wordt het 'von' Spaen voor het eerst gebruikt in 1652 bij een onderzoek voor de Kleefse en Markse ridderschap naar de kwartieren van Alexander Spaen. In een van deze verklaringen wordt gesproken over de Obrist Alexander von Spaen; hierbij worden de kwartieren Spaen, de Rode van Heeckeren, Elderen en Ruyschotel als riddermatig erkend en gesteld, dat het 'von Spaen competirende Waffen, in unserem Furstenthumb Cleve zu allere Zeiten bis aufs heutige Stunde admittiret' is. Zie FASB nr. 55.

Alexander Frederik van Spaen werd op 14 januari 1619 als jongere zoon van Wolter Spaen tot Cruysfort en Agnes Schimmelpenninck van der Oye in Kranenburg geboren. Bij dit stadje lag de 'thuisbasis' van de Spaens, het riddergoed Cruysfort (Kreuzfurth) -soms ook Cruyswijk genoemd- waarvan het bezit de opeenvolgende generaties vanaf het begin van de vijftiende eeuw toegang verleende tot de Kleefse ridderschap. Als page aan het hof van Frederik Hendrik leerde Alexander Frederik het hofleven in Den Haag kennen, dat in die tijd ook in cultureel opzicht toonaangevend was. Hij heeft van daar uit ongetwijfeld Honselaersdijk en het Huis ter Nieuwburg bij Rijswijk leren kennen; hetzelfde geldt voor Huis ten Bosch, dat in die periode werd gebouwd. Waarschijnlijk is Alexander Frederik toen al in contact gekomen met de vijftien jaar oudere graaf Johan Maurits van Nassau-Siegen, die met hulp van onder anderen Jacob van Campen en Constantijn Huygens aan de Hofvijver het Mauritshuis bouwde (1633).¹⁵⁹ Het is tevens aan te nemen, dat hij aan het stadhoudelijk hof te 's-Gravenhage ook Frederik Willem van Brandenburg leerde kennen, die daar als kind en jonge man vaak verbleef en korte tijd daarna trouwde met Louise Henriette, een dochter van Frederik Hendrik en Amalia van Solms. Ook Frederik Willem, die als de Grote Keurvorst de geschiedenis in zou gaan, onderging een sterke invloed van de Hollandse cultuur, waarop hij zich zijn hele leven bleef oriënteren.¹⁶⁰ Na zijn tijd als page diende Van Spaen als officier in het Franse leger tot hij in 1652 door de Grote keurvorst tot drost van De Ham bij Gennep werd benoemd. Hij trouwde in 1654 met Hendrina van Arnhem, dochter van Zeger van Arnhem tot Nederhagen.¹⁶¹

2.2 Cornelis Pronk, 'T Huijs Biljoen vanuit het noordwesten, 1731.

¹⁵⁹ Terwen 1979, 129.

¹⁶⁰ Opgenoorth 1979, 67.

¹⁶¹ FASB nr 46, huwelijks voorwaarden tussen Alexander van Spaen en Hendrina van Arnhem 1654, afschr. ca. 1770.

Onder de goederen, die Alexander Frederik van Spaen van zijn ouders erfde bevond zich onder meer de Hof te Beuningen in het Rijk van Nijmegen. Na de dood van zijn broer Jacob in 1655 werd hem als belangrijkste deel van diens erfenis Ringenberg en Haminkelen, gelegen op de grens met het prinsbisdom Munster toebedeeld.¹⁶² Enige jaren later verwierf hij Hulshorst en het goed Nederhagen bij Velp, afkomstig van zijn schoonvader, Zeger van Arnhem.¹⁶³

Door zijn eerste vrouw, Hendrina van Arnhem, was Alexander Frederik van Spaen al spoedig na zijn huwelijk in het bezit gekomen van dit omgrachte edelmanshuis, dat direct ten noordwesten van het huis Biljoen lag. Een deel van de grachten van Nederhagen is nog in het terrein te herkennen.¹⁶⁴ Vanaf ca. 1660 nam zijn bezit snel toe. In 1661 kochten hij en zijn vrouw vervolgens het naast Nederhagen gelegen kasteel Biljoen van Georg Johan van Weede, weduwnaar van Johanna van Lennep.¹⁶⁵ Een jaar later verwierf Alexander Frederik van Spaen van hertog Philip de Croÿ het kasteel Moyland bij Kleef; van dit kasteel maakte hij zijn belangrijkste residentie.¹⁶⁶ Daarnaast raakte hij nog in het bezit van de 'Rittersitzen' Till en Kemmena alsmede van een monumentaal 'paleis' in Kleef, het oude Ambtsdrossenhuis; na de dood van zijn broer Bernhard in 1677 kreeg hij ook het oude familiegoed Cruysfort. Tenslotte bouwde Alexander Frederik van Spaen tijdens zijn leven een groot vermogen aan geld en obligaties op, waaruit hij zijn kinderen, die niet meedeelden in de voor zijn beide zonen gereserveerde erfenis, enige compensatie verschafte.¹⁶⁷ De zonen werden in zijn testament als universele erfgenamen aangewezen 'Zum besseren Unterhaltung meiner Freijherrl. Stammes und Namens'. De maatschappelijke stijging van Alexander Frederik van Spaen kreeg immers een bekroning door zijn verheffing in 1661 door keizer Leopold I in de rijksvrijherenstand.¹⁶⁸ Niet lang daarna moet hij ook belangstelling gehad hebben voor een verheffing in de rijksgravenstand, maar hij zag daar vanaf wegens de hoge kosten.¹⁶⁹

De vraag rijst, waarom Alexander Frederik van Spaen Biljoen kocht, terwijl hij toch al enige goederen in Gelderland bezat. De sterke oriëntatie op de Nederlanden van protestante Kleefse families als de Van Spaens speelde hierbij een rol. Bij Alexander Frederik werd dit zonder twijfel nog versterkt door zijn moeder Agnes Schimmelpenninck van der Oye, het huwelijk met zijn vrouw Hendrina van Arnhem en de verschillende Gelderse goederen, die hij daardoor verwierf. Van jongs af aan had hij banden met het hof van de Oranjes; het is heel goed mogelijk, dat ook hij in Gelderland, het favoriete jachtgebied van de Oranje's, naar een residentie en jachtgebied zocht. Zowel Hulshorst als Nederhagen waren geen grote huizen en toen hem dan ook bleek, dat Biljoen

162 FASB nr. 36, 'Nachlass des H. Obristen undt Landdrost Jacob von Spaen'.

163 HAB nr. 47. Enkele stukken betreffen ook goederen bij Nunspeet en Hulshorst. Zie ook FASB nr. 46.

164 Zie voor de ligging de Brouillonkaart van Beekhuizen en Biljoen in hoofdstuk 3.

165 HAB nr. 49.

166 Brües/de Werd 1988, 7.

167 FASB nr. 51.

168 FASB nr. 56.

169 FASB nr. 57; zie voor de opmerking m.b.t. de hoge kosten, ms. gen. Van Spaen, C.B.G. sub voce Van Spaen. De kosten voor een diploma van Rijksgraaf bedroegen omtrent f 8000,-; zie hierover Aalbers 1987, 62.

te koop was, zal het voor hem als 'buurman' niet moeilijk zijn geweest om tot een aankoop te besluiten, waarmee hij een van zijn bezittingen belangrijk uit kon breiden.

De oudste afbeelding van Biljoen bestaat uit een potloodschets op een kaart van een gedeelte van de IJssel onder Westervoort door Nicolaes van Geelkercken uit 1653.¹⁷⁰ Hierop staat het huis al afgebeeld als een vierkant, omgracht complex met op de hoeken ronde torens met uitgekraagde borstwering en een poorttoren in het midden van de entreezijde. Opvallend is het hoge tentdak met de schoorstenen; van een binnenplaats was toen al geen sprake meer. Van Spaen liet de poorttoren afbreken en vervangen door een naar voren springend middenrisaliet met timpaan, geheel in de geest van de verbouwing op Ringenberg. Ook werden de torens veranderd. De uitkragingen verdwenen en de puntdakken werden vervangen door daken met helmbekroning. Waarschijnlijk liet hij ook het interieur van dit huis veranderen; in tegenstelling tot Ringenberg en Moyland is daarover bij Biljoen echter niets bekend.¹⁷¹ Uit de zeventiende eeuw zijn ook geen gegevens bekend over een tuin- of parkaanleg bij Biljoen. Op de kaart van het bezit van het Catharinagasthuis te Arnhem uit 1654¹⁷² staat, behalve de bijzondere plattegrond van Overhagen in de vorm van een vierpas, het huis Biljoen aangegeven alsmede enkele lanen; deze hangen echter vooral met Overhagen samen. De situatie met een geometrisch lanenstelsel, dat zich gedeeltelijk ook over Beekhuizen uitstreckte en dat wellicht gedeeltelijk al door Alexander van Spaen werd aangelegd, is pas afgebeeld op de Brouillon-kaart van Biljoen en Beekhuizen uit ca. 1783.¹⁷³

Na de dood van de veldmaarschalk in 1692 erfde zijn oudste zoon Frederik Willem van Spaen (1667-1735), de grootvader van Johan Frederik Willem, het kasteel Moyland bij Kleef, terwijl de tweede drager van diens 'Freyherrl. Stammes und Namens', Alexander Bernhard het kasteel Ringenberg kreeg. Hoe de situatie met betrekking tot het bezit van Biljoen lag, is onduidelijk, maar al spoedig zou Frederik Willem dit kasteel tot zijn residentie verkiezen. Voor Frederik Willem van Spaen en diens zoon, Alexander Diederik van Spaen (1710-1764), de vader van Johan Frederik Willem, bleef Biljoen samen met een stadshuis in Arnhem de belangrijkste residentie. Het is waarschijnlijk, dat Frederik Willem van Spaen de aanleg van lanen en bossen op Biljoen heeft voortgezet. Van groot belang was zijn aankoop van het aan Biljoen grenzende Beekhuizen, dat onder zijn kleinzoon uit zou groeien tot het 'Geldersch Arkadia', maar in de eerste helft van de achttiende eeuw nog een uitgestrekt, heuvelachtig en grotendeels onherbergzaam gebied met wat kreupelhout en hakhoutbosjes moet zijn geweest. Ook kocht hij het aan Biljoen grenzende Overhagen aan.

Alexander Diederik van Spaen werd op 27 juni 1710 gedoopt als zoon van Frederik Willem van Spaen en Johanna Elisabeth von der Reck tot Horst. Hij huwde Elisabeth Anna Maria van Riebeeck en overleed op 30 augustus 1764 te Arnhem. Alexander Diederik van Spaen besteedde ook aandacht aan de uitbrei-

170 Biljoen, potloodschets in dorso van een kaart van een gedeelte van de IJssel onder Westervoort door Nic. van Geelkercken 1653, HAB kaart 7.

171 Zie verder voor Alexander Frederik van Spaens bouwactiviteiten: Tromp 1993/1994. Ook gepubliceerd met meer afbeeldingen in: Tromp 1994 (Biljoen), 32-47.

172 Kaart van Beekhuizen, Overhagen en omgeving, GA, Kaartenverzameling.

173 Brouillonkaart van Beekhuizen en Biljoen, ca. 1783, Collectie Bodel Nijenhuis, Bibliotheek Universiteit Leiden, port.11, no. 36.

ding van zijn bezit. Hij was door erfenis heer van Biljoen, Ringenberg, Over- en Nederhagen en Haminkelen, waaraan hij in 1745 Rosande bij Oosterbeek toevoegde. Dat Alexander Diederik in de loop van de tijd aan de aanleg van Biljoen werkte, blijkt uit een aantekening in het manuscript *Velp* van G. van Hasselt uit ca. 1825:

*Den Heest, van Spaen zijnde geacordeerd een boom staande op de Gemeente te mogen weg houwen wyl hij t gesigt belette van een der allees van Billioen en gem: heer dien boom verkogt hebbende is de secretaris gelast de daar voor ontfangene 4 glns. aan een arm mensch te geven. 24 nov. 1758.*¹⁷⁴

Ook uit het archief van het huis Biljoen blijkt, dat hij zich actief met het landgoed heeft bezig gehouden, maar concreet weten we alleen, dat hij het moet zijn geweest, die de Chinese salon op Biljoen liet bouwen. Van deze salon is slechts één betrekkelijk onduidelijke afbeelding bekend. Hij staat afgebeeld op een ets uit 1791, het jaar waarin Chr. Henning in opdracht van Johan Frederik Willem van Spaen een reeks afbeeldingen van Biljoen en Beekhuizen maakte.

Op Biljoen ging het waarschijnlijk om een relatief vroeg voorbeeld van een Chinees paviljoen of 'Tempel', zoals het gebouwtje op de ets van Henning wordt aangeduid. Dat deze Tempel al bestond voordat Johan Frederik Willem eigenaar van Biljoen was, kan worden afgeleid uit de vermelding van een reparatie in de door hem minutieus bijgehouden rekeningen over de periode 1774-1828. In 1777 vinden wij de aantekening van een reparatie aan 'het chineesch salon' vermeld.¹⁷⁵ Uit het daar genoemde bescheiden bedrag blijkt, dat het om een echte reparatie gaat, zodat men mag aannemen, dat het salon al langer bestond. De bouw van de Chinese salon kan ook een aanwijzing vormen voor een verandering van een deel van de aanleg in rococostijl; helaas geeft het archiefmateriaal uit hun tijd hierover geen uitsluitsel. Pas de Brouillon-kaart van Biljoen en Beekhuizen laat een dergelijke, bescheiden verandering zien in de vorm van een slingerende beek op het terrein ten zuiden van de voorburcht met een kleine vijver of goudviskom. De Chinese Tempel zelf was in ieder geval niet in een rococo-aanleg opgenomen, want er leidde vanuit zuidelijke richting een kaarsrechte laan naar toe. Wel kan de Brouillon-kaart gelden als representatief voor de situatie, zoals die onder de overgrootvader, grootvader en vader van Johan Frederik Willem van Spaen vanaf 1661 in hoofdlijnen tot stand was gekomen.

De jeugdjaren van Johan Frederik Willem van Spaen van Biljoen

Over de eerste levensjaren van Johan Frederik Willem van Spaen van Biljoen is weinig bekend. Waarschijnlijk speelden deze zich beurtelings af in Den Haag en Arnhem in de winter en op Biljoen in de zomer. Na voorbereid te zijn op een universitaire studie ging hij in 1765 of 1766 in Leiden studeren. Daar doorliep hij met goed gevolg de rechtenstudie, die hij echter niet met een promotie afsloot. Een promotie was niet vanzelfsprekend in adellijke kringen en voor hem ook niet noodzakelijk, aangezien hij geen professionele ambtelijke carrière zou gaan volgen, maar voorbestemd was om als oudste zoon in de eerste plaats de goederen van de familie te beheren.

174 G. van Hasselt, *Velp*, m.s. ca. 1825, Gemeentebibliotheek Arnhem, MS 42.

175 FASB nr. 181, Boek van ontfangst en uitgave van J.F.W. van Spaen, I, 6 maart 1777.

De vroegste bronnen, waaruit we een indruk kunnen krijgen van het familieleven van de Van Spaens, dateren uit 1769-1770 en bestaan uit de brieven, die hij aan zijn moeder schreef tijdens zijn Grand Tour.¹⁷⁶ De brieven van zijn moeder aan hem zijn helaas verloren gegaan, maar aangezien hij dikwijls vrij uitvoerig reageerde op deze 'chères votres', leren we vele details kennen uit het leven, dat de familie toen leidde.

Zijn vader was al in 1764 gestorven; na diens dood leidde mevrouw van Spaen-van Riebeeck een vrij teruggetrokken leven. Er bestond een goede verstandhouding met het stadhoudelijk Hof -zijn broer was tenslotte Garde du Corps-, maar bijzonder 'chaud' was deze relatie nu ook weer niet. Ook later in zijn leven krijgt men de indruk, dat met name de verhouding met prins Willem V nooit persoonlijk en hartelijk werd. Daar stond tegenover dat de relaties met diens echtgenote prinses Wilhelmina van Pruissen altijd veel warmer waren. Ook de zuster van prins Willem V, prinses Carolina, was Van Spaen goed gezind en zij ontving hem hartelijk tijdens zijn reis door Duitsland in 1783. Waarschijnlijk speelde met betrekking tot de omgang met het Pruisische hof nog steeds een rol, dat de Van Spaens juist met dit vorstenhuis een nauwe band hadden, die zijn aanvang zeker al nam met overgrootvader Alexander Frederik, de veldmaarschalk.

De Grand Tour van een Gelders edelman, 1769-1770

De formele opvoeding van Van Spaen werd afgesloten met een Grand Tour, die hij in 1769-1770 ondernam, gedeeltelijk in gezelschap van een vriend en leeftijdgenoot, Daniël C. de Leeuw uit Utrecht, een gouverneur, een zekere monsieur Montverd en zijn lijfknecht Derk. Deze Grand Tour voerde door Frankrijk, Zwitserland, Italië, Oostenrijk en Duitsland. Dankzij een uitvoerig verslag, dat hij van deze reis maakte, zijn wij goed ingelicht over de plaatsen die hij bezocht en wat hij van belang achtte. Dergelijke verslagen maakte hij ook van latere reizen: zijn Duitse reis (1783), zijn Engelse reis (1791) en de Franse reis van 1797.

Zoals gebruikelijk betrof zijn Grand Tour de afronding van de opvoeding tot 'honnête homme' in sociaal-cultureel opzicht, met zowel lessen in schermen en paardrijden als de omgang met de 'elegante' wereld, de 'beau monde' of de 'gens comme il faut'. Zo omschreef Van Spaen zelf deze dikwijls internationaal georiënteerde maatschappelijke klasse, waartoe hij zelf ook behoorde. Voor ons is naast het sociale element met name de aandacht voor enkele bijzondere aspecten van belang, die samenhangen met de in zijn latere leven zo prominente belangstelling voor buitenplaatsen, tuinen en parken.

Reis door de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden

In de Noordelijke Nederlanden zijn er geen belangrijke zaken die Van Spaen ging bekijken. Hij liet zijn reis op 17 mei 1769 in Rotterdam beginnen en geeft enkele bijzonderheden uit de geschiedenis van de stad Antwerpen, zijn volgende belangrijke stop. Tijdens zijn verblijf maakte hij in goed een uur de wandeling over de wallen, een manier om een stad te bekijken en te beleven, die in die tijd

176 FASB nr. 91.

zeer gebruikelijk was en die hij, in navolging van Montesquieu, nog regelmatig zou herhalen. Hierbij moet men bedenken, dat reeds in de zeventiende eeuw de wallen van steden dikwijls als openbaar wandelgebied werden ingericht, overigens zonder dat men de fortificatieve kwaliteiten verloren liet gaan. In dezelfde tijd ziet men ook in de Noordelijke Nederlanden bij de aanleg van sommige geometrische tuinen het gebruik ontstaan om, in navolging van Italiaanse en Franse voorbeelden, rond de tuin wallen of terrassen aan te leggen, van waaraf men zowel op het omringende landschap kon kijken als in de tuin zelf, die over het algemeen met min of meer ingewikkelde parterres en dergelijke uitgerust was.¹⁷⁷ Hij bezocht onder andere de citadel, in 1567 door Alva gebouwd en tijdens zijn verblijf door 200 arbeiders gerepareerd. Eveneens in navolging van Montesquieu zocht Van Spaen het hoogste punt van de stad en besteed dan ook de toren van de kerk, van waaraf hij Mechelen, Lier, Breda, Leuven en Gent kon zien liggen. Wat hem van hieraf ook opviel is dat op het dak van de huizen, die door de schatmeester van de kathedraal werden bewoond, minstens 50 voet boven de begane grond, een zeer fraaie tuin was aangelegd, waarin men groenten, bloemen en zelfs vrij grote vruchtbomen vond.

2.3 Kaart van de Grand Tour van J.F.W. van Spaen van Biljoen, 1769-1770.

177 Voor enkele opvallende Nederlandse voorbeelden, zie: Tromp/Olde Meierink 1990 en Tromp 1992.

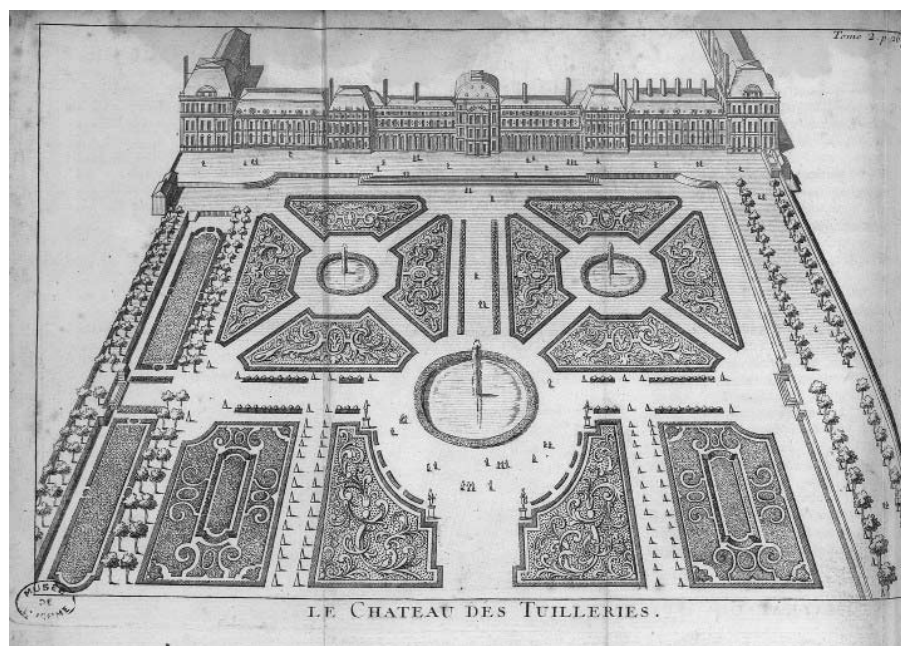
Brussel heeft weinig mooie straten en exterieurs van huizen, maar er zijn wel enkele panden met een fraai interieur; aantrekkelijk vond hij de twintig openbare fonteinen. Wat de bevolking van Brussel betreft merkt Van Spaen op, dat er een garnizoen was van 4000 man en dat men in deze stad 'beaucoup de beau monde' (society) vond. Vervolgens bezocht hij het Hof en de appartementen van Madame Royale, die gewoonlijk in Bergen resideerde. Hij zag er een kamer, geheel in lak uitgevoerd en het Rariteitenkabinet van Karel van Lotharingen, dat een gedetailleerde beschrijving krijgt. Ook in Brussel wandelt hij over de wallen: 'pour avoir une belle vue'. Over het park van Tervuren merkt hij op, dat het zo groot is als de stad Brussel, aangename wandelingen had, en verder over een bad, een volière en enkele kleine kabinetten beschikte.

Reis door Frankrijk en verblijf in Parijs

Op 29 mei om 12 uur 's middags kwam men in Parijs aan. Hoe Van Spaen zijn dagen tijdens zijn verblijf in Parijs, dat van 29 mei tot 18 juli zou duren, indeelde en aan welke onderwerpen hij zijn tijd besteedde, laat zich in een aantal thema's onderscheiden. Uit zijn Journaal en de brieven aan zijn moeder is allereerst in grote lijnen zijn sociale leven in de Franse hoofdstad te reconstrueren. Zijn belangstelling blijkt vooral naar kunst en monumenten uit te gaan, met als speciaal onderwerp paleizen, historische familiehuisen met hun 'cabinetten', buitenplaatsen, tuinen en parken. Veel van zijn tijd besteedde hij ook aan het bezoeken van allerlei instituten, van weeshuizen en hospitalen tot militaire en anatomische academies. Ook de fabrieken en werkplaatsen van bijzondere aard, dikwijls van koninklijke of typisch adellijke signatuur, waar men luxegoederen als gobelins en porselein produceerde, werden bezocht en beschreven. Voor educatieve onderdelen, in de zeventiende-eeuwse Grand Tours dikwijls zo prominent aanwezig en dan duidelijk onderdeel van de goede opvoeding of de academische opleiding, lijkt bij Van Spaen veel minder ruimte te zijn ingedeeld, waarbij moet worden aangetekend, dat hij het waarschijnlijk niet de moeite waard vond om steeds te vermelden, wanneer hij naar de Manege ging of les in de wapenhandeling kreeg volgens de laatste mode. Een aparte categorie vormen de bezoeken aan bijzondere, lees: lugubere evenementen en instellingen, zoals de ophanging van een moordenaar en de bezichtiging van de Morgue.

Tenslotte was Parijs, meer dan Rome of andere steden in Italië, de plaats waar Van Spaen voor zichzelf, zijn familie, vrienden en kennissen inkopen of 'emplettes' deed op het gebied van kleding, stoffen en allerlei cadeautjes volgens de laatste mode en de beste smaak. Zeer belangrijk was het sociale leven, want in feite deed Van Spaen in Parijs zijn entree in de Europese 'beau monde'.

2.4 Palais des Tuilleries.
Gravure, ook ingebonden in
het journaal van Van Spaen's
Grand Tour.

Kunst en Architectuur in Parijs

De beschrijvingen die Van Spaen van zijn Grand Tour maakte zijn zelden zeer uitvoerig en persoonlijk. Als belangrijkste gids gebruikte hij de *Description de Paris*.¹⁷⁸ Daarnaast verwijst hij naar *Les Delices de la France* voor een lijst met koningen en koninginnen van Frankrijk¹⁷⁹ en naar *Aux Manes de Louis XV* wanneer hij een opmerking over de boulevards maakt.¹⁸⁰

Van de paleizen kwam allereerst het Louvre aan bod.

Ook de Tuilleries worden vermeld evenals Versailles met zijn appartementen en met name de Lits de Justice¹⁸¹ van Lodewijk XV, zonder dat diep op deze paleizen wordt ingegaan. In St Denis, ten noorden van de stad, ging hij de tombes van de Franse koningen bekijken. Bij dit bezoek is hij wat uitvoeriger en geeft op de daarna volgende bladzijden een verhandeling over de Franse koningen. Ook bezocht hij de bibliotheek van de Abbaye de St Germain en zijn Cabinet; hier zag hij een grote hoeveelheid Egyptische, Griekse en Romeinse oudheden; het is de eerste keer, dat hij melding maakt van Egyptische kunst¹⁸²; later, tijdens zijn reis door Italië, zal hij regelmatig melding maken van Egyptische oudheden, ook in relatie tot de geschiedenis van Egypte.

Wat betreft de bouwkunst besteedt hij speciale aandacht aan de Porte de St. Denis, in 1673 na de veldtochten van Lodewijk XIV naar de Noordelijke Nederlanden opgericht, 'Male memori Batavorum gente'.¹⁸³ Verder vermeldt Van Spaen het Hotel de Cluny, met resten van het paleis van keizer Julianus uit

178 Waarschijnlijk Germain de Brice, *Nouvelle Description de Paris*, deel 1, 400. Voor het eerst verschenen in 1684, vele malen herdrukt.

179 Journal 1769-70, 31.

180 Idem, 34.

181 'Lit de justice': de troon, die de koning bezette wanneer een van zijn parlementen bijeen kwam.

182 Journal 1769-70, 39.

183 'Ter herinnering aan het slechte volk der Bataven'.

de vierde eeuw. Tot de moderne bouwkunst, die hij bekeek, hoort de St Sulpice; deze kerk was bij zijn bezoek nog niet helemaal klaar en werd toen al een van de Franse meesterwerken van architectuur beschouwd.¹⁸⁴

Huizen en Tuinen in Parijs en omgeving

Bij de meeste buitenplaatsen beperkt Van Spaens beschrijving zich tot het noemen van 'proménades charmantes', zoals bij Bagnolet¹⁸⁵ of een beoordeling als 'très agréable', zoals bij de Jardin du Luxembourg. Soms noemt hij een enkele karakteristiek, zoals bij St. Cloud, waarvan hij het onregelmatige terrein niet bepaald bewonderde, desondanks de wandelingen charmant vond en vervolgens de cascade en het uitgestrekte uitzicht als enkele bijzondere onderdelen van de aanleg aanmerkte.¹⁸⁶ Van de grote parken zijn de bezoeken aan Marly, Versailles, Meudon, Chantilly en Fontainebleau het best gedocumenteerd. Bij Marly was natuurlijk de beroemde machine, waarmee de waterwerken gevoed en beheerst werden, het hoogtepunt. 'Sa machine des eaux, celebre monument de la magnificence de Louis XIV'.¹⁸⁷ Bij dit park, gelegen op een hoefijzervormig terrein en evenals St. Cloud gedeeltelijk terrasvormig aangelegd, was het vooral het samenspel van bossen en tuinen, dat deze aanleg zijn bijzondere karakter gaf.

Op 13 juni ging Van Spaen naar Versailles; in de nette versie van zijn Journal is voor de duidelijkheid een plattegrond van het park opgenomen. Hij vond Marly 'beaucoup plus riant' maar acht het kasteel van Versailles toch zeker 'superbe', vooral van de kant van de tuinen.¹⁸⁸ Hierover zegt hij dat deze versierd zijn met vele beelden naar de antieken en verwijst voor een gedetailleerde beschrijving en afbeeldingen naar *Le voyage pittoresque des environs de Paris*. Bij de beschrijving van de menagerie noemt hij o.a. 'deux demoiselles de Numidie'.¹⁸⁹ Op 29 juni zal hij de hele dag Versailles bezoeken en onder andere de Oranjerie bekijken.¹⁹⁰ Met betrekking tot de tuinen van het Trianon merkt hij op: 'Achter het huis liggen verschillende parterres en een groot Kastanjebos, doorsneden door diverse alleëen in stervorm met bassins en cascades op verschillende plaatsen. Hier dichtbij staat het nieuwe Trianon, een heel aardig klein gebouw, opgericht door Lodewijk XV (die er van tijd tot tijd gaat slapen) en dat heel goed gemeubileerd is'.¹⁹¹

Op de vogelvluchtgravure die Van Spaen in de nette versie van zijn reisjournaal heeft laten inbinden ligt de nadruk geheel op de geometrische opzet van de aanleg en het formele karakter van de verschillende onderdelen.¹⁹² Hierin volgt

184 Journal 1769-70, 44-45.

185 Idem, 19.

186 Idem, 28. 'Quoique le terrain y soit tres irregulier les promenades en sont charmantes'.

187 Idem, 20-21. Hij geeft een beschrijving van de machine en het watergebruik.

188 Idem, 35.

189 Idem, 37-38; een 'demoiselle de Numidie' is een bepaald soort kraanvogel.

190 Idem, 48.

191 'Derrière la maison il y a plusieurs parterres et un grand bois de maronniers coupé par plusieurs allées en étoiles avec des bassins et cascades en plusieurs endroits. Tout près de là est le nouveau Trianon joli petit edifice élevé par Louis XV (qui de tems en tems y va coucher) et meublé très proprement'. Idem, 27.

192 Hij nam deze gravure, *Vue du Chateau et Jardin de Versailles* samen met de gravure *Vue de la grande et petite Escurie et des deux Cours de Versailles* en die van het *Trianon* in zijn Reisjournaal op. Bij de vogelvluchtgravure gaat het waarschijnlijk om de plattegrond, waarvan hij zegt, dat hij hem ter plaatse heeft aangeschaft.

2.5 Willem Swidden, *Veue et perspective du Chateau et Jardin de Versailles, comme il est apresant, 1683*. Soortgelijke gravure is ook ingebonden in het journaal van Van Spaen's *Grand Tour*.

Van Spaen de architect Blondel, die er in de bespreking van Versailles de nadruk op legt, dat de tuinen van Le Nôtre beter geschikt waren om de pracht en praal van een belangrijk vorst te tonen dan om de geest een vreedzame wandeling en een zekere rust te bieden, gunstig voor filosofie.¹⁹³

Ook Meudon met zijn grote park wordt niet gedetailleerd door Van Spaen beschreven.¹⁹⁴ Bij zijn bezoek in 1769 had deze tuin nog geheel zijn geometrische karakter. Opdrachtgever was de marquis de Louvois, de minister van Oorlog van Lodewijk XIV die Le Nôtre opdracht gaf om de tuinen te ontwerpen; zij ontleenden hun charme echter wel aan de natuurlijke lijnen in het landschap.¹⁹⁵

Toen hij op 12 juli naar Chantilly ging bekeek hij de beroemde stallen, Les Grandes Écuries, tussen 1719 en 1735 door Jean Aubert voor Monsieur le Duc, Louis Henri de Bourbon, prince de Condé, gebouwd.¹⁹⁶ Vanaf de stallen heeft men een 'vue charmante et très diversifiée'. Hij beschouwde de waterpartijen de belangrijkste sieraden van Chantilly en vond vooral de fontein en cascade de moeite waard.¹⁹⁷ Verder noemt hij in het park zelf, met veel wild, behalve een rondeel of rotonde met twaalf lanen het hogere deel met het 'Etang de Sylvie'

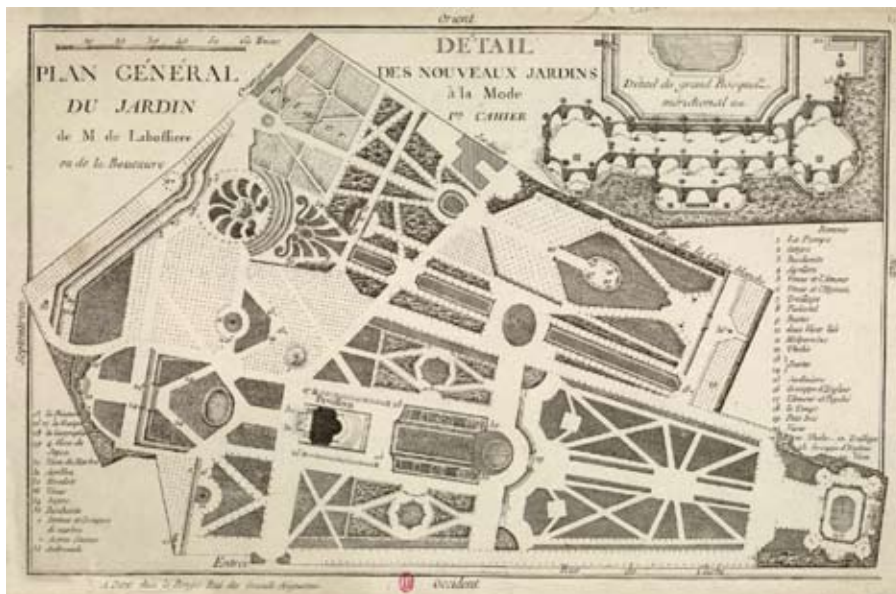
193 *The Oxford Companion to Gardens* 1986, 'Versailles' 584 (Woodbridge).

194 Journal, 1769-70, 27. Hij zegt alleen 'presque tout bois coupé de longues allées et sentiers avec des bassins en plusieurs endroits.' (Bijna het hele bos doorsneden door lange lanen en paden met bassins op verscheidene plaatsen).

195 *The Oxford Companion to Gardens* 1986, 'Meudon' 370 (Dunlop).

196 De Broglie 1964 (herdruk 1982), 65.

197 'Les eaux sont un des princepeaux ornemens de Chantilly'. Journal, 1769-70, 54.

2.6. Georges-Louis Le Rouge, de tuin van de heer de Boisières/de Labossière (Gaillard de la Bouëxière). Uit: *Jardins Anglo-Chinois*, cahier I, 1 (1775).

en het 'Ile d'Amour'.¹⁹⁸ Op 14 juli, niet lang voor zijn vertrek, ging hij 's nachts op pad naar Fontainebleau. De belangrijkste onderdelen van deze tuin waren de grote vijver en het Grand Canal ('le canal').¹⁹⁹

Van de kleinere buitenplaatsen bezocht hij onder andere La Meute en de 'jolie campagne' van monsieur Bouffé te Passy, met 'vues charmantes et étendus'.²⁰⁰ Het zelfde geldt voor Bellevuë, Maison Royale, destijds van Mme de Pompadour; ook hier waren 'jolis bosquets, des promenades charmantes'.²⁰¹

Op 1 juli volgde een bezoek aan Choisy-le-Roi aan de Seine²⁰² en enkele dagen later, op 6 juli, Hotel de Joinville, 'Superbement meublé'.²⁰³ Bij Choisy maakte hij een interessante opmerking met betrekking tot het park: 'Het Park is bijzonder mooi en heel natuurlijk zonder opschik. De Seine, die langs deze buitenplaats stroomt verfraait hem zeer'.²⁰⁴ Met name de opmerking 'heel natuurlijk zonder opschik' ('naturel sans parure') is belangwekkend. Choisy werd als laatste schepping van de 'petits jardinages et petits bâtiments' van Lodewijk

198 Idem, 54. 'Il y a en outre cela près du Chateau plusieurs belles promenades comme l'orangerie, l'étang de Sylvie et l'île d'Amour ou il y a un salon sous le quel la rivière passe ce qui y entretient une fraîcheur charmante.' In het algemeen wordt overigens gesproken over het 'Maison de Sylvie'. Cf. De Broglie en bijv. *The Oxford Companion to Gardens* 1986, 'Chantilly' 106-107 (Woodbridge). Chantilly werd pas enkele jaren na het bezoek van Van Spaen in 1769 op grotere schaal in landschapsstijl gewijzigd. In 1774 transformeerde Jean-François Leroy een weide ten oosten van de Grande Parterre in een 'jardin anglais'. Deze bestond onder andere uit vijvers, glooiende velden, een met bloemen begroeide treillage, een boomgaard, een recht kanaal en een pittoreske rots, omsloten door een bos met slingerpaden en stroompjes of beekjes. In 1773 was al aan de oostzijde het 'Hameau' gebouwd, dat het Hameau van het Petit Trianon voorafging.

199 Journal 1769-70, 193-194. Bij Fontainebleau werd pas onder Napoleon I een tuin in onregelmatige stijl aangelegd door Hurlault, die o.a. in 1811-1812 het westelijk gedeelte van het park in een 'jardin anglais' veranderde, terwijl Louis Philippe het park zijn tegenwoordige karakter gaf.

200 Idem, 39.

201 Idem, 50.

202 'Les promenades consistent en une grande terrasse le long de la rivière et plusieurs allées bosquets et cabinets de verdure.'

203 Journal 1769-70, 52.

204 'Le Parc est extrêmement riant et tout naturel sans parure. La Seine qui coule le long de cette campagne l'embellit beaucoup.' Idem, 18-19.

XV tussen 1754 en 1756 door Ange-Jacques Gabriel gebouwd voor de koning en Madame de Pompadour. Het natuurlijke karakter slaat waarschijnlijk op de tweedelige grasparterre die zich in de tijd van Van Spaen voor het paviljoen uitstrekte. Deze langgerekte groene vlakken waren in het midden door een geheel met bloemen ingeplante palmet onderbroken. Ook de rabatten rond de parterres en langs de middenas waren rijk met bloemenpracht beplant; waarschijnlijk had men hier gebruik gemaakt van kleine, zeldzame bloemen, waarvan de kleuren contrasteerden met het groen van het gazon, zoals in deze tijd gebruikelijk was. Vormbomen vond men er niet terwijl die in die tijd nog lang niet uit de mode waren.²⁰⁵

Vlak voor zijn vertrek, op 13 juli, gaat hij naar de buitenplaats van M. de Boisières (Gaillard de la Bouëxière), Fermier General 'niet zo groot, maar van een uitstekende smaak'. Bijzonder zijn hier de vele spiegels, tot bij zijn bed, die Parijs en zijn omgeving weerspiegelen. Verder vermeldt Van Spaen dat de aanplant nog jong is en men er een groot aantal beelden ziet.²⁰⁶

Andere parken en tuinen, die hij bezoekt zijn Sceaux, kasteel van de graaf d'Eu, waarvan de tuinen zeer aantrekkelijk zijn, 'zowel door hun ligging als door de diverse verfraaiingen. Men vindt er een labyrint, verschillende mooie vijvers en een zeer fraaie cascade'. Ook ziet hij het Bois de Vincennes met 'Le grand parc', de buitenplaats van de comte de Thremes met weliswaar zeer verwaarloosde, maar toch aangename promenades²⁰⁷ en het Bois de Boulogne, dat het Château de Madrid tot park dient.²⁰⁸

Bij het lezen van al deze beschrijvingen vraagt men zich af, in hoeverre Van Spaen bij zijn bezoek aan Parijs in 1769 al kennis gemaakt heeft met de vroege landschapsstijl. Nergens vermeldt hij expliciet, dat hij een tuin of park heeft bezocht in de 'style anglais' of 'anglo-chinois', een term, waarmee men juist in die tijd -de duc de Croÿ noemde 1763 als jaartal van introductie!- in Frankrijk de binnen de eigen ontwikkelingen verwerkte 'Engelse landschapsstijl' ging aanduiden. Toch kan men soms tussen de regels door verwijzingen vinden naar veranderingen die van de geometrische stijl afwijken, al is het niet altijd mogelijk om dit concreet te duiden. De vermelding van het hierboven geciteerde 'geheel natuurlijke' aspect van het park van Choisy is in dit opzicht bepaald bijzonder; het is voor de eerste keer dat Van Spaen iets dergelijks opmerkt. Nog moeilijker is het om een eigen mening of persoonlijke waardering aan zijn beschrijvingen te ontleen. Misschien kan men een zekere terughoudendheid herkennen in zijn opmerking met betrekking tot het park van St. Cloud, waarover hij zegt, dat de wandelingen toch charmant waren, hoewel het terrein zeer onregelmatig was. Dit kan ook gelezen worden als een geografische beoordeling van de ter-

205 Hansmann 1983, 194.

206 'pas si grand mais d'un très bon gout'; 'Les plantations sont encore jeunes. On y voit un grand nombre de Statues'; 'tant par leur situation que par les divers embellissements. On y voit un labyrinthe, plusieurs beaux etangs et une tres belle cascade'. Journal 1769-70, 54-55.

207 Idem, 55.

208 Idem, 40. Hierbij merkt Van Spaen op, dat dit château zou moeten lijken op het Koninklijk Paleis in de Spaanse hoofdstad, terwijl anderen het tegendeel beweren. Dit verhaal heeft waarschijnlijk betrekking op de Spaanse gevangenschap van Frans I in 1525-28, waarna het Château de Madrid gebouwd werd.

reinsituatie bij St. Cloud.²⁰⁹ Intussen zullen ook andere tuinen, die hij bezocht, al in die tijd onderdelen in landschapsstijl of de 'style Anglo-Chinois' gehad hebben, al vinden wij daar in zijn journaal verder geen of nauwelijks verwijzingen voor.²¹⁰

Parijs-Compiègne-Straatsburg-Bern-Turijn-Genoa-Milaan

Op 18 juli verliet hij met zijn gezelschap Parijs, reisde even in noordelijke richting en maakte een eerste stop in Compiègne, dat hij zelf niet bijzonder vond. Van Compiègne ging het via Soissons, Rheims, de oude koningstad, Chalons, Bar, Nancy en Lunéville naar Straatsburg. Via Bar-le-Duc bereikte men Nancy, waar op de 23e de nacht werd doorbracht en Van Spaen een prent koopt van de Place de Louis XV. In Lunéville blijft hij iets langer om het kasteel van Stanislas te bezoeken, zo beroemd om zijn tuinen, 'door zijn bassins, fonteinen, en fraaie cascades, die men heeft afgedekt of dichtgegooid sinds men het kasteel bestemd heeft om er de officieren van de Grenadiers de France te huisvesten'.²¹¹ Lunéville was rond 1750 zeer bekend vanwege zijn bijzondere 'rocher' met 'automata'.²¹² Op weg naar Straatsburg onderging hij vele fraaie gezichten in dit deel van Frankrijk. Er werd veel wijn en graan verbouwd. Van Spaen vond Lotharingen nog mooier maar de wegen waren wel 'abominables' en alleen Nancy kan hem bekoren.²¹³ De Elzas was heel vruchtbaar: hier veel graan, bos, wijn en een beetje tabak. Straatsburg werd uitvoerig bezocht. Ook hier bewandelde hij de wallen, wat hem in 1½ uur lukte. Hij vond er maar weinig mooie huizen, alleen dat van de bisschop en van de Intendant.²¹⁴

Op 25 juli vertrok hij naar Bazel via Colmar en Neuf-Brisac waarvan het laatste een versterkt grensstadje was.

209 Overigens beoordeelt Dunlop deze onregelmatigheid van het terrein, die de gelegenheid gegeven heeft om een sterk op Italiaanse voorbeelden geïnspireerde tuinaanleg te realiseren, juist zeer positief: 'Between this axis and the Seine the falling away of the ground provided the opportunity for the main architectural feature, the Grande Cascade, which happily survives.(...) Three great ramps, separated by the twin arches of a grotto, descend steeply in a succession of vases and basins, each receiving the water from the one above and tossing it up again in a new fountain. To the west, opposite the main body of the building, the ground was cast into terraces up to the level of the forest, through which a long 'percée' was contrived.' *The Oxford Companion to Gardens* 1986, 'St. Cloud' 495 (Dunlop).

210 Een van de zeer weinige andere verwijzingen tijdens deze reis naar een 'Engelse' aanleg zou gezien kunnen worden in zijn beschrijving van het Engelse kerkhof van Livorno.

211 'par ses bassins, fontaines, et belles cascades, qu'on a comblé depuis qu'on a approprié ce Chateau pour y loger les officiers des Grenadiers de France'. Idem, 60.

212 Idem, 61. Dit waren bewegende figuren die in een rotsachtig terrein rondom een rechthoekig bassin direct bij het huis verschillende werkzaamheden en ambachten vervulden. In dit geheel kunstmatige dorpje met een miniatuur windmolen, een watermolen en verschillende huisjes zag men figuren op ware grootte. Boeren met hun dieren, handwerkers, maar ook voorbijgangers werden door het water aangedreven; er waren 86 van dit soort 'automaten' die niet alleen bewogen maar ook diergeluiden, het geluid van werktuigen en muzikale melodieën voortbrachten. Dit soort automaten bestond reeds in de tuinen van de Renaissance; in de klassieke Franse tuinen werden zij als ouderwets en onnatuurlijk beschouwd. Toen zij weer in de mode kwamen hing dat samen met een verlangen naar originaliteit in de aankleding van het landschap en een behoefte aan een bonte, bijzondere diversiteit als speelse verstrooiing. Van Spaen vermeldt echter niets over deze 'automata'.

213 'Excepté Nancy il n'y a pas une ville un peu jolie et les petites cabanes transparentes des villages font assés connoître la misère des habitants'.

214 Journal 1769-70, 67-68. Het paleis van de bisschop is het palais de Rohan-Strasbourg.

Op 1 augustus 1769 volgde het vertrek naar Schaffhausen, waar hij de grote waterval zag, die diepe indruk op hem maakte.²¹⁵ Het thema van de waterval zou later op Biljoen en in het bijzonder op Beekhuizen een belangrijke rol gaan spelen binnen de opzet van het park in landschapsstijl. Met name de 'Grote Cascade', een kunstmatige waterval-met-grot waar men onder de waterval door kon lopen zou de belangrijkste attractie van het park van Beekhuizen gaan vormen. Deze 'Grote Cascade' behoorde tot de grootste kunstmatige watervallen in Nederland en trok veel bezoekers. Het vormde in die zin de 'natuurlijke' tegenhanger van de in beeldhouwwerk weergegeven cascades uit de geometrische tuinen van Rosendael en Het Loo.

Via Zürich en vervolgens Bern, met zijn trotse, hautaine burgers²¹⁶, reisde hij richting Italië na eerst nog enkele opmerkingen over de gletsjers, de 'Glacières' gemaakt te hebben. In deze gebieden kan men, zo schrijft hij, tegelijkertijd de winter, de lente en de zomer zien.²¹⁷ Bij hem is reeds een gewijzigde houding ten opzichte van de Alpen te bemerken, die nog enige decennia daarvoor als woest en ledig ervaren werden en waar men met geblindeerde vensters zo snel mogelijk doorheen wilde reizen.²¹⁸ In Bern zelf bezocht hij de regerende 'Landamman', een lid van het beroemde geslacht Von Erlach. Hij geeft een vrij uitvoerige beschrijving van de stad.²¹⁹ Vervolgens bereikte hij via Lyon en Grenoble op 11 augustus Montmelian in Savoye, waarmee hij voet op Italiaanse bodem zette.²²⁰

In Turijn bleef Van Spaen een aantal dagen. Hij bezocht hier de volgende huizen: het jachthuis La Venerie, Stupinigi, Monte Callier en het koninklijk Paleis in Turijn zelf. La Venerie vond hij van buiten niet bijzonder, maar de appartementen waren wel de moeite waard, met name die van de hertog van Savoye.²²¹ De tuinen waren 'zeer uitgestrekt en fraai hoewel van een grote eenvoud'.²²² Van Stupinigi, het belangrijke en beroemde jachthuis van de Savoyes, vermeldt hij alleen, dat hij er met de koning op jacht geweest is, en bij Monte Callier, dat het ongemeubileerd was en de koning er niet graag kwam, omdat hij hier destijds zijn vader had opgeborgen. In het koninklijk paleis te Turijn trof

215 Journal 1769-70, 72. 'Le Rhin le traverse et forme une grande et belle cascade a une demie lieu plus bas que cette ville en Se precipitant avec impetuosité à travers les rochers de la hauteur de 75 pieds. On ne voit qu'une écume blanche et un grand brouillard causé par la Violence de la chute.'

216 Idem, 73.

217 Idem, 75. Hij vervolgt dan: 'A quelques pas de ces grands monceaux de glaces j'ai ceuilli des fleurs un peu plus loin des fraises et tout en bas nous nous vimes au milieu de l'été et dans les plus fortes chaleurs des canicules'.

218 Zie voor een toenemende appreciatie voor de Alpen de Inleiding, de verwijzingen naar Gessner en Rousseau.

219 'Avoyer', Vergelijk avouer = procureur, Journal 1769-70, 76-78.

220 Idem, 96.

221 Idem, 100. Hij vermeldt, dat er 4 mooie cabinetten in lak zijn en vervolgt dan: 'Il y a un assez beau sallon et une très belle galerie ornée de beaucoup de sculptures et peinte tout en blanc'.

222 'très etendue et fort beaux quoique d'une grande simplicité' Idem, 'Ce sont de longues allées avec beaucoup de boulingrins et de beaux points de vue. L'Orangerie est belle aussi que l'écurie qui peut contenir à ce qu'on nous dit 300 chevaux près. Près de La Venerie est l'harras du Roi. On y va par une longue allée de peupliers.'

hij mooie appartementen aan, goed gemeubileerd en bewonderde er een fraaie collectie schilderijen, o.a. uit de Vlaamse School. Speciale belangstelling had hij voor een Egyptische tafel, gewijd aan de godin Isis.²²³

De volgende stad was Genua waar hij de paleizen bewonderde, die in smalle straten verstopt lagen. De huizen zijn van buiten beschilderd met marmeren zuilen en balustrades. Weer geheel in navolging van Montesquieu schrijft hij, dat men de stad het beste 'loodrecht' van boven af kan bekijken.²²⁴ Hij deed dit door de toren van de Carignan-kerk te beklimmen. Op die dag bezocht hij ook de Nederlandse consul en de personen aan wie hij en Daniel de Leeuw waren gerecommandeerd, zonder echter hun naam te noemen. Aan paleizen werden die van Balbi en Durazzo bezocht; met name dat van Marcellino Durazzo was de moeite waard, ook de schilderijen en de appartementen, maar in Parijs zag hij wat het laatste betreft toch mooiere.

Op de eerste oktober bezocht hij in de omgeving van de stad de tuinen van de villa van Prins Doria: hij noemt hier de 'berceaux van Oranjabomen, bossen van Cypressen, groene eiken, (stammen van) Laurierbomen en andere voor ons vreemde bomen'.²²⁵ De meeste gebouwen noemt hij slechts kort, want hij heeft er goede beschrijvingen van. Op 3 oktober loopt hij in vier uur rond de stad.²²⁶

Na het afleggen van verschillende afscheidsvisites reisde het gezelschap vervolgens op 8 oktober af en bereikte in drie dagen de stad Milaan, langs Pavia en de Chartreuse de Pavia. Tijdens de tocht wordt het rijke, vruchtbare Lombardische land bewonderd vanuit de ogen van de landbezitter, waarbij melding gemaakt wordt van de zijde-industrie, die hier gevestigd is.²²⁷ In Milaan bewonderde hij de kathedraal, die hier als het achtste wereldwonder beschouwd wordt. Ook noemt hij de H. Carolus Borromaeus, wiens geboortegrond hij later zal bezoeken. Na het bezoek aan de kathedraal werden ze door de markies Molinari aan het hof voorgesteld aan de hertog van Modena, de gouverneur van Milaan voor de Keizerin (Maria Theresia). Om de situatie van de stad goed te leren kennen wordt Milaan 'omsingeld', want op 14 oktober, 's middags, maakte hij samen met Daniel de Leeuw de tocht over de stadwallen en de 'citadelle' in twee uur tijds. Op 15 oktober was er een 'Gala' aan het hof ter gelegenheid van het feest van de H. Theresia. Van Spaen en de zijnen sloten zich gewoon aan bij de menigte om de hand van de prinses te kussen, maar zij herkende hen terstond en vroeg zeer voorkomend of men tevreden was met het verblijf in Milaan.²²⁸ Een van degenen voor wie Van Spaen een aanbevelingsbrief had was de graaf

223 Journal 1769-70, 103. Hij vermeldt expliciet de hiëroglfen 'waar niemand iets van begrijpt'. In de achttiende eeuw had deze godin in het bijzonder bij de in die tijd opkomende Vrijmetselarij een bijzondere betekenis. Waarschijnlijk zal ook zijn reisgenoot Daniel de Leeuw, die reeds als student belangstelling had voor de Vrijmetselarij, met grote aandacht hebben gekeken naar deze tafel, die zijn mysteriën nog niet had prijsgegeven

224 Idem, 106.

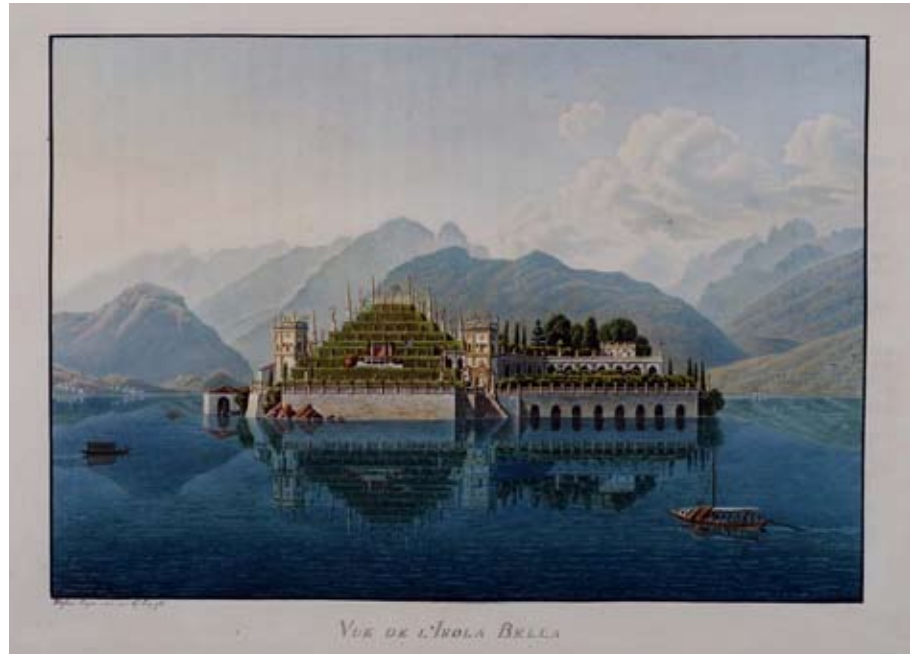
225 'Berceaux d'orangers, bois de cyprès, chênes verds, des pieds(?) de lauriers et d'autres arbres étrangers pour nous.' Idem. 108.

226 Idem, 108.

227 Idem, 114. Hij noteert: het overvloedige land, bestaande uit rechthoeken, met 'un ruisseau d'eau vive et d'une haye de Saules, peupliers, meuniers, chenes et ormes. Comme il n'y a point de bois taillis ne de haute futaye dans cette plaine, (...)'. Men vindt er dus geen hakhout en zware bossen in deze vlakte.

228 Idem. 121.

2.7 Mathias-Gabriel Lory,
Vue de l'Isola Bella. Uit: Jean
 Frédéric d'Ostervald, *Voyage
 pittoresque de Genève
 à Milan par le Simplon*
 (1811). 'Isola Bella', een
 'demeure de Fée' met negen
 terrassen en een mooi paleis.
 Van Spaen vond in de tuinen
 een overvloed aan Limoenen,
 Laurier en vele Oranjabomen,
 sommige geënt op wijnrank,
 rozenstruik, Jasmijn of anje-
 lieren en soms in de vorm van
 een berceau.

von Firmian, die het vorstendom feitelijk bestuurdte.²²⁹ Tijdens zijn verblijf in Milaan bezocht hij de buitenplaats Simonetta, met zijn prachtige echo, die hij 63 maal teweeg bracht door één pistoolschot vanuit een venster op de derde étage.

Vervolgens reisde men vanuit Milaan naar het Lago Maggiore om daar de Borromeische Eilanden met de villa's en tuinen van de familie Borromaei te bezoeken. Hier kon het bergachtige hem echter niet erg bekoren.²³⁰

Over het meest fraaie van de drie eilanden, het 'Isola Bella', schrijft hij, dat het vroeger niets meer was dan 'un rocher tout nu', maar tegenwoordig wel een 'demeure de Fée' leek, met negen terrassen en een mooi paleis.

Hij was opgetogen over het 'vue charmante' op de besneeuwde bergen, noemt het klimaat oneindig veel zachter dan te Milaan, hoewel dat toch dichtbij ligt en geeft voor het eerst een iets uitvoeriger beschrijving van de beplanting dan bij andere tuinen.²³¹ Er was een overvloed aan Oranjabomen, Limoenen en Laurier. Verder zag hij er Oranjabomen waarop men een wijnrank, een rozenstruik, Jasmijn en anjelieren geënt had, die zeer goed waren aangeslagen. Grote berceaux van oranjabomen, van boven naar beneden bedekt met vruchten gaven een prachtig effect evenals de vele volle muskus-citroenbomen langs het latwerk.

229 Idem, 122-123. Hij merkt over hem op dat hij zeer beleefd en geliefd was bij eigen volk en vreemdeling. In zijn jeugd had hij gestudeerd aan de universiteiten van Leiden en Utrecht, o.a. bij Musschenbroek.

230 'Le pays par ou nous passames étoit assés beau au commencement, mais à mesure qu'on approchait des montagnes il devint plus pierreux et sablonneux'.

231 Idem, 123-124. 'Les orangers, Limoniers et Lauriers y sont en très grande abondance et coutent tous les ans une somme considerable pour les barraques, J'y ai vu des orangers sur lesquels on avoit enté une vigne, un rosier, du jasmin et des oeuillets(?), qui avoyent très bien pris. De grands berceaux d'orangers tout couverts de fruits par en haut et des deux cotés faisoient le plus bel effet du monde, ainsi que les gros cedrats qui pendoient en grande quantité le long des espaliers.'

Op de terugweg naar Milaan reed het gezelschap via Varese, waar het landhuis van de hertog van Modena bezocht werd, 'qui a rien de beau'.²³² Castellazzo was als huis ook simpel, maar de tuinen waren mooi. Hier vielen Van Spaen allerlei waterspelen en berceaux op. Een van die waterlopen of fonteinen liet een klokje luiden. De eigenaar hield een 20-tal herten in zijn park en een levende struisvogel. De ligging van deze buitenplaats was schitterend met een gezicht tot aan de Alpen.²³³ Op deze tocht bezocht hij ook de restanten van een Herculestempel met de 'Colonna Infamis' met daarop een zeer merkwaardige inscriptie, die men ook bij Addison vindt.²³⁴

Van Milaan via Pavia, Piacenza, Parma en Ancona naar Rome

Op 22 oktober vertrok het gezelschap uit Milaan via een aantal steden naar Loreto en vervolgens naar Rome. Bij Pavia werd nogmaals de Chartreuse bezocht, vijf mijl van de stad. In Pavia zelf bewonderde Van Spaen het ruiterstandbeeld van Marcus Aurelius; verder vermeldt hij de armoedige indruk, die de stad maakte: 'La ville a un air pauvre'. De tijd liet slechts een kort bezoek toe, zodat de schilderijencollecties, die men hier bij enkele particulieren aantrof, niet bezichtigd konden worden.²³⁵

De reis zette zich voort naar Piacenza. Piacenza zelf was veel aantrekkelijker dan Parma en Pavia met haar mooie, brede straten. Van de monumenten noemt hij onder andere de kerk van St. Augustinus, gebouwd volgens ontwerp van Vignola en met werk van schilders als Carracci.²³⁶ Ook in Parma was het bezoek slechts kort; het belangrijkste, dat hij daar zag was een altaar, net het vorig jaar door de hertog van Parma opgericht en gewijd aan de vriendschap tussen de Keizer en hemzelf, toen deze zijn staten in dit deel van zijn rijk bezocht.²³⁷ Via Modena en Reggio reisde het gezelschap door naar Rimini, het oude Arminia, waar verschillende antieke oudheden werden bekeken, zoals een Triomfboog, een marmeren brug en een inscriptie op het stadhuis met betrekking tot het herstel van de wegen door Augustus en op het stadsplein een soort piedestal op de plaats van waaraf Caesar zijn leger had toegesproken, nadat hij de Rubicon was overgestoken.²³⁸

Vanuit Rimini bracht het gezelschap een bezoek aan San Marino, de kleine, rotsachtige republiek. Men zag er het beeld van paus Clemens XII, uit dankbaarheid opgericht omdat hij deze kleine staat de vrijheid had hergeven, nadat kardinaal Alberoni in de jaren dertig van de achttiende eeuw San Marino onder de H. Stoel had gebracht.²³⁹

232 Naam van de buitenplaats door Van Spaen niet ingevuld.

233 Journal 1769-70, 125.

234 Joseph Addison, (1672-1719), Engels dichter, essayist en staatsman en een van de eersten die aspecten van het aanleggen in landschapsstijl aan de orde stelt in *The Spectator*. Idem, 126

235 Journal 1769-70, 128.

236 Idem, 129.

237 Idem, 130.

238 Idem, 132.

239 Idem, 133.

Via Catholica voerde de weg naar Ancona, direct langs de zee.²⁴⁰ Eerst werd nog Fano bezocht, met enkele antieke oudheden²⁴¹ en vervolgens kwam men op 31 oktober in Ancona. Vermeldenswaard is hier, dat het een vrijhaven was, waar godsdiensttolerantie heerste en waar men vele joden vond, die verplicht waren een rood teken op hun hoed te dragen.²⁴² Van de klassieke oudheden was een triomfboog van Trajanus het belangrijkste.²⁴³

Van Loreto en met name van de Santa Casa neemt Van Spaen verschillende gravures op. Deze stad was niet mooi, maar uitsluitend van belang vanwege 'La Santa Casa', dat aan het einde van de dertiende eeuw op miraculeuze wijze hierheen gebracht was door de Engelen.²⁴⁴ Hij neemt hiervan ook een uitvoerige beschrijving op, met extra aandacht voor de schilderijen en andere zaken, zoals de schatten.²⁴⁵ Met betrekking tot het geheel met edelstenen overdekte standbeeld van de H. Maagd vermeldt hij, dat hij dit 30 jaar later in Parijs teruggezien heeft.²⁴⁶

De Heilige Stad

'En entrant a Rome, on est comme hors de soi par la foule d'idées et de grands souvenirs qui se croisent'

In zes dagen reisde het gezelschap over land van Loreto naar Rome. Eerst door een mooi, gecultiveerd gebied en vervolgens door de Apenijnen, over smalle, rotsachtige wegen met diepe afgronden. Een mijl voor men de bergen verliet zag men bij het dorpje Palo een grot, vol met 'congelations', gestolde kalklagen, die verschillende spelingen van de Natuur voorstelden.²⁴⁷ Op sommige plaatsen waren zelfs muren ontstaan en verkreeg men daardoor kleine appartementen. Ook hadden sommige stalactieten of stalagmieten de vormen van limoenen, kastanjebomen, bloemkolen of boomwortels aangenomen. Men trad deze grot binnen via het paleis van een zekere markies Elysée. Een opschrift liet weten, dat 'in deze grot de Natuur alles heeft afgebeeld, dat zij ook in het gehele Universum heeft geproduceerd'.²⁴⁸

240 Hij zegt hierover: 'ordinairement avec une roue et quelquefois avec toute la Voiture dans l'eau', want: 'les postillons preferent ce chemin à cause de la solidité du rivage.'

241 Van Spaen verwijst naar een episode van de Tweede Punische Oorlog bij Horatius, Liber IV, ad i, 'Testis Metaurus flumen et Asdrubal devictus'.

242 Onwillekeurig legt men een verband met de familienaam Rothschild, ontleend aan het rode schild, dat in de achttiende eeuw aan de gevel van het huis van Mayer Anselm Rothschild in Frankfurt hing.

243 Journal 1769-70, 135 (F).

244 Idem.134 A: gravure, fig 3, Representation des murailles et ornemens qui envirront la S. Casa, met beschrijving in het Frans. 135 A: Plan de la Sta. Casa, Tom. 1, pag. 397. 135 C: Representation du dedans de la S. Casa de la Nostredame de Lorette, Tom. 1, pag. 397. 135 E: Eglise de Notre Dame a Lorette, et Maisons des Pelerins, pag. 252. 135 G: Gezicht op Lorette, pag. 290.

245 'la prodigieuse quantité de diamans, de grosses perles et autre bijoux qui remplissent plusieurs armoires dans la Salle du tresor eblouit la vuë et surpasse toute idee qu'on pourroit s'en faire.' Hij noemt met name 'un diamant(...) qui pese 74 grains et a ce que nous dit le tresorier on value toutes ces pierreries à 16 millions de scudi. (1 scudi=50 sous).

246 Journal 1769-70, 136A. Van Spaen moet dit dus na 1797 hebben genoteerd. Hij trof de H. Maagd in Parijs geheel naakt aan gezeten op een mummie uit Egypte. Journal 1769-70, 137.

247 '(...) fait par l'eau, qui en filtrant par le rocher y depose ses suc's pierreux et a formé de cette manière un grand nombre de grappes qui s'agrandissent peu à peu.' Idem, 137.

248 'la Nature à Depeint dans cette Grotte tout ce qu'elle a produit dans l'univers entier.' Idem.

Via Foligno, dat al door Vergilius geroemd werd vanwege de blankheid van het rundvee en Spoleto met de Monte Luco en zijn twaalfal hermitages bereikte men op 5 november de beroemde Cascade, op 5 mijl van Terni in de bergen gelegen, de mooiste van Europa.²⁴⁹ Men sloep in Civita Castellana, waar men nog de ruïnes van het antieke Vejes zag, door Livius beschreven.²⁵⁰

Dan bereikt men Rome, 'l'ancienne Capitale de l'univers' op een wel zeer onvoordelige wijze via een leeg en woest gebied. Maar, aldus Van Spaen, men wordt beloond: 'De slechte indruk, die men er van krijgt verdwijnt vervolgens op aangename wijze door het grote aantal koepelkerken, klokkentorens en koepels die zich beetje bij beetje beginnen af te tekenen.'²⁵¹ Dit is een van de zeldzame plaatsen in het reisjournaal van zijn Grand Tour, waarop Van Spaen zich zeer persoonlijk uit en hij inzicht geeft in zijn emoties die hij tijdens deze reis soms ondergaat. In de kantlijn heeft hij de openingszin van deze paragraaf geschreven, 'Wanneer men dan Rome binnenkomt wordt men overweldigd door de enorme hoeveelheid ideeën en grootse herinneringen, die zich met elkaar vermengen' en hij laat deze zinsnede vergezellen van Plinius woorden waarmee hij verwees naar Rome als schenker van Recht en wetten.²⁵²

Rome en haar monumenten zouden grote invloed op het interieur en de aanleg van Biljoen en Beekhuizen uitoefenen. Hier zullen we daarom niet alleen nagaan welke paleizen, particuliere huizen, parken en tuinen Van Spaen in Rome bezocht maar ook in het kort aandacht besteden aan andere aspecten waarvoor hij belangstelling had om te zien hoe universeel de invloed van Rome op een ontwikkelde achttiende-eeuwer was, opgevoed tot een man van 'bon gout'.

De eerste dagen legt Van Spaen allerlei visites af en bezoekt hij in een straf tempo talrijke bijzondere plaatsen en monumenten, 'waardoor men niets ziet omdat men alles tegelijk wil zien'.²⁵³ Maar al spoedig kwam er meer structuur in zijn aanpak om de Eeuwige Stad te leren kennen, want dankzij een aanbeveling van een zekere M. Bartoli uit Turijn voor kardinaal Alessandro Albani werd hij bij hem in zijn beroemde villa Albani ontvangen. De kardinaal hielp hem vervolgens aan een uitstekende 'antiquario' of gespecialiseerde gids, Orazio Orlandi. Het was de gewoonte om zich, naast het gebruik van de gedrukte reisgidsen, persoonlijk te laten rondleiden door een oudheidkundige, 'cicerone' of 'antiquario'. Orlandi, die adviseur was van de Vaticaanse bibliotheek, werd

249 Idem, 138. Op pag. 139 vervolgt Van Spaen: 'Elle est formée par la riviere de Velino qui dans cet endroit se precipite avec violence d'une hauteur perpendiculaire de 300 pieds dans un abîmé que les eaux se sont creusées par leur poids dans le rocher. Les flots en reortent(?) avec fureur et vont tout pleins d'écume se joindre à quelque distance de la arc Nera. On voit tout autour de cette cascade un nuage de poussiere humide occasionné par la force de la chute sur le rocher. La reflexion du soleil y forme mille arcs en Ciel. Toutes les racines d'arbres ou plantes voisines de cette cascade arrivées à une certaine profondeur s'induisent d'une écorce de pierreux (...)'.
250 Idem, 139: '(...) l'ancienne Ville de Vejes et on y reconnoit sa situation telle qu'elle est decrite par Tite Live L.3.'

251 Idem: 'La mauvaise idée qu'on en prend est ensuite agreablement dementie par le grand nombre de domes, clochers, coupoles qui peu à peu commencent à se faire appercevoir.'

252 Idem, 'En entrant a Rome, on est comme hors de soi par la foule d'idées et de grands souvenirs qui se croisent'.

253 Journal 1769-70, 141: 'à ne voir rien à force de vouloir tout à la fois'. Hun nieuwsgierigheid bracht hen terstond naar de St. Pieter, verschillende obelisksen, de Zuilen van Trajanus en Antoninus, de Villa Medicis, de tuinen van het Vaticaan, het Colloseum, de Boog van Constantijn, de Piazza Navona etc.

beschouwd als een van de beste antiquario's van zijn tijd; hij leidde wel vaker Nederlanders rond, want in 1775 bezochten onder zijn leiding Van der Goes van Dirxland, Vosmaer, De Hochepped en Meerman een museum.²⁵⁴ Orlandi stelde voor Van Spaen iedere dag een programma vast, zodat hij op 3 januari 1770 in zijn journaal kon noteren bijna alles te hebben gezien. Goedkoop was Orlandi niet, want hij vroeg maar liefst één sequin per dag, maar hij was dan ook voortreffelijk als gids. In de komende anderhalve maand bezochten Johan van Spaen en Daniel de Leeuw talloze Romeinse bezienswaardigheden. Het was alsof zij een niet te stillen honger naar de historische monumenten hadden. Tempels, thermen, pleinen, obeliskken, kerken, paleizen, tuinen, fontein, beeldengalerijen en schilderijencollecties, alles werd aan een uitgebreid onderzoek onderworpen. Hierbij toonde Van Spaen evenals zijn tijdgenoten de meeste waardering voor de Romeinse kopieën van de Hellenistische beeldhouwwerken en voor de bouwkunst en literatuur uit de Augusteïsche periode.²⁵⁵ Zo vond hij de Apollo Belvedere 'boven het sterfelijke verheven' van schoonheid en doorspekte hij zijn journaal met citaten van Horatius, Livius en Vergilius. Wat betreft de schilderkunst gold zijn hoogste waardering die van de Renaissance, met de 'beroemde Rafael van Urbino' op de eerste plaats.

Ook Rome wordt enkele keren 'omsingeld' om zo haar ligging goed te leren kennen.²⁵⁶ Van de tempels beschouwt hij La Rotonda of het 'Pantheon des anciens' met daarvoor een fontein met een Egyptische obelisk als het mooiste en meest gave antieke gebouw in Rome.²⁵⁷ Deze appreciatie was op zichzelf niet buitengewoon, maar krijgt wel een extra dimensie, wanneer men beseft, dat dit gebouw in de achttiende eeuw gold als symbool van een liberale, 'pantheïstische' of deïstische filosofie en mede om die reden als architectuur in vroege landschapsparken kon worden opgenomen. Van Spaen zal het Pantheon later in de Zaal op Biljoen op een prominente plaats laten afbeelden.

Vanzelfsprekend nam de St. Pieter een centrale plaats in bij het bezichtigen van de monumenten. De kerk was voor Van Spaen als het ware een kruising van het Pantheon te Rome, de tempel van Minerva in Athene en de Haya Sophia in Constantinopel, de enige antieke monumenten van dat genre, die nog bestonden.

Opvallend is ook Van Spaen's belangstelling voor de verschillende Romeinse obeliskken en triomfbogen. Verschillende obeliskken en zuilen zouden later door Van Spaen in stuc reliëf worden afgebeeld in de Grote zaal op Biljoen.

Paleizen en Tuinen in Rome

Zoals bleek, bracht Van Spaen direct na aankomst in Rome een bliksembezoek aan verschillende culturele hoogtepunten waaronder de Villa Medici en de tuinen van het Vaticaan.²⁵⁸ Hier bewonderde hij ook verschillende beeldhouwwerken zoals de Laocoongroep, Antinous, Cleopatra en de onsterfelijke Apollo

254 Maarten baron van der Goes van Dirxland, Reisjournaal over Frankrijk en Italië, 9.8.1775-9.3.1776. 's-Gravenhage, NA, 2e afdeling nr. 96 (Familiearchief van der Goes), inv. nr. 23.

255 Vergelijk Kuyvenhoven/Tromp 1984, 44.

256 Journal 1769-70, 246. 'Nous nous amusames aussi quelques fois à faire le tour de la ville pour en reconnoître la Situation'.

257 Idem, 150.

258 Journal 1769-70, 141.

Belvedere.²⁵⁹ Bij de Laocoongroep was het met name de uitdrukking van het lijden, de kracht en de wanhoop die hem raakte en bij de Apollo diens bovenaardse, bijna gewichtloze figuur, die het voetstuk, waarop hij stond, nauwelijks leek aan te raken.

In de tuinen van het Belvedere zag men een 'klein huis, gebouwd naar een klassiek ('antique') origineel en daarom heel bijzonder om te zien'.²⁶⁰ Wellicht kan men hier een relatie leggen met de veronderstelling, dat bepaalde 'fabriekjes' in de parken in vroege landschapsstijl, die uitmuntten door hun simpele architectuur en het gebruik van natuurlijke materialen, een recreatie waren van het 'oudste huis'. Er zijn verschillende watervallen maar de wandelingen van het Belvedere hebben niets uitzonderlijks.

Enkele dagen later zou Van Spaen een tocht te paard naar Tivoli maken.²⁶¹ Hier hield hij een echte picknick: 'Hier bereidden wij een bescheiden maal met alle eetlust en plezier dat men zich maar voor kan stellen'. Zij lagen op een 'gazon, bedekt met thijm, munt en andere geurige kruiden, terwijl een gebroken zuil als tafel en een tabaksdoos als drinkbeker dienden'.

In Tivoli bezocht hij vanzelfsprekend de watervallen: hij was zeer onder de indruk van de 'Prachtige cascade, die zich vanaf een hoogte van 50 voet naar beneden stort'.

Hij vermeldt het geluid, dat in de gehele omgeving weerklonk, de 'vapeur' of damp die hoog opsteeg en het schouwspel van de regenboog wanneer er zon was. Een mijl hiervandaan zag men de grote 'cascatelle'. Natuurlijk bezocht hij hier ook de Villa d'Este, waar men op de uiterste punt van een van de terrassen een imitatie in stuc van het oude Rome had gemaakt en men het oude capitol zag met alle tempels, triomfbogen en obeliskken die daar vroeger gestaan zouden hebben.

De Villa Albani tenslotte overtrof qua 'magnificence' en 'bon gout' alles wat hij in Rome gezien had: kardinaal Alexander Albani ging door voor de grootste liefhebber en connaisseur die er in Rome te vinden was. Hij geeft een uitvoerige beschrijving van de villa, o.a. van de schilderijen. Bij Mola vermeldt hij het buiten van Cicero, Formianum. In Pompeï bezocht hij o.a. een woonhuis met daarbij een rechthoekige tuin, waarin men vazen en bloempotten had teruggeplaatst, die waren opgegraven.²⁶²

In de stad Rome zelf bewonderde hij de belangrijkste promenade van Rome, de Corso, waarvan men pretendeerde dat er in het hele Universum niet één straat is, die hiermee wat betreft zijn prachtige paleizen en fraaie kerkfaçades aan beide zijden vergeleken kon worden. Opvallend is, dat Van Spaen niets zegt over een eventuele verwaarlozing van de tuinen, die hij bezocht.

259 De Apollo van Belvedere, 'dont la figure à un air plus que mortel, et elle est d'une si grande légereté qu'elle paroît à peine toucher la pedestal sur le quel elle est posée'. De Laocoongroep: 'La douleur, la force et le desespoir sont admirablement exprimés dans la groupe de Laocoon'.

260 Idem, 144. 'petite maison batie apres un original antique et à cause de cela très curieuse à voir'

261 Idem, 178-181. 'Nous y fimes une petite collation avec tout l'appetit et agrement imaginable. Couchés (,) un Soleil sur un gazon couvert de Thijm, de Menthe et autres herbes odoriferantes une colonne de marbre cassée nous servit de table et une tabatière de gobelet'; 'très belle cascade formée par la riviere Teverone qui se precipite d'une hauteur perpendiculaire de 50 pieds.'

262 Journal 1769-70, 281.

Op 3 januari noteert Van Spaen in zijn reisjournaal, dat hij ‘bijna alles’ in Rome had gezien²⁶³ en enkele dagen later, op 6 januari, verliet hij de eeuwige stad en reisde af naar Napels.

Napels

Van Spaen genoot onderweg naar Napels via de oude Via Appia van het afwisselende landschap. De streek was rijk aan herinneringen uit de oudheid en nergens citeerde hij Horatius en Vergilius zo veel als op dit traject. In deze stad ‘zeer aangenaam gelegen, in de vorm van een amphitheater langs de zee, niet mooi maar dicht bevolkt’ herhaalde zich het Romeinse patroon. ‘s Morgens bezienswaardigheden en aan het einde van de middag een opera of een conversatie.

Meer dan in de stad zelf trokken Van Spaen en De Leeuw rond in de omgeving van Napels. De Flegreïsche Velden ten westen van Napels werden het eerst onder de loep genomen. Zijn leidsman was, naast een antiquario die hij maar voor de helft geloofde, de *Aeneis* van Vergilius. Zoals vele reizigers vóór hem, volgde ook Van Spaen dezelfde route als de Trojaanse held. Hij bezocht de gebruikelijke toeristische attracties en stelde proefondervindelijk zelf een en ander vast. Om de hitte van de antieke zweetbaden van Cicero aan den lijve te voelen kleedden Daniel en hijzelf zich geheel uit. Bijna had hij het niet meer kunnen navertellen doordat hij bedwemeld werd. Bij de grot van Pausilippo genoot hij van een prachtig uitzicht op de Baai van Napels en alvast verheugd in het vooruitzicht van een bestijging merkte hij op dat de Vesuvius op die dag veel rookte. Veel interessanter vond hij het Koninklijk Kabinet van Oudheden van Portici, dat alle vondsten herbergde die bij de opgraving van Herculaneum en Pompeï naar boven waren gebracht. Hij stuurde zijn moeder na dit bezoek de dikste brief die zij ooit van hem ontvangen zou: een haast volledige inhoudsbeschrijving van dit museum, dat ‘nergens ter wereld zijns gelijke had en alleen al een reis naar Napels verdiende’! Geheel in de ban van de opgravingen keerde Van Spaen na een week terug in Portici om alles nog eenmaal te zien, reed door naar Pompeï, Stabia en als het niet zo geregend had, dan was hij ook nog naar Paestum en Salerno gegaan. Zelfs speelde hij even met de gedachte door te reizen naar Sicilië, maar dit plan liet hij varen.

Via Rome terug naar Noord-Italië: Livorno, Florence en Venetië

Na ruim een maand in Napels te hebben vertoefd, spoedde het gezelschap zich terug naar Rome om het Carnaval mee te maken, volgens Van Spaen het meest glansrijke van heel Italië. Na dit uiterst vermoeiende feest werden de voornemens om naar het noorden te trekken gedwarsboemd door ziekte van Daniel de Leeuw. Zij waren genoodzaakt twee weken langer in Rome te blijven. Van Spaen nam de gelegenheid te baat om alles in ijltempo nog eenmaal te bekijken. Hij oordeelde dat hij na een kleine drie maanden onder voortdurende begeleiding van een antiquario een uitstekend beeld van Rome had en vertrok met een gerust hart op 18 maart naar Livorno. ‘In grote haast’, deelde hij zijn moeder

263 Idem, 3 jan 1770.

mee,²⁶⁴ en reisde verder naar Florence, Bologna en Verona, waarover hij betrekkelijk weinig meedeelt. Voort ging de reis, nu per boot over de Brenta met aan weerszijden de prachtige buitenhuizen van Venetianen.

Zo bereikte hij Venetië, dat aan het einde van de achttiende eeuw door de neergang van haar economische en militaire macht voor veel reizigers haar aantrekkingskracht had verloren, maar de stad bood Van Spaen en zijn vriend Daniel de Leeuw toch een waardige en interessante afsluiting van hun reis door Italië. Terwijl de recessie zijn neerslag had op een reiziger als Johan Meerman, die weinig enthousiasme kon opbrengen voor de 'Serenissima', was dit het tegengestelde bij Van Spaen. Hoewel het oorspronkelijk slechts de bedoeling was om veertien dagen in de stad te blijven, vertoefden Van Spaen en De Leeuw er ruim drie weken. Zijn goede bevindingen hadden veel te maken met het feit, dat hij frequent bij de Venetianen werd uitgenodigd en daarom geen buitenstaander bleef, zoals in Napels. Zelf schreef hij dit toe aan zijn begeleider, de rijke Venetiaanse koopman Bernardi, die niets vergat om hun verblijf zo aangenaam mogelijk te maken.²⁶⁵

Een hoogtepunt was het bezoek van Van Spaen aan de tuin van de abbate cavaliere Farsetti.

Van alle buitenplaatsen, tuinen en parken, die Van Spaen tijdens zijn Grand Tour bezocht, was de tuin van de cavaliere Farsetti, een Venetiaanse edelman die zich als geestelijke aan de studiën en de kunsten wijdde, voor de ontwikkeling van zijn smaak op dit gebied misschien wel de belangrijkste, gezien de bijzondere beplanting en de voor die tijd waarschijnlijk geheel nieuwe opzet van deze tuin. Al op 9 juli 1770 had Van Spaen, na eerst een recent gestichte porseleinfabriek bezocht te hebben, (die hem overigens niet erg bijzonder leek), diens fraaie en zeer uitgebreide verzameling van gipsen beelden en bustes bezocht.²⁶⁶ Het ging hierbij om modellen van de belangrijkste beelden uit Rome, Florence,

2.8 Villa Farsetti te Sala bij Venetië. Uit: E. de Tipaldo, *Descrizione della deliziosa villa di Sala* (1833).

²⁶⁴ Idem, noot 11.

²⁶⁵ Bernardi wordt niet vermeld in het *Dizionario Biografico degli Italiani*. Hij bezat een onderneming die zich bezighield met het maken van namaakvruchten uit was. Van Spaen kocht enkele van deze vruchten van hem. Johan Meerman noemde Bernardi 'een van de eerste negocianten' van Venetië.

²⁶⁶ Idem, 331.

Frankrijk, Engeland en Madrid, alsmede van enkele bouwwerken, zoals de bogen van Titus en Constantijn in Rome en van enkele belangrijke moderne beelden zoals de Christus en de Mozes van Michelangelo.

Uit de beschrijving van de tuin van Farsetti blijkt, dat het moet gaan om een park, dat volgens de laatste mode was aangelegd met gebruikmaking van vele buitenlandse bomen: het betrof een grote hoeveelheid Amerikaanse en Aziatische planten en een complete verzameling van bloemen en planten die men op de bergen van de Alpen en de Apennijnen vond.²⁶⁷ De belangstelling van Farsetti voor 'evergreens' blijkt uit het feit, dat er onder andere een 'bosquet' was, samengesteld uit alle groenblijvende bomen die bekend waren.²⁶⁸

Het terrein zelf is in onze tijd in omtrek bewaard gebleven, maar de beroemde tuinen zijn verdwenen. Een lijst van bomen en planten uit het einde van de achttiende eeuw is wel bewaard gebleven.²⁶⁹

In Venetië scheidden Van Spaens en De Leeuws wegen. Daniel de Leeuw ging over Frankrijk naar huis terug en Van Spaen reisde per boot naar Triëst. Via Wenen en Dresden -in die tijd dankzij Augustus II een centrum van kunst en cultuur en door artistieke 'savants' zoals Frederik de Grote's favoriet graaf Algarotti soms zelfs boven Berlijn gesteld- reisde hij tenslotte naar Berlijn.

Wenen en Berlijn

Van Spaen zou nog twee steden bezoeken, die niet dikwijls door Nederlandse Grand Touristen werden bezocht, maar die pasten binnen zijn programma, door de speciale banden die zijn familie zowel met het Habsburgse als het Brandenburgse huis had. Ook hier ging zijn belangstelling sterk uit naar bouwkunst, tuinarchitectuur, schilderkunst en natuurlijke historie.

In Wenen bezocht hij het 'cabinet d'histoire naturelle' van keizer Joseph II, dat hij hoopte nog een keer in detail te mogen bewonderen. Op dezelfde dag bracht hij een bezoek aan de Opperkamerheer, prins Auersperg, om aan het hof gepresenteerd te worden.²⁷⁰ Daarna stond Schönbrunn op het programma. Hij bewonderde daar behalve de stallen ook de 'très belles plantations'.

De vader van de tegenwoordige keizer, die zeer geïnteresseerd was, had speciaal uit Leiden een zekere Stekhoven over laten komen, die nog in de tijd, dat Van Spaen Schönbrunn bezocht, de directie voerde over de tuinen. Het gaat hier om de beroemde botanicus en boomkweker Adriaan Schuurmans Stekhoven, die op aanbeveling van zijn stadgenoot, de lijfarts van Maria Theresia, baron Gerhard van Zwieten naar Wenen gekomen was. Zijn zoon toonde het gezelschap een tuin met allerlei uitheemse planten, die 'le jardin Hollandois' genoemd wordt. In deze tuin liet hij een boom uit Amerika zien, die bladeren van 7½ voet lengte droeg en waarvan hij het gezelschap verzekerde, dat hij er had van 9 voet!²⁷¹ Deze boom wordt genoemd 'Pisa Musafruct. Concommer: of ficus

267 Idem, 337-338. 'M. Farsetti a rassemblé dans son jardin un grand nombre d'arbres et de plantes Americaines et Asiatiques, et une Collection complete de toutes les fleurs et plantes qu'on trouve sur les montagnes des Alpes et de l'Apennin.'

268 Idem, 338. 'composé de tous les arbres verts, qu'on connoisse'.

269 Biblioteca del Museo Correr, Venezia, opgenomen in Vedovato 1994, II, appendix 4. App. 5 bevat een 'Catalogo dei libri botanici'.

270 Journal 1769-70, 356.

271 Idem, 356.

Adami', omdat men aanneemt dat Adam zich bediende van bladeren van deze boom om zijn schaamte te bedekken. Vervolgens kreeg men een Tulpenboom²⁷² te zien, die bloemen draagt, precies als tulpen, 'le baume de la Mecque' (balsem van Mekka), verschillende planten uit Virginia, diverse soorten ('especies') van de Aloë, waarvan hij verzekerde, dat zij onbekend waren in Nederland, etcetera.²⁷³ De Menagerie vond Van Spaen maar matig interessant, hij was immers 'très mal fournie', zeer slecht voorzien. Schuurmans Stekhoven had in 1752 al de Menagerie aangelegd en zette vervolgens de Plantentuin van Schönbrunn of, zoals hij toen heette, de 'holländisch-botanischer' of 'botanischer Garten' in het jaar 1753 opnieuw op, waarbij hij zich ook met de vormgeving bezig hield.²⁷⁴ Hij deed dit, net als voor het hele park, dat aan het eind van de zeventiende eeuw door Jean Trehet was aangelegd, in 'französischen Stil'.²⁷⁵ De architect Hohenberg, die onder andere de Ruïne ontwierp, liet zich bij zijn veranderingen door het ontwerp van Stekhoven leiden. In de door Stekhoven gebouwde grote serre (het 'Treibhaus') moet ook de z.g. 'Maria-Theresia-Palm' gestaan hebben, die in 1684 aan prins Willem III van Oranje geschonken was en die uit Indië afkomstig was.

Vanuit Wenen trok Van Spaen dan tenslotte door Duitsland naar de laatste grote stad, Berlijn, het eindpunt van zijn reis. Na een kort bezoek aan deze stad kwam hij op drie september 1770 aan op kasteel Biljoen na eerst op Ringenberg door zijn familie te zijn opgewacht. Zijn reis had op twee dagen na precies zestien maanden geduurd en ruim 18.000 florijnen gekost.

De Duitse reis van 1783 en de Engelse reis van 1791

Spoedig na terugkomst van zijn Grand Tour in 1770 wijdde J. F. W. baron van Spaen van Biljoen zich gedurende meer dan een decennium intensief aan de opbouw van zijn positie als grootgrondbezitter en bestuurder, voordat hij weer een grote reis zou ondernemen. Hij begon met de aanleg van een uitgestrekt arcadisch landschap op Beekhuizen en bracht in het park rond het kasteel de eerste wijzigingen in landschapsstijl aan. Op het kasteel zelf liet hij de Grote Zaal met zijn magnifiek stucdecoratie bouwen, wat hem een klein fortuin kostte.

Intussen reisde hij dikwijls naar verschillende plaatsen in Nederland, zoals Den Haag, Beverwijk, Het Loo of net over de grens naar zijn kasteel Ringenberg bij Hamminkeln, naar Kleef of naar de badplaats Spa met zijn minerale bronnen. Een eerste grote reis vond pas weer in 1783 plaats; in dat jaar vertrok hij namelijk met zijn stiefschoonvader, Willem Hendrik Karel baron van Lynden van Blitterswijk naar Duitsland om de baden en hun schilderachtige omgeving

272 Idem, 'l'arbor Tulipifera'.

273 Idem.

274 Kronfeld 1923, 27.

275 Idem, 28.

te bezoeken.²⁷⁶ Van Lynden, die net als Van Spaen een grote belangstelling had voor kunst en cultuur en enkele wetenschappelijke verhandelingen schreef, zou zeer bevriend met Van Spaen raken. Dat uitte zich onder meer in het feit, dat hij Van Spaen op verschillende van zijn reizen vergezelde en na zijn dood zijn boekerij aan hem naliet.²⁷⁷ In 1789 ging hij weer met deze reisgenoot op pad, ditmaal naar Parijs, maar toen hij van het uitbreken van de revolutie hoorde, maakte hij direct rechtsomkeer en pas in 1791 zou hij opnieuw een reis ondernemen. Ditmaal was Engeland het uiteindelijke doel.

De verslagen van deze beide reizen vormen een belangrijke bron voor de achtergronden van de aanleg van Biljoen en Beekhuizen. In tegenstelling tot de Grand Tour, waaruit vooral zijn educatieve achtergrond, de neerslag van zijn klassieke opvoeding, de ontwikkeling van zijn smaak en zijn entree in de internationale mondaine wereld is af te lezen vinden wij in de laatste reisjournalen vele opmerkingen over kastelen en buitenplaatsen met hun parken en tuinen, waarvan de aanleg juist in de periode waarin Van Spaen deze bezoekt dikwijls veranderd werd in landschapsstijl. Wat dat betreft was Duitsland voor vele Nederlanders het land, waar men voor het eerst kennis maakte met deze nieuwe stijl van tuin- en landschapsarchitectuur. In dit verband kan behalve de opkomst van het ‘Geldersch reisje’, waarbij men behalve de omstreken van Arnhem met Rosendaal, Biljoen en Beekhuizen meestal ook Kleef met zijn glooiende landschap bezocht, ook gewezen worden op het bezoek aan Bentheim en het ‘Bagno’ bij Burgsteinfurt. Hier hadden de graven van Bentheim op de plaats van een oude eendenkooi een uitgestrekt park aangelegd, dat als een echte ‘jardin Anglo-Chinois’ beschouwd kan worden en met zijn talrijke Chinese paviljoens en zijn Turkse Moskee internationaal de aandacht trok.²⁷⁸ Een reis naar Engeland was veel zeldzamer, maar toch al voldoende ‘en vogue’ dat het voor een Nederlander als Johan Meerman de moeite loonde om in 1784 een reisbeschrijving over Engeland te publiceren.

‘Un si grand partisan de belles vues’. De Duitse reis, 1783

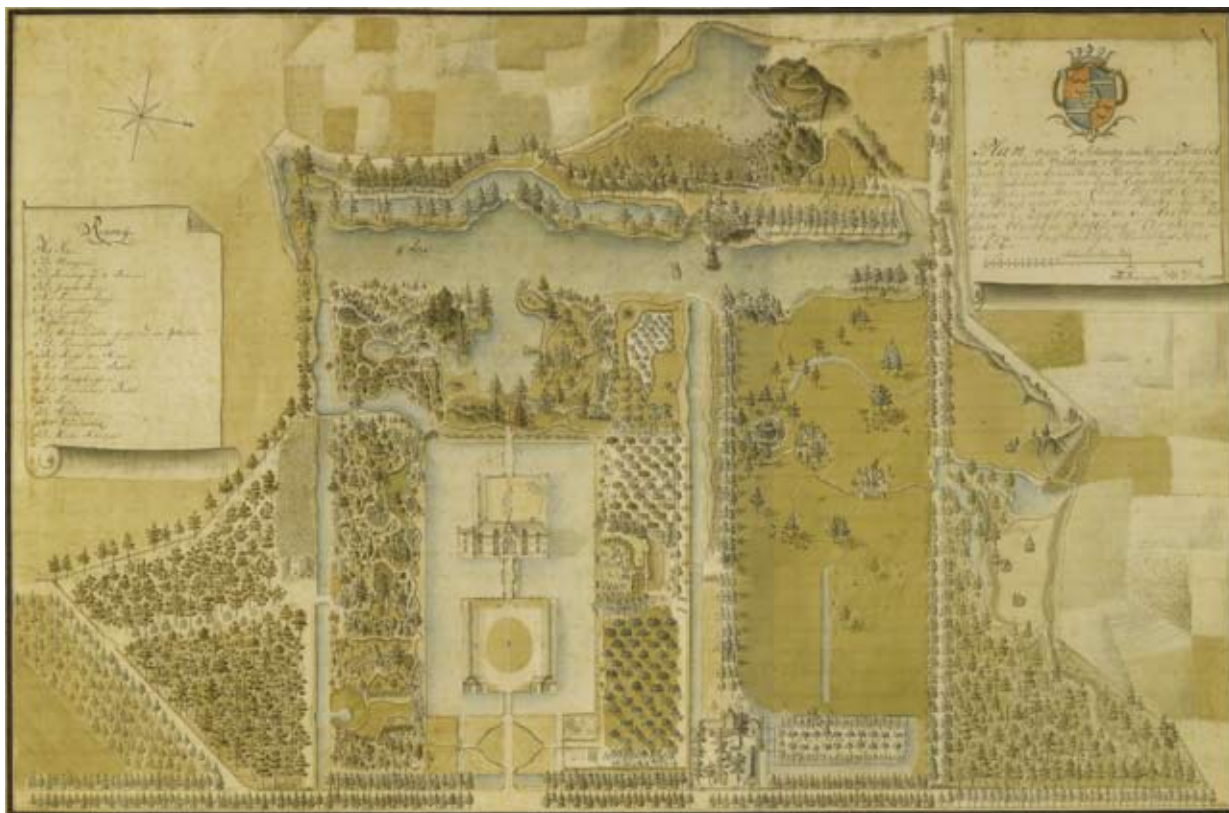
Van Spaen gaf het verslag van zijn Duitse reis, die hij samen met Van Lynden van Blitterswijck maakte, de titel *Journal d’une course en Allemagne par J.F.G. de Spaen de Biljoen en 1783*.²⁷⁹ De tocht werd per karos gemaakt. De tocht, die op 10 juni 1783 op Biljoen begon, voerde allereerst via Deventer naar Delden,

276 Willem Hendrik Karel baron van Lynden van Blitterswijck, (Nijmegen 1736-Arnhem 1816), werd in 1779 door Willem V tot eerste edele van Zeeland benoemd. Hij schreef o.a. een *Verhandeling over de Godin Nehalennia*, 1796 en was evenals Van Spaen zeer geïnteresseerd in geschiedenis, kunsten en wetenschappen. Na zijn dood liet hij zijn bibliotheek aan Van Spaen na. Hij was getrouwd met Maria Elisabeth Radermacher (1728-1790, dr. van Samuel, heer van Nieuwerkerke en Maria Elisabeth de la Rue, de moeder van Van Spaens vrouw, Sara Johanna des H.R.Rijksgravin van Hogendorp (Middelburg, 1755-Biljoen 1828). Van Lynden had uit dit huwelijk één dochter, Justine Geertruid van Lynden, geboren in 1768, die op 24 oktober 1810 in Düsseldorf overleed.

277 Een overzicht van zijn bibliotheek is te vinden in FASB nr. 241.

278 G.L. Le Rouge wijdde verschillende afbeeldingen van zijn Cahiers aan dit park.

279 J.F.G. de Spaen de Biljoen, *Journal d’une course en Allemagne par J.F.G. de Spaen de Biljoen en 1783*. FASB nr. 119, verder aan te duiden als *Journal 1783*. Van Spaen en van Lynden van Blitterswijck vertrokken op 10 juni en kwamen op 10 augustus terug, ‘ayant employé’, zoals Van Spaen op de slotbladzijde schrijft, ‘juste deux mois à faire cette interessante et agréable tournée’ (pag. 292).

waar hij het park met zijn 'promenades' in de gout 'anglais', zijn hertenpark, zijn prachtige eiken, tulpebomen en allerlei soorten 'sapins', naalddhout bewonderde.²⁸⁰ Dit bezoek aan het park van Twickel vormde met zijn nog zeer recente aanleg in landschapsstijl als het ware de prélude op wat hij daarna in Duitsland zou gaan zien.

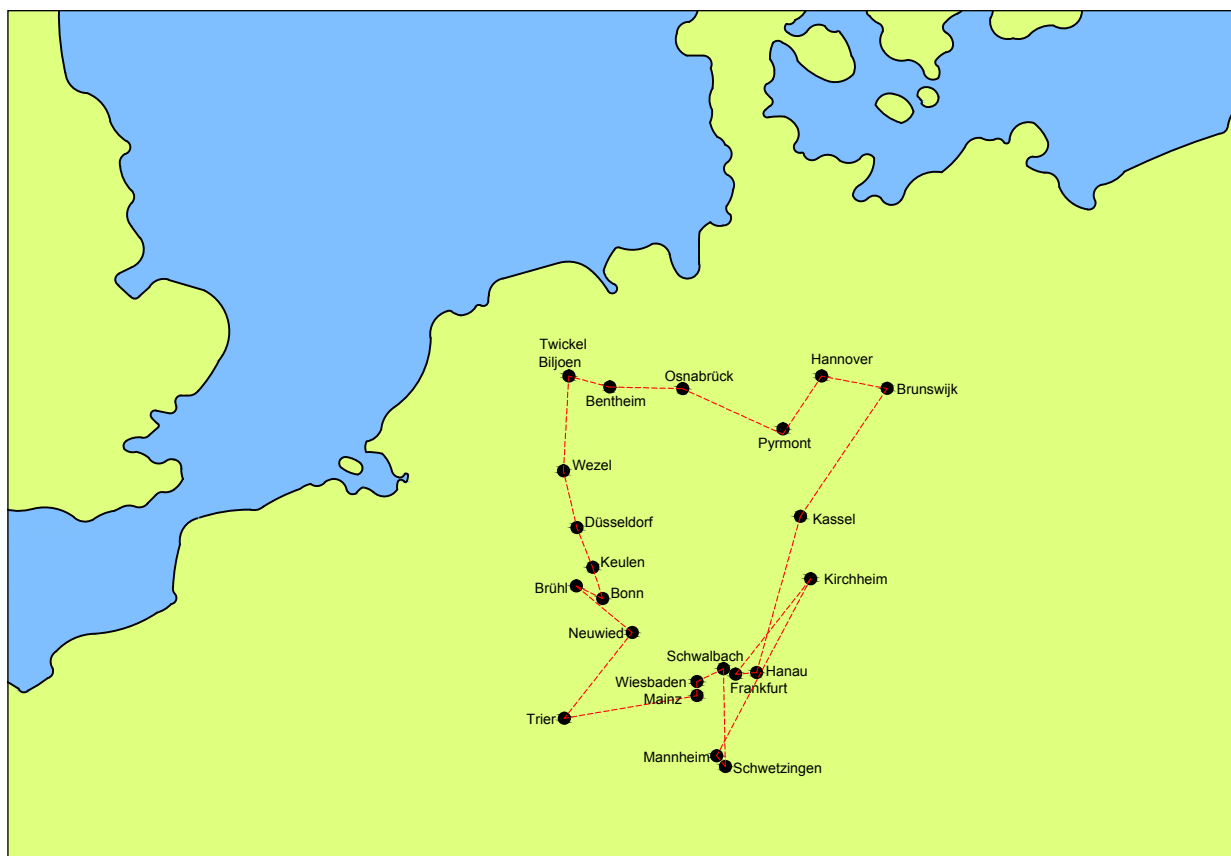
Op de kaart van Hartmeyer uit 1794 zien we die vroege landschappelijke aanleg van Twickel. Hij werd uitgevoerd in opdracht van Carel George van Wassenaer Obdam. Op deze kaart staan o.a. een wildbaan, een oranjerie en een kluizenaarshut. Tevens zijn binnen rechthoekige grachtenpatroon al diverse delen van het park met slingerpaden ingevuld. Het uitzichtbergje achter in het park, opgeworpen met zand uit het 'fonteingat', herinnert nog aan die eerste fase van het landschapspark.²⁸¹

De belangrijkste plaatsen die hij in dit land op zijn route aandeed waren Bentheim, Osnabrück, Pyrmont, Hannover, Brunswijk, Kassel, Hanau en Wilhelmsbad, Frankfurt, Kirchheim, Mannheim, Mainz en vandaar per schip langs Trier, Neuwied en Brühl naar Keulen om tenslotte via Düsseldorf en Wezel na een verblijf van twee maanden naar Biljoen terug te keren.

2.9 T.A. Hartmeijer, Plan van de situatie des huijses Twickel, 1794 (noorden rechts).

280 Journal 1783, 5.

281 Zie ook Tromp 1981, 118-123.

2.10 Kaart van de Duitse reis van J.F.W. van Spaen van Biljoen, 1783.

Tuinen en parken in landschapsstijl

Tijdens deze reis maakt Van Spaen in zijn journaal in tegenstelling tot het verslag van de Grand Tour een duidelijk onderscheid tussen de tuinen en parken in de 'vieux gout', de 'oude smaak' waarin de geometrische aanleg bepalend was en de eerste tuinen en parken in de Engelse landschapsstijl. Een van de meest interessante parken, die hij bezoekt is dat van Herrenhausen, het lustslot van de keurvorst met zijn tuinen 'in de oude Hollandse smaak', symmetrisch met vele rechte lanen en geschoren hagen, een groen theater en een prachtige orangerie. Het belangrijkste is de beroemde fontein, die wel 120 voet hoog spuit, aangedreven via een hydraulische machine. Verder bestaat de toegangsweg uit een rechte, drievoudige allée.²⁸² Hij noemt in dit journaal verschillende tuinen in de Engelse stijl of 'gout anglois': Montbrillant 'dans le gout anglois'²⁸³, Brunswijk, de tuin van het paleis 'arrangé à l'Angloise'²⁸⁴ en de Augarten in Kassel, 'très varié', o.a. met 'des bosquets à l'Angloise'. Deze zijn 'zeer gevarieerd met heuveltjes en allerlei soorten bomen, o.a. superbe bruine beuken van een grootte die

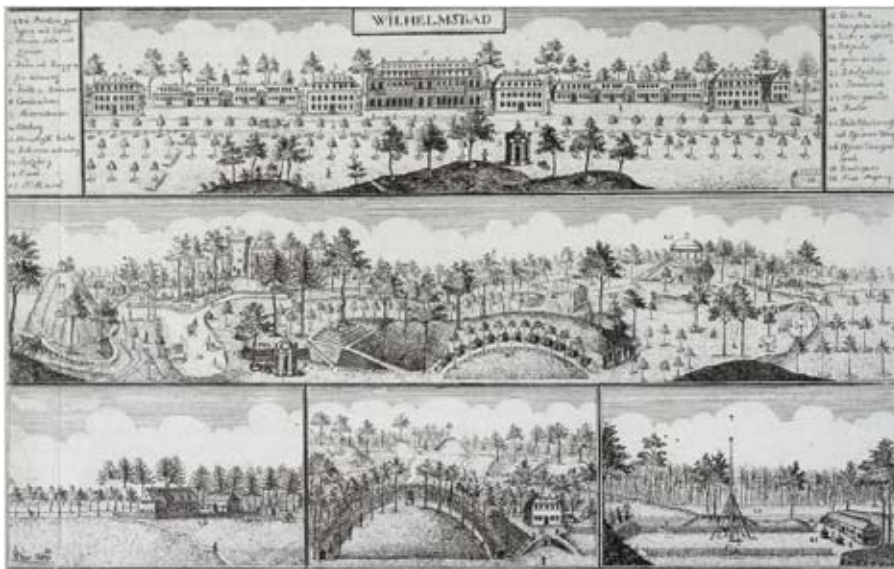
282 Journal 1783, 72-73: 'Le chemin qui y conduit est très agreable et formé par une belle large triple allée, en droite ligne. Les jardins sont dans l'ancien gout Hollandois, fort simetriques, avec beaucoup d'allées droites et de hayes tondues, un theatre de verdure, ou l'on donnoit ci devant des spectacles et une orangerie superbe.'

283 Journal 1783, 73.

284 Idem, 92.

ik nog nooit van mijn leven gezien heb'.²⁸⁵ In Hof Geismar bewonderde hij de aanleg rond de fontein of bron, weliswaar niet zeer uitgestrekt, maar 'Aangelegd met zoveel smaak, dat men er veel variatie vindt'. Men heeft hier een slingerende beek, 'onderbroken door verscheidene kleine cascades en versierd met Chinese bruggen', verder berceaux en 'Engelse bosjes, salons en groene cabinetjes, die, vermengd met groepen oude bomen een uiterst afwisselend geheel vormen'. Dit geeft des te meer plezier omdat de tuinen zeer goed onderhouden zijn.²⁸⁶ Ook in Weilburg, waar hij zich 'un si grand partisan des belles vues' noemt, bewondert hij de 'promenades à l'Angloise près du Chateau' en in Kirchheim bewondert hij in gezelschap van de prins van Nassau-Weilburg de 'promenades à l'Angloise' dicht bij het kasteel, evenals de uitgestrekte menagerie.²⁸⁷

In Wilhelmsbad, dat zoals Van Spaen zegt, pas sinds vier jaar bestaat, bekijkt hij de aanleg en bewondert er onder andere de 'metairie', de boerderij of meer in het bijzonder, de melkerij, geheel 'arrangée dans le gout Suisse', aangelegd in de Zwitserse smaak. Dit alles werd hem in deze stad door de heer Perrenot, een Hollander uit Den Haag, getoond.²⁸⁸ Hij bezocht eveneens Kassel, waar hij ook tijdens zijn Grand Tour in 1770 geweest was, op weg naar Berlijn en bekeek daar de tuinen; in 1783 zou hij daar enorme veranderingen aanschouwen, waarbij kosten noch moeite gespaard waren sinds de twaalf jaar dat hij daar geweest was.²⁸⁹ Hij bewonderde het beroemde neoclassicistische Badhuis

2.11 Wilhelmsbad, panorama
ca. 1780. Gravure. Uit: Van
Spaen, reisverslag Duitse reis.

285 Idem, 146-147. 'variés par des monticules et par des arbres de toute espece, entreautres de superbes hêtres noirs d'une grandeur comme je n'en avois vu encore de ma vie'.

286 Idem, 158. 'arrangées avec tant de gout, qu'on y trouve beaucoup de variété'; 'coupé par plusieurs petites cascades et ornés de ponts Chinois'; 'des bosquets à l'Angloise, des salons et cabinets de verdure entremelés de plantations de gros arbres forment un ensemble extrêmement diversifié (...)'

287 Idem, 193.

288 Idem, 226. Perrenot was hier reeds enkele weken met zijn vrouw en noodde Van Spaen en van Lynden aan de 'table d'hôte'. Wellicht Abraham Perrenot, 1726-1784, een Zwitser, die raadsheer was van de prins van Oranje. Van der Aa 1852, deel 6, 62.

289 Idem, 136.

van Kassel, gelegen naast de Orangerie en 'd'un gout admirable'. Rond het bad stonden fraaie marmeren zuilen met standbeelden en andere beeldhouwwerken tussen de zuilen.²⁹⁰

Uit zijn vele, dikwijls zeer enthousiaste beschrijvingen blijkt duidelijk, dat Van Spaen tijdens deze Duitse reis voor het eerst een groot aantal tuinen en parken in de Engelse stijl zag, die qua schaal aanzienlijk groter waren dan wat hij uit Nederland kende. Hij gebruikt de term 'anglais' ('anglois') over het algemeen om aan te geven, dat het ging om een aanleg in landschapsstijl, inclusief de gevarieerde wandeling en beplanting; wanneer deze beplanting hem bijzonder trof, noemt hij deze expliciet als 'vreemd' of 'exotisch' ('arbres et arbustes exotiques') en soms 'étrangere'.

Daarnaast is hij zeer geïnteresseerd in de architectuur, waarbij met name de neoclassicistische bouwwerken door hem als 'superbe' worden ervaren en van ware 'bon gout' getuigen. Speciale vermelding krijgen dikwijls de gebouwtjes en bouwwerken in de tuin, de grotten, hermitages, Chinese bruggen en badpaviljoens, die meestal pas vrij recent waren aangebracht, terwijl hij met aandacht noteert aan welke klassieke goden bepaalde tempels waren gewijd; Apollo, Minerva en Hercules zijn goden, die hij noemt, Minerva zelfs diverse malen. Bij de beschrijvingen nemen Kassel en Schwetzingen, Wilhelmsbad en Weissenstein een prominente plaats in.

De beschrijvingen van de parken en tuinen zijn soms gedetailleerd; uit verschillende opmerkingen blijkt, dat hij ook goed op de hoogte was van wat er in Nederland gebeurde. Zo zijn zijn aantekeningen over J.G. Michael met betrekking tot de parkaanleg in Pyrmont ook voor Nederland van belang. De wandelingen in Pyrmont, die men heeft aangelegd 'pour l'agrement de la Compagnie', vallen op door de schoonheid van de 'verdure de ces coteaux', de groene heuvels en de gazons, bestrooid met bomen, wat zo aangenaam contrasteert met de verschillende soorten koren en andere voortbrengselen van het veld. Door de hoogteverschillen heeft men voortdurend: 'de meest afwisselende en schitterende gezichten. Het is als een betovering of een schilderij, geheel voor het genoegen gemaakt'.²⁹¹ Van Spaen geeft dit 'betoverende schilderij' een sterke Arcadische lading, want men ziet in één oogopslag de troepen geiten en varkens, die van de heuvels afdalen en de groepjes melkmeisjes, die al zingend terugkeren van de weiden, de kannen gevuld met melk op het hoofd, terwijl zij kaarsrecht en langzaam voortbewegen, alsof het hen geen enkele moeite kost. Een van de wandelingen is door Michael aangelegd: deze begint rechts van de bron via een lange allee van Linden en wilde Kastanjes en leidt naar een zeer grote ronde vijver gevuld met forellen. Dit bassin is omringd door 'Engelse bosjes van diverse bloemdragende struiken en uitheemse bomen, waaronder zeer fraaie Tulpebomen. Deze partij werd aangelegd volgens de ontwerpen van de heer Michael. Wij waren er verrukt over.' Men heeft er verschillende doorzichten gemaakt, die een uitzicht gaven over de goed verzorgde velden op de heuvels

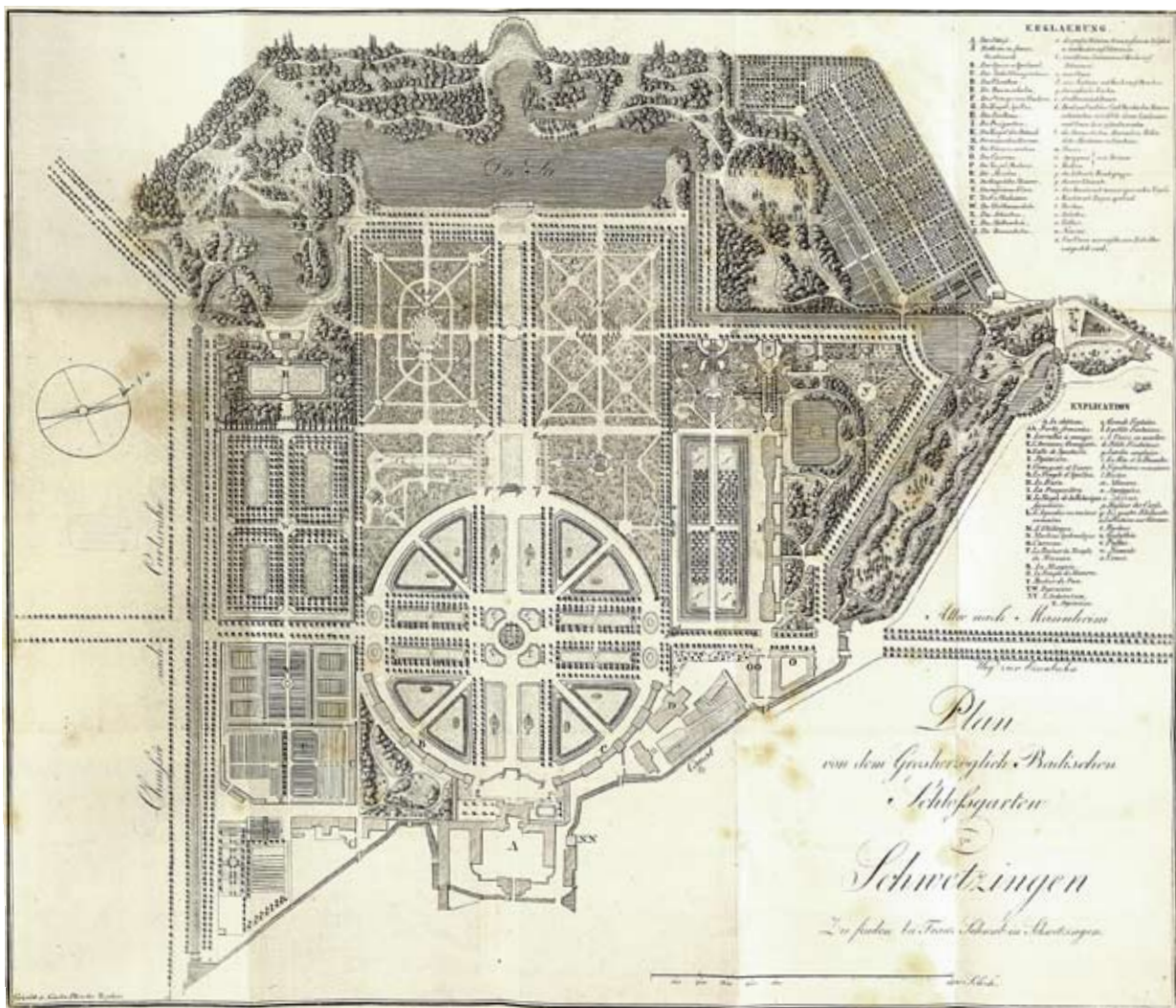
290 Idem, 147. In Kassel noemt hij ook Tischbein, 'un peintre hessois moderne, nommé Dischbein, qui commence à jouir de beaucoup de reputation'. Journal 1783, 149.

291 Journal 1783, 19. 'les aspects les plus variés et les plus ravissants. C'est comme un enchantement, ou un tableau fait à plaisir.'

in de omgeving.²⁹² Vooral het verschil met het eigen land trof Van Spaen, want hij verzucht dat hij een 'impression extrêmement agréable' onderging van de 'vuë diversifiée' dat men genoot, zo weinig gelijkend op wat men in Holland vond.²⁹³

Over het kasteel van Blankenburg bij Brunswijk zegt hij niet veel meer, dan dat het slechte schilderijen heeft; achter het kasteel strekte zich een bos uit met een grote salon op de top van een heuvel, Louisbourg.²⁹⁴ Een aantal tuinen had zowel kenmerken van de geometrische stijl als van de landschapsstijl, maar het meest ging zijn aandacht toch uit naar die, welke 'à l'Angloise' waren aangelegd. Die van Meinberg waren nog erg jong, weinig uitgestrekt en zij hadden niets opmerkelijks.²⁹⁵ Van Montbrillant, 'petite maison de plaisance' van de keurvorst

2.12 Schwetzingen. Uit: Johann Michael Zeyher, Schwetzingen und seine Gartenanlagen: mit Kupfern und dem Plane des Gartens [ca. 1820] (noorden rechts).

292 Idem, 28-29. 'des bosquets Anglois de differentes especes d'arbustes à fleurs et d'arbres étrangers, entreautres de très beaux tulpiers. Cette partie a été faite sur les desseins de Mr. Michael: nous en fumes enchantés.

293 Idem, 29. 'si peu analogue à celles, qu'on trouve en Hollande'.

294 Idem, 99.

295 Idem, 68.

2.13 Chapuy, Die Muschee im Garten zu Schwetzingen.

en in die tijd bewoond door prins Charles van Mecklenburg-Strelitz, gouverneur van Hannover, waren de Engelse tuinen bescheiden.²⁹⁶ De tuinen van het hertogelijk paleis van Brunswijk waren openbaar toegankelijk en ‘arrangés à l’Angloise avec beaucoup de gout’.²⁹⁷

Van Schwetzingen vond hij het huis weinig belangrijk, maar sinds enkele jaren had de paltsgraaf enorme sommen aan de verfraaiing van het park besteed.²⁹⁸ Het betreffende bedrag beliep wel zo’n 5.000.000 écu’s, wat hij eerst betwijfelde, maar toen hij het park aanschouwde raakte hij overtuigd.

Van dit park geeft hij een uitvoerige beschrijving. Het had een prachtige moskee met zijn dépendances en was nog niet helemaal klaar; verder een aquaduct in de vorm van een ruïne, prachtige baden, een tempel van Apollo, en een van Minerva ‘dans le bon gout antique’ ofwel in classicistische stijl, een grote waterpartij en dendrologisch waardevolle bosquets, ‘dans le gout anglois’ en ‘voorzien van bijna alle exotische bomen en struiken die het klimaat kunnen verdragen’. Behalve een prachtig (‘superbe’) terras en een fraaie orangerie waren hier dermate gevarieerde wandelingen, dat de nieuwsgierigheid onmogelijk verzadigd kon worden.²⁹⁹

296 Idem, 74.

297 Idem, 92.

298 Idem, 208-209.

299 Idem, 210. ‘fournis de presque tous les arbres et arbustes exotiques que le climat supporte’ ; ‘qu’on se lasse sans pouvoir rassasier sa curiosité’.

2.14 Anton Wilhelm
Tischbein, Wilhelmsbad,
burcht en carrousel, ca. 1785.

In Wilhelmsbad was het de connectie tussen een vorstelijk verblijf en een badplaats, die zo'n bijzonder resultaat oplevert. Wilhelmsbad bestond pas enkele jaren, toen Van Spaen de plaats bezocht.³⁰⁰ Het hoogtepunt voor Van Spaen vormden echter de wandelingen: 'De wandelingen zijn uiterst afwisselend. Nergens vonden wij een plek waar men met zoveel smaak zo goed had weten te profiteren van de omgeving want het terrein zelf bood niet zoveel mogelijkheden. Hier vond men grotten, hermitages, tempels, hangbruggen, weer andere in Chinese stijl etc. en allerlei buitenvermaak zoals carousells, escapolettes (schommels?) (...)'.³⁰¹

Deze badplaats met zijn smakvolle aankleding van grotten, hermitages, tempels en hangende bruggen bevatte dus ook een belangrijk element van spel en verstrooiing. Dit laatste aspect vond men in deze tijd ook terug in andere openbare tuinen, zoals Vauxhall en Ranelagh in Londen, de Waux-hall in Spa en de talrijke Tivoli-tuinen, waarvan die in Kopenhagen nu nog bestaat, en die door heel Europa de steeds reislustiger wordende edelman en gegoede burger allerlei 'divertiment' boden.

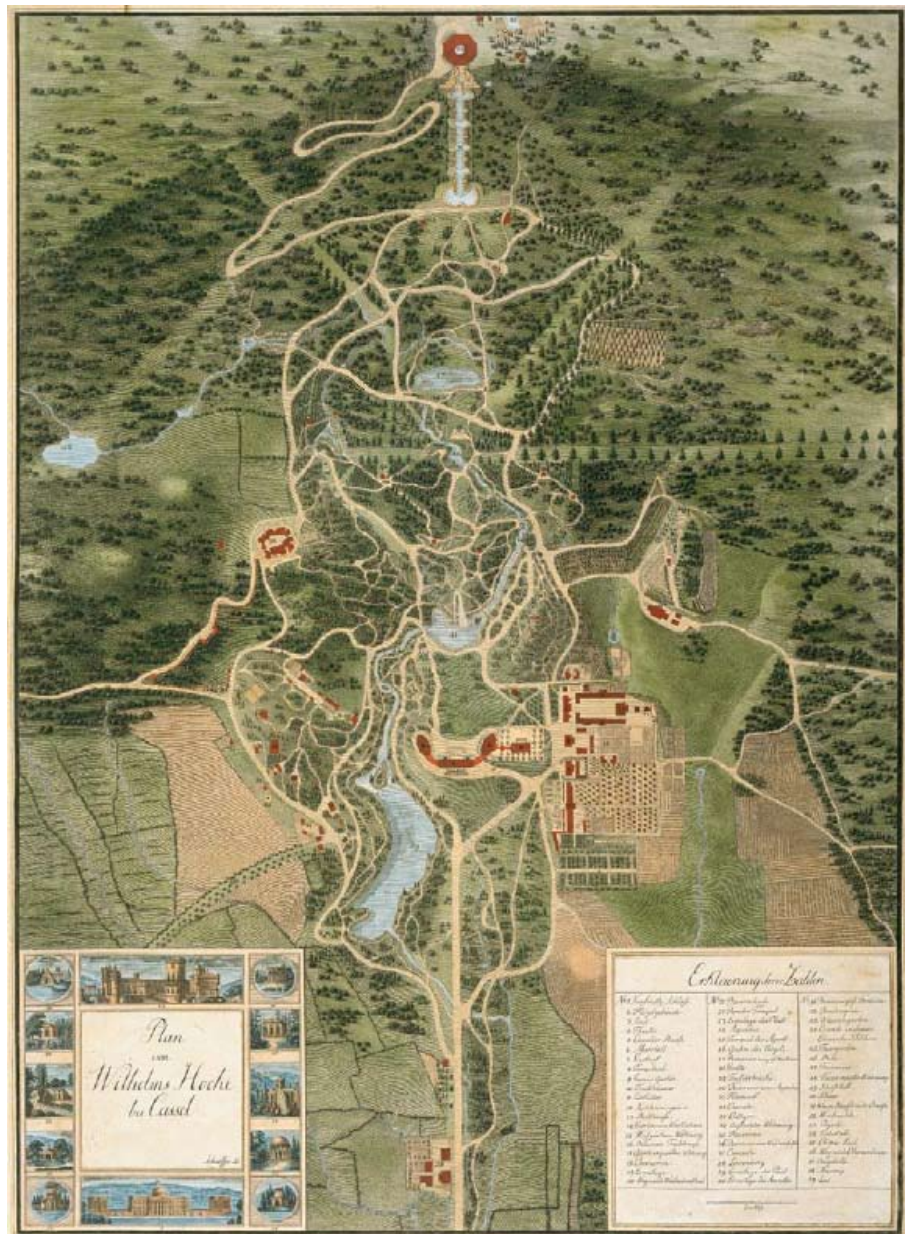
Ook van Weissenstein, dichtbij Kassel, geeft hij een uitvoerige beschrijving. Dit belangrijkste zomerverblijf van de landgraaf van Hessen-Kassel was als gebouw niet zo interessant, maar 'de waterwerken zijn magnifiek, de gezichten prachtig en de wandelingen zeer afwisselend en aangelegd naar de Engelse smaak'.³⁰² Het park had tempels, gewijd aan Apollo en Minerva, de graftombes van Homerus en Vergilius en de kluisjes van de oude filosofen, waarin men hen

300 Van Spaen noemde ca. 1779 als stichtingsdatum (vier jaar vóór zijn bezoek); volgens Hennebo/Hoffmann 1963, III, 174, had Wilhelm I van Hessen-Kassel reeds als erfprins tussen 1773 en 1780 Wilhelmsbad als een 'Englischer garten' aangelegd. Zie ook Hirschfeld, V, 101.

301 Journal 1783, 225. 'Les promenades sont extrêmement variées. Nous n'avions pas rencontré dans toutes nos courses d'endroit, ou l'on en avoit sçu tirer parti avec autant de gout, car le local en soi ne pretoit pas beaucoup de ressources. Ici c'étoient des grottes, des hermitages, temples, ponts suspendus dans des chaînes, d'autres dans le gout chinois etc. la toutes sortes de jeux champêtres, comme carousels, Escapolettes (...)'

302 Journal 1783, 163. 'les eaux sont magnifiques, les vues superbes et les promenades très variées et arrangées dans le gout Anglois'.

2.15 Plan von Wilhelms Höhe bei Cassel, ca. 1810 (noorden rechts).

zag zitten in hun kleine cellen. Verder had men hier kleine eilanden, een grote variëteit aan allerlei soorten vreemde of uitheemse ('étrangeres') bomen en struiken. Hoogtepunt was de beroemde cascade van Weissenstein, die hoog vanaf de Karlsberg neerstortte.³⁰³

303 Journal 1783, 163-164.

2.16 Friedrich Christian Reinermann, *Der Winterkassen, Hercules en cascades van Wilhelmshöhe*, ca. 1800.

Bovenop de Karlsberg stond een ronde tempel, bekroond door een kolossaal beeld van de Hercules Farnese. Achter één van de bassins van de immense cascade lag een 'superbe grotte', die de hel voorstelde, waar Pluto regeerde.³⁰⁴ Men vond er alle Tantaluskwellingen (...) Cerberus bewaakte de toegang en om alles nog luguberder te maken had men voor het binnenlaten van het licht oranje glas gebruikt. In een ander bassin rustte een reus op zijn rug, hij braakte forse stralen water uit en was omringd door grote centauren; zij brachten een krachtig, angstaanjagend geluid voort, dat geheel door de wind werd veroorzaakt.³⁰⁵

Van Schwalbach zegt hij, dat de 'promenades', de wandelingen in deze badplaats in het geheel niet interessant waren.³⁰⁶ Bij Wiesbaden was dat anders; hoewel de baden er uitermate 'malpropre' waren en er weinig vertier was -er ontbrak zelfs een zaal om elkaar te ontmoeten- was er buiten de stad recent een voor het publiek toegankelijke tuin aangelegd, 'nouvellement arrangé dans le gout Anglois et asses joli'.³⁰⁷ Dat was dan ook alles, wat er hier aan wandelingen te vinden was, wanneer men tenminste de opnieuw beplante allée, die naar de enige koude bron voerde, niet mee rekende.

304 Idem, 165. 'Derrière un de ces bassins il y a une superbe grotte representant les enfers ou le regne de Pluton; l'on y voit exprimés tous les supplices du Tantale, comme le tonneau des Danaïdes, Tantale dans l'eau, le voue d'Irion, Prométhée déchiré par le vautour etc. (et) le Cerbere se trouve placé à la porte et pour y repandre un jour plus lugubre et une lueur plus approchante du feu les vitres qui laissent passer la lumiere sont de couleur d'orange.'

305 Journal 1783, 165-166.

306 Idem, 249.

307 Idem, 250.

De belangrijkste buitenplaats met een tuin in de landschapstijl die het gezelschap aan het einde van de reis bezocht was Poppelsdorf³⁰⁸, een bescheiden zomerverblijf van de keurvorst van Keulen, de bisschop, bij Bonn.³⁰⁹

De Wandeling en het 'Pittoreske Gezicht': natuur- en landschapsbeleving in Badplaatsen, Tuinen en Parken.

De belangstelling die Van Spaen had voor de tuinen en parken bij de verschillende badplaatsen is niet los te zien van zijn grote liefde voor de wandeling, Van Spaen als 'amateur de la promenade'³¹⁰, die hevig geroerd kon worden door het schilderachtige, het pittoreske.³¹¹ Het is juist dit element, dat in de natuur- en landschapsbeleving van de tweede helft van de achttiende eeuw zo'n grote rol ging spelen en waarvan Van Spaen in zijn Duitse reisjournaal verschillende malen getuigenis aflegt. In de Grand Tour ging het hem er vooral om zoveel mogelijk te zien, maar de indruk zelf, die dat op hem maakte, gaf hij zelden weer. Hoewel hij zeer vele schilderijen in kerken en privé-collecties bewonderde, waarbij het zeker ook landschapsschilderkunst betroffen zal hebben, trad in deze reis in 1769-70 het begrip 'schilderachtig' ('pittoresque') dan ook niet op de voorgrond. Dit in tegenstelling tot de Duitse reis, waarin hij zichzelf ook treffend een 'si grand partisan des belles vues'³¹² noemt en waar hij vooral op zoek was naar het schilderachtige van gezichten en plaatsen. Zo zegt hij van de ligging van twee dorpjes bij Pyrmont: 'le site est fort pittoresque'³¹³. Een plekje met twee watermolens noemt hij 'si champêtre et si pittoresque'.³¹⁴ Ook het kasteel van Blankenburg, niet ver van Brunswijk, gesitueerd op de helling van een berg, lag in zijn ogen 'extremement pittoresque'. Hoe sterk deze manier van kijken en beleven Van Spaen eigen is, als het ware steeds op zoek naar het 'pittoreske gezicht', blijkt uit het feit, dat hij niet alleen gebouwen of vergezichten schilderachtig vindt; geheel in het kader van het 'Arcadische' geniet hij ook van bepaalde taferelen, gestoffeerd met personen, die bij voorkeur een rustieke ar-

308 Op pag. 278 van het Journal 1783 schrijft Van Spaen: Peppelsdorf.

309 Op 15 februari 1775 was op Poppelsdorf de latere landschapsarchitect Maximilian Friedrich Weyhe geboren als zoon van Josef Peter Weyhe, Hofgärtner van de Kurfürst Clemens August van Keulen. Waarschijnlijk woonde Weyhe tijdens Van Spaens bezoek nog steeds op Poppelsdorf. Hier dronk het gezelschap thee. Voor Weyhe en Poppelsdorf zie Schildt 1983, 28.

310 Journal 1783, 55.

311 Voor het schilderachtige in de achttiende en negentiende eeuw: zie Willem Jan Pantus, 'In schilderachtige schakeering' Over de ontwikkeling van de termen 'schilderachtig' en 'pittoresk' in de Nederlandstalige kunstliteratuur sinds de romantiek, in: *Het schilderachtige, studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650-1900*. Amsterdam 1994, 54-65. In het aansluitende hoofdstuk, 'Schilderachtig' en 'pittoresk'. *Toegelichte chronologische lijst van vindplaatsen* geeft Pantus 24 citaten van 'pittoresk' en 'schilderag(ch)tig' vanaf 1774 tot en met 1802, uit welk jaar hij Gijsbert van Laar's *Magazijn van tuin-sieraaden* citeert. Pittoresk komt in deze lijst voor het eerst voor in 1796 in de *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen*, nr. 1, 44, met betrekking tot de tuinkunst: 'De konst van tuinen aan te leggen heeft een afzonderlyk vak ingenomen, in de Britse Letterkunde. Sedert enige jaren hebben deze en gene hoge bewonderaars van het Romanes- en Pittoreske, (...) met ernst begonnen, om de van tyd tot tyd verbeterde regelen der Hovenierskonst, als banden, die het ware Pittoreske geweld aandeden, op allerlei wyze, in veragting te brengen.' Het begrip 'Romanesk' gebruikt Van Spaen beperkt; zo wordt het door hem gehanteerd wanneer hij een gezicht vanaf de Rijn op een in het midden van de rivier gelegen toren beschrijft: 'Une tour batie sur un rocher au milieu de la riviere ajoute à la beauté romanesque de ce point.' Journal 1783, 257.

312 Journal 1783, 193.

313 Idem, 55, 56.

314 Idem, 56.

beid verrichten. Als zodanig noemt hij bijvoorbeeld een scène in de Harz, waar hij met zijn gezelschap een groep vrouwen tegenkwam, die bezig was te hooien; dit gezicht vermaakte hem bijzonder vanwege zijn 'singularité'. Dit maaïen van het hooi, op zo'n hoogte, waarbij gezongen werd en gecombineerd met het schilderachtige van het tafereel maakte op hem en zijn gezelschap een bijzonder aangename indruk, die nog versterkt werd door de zeer mooie ochtend en de charmante frisheid van het geheel.³¹⁵

Samenhangend met het verlangen naar schilderachtigheid en variatie prikkelde ook in Duitsland het bezoek aan historische plaatsen zijn verbeeldingskracht: 'Wat mij betreft deed het mij echt plezier om mij op deze plaatsen de trotse en onverdraagzame Romeinen voor te stellen, op de vlucht en zich verbergend voor onze dappere Voorouders.'³¹⁶, waarin we duidelijk weer een van de belangrijke thema's van zijn Grand Tour herkennen.

Een hoogtepunt van de reis met betrekking tot het ervaren van schilderachtige natuur en landschappen vormde tenslotte de terugtocht vanuit Mainz, die het gezelschap per jacht maakte. Dit was niet meer dan een overdekte boot, die veel weg had van onze trekschuiten, maar dan langer. Het karos werd op een platbodem geplaatst, die aan de zijkant van het jacht was vastgemaakt. 'Het is moeilijk', aldus Van Spaen, 'om zich een idee te vormen van de schoonheid van de vergezichten, die deze vaartocht voortdurend biedt'.³¹⁷ Eilandjes, kastelen en ruïnes, wijngaarden wisselen elkaar af. Vooral de wijze, waarop hij de tocht over water beleeft is treffend: wanneer men een bocht omgaat lijkt het alsof men zich op een prachtig meer bevindt, omgeven door zeer hoge bergen, bekroond door oude kastelen.³¹⁸ Een toren, gebouwd op een rots midden in de rivier verhoogt nog eens 'de romaneske schoonheid van dit uitzichtspunt'.³¹⁹ Het beeld van de Rijn als een reeks elkaar opeenvolgende 'meren' ondergaat Van Spaen bijzonder sterk en maakt de vaart uitermate interessant: 'De bochten van de Rijn vormen opeenvolgende waterbekkens, met scènes, die ieder kwartier veranderen; men maakt een bocht en terstond meent men zich van achteren afgesloten en ziet men nòch het begin, nòch de oorsprong van de Rijn; het lijken evenzovele meren, omkaderd door een kring van bergen.'³²⁰ De bergen en rotsen rezen direct op uit het water; op andere plaatsen waren zij veel minder steil en beladen met stadjes en dorpen. De omgeving van deze 'meren' -Van Spaen schrijft zelf letterlijk 'ces lacs'- was dikwijls heel aantrekkelijk door de nederzettingen erlangs, maar soms ook 'extremement solitaires', heel verlaten. Daar, waar de bergen

315 Idem, 100.

316 Idem, 66. 'Quant à moi je me fis un véritable plaisir en me représentant en ces endroits ces fiers et insupportables Romains fuyant et se cachant devant nos braves Ancêtres'.

317 Idem, 254. 'Il est difficile', aldus Van Spaen, 'de se former une idée de la beauté des points de vue, que cette navigation offre continuellement'.

318 Idem, 256. 'on se voit ensuite comme enfermé dans un beau lac'.

319 Idem, 257. 'la beauté romanesque de ce point de vue'.

320 Idem, 258. 'Les défilés du Rhin forment des bassins successifs, où la scène change à chaque quart d'heure; on tourne une pointe et bientôt on se croit enfermé par derrière et l'on n'aperçoit plus ni l'entrée, ni l'issue du Rhin; ce sont comme autant de lacs encadrés dans un cercle de montagnes'.

heel rotsachtig waren en niet geschikt voor bebouwing waande men zich ‘geheel geïsoleerd te midden van de natuur en afgezonderd van de mensheid, omringd door woeste rotsen.’³²¹

Kernthema van deze beleving is ook hier met name de grote afwisseling, de ‘varieté’ en de romantische lading van het landschap, met verwijzingen naar de oude, ridderlijke tijden, door Van Spaen als volgt samengevat: ‘Het is deze grote variatie en dit treffende contrast, die de tocht zo’n onuitsprekelijke charme verlenen, wanneer men van het ene bassin in het andere komt; tal van ruïnes van oude, Gothische kastelen, genesteld op de toppen van de rotsen, die in de rivier uitsteken en ontoegankelijk lijken, roepen de oude ridderlijke tijden in herinnering en geven een uitermate romaneske sfeer aan deze contreien. Het is nauwelijks mogelijk om zich schilderachtiger en interessantere situaties voor te stellen.’³²²

‘A most romantic situation’. De Engelse reis, 1791

In de zomer van 1791 stak Van Spaen met W.H.K. baron van Lynden van Blitterswijk het Kanaal over en bracht met hem een bezoek aan Londen, van waaruit zij samen een tocht maakten langs een aantal belangrijke buitenplaatsen met hun parken. Hij legde van deze reis een verslag vast in een journaal, waarin hij twee jaar daarvoor begonnen was met een reisverslag van een reis naar Parijs in 1789, die hij echter voortijdig afbrak in verband met de toen recent uitgebroken revolutie.³²³ Net als in 1789 wilde Van Spaen in 1791 Parijs aandoen, om daarna naar Londen door te reizen en zo een vergelijking te kunnen trekken tussen deze twee hoofdsteden en de zeden en gewoonten van twee volken met een zo tegengesteld karakter als de Engelsen en de Fransen.³²⁴ Maar ook nu besloot hij niet naar de Franse hoofdstad door te reizen omdat net bekend was geworden, dat de Franse koninklijke familie gevangen was genomen en er onzekerheid bestond over hun lot. Engeland was voor Van Spaen een ‘verlicht’ land; het gold dankzij de ‘Glorious Revolution’ van 1688 immers als een moderne, liberale en vrijheidsgezinde natie. Hier wilden Van Spaen en Van Lynden niet alleen Londen met al zijn instellingen en architectonische monumenten bezoeken maar ook en wel speciaal de ‘Country’ verkennen. Hier hoopte Van Spaen de roem van Engeland, de uitgestrekte parken en tuinen in landschapsstijl, met eigen ogen te kunnen aanschouwen.

Als belangrijkste inleiding voor zijn reis naar Engeland moet Van Spaen gebruik gemaakt hebben van Johan Meerman’s boek *Eenige Berichten omtrent Groot-Brittanniën en Ierland* uit 1787, dat Meermans ervaringen en beschrijvin-

321 Idem, 259. ‘tout isolé dans la Nature et séparé du genre humain en se voyant ainsi entourré de rochers sauvages (...)’

322 Idem, 259-260. ‘c’est cette grande variété et ce contraste frappant, en entrant d’un bassin dans un autre, qui repand un charme inexprimable sur la route et la quantité de mesures de vieux châteaux Gothiques suspendus sur la cime des rochers, qui avancent dans la rivière et dont l’abord paroît inaccessible, rappelle les tems de l’ancienne Chevalerie et donne un air tout à fait romanesque à cette contrée; il n’est guere possible de s’imaginer des situations plus pittoresques, ni plus intéressantes.’

323 J. F. W. van Spaen van Biljoen, *Journal d’une petite course en Brabant et en France faite au mois de Juillet et d’Aout de l’année 1789 par J. F. G. de Spaen de Biljoen et d’une plus grande en Angleterre deux ans après au mois de Juillet et d’Aout de l’année 1791*, FASB nr. 123. Verder te citeren als: Journal 1791.

324 Journal 1791, aanvang.

gen bevatte, opgedaan tijdens een tweetal langdurige reizen in 1774 en 1786. Daarnaast gebruikte hij verschillende reisgidsen, waarvan Paterson's *British Itinerary*, Bowles *Post Chaise Companion or Travellers Directory throughout England and Wales* en *The Beauties of Great Britain*, in 2 delen de belangrijkste waren.³²⁵ Over het laatste werk, dat allerlei achtergrondinformatie geeft op het gebied van de schone kunsten, natuurlijke en historische bijzonderheden, buitengewone evenementen etc., was hij zeer enthousiast en zegt hij: 'Ik ken geen completere gids, hij is dan ook mijn trouwe vademecum.' Hij gebruikte het werk tot Cheltenham, waar hij het aan zijn broer meegaf om het te gebruiken op diens tocht naar Falmouth.

Voor zover wij weten beheerste Van Spaen het Engels wel passief, want uit zijn correspondentie met Henriette Torck weten wij, dat zij in de jaren tachtig over Engelse literatuur van gedachten wisselden.³²⁶ Spreken deden Van Spaen en van Lynden de taal echter niet of nauwelijks. Soms behielp men zich zelfs uitstekend met het Latijn, zoals bij het bezoek aan een buitenplaats, waar de tuinbaas, bemerkende, dat Van Spaen het Engels niet zeer meester was, moeiteloos overschakelde op het Latijn en zo de conversatie 'extremement bien' kon worden gevoerd.³²⁷

De reis duurde twee maanden; Van Spaen moest hem verhaasten, omdat op Biljoen een grote brand gewoed had; op 13 augustus kreeg hij het noodlottige nieuws.³²⁸ Op 19 augustus vertrok hij dan ook van Londen naar Dover en keerde vandaar via Gent en Brussel, waar hij nog het park van Laeken zou bezoeken, naar huis terug.³²⁹ Als kosten geeft hij een bedrag van ca. 600 gulden op.³³⁰

Van Spaen maakte zijn tocht door Engeland in een periode, waarin de Engelse landschapsstijl al verschillende fasen ondergaan had. Met name de immense invloed van 'Capability' Brown, die vanaf ca. 1740 tot zijn dood in 1783 vele van de belangrijkste parken van zijn 'handtekening' had voorzien en door

325 Op pag. 133-134 van het Journal 1791 adviseert Van Spaen de reiziger, die de bijzonderheden wil leren kennen, die hij op zijn weg tegen komt, om zich te voorzien van de Post Road map, die drie pond kost. Vervolgens noemt hij de drie reisboeken met hun kwaliteiten:

Paterson's British Itinerary: dit boek toont niet alleen de belangrijkste en kruisende postwegen, maar geeft ook alle parken, residenties en bijzonderheden van de omgeving van de plaatsen waar men doorheen reist, samen met de naam van hun eigenaren. *Bowles Post Chaise Companion or Travellers Directory throughout England and Wales*: bevat in twee deeltjes 200 kaarten met alle direct en principal post roads. *The Beauties of Great Britain*, 2 vols 8o: een zeer instructief boek met korte, goed geschreven beschrijvingen van de steden en het omringende landschap met betrekking tot die objecten, die de aandacht van de reiziger op het gebied van de schone kunsten, antiquiteiten, natuurlijke bijzonderheden of bijzondere gebeurtenissen met betrekking tot de geschiedenis van het land waard zijn. 'Je ne connois pas de Guide plus complet, aussi a-t-il été mon fidele *Vademecum*'.

326 Correspondentie tussen J.F.W. van Spaen van Biljoen en Henriette Torck, Brief van Henriette Torck d.d. 10-12-1784, particuliere collectie, Naarden. Henriette Torck schrijft o.a. aan Van Spaen: 'C'est avec beaucoup de reconnaissance que j'accepte les livres Anglois que vous avés eu la bonté de m'envoyer, ils me sont le plus grand plaisir; je les garderai avec soin comme une marque de votre amitié, et j'espere qu'ils contribueront a me perfectionner dans l'Anglois. Pour ce qui est de la magnifique Collection de Milord G. et les Poetes François, permettez Monsieur que je les renvoye a Biljoen, ou ils seront placés plus convenablement que dans ma Bibliotheque (...)'.

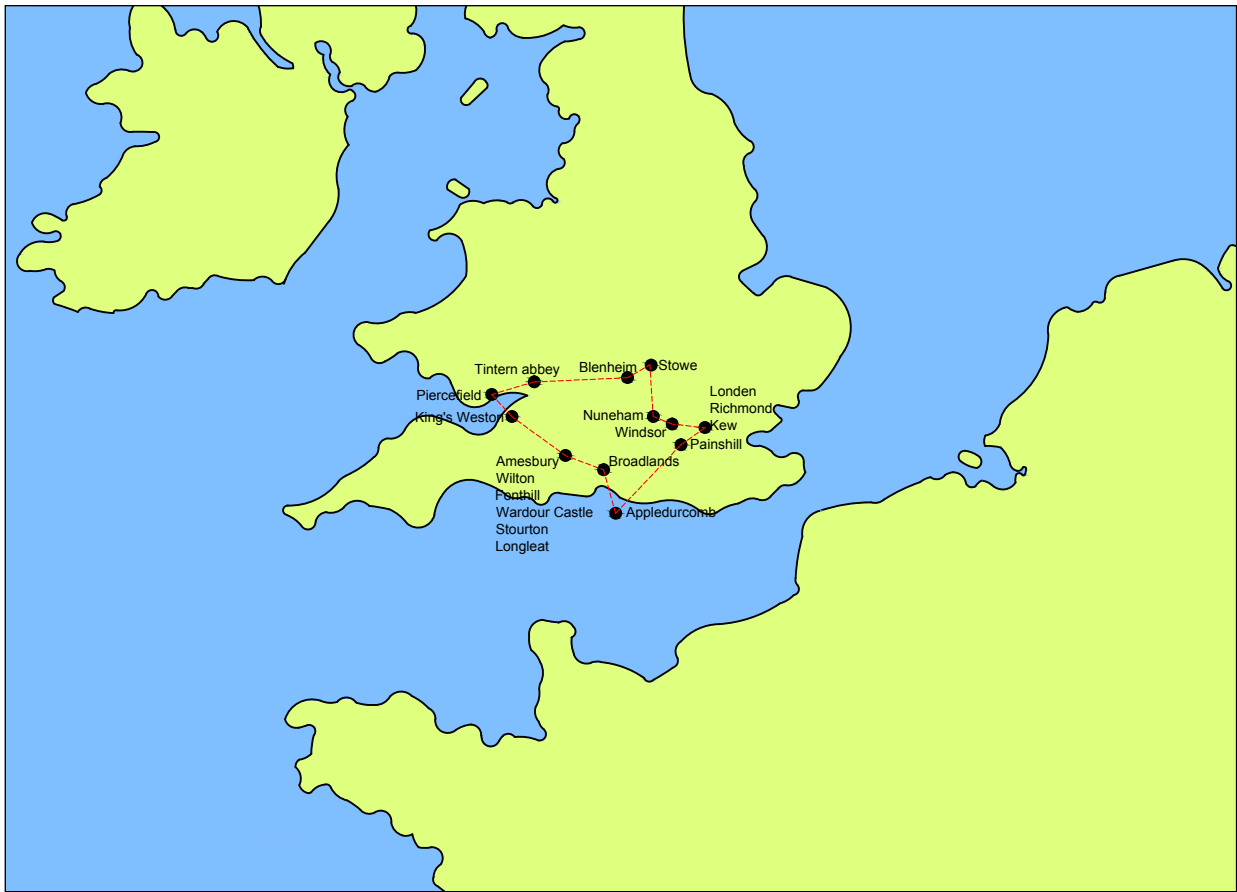
In het P.S. voegt zij toe: 'J'ai encore pris la liberté de gardes les nuits de Young et la Bibliotheque d'un homme de Gout.'

327 Journal 1791, 133-134.

328 Idem, 313.

329 Idem, 318 e.v.

330 FASB nr. 181, 1791: 'Engelsche reis, meest emplettes en presenten, 598-11-8.'

2.17 Kaart van de Engelse reis van J.F.W. van Spaen van Biljoen, 1791.

middel van gevarieerde boomgroepen of ‘clumps’ het landschap van de open grasvlakten een zeer afwisselend karakter had gegeven, was overal merkbaar. Ook kreeg hij het werk te zien van Sir William Chambers, die in tegenstelling tot Brown weer talrijke ‘fabriekjes’ of gebouwtjes in zijn tuinen en parken plaatste, dikwijls in exotische stijl. Hierbij kwam Chambers’ kennis van de Chinese bouwkunst hem goed van pas. In Nederland was de eerste fase van Van Spaens eigen park bij Biljoen en Beekhuizen al min of meer gereed; in 1790 was Beekhuizen officieel geopend, ter gelegenheid waarvan een Gastenboek in de ‘salon’ op Beekhuizen was neergelegd.

Belangrijkste buitenplaatsen en parken

De eerste tijd verbleef Van Spaen in Londen, waar hij alle belangrijke bouwwerken bekeek en verschillende personen bezocht, voor wie hij introducties had gekregen. Behalve naar de stad Londen en alles wat daar speelde ging Van Spaen’s belangstelling in hoge mate uit naar de belangrijkste Engelse tuinen en parken in landschapsstijl. Zijn impressies en zijn beschrijving van de verschillende buitenplaatsen met hun huizen en parken geven een goed beeld van de typische kenmerken van deze ‘Engelse’ landschapsstijl, zoals die door een Nederlander beleefd werden. De belangrijkste huizen en parken die hij bezocht waren in chronologische volgorde: Richmond, Kew, Painshill, Appledurcomb (Wight), Broadlands; Amesbury; Wilton; Fonthill; Wardour Castle, Stourton

Wij zullen ons hier beperken tot het geven van de belangrijkste beschrijvingen en enkele aspecten nader bekijken, zodat wij een indruk krijgen van de buitenplaatsen, die Van Spaen bezocht en wat hem daarbij speciaal opviel. De meest uitvoerige en instructieve beschrijvingen betreffen Richmond, Kew, Painshill, Stourhead en Stowe. Richmond en Kew bezocht hij aan het begin van zijn verblijf vanuit Londen evenals Vauxhall en Ranelagh, openbare tuinen niet ver van de Thames. Deze waren opgezet volgens het 'Tivoli-model', waar men zich kon vermaken met muziek, dans en spel en waar men kon dineren of een glas kon drinken.

2.18 Joseph Farington,
Blenheim, 1793.

334 *Idem*, 283-284.

Het viel Van Spaen op, dat in de loop van de achttiende eeuw in Engeland ook invloeden vanuit het vasteland doordrongen; dit blijkt uit de verschillende opmerkingen die hij maakte over de aanwezigheid van de beeltenis van Jean Jacques Rousseau op de Engelse buitenplaatsen die hij bezocht. Op Nuneham zag hij in de bibliotheek ‘avec plaisir’ het portret van Jean-Jacques en in het park stond een buste van hem tussen die van Cowley, Cato en Locke.

De eerste tocht naar het platteland, de ‘country’ maakte hij naar Hampton Court, dat al door Grotius in een Latijns vers vergeleken werd met het Paradijs; wel waren de tuinen nog in de oude smaak, ‘l’ancien gout régulier’, evenals een ‘lange, prachtige laan die naar het paleis voert en tenminste uit de tijd van de koning-stadhouder stamt.’³³⁵

Vanuit Londen bezocht Van Spaen verschillende malen Richmond, waar hij vooral de uitzichten aantrekkelijk vond. Richmond, het ‘Frescati de l’Angleterre’ maakt grote indruk op hem met zijn ‘eindeloze reeks buitenhuizen die allemaal het stempel van weelde en goede smaak dragen’.³³⁶ Hier bewondert hij voor het eerst de schoonheid van die zo terecht geroemde Engelse gazons, die lijken op ‘een prachtig groen tapijt, verlevendigd door groepen *shrubbery* of uitheemse bloemdragende struiken of met een bijzondere vorm en kleur, vermengd met solitaire bomen zoals de Ceders van de Libanon, de Weymouth Pine, fraaie Cypressen, etc.’ en ziet hij de ‘lieftallige slingerpaden van stevig gerold en aangestampt grint, keurig onderhouden en voorzien van kleine overdekte kanaaltjes, die om de zoveel afstand roosters hebben voor de afvoer van het water in geval van regen, zodat men er net zo aangenaam wandelt als in zijn eigen slaapvertrek’.³³⁷

In Kew, waarheen hij vanaf Hampton Court langs de Thames wandelt, vond hij ‘Alles wat de Engelse smaak voortbrengt op zijn weelderigste en meest gevarieerde wijze.’³³⁸ Hierna somt hij de belangrijkste componenten van het park op, die als de typische kenmerken van de Engelse landschapsstijl kunnen gelden en beschouwd worden als blijken van ‘grand gout’ en ‘elegance’. Allereerst bewonderde hij op Kew de gazons: die waren hier zo uitstekend onderhouden dat zij op groene tapijten leken. Vervolgens noemt hij de grote hoeveelheid aan exotische bomen en struiken. Een derde element vormt natuurlijk de rijke verscheidenheid aan tempels, kiosken en paviljoens, die men hier kon bewonde-

335 Idem, 73. ‘une longue et superbe avenue en droite ligne qui conduit au Palais et date au moins de ce Roi’. Met ‘ce Roi’ wordt de Koning-stadhouder bedoeld.

336 Idem, 74. En ‘infinité de maisons de campagne portant toutes l’empreinte du bon gout et de l’opulence’.

337 Idem, 75. ‘la beauté de ces gazons Anglois tant et si justement vantés (geroemd), qui ressemblent à un beau tapis verd et sont diversifiés par des groupes de *shrubbery* ou arbustes étrangers à fleurs (vreemde bloemdragende struiken), ou de forme et couleur particuliere, entremêlés d’arbres isolés tels que Cedres du Liban, Weymouth Pine, beau Cyprès, etc., et de jolis sentiers serpentans (slingerpaden) de gravier roulé et battu si durs et si proprement tenus avec de petits canaux couverts de grilles d’espace en espace pour l’écoulement de l’eau en cas de pluie, qu’on s’y promène aussi commodement que dans sa chambre.’

338 Idem, 125. ‘tout ce que le gout Anglois produit de plus riche et de plus varié’.

ren.³³⁹ Deze tuin, waarvan de aanleg begonnen was door prins Frederick Lewis, prince of Wales, was na zijn dood in 1751 door zijn echtgenote, prinses Augusta met hulp van Lord Bute verder ontwikkeld. William Chambers had, 26 jaar oud voor kroonprins Frederick Lewis in 1746 het Chinese 'Huis van Confucius' (1745-48) ontworpen en zou in de periode 1757-62 de aanleg verder uitbreiden en van diverse gebouwen voorzien, nadat hij in 1757 de opdracht had gekregen om het terrein in landschapsstijl te veranderen. Uit die laatste periode dateert de beroemde Pagode.³⁴⁰

Op Kew maakte Van Spaen kennis met een zeer betekenisvol park, waarin de verschillende 'fabriekjes' en bouwwerken niet alleen een exotische³⁴¹ of historische architectuur droegen, maar ook een sterke filosofische lading hadden. Naast klassieke Romeinse en Griekse bouwwerken, waarvan sommige als ruïne met een sterk vanitas-gehalte, vond men er Chinese bouwwerken, zoals de Pagode en het huis van Confucius, voor wiens wijsheid bijvoorbeeld achttiende-eeuwse maçons groot respect hadden³⁴², Oud-testamentische (Baalbek) en verschillende 'Moorse' of Arabische gebouwtjes, zoals het Alhambra en de Moskee, waarvan de koepel is bekroond met een halve maan en versierd met Arabische inscripties, uit de Koran overgenomen. Een dergelijke tuin toonde de gewone bezoeker de 'good taste' en eruditie van de eigenaar, terwijl hij daarnaast nog een diepere, allusieve betekenis kon hebben en getuigenis aflegde van de belangstelling en het respect van de eigenaar voor andere culturen en geestelijke stromingen of religies, vormgegeven in architectuur en in het geval van Kew zelfs beladen met zinspreuken zoals citaten uit de Koran.³⁴³ Al deze gebouwtjes, aldus Van Spaen, staan op dat prachtige groene tapijt, waardoor het algemene effect versterkt wordt, of het nu is op de top van een zacht glooiende helling of in het dal, of tussen de groepen bomen en fraai verspreid geplante struiken. Een belangrijk kenmerk waren ook de paden, goed van zand voorzien, stevig gerold en zo hard,

339 Idem, 126-127. Van Spaens beschrijving van Kew heeft hier het karakter van een opsomming, die we voor de volledigheid laten volgen. Hij noemt hier de tempel van de Zon, die die van Baalbek nabootst, een tempel gewijd aan Bellona, een andere gewijd aan Pan, gebouwd naar het theater van Marcellus, de tempel van Aeolus, het huis van Confucius met alles in de Chinese smaak, een colonnade genaamd het theater van Augustus, de tempel van de Victorie ter herinnering aan de overwinning bij de slag bij Minden, een Alhambra of Moors gebouw, een enorme pagode of Chinese toren van 163 voet hoogte, gedecoreerd en geschilderd in de Chinese smaak met draken en kleine belletjes en 9 tot 10 verdiepingen hoog. Vanaf deze toren heeft men een uitzicht over meer dan 40 mijl. Iets verder staat een moskee, waarvan de koepel is bekroond met een halve maan en versierd met Arabische inscripties, uit de Koran overgenomen. Er staat hier ook een goede copie van een antieke ruïne die drie triomfbogen voorstelt, zo goed gebouwd, dat hij de totale illusie oproept, met planten en struiken die uit het cement barsten en tussen de blokken groeien waarvan dit gebouw is gemaakt. Verder vindt hij hier de tempel van Arethusa, gelegen aan de rand van een grote watervlakte, waar ook een fraaie brug ligt, uitsluitend gebouwd om het uitzicht te verrijken.

340 Von Buttlar 1980, 68.

341 In verband met de belangstelling voor het exotisme is ook Van Spaens opmerking over de musici van de hertog van York interessant; dit zijn namelijk allemaal negers van zijn regiment, 'qui faisoient la musique Turcque et etoient en costume Maure'. Journal 1791, 78.

342 Vgl Von Buttlar 1996, 50-51. De aan Confucius gewijde pagode in Kew stond voor een wijs geregeerd China, met een op de natuur en tolerantie gebaseerde maatschappij. Dit sprak met name de oppositionele groep rond de toenmalige Engelse kroonprins aan. Vergelijk Von Buttlar 1982, 155 en 118-119.

343 Zie ook hoofdstuk 7, waar de invloed van maçonnieke levenssfeer op de tuinkunst behandeld wordt. Wellicht bevatten de tuinen van Kew, aangelegd door de vrijmetselaar Frederick Lewis, ook maçonnieke toespelingen maar hierover werden in de beschikbare literatuur geen overeenkomstige ideeën gevonden. Een nader onderzoek kan mogelijk enig licht hierop werpen.

dat het wel leek of zij van cement waren; zij leidden de wandelaar naar iedere plek die een bezoek verdiende. Men had daarom geen gids nodig en men kon vreedzaam in deze charmante tuinen wandelen, alsof men thuis was.³⁴⁴

Op 22 juli vertrok Van Spaen richting Portsmouth; op zijn weg zou hij allereerst de charmante campagne van M. Hopkins, Painshill aandoen. Als typisch voor Painshill noemt Van Spaen dat het park: 'variée et arrangée avec tant de gout' is en hij bewonderde er de 'belle pélouse verte.' Hier heeft hij vooral oog voor de verschillende 'scènes': 'Het terrein is geaccidenteerd; men heeft er goed gebruik van gemaakt om verscheidene interessante en schilderachtige scènes te creëren.'

Hij noemt behalve een 'Mooie slingerende rivier', een 'belle rivière serpentine' ook een 'Charmante grot bedekt met stalachtyten van amethyst en andere bijzonderheden van Derbyshire', half verborgen in al zijn 'beauté'. Het lijkt een 'Grotte de Fée' door het water dat van de stalactieten afdruipt en een kristallisatie veroorzaakt. Verder is hij zeer geïnteresseerd in de beplanting: 'allerlei uitheemse bomen begeleiden op voortreffelijke wijze de wandelingen, die nu eens langs ruïnes, dan weer naar een hermitage of een Gothische Tempel leiden.' Van daaraf heeft men dan weer een zeer fraai gezicht. Hij noemt verder de tempel van Bacchus geschikt om er een 'antique' beeld van die god in te plaatsen, en verder vindt men er verschillende beelden van Keizers. Van Spaen vond Painshill een zeer goed voorbeeld voor de uitmuntende smaak van de Engelsen in deze kunstvorm, de 'gout exquis des Anglois dans ce genre d'art'.³⁴⁵

Niet ver van Stonehenge bezoekt hij Amesbury van de markies van Queensbury, met zijn grot, een 'belle rivière serpentante' en een 'sallon Chinois'. Hier maakt hij kennis met de tuinbaas, met wie hij in het Latijn converseert. De man is afkomstig uit Ierland en had zijn studies gedaan in de Natuurwetenschappen, de 'sciences', maar had vervolgens de voorkeur gegeven aan 'l'art du jardinage'. Naar aanleiding van dit gesprek maakt Van Spaen een interessante opmerking over de Engelse 'jardiniers-artistes' en hun métier, dat in hoog aanzien staat: 'Deze kunst staat in hoog aanzien in Engeland en gewoonlijk ontmoetten wij, zeker op de buitens van enige reputatie, tuinlieden-kunstenaars met veel smaak en een leerzame en interessante conversatie in alles wat hun kunst betrof; daarenboven waren zij zelf in het algemeen de scheppers van de fraaie wandelingen die men kon bewonderen en die zij zo voordelig mogelijk lieten uitkomen om er alle schoonheid van te kunnen genieten.'³⁴⁶

344 Journal 1791, 127.

345 Idem, 148-149 e.v. 'Le terrain est inégal; on a tiré parti pour produire plusieurs scènes intéressantes et pittoresques'; 'Toutes sortes d'arbres exotiques accompagnant très avantageusement les promenades, tantôt de ruïnes ou vers un hermitage, tantôt vers un Temple Gothique'.

346 Idem, 185-186. 'Cet art est en grande considération en Angleterre et nous rencontrames d'ordinaire dans nos courses, du moins dans les campagnes de quelque réputation, des jardiniers artistes de beaucoup de goût et d'une conversation instructive et intéressante dans tout ce qui avoit rapport à leur Art, étant communement eux mêmes les compositeurs et auteurs des belles promenades, qu'on admiroit et par la plus part à même de les faire paroître avec avantage pour qu'on en remarquat et sentit toutes les beautés'.

2.19 Francis Nicholson,
Stourhead [1753-1844].

2.20 Francis Nicholson,
Stourhead [1753-1844].

Het meest uitvoerig zijn de beschrijvingen van Stourhead en Stowe. Stourhead, door Van Spaen met Stourton aangeduid, bezocht hij uitvoerig. Op deze 'fameuse campagne de Mr. Hoare' zijn er 'Partijen, die naar mijn mening alles overtreffen dat ik aan schoons op dit gebied in Engeland heb gezien.'³⁴⁷

³⁴⁷ Idem, 202. 'parties qui, à mon avis, surpassent tout ce que j'ai vu de plus beau en ce genre en Angleterre'.

Stourhead is een ‘meesterwerk van goede smaak en een oord, vol van 1001 vermakelijkheden die zo talrijk en verschillend zijn, dat je steeds nieuwsgieriger wordt.’³⁴⁸ Hij geeft vervolgens een uitvoerige beschrijving van het park en zijn verschillende onderdelen en paviljoens. De wandeling voerde naar een, ‘sombere en stille grot’ met daarin een slapende Nymf; Van Spaen citeert het vers van Pope, dat op een marmeren blok is aangebracht:

*Nymph of the grot, these sacred springs I keep,
And to the murmur of these waters sleep:
Stop, gentle reader, lightly tread the cave.
Or drink in silence, or in silence lave’.*³⁴⁹

In een andere hoek zag men Neptunus, leunend op een urn, en via een ‘superbe pont Chinois’ kwam men bij een prachtig gebouw, dat van boven licht ontving, het ‘Panthéon’. Hierin stonden beelden van Hercules, Ceres, Flora, Meleager en Diana.³⁵⁰ Verder gaande stak men ongemerkt via een boogbrug de openbare weg over, maar deze overgang was dermate ‘door een rustieke grot gemaskeerd en door wat men *shrubbery* of dichte groepen bloemdragende struiken noemt, dat men er niets van ziet en ongemerkt een fraaie Tempel bereikt, gewijd aan de Zon, geplaatst op de top van een heuvel.’ Van hieraf ontwaarde men de ‘Tour d’Alfred’.³⁵¹ De architectuur van deze Tempel had een Oosterse oorsprong, want hij was gebouwd volgens de ontwerpen van een Tempel in Palmyra. Hij kreeg het licht van boven; de Tempel werd grotendeels in beslag genomen door een kolossale kopie van een majestueus beeld van de Apollo Belvedere. Vanaf deze tempel, die als een tweede soort ‘pantheon’ verschillende goden herbergde, had men een fraai uitzicht over de vijver met zijn zwanen en wilde eenden, terwijl de gondels die er heen en weer voeren, aan het bewegelijke aspect van het park bijdroegen.³⁵² Hiermee wordt duidelijk aangegeven, dat een park als Stourhead ook vanaf het water beleefd kon worden. Op Stourhead noemt hij verder nog de cascade, de Tempel van Flora en bij de uitgang van het

348 Idem, 198. ‘chef d’oeuvre de bon gout, et un local rempli de mille et mille agréments est tellement diversifié, que l’intérêt va toujours en augmentant’.

349 Journal 1791, 198-199. ‘grotte sombre et silencieuse’. Kenneth Woodbridge wijst er in zijn artikel ‘Stourhead in 1768’ op dat Van Spaens beschrijving de conventionele appreciatie bevat, alsmede de gebruikelijke misinterpretaties: ‘Chinese bridge’, ‘Neptune leaning on his urn’ en de ‘misquoted inscription’ van het gedicht van Pope. Het is overigens wel de laatste beschrijving voordat de toenmalige eigenaar, Sir Richard Colt Hoare huis en park aan het einde van de achttiende eeuw wijzigde.

350 Idem, 199. ‘Dans l’intérieur de cette Rotonde on admire un Hercule Colossal, beau morceau de Rubrack (=Rysbrack), une Ceres antique tirée de l’Herculanum et les statues de Flore, Meleagre, Diane et d’une Muse d’après l’antique.’

351 Idem, 200. ‘mais ce passage est tellement masqué par une grotte rustique et ce qu’on nomme *shrubbery* ou massifs d’arbustes à fleurs, qu’on ne s’aperçoit de rien et l’on parvient insensiblement à un beau Temple dédié au Soleil’.

352 Idem, 201-203. ‘construit sur les desseins d’un temple dédié d’un Temple de Palmyre.’; hij ontvangt het licht van boven ‘mais un peu de côté le milieu du Dome étant décoré d’un soleil doré sous lequel est placé une copie colossale du majestueux Apollon du Belvédère, qui remplit de sa Majesté tout le temple tandis que plusieurs statues de Divinités sont placées modestement dans des niches tout autour’. ; ‘les gondoles, qui y voguent’. ; ‘une pyramide Gothique, décorée des portraits en buste de la Reine Elizabeth et de quatre Rois, qui autrefois firent parti d’un bâtiment public’.

2.21 A View to the Grotto of the Serpentine River in de Alder Grove. Uit: Jean Baptiste Claude Chatelain, Sixteen perspective views, together with a general plan of the magnificent buildings and gardens at Stow (1752).

park nog een 'pièce curieuse', namelijk 'une pyramide Gothique' een Gothische obelisk, versierd met de bustes van koningin Elisabeth en vier koningen en door de stad Bristol aan de eigenaar van het park cadeau gedaan.³⁵³

Een uitvoerige beschrijving wijdt Van Spaen ook aan het park van Stowe, al beperkt hij zich gezien het vele dat al over deze buitenplaats bekend is. Hij vindt het onvergefelijk, wanneer een buitenlander die zich tijdens het 'belle saison' in Londen bevindt en, al is maar een beetje, van de schone kunsten houdt, Engeland weer verlaat zonder Oxford, Blenheim en Stowe gezien te hebben. Met enige organisatie, 'un peu d'arrangement', is het een zaak van niet meer dan drie of vier dagen om ook deze bezienswaardigheden te bezoeken.³⁵⁴

In geen enkele andere Engelse tuin, zelfs niet in Kew, komt men zoveel tempels en andere gebouwtjes tegen, tot in hun dimensies nagebootst. Van een dertigtal, de een nog mooier dan de ander, werden hem verschillende getoond: een gebouwtje, dat een imitatie was van het 'Maison Carrée' te Nîmes en een ander, gewijd aan Concordia, en exact volgens de plannen van de Tempel van Minerva in Athene gebouwd. Daarna geeft hij nog een opsomming van een groot aantal andere gebouwtjes.³⁵⁵ Los van al deze 'ornaments' biedt Stowe grote schoonheden waar het zijn wandelingen betreft. 'In de tuinen van Stowe vindt U, aldus Pope, 'l'ordre dans la variété' en behoren alle onderdelen, hoe verschillend ook, allemaal tot één prachtig werk van natuur en kunst, dat de Tijd zal vervolmaken.'³⁵⁶ Hierna citeert hij Pope waar deze Stowe bezingt:

*'Where order in variety we see;
and where, tho' all things differ, all agree
Nature shall join you, time shall make it growe
A work to wonder at - perhaps a STOWE.'*³⁵⁷

353 Idem, 202-203. 'pyramide' hier als obelisk op te vatten.

354 Idem, 287.

355 Idem, 288-289.

356 Idem, 294. 'Tels sont les jardins de Stowe, ou vous voyez, dit Pope, l'ordre dans la variété, ou tous les objets quoique differens, se rapportent à un seul tout, ouvrage admirable de l'art et de la nature, que le tems achevera de perfectionner.'

357 Idem, 294.

Stowe beschrijft hij in vier gedeelten: allereerst de aanleg met de verschillende tempeltjes, vervolgens de Elyseïsche velden waarin met name de beeltenissen van de 'British Worthies' stonden³⁵⁸ en na het verlaten hiervan een nieuwe scène met een heel ander karakter.³⁵⁹ Want terwijl 'L'Elysée' een 'beau tapis de gazon' toonde, 'dun bezaaid met bomen, een klein Laurierbosje en tempels, standbeelden en bustes die deze partij verlevendigen' trad men vervolgens het 'Elzenbosje' binnen, dat een totaal andere lading draagt. Dit bosje bood namelijk de mogelijkheid om zich heel diep terug te trekken, verborgen in de schaduw; zelfs het meest felle zonlicht kon er niet binnendringen. Het water was heel donker door het effect van het 'verd foncé', het diepe groen van de Tamme kastanjes en Elzen, die zich in het water weerspiegelden.³⁶⁰ De paden waren bedekt met mos en voerden naar de 'grotte de la Contemplation'. Dennenbomen, oude Olmen en stronken van dode bomen, bedekt met klimop, de rust van het water, alles in deze diepe eenzaamheid nodigde uit tot meditatie en inspireerde tot melancholie.³⁶¹ Tenslotte kwam men op een hoger gelegen gedeelte van het park bij een Zuil van 112 voet hoog ter herinnering met Lord Cobham, gekleed 'à l'antique' er boven op. Men kon de 'Colonne' beklimmen waarna men in één oogopslag, als op een schilderij, een prachtig gezicht over het 400 morgen grote park had.³⁶²

Over de Engelse smaak in het algemeen zegt Van Spaen dat de 'gout Anglais' eerst en vooral tracht de schoonheid van de natuur te imiteren; hij noemt achtereenvolgens de fabelachtige groene gazons, de exotische bomen en struiken, de talrijke gebouwtjes, over en langs het groene tapijt uitgestrooid, de leidraad der slingerpaden, die van scène naar scène voerden, de ene nog schilderachtiger en rustieker dan de ander, en dikwijls verlevendigd door mens en dier. De dieren vormen hierbij, zonder dat zij de bezoeker kunnen storen -zeker ook door het gebruik van de Ha-Ha's-, een belangrijk onderdeel van het gehele ontwerp en helpen mee het uitzicht tijdens de wandeling te variëren.

Dit alles vormt samen de canon van de stijl zoals Van Spaen die in Engeland ervoer.³⁶³

358 Van Spaen noemt met name Pope, Gresham (een beroemde koopman), Inigo Jones (le plus celebre architect de ce pays), Milton, Shakespaere, Locke, Newton en Bacon; daarnaast noemt hij de bustes van King Alfred, Edward prince of Wales, Queen Elizabeth, Willem III, Drake en John Hampden. In dezelfde vallei vindt men de zuil, gewijd aan de herinnering van capt. Grenville, die omkwam in een zeeslag.

359 Journal 1791, 288-291. 'une nouvelle scene dans un genre tout different'.

360 Idem, 291. 'avec des arbres clairs semés, un petit bosquet de lauriers et des temples, statues et bustes qui animent et vurfient (?) cette partie'; 'bocage des aunes'. N.B. 'Aune' kan ook 'Elfje' betekenen; 'retraite profonde, ensevelie dans l'ombre'; 'c'est l'effet du verd foncé des maronniers et des aulnes, qui se reflechissent dans l'eau.'

361 Journal 1791, 292. 'Les sentiers sont couverts de mousse et conduisent à la grotte de la Contemplation. Des sapins, de vieux ormes gatés, des troncs d'arbres morts entortillés de lierre, la tranquillité de l'eau, tout dans cette profonde solitude invite à la méditation et inspire la mélancolie.'

362 Idem. 292.

363 Idem, 127-128. 'Comme les jardins dans le gout Anglois tendent principalement à imiter la belle nature, on en ménage les parties différentes toujours de façon à pouvoir y introduire du bétail de toute espèce, qui sans incommoder les promeneurs ni pouvoir approcher des endroits soignés et de la propreté la plus recherchée, forment cependant partie de l'ensemble et varient le tableau par des scènes et points de vue champêtres et pittoresques.'

De gazons komen bij vele parken ter sprake; al in het begin van zijn journaal maakt Van Spaen melding van de gazons in Richmond, waarbij hij ook de beplanting met solitaire bomen opsomt: 'solitaire bomen zoals Libanonceders, Weymouth Pine, mooie Cypressen, etc.'³⁶⁴

Van Spaen noemt het immense grasveld van Appledurcomb, dat, bestrooid met herten, koeien, varkens (!) en gehoornde schapen, die tot aan de vensters van het herenhuis komen, de belangrijkste bijzonderheid van dit landgoed uitmaakte. Hier waren immers geen verzorgde paden ('soignées') terwijl het er verder op leek, dat er hier geen enkel onderhoud was.³⁶⁵ Op Broadlands bewonderde hij de schoonheid van het gazon, dat een magnifiek groen tapijt vormde en waar hij een levend schilderij kreeg voorgeschoteld in de vorm van verschillende lieden die zeer zorgvuldig het gras met bezems aan het vegen waren; het was een geheel nieuw schouwspel voor hem, dat hij nog niet was tegengekomen.³⁶⁶ Nergens zag hij zulke goed onderhouden en uitgestrekte, glooiende 'tapis de gazon' als op Fonthill.³⁶⁷

Terwijl Van Spaen wel enkele keren een bouwmeester vermeldt, zoals Inigo Jones bij Wilton en Payne bij Wardour Castle, is het opvallend, dat hij van geen enkel park de architect noemt, terwijl in zijn tijd ontwerpers als John Bridgeman en 'Capability' Brown toch al zeer beroemd waren. Waar het onderdelen van de aanleg betreft geeft hij de eer met name aan de (hoofd)tuinlieden. Zij waren zeer onderhoudend en interessant in alles wat zich tot hun kunst uitstreckte en in het algemeen zowel de scheppers als de uitvoerders van de prachtige wandelingen, die hij mocht bewonderen. Daarom waren zij ook het meest geschikt om die wandelingen te tonen, zodat geen enkel onderdeel van hun schoonheid de bezoeker zou ontgaan.³⁶⁸

Op Wilton bewonderde hij ook de wandelingen, 'dans le plus grand gout et de la dernière élégance'. Ook hier noemt hij verschillende bomen: Platanen, Libanonceders en andere exotische bomen, waaronder tulpebomen van een buitengewone dikte.³⁶⁹

Een enkele keer vinden we een verwijzing naar Biljoen en Beekhuizen. Zo schrijft hij in zijn Journaal naar aanleiding van het bezoek aan Amesbury, dat hij daar een fraaie waterval heeft gezien, trapsgewijs opgebouwd van ronde stammen. Terwijl deze voortdurend het water onderbraken, vermenigvuldigden en versterkten zij het geluid en het gespat van het neerstortende water zó succesvol, dat hij deze constructie eventueel thuis op Biljoen wilde imiteren.³⁷⁰

De Tuinpaviljoens

Bij de meeste parken, die Van Spaen bezocht beschrijft hij de tuinpaviljoens uitvoerig, door hem meestal met 'Sallons' of, in specifieke gevallen met 'Temples' aangeduid. Hoewel vele van deze gebouwtjes al hiervoor ter sprake kwamen, la-

364 Idem, 75. 'des arbres isolés tels que Cedres du Liban, Weymouth Pine, beau Cyprès, etc.'

365 Idem, 175.

366 Idem, 181.

367 Idem, 191.

368 Idem, 186.

369 Idem, 189.

370 Journal 1791, 185. '(...) et plus loin une jolie cascade partagée en degrés formés par des poutres rondes, qui interrompant à tout moment la chute multiplie et augmente infiniment le bruit et l'écume, aussi en ai je tenu note pour l'imiter, si possible, chés moi à Biljoen.' Vgl. afb. 4.34.

ten wij ze hier nog eens de revue passeren als specifieke onderdelen van de aanleg met een bepaalde betekenis. Zoals aangegeven gaat het bij de opsomming die hij geeft om hoogtepunten van architectuur uit verschillende 'Gouden Eeuwen' van diverse culturen: Baalbek, Griekenland, Rome, China, de Germanen (slag van Minden), en het Islamitische Rijk.

De meest uitvoerige lijst van tempels en gebouwtjes geeft Van Spaen bij Stowe, het park dat evenals Kew zo'n rijk en betekenisvol decoratieprogramma had. Behalve de kopie van het 'Maison Carrée' en de tempel van Concordia, volgens de tempel van Minerva opgezet noemt hij de tempels gewijd aan Venus en Bacchus, beide met toepasselijke beelden, bustes en inscripties; de Saksische Tempel van waaruit de zeven Saksische goden, die hun naam aan de dagen van de week gaven naar een Gothische tempel waren verplaatst; de Rotunda, versierd met een kopie van de Medici Venus; de Tempel van de 'Old Virtues' met daarop de beelden van Epaminondas, Lycurgus, Socrates en Homerus en de Temple of Friendship met de bustes van wijlen Lord Cobham en zijn vrienden. Vandaar stak men de 'Serpentine river', de 'Styx', over en bereikte de Elyseïsche Velden; hier was Mercurius in een nis geplaatst met het volgende opschrift: 'Campos ducit ad Elysios'³⁷¹, hij leidt (ons) naar de Elyseïsche velden, terwijl een gedicht van Virgilius op een marmeren voetstuk onder het beeld was weergegeven. Elders in de aanleg vond men nog een grot, een zuil met daarop het standbeeld van Cobham en tenslotte noemt Van Spaen nog 'le pavillon Chinois' van groot belang omdat de stijl zowel van binnen als van buiten zeer accuraat was, met daarin de figuur van een slapende Chinese dame. Vervolgens de 'Ladie's Temple' met een fraai beeld van de huidige koningin, Dido's grot, een monument ter ere van de dichter Congreve en een prachtige overdekte brug naar een ontwerp van Palladio en gedecoreerd met antieke bustes.³⁷²

Van Spaen maakte overigens een duidelijk onderscheid tussen dit soort tempeltjes en tuinpaviljoens, die vooral een volmaakte illusie moesten oproepen en het verbeeldingsvermogen van de beschouwer moesten prikkelen, en echte monumenten, die een werkelijk relict uit een historische tijd vormden. Dit blijkt uit zijn opmerkingen naar aanleiding van een bezoek aan het landgoed van generaal Conway, Tintern Hill. Hier trof hij verschillende zeer curieuze objecten aan, waaronder een grot. Wanneer men daar inliep, wandelde men een tijdlang in duisternis om daarna te midden van een aantal ruïnes weer in het daglicht

371 Ook hier laat zich een direct verband aanwijzen met de 'maçonieke' Hermes, de Hermes Trismegistos (= drie maal groot), die gold als de uitvinder der wetenschappen en meester van de fysische zaken (physicorum magister). Toen Egypte in de invloedsfeer van de Griekse cultuur kwam, werd de God Thoth gelijkgesteld met Hermes. Heel wat alchemistische teksten werden door de hellenistische Egyptenaren aan hem toegeschreven. Zijn mystieke voorschriften werden verzameld in Poimander (van gids, herder) waarvan de tekst ons in de Renaissance bekend werd. Het is door het bijzonder esoterisch karakter van deze zgn. 'hermetische' filosofie dat dit adjectief gebruikt wordt om een volledige geslotenheid aan te duiden. Van Lennep 1984, 13.

372 Journal 1791, 287 e.v.

te komen, wat prachtige uitzichten opleverde.³⁷³ Wanneer men vervolgens de top bereikte kwam men langs een Druidentempel in de stijl van Stonehenge, maar dan kleiner. Dit was een cadeau aan de generaal van het eiland Guernsey waar hij gouverneur was geweest. Voor het transport was zijn oorspronkelijke positie met de grootste nauwkeurigheid genoteerd, zodat men deze tempel in zijn meest correcte vorm kon heroprichten. Hij bestond geheel uit blokken van geelachtig steen, waarvan er één 2200 pond (lb) woog, zodat het vervoer niet gemakkelijk geweest moet zijn. Van Spaen vindt, dat het feit, dat de nieuwe plaats een moderne is, het monument zijn voornaamste verdienste ontnemt.³⁷⁴ Deze opmerking sluit heel goed aan bij de grote belevingswaarde, die Van Spaen toekent aan historische plaatsen en gebouwen; zij is van een geheel andere orde dan de meestal exotische gebouwtjes in allerlei stijlen waarmee de parken en tuinen in landschapsstijl waren aangekleed. Dit wordt nog eens onderstreept in de beschrijving die hij maakte van Park Place wanneer hij een beschrijving geeft van een Gotisch paviljoen, waaruit groot respect blijkt voor de correcte stijl, die zich zelfs uitstrekt tot de beglazing. Op een van de oude(!) ruitjes ('panes') staat in oud-Nederlands de volgende inscriptie te lezen: 'Die hoge rijst in corten stondt/ Die daelt wel weer subijt te grondt'.³⁷⁵

'A most romantic situation': de pittoreske gezichten

Bij vele buitenplaatsen speelden de 'vues', de 'gezichten', zowel de scènes in het park als uitzichten naar buiten, een buitengewoon grote rol. Steeds wordt het 'pittoresque' onderstreept en zelfs eenmaal 'citeert' Van Spaen een van de meest invloedrijke schilders voor de landschapsstijl, wanneer hij bij Stourhead zegt, dat Claude Lorrain het niet mooier op zijn landschapsschilderijen had kunnen verbeelden. Hij spreekt dan over een bepaald gezicht van een immense wijsheid tussen twee grote boomgroepen door vanaf de portico van het huis over een grote vallei.³⁷⁶ Bij deze zelfde buitenplaats ziet hij het samengaan van kunst en natuur. Op Stourhead raken Van Spaen en Van Lynden zó in extase, dat zij zich slechts met de grootste moeite van deze plaats kunnen losrukken en zij passen er dan ook zonder moeite Montesquieu's relaas op toe over een reiziger, die, na de pyramides van Egypte gezien te hebben, vertrok en geloofde, dat geen ander 'objet' zijn belangstelling, zijn 'curiosité' nog waardig was!³⁷⁷

373 Het zijn waarschijnlijk deze 'ruïnes de Palmyre, dans le goût de celle du Général Conway', die de prince de Ligne al in dezelfde tijd als Van Spaen kritisch stemden, want hij stelt: 'Leur blancheur, leurs colonnes basses, sont de mauvais ordre'. Hij vervolgt dan: 'Leurs voûtes (gewelven) trop bien tenues, sont ridicules. J'aime les ruines lorsqu'elles offrent une idée des choses respectables qui s'y sont passées, et des gens célèbres (beroemdheden) qui les habitaient (bewoonden); mais quand on voit la Grèce (het Griekenland) de plusieurs Anglais et la Gothie de Mr Walpole, on est tenté de croire que c'est le délire d'un mauvais rêve qui a conduit leur ouvrage (is men geneigd te denken dat dit werk ontstond onder invloed van een kwade droom). J'aime autant son château d'Otrant. (...) Celui de la Tamise est tout aussi fou, et n'est pas plus gai.' Op De Ligne kwam dit soort bouwswel dus al als een 'folly' in de betekenis van 'dwaas gebouw' over en hij gaf de voorkeur aan het imaginaire *The Castle of Otranto*, beroemde roman (1765) van Horace Walpole (1717-1797) boven diens neo-gothische huis Strawberry Hill aan de Thames. Zie De Ligne 1786.

374 Journal 1791, 390.

375 Idem, 301.

376 Journal 1791, 198. 'Claude Lorrain lui même n'aurait pu imaginer dans ses tableaux de paysage plus riant que celui qu'on voit réalisé ici.'; 'et une vue en perspective d'immense étendue et comme encadrée entre deux couteaux de belle verdure groupés de grands arbres'.

377 Idem, 201.

2.22 Fonthill. Uit: John Rutter, *A description of Fonthill Abbey and Demesne, in the County of Wilts* (1822).

2.23 Fonthill. Uit: *The anniversary: or poetry and prose for* (1829).

In zijn samenvatting van alles wat hij op Stourhead zag is sprake van een totale ervaring: de schilderachtige gezichten met de tempels en andere bouwwerken, de scènes waarin beweging een rol speelde, het geluid van het neerstortende water, dit alles vormde samen een ‘ensemble si romanesque’, ‘a romantic situation’, zoals de Engelsen dat noemen. Men kan zich er geen idee van vormen, wanneer men het niet zelf gezien heeft; het was als een ‘enchantement continuel’, een constante betovering.³⁷⁸ Ook bij Nuneham gebruikt hij het woord ‘romanesque’ met betrekking tot het park, wanneer hij een citaat naar Ariosto weergeeft, dat onder de beeltenis van Flora in medaillon is aangebracht.³⁷⁹

³⁷⁸ Idem, 201.

³⁷⁹ Idem, 297. ‘une inscription de l’Arioste très applicable à ce jardin romanesque.’

Op Fonthill is het de goede smaak, 'qui règne dans l'arrangement du Parc'.³⁸⁰ Hier beleefde hij ook een buitengewoon schilderachtige scène aan den lijve, die het al zeer pittoreske landschap extra verlevendigde, namelijk een grote groep arbeiders, die verspreid over de flanken van een heuvel, te midden van een troep van 200 à 300 schapen bezig was met het egaliseren van de te grote onregelmatigheid.³⁸¹

Meestal brengen de gezichten hem tot verrukking en in het algemeen hebben zij een paradijselijke zeggingskracht en herinneren zij aan 'l'Age d'Or', het Gouden Tijdperk, waarin mens en dier vredig naast elkaar leefden, zoals bij Longleat, waar hij een dergelijke pittoreske scène beschrijft.³⁸² Een enkele keer is het stemmingsgehalte echter veel somberder, zoals bij Wardour Castle, waar de eerbiedwaardige ruïnes van het oude kasteel, door hun majestueuze aanblik en de restanten van een grandeur, die deze in hun verval behouden hebben, een 'scène romanesque et mélancolique dans le plus grand genre' vormen te midden van de indrukwekkende stilte, die de gehele omgeving met zijn oeroude bomen, die ooit getuige waren van hun glorie, beheerst.³⁸³

Soms ervaart Van Spaen bijna letterlijk het 'sublime', Burke's 'schone huivering', zoals bij het bezoek aan een grote waterval, op een plaats met 'hoogtes, bedekt met uitgestrekte en eindeloze wouden', waar ook verschillende molens door het water worden aangedreven: 'Deze aangename huiveringen herinnerden ons aan onze tocht door het Harzgebergte (...)'.³⁸⁴

Van Spaen is het niet altijd eens met het chauvinisme van de Engelsen, die bepaalde uitzichten rekenden tot de fraaiste ter wereld. Zo beschouwden zij het terras van Windsor, van waaraf men de Thames aan drie zijden zag, als niet te evenaren. Naar hun mening kan alleen het terras van de 'Grand Seigneur' in Constantinopel, waarmee het Topkapipaleis bedoeld is er enigszins mee wedijveren, al is dat niet zo groots! Van Spaen zelf prefereert echter zonder enige aarzeling dat van de Certosa bij Napels, van waaraf het uitzicht oneindig meer gevarieerd en interessanter was omdat het oog niet alleen kon dwalen over de immense stad Napels met zijn haven maar ook over de baai in zijn geheel, de Vesuvius, Posilippo en de rijke vlakte van Campanië. Het uitzicht vanaf het terras van Windsor was weliswaar uitgestrekt maar ook eentonig en bood geen onderwerpen van groot belang, aangezien de Thames aan deze kant van Londen geen grote schepen droeg.³⁸⁵

De beschrijvingen die Van Spaen van zijn verschillende reizen maakte, geven een uitstekend inzicht in de belangstelling die hij in de loop van de jaren ontwikkelde voor kunst, monumenten en cultuur en zij laten ons zien hoe hij in toenemende mate speciaal geïnteresseerd was in tuin- en parkaanleg en wat het bij hem losmaakte. Bij de Grand Tour hebben wij ons vooral geconcentreerd op die aspecten, die in algemene zin invloed hadden op het latere leven van Van Spaen en die, meer specifiek, een rol speelden bij de activiteiten, die hij later in

380 Idem, 192.

381 Idem.

382 Idem, 203. 'comme on decrit l'Age d'Or quand l'homme et les animaux les plus atroces vecuent et existent ensemble, sans aucun peur ou suspecion.'

383 Idem, 195.

384 Idem, 251. 'hauteurs couvertes des fôrets immenses dont on n'appercevoit pas la fin' ; 'Ces belles horreurs nous rappelerent nôtre course dans les montagnes du Hartz (...)'

385 Idem, 303.

zijn leven op Biljoen ontplooië. Dit betreft behalve de sociale omgang en de verschillende contacten tijdens zijn Grand Tour met name Van Spaens interesse voor historische huizen en tuinen en de eventuele invloed van wat hij zag en registreerde op de veranderingen, die hij in het huis en in het park van Biljoen en Beekhuizen tot stand bracht. De aandacht voor onderwerpen als bestuurs-, rechts- en onderwijsinstellingen, sociale en medische instituties en ook bijzondere manufacturen en technische zaken, waarvoor hij ook later in zijn leven actieve belangstelling behield, bleven buiten beschouwing. Weliswaar geven de meeste van zijn opmerkingen nog niet de indruk, dat zij stoelen op een zeer persoonlijke smaak en ervaringswereld, zoals tijdens zijn latere reizen wel het geval is, maar over het algemeen is hij wel in staat om wat hij ziet te toetsen aan 'le bon gout', de goede smaak. Van Spaens Grand Tour toont ook aan, dat deze educatieve reis in de achttiende eeuw niet een typisch Engelse aangelegenheid was, maar op het Continent in bepaalde kringen als een bekend verschijnsel beschouwd werd.

Bij zijn Duitse reis in 1783 is het de combinatie tussen het nuttige en het aangename, die bij Van Spaen in zijn verslag duidelijk naar voren komt. Dit betreft allereerst die bijzondere aandacht voor de gezondheid, het bezoeken van de Heilbäder, waarvoor de aanleiding in de eerste plaats bij zijn reisgenoot, Van Lynden van Blitterswijk gezocht moet worden. Zelf zegt hij daarover dat voor hem vooral het genieten van een fraaie 'schilderachtige' wandeling, bij het bezoek aan de badplaatsen belangrijk is. Dat laat zich plaatsen in een veel breder kader, namelijk binnen dat van de hele natuur- en landschapsbeleving zoals een erudiet man als Van Spaen die in zijn tijd onderging. Meer nog dan uit enige andere bron worden we hierdoor onderricht over zijn specifieke visie en belangstelling, cruciaal voor een juist begrip van wat hij in zijn eigen schepping op Biljoen en Beekhuizen tot stand bracht. Dit 'pittoreske' aspect zou als het ware de leidraad van de hele Duitse reis vormen en raakte alleen op de achtergrond, wanneer hij enkele oude steden met hun handel, industrie, hun instituten en bijzondere architectuur beschrijft. Ook deze laatstgenoemde belangstelling vormt een wezenlijk onderdeel van het reisverslag en geeft een indicatie voor het ideeëngoed van een achttiende-eeuwse edelman.³⁸⁶

Bij zijn rondreis in 1791 in de omgeving van Londen en een deel van Zuid-Engeland tenslotte bekeek Van Spaen een aantal zeer bekende parken en tuinen, waarbij de nadruk lag op die parken, die juist in die tijd vanwege hun nieuwe aanleg in landschapsstijl 'en vogue' waren.

Over het algemeen geeft hij in zijn beschrijvingen van de buitenplaatsen, die meestal volgens de gebruikelijke wandeling of 'promenade' zijn opgezet, een opsomming van de gebouwtjes, de 'temples', 'sallons' of 'pavillions', de fraaiste gezichten en een vrij globale indruk van de beplanting; wel is hij soms zeer enthousiast over de prachtige gazons. Over de diepere betekenislaag, die bepaalde parken met hun decoratieprogramma konden hebben, biedt Van Spaen weinig informatie. Wel vindt hij er soms 'l'Age d'Or' in terug, de afspiegeling van het Paradijs, dat met zijn Elyseïsche velden in de achttiende-eeuwse tuinen in de landschapsstijl een nieuwe, krachtige impuls kreeg. Architecten als Kent en Brown moeten hem ongetwijfeld bekend zijn geweest, maar hij noemt ze niet in

386 Op Biljoen en Beekhuizen experimenteerde Van Spaen o.a. met een wasserij-watermolen.

zijn reisjournaal. Interessanter vindt hij het feit, dat met name de tuinbazen van de buitenplaatsen als echte 'jardiniers artistes' zelf een grote bijdrage leverden aan de creatie van nieuwe partijen in de verschillende parken.

Van Spaen is voor ons vooral belangrijk als Nederlander, die als liefhebber en actief 'amateur' van grootschalige tuinaanleg in staat is een vergelijking te maken tussen de Duitse, de Engelse en de Nederlandse situatie. Op een bepaalde moment verzucht hij dan ook, dat in Nederland de heren Boreel, Muilman en Hope aan hun landgenoten getoond hebben, hoeveel mogelijkheden het terrein aan 'personnes de gout' biedt, terwijl er toch nog een 'reste de Gothisme' heerst, zoals in Gelderland. Hier liggen de meeste van de kastelen -met Biljoen op de eerste plaats- 'somber verborgen binnen dichte bossen en omringd door diepe grachten'. Het lijkt er wel op alsof zij nog steeds in staat moeten zijn -zoals in de tijd der voorouders- om belegeringen te doorstaan en dat terwijl men zich toch met weinig moeite van het mooiste uitzicht kan voorzien door enkele bomen op te offeren!³⁸⁷ Die openheid, de prachtige vergezichten, het goede onderhoud, de superbe gazons, dit hele scala, in de eerste plaats om 'la belle Nature' na te bootsen, maakte het meeste indruk op Van Spaen. Daarnaast genoot hij in Engeland van de verschillende imitaties van klassieke architectuur en zag daar zelfs een Colonnade, die volgens hem in schoonheid alles overtrof wat hij in dat genre in Italië had gezien. Dit laatste aspect treedt tijdens de Engelse reis sterker op de voorgrond dan tijdens zijn Duitse reis in 1783, waar het meer de arcadische en bucolische scènes waren, die hem als ware het landschapsschilderijen boeiden.

Van Spaens tocht langs tuinen en parken in Engeland moet niet los gezien worden van zijn bezoeken aan de verschillende huizen met hun kunstschaten aan beeldhouwwerk, schilderijen, antieke munten etc. Zowel in Londen als in 'the Country' is Van Spaen zeer geïnteresseerd in deze verzamelingen, die herinneringen oproepen aan zijn Grand Tour. Hierbij noemt hij niet alleen moderne en klassieke elementen maar ook Egyptische zaken. Tijdens zijn tochten door Engeland en Duitsland is hij niet alleen geboeid door het 'pittoreske' maar ook door het 'romanesque', een woord dat hij gelijkstelt aan 'romantic' en dat soms ook een 'sublime' lading kon hebben, bijvoorbeeld wanneer Van Spaen spreekt over het effect van een waterval als een 'bel horreur'. Teruggekeerd in Nederland heeft Van Spaen na zijn reizen steeds met nieuwe inspiratie de aanleg van Beekhuizen en Biljoen voortgezet, al zou daaraan in 1795 door het ongunstige tijdsbestel een voorlopig einde komen.

387 Idem, 205. 'tristement renfermés dans des enclos d'arbres et entourés de fossés profonds (...)'; 'l'aspect le plus riant'.

Et in Arcadia Ego II

De praktijk van de aanleg op Biljoen en Beekhuizen. De ideeënwereld van J.F.W. baron van Spaen van Biljoen³⁸⁸

Huwelijk en eerste jaren in Arnhem en Biljoen

Na terugkomst van zijn Grand Tour in 1770 vestigde Johan Frederik Willem van Spaen zich al spoedig in Arnhem in een huis in de oude binnenstad, dat hij had gehuurd van de heer Umbgrove.³⁸⁹ Aangezien Van Spaen pas vanaf 1772 consequent zijn inkomsten en uitgaven heeft bijgehouden³⁹⁰, weten we weinig van zijn activiteiten tussen 1770 en 1772. Vanuit dit huis in Arnhem vervulde hij zijn eerste ambten als gecommiteerde ter Generaliteit en Ambtsjonker van Rheden en trad hij op 20 oktober 1772 in het huwelijk met Sara Johanna des H.R. Rijksgravin van Hogendorp, dochter van des H.R. Rijksgraaf Mr. Gijsbert van Hogendorp en van Maria Elisabeth Radermacher. Haar vader was al overleden toen zij nog zeer jong was; later was haar moeder hertrouwd met de tien jaar jongere W. H. C. baron van Lynden van Blitterswijk. Met Van Lynden maakte Van Spaen verschillende reizen. Sara Johanna van Hogendorp bracht enig bezit aan land en aandelen mee.³⁹¹ Gecombineerd met de toelage, die Van Spaen van zijn moeder ontving en enkele andere inkomsten werd het jong gehuwde paar hierdoor in de gelegenheid gesteld om een behoorlijke staat te voeren. Die inkomsten bedroegen voor 1774 ruim 8000 gulden, waarvan hij aan huur van het huis van Umbgrove f 561-5-0³⁹² uitgaf, aan de tuin f 260-16-0 en aan reizen en

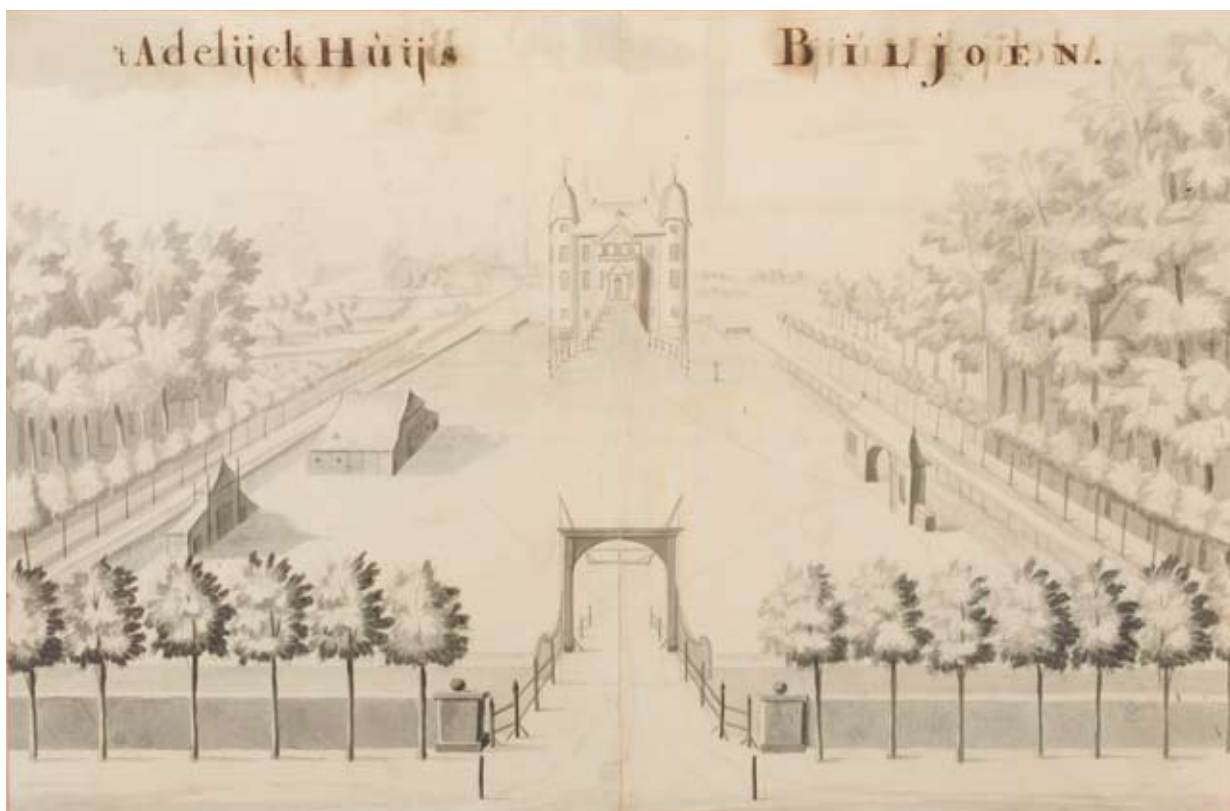
388 Belangrijke delen van dit hoofdstuk zijn de vrucht van een jarenlange gelukkige en inspirerende samenwerking van de auteur met Ulbe Martijn Mehrtens. De paragraaf 'Eden van Gelderland en Geldersch Arkadia' is voor een belangrijk deel ontleend aan Martijn Mehrtens' bijdrage in de bundel *Nederlandse Tuinen in de Achttiende Eeuw* (Mehrtens 1987).

389 Dit huis zou op de hoek van de Bakkerstraat en de tegenwoordige Bentinckstraat gelegen hebben.

390 *Boek van ontvangst en uitgave van J.F.W. van Spaen beginnende met zijn huwelijk 14 oktober 1772 en eindigende met December 1792 aanvang der Fransche Revolutie*; FASB nr. 181, in het vervolg aangeduid met Rekeningenboek I.

391 Van Spaen geeft aan het begin van zijn eerste rekeningenboek een overzicht van het bezit aan aandelen en land van zijn vrouw, dat er op neer komt, dat zij een vermogen van ongeveer f 30.000 ten huwelijk aanbracht.

392 Bedragen in guldens - stuivers - penningen. 1 gulden = 20 stuivers; 1 stuiver = 16 penningen

‘bellecheres’ f 319-8-0.³⁹³ Andere grote posten waren het dagelijkse huishouden (f 1438-7-0) en met name ‘meubilen en huisraad’ voor f 2190-4-0.³⁹⁴

Het bestedingspatroon veranderde aanzienlijk, toen hij in 1776, na het overlijden van zijn moeder, erfgenaam werd van Biljoen en Beekhuizen en verschillende andere goederen. Waarschijnlijk woonde zijn moeder tot haar dood min of meer permanent op Biljoen. Na de dood van haar man in 1764 – hij was toen nauwelijks 54 jaar oud – zal zij waarschijnlijk niet veel aan het huis en het park veranderd hebben.³⁹⁵

3.1 ‘t Adelyck Huijs Biljoen, de oudste aanleg van Biljoen, afgebeeld op een anonieme vogelvluchttekening uit de eerste helft van de achttiende eeuw. Rond huis en voorplein lag een gracht in formele trant, aan de buitenzijde gedeeltelijk door rechte lanen omzoomd.

De bronnen voor de geschiedenis van Biljoen en Beekhuizen

Voor deze studie van het park van Biljoen en Beekhuizen is gebruik gemaakt van diverse soorten kaarten, zoals opmetingen, topografische kaarten en ontwerpen. Ook zijn er diverse afbeeldingen gemaakt, die belangrijke taferelen van Biljoen en Beekhuizen weergeven. Met name de gravures van Christian Henning nemen hierbij een belangrijke plaats in; een set van die afbeeldingen gaat vergezeld

393 In de jaren na zijn huwelijk deed Van Spaen grote uitgaven aan meubelen en huisraad. Zo besteedde hij in 1773 voor f 2587-18-8 hieraan; hieronder bevonden zich o.a. twaalf houten fauteuils, waarvoor hij per stuk f 8-3-4 betaalde aan Sabbé, 1773, 11 december: ‘Aan Sabbé voor 12 houten fauteuils a f 8 3/4 ‘t stuk en voor ‘t opvullen van een f 11.-.-: f 116.-.-’ FASB, nr. 183.

394 Op 20 december betaalde hij nog eens f 36.-.- aan Sabbé voor een Ottomane, aan Hensen f 31-10-00 voor zes speel tafels en f 66.-.- voor twaalf matten stoelen aan Kuipers, Idem.

395 Alexander Diederik baron van Spaen, 27 juni 1710-30 augustus 1764, op 18 augustus 1744 gehuwd met Elisabeth Anna Maria van Riebeeck, * 12 maart 1725, † k. Biljoen 14 juni 1776.

van een korte beschrijving. Deze gegevens worden aangevuld door verschillende beschrijvingen, reisverslagen etc., waarin bezoekers hun ervaringen hebben neergelegd. De belangrijkste daarvan is de speciaal voor Biljoen en Beekhuizen geschreven gids van I.A. Nijhoff, *Geldersch Arkadia of Wandeling over Biljoen en Beekhuizen*, waarin men als het ware aan de hand van Van Spaen wordt meegevoerd en men het park door zijn ogen ondergaat.³⁹⁶

Daarnaast komt de belangrijkste informatie uit de kasboeken, die bewaard zijn gebleven, met vele gegevens betreffende de parkaanleg. Dikwijls is echter niet duidelijk waar precies de werkzaamheden plaatsvonden. Aanvankelijk werd veel uitgegeven aan de tuin in Arnhem, maar na enkele jaren concentreerde Van Spaen zich toch vooral op Biljoen en alles wijst erop, dat hij en zijn vrouw een groot deel van het jaar daar gingen doorbrengen.

De eerste fase van de landschapstijl op Biljoen en Beekhuizen, de aanleg tot 1783

Johan Frederik Willem baron van Spaen van Biljoen kreeg in de jaren na de terugkeer van zijn Grand Tour in 1770 naar wij aannemen al spoedig de zorg voor het kasteel en het landgoed Biljoen bij Velp door zijn moeder overgedragen. Uit Van Spaens rekeningen blijkt, dat hij zich voor haar overlijden al enigszins met Biljoen en Beekhuizen bemoeide. Zo deed hij in 1774 een betaling voor 20 pond dennenzaad³⁹⁷, waarbij het waarschijnlijk om Beekhuizen ging. In dat jaar betroffen de totale betalingen voor de tuin, zoals gezegd, f 260-16-0, waarbij we kunnen aannemen dat het gaat om de tuin in Arnhem. In 1774 en 1775 zijn de uitgaven voor 'de tuin' aanzienlijk hoger. Over het hele jaar 1775 bedroegen deze nu f 2.573,- en 3 stuivers.³⁹⁸ De grootste post hiervan, f 1806-10-8, wordt op 31 januari genoteerd en zal derhalve waarschijnlijk vooral op 1774 slaan. In 1776 zien we dan dat hij onder de verzamelpost 'Onderhoud en Amelioratiën aan den Arnhemschen tuin en andere landgoederen' f 1.101,- noteert. 1776 is ook het jaar waarin zijn moeder overleed, waarna Van Spaen Biljoen kreeg toebedeeld; zijn broers en zusters moest hij daartoe uitkopen.

Van Spaen had al vroeg belangstelling voor interieurkunst en tuinarchitectuur, zoals blijkt uit de brief van 30 juni 1769 - Van Spaen is dan 24 jaar oud - aan zijn moeder, geschreven tijdens zijn Grand Tour door België, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland en Italië: Hij zond haar plattegronden en gezichten van de mooiste plaatsen en indien zij dat wenste, kon hij er ook nog gedrukte ont-

396 I.A. Nijhoff, *Geldersch Arkadia of Wandeling over Biljoen en Beekhuizen*, eerste druk, 1820.

Over het auteurschap van de *Geldersch Arkadia* zie Mehrrens 1987, 69, noot 4 en 5. Als aanvulling hierop kan vermeld worden, dat in de eerste uitgave als uitgever vermeld wordt 'Te Arnhem, bij Paulus Nijhoff, MDCCCXX'. In het exemplaar berustende op de Koninklijke Bibliotheek (cat. nr. 1162 B 161) is met hand bijgeschreven: 'Verklaar ik ondergeteekende, dat dit werkje, ter myner drukkerij gedrukt en door my uitgegeven is Arnhem, den 14 July 1820. P. Nijhoff'. De tweede en derde editie verschenen in 1821 en 1825. Zonder verdere vermelding in de tekst wordt in het vervolg naar de eerste editie verwezen. Het is goed mogelijk, dat de eerste editie van *Geldersch Arkadia* gedrukt werd ter gelegenheid van het bezoek van de Kroonprins, de latere koning Willem II, aan Biljoen op 5 augustus 1820. In zijn kasboek noteert Van Spaen namelijk op 17 augustus 1820: 'Aan Canoneurs en musicanten by de fete aan den Prins van Orange den 5 op Biljoen gegeven buiten de kosten van déjeunée of diné en grote quantiteit wyn' l not n 99 f 99,-'. F.A. Van Spaen-Biljoen, nr. 182, onder 1820.

397 Rekeningenboek I, 14 november 1774.

398 Rekeningenboek I, recapitulatie 1775.

werpen van de meest moderne schoorsteenmantels, lambriseringen, parterres en tuinen bijdoen; bordessen vond men niet.³⁹⁹ Het hierop volgende jaar stuurde hij vanuit Venetië platanen, populieren en treurwilgen naar Biljoen. Volgens hem kwamen deze laatst genoemde bomen veel langs de Nijl voor. Treurwilgen, die volgens hem in visueel opzicht het effect van een waterval sorteerden, achtte hij bij uitstek geschikt om langs de waterkant te planten.⁴⁰⁰ Het is dan ook niet verwonderlijk, dat hij zich spoedig aan de verfraaiing van huis en park ging wijden, zodra hij daartoe de gelegenheid kreeg.

Om een indruk te krijgen, wat het bezit bij Biljoen en op Beekhuizen in die tijd ruimtelijk inhield kunnen we de Brouillonkaart raadplegen. Het gebied ten noorden van de weg van Arnhem naar Zutphen betreft Beekhuizen. Dit terrein, dat veruit het grootste deel van de aanleg in beslag nam, steeg geleidelijk in noordelijke richting en had een heuvelrug met drie toppen aan de zuidkant, langs de weg van Arnhem naar Zutphen, te weten de Sterrenberg of Keienberg, een berg waar 16 rechte lanen elkaar op de top ontmoetten, de Ossenberg en de hoogste van de drie, het Amfitheater, zo genoemd vanwege haar boogvorm, met aansluitend de Michelsberg.

3.2 Brouillonkaart met het terrein rond het kasteel Biljoen en Beekhuizen. Het gebied aan weerszijden van de weg van Arnhem naar Zutphen. Beekhuizen, dat veruit het grootste deel van de aanleg in beslag nam, steeg geleidelijk in noordelijke richting en had een heuvelrug met drie toppen aan de zuidkant, de Sterrenberg of Keienberg, de Ossenberg en de hoogste van de drie, de Michelsberg met het Amfitheater (noorden links).

399 Brief gedateerd 30 juni 1769. 'Je vous enverrez les plans et les vues des plus beaux endroits que nous avons vue et si vous souhaitez je pourrai y joindre des desseins imprimés [de] cheminée, lambris, parterres et jardins les plus à la mode. On n'en trouve point de perrons.' FASB, nr. 91.

400 Brief gedateerd 5 juni 1770 (Triest): 'J'ai laissé ordre à Venise qu'on m'envoyait vers l'automne des plantes de peuplier de platanes et de Orientales. Ce dernier vous plaira beaucoup. Il croit en quantité sur les bords du Nil en Egypte et ressemble naturellement a une cascade. In n'y a point d'arbre qui fasse un aussi joli effect le long de l'eau...', FASB, nr. 91. Waarschijnlijk bedoelde Van Spaen met 'Saulle Orientale' de Salix Babylonica, vergelijk Boom 1982, 137.

Het terrein werd van noord naar zuid door een beek doorsneden, die uitkwam in de slotgracht van kasteel Biljoen. Ten zuiden van de weg lag Biljoen, omgeven door een patroon van rechte lanen. Het van oorsprong 16de-eeuwse huis, in de tweede helft van de 17de eeuw tot een centraalbouw met vier hoektorentjes verbouwd, ligt op de kaart in een barok grachtenstelsel; hier en daar was al een aanzet tot enkele veranderingen van de aanleg in landschapsstijl gegeven. Ten westen van de gracht van Biljoen is op de kaart al een typische onregelmatig gevormde waterloop ingetekend, die bij de Biljoense watermolen ontsprong en in het niets eindigde. Op Beekhuizen zijn op het terrein slingerpaden te zien, lijkt in het hart van het gebied een vijver in landschapsstijl te zijn aangelegd en is de loop van de beek vermoedelijk grilliger gemaakt dan haar oorspronkelijke beloop was. De kaart geeft aan dat over het gehele terrein van Biljoen en Beekhuizen in deze tijd veranderingen in de aanleg plaats hadden gevonden, maar deze waren fragmentarisch van karakter en over het geheel genomen domineerde nog het patroon van rechte lanen.

Van de oudste aanleg van Biljoen is weinig bekend. Op een anonieme vogelvluchttekening uit de eerste helft van de achttiende eeuw staan huis en voorplein vanuit het westen weergegeven. Rondom beide lag een gracht in geometrische trant, die aan de buitenzijde gedeeltelijk door rechte lanen met nog jonge bomen werd omzoomd.⁴⁰¹ In deze tijd maakte Cornelis Pronk een tekening van Biljoen (1731). Hierop staat het huis vanuit het noordwesten afgebeeld. Van de omgeving is niet veel meer te zien dan de vijver, omzoomd door bomen waarvan een aantal in laanverband stond.⁴⁰²

Ruim tien jaar later maakte ook Jan de Beijer een tekening van Biljoen (1744), vanuit het zuidwesten.⁴⁰³ Hierop is de omgeving veel opener en ongecultiveerder weergegeven. Waar men bij de anonieme vogelvlucht nog een geometrische vijveromtrek bespeurt, die ook bij Pronk vermoed kan worden, geeft De Beijer niet meer dan een met riet omsloten waterpartij. Laanbomen ontbraken grotendeels. Ook wat het huis betreft is er een aantal verschillen tussen de tekening van Pronk en De Beijer, die niet alleen te verklaren zijn uit wijzigingen of toevoegingen. Zo verschilt de vorm van de schoorstenen op beide tekeningen en is het uitgebouwde voorportaal op de tekening van De Beijer ogenschijnlijk dieper en lager dan op die van Pronk.

Uit de beschrijving die de Tegenwoordige Staat (1741) geeft, kunnen wij opmaken dat er niet lang voor het verschijnen van dit deel veranderingen aan huis en park hebben plaatsgevonden:

‘ (...) Het is een zeer aanzienlyk vierkant nieuwerwets gebouw, hebbende op ieder hoek eenen ronden Tooren, en leggende midden in eenen Vijver: over welken eene sierlyke steenen brug legt, rustende op drie boogen. Eer men aan deze brug komt, moet men, langs eene ophaalbrug, over eene buiten-graft gaan. Tot het Huis behooren fraaye nieuw aangelegde Tuinen en Plantaadjen. Bij Billion stond wel eer een ond adelyk huis, Haag geheeten. ‘t

401 Anoniem, ‘t Adelyck Huijs Biljoen’, tekening pen en penseel in bruin en grijsblauw, ca. 1730-1740, Gemeente Museum Arnhem, nr. GM 12596.

402 C. Pronk, ‘t Huis Biljoen bij Velp’ 1731, Universiteit Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis, nr. P. 302-II-N27. In de gewassen tekening staat met pen, grijs: 1734. Dit komt niet overeen met de datum in Pronks reisboekje. Reisverhaal C. Pronk, 1731. Gemeente Archief Amsterdam, Part. Arch. 172, nr. 349. (Afschrift door J.F. Backer, ca. 1928).

403 J. de Beijer, ‘Het Huys Billioen 1744’. Tekening pen en penseel in grijs, Gemeente Museum Arnhem nr. GM 9684.

*Gene 'er nog van overgebleeven is, dient tot een Tuinmans wooning van Billion. Ook staat hier omtrent het oud adelyk huis Overhaage aan een beekje, 't welk verscheiden watermolens doet omgaan. De heer Alexander, Diderik, baron van Spaan, is tegenwoordig heer van Billion en Overhaage.*⁴⁰⁴

Er zijn twee kaarten, die een enigszins gedetailleerd beeld van de geometrische aanleg van Biljoen en Beekhuizen geven: de Hottingerkaart en de reeds genoemde Brouillonkaart. Beide kaarten geven een goed inzicht in het geometrische lanenpatroon rond het huis Biljoen en elders op Biljoen en Beekhuizen.

3.3 Jan de Beijer, Het Huys Billioen, tekening van Biljoen, 1744, vanuit het zuidwesten. Hierop is de omgeving open en ongecultiveerd weergegeven.

3.4 De Hottingerkaart, getekend en opgemeten door Van Hooff (1783) geeft evenals de Brouillonkaart een goed inzicht in het geometrische lanenpatroon op Biljoen en Beekhuizen (noorden links).

404 *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, (3), 1741, 514-515.

De Hottingerkaart, getekend en opgemeten door Van Hooff, is 1783 gedateerd, maar moet eerder zijn gemaakt, gezien enkele details op de kaart, die in 1783 niet meer met de werkelijkheid overeenstemden. Zo staat de oprit naar de voorburch van het huis nog loodrecht getekend op de ingangspartij van het huis aan de westkant, terwijl in 1783 de oprit is verlegd.⁴⁰⁵ In plaats van het huis recht van voren te benaderen, moet men nu eerst om de voorburch heen en bereikt men Biljoen vanaf de zijkant. Deze benadering is typisch voor de landschapsstijl; daarnaast hangt de verlegging van de toegang tot de voorburch ook samen met de loop van de beek op het terrein ten westen van het huis.

Deze veranderingen zijn wel weergegeven op de Brouillonkaart, waardoor vastgesteld kan worden dat deze kaart ná april 1783 is gemaakt. Verder is de Brouillonkaart vermoedelijk niet ná 1784 gemaakt, in ieder geval niet na een ontwerp uit 1784, dat waarschijnlijk door J.G. Michaël (1738-1800) werd vervaardigd en waarin onder meer de oevers van de slotgracht van Biljoen een onregelmatig verloop hebben gekregen.⁴⁰⁶ In het begin van de jaren tachtig van de achttiende eeuw, nadat de opmeting en tekening van de Hottingerkaart heeft plaatsgevonden, is het restant van de geometrische buitengracht ten noorden van Overhagen tot een grote vijver in landschapsstijl vergraven; op de Brouillonkaart kan deze vernieuwing waargenomen worden.⁴⁰⁷

Tussen 1808 en 1810 is in opdracht van koning Lodewijk Napoleon een gedeelte van de omgeving in kaart gebracht. Deze cartografische weergave was een onderdeel van een groter project, dat er op gericht was een traject van wandelwegen rond Arnhem uit te zetten. Dit project is nooit gereed gekomen, maar er is wel onder meer een kaart gemaakt waarop de aanleg van Biljoen en Beekhuizen redelijk gedetailleerd is weergegeven.⁴⁰⁸ In vergelijking met de Brouillonkaart zijn er op de kaart, die tussen 1808 en 1810 gemaakt is, verschillende veranderingen vast te stellen. Zo is de partij rond het huis Biljoen min of meer in overeenstemming met het plan van Michaël in landschapsstijl aangelegd. Op de kaart zijn in de slotgracht ten noorden van het huis twee eilanden uitgespaard. Biljoen en Overhagen blijken door een aanleg in landschapsstijl ruimtelijk met elkaar verbonden te zijn. De oprijlaan van Overhagen is op de kaart, afgezien van een klein fragment, niet meer zichtbaar. De bomen van de laan zijn waarschijnlijk omgehakt om vanuit diverse plaatsen in het park weidse gezichten te creëren. Ook is de brug naar het voorplein weer verplaatst van de zuidzijde naar de westzijde van het voorplein, loodrecht op de ingangsfacade. De vijver op

405 In het rekeningenboek I staat op 10 april 1783 onder meer het volgende credit geboekt: '(...) verandering van de opkomst, timmer en metzelwerk mede begrepen (...)'.

406 Kaart van een ontworpen parkaanleg om het kasteel Biljoen, waarschijnlijk door J.G. Michaël, 1784, HAB, Kaartenlijst nr. 15.

407 Het meest zuidelijke gedeelte van Biljoen wordt door het grondplan van het voormalige goed Overhagen in beslag genomen, waarvan het huis al bij de aankoop door Frederik Willem van Spaen in 1711 was verdwenen maar waarvan de familie Van Spaen de aanleg van het grachtenstelsel en binneneiland heeft gehandhaafd. Op het binneneiland lagen Van Spaen's moestuin en boomgaard en was de tuinmanswoning gevestigd. Ten dele is de aanleg van Overhagen al in landschapsstijl veranderd. De twee oorspronkelijk rechthoekige vijvers langs de voorzijde zijn tot een grote vijver met slingerend oeververloop vergraven. Zie ook Mehrrens 1987, 56.

408 Kaart van 'De buitenwerken der stad Arnhem, ingevolge Decreet van Zijne Majesteit den Koning 1808, aan deszelfs Gemeente Bestuur overgegeven zijnde zijn voorgesteld overeenkomstig het geaprobeerd Project van de verandering derzelve in wandelingen. De Executie daarvan is in 't jaar 1810, nadat dezelve reeds verre gevordert was, gestaakt.' NA, 4.O.S.K. V.10.

Beekhuizen, ten westen van de brede Beukenlaan⁴⁰⁹ die loodrecht in de as op de westgevel van het huis Biljoen lag, lijkt op de kaart van 1808-1810 groter van omvang dan de schetsmatig aangeduide vijver op de Brouillonkaart.

Behalve het Kadastrale Minuutplan uit 1817 is ook een overzicht van een belangrijk deel van de parkaanleg van Biljoen en van Overhagen door J.D. Zocher jr. uit het begin van de jaren twintig van de negentiende eeuw een belangrijke bron uit die periode. De kaart van J. Willemse uit 1823 biedt aansluitend daaraan een overzicht van de uitgestrekte aanleg van Beekhuizen als wandelgebied met zijn talrijke gezichtspunten, fabriekjes en paviljoens.

In 1777 wordt aan Wesselink betaald 'voor 't dekken van de Chineesche Tempel, fonteynen en cascades *f* 1-11-'. Vanaf 6 maart 1777 worden de dagloners op Biljoen betaald voor 'gruppen in de Parkweid', hetgeen zoveel zal betekenen als het graven van greppels. Wellicht kan dit 'gruppen' in verband gebracht worden met het graven van de kronkelende beek die staat ingetekend op de Brouillonkaart in het terreingedeelte ten westen van het huis. Ook in de komende jaren wordt het 'gruppen' regelmatig vermeld. In 1777 wordt ook melding gemaakt van het poten van beuk langs de vijvers en in de berceau, vier eiken in de allée voor 't huis en van kastanje in 't park voor de gezamenlijke kosten van *f* 2-3-. Over de ligging van het 'park' waarmee kennelijk niet het gehele terrein bedoeld wordt, biedt de Brouillonkaart geen uitsluitsel; misschien wordt het door lanen omsloten gedeelte ten noorden van het huis zo aangeduid, waarin ook Nederhagen ligt en waarin zich een kleine badvijver bevindt. De 'parkweid' kan daar dan naast liggen en identiek zijn aan de later genoemde Diergaarde of Hertenkamp. Van de berceau weten we iets meer. In de rekening over 1778 komen namelijk twee posten voor, de een (31 maart) vermeldt het 'inpoten van de geweze berceau' voor *f* 51-17-8 en de andere (1 mei) 'inpoten van de Overhagense berceau' voor *f* 6-10-. Wanneer wij deze gegevens vervolgens combineren met de Brouillonkaart, dan zou de laan die ten oosten van Overhagen d.m.v. twee gearceerde lijnen staat aangegeven en die in het zuiden eindigt bij een gebouwtje deze berceau kunnen zijn. Andere posten die met het park te maken hebben zijn o.a. (31 oktober) 'voor 't scheren van de kleine heggen in den N H *f* 13 (...) een gedeelte van de heg om de cingel *f* 3-5-, modderen van de gracht *f* 100-4-8'. Tevens wordt voor 106 pond dennenzaad aan D. Fuldner betaald, die waarschijnlijk voor een groot deel gebruikt werd voor de beplanting van het heuvelgebied de Keienberg, Ossenbergh, Amfitheater en Michelsberg en voor het overige terrein van Beekhuizen, dat afgezien van een lichte graad van bebossing, voornamelijk uit hei bestond en eigenlijk alleen voor jacht en schapenbeweiding werd gebruikt.⁴¹⁰ Uit deze posten voor dennenzaad blijkt dat Van Spaen zich niet alleen richt op de verfraaiing van park en tuin, maar zich ook

409 Nijhoff 1825, (derde editie), 12. De eerste (1820) en tweede (1821) editie noemen 'eene lange laan', 10.

410 De Geometrische Caart van de landereijen van den Tient geleege onder het kerpsel Velp in het Ampt van Reeden door J.G. Berger uit 1773, [Het Kaartboek van Rosendael] (GA 0525-4001) geeft gedetailleerd het plan van de nog niet door bosbouw gecultiveerde Keienberg weer. Het eerste bedrag voor de aankoop van Weymouth Pinezaad (Rekeningenboek I, 4 november 1782) en Larixzaad (4 november 1782 en 1 januari 1784), id. Uit de kasboeken blijkt verder dat er regelmatig gaten in het heuvelgebied zijn gegraven voor het poten van dennenbomen, bijvoorbeeld op 1 mei 1781 'voor 8860 gaten voor dennen', 3 juni 1781 'voor 4820 gaten tot dennen', 1 januari 1783 '130 gaten op den berg' en 31 maart 1784 '352 gaten', id.

met het 'nuttige' aspect actief bezighoudt. Uiteindelijk moest het landgoed ook geld opbrengen voor zijn instandhouding; Van Spaen moest jaarlijks alleen al grote bedragen fourneren om zijn broers en zuster uit te kopen.

Het jaar 1778 geeft wat het park betreft nog geen grote veranderingen te zien. In dit jaar worden 'voor verscheide reparaties zo op 't huis als aan de boerehuizen' *f* 30 - en 'voor 't maken van een hank' (kreek of wiel) *f* 8- en 'voor een coepel na aftrek van in avance betaald *f* 50 -' *f* 206-6- vermeld. Verder blijkt in dit jaar de ophaalbrug nog te bestaan, zoals uit de vermelding van het 'oververven van de ophaalbrug *f* 14 - ' vastgesteld kan worden. Andere interessante posten zijn: ' 't olyen van de groene latten in 't park *f* 25-17-', 'scheren en schoffelen etc. *f* 23-10-8 ' waaruit het geometrische karakter van het park nog kan blijken. Ook worden de 'kosten van 2 reizen na het Loo *f* 5-12-' en 'straten agter 't nieuwe gebouw a 9 st. daags *f* 2-18-8' vermeld. Dit 'nieuwe gebouw' kan slaan op het bijgebouw op de voorburcht dat in 1791, tijdens de reis van Van Spaen door Engeland, is afgebrand. Op de Brouillonkaart staat dit stalgebouw echter niet aangegeven. Een bijzondere plaats neemt de post 'Aan Moutsché voor een plan v. Ringenberg *f* 15 -' in.⁴¹¹

In 1779 vinden wij weer een aantal posten die op de aanleg van het park slaan. Er wordt geld uitgegeven aan 't duiveslag in 't park' (31 januari), 'voor 't inpoten' langs de vijver' en voor 'de plaats van eenige gestorven bomen' en voor 'het opmaken van de weg voor 't huis' (1 maart). In dit jaar is ook de parkweide verbeterd en vergroot (31 maart). In 1780 wordt er afgeplagd in de 'Fijne Denne Allee' (31 januari) en gepoot en gegraven op 't Nieuwe Land'.

In hetzelfde jaar vraagt Van Spaen aan de geërfden van een veld dat bij Worth-Rheden hoort en dat aan Beekhuizen en Biljoen grenst, om over een deel van dat veld particulier te kunnen beschikken. Van Spaen wil dit gedeelte gaan bewerken, niet alleen 'tot verfraeyng der wandelingen, maer ook tot het verschaffen van werk aen veel personen gedurende het winter seizoen'.⁴¹²

Voor de Grote Zaal op Biljoen, waaraan vanaf oktober 1780 tot in 1782 gewerkt is, en die hierna besproken zal worden, liet Van Spaen een aantal bomen rooien (1 november 1780).

Behalve de regelmatige aankoop van zaad voor naaldhout en het poten op de Nieuwe Berg (Beekhuizen), vinden wij in 1781 in de rekeningen vermeld: het Amphitheater (maart 1781), de nieuwe stal (nov. 1781).

In 1782 wordt de 'wandeling langs de beek' aangelegd (31 jan., 1 maart, 1 april) en zijn er tafels voor het paviljoen aangeschaft. Waarschijnlijk slaan deze posten op het open paviljoen (salon) in Beekhuizen, dat in die tijd gebouwd is.

411 Naar deze Moutsché en zijn bemoeienissen met Van Spaens bezitting in Kleefsland is nog geen nader onderzoek ingesteld, zodat niet duidelijk is of het hier gaat om een architect, een tuinarchitect of wellicht een landmeter. Het is denkbaar dat met Moutsché de Amsterdamse kweker, landmeter en architect Johannes Montsché of Montsche (1734–1799) bedoeld wordt. Meer over Montsche in Van der Does 2012, 30-37.

412 HAB, nr. 66.

Wat Biljoen betreft, wordt in 1783 gegraven aan 'de weide in 't park' (28 febr.), is de 'opkomst' (oprit direct naar het huis) veranderd (10 april) en worden er bomen gerooid in 't park' (1 dec.). Op Beekhuizen wordt ingepoot en voor 'Het nieuwe werk aan de cascade' (april) betaald; in dit jaar vinden er grote betalingen plaats 'aan 't Nieuwe Werk' (april, mei, aug., sept., november).

Uit de Hottingerkaart kan worden afgelezen, dat in het gedeelte direct ten noorden en zuiden van het huis, waar opgaand geboomte is ingetekend, slingerpaden zijn aangelegd. Op de Brouillonkaart is in de buurt van het zogenaamde Amfitheater⁴¹³ in de oostelijke hoek van Beekhuizen het begin van een aanleg van slingerpaden te zien. Ook in de noordelijke hoek van Beekhuizen⁴¹⁴, ongeveer in de buurt waar de voornaamste beek ontspringt, die via Beekhuizen de gracht en waterlopen van Biljoen voedt, is een verloop van slingerpaden zichtbaar. Vaag en slechts ten dele staat de omtrek van de grote vijver op Beekhuizen, ten noorden van de Keienberg aangegeven.

Van Spaen geeft van al deze activiteiten een recapitulatie aan het eind van de jaarrekening over 1783: 'N.B. Zedert 1776 tot ultimo 1783 heb ik minder opgenomen of aan effecten vercocht, hier onder begrepen al 't vercochte opgaande hout tot 1783 inclus, dan afgelost f 1111-19-: ofschoon ik in dien tijd buiten den aankoop van bouwerij en van veel meubilen de landgoederen considerabel heb geamelioreert, grote plantages aangelegd en aan de verbetering en verciering van 't huis Biljoen meer dan f 5000 -: besteed heb gehad. De kosten zedert 1776 tot 1 januari 1784 aan nieuwe plantages en verbetering van akkermaal te Biljoen aangewend bedragen zig f 4639-19-:, en tot verbetering van 't wyland f 3082-12-: Ook is 't opgaande hout in die tusschentijd veel in wasdom en dus in waarde toegenomen.'⁴¹⁵

Er zijn geen aanwijzingen gevonden die er op wijzen dat Van Spaen in de periode 1777-1783 voor zijn plantactiviteiten op Biljoen en Beekhuizen de hulp heeft ingeroepen van een tuinarchitect, zodat wij voor de eerste fase van de aanleg kunnen aannemen, dat hijzelf hierbij een centrale rol speelde.

De tweede fase van de landschapsstijl 1784-1795. J.G. Michaël en J.D. Zocher sr.

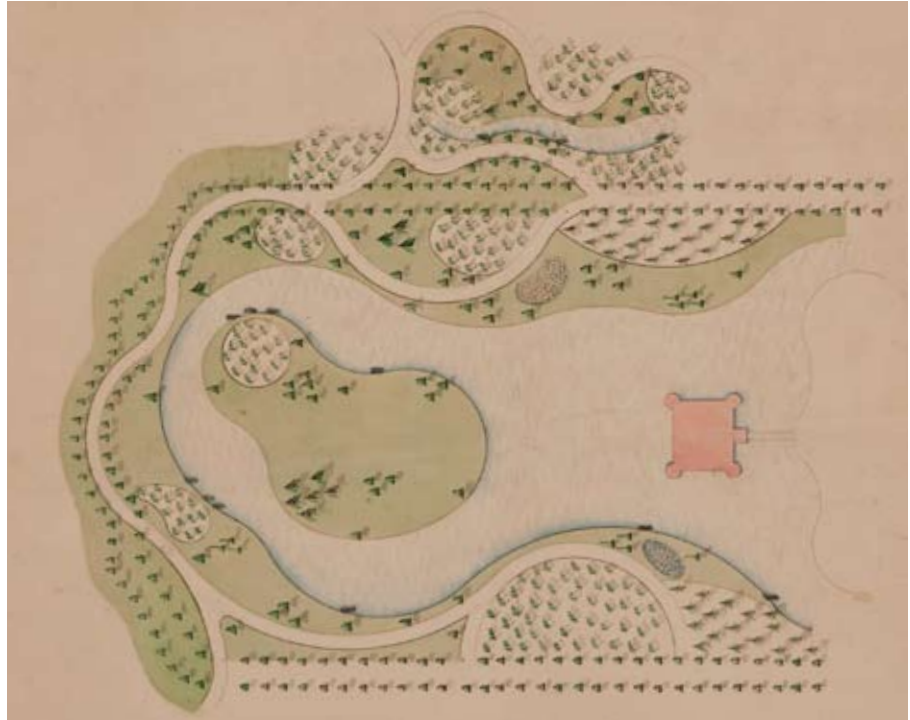
Nadat er al enkele jaren lang verschillende werkzaamheden aan het park hadden plaatsgevonden, wordt in augustus 1784 voor het eerst de naam van een architect genoemd, en wel die van J.G. Michaël (1738-1800). In de rekeningen wordt de post 'voor Engelsche gewassen' vermeld, die Michaël vermoedelijk van zijn eigen kwekerij Rozenstein te Velsen leverde. Van Spaen had al eerder van hem gehoord, zoals blijkt uit het verslag van zijn reis door Duitsland, die hij in 1783 ondernam. Of Van Spaen met het werk van Michäel in Nederland bekend was, bijvoorbeeld met zijn ontwerpen voor de Kennemer buitenplaatsen Oud Berkenrode en Beeckestijn, is niet bekend. Wat dat betreft is het wel aan te nemen dat hij, die goed op de hoogte was van de staat van tuinaanleg in Frankrijk, Italië en Duitsland en 1791 ook Engelse tuinen en parken door eigen aanschouwing leerde kennen, de ontwikkelingen op dit gebied in Nederland

⁴¹³ Op de Brouillonkaart met e. en h. aangeduid.

⁴¹⁴ Vak d. op de Brouillonkaart.

⁴¹⁵ 'Recapitulatie van eenige posten van Ontfang' 1783, Rekeningenboek I.

3.5 Aanleg rond het huis Biljoen, ongesigneerd en ongedateerd plan voor de vijver en omgeving in landschapsstijl, J.G. Michaël of J.D. Zocher sr., 1784?, mogelijk later (noorden onder).

goed volgde. Zo staat bij 1784 een bedrag in het kasboek vermeld voor een tourtje naar Beverwijk en Den Haag. Mogelijk heeft hij toen enkele Kennemer buitenplaatsen en de buitenplaatsen rondom Den Haag bezocht.

Het Huys ten Donck te Slikkerveer kende hij uit eigen ervaring van een bezoek in 1788. Verder noemt hij in zijn reisjournaal van de Engelse reis de werkzaamheden op dit gebied van Hope [Henry Hope op Welgelegen], Boreel [Jacob Boreel jr. op Elswout; Boreel sr op Beeckestijn was toen reeds overleden] en Muilman [Pieter Muilman, Oosterduyn]. Zeker is in ieder geval dat hij in 1783 verrukt was van Michaël's werk bij de badplaats Pyrmont.

In 1784 wordt in de rekeningen het 'Eyland in de vyvers' genoemd en een groot bedrag aan de architect Michaël genoteerd, f 267-15-0. In eerste instantie ligt het voor de hand om deze vermelding te koppelen aan het ontwerp voor een aanleg in landschapsstijl van de vijver en omgeving van Biljoen uit die tijd.⁴¹⁶ Tegenwoordig wordt ook wel verondersteld dat dit ontwerp van later datum zou zijn en van de hand van J.D. Zocher sr., de schoonzoon van Michaël. 'Het eyland in de vijvers' zou dan mogelijk slaan op het moestuincomplex op het eiland van Overhagen.⁴¹⁷ Qua tekenstijl is de overeenkomst met het werk van Zocher sr. inderdaad opvallend. Het is niet uit te sluiten, dat schoonzoon Zocher het ontwerp voor zijn schoonvader tekende. Wat het 'eiland in de vijvers' betreft is men in eerste instantie toch geneigd om die benaming op het eiland, afgebeeld op het ontwerp, te laten slaan. Wellicht kan de datering van het vroegste schilderij, waarop het eiland staat afgebeeld, helpen dit puzzel op te lossen. Het werd gemaakt door A.F. Dona (1802-1877). In feite gaat het om

416 Kaart van een ontworpen parkaanleg om het kasteel Biljoen, [J.G. Michaël, 1784, mogelijk J.D. Zocher sr.], Huis Biljoen K15, inv.nr. 136, 0552-K15. Ongedateerd, ongesigneerd.

417 SB4 2009, 41, noot 34.

één van de eilanden in de vijver, aangezien er op de vroegste kaarten een tweetal eilanden wordt getekend, in plaats van één. De beplanting op het eiland maakt een volwassen maar nog niet overrijpe indruk.⁴¹⁸

Het ontwerp betreft met name de aanleg rond de vijver van kasteel Biljoen, die zijn geometrische vorm verloor en omgevormd werd tot een waterpartij met onregelmatig verlopende oevers, slingerpaden, bospartijen met opgaand hout en bloeiende heesters. Ook heeft Michaël zowel loof- als naaldhout aangegeven. Centraal in de vijver ligt een onregelmatig gevormd eiland dat in noordelijke richting iets smaller toeloopt. Opvallend is het feit, dat Michaël de lanen, die de oude formele contouren van de vijver begeleidden, in het ontwerp gehandhaafd heeft, gedeeltelijk als laan en gedeeltelijk als bosschages, waar de meer slingerende wegen doorheen lopen. Hoewel vanuit het huis wel een zicht over het eiland is gepland, betekende de handhaving van deze oude lanen, dat er vanuit het huis in noordelijke richting, dus over de vijver, geen vergezicht buiten het park werd gerealiseerd. Aan de oostzijde van het park, dus in de richting van de IJssel, geeft het ontwerp van Michaël nog een kleine partij in landschapsstijl met een langwerpige, licht slingerende vijverpartij aan. Hieraan lag waarschijnlijk de wasmolen, die op waterkracht werkte.

Op 31 maart wordt onder andere betaald: 'B.D. [Biljoensche Daghuurders] inter alia Plantzoen en poten f 84-8- N.W- aan 't Eiland f 47-19- (...)'. Wanneer N.W. op het Nieuwe Werk slaat, kan dit dus zowel op de werkzaamheden op Beekhuizen als bij Biljoen betrekking hebben. Ook later in dit jaar worden regelmatig uitgaven aan het Nieuwe Werk genoemd (maart, mei, juni, augustus, oktober en november). Verder zijn er werkzaamheden verricht aan de sprengen in Beekhuizen (augustus en oktober), terwijl er het hele jaar door veel metselwerk wordt verricht en stenen worden schoongemaakt.

Ook in 1785 wordt 't Nieuwe Werk een paar maal in de rekeningen genoemd (mei) en vinden we de sprengen vermeld (januari, mei). Grote bedragen worden genoteerd voor 'opschik, en verand. v. Buiteplaats' (aug., f 721-), 'opschik en onderh. v. de buiteplaats' (okt., f 168-18-), 'timmerwerk meest in den tuin' (idem, f 34-15-), 'buitenpl.' (12 november, f 118 -), 'opschik v. Bilj. als 't Park Beekhuiz. straatweg' (dec., f 376-7-8), en f 18-17- voor 'vragt ec. v. vreemd plantz.'⁴¹⁹

Bij de recapitulatie van Van Spaen over dit jaar lezen we: 'Dus over 1785 meerder afgelost als opgenomen f 314-12-: buiten de aanwas van 't opgaande hout, en considerable verbeteringen en kosten aan plantage besteed, deze laatste ter zum van f 448-8-11.'

In het volgend jaar (1786) vinden we dezelfde soort posten vermeld. Daarnaast ontvangt 'De architect Michaël f 316- tot 16 Mey 86'. Van Spaen ontvangt in dat jaar 'Van Huet voor bomen uit de Z. Allee f 5500 -' waarmee de Zutphensche allee bedoeld is.

418 A.F. Dona, Gezicht op Biljoen vanuit het noorden (westen), met links het eiland. Olieverf op doek, ca. 35x45 cm. Vroeger collectie auteur, daarna particulier bezit Arnhem, recent geveild, verblijfplaats onbekend.

419 'vreemd' hier waarschijnlijk als 'étranger' c.q. 'Engels' plantsoen op te vatten.

Over dit jaar zegt hij: ‘Dus over 1786 meerder afgelost als opgenomen *f* 8944-5-12 buiten den aanwas van ‘t opgaande hout en considerable amelioration van plantages als anders inter alia het converteren van 6 morgen bouw in weiland en omheining van ‘t zelve.’

In 1787 staat aan de debetzijde van het kasboek: ‘tot het salon in Beekhuizen prov. ontvangen *f* 430,-,-’ (1 januari). Uit een post uit januari 1787 kan men concluderen dat de echtgenote van Van Spaen, Sara Johanna Van Spaen, gravin van Hogendorp, de salon bekostigd heeft, wellicht als geschenk aan haar echtgenoot.

Uit al deze aantekeningen blijkt duidelijk, dat Van Spaen zeer bewust het aangename met het nuttige verenigde en niet alleen zijn huis en park verfraaide, maar ook de plantages op peil bracht en zeer nauwkeurig de waardevermeerdering van zijn bezit in de vorm van wassend hout in de gaten hield. Uitgaande van Biljoen en Beekhuizen, zijn kernbezit, voerde hij een bewuste politiek om zijn schulden aan broers en zusters te verminderen en tegelijkertijd zijn huis, park en landgoed rendabel te maken, aan de eisen van de tijd aan te passen en volgens de laatste mode en de goede smaak te verfraaien en in te richten.

Het zal dan ook niet lang duren, of Biljoen en Beekhuizen zullen de aandacht trekken van bezoekers, die belangstelling hebben voor zijn activiteiten in huis en park. Een van de eerste bezoekers was prinses Wilhelmina van Pruisen, de echtgenote van prins Willem V en haar gevolg. In het rumoerige jaar 1787 reisde zij van Het Loo naar Nijmegen, waarbij zij Biljoen bezocht. Ter gelegenheid hiervan gaf Van Spaen een diner, waarbij hij o.a. *f* 70-16- uitgaf aan muzikanten. Eveneens in 1787 wordt Biljoen bezocht door mevrouw C.W. van Hogendorp-van Haren, de moeder van Gijsbert Karel van Hogendorp, in gezelschap van haar beide dochters, Anna Wilhelmina en Geertruida Wilhelmina Adriana en haar nichtje Lucie Benigne van Sandick, op weg naar het stadhoudelijke hof te Nijmegen. Beide dochters maakten van deze reis een verslag, waarin ook Biljoen genoemd wordt.⁴²⁰ Bij het eerste bezoek van dit gezelschap is het weer te slecht om het park te gaan bekijken, zodat het echtpaar Van Spaen het gezelschap uitnodigt om op de terugweg weer langs te komen en dan een paar nachten te blijven logeren.⁴²¹ Bij het eerste bezoek schrijft Truitje van Hogendorp in haar dagboek op 18 september dat de buitenplaats van hun neef Van Spaen zeer uitgestrekt was.⁴²²

Op 21 september brengt het gezelschap het tweede bezoek. Al voor het diner maakt men een kleine wandeling. Typerend voor de wijze, waarop Truitje van Hogendorp als tijdgenoot de nieuwe stijl beleefde, is de opmerking met betrekking tot de grote gevarieerdheid van de tuinen, de prachtige vergezichten, het

420 Voor de journalen van Antje en Truitje van Hogendorp zie resp. Van Hogendorp 1904, 415-449 en Van Sandick 1902, I, 229-251 en II, 328-342.

421 Van Hogendorp 1904, 435.

422 Van Sandick 1902, 330. ‘Ce 18 septembre (...). Hier nous nous levâmes de bon matin et partîmes en carrosse à quatre chevaux pour Biljoen, une superbe terre de notre cousin de Spaen; le tems étoit peu favorable à la promenade, cependant nous vîmes une partie de la campagne dont l’étendue étoit très grande.’

afwisselende en verrassingsvolle schouwspel, dat de nieuwe aanleg de bezoekers biedt en het feit, dat de schrijfster gedurende alle seizoenen, dus ook in de winter hier zou kunnen wonen.⁴²³

Enkele passages verder geeft Truitje van Hogendorp in haar dagboek een nauwkeuriger omschrijving van Beekhuizen, dat na het diner wordt bezocht.

Deze beschrijving van Beekhuizen is de eerste die uitvoerig de situatie beschrijft in landschapsstijl, zoals die door Van Spaen tot 1787 werd gerealiseerd. Hieruit blijkt, dat gedurende de jaren tot 1787 de volgende elementen, die men tijdens de wandeling kon bezichtigen, werden gerealiseerd: behalve de beken en sprengen vooral de verschillende cascades, waaronder de Grote Cascade, die Beekhuizen beroemd zou maken. Deze cascade had een onderdoorgang in de vorm van een grot, die reminiscenties oproept aan de cascade van Tivoli. Voorts een kleine, sombere en koele hermitage, die op een van de kleinere cascades uitkijkt. Verder zag men vanaf een bepaald, hooggelegen punt de verschillende beken of sprengen vanaf kleine bruggetjes. Van hieraf zag men de Grote Cascade met zijn grot. Van daaruit kwam men bij een cabinet of hut, geheel bekleed met mos. Christiaan Andriessen zou deze moshut, die blijkbaar uitzicht gaf op de salon, in 1807 tekenen.⁴²⁴ In de moshut kon men de thee nemen en vandaar had men een charmant gezicht op een volgende cascade te midden van een groot aantal bomen van allerlei soort, een 'infinité d'arbres de toute espèce'. Tenslotte bereikte men een 'charmant salon', gelegen op een hoogte, van waaraf men een van de aardigste gezichten had op de grote, 'superbe' cascade met een hoogte van 20 voet, 'qui tombe à gros bouillons, et en deux fois', want tussen de twee stralen was er een soort kleine hermitage. Het 'charmant salon' was waarschijnlijk het 'salon', het paviljoen, dat Van Spaen cadeau had gekregen van zijn vrouw.⁴²⁵

423 idem, 334. 'Les jardins sont beaux et extrêmement variés. Les allés, les petits bois, les Etangs d'eau, les champs, les superbes cascades, les hautes montagnes dont les points de vue sont si différents les uns des autres. Tout présente aux Etrangers un spectacle également agréable et surprenant. A une campagne comme celle-ci je ne redouterois pas à passer toutes les saisons de l'année. L'Hyver doit ce me semble y offrir autant d'agrémens en proportions que l'Été'.

424 Christiaan Andriessen, *Gezicht vanuit de Blokhut sive Moshut op de salon van Beekhuizen*, 12 juni 1807 Top. Atlas, G. A. Amsterdam, nr. 010097006633.

425 Van Sandick 1902, 335. 'Hier nous fîmes une belle promenade à Beekhuisen, un nom, qu'on a donné sans doute à cet endroit à cause de toutes les sources, ruisseaux et cascades qui s'y trouvent, entre lesquelles on a fait de charmans sentiers tous différens, les uns plus jolis que les autres. Cette promenade appartient à Biljoen. Tantôt on vient à un petit Hermitage bien sombre et frais duquel on a la vue sur une jolie cascade: plus loin on arrive à une hauteur de laquelle on voit plusieurs ruisseaux entrecoupés, rapprochés par des petits ponts. Ici on voit une cascade sous laquelle est une espèce de grotte où l'on est à sec tandis que l'eau coule à gros flots devant soi. De là on vient à un Cabinet tapissé de mousse où l'on prend le thé et d'où la vue solitaire offre une charmante cascade au milieu d'une infinité d'arbres de toute espèce. Enfin on arrive à un charmant salon construit sur une hauteur d'où on a les plus jolies vues, entr'autres sur une superbe cascade de 20 pieds de hauteur qui tombe à gros bouillons, et en deux fois, car entre les deux jets il y a une espèce de petit Hermitage: Cette promenade est très étendue, aussi fumes-nous bien fatigués; nous revînmes le soir tard'.

Truitjes zuster Antje van Hogendorp is niet minder enthousiast over deze aanleg ‘dans le grand goût Anglais’. Zij krijgt bij het zien van het landschap van Biljoen en Beekhuizen sterke associaties met de natuurbeschrijvingen van de Franse schrijver Abbé de Lille, waarvan zij tot dan toe slechts een denkbeeldig idee had gehad. Bij haar is de Grote Cascade zelfs 24 voet hoog.⁴²⁶

De middag van 21 september werd besteed aan een bezoek aan het park van de naburige buitenplaats, kasteel Rosendaal, waarbij een vergelijking werd getrokken die ten gunste van Biljoen uitviel.⁴²⁷ Ook Antje vergelijkt Biljoen met Rosendaal en is ongeveer dezelfde mening toegedaan als haar zuster. Hoewel zij de schelpengrot op Rosendaal bewonderde, geeft zij toch de voorkeur aan de bemoste muren van Beekhuizen en ‘le goût noble et grand de Biljoen’.⁴²⁸ Op 23 september bezoeken Truitje en Antje ook de bossen van Rosendaal. Naar aanleiding van dit bezoek nuanceert Antje haar oordeel van twee dagen terug, waarbij het gekunstelde van het park direct bij het kasteel met zijn ‘bloemkolen’ nog eens naar voren komt en zij het betreurt, dat men het op Rosendaal kennelijk niet de moeite waard vond om juist dit deel van het landgoed met zijn verschillende ‘pittoresques’ partijen aan de bezoeker te laten zien.⁴²⁹

Op dezelfde dag maakten de beide zusters van Hogendorp een wandeling door de heuvels van Beekhuizen en omgeving, waarbij de gezichten naar Doesburg, Emmerik, Kleef en zelfs de abdij van Elten alsmede op de met riet gedekte hutten (‘chaumières’) en de groepen zeer ‘pittoresque’ bomen worden vermeld.⁴³⁰

Op 28 september bezocht het gezelschap voor de derde maal Biljoen en op 30 september ging het gezelschap voor de laatste maal naar Beekhuizen, nu met een ‘Wurst’ of ‘Worst’, een lang en laag rijtuig van Duitse makelij, waarop voor twintig passagiers plaats was. Van Spaen liet dit rijtuig voor het gemak van mevrouw Van Hogendorp en twee bejaarde gasten inspannen. Op de 30ste bekeek

426 Van Hogendorp 1904, 437. ‘Nous fîmes une charmante promenade avant dîner, mais après dîner ce fut bien autre chose et j’eus le plaisir de voir ce dont jusqu’ici les descriptions de De Lille ne m’avoient données qu’une idée imaginaire. Cette partie de Biljoen qui est entièrement dans le grand goût Anglais, se nomme Beekhuizen, et en effet il y a beaucoup de ruisseaux, dont on a tiré parti pour de superbes cascades. Il y en a une bien remarquable, elle a 24 pieds de hauteur et est double, c’est à dire qu’il y a deux jets différens, entre lesquels on a pratiqué une espèce d’hermitage très rustique, où l’on descend par un petit escalier. On y est, pour ainsi dire, suspendu en l’air; la plus haute cascade tombe du haut de la grotte devant l’ouverture, de sorte que l’on voit à travers de l’eau, et l’autre sort du pied de cette même grotte, sous laquelle il y a encore une espèce de cabinet sous des colonnes qui soutiennent tout l’édifice. (...) Nous bûmes le thé dans une des maisons de Beekhuizen qui est aussi très rustique, toute tapissée de mousse, ce qui est très agréable à la vue.’

427 Van Sandick 1902, 334-335.

428 Van Hogendorp 1904, 438. ‘Hier matin nous fîmes une visite à Roozendaal et pendant qu’on nous annonçoit au chateau, le jardinier nous montra le jardin, qui est beau et remarquable par ses eaux et ses grottes. Il y a de belles fontaines et une bien jolie, qui fait l’effet d’un groupe de saules larmoyans. Les coquillages des grottes sont travaillées très ingénieusement et je les ai beaucoup admirées, quoique d’ailleurs je n’aime pas cette sorte ouvrage et que les murs de mousse à Beekhuizen me plaisent mieux que les coquilles à Roozendaal. En général je ne balancerois pas entre ces deux terres et je préférerois de beaucoup le goût noble et grand de Biljoen’.

429 Idem, 439. ‘Après dîner nous fîmes une promenade dans le bois, où nous n’avions pas été la dernière fois, et qui m’a plu cent fois mieux que tout le reste et dédomagé bien des colifichets qu’on rencontre quelquefois dans le jardin. Ce bois est rempli de beaux arbres et j’y ai trouvé plusieurs parties très pittoresques. Quel dommage qu’on ne croye pas une telle promenade digne d’être montrée aux étrangers; si je l’avois vue avant hier, je vous aurois donnée une meilleure idée de Rozendaal’.

430 Idem, 438.

men ook de papiermolens, die een belangrijk onderdeel vormden van het 'utile' dat het 'dulce' van Van Spaen's Biljoen en Beekhuizen moest ondersteunen. Naar aanleiding hiervan geeft Antje van Hogendorp in het Nederlands een beschrijving van de papierfabricage.⁴³¹ In de korte tijd tussen de verschillende bezoeken had Van Spaen de cascade nog enigszins verfraaid, wat een 'effet superbe' opleverde. Antje van Hogendorp besluit haar relaas met de beschrijving van de extase waarin dit schouwspel de beide bejaarde gasten bracht en vergelijkt hen, geheel passend binnen het arcadische karakter van Beekhuizen, met Ovidius' Philemon en Baucis, de handen steeds innig verstrengd.⁴³² Op 6 oktober ten slotte verliet het gezelschap Biljoen om in Arnhem scheep te gaan.⁴³³

Terug naar de werkzaamheden aan de hand van de kasboeken. In de navolgende jaren ging Van Spaen verder met de verfraaiing van Beekhuizen. Aan het eind van het jaar 1788 betaalde hij 'Aan de Geest voor deuren in Beekhuizen (...) f 36-18-' (9 december) en aan 'Swerink Smitswerk Beekhuizen f 73-11-' (31 december). Ook in dit jaar heeft Michaël aan Biljoen en Beekhuizen gewerkt, zoals we kunnen aflezen uit de post 'Michaël Architect tot 15 April (...), f 192-10-'. Hoewel dit niet uit de rekeningen blijkt, is het goed mogelijk dat hij onder andere de salon op Beekhuizen ontworpen heeft. Wel moet geconcludeerd worden, dat al vanaf 1785 uit de posten die Van Spaen noteert weinig concreets is op te maken over de aanleg van Biljoen en Beekhuizen; dit geldt ook voor de jaren daarna, hoewel in de recapitulatie aan het eind van het jaar dikwijls blijkt dat de uitgaven ten behoeve van het park aanzienlijk zijn geweest. Ook de werkzaamheden van de 'Biljoensche Daghuurders' (B.D.), die aanvankelijk gespecificeerd werden en die niet zelden betrekking hadden op de parkaanleg, worden niet meer nader met name genoemd. Zo vinden wij in de jaren 1790 en 1791 geen posten die direct op het park van Biljoen en Beekhuizen betrekking hebben, afgezien van de betaling van f 148-10- 'Aan Ketel voor tin lood in Beekhuizen'.

1790 is een belangrijk jaar voor Beekhuizen, want in dat jaar wordt Beekhuizen op 29 augustus officieel geopend. Bij deze gelegenheid nodigt Van Spaen de bevriende nabuurfamilie van kasteel Rosendael uit, de familie Torck, voor het gebruiken van een middagmaal aldaar.⁴³⁴ Ook worden op deze dag enkele mensen voor de thee verwacht.

Niet lang na de opening van Beekhuizen gaf Van Spaen aan Christian Henning (1741-1822) de opdracht een aantal onderdelen en gezichten van Biljoen en Beekhuizen te tekenen.⁴³⁵

431 Idem, 440.

432 Idem, 441. 'nous avons fait de cette manière agréable le tour des plus hautes montagnes, jouissant des belles vues sans nous fatiguer; le thé nous attendoit dans le salon de mousse, où nous trouvâmes la fameuse cascade encore embellie par un petit changement, que Mr. de Spaen a imaginé pour en faire écumer l'eau, ce qui fait un effet superbe. Le bon vieillard et sa femme étoient dans des extases; nous retournâmes le soir à pied; et je les comparois à Baucis et Philémon, car ils se donnoient le bras et ne se quittoient jamais.'

433 Idem, 443.

434 Zie Kerkkamp 1964, 103. Andere genodigden voor deze gelegenheid: H. de Meyrol, A. de Rechteren, W.A. de Roode van Heeckeren en J.C. van Hooff.

435 C. Henning (Erfurt 1741-Zeist 1822) beheerde omstreeks 1773-1776 samen met zijn broer Godfried een behangselfabriek te Hoorn. In 1776-1777 vertrok hij naar Haarlem en stond daar in 1777 ingeschreven in het St. Lucas Gilde, waarin hij naderhand een bestuursfunctie waarnam. Hij heeft hoofdzakelijk vogels geschilderd en getekend, soms met een landschap als achtergrond. Daarnaast aquarelleerde en etste hij. Voor de Amsterdamse Schouwburg was hij korte tijd als decoratieschilder werkzaam. Scheen 1969, I, 464.

Een zestal etsen werd speciaal voor bezoekers gemaakt, die deze via de rentmeester konden kopen. Bij deze zes gezichten geeft Henning een korte beschrijving. Om de gezichten te lokaliseren kunnen we gebruik maken van de kaart van Hottinger uit 1783 en van de kaart van J. Willemse uit 1823, waarop de aanleg van Beekhuizen met de verschillende onderdelen staat aangegeven.⁴³⁶ De gezichten betreffen:

1. Gezicht op kasteel Biljoen vanuit het westen.⁴³⁷ 2. Gezicht op de vijver ten zuidwesten van Biljoen, bij Overhagen.⁴³⁸ 3. Gezicht op de Chinese Tempel, ten noordoosten van de vijver bij het huis, met uitzicht op de heuvels.⁴³⁹ 4. Gezicht vanaf de Keienberg.⁴⁴⁰ 5. Gezicht op de Grote Cascade op Beekhuizen, van dichtbij.⁴⁴¹ 6. Idem, van veraf.⁴⁴²

Daarnaast vervaardigde Henning nog een vijftal andere gezichten, die niet tot deze serie behoren. Deze betreffen:

7. Een kleine cascade met een hermitage en een Chinese brug, in het park bij Biljoen (waarschijnlijk ten zuid-westen van het huis), ets.⁴⁴³ 8. Idem, aquarel.⁴⁴⁴ 9. De zanderij van Biljoen. Deze zanderij lag waarschijnlijk ten oosten van de Keienberg (vergelijk Kaart Willemse, nr. 18), ets.⁴⁴⁵ 10. Gezicht op de weg van Biljoen naar Rozendaal, handgekleurde ets.⁴⁴⁶ 11. Gezicht vanaf het Amfitheater 447 te Beekhuizen op Kleef, Elten en Rees, ets.⁴⁴⁸

Bij de 'Recapitulatie van zommige posten van Ontfang' over 1792 zijn de kosten voor de 'plantages' samengevat onder 'alle kosten (...) speciaal tot opbouw van de afgebrande vleugel', het bijgebouw op het voorplein. In verband met deze brand had hij zijn reis door Engeland in 1791 voortijdig afgebroken. In 1792 had hij toch meer kunnen aflossen, 'niettegenstaande de zware uitgave wegens de brand'.⁴⁴⁹

De kosten die hij aan de veranderingen van de aanleg op Biljoen en Beekhuizen na 1792 besteedde, staan genoteerd in een nieuw rekeningenboek, dat de periode 1793-1799 en de periode 1810-1827 beslaat.⁴⁵⁰ In vergelijking met de periode er voor wordt er tussen 1793 en 1799 minder aan de aanleg uitgegeven. Ongetwijfeld heeft dit te maken met de enorme financiële schade, die de inkwartiering van de geallieerden in oktober en december 1794 en van

436 Hiervan uitgaande vervaardigde ir. T. van Hees in 1984 twee kaarten. Documentatie Buitenplaatsen, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

437 WUR, Speciale Collecties, nr. 01.1081A.01. Zelfde gezicht GA, GM 09671.

438 WUR, Speciale Collecties, nr. 01.1081A.06; GA, GM 07133.

439 WUR, Speciale Collecties, nr. 01.1081A.05; GA, GM 07132.

440 WUR, Speciale Collecties, nr. 01.1081A.03; GA, GM 09666 en GM 09667.

441 WUR, Speciale Collecties, nr. 01.1081A.09; GA, GM 07134 en GM 05640 (ingekleurd).

442 WUR, Speciale Collecties, nr. 01.1081A.08; GA, GM 07130.

443 GA, GM 07139, 1552-109 en 1552-104.

444 GA, GM 09665; GA, GM 09665.

445 GA, GM 09662; GA, GM 09662.

446 GA, GM 09663.

447 Het Amfitheater lag tussen de Kamerdalsche berg en de Michelsberg te Beekhuizen en ontleent zijn naam aan zijn halfronde vorm.

448 GA, GM 9664, 1552-105 en 1552-107.

449 'Revenuen der Landgoederen f 19347-16 - onzuiver, af alle kosten wegens lasten en ongeden stal bouvery broeryery en speciaal tot opbouw van de afgebrande vleugel, voorts plantages etc. ad f 12894-12-8 zuiver ontfangen, enig weinig opgaande hout ad f 610 - hieronder begrepen f 64533-8 -(...) Dus over 1792 meerder afgelost als opgenomen f 5631-5 - niet tegenstaande de zware uitgave wegens de brand'. Rekeningenboek I.

450 Rekeningboek II.

3.6 Christian Henning, Gezicht op kasteel Biljoen vanuit het westen, ca. 1790.

3.7 Christian Henning, Gezicht op de vijver ten zuidwesten van Biljoen, bij Overhagen, ca. 1790.

3.8 Christian Henning,
Gezicht op de Chinese Tempel,
ten noordoosten van de vijver
bij het huis, met uitzicht op
de heuvels, ca. 1790. In 1777
wordt melding gemaakt van
betaling 'voor 't dekken van de
Chineesche Tempel, fonteinen
en cascades'.

3.9 Christian Henning,
'Cascade met de Heremitagie
achter Biljoen', ca. 1790.

3.10 Christian Henning,
Gezicht op de Grote Cascade,
op Beekhuizen, ca. 1790. Deze
cascade had een onderdoor-
gang in de vorm van een grot,
die herinnerde aan de cascade
van Tivoli.

3.11 Christian Henning,
Gezicht op de beken of spren-
gen en de Grote Cascade met
zijn grot, ca. 1790.

de Franse troepen in januari en februari 1795 op Biljoen tot gevolg hebben gehad.⁴⁵¹ Ook de onzekere sociale en politieke situatie waarin Johan Frederik Willem van Spaen na de Bataafse omwenteling als orangist en Gelders edelman verkeerde, zullen hem tot terughoudendheid hebben gebracht met betrekking tot de uitgaven voor verbetering van de aanleg op Biljoen en Beekhuizen.⁴⁵² In deze periode heeft hij zelfs overwogen om Biljoen langdurig te verhuuren of te verkopen. Duidelijk is dat het park van Biljoen en de aanleg op Beekhuizen van de inkwartiering te lijden hebben gehad. Van Spaen ergerde zich overigens vooral aan de 'Velpsche inwoners' vanwege 'Het omhakken en weghalen zo van menigte jonge heesters als van zwaare opgaande bomen van den ondergetekende in groote getale hier en daar uit de allées'.⁴⁵³

Ondanks deze tegenslagen en het in sociaal en politiek opzicht onzekere klimaat, liet Van Spaen de werkzaamheden te Beekhuizen en Biljoen toch in beperkte mate voortzetten. Vanaf 1796 tot 1800 kunnen ontwikkelingen ook

451 In een memorie door Van Spaen bij de 'Commissie van Financiën van het kwartier van Veluwe' ingediend, schat Van Spaen de schade op minstens 30 mille, 'Memorie (...)', 1795, 1796, FASB nr. 203, vergelijk eveneens Kerckamp 1964, 73. In de memorie verhaalt Van Spaen 'Dat zij [i.e. de Franse infanterie] vervolgens het Casteel totaal hebben uitgeplundert, zodat er geen stuk linnen is ingebleven, nog iets dat voor haar van eenige waarde was, leggende, wanneer den ondergetekende er in kwam, 's daags daarna veeren, flessen, stukken van bureaux en commodes, boeken, papieren en van boven tot beneden het gehele huis door verspreid.' Verder wordt beslag gelegd op vee, paarden, haver, rogge en stro, voertuigen, bespanningen, tuigen, tomen, zadels, e.a. In de wintermaanden van 1795 woonde Van Spaen op de Grote Markt te Arnhem en ging hij vervolgens voor een rustperiode van een aantal weken naar Blitterswijk in Limburg. Zijn kinderen en echtgenote, Sara, Johanna Van Spaen - van Hogendorp, verhuisden naar Brunswijk. Naderhand vertrokken zij naar Ringenberg bij Hamminkeln. Van Spaen keerde eind april 1795 naar Biljoen terug. Kerckamp 1964, 68-70.

452 Van Spaen bekleedde tot de Bataafse Omwenteling de volgende politieke en bestuurlijke functies: Ambtsjonker van Rheden en Doornspijk (1767-1795), lid van de Ridderschap van Veluwe (1769-1794), lid van de Landdag (1770-1794), gecommitteerde ter Generaliteit (1773-1794), schepen en burgemeester van Arnhem (1785-1795), Ordinaris Gedeputeerde College (1788-1794), lid van de Raad van State (1785-1794), lid van het Gecombineerd College (1788-1794), curator van de Hogeschool te Harderwijk (1791-1795), zie Blankenberg 1983, 6; Blankenberg verwijst naar FASB, inv. nrs. 132 t/m 156 en *Nederlands Adelsboek* 44, 1951, 466. Van Spaen behoudt na de Omwenteling slechts één bestuursfunctie, n.l. die van lid van de Commissie van Financiën van het kwartier Veluwe, Blankenberg 1983, 10, verwijst naar Smit 1975, 42. Niet alleen als ambtsbestuurder maar ook in de positie van opper-kerkvoogd en landrechter wordt de positie van de landedelman Van Spaen ondergraven. Op grond van een beslissing van het kwartier van Veluwe van 12 nov. 1796 moet Van Spaen alle papieren, die op het kerk- en diakoniebeheer betrekking hebben, inleveren. Op 13 nov. 1797 ontvangt hij van de secretaris van het Ambt Rheden de order om de ambtskist met charters en papieren binnen acht dagen aan hem over te dragen, Kerckamp 1964, 73-74.

453 'Memorie (...)', 1795, 1796, FASB, inv. nr. 203. Deze actie van de Velpenaren moet waarschijnlijk in het licht van de order van commandant Stablet van het eerste bataillon van de tiende halve brigade lichte infanterie aan Van Spaen's rentmeester Leemer in de winter van 1795, om zoveel mogelijk hout te hakken en aan te varen als nodig zou blijken, gezien worden. Zie: Ingekomen brief van F. Leemer (...)', 1795, FASB, inv. nr. 202; vergelijk Kerckamp 1964, 70-71. Van Spaen: 'Het gansche dorp quam, zodra de order bekend was, op de Biljoensche plantasie af, en niet alleen geringe lieden, de fatsoenlijkste en Eerste personen zonden karren om hout te halen voor de menigte officieren en de vele duizenden gemeenen, die de eerste weken, zo lang de Keiserlyken zig nog in de Buurt bevonden te Velp ingequartierd lagen. Velen namen hele bollen mee', FASB, inv. nr. 203.

aan de hand van gegevens uit een derde rekeningenboek gevolgd worden.⁴⁵⁴ Een aantal andere interessante posten tot in 1799 geven hoofdzakelijk algemene informatie⁴⁵⁵ en het is niet geheel duidelijk, waar Van Spaen, mogelijk met behulp van de architect Michaël, deze werkzaamheden te Beekhuizen heeft laten verrichten.

De tijd van de Franse revolutie, het Koninkrijk Holland en de inlijving

Zoals al uit de dagboekfragmenten van Antje en Truitje van Hogendorp is gebleken, bevond zich niet alleen te Biljoen, maar ook op Beekhuizen een Hermitage. Deze Hermitage stond in de buurt van de Grote Fontein en wordt beschreven in een fragment van het dagboek uit 1799 van de echtgenote van de schilder Taco Scheltema. De Hermitage was 'uit mos en ruwe boomstammen en stenen' vervaardigd. Men kon de Hermitage 'Door een souteryn' binnen gaan. 'In dezelfde is een aangename verfrissende lugt. Men heeft daar twee ingangen onder de grond, waar in het stik donker is, zoo dat men met moeite de uytgang kan vinden. Voor een dezelve is een Munnikskap⁴⁵⁶ en bank, en voor de opening der Hermitage een sprong (fontein)'.⁴⁵⁷

Op de Ossenbergh te Beekhuizen, tussen de Keienberg en de Kamerdalsche berg, was eveneens 'eene gemakkelijke rustplaats, onder de naam van de monniks-kap bekend'.⁴⁵⁸ Ook Nicolaas Esser Meerman noemt in 1813 deze rustplaats, maar hij haalt per vergissing de naam van de berg en de rustplaats door elkaar: 'Vervolgens deze hoogte [Keienberg] met weerzin verlatende wandelden wij langs den berg de Munnikskap, waarbij een huisje staat, welk een schoon gezicht oplevert over de hoogtens langs eene diepte met kreupelhout bezet, genaamd het Kamerdal'.⁴⁵⁹

454 Van Spaen: 'Bij de uitplundering van Biljoen in 1795 confusie in de ten deele vernielde papieren gekomen zijnde een nieuw boek begonnen met 1 jan. 1796', Rekeningenboek 1796-1809, inv. nr. 183, FASB, in het vervolg aangeduid met Rekeningenboek III. Van 1796 tot 1800 bestaan er dus twee rekeningenboeken, resp. Rekeningenboek II en III. Uit de rekeningen van de laatste vijf jaren van de achttiende eeuw ontstaat de indruk, dat de werkzaamheden vooral te Beekhuizen plaatsvonden. Vermoedelijk gebeurde dit in het vervolg op veranderingen in de aanleg van voor de Bataafse Omwenteling (1795), want op 8 oktober 1794 heeft Van Spaen f 250,- aan 'Hamming in mindering op 't werk in Beekh.' uitbetaald.

455 Rekeningen boek II en III. 1795 3 mei 'Goedhart op 't aangen. werk in Beekh. (...) f 100.-' 1796 9 febr.'A. Barends dennez. Beekhuizen (...) f 9-9-' (8); 5 mrt. 'Goedhart restant van 't aangenomen in Beekhuizen (...) f 170.-'; 15 april 'Goedhart werk in Beekhuiz. (...) f 170.-' (); 10 july '1000 voet gebakk. Fonteinpeipen v. Keulen (...) f 48.-'; 13 aug. 'Hr. van Rosendaal voor marmeren beelden f 26.-'; 1797 22 april' Aan de heer Quack voor 850 stuk gebakken fonteinpijpen van 2 voet dus 1000 voet à 2 1/4 st. f 112-10-; Onkosten f 5-14 - () f 118-4 -.; 8 july 'v. David Herwich 22 pond grof dennezaad à 14 st. (...) f 15-8 -.; 29 dec. 'H. Timmermans voor bloembollen in 1796 (...) f 21-3 -.' 1798 28 april' Riet en Moscov. matten voor den Tuin in Apr. (...) f 35-10 -.; 1 mey 'geleent aan Hermiet Jan Gartsen f 10 -.; 6 nov. 'J.M. Storck 50 pond grof dennezaad à 14 st. (...) f 35 -.' ()

456 Kerkkamp 1964, 102 beschrijft de Munnikskap als een prieel van takken en mos. Onder 'Munnikskap' moeten we waarschijnlijk een half opengewerkte rustieke hut verstaan van waaruit men van het uitzicht genieten kan.

457 Citaat uit Kerkkamp 1964, 101-102; het dagboek van de echtgenote van Taco Scheltema is niet meer teruggevonden. Ook de heer Kerkkamp kon het dagboek naderhand niet meer lokaliseren.

458 Nijhoff 1820, 10.

459 Snoeck 1933, 149.

Van het exterieur van de Hermitage is rond 1815 een litho door een onbekende hand gemaakt. Op deze litho is voor de Hermitage de Grote Fontein zichtbaar.⁴⁶⁰ Volgens Kerkkamp schijnt deze Hermitage omstreeks 1800 door een houten heremiet, gehuld in een donkerbruine pij bewoond geweest te zijn. 'Trad men z'n donker verblijf binnen, dan knikte hij met z'n houten hoofd en wees met z'n houten arm op een overeind staande doodskist, waarop geschilderd stond: Memento Mori (...). De boswachter, die de deur ontsloot, bracht het mechaniek in werking en hield tenslotte z'n hand op voor een drinkpenning'.⁴⁶¹

Uit de rekening van 1 mei 1798 blijkt, dat er in die periode in een Hermitage te Biljoen of op Beekhuizen in werkelijkheid ook een levende heremiet gewoond moet hebben.⁴⁶²

De echtgenote van de schilder Taco Scheltema merkt in haar dagboek over de bospartij ten westen van het huis Biljoen het volgende op: 'Een grote goudvischkom en een badhuis, hetwelk zeer proper gemaakt is; men heeft er een bad in, waar in men door middel van een kraan warm water kan brengen'.⁴⁶³ Van het badhuisje is een afbeelding bekend, die in ca. 1815 door een onbekende hand gemaakt is.⁴⁶⁴

In het jaar 1799 heeft Van Spaen *f* 34- betaald voor '3400 steenen (...) tot de grot in de schuur'.⁴⁶⁵ Gezien de omvang van het aantal stenen moet de post op de bouw of verbouwing van een aanzienlijke constructie betrekking hebben gehad. Hoe we deze grot in de schuur moeten voorstellen blijft onduidelijk, omdat er verder geen gegevens over gevonden zijn. Lag de schuur ten zuiden van het huis Biljoen?⁴⁶⁶ In hetzelfde jaar staat in het rekeningenboek een bedrag van *f* 2 - geboekt ten behoeve van de 'geweezen tuinman van 't Loo', die Van Spaen mogelijk adviezen heeft gegeven voor de aanleg van Biljoen of Beekhuizen.⁴⁶⁷

Vanaf 1800 tot 1810 is er te Biljoen en Beekhuizen betrekkelijk weinig gebeurd.⁴⁶⁸ Volgens het rekeningenboek heeft Van Spaen tot 1810 alleen bloembollen, vrucht- en andere bomen en zaden, waaronder dennenzaden, gekocht.⁴⁶⁹ In 1806 en 1807 verkocht hij zelfs tulpenbomen en acht marmeren borstbeelden, die waarschijnlijk in het park van Biljoen hebben gestaan.⁴⁷⁰

460 De litho is opgenomen in G. Van Hasselt, *Velp*, m.s. ca. 1825, Gemeentebibliotheek Arnhem M.S. 42, 469.

461 Kerkkamp 1964, 102. Kerkkamp noemt geen bron.

462 FA Van Spaen-Biljoen, 181, 1 mei 1798: 'Geleent aan den Hermiet Jan Gartsen l n 76 gerest 10 [10 later doorgestrept].

463 Kerkkamp 1964, 86.

464 De litho van het badhuisje is opgenomen in G. Van Hasselt, *Velp*, m.s. 42, 481.

465 6 juli 1799, Rekeningenboek III.

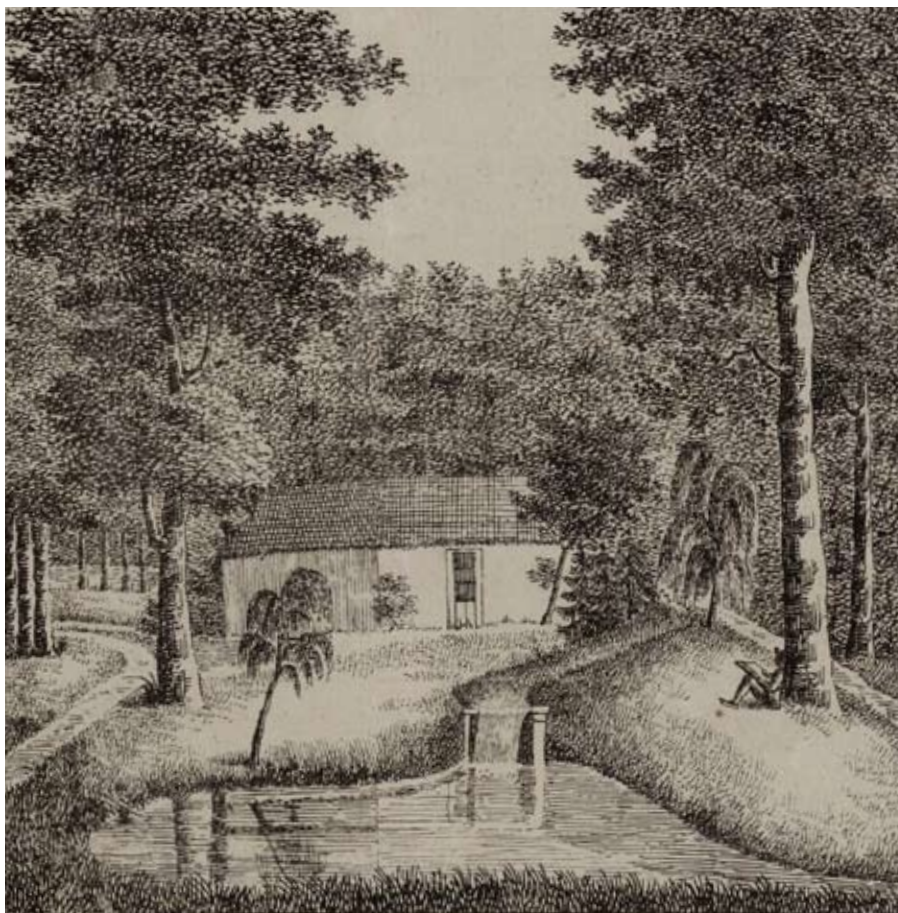
466 Op de kaart van een ontworpen parkaanleg om het kasteel Biljoen door J.D. Zocher jr. uit het begin van de jaren twintig van de negentiende eeuw, is ten zuiden van het huis het rechthoekig grondplan van een 'schuure' aangegeven. HAB, kaart nr. 20. GA 0552-K20.

467 3 november 1799, Rekeningenboek III.

468 In 1801 krijgen de erven van de tuinarchitect Michaël, die in 1800 is overleden nog *f* 124 - uitbetaald, 16 januari 1801.

469 1801: 5 maart 'David Helwich 25 p. grof dennez. berk en els (...) *f* 26-10-' 24 dec. 'Groh tuinzaden in 1800 (...) *f* 15-17-' 31 dec. 'Van Ede bloembollen: hiac. narc. Iris (...) *f* 13-11-' 1802: 29 mrt. 'David Herwich 25 pond grof dennez. (...) *f* 25 -' 8 july 'Groh tuinzaden in 1801 (...) *f* 17-12-' 9 nov. 'Eigenbrood 25 pond dennezaad (...) *f* 25-' 15 dec. 'Groh tuinzaden on 1802 (...) *f* 14-9-' 1806: 31 dec. 'Van der berg vrugtbomen voor de brouwery (...) *f* 19-5-' 1808: 29 juny 'Eigenbrood 12 pond dennezaad (...) *f* 14-8-', Rekeningenboek III

470 Debet 1806: 31 dec. 'Van v. Den Berg voor 2 tulpenbomen *f* 5-' 1807: 15 aug. 'voor 8 marmore borstbeelden a *f* 4- 't stuk, af v. tuinman *f* 2-, *f* 30-', Rekeningenboek III. Zijn dit de beelden die Van Spaen op 13 aug. 1796 voor *f* 26- van de Heer van Rozendaal heeft gekocht?

3.12 Anoniem, Badhuisje op Biljoen, ca. 1815.

3.13 Christian Andriessen, 'Cabinet' of hut, bekleed met mos, met uitzicht op de salon, 1807. Van hieruit had men een charmant gezicht op een cascade te midden van bomen van allerlei soort, een 'infinité d'arbres de toute espèce'.

De terughoudendheid van Van Spaen met betrekking tot uitgaven voor tuinen en parkaanleg in het eerste decennium van de negentiende eeuw heeft, zoals al werd verondersteld, ongetwijfeld te maken gehad met de onzekere vooruitzichten in sociaal en economisch opzicht in die tijd. Daarbij was de positie van Van Spaen als oranjegezind edelman aanvankelijk kwetsbaar, maar tijdens het bewind van koning Lodewijk Napoleon veranderde dat; uit alles blijkt, dat hij met de koning op goede voet verkeerde en door hem gewaardeerd werd. Het bezoek dat Lodewijk Napoleon op 21 juli 1808 aan Van Spaen op Biljoen bracht⁴⁷¹ was in dit opzicht dan ook veelzeggend. Al spoedig na de benoeming van Lodewijk Napoleon tot Koning van Holland was hij door hem tot ridder in de 'Ordre Royal de Hollande' gecreëerd.⁴⁷² Ook de schenking aan de koning van de twee beelden, die hij tijdens zijn Grand Tour in Italië verwierf en die als 'pièces de résistance' in de Grote Zaal op Biljoen waren ondergebracht, past geheel in dit streven naar de gunst van de soeverein. Zij moesten een plaats krijgen in het nieuw op te richten Koninklijk Museum, en zijn later in de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden ondergebracht.⁴⁷³

De periode van 1810 tot Van Spaens dood in 1827

Vanaf 1810, het jaar van de abdicatie van Lodewijk Napoleon, wordt in de rekeningen de naam van Zocher vermeld.⁴⁷⁴ Bij 29 juli van dit jaar staat geschreven: 'Burgers fargon voor Zocher na Beekhuizen à f 5 -, 2 maal (...) f 10 -.'⁴⁷⁵ Zocher heeft tot in 1815 voor Van Spaen opdrachten uitgevoerd. Uit de genoemde rekening van 29 juli 1810 blijkt dat Zocher op Beekhuizen werkzaamheden heeft verricht. In hetzelfde jaar vereffende Van Spaen ook andere rekeningen die betrekking hadden op de aanleg te Beekhuizen. Op 5 mei werd aan Evers f 173-3- betaald voor 'kalk esterik en stenen meest aan de cascade'.⁴⁷⁶

Onder Johan David Zocher junior's leiding werd in 1823 het grachtenstelsel vergraven en een vijver in landschapsstijl aangelegd, waarbinnen niet één eiland, zoals het oorspronkelijke ontwerp aangaf, maar twee of drie eilandjes

471 Kerckamp 1964, 75.

472 Archives Nationales, Parijs, Archives du cabinet de Louis Bonaparte roi de Holland, 1806-1810, AF IV / 13 [nrs AF IV 1719-1232] Inventaris door Ségolène de Dainville-Barbiche, Paris, A.N. 1984 Van Spaen van Biljoen, J.K.G. (!): 1727, p.153-154; 372-373. Nr 372: 'Il se recommande à ses bontés pour une place à l'assemblée de LL.HH.PP. ou dans l'administration Départementale de la Gueldre en cas de vacature' (...) Me seroit-il permis, Sire, de rappeler à cette occasion un souvenir gracieux de votre Majesté, en cas de vacature eventuelle l'espoir, dont Elle a daigné me flatter cet été à Aix-la-Chapelle de penser à moi, lorsqu'Elle s'occuperait des nominations vacantes à l'Assemblée de Leur Hautes Puissances.' (...) A moins que Votre Majesté ne jugeât que mes services pussent Lui être plus utiles dans le Département de la Gueldre, ou j'ai fait partie des Etats et occupé les premières places de Gouvernement depuis 1767-1795, et dont l'intérieur et les intérêts me sont, par conséquent, bien connus, en quel cas je me trouverai toujours très flatté et honoré, si elle daigné disposer de ma personne et me procurer par la les moyens de Lui prouver mon attachement et mon zèle.'

473 Zie hiervoor: Bastet 1982, 27, pl. 17 en pl. 541.

474 Vanaf dit jaar staan de rekeningen weer genoteerd in Rekeningenboek II.

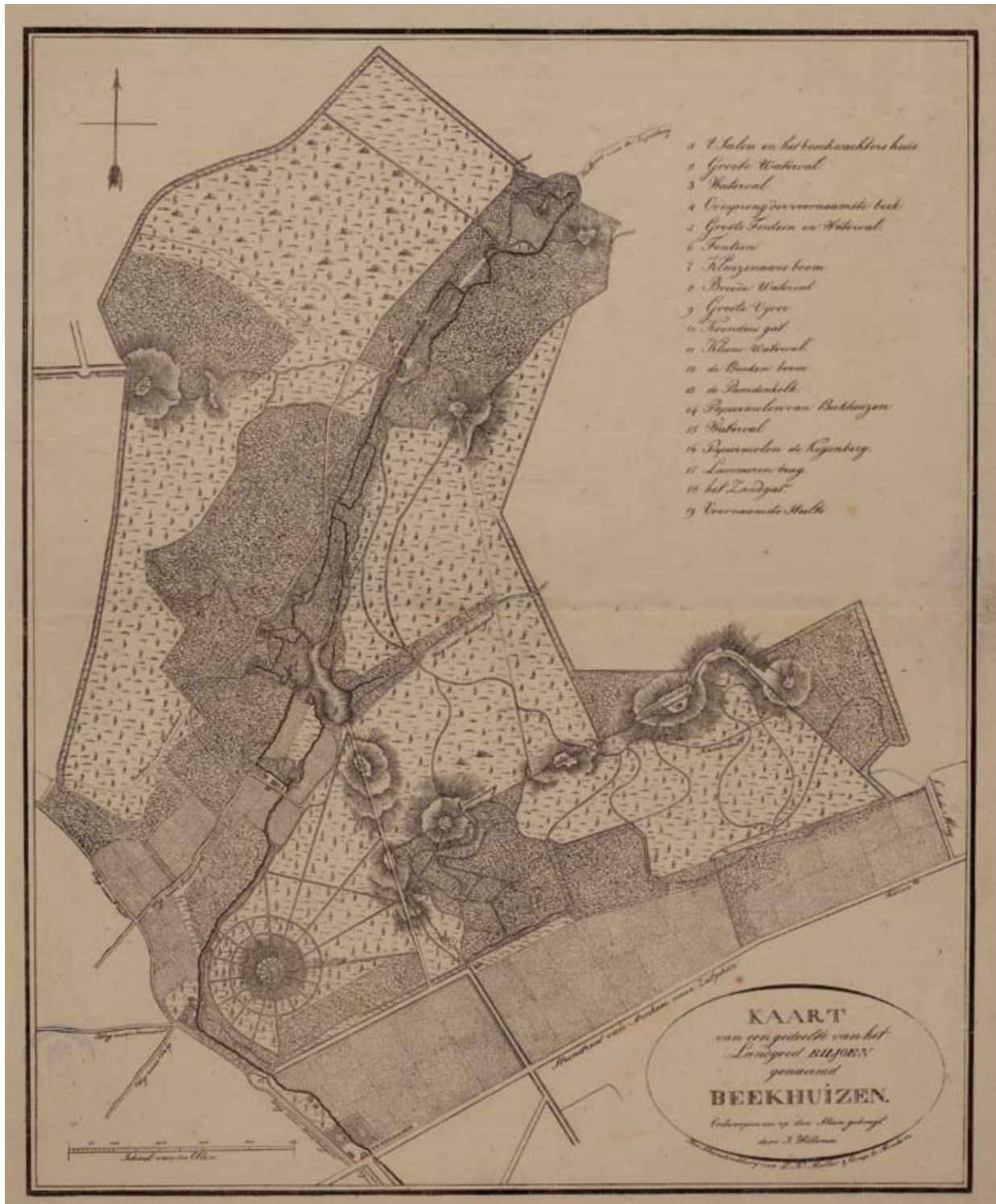
475 29 juli 1810, Rekeningenboek II. Uit het rekeningenboek valt niet op te maken of er van Johann David Zocher sr. (1763-1817) of van zijn zoon Johan David Zocher jr. (1791-1870) sprake is. Vermoedelijk is de eerste van de twee in deze tijd op Biljoen en Beekhuizen werkzaam geweest. Zocher jr. was in 1810 slechts 19 jaar oud. Zocher sr. was de schoonzoon van de architect Michaël.

476 Zocher sr. wordt voor het eerst op 29 juli 1810 betaald voor een bezoek aan Beekhuizen, FASB, kasboek II.

3.14 Parkaanleg van Biljoen, verenigd met Overhagen door J.D. Zocher jr., begin jaren 1820 (noorden links).

werden opgeworpen. Rondom de waterpartij werden slingerpaden aangelegd, met een zacht glooiend verloop, afwisselend omzoomd door gras, boomgroepen en enkele bloemperken. Het is opmerkelijk dat op dit ontwerp de singel zijn formele vorm heeft behouden, ook aan de westkant, wat niet op het ontwerp te zien is. Zocher jr, de kleinzoon van Michaël, realiseerde hiermee een zeer geslaagd plan, dat nog in grote trekken bewonderd kan worden. Binnen deze conceptie werden de grote waterpartij voor Overhagen en die rond Biljoen bij elkaar getrokken, waardoor een grotere tuinarchitectonische eenheid van deze twee gebieden bereikt werd. Vanuit het huis werd hiermee een gezicht over het water gecreëerd, van dramatiek voorzien door de coulissewerking van het slingerende, zich soms vernauwende en dan weer verbredende oeververloop, dat eindigde op het grafeiland. Hiermee realiseerde Van Spaen een oude wens, die hij al tijdens zijn Engelse reis uitte: het doorbreken van de beslotenheid van de gesloten beplanting rond Biljoen.

3.15 De Kaart van een gedeelte van het landgoed Biljoen genaamd Beekhuizen door J. Willemse (1823) biedt een overzicht van de uitgestrekte aanleg van Beekhuizen als wandelgebied met zijn talrijke gezichtspunten, fabriekjes en paviljoens (noorden boven).

Overigens werd er in 1823, toen Zocher zijn ontwerp realiseerde, kritiek uitgeoefend op het doorbreken van de zuidelijke singel. De anonieme schrijfster van de geromantiseerde reisbeschrijving *Het reisje naar Gelderland* of de vervulling van Hermans wenschen laat een van de personages tijdens een bezoek aan Biljoen opmerken: 'dat men hier den goeden smaak geweld aandeed, en der grillige mode eene verkeerde hulde bragt; daar men bezig was de vierkante, zoveel statigs aan het geheel bijzettende gracht, eenen anderen vorm te geven, door dezelfde, met den, op de Engelsche wijze, aangelegden grooten vijver te vereenigen en uit te ronden. Het kasteel wordt nu ... een oud man, als jongeling, volgens het laatste modejournaal uitgedoscht'.⁴⁷⁷ Van Spaen zal deze kritiek niet echt gestoord hebben; ook de laatste jaren van zijn leven liet hij Johan David Zocher jr. regelmatig naar Biljoen komen en betaalde hij hem voor zijn diensten.⁴⁷⁸

In 1825 werkte Zocher aan 't Ongezellige bosch' (het Onzalige Bos), gezien de betaling van f 52-0-0. Het jaar 1826 bracht eveneens werkzaamheden van Zocher, zowel in februari als in april, terwijl hij in mei f 18-10-00 ontving: 'Zocher Architect visite op Biljoen'.⁴⁷⁹

Een laatste betaling aan Zocher staat genoteerd onder 1827, in een beverig, wat aarzelend handschrift, maar onmiskenbaar door Van Spaen eigenhandig in zijn kasboek opgeschreven; niet lang daarna, op 18 november zou hij op zijn geliefde kasteel en in zijn zelfgeschapen Arcadië overlijden. Zijn vrouw, Sara Johanna Van Spaen-van Hogendorp, volgde hem, nauwelijks een half jaar later, op 21 juni 1828.

Eden van Gelderland en Geldersch Arkadia

Na eerst als het ware stap voor stap de aanleg van Biljoen en Beekhuizen over een periode van ruim vijftig jaar gevolgd te hebben, vragen wij ons nu af, welke betekenis Van Spaen aan deze aanleg heeft willen geven en hoe zijn creatie door de bezoekers werd beleefd. De belangrijkste sleutel hiertoe vormt I.A. Nijhoff's *Geldersch Arkadia* of *Wandeling over Biljoen en Beekhuizen*, waarin de wandelaar als het ware aan de hand van Van Spaen meegevoerd wordt en men het park als door zijn ogen en volgens zijn emoties ondergaat. Het *Geldersch Arkadia* geeft duidelijk aan, dat de aanleg van Biljoen en Beekhuizen begrepen moet worden als een poging van Van Spaen om het natuurlijke landschap te verbeteren, want, ' (...) de tegenwoordige eigenaar geene kosten noch moeite heeft gespaard, ten einde hier de natuur op de meest gepaste wijze te hulp te komen'.⁴⁸⁰ Hij heeft geprobeerd ' (...) het genot der schoone natuur op eene meer bevallige wijze aantebieden'. De vraag is nu, met welke beelden en motieven in gedachten Van Spaen getracht heeft deze 'meer bevallige wijze' na te streven.

⁴⁷⁷ Anon. 1830, 115.

⁴⁷⁸ FASB, nr. 181, april 1824: 'Zocher tot 15 Maart [...] f 105,-,-.' 25 nov.: 'Zocher ...erosen v. mevr. v Hardenbroek, [...] 9-19-.' 'Zocher reis v Arnhem en verblyf in Octob. 46-15-00.'

Het echtpaar van Hardenbroek-Van Spaen woonde waarschijnlijk op Nederhagen; hier althans overleed van Hardenbroek op 8 feb. 1830. *Nederlands Adelsboek*, 1917, 296.

⁴⁷⁹ FASB, nr. 181, 1826. o.a. 'voor 3 uur verblijf f 41-10-0'.

⁴⁸⁰ Nijhoff 1820, 11.

Uit verschillende elementen en beschrijvingen blijkt, dat Van Spaen zelf in de eerste plaats de verwezenlijking van een Arcadisch landschap voor ogen had. In dit opzicht is het veelzeggend, dat hij het gastenboek, de 'Lijste der Personen, die de Grote Cascade van Biljoen in Beekhuizen met bezoek vereert hebben', opent met de woorden:

*'...et in Arcadia ego !
et moi aussi j'habite l'Arcadie !
J.F.W. Van Spaen'*⁴⁸¹

Het Gastenboek lag in de salon of in een blokhut, in het oostelijke deel van Beekhuizen, waar zich ook de Grote Cascade, de Hermitage, de holle slingerende beek met voetpad en de Grote Fontein bevonden. Deze openingszin in het gastenboek geeft een inzicht in de ideeënwereld van Van Spaen, die voor de aanleg van Biljoen en Beekhuizen een rol heeft gespeeld. Antje van Hogendorp werd al door het arcadische karakter van Beekhuizen geïnspireerd, toen zij zich een van Ovidius Metamorphosen, het verhaal van Philemon en Baucis, aan haar ogen zag voltrekken. Ruim dertig jaar later werd in de titel van de beschrijving van Biljoen en Beekhuizen door I.A. Nijhoff, het arcadische karakter van Biljoen en Beekhuizen opnieuw benadrukt. In het 'Aanhangsel' van deze beschrijving, waarvan Van Spaen waarschijnlijk de auctor intellectualis is geweest, vermeldt Nijhoff dat Van Spaen's 'Geldersch Arkadia, eene verre navolging van het Thessalische Tempe der ouden' is.⁴⁸² Nijhoff geeft elders in de tekst aan wat Van Spaen onder deze navolging verstond. Bij het betreden van Beekhuizen waant de wandelaar zich in 'het Thessalische Tempe (...) dat de dichters der oudheid ons met de lieflijkste kleuren malen. Vooral in de lente, wanneer men voorttreedt onder het lommer, langs de bloeiende hagedoorn, sering, jasmijn, acacia, en veel diergelijken, op wier vermenigvuldiging men zich hier met opzet heeft toegelegd, onder het liefelijk gezang der vogelen, die dezelve bewonen, onder het geruisch van papiermolens en menigvuldige water-vallen, terwijl groote kudden van schapen en lammeren, door hunnen herder geleid, het verschiet verlevendigen en iedere voetstap verscheidenheid biedt; dan lokt of de eenzaamheid tot stille zaligende bespiegelingen uit, of een talrijk gezelschap tot de duizendmaal vermenigvuldigde genietingen van het eenvoudige buitenleven'.⁴⁸³

De blik van Van Spaen was reeds veel eerder sterk door deze klassieke 'archetypen' bepaald, toen hij in 1783 in Duitsland de omgeving van de badplaats Pyrmont bezocht. Bij een vallei en een riviertje in de buurt van Pyrmont aangekomen, schrijft hij: 'Wanneer men deze rivier als de Peneus zou beschouwen kon men zich een voorstelling maken van het heerlijke Tempe, of van de gelukzalige vlakten van Arcadië, zo'n landelijk ensemble vormde dit alles hier en gaf het een idee van zoete rust en geluk'.⁴⁸⁴

481 'Lijst van gasten van Johan Frederik Willem Van Spaen etc. ' GA 0508 Handschriften Gelders Archief, nr. 432 (bezoekers van deze tuin, augustus 1790 - september 1795).

482 Nijhoff 1820, 23.

483 Idem, 11.

484 Dagboek van een reis naar Westfalen, Hessen en Rijnland, 1783, 51, FASB, inv. nr. 119. 'En prenant cette riviere pour le Penée on pouvoit se figurer la delicieuse Tempe, ou les heureuses plaines de l'Arcadie, tant cela formoit un ensemble champêtre et faisoit naître une idée de douce tranquillité et de bonheur.'

Het landschap werd als het ware verbeterd, veredeld en hierdoor kreeg het aloude adagium 'Zo reikt Natuur de Kunst, Kunst de Natuur de hand' opnieuw inhoud. De formulering van Nijhoff benadrukte nog eens dit uitgangspunt, dat zo typisch is voor het wezen van de landschapsstijl. Hij stelt dat de aanleg van Biljoen en Beekhuizen begrepen moet worden als een poging van Van Spaen om het natuurlijke landschap te verbeteren door de 'natuur op de meest gepaste wijze te hulp te komen' en, zoals we zagen, de 'het genot der schoone natuur op eene meer bevallige wijze aan te bieden'.⁴⁸⁵ Voor het welslagen van de aanleg op Biljoen en Beekhuizen was de goede smaak van Van Spaen de graadmeter. Hij had immers getracht 'daartoe zijnen kieschen smaak in dezen, van jaar tot jaar, meer te oefenen, ten einde eenmaal zijnen lang gevoeden wensch te bereiken, een Geldersch Arkadia te mogen daarstellen, en zeggen 'Et in Arcadia ego'.

In het 'Aanhangsel' bij het Geldersch Arkadia beschrijft Nijhoff de wijze waarop Van Spaen zijn smaak ontwikkelde en hoe hij de klassieke gewoonten om 'zinrijke spreuken' op te hangen tot het bewegen van de emoties heeft nagevolgd. Vele tekstbordjes in de aanleg waren rijkelijk voorzien van citaten, die op diverse strategische plaatsen waren opgehangen. De teksten wekten niet alleen de associaties op van de wandelaar bij het zien van het gedeelte van de aanleg die bij de tekst hoorde, maar omgekeerd verleende een dergelijke plaats ook meer werkelijkheidsgehalte aan de aangebrachte tekst.⁴⁸⁶ Naast teksten van klassieke schrijvers zoals Horatius en Vergilius en van enkele Franse en Hollandse auteurs ontleende Van Spaen teksten aan het recent gepubliceerde gedicht, *Les Jardins* van de Fransman Abbé Jacques De Lille (1738-1813). Van dit gedicht, dat voluit de titel *Les Jardins ou l'art d'embellir les paysages* droeg en dat in 1782 in Parijs verscheen, is ongetwijfeld ook in Nederland veel invloed uitgegaan. Dat gold zeer sterk voor Beekhuizen. Overeenkomsten tussen het werk van De Lille en het landschap van Biljoen en Beekhuizen werden ook door bezoekers opgemerkt, zoals door Anna Wilhelmina van Hogendorp, die Biljoen en Beekhuizen in 1787, drie jaar vóór de openstelling van Beekhuizen in 1790 bezocht (de borden waren toen waarschijnlijk nog niet aanwezig).⁴⁸⁷ Voor haar werden De Lille's beschrijvingen nu voor het eerst realiteit.⁴⁸⁸

Van Spaen's tekst voor de wandelgids van Beekhuizen en Biljoen is veel meer dan een feitelijk verslag van de wandeling. Het is met een grote mate van persoonlijke betrokkenheid geschreven, waarin de invloed van De Lille doorklinkt. Van Spaen noemt zich een minnaar van de eenvoudige natuur en het aangename buitenleven en zegt dat de aanleg vooral bij deze mensen weerklink zal

485 Nijhoff, 1820, 11-12.

486 Mehrrens 1987, 60.

487 Uit het m.s. van de rondleiding over Biljoen en Beekhuizen, kan worden geconcludeerd dat de teksten bij de samenstelling van de gids al geruime tijd verdwenen waren. Ten dele stonden ze er vermoedelijk wel in 1794. Waarschijnlijk is de plaatsing van de teksten en het gereedkomen van de aanleg geleidelijk tot stand gekomen. Zo heeft Van Spaen de tekst van Jean Pierre Claris de Florian bij de hermitage te Biljoen, vergelijk Nijhoff 1820, 25, waarschijnlijk pas na 1797 laten plaatsen. Tijdens zijn reis naar Parijs in 1797 noteert hij deze tekst in zijn journaal als hij de tuin van de Heer Walkiers bij Harlebeek in de buurt van Brussel, 'une bien jolie campagne ... arrangée avec beaucoup d'intelligence dans le gout Anglois' bezoekt en op het stilste plekje van de vallei aan de voet van een boom deze tekst vindt: 'De ce riant séjour, de ce paisible ombrage Enprouvez les charmes secrets Infortunés! Retrouvez y la paix Heureux soyés le davantage (...)', *Journal van een reis naar Parijs in 1797*, FASB inv. nr. 125.

488 Van Hogendorp 1904, 437.

vinden.⁴⁸⁹ Het type landschap dat hem hierbij voor ogen stond is niet het landschap van 'Het rijke Holland, waar men vrugtbareheid, overvloed, opschik en netheid gewoon is' maar 'een landschap van gedurige afwisseling en tegenstrijdige taferelen, dat voor de bezoeker een grote verscheidenheid van behagelijke voorwerpen oplevert.'⁴⁹⁰ Van Spaen keert zich hier dus duidelijk af van het rijke, vlakke maar ook eentonige landschap dat hij in Holland kent. Door de aanwezigheid van 'heuvelen en boschen... menigvuldige waterwelen en snelvlietende heldere beeken', ofwel door de bijzondere voordelige eigenschappen van het landschap van Biljoen en Beekhuizen, waarin verscheidenheid en variatie aan scènes van nature al aanwezig waren, hoefde Van Spaen de natuur alleen hier en daar te hulp te komen om haar, volgens de gids in ongedwongen smaak op een meer bevallige wijze aan te bieden.⁴⁹¹

De wandeling

Naast de overeenkomst met de opvattingen van De Lille en de persoonlijke toonzetting van de tekst, geeft de gids weer wat er allemaal te zien was op Biljoen en Beekhuizen en hoe de wandelroute verliep. Na eerst de Zaal op het kasteel bezocht te hebben vervolgt de bezoeker vanaf het voorplein de wandeling over de singel, 'ontmoeten zij ene kleine versameling van Orangebomen en zeldzame bloemen en bloeiende heestergewassen'⁴⁹² [...] 'aan de ene zijde het uitzigt hebbende over een breed stuk water op het kasteel en aan de andere een rijke waterval en een aangenaam salon met stoelen en banken tot rustplaats en agrement der wandelaars voorhanden.'⁴⁹³ Dit in sobere stijl opgetrokken badhuisje of salon was van een bad en warm water voorzien.

De wandeling voortzettende had men zicht op de eilandjes in de vijver rondom het huis 'Overdekt met bloeiende bomen en heestergewassen, die het zigt en de lugt met een aangename geur vervullen als Tulpebomen, Acacia's, Syringen... Jasmijn, gouden regens, menigte van rose struiken, treurwilligen en voorts nagtegalen en andere zingend gevogelte als bewoners hebbende, terwijl zwanen en allerlei watergevogelte het water verlevendigen.'⁴⁹⁴

Doorlopende vanaf de zuidkant van de singel kwam men 'in een fraay bos met eike en ypebomen', bij 'een wasmolen (...) een zeer rijke waterval, als het ware tussen de rotsen heenstortende en een hermitage nevens een menigte andere rustplaatsen aan een vermoeiende wandelaar aanbiedende (...)'.⁴⁹⁵ De hermitage was evenals de Chinese brug sober van vormgeving. Vanaf de Chinese brug had men uitzicht op de vijver voor Overhagen: 'ene overschone grote vijver of

489 M.s. Van Spaen, 1-2.

490 Idem, 8.

491 Idem, vergelijk ook Nijhoff 1820, 12.

492 Van de kleine orangerie die hier stond is geen afbeelding bekend. Het grondplan van de orangerie is aangegeven op het Kadastraal Minuutplan van Biljoen, sectie B, eerste blad, 1822?. Verzamelplan 1817

493 M.s. Van Spaen, 3.

494 M.s. Van Spaen, 4.

495 Idem.

3.16 Christian Henning, *De zanderij te Biljoen*, ca. 1790.

irregulier stuk water rondom met aangename beplantingen van Tulpeboomen, Larix, fijne dennen, populieren, Treurwilgen beplant en fraye uitzigten over het bouwland op de omliggende bosschen opleverend.⁴⁹⁶

Nadat de wandelaar over de singel van Overhagen was gelopen, kwam hij weer bij deze grote vijver uit, ter hoogte van een eilandje, waarvan Van Spaen in de gids opmerkt, dat hij op deze plaats een grafkelder met opschrift wilde laten plaatsen.⁴⁹⁷ In het begin van de jaren twintig van de negentiende eeuw werd op het eilandje een grafsteen geplaatst.⁴⁹⁸ De grafsteen ligt hier nog steeds.

Van Spaen vervolgt de wandeling: 'Een rustieke brug overgaande ... vindt de wandelaar de ingang naar Beekhuizen welk door inlanders en vreemden zo sterk bezogt wordt dat men er ... zomtijds over de hondert personen aantreft.'⁴⁹⁹

Koos de wandelaar de richting van het oostelijk heuvelgebied dan wachtte hem een grote verscheidenheid aan weidse gezichten. Zo kon men vanaf de Ossenbergh 50 torens tellen⁵⁰⁰ en had men vanaf de Sterrenbergh of Keienbergh uitzicht over diverse steden en dorpen en kon men de Rijn en IJssel door het land zien slingeren. De drie 'bergen' boden de wandelaars rustplaatsen; op de top van de Keienbergh was een rustplaats in een hoge boom gebouwd en op de Ossenbergh stond een zogenaamde Monnikskap waar je in kon zitten. Koos men de wandelroute langs de beek dan kwam men in een zeer gevarieerde aanleg, waarvan Van Spaen toegeeft dat hij moeite heeft gehad om in dit enorme ge-

496 M.s. Van Spaen, 4.

497 Het bedrag voor deze grafkelder had hij al in 1789 van Mevrouw van Overbeek ontvangen, vergelijk noot 29: het is niet zeker of het grafeiland in de tijd van de gravure van Henning (ca. 1790) al bestond. Het eiland staat wel aangegeven op de kaart van de Buitenwerken der stad Arnhem..., 1808-1810, blad 21, NA, Kaartenafdeling.

498 In het m.s. Van Spaen, 5. en in Nijhoff o.c., 18 (1820, 1821) wordt resp. een grafkelder en een begraafplaats genoemd, die ooit op het eiland gebouwd zal worden. Het grafmonument was er voor 1821 dus nog niet. Wel kon de wandelaar voor deze tijd 'op het eilandje in de groote vijver, geschikt voor een begraafplaats' een toepasselijke tekst van Angelo Politianus lezen, vergelijk Nijhoff 1820, 32 (ed. princ.). Volgens de derde editie van de gepubliceerde wandelgids (1825) is er daadwerkelijk een grafsteen op het eiland aanwezig. Mogelijk is de steen ontworpen door Johan David Zocher Jr.

499 M.s. Van Spaen, 5

500 Idem, 6.

3.17 Christian Henning,
Gezigt te Biljoen van het
Amphitheater [te Beek-
huizen] op Cleef, Rees en
Em[m]erik, ca. 1790.

bied niet 'tegen de goede smaak te zondigen'.⁵⁰¹ Hij had geprobeerd het terrein een afwisselend karakter te geven door het beekverloop grilliger te maken dan hij was, de accidentatie door middel van heuveltjes te vergroten en door een onregelmatig netwerk van slingerpaden aan te leggen, die op diverse plaatsen, via rustieke bruggen, de beek kruisten.⁵⁰² De wandelaar werd tijdens zijn tocht verrast door enkele papiermolens, watervallen en sprengen en door enkele andere hoogtepunten. In het hart van deze wandelroute lag de onregelmatig aangelegde vijver die, volgens de beschrijving door Christian Henning van Biljoen en Beekhuizen, een 'volmaakt Zwitsers gezicht oplevert'.⁵⁰³ Deze kwalificatie heeft vermoedelijk betrekking op de groepen dennen, die de vijver oorspronkelijk hebben omzoomd, op de naar het noorden toe oplopende accidentatie en op de cascade aan de noordkant van de vijver, waarvan het water over 22 trappen in het meer stroomde. Het hoogtepunt van de aanleg in Beekhuizen was ongetwijfeld de partij rond de salon, waar de wandelaar wat kon gebruiken en van waaruit hij van een levendig schouwspel kon genieten. Links in dit naar het noorden toe stijgende terrein had hij zicht op de 'rijke waterval van 40 voeten verval tussen de rotsen afstortende', oftewel de Grote Cascade. Als hij naar rechts keek zag hij 'een fontein, veertig voeten hoog bij zonneschijn alle couleuren van den regenbogen vertonende. Deze fontein kan men wisselen met een rijke gerbe of colom van bruischend water of met een voetstuk waaruit 21 sprongen zich verheffen'.⁵⁰⁴ Achter de fontein stond de uit ruwe boomstammen gemaakte Hermitage.

501 Idem, 6-7.

502 Bij de bezoeker Vosmaer wekt het ingewikkelde patroon van slingerpaden in het gebied ten westen van de Keienberg en ten zuiden van de grote vijver associaties met het Kretensisch labyrint: '... 'k begeef mij weer op weg van deezen waterbaan En 't kronkelende beekje leid me in kretaas doolhof weegen Wees me Ariadne! Uw draad, den weg die 'k moet slaan, De sombre schoonheid maakt dan wandelaar verlegen ...', 23 van het gastenboek van Beekhuizen (augustus 1790-september 1795).

503 Verhandeling over het kasteel Biljoen, behorende bij het prentwerk van Christian Henning, 1791-1792, FASB, nr. 208.

504 M.s. Van Spaen, 7-8.

Vervolgde de wandelaar de tocht naar het noorden, dan kwam hij in het gebied dat de Zomp werd genoemd, waar hij de oorsprong van de belangrijkste sprengen kon bekijken. Van Spaen noemt dit gedeelte aan de noordelijke grens van de aanleg 'Zeer romantiek, door zeer zware en oude bomen en menigte van bloemdragende struikgewassen, als door het uitzigt op velden met menigte van schapen en derzelven herders bezaayd en uiteindelijk zig in de Veluwsche zandbergen verliezende, vertonende dus de twee uitersten, van grote vruchtbaarheid en van ene dorre schrale woestine.'⁵⁰⁵

Verderop in het verloop van de wandeling, 'bij eene digt belommerde rustplaats' hingen citaten van Petrarca.⁵⁰⁶ De wandeling eindigde tenslotte veelzeggend 'op een stille avondwandelpplaats', waar de bezoeker aan de hand van Nicolas-Germain Léonard diens 'douces rêveries' kon ondergaan, terwijl de maan scheen en men van talloze werelden de harmonie kon bewonderen:

*Dans un beau clair de lune à penser occupé,
Et des mondes sans nombre admirant l'harmonie,
Je voudrais promener mes douces rêveries,
Sous un feuillage épais, d'ombres enveloppé,
Ou le long d'un ruisseau, qui fuit dans la prairie.*⁵⁰⁷

De avondstemming in het licht van de maan is het moment bij uitstek waarin Van Spaen zijn 'Et in Arcadia ego' beleefde, want hij liet zichzelf op het frontispice van het Geldersch Arkadia afbeelden, terwijl hij aan de vijver van Biljoen op een bankje de licht bewolkte maannacht onderging.

Maar ook het Geldersch Arkadia van Van Spaen borg de suggestie van de dood in zich. Van Spaen realiseerde zich mogelijk de dubbelzinnigheid van de zinsnede '...et in Arcadia ego', die hij bij de opening van Beekhuizen in het gastenboek schreef, al heeft hij dit beladen citaat in de eerste instantie vanuit een gevoel van trots over zijn pas gereed gekomen schepping neergezet. In de aanleg van Biljoen en Beekhuizen werd de suggestie van de dood het duidelijkst uitgedragen door het grafeiland met gedenksteen in de grote vijver voor Overhagen - mogelijk aangelegd in navolging van Rousseau's grafeiland te Ermenonville - en door enkele teksten op de borden. Maar ook andere delen van de aanleg konden gevoelens van melancholie bij de wandelaar opwekken. Zo schrijft Van der Loo in de laatste twee coupletten van zijn gedicht, dat in de salon was te lezen, over de bedrieglijkheid van de rust die de partij rond de salon in zijn gemoed bracht en hij realiseerde zich dat hij uiteindelijk alleen in de dood rust zou kunnen vinden.

*Hier zoude ik, stil, gerust, niet voor de pijlen beven,
Vooroordeel; afgunst, haat! die gij daar buiten schiet;
Maar neen! in deze rust bereikte ik 't doel van 't leven.
En zijn bestemming niet.
De beek, die hier mij streelt, drijft ginds de molenradren,
'k Moet werken, gelijk zij. Vaarwel dan, berg en dal!
Leer me uwen wil te doen. O, God! tot 'k bij mijn vaders,
In vrede rusten zal.*⁵⁰⁸

505 M.s. Van Spaen, 9.

506 Nijhoff 1820, 48.

507 Nijhoff 1820, 48.

508 Nijhoff 1820, 36.

Andere literaire talenten, die Beekhuizen bezochten waren Johannes Clarisse, Paulus van Hemert, Willem Kist, Adriaan Kluit, Antony Staring en Pieter van Winter.⁵⁰⁹

Ook de delicate verhouding tussen Natuur en Kunst blijkt vele scribenten bezig te houden: gesproken wordt over ‘Natuur, door kunst verhoogd’, ‘Natuur geholpen door de kunst’, ‘natuur, door konst geleid’. Ds. Ahasverus van den Berg uit Arnhem verwoordde het als volgt:

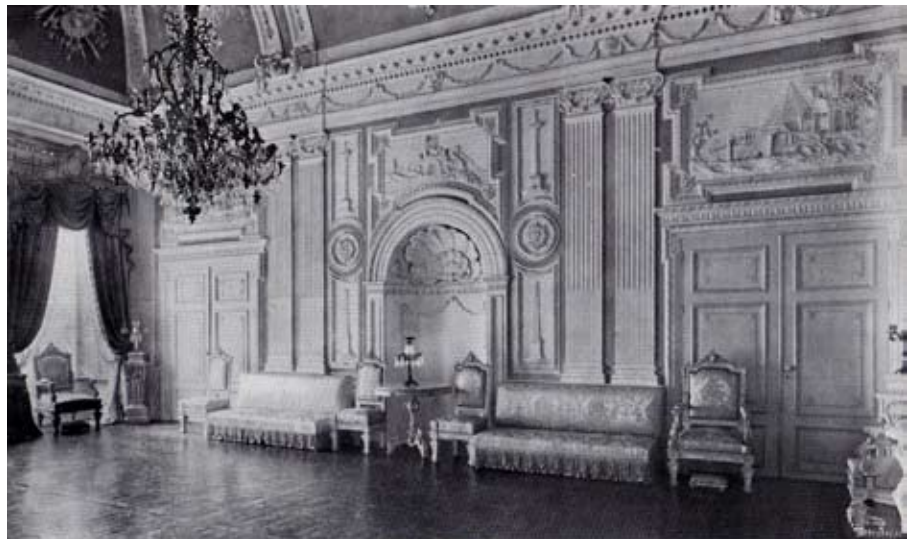
*‘Al waar natuur niet werkt is alle kunst verloren
De kunst verheft natuur en t schoon waar zy me prykt,
Dan zal natuur door haar het keurigst oog bekoren,
Als hier door uw vernuft, O Spaan, zo heerlyk blykt.’*⁵¹⁰

De verschillende poëtische uitingen van enig literair kaliber worden afgewisseld door meer aardse ontboezemingen, tot en met pure reclame toe. Die kunnen dan ook leiden tot een weliswaar triviaal, maar ook comfortabel besluit, wanneer we lezen:

*‘Cornelis van den Berg Voerman tot Wageningen
rydt met spoet/ beren en dames en koopmans goet.’*⁵¹¹

De Grote Zaal op Biljoen, 1780-82

Het is veelzeggend, dat de wandeling in het Geldersch Arkadia in de Grote Zaal van Kasteel Biljoen begint. Wellicht werd Van Spaen gestimuleerd tot het maken van deze zaal, nadat in augustus 1780 op Biljoen een brand had gewoed.⁵¹² Aan deze met een gewelf overkoepelde zaal, die op de eerste verdieping loodrecht op

3. 18 De Grote Zaal op Biljoen met veduten naar gravures van Piranesi.

⁵⁰⁹ Paasman 1987, 82 en noot 28.

⁵¹⁰ Paasman 1987, 82-83.

⁵¹¹ Paasman 1987, 84.

⁵¹² Rekeningenboek I, 23 - aug 1780 ‘Bij de brand op Biljoen aan Leiner, Derk en de Koetsier 3 ducaten (ondersch. f 2) Rosendaalsche Spuit 2 duc : 28.5.-.’

de ingangspartij van het huis werd ingebouwd, werd ruim drie jaar gewerkt. De wanden van deze zaal, die zijn weerga in Nederland niet kende, werden versierd met veduten naar gravures van Piranesi. De Zaal werd ingericht met verschillende 'souvenirs' aan zijn Grand Tour. Bij het meer van Vico en de berg van Cimino, waarover Virgilius spreekt, zag hij verschillende steenformaties waarvan hij er een aantal meenam.⁵¹³ Deze zouden later in de Grote Zaal op Biljoen een plaats krijgen. De beide beelden, die in de nissen in het midden van de lange wanden van de zaal zullen zijn opgesteld, worden in deze beschrijving niet genoemd. Het ene beeld stelde een Venus voor uit de Keizertijd⁵¹⁴, het andere een portretbuste van Julia (kopie).⁵¹⁵ Beide beelden werden ca. 1820 respectievelijk aan het Rijksmuseum en aan koning Willem I geschonken.⁵¹⁶ Verder waren in de zaal tafels van lava, beelden, stukken marmer en kostbare mozaïeken opgesteld, waarschijnlijk door Van Spaen uit Italië meegenomen. Vanaf oktober 1780 tot 1782 staan er forse bedragen in het kasboek van Van Spaen genoteerd voor het maken van de Grote Zaal.

De zaal is ingeschreven in een harmonische rechthoek waarvan de lengte gelijk is aan tweemaal de breedte (dubbele kubus) en heeft een overwelfd plafond. Aan de lange zijden zijn de wanden in drie delen verdeeld. Het middenstuk is opgebouwd rond een centrale nis in de vorm van een zogenaamde monnikskap, bestemd voor een van de beide beelden die Van Spaen van zijn Grand Tour had meegebracht. Boven ieder van de beide portes brisées is steeds een rechthoekige vedute in stucwerk aangebracht; ook boven de beide nissen is een vedute aangebracht, waarvan de onderlijst de boog van de nis volgt. Zowel naast de nissen als langs de deuren zorgen stucafbeeldingen van klassieke monumenten in de vorm van triomfzuilen, vuurbakens en obelisksen voor een ondergeleding.

De beide korte zijden van de zaal zijn als volgt ingedeeld. De zuidzijde wordt gevormd door de raamzijde. Hier zijn drie Franse vensters gemaakt. De noordzijde bevat een grote spiegel en een trumeau of wandtafel, die waarschijnlijk in de negentiende eeuw werd aangebracht. Zowel aan de beide korte zijden als aan de lange zijden, naast de nissen en langs de deuren zorgen stucafbeeldingen van klassieke monumenten in de vorm van triomfzuilen, vuurbakens en obelisksen ('pyramides') eveneens voor een ondergeleding.

Het gewelf, dat rust op een hoofdgestel, is opgebouwd uit een rechthoekig plafond, dat steunt op twee lange en twee korte gewelven, die eveneens met stucdecoraties zijn ingevuld.

3.19 Venus (Keizertijd), destijds opgesteld in de Grote Zaal op Biljoen.

513 Journal 1769-70, 249. 'J'en ramassai plusieurs de differens degres de maturité'.

514 Venus, half gedrapeerd (Keizertijd). Het beeld behoorde tot ca. 1825 tot de collecties van het Rijksmuseum te Amsterdam, waaraan het ca. 1820 geschonken was door J.F.W. baron Van Spaen van Biljoen of door A.J. baron Van Spaen van Biljoen. *Musei Antiquarii Lugduno-Batavi* [Rijksmuseum van Oudheden te Leiden], inv. nr. AM 34. Zie Bastet 1982, 27, pl. 17.

515 Het beeld behoorde tot ca. 1825 tot de collecties van het Rijksmuseum te Amsterdam. Het werd ca. 1820 geschonken aan koning Willem III door J.F.W. baron Van Spaen van Biljoen. *Musei Antiquarii Lugduno-Batavi* [Rijksmuseum van Oudheden te Leiden], inv. nr. AM 33. Zie Bastet 1982, pl. 541.

516 In dit verband is het van belang, dat J.F.W. baron Van Spaen van Biljoen als een van de stichters geldt van het Rijksmuseum; in het nieuwe, door Cuypers gebouwde Rijksmuseum (1877-1885) is zijn naam en wapen zelfs in glas-in-lood opgenomen in een der beide trappenhuisen.

3.20 *Julia (kopie)*, destijds opgesteld in de Grote Zaal op Biljoen.

Inspiratiebronnen voor de Zaal op Biljoen

De meest uitvoerige beschrijving van de Grote Zaal op Biljoen uit de tijd van Van Spaen is die in Nijhoff's Geldersch Arkadia of wandeling over Biljoen en Beekhuizen, waaraan Van Spaen zelf waarschijnlijk heeft meegewerkt.⁵¹⁷ Deze beschrijving geeft een eerste indruk van de neerslag, die de Grand Tour van Van Spaen op het interieur van Biljoen gehad moet hebben; de Grote Zaal was met zijn inrichting nog geheel in de staat, waarin Van Spaen hem na de bouw in 1780-1782 gebracht had.

‘De bezigtiging der groote zaal op het kasteel wordt aan bescheiden lieden, op hun verzoek, heuschelijk toegestaan. Zij vooral, die beminnaars der beeldende kunsten zijn, zullen, alvorens zich verder in het schoon der natuur te verlustigen, gaarne hiertoe eenige ogenblikken afzonderen, en niet, dan ver[r]ukt door de aanschouwing van den smaakvollen arbeid des Italiaanschen kunstenaars, die meer dan drie jaren besteedde, om dit ruim vertrek en deszelfs hoogen koepel met keurig half-verheven beeld- of pleisterwerk te versieren, het kasteel verlaten.’⁵¹⁸ Vijf groote vakken stellen zoo velen van de voornaamste overblijfselen van het kunstvermogen der ouden voor, ten deele alsnog in of nabij Rome aanwezig: het eerste dat hier de aandacht wekt, is het Pantheon, of de tempel aller Goden, thans om deszelfs ronde gedaante onder den naam van Rotonde bekend, gesticht door Agrippa, den schoonzoon van keizer Augustus en bijzonder beroemd om deszelfs prachtige portique, uit zestien Korintische

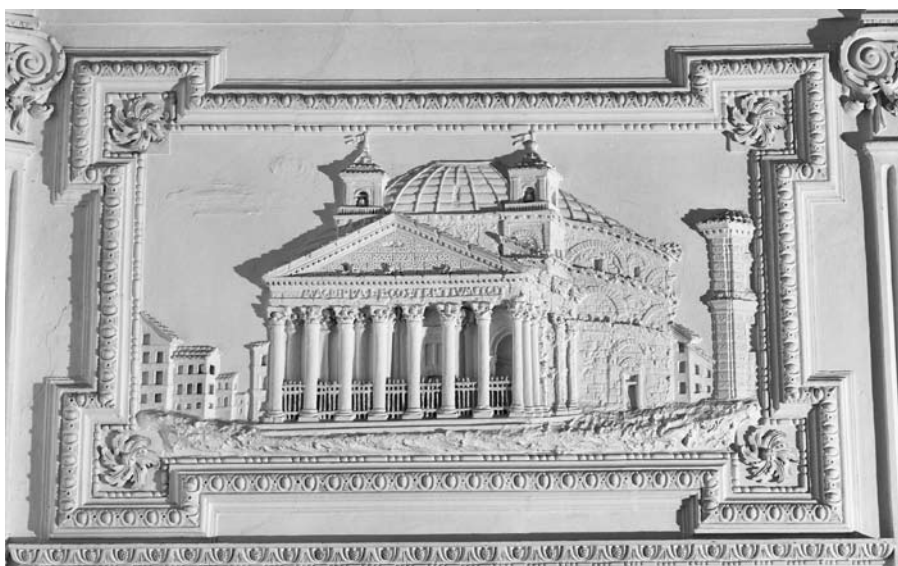
zuilen van graniet bestaande: voorts het Mausoleum, of het prachtig grafgezicht, hetwelk keizer Augustus zich, bij zijn leven, op het veld van Mars, niet ver van den oever des Tibers, deed oprigten; de tempel der Sibylle te Tivoli, het Tibur der ouden, niet minder bewonderenswaardig om deszelfs grondvesting in de verbazenden diepte, in welk de Anio zich met donderend geweld schuimend nederstort, dan om de smaakvolle pracht, welke eenmaal al de deelen des thans in puinhoopen vervallen gebouws ten toon spreidden; verder de pons Milvius, thans ponte Molle genoemd, in de geschiedenis beroemd als getuige van den eersten beslissenden stap ter verijdeling eener zamenzwering tegen het bestaan van het Romeinsche gemeenebest; eindelijk de bevallig gelegene porta Salaris of Quirinalis, voor welke zich eenmaal de geduchtste buitenlandsche vijand, dien Rome immer had, de Karthager Hannibal, durfde vertoonen. Ter weerszijden van eene nis ziet men de beide beroemdste zuilen, welke het oude Rome versierden: de zuil van Trajanus, met de uitvoerige afbeeldingen der heldendaden van dezen keizer en deszelfs leger in Dacië op deszelve, en de zuil van Antoninus, ter eere van Marcus Aurelius, dien besten der Romeinsche keizers, door den

⁵¹⁷ O.a. Tromp 2000, 272.

⁵¹⁸ Nijhoff 1821, 2e druk. In Google Books zit een gescand exemplaar van de 2de druk; bevat deze tekst niet.

3.21 Giovanni Battista Piranesi, Pantheon, 'de tempel aller Goden'. Uit Roma Antica.

3.22 Biljoen, stucdecoratie Pantheon naar gravure van Piranesi.

Raad na deszelfs dood opgericht; en insgelijks met afbeeldingen van deszelfs bedrijven vertoonende. De koepel zelf is met Arabesken en allerlei gepaste zinnebeelden op eenen hemelsblauwen grond versierd. Verder ziet men in deze zaal tafels van lava, verschillende fraaije buitenlandsche marmersoorten en zeldzame Mozaïeken.⁵¹⁹

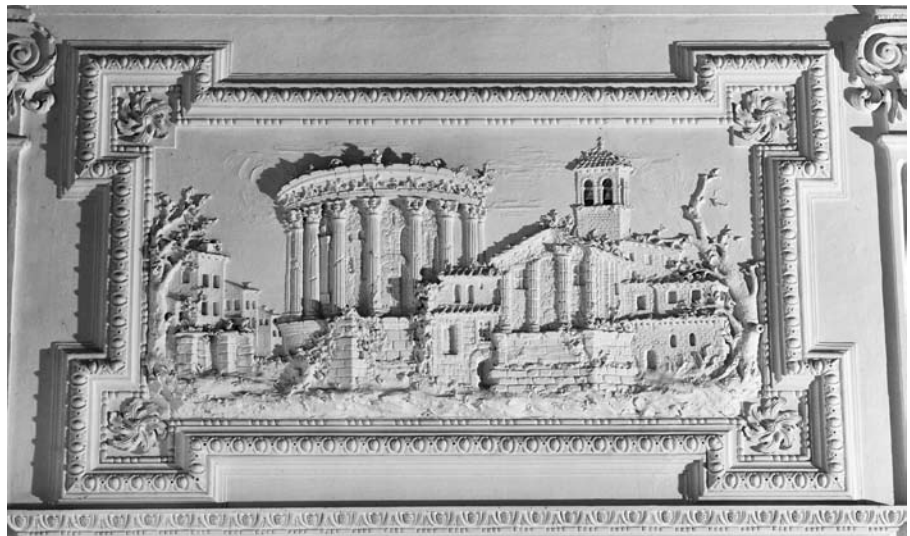
Het was in deze tijd niet ongebruikelijk om topografische afbeeldingen of landschappen in stucwerk te laten aanbrengen. Van Spaen is mogelijk al tijdens zijn Grand Tour op het idee gebracht om de Zaal op Biljoen in stucwerk met veduten te laten uitvoeren tijdens zijn bezoek op 5 december aan de Villa d'Este

519 Nijhoff 1820, 6. Bij dit citaat is er voor gekozen het niet cursief af te drukken omdat de tekst zelf gedeeltelijk in cursief is gezet. De bijlage in groene reeks is 1ste druk; bevat deze tekst niet.

3.23 Giovanni Battista Piranesi, *de Tempel der Sibylle te Tivoli*. Uit *Roma Antica*.

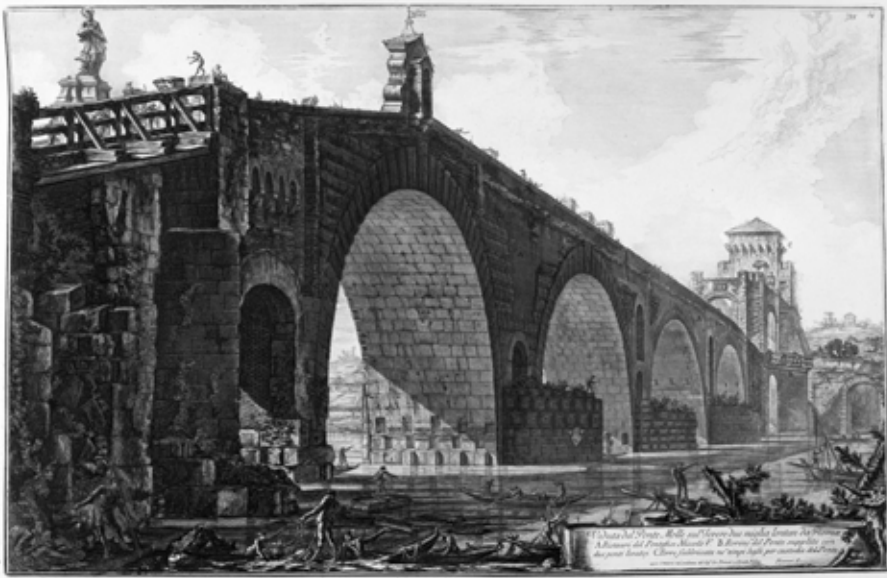
3.24 Biljoen, stucdecoratie *Tempel der Sibylle te Tivoli* naar gravure van Piranesi.

bij Tivoli, naar aanleiding waarvan hij noteert dat men er een stuc-imitatie van het oude Capitool met alle tempels, triomfbogen, obelisken aantrof.⁵²⁰ Zijn belangstelling voor de antieke zuilen en vuurbakens, die in de Zaal worden afgebeeld, zijn direct te herleiden tot zijn bezoek aan Rome. In het paleis op het Capitool ziet hij onder aan de trap de ‘colonne rostrale’, opgericht te Duilicis ter gelegenheid van een zeeslag tussen de Romeinen en de Carthagers.⁵²¹ Deze zuil heeft zeer veel betekenis voor hem: ‘C’est un des monumens antiques les plus interessans, qu’on trouve à Rome’. In de periode na 17 februari 1770, tij-

520 Journal 1769-70, 182. ‘(...) on voit une imitation en stuc de l’ancien capitol avec tous les temples, Arcs de triomphe, obelisques etc.’

521 Idem, 147a.

3.25 Giovanni Battista Piranesi, *ponte Molle te Rome*.
Uit: *Roma Antica*.

3.26 Biljoen, *stucdecoratie*
ponte Molle naar gravure van
Piranesi.

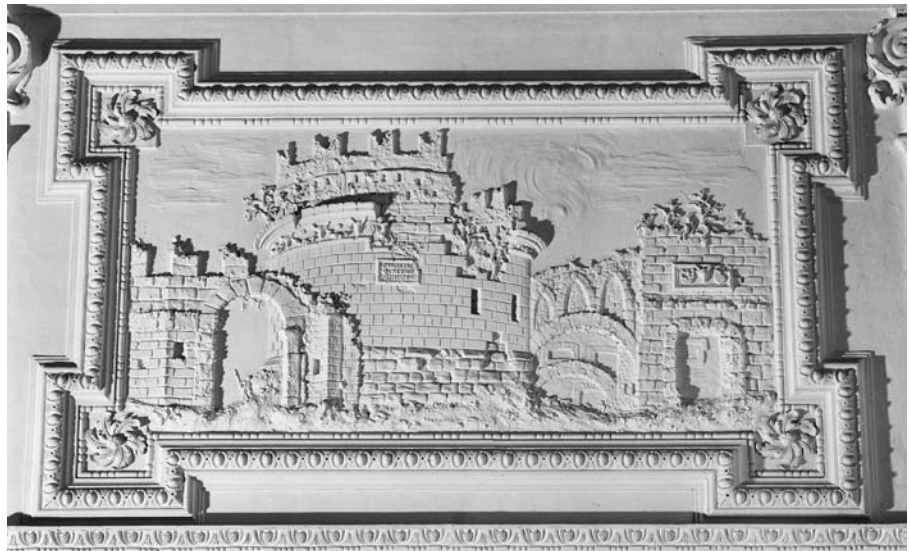
dens zijn tweede verblijf in Rome, ging hij o.a. de Ponte Salaria bekijken, die hij later in de Zaal op Biljoen zou laten afbeelden; het was de enige brug uit de Romeinse tijd die in zijn geheel bewaard was gebleven.⁵²²

⁵²² Idem, 246: 'c'est le seul pont antique qui s'est conservé en entier: Il fut construit par Narses après la défaite des Goths comme l'indique une inscription antique en vers latins gravée sur la balustrade de marbre qui des deux cotés borde ce pont dont le passage est defendu par une tour'.

3.27 Giovanni Battista Piranesi, graf Caecilia Metella. Uit: Roma Antica.

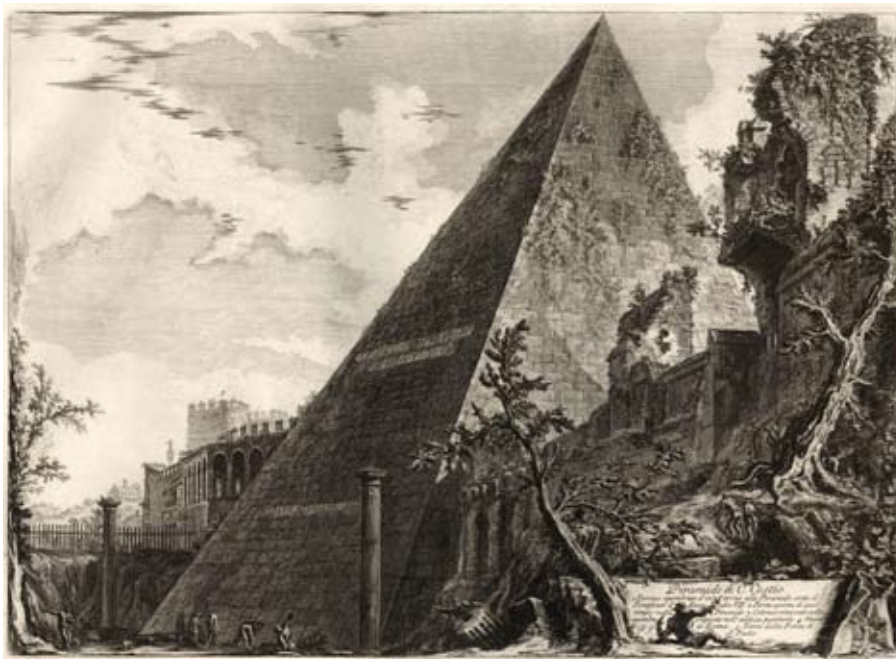
3.28 Biljoen, stucdecoratie Caecilia Metella naar gravure van Piranesi.

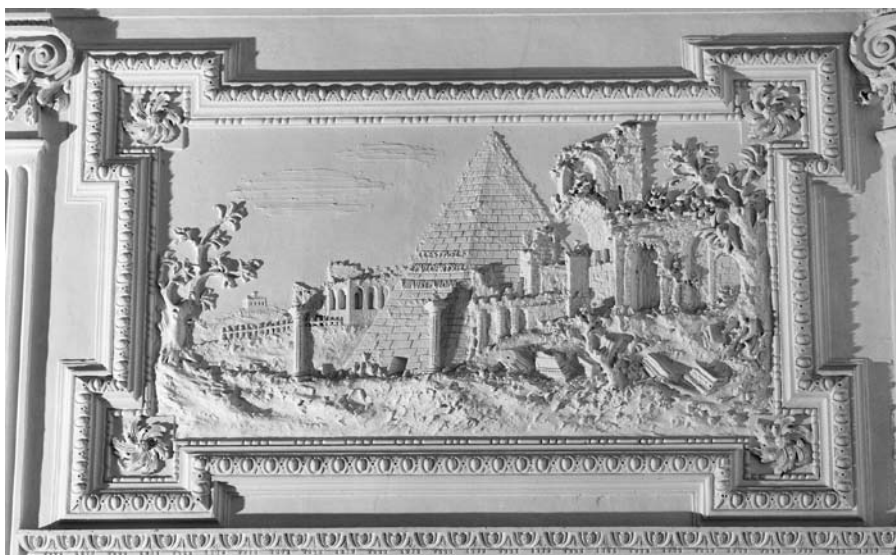
Ook de Ponte Molle, beroemd vanwege het kruis, dat aan Constantijn verscheen en waardoor hij wist, dat hij de strijd zou winnen, was toen door hem bezocht.⁵²³ Het is overigens opvallend, dat er in de Grote Zaal voor zover wij weten geen afbeeldingen van beroemde wijsgeren of keizers te vinden waren, temeer daar Van Spaen er tijdens zijn Grand Tour een eer instelde om hun gezichten te kunnen herkennen. Als uitgangspunt voor de belangrijkste gezichten is uitgegaan van Piranesi's *Roma Antica*.⁵²⁴

523 Idem, 248.

524 De veronderstelling van Prof. dr. F.L. Bastet en Drs R. de Jong dat de in stuc-relief vervaardigde gezichten in de zaal afgeleid zijn van een aantal gezichten uit Piranesi's *Roma Antica*, wordt bevestigd in Kuyvenhoven/Tromp 1984.

3.29 Giovanni Battista Piranesi, pyramide van Cestius. Uit: *Roma Antica*.

3.30 Biljoen, stucdecoratie Cestius naar gravure van Piranesi.

Op de vraag, wie de ontwerper c.q. architect van de Zaal is geweest, kan niets met zekerheid gezegd worden. Het stucwerk van deze zaal is van de hand van 'plafonneur de Bader', door Kerkkamp als Hermanus Bader geïdentificeerd.⁵²⁵ Of hij ook de Grote Zaal ontworpen heeft is onbekend. Waarschijnlijk moeten wij voor de belangrijkste conceptuele ideeën voor de Grote Zaal aan Van Spaen zelf denken. Tijdens zijn Grand Tour had Van Spaen verschillende belangrijke zalen en vestibules gezien. Zo is er enige overeenkomst tussen de Zaal en een van de zalen in het paleis op Isola Bella. Hij was zeer enthousiast over zijn be-

⁵²⁵ Kerkkamp 1964. In Thieme-Becker, komt geen Ba[a]der voor. In Bénézit vindt men alleen: Johann Bader, sculpteur à Margreid, vers 1776.

zoek aldaar, hoewel hij de zaal zelf niet noemt. Op de Villa Farsetti te Sala, op het vasteland van Venetië, zag hij verschillende vertrekken, die pas kort daarvoor waren gedecoreerd in neoclassicistische stijl.

De duidelijkste overeenkomsten zijn echter aan te wijzen in relatie tot het werk van de Luiks-Parijse architect J.F. de Neufforge⁵²⁶, bekend door zijn *Recueil Elementaire d'Architecture*, (Parijs, 1757-1765). Zo lijkt het dat de combinatie van de beide gravures van een 'vestibule'⁵²⁷ de belangrijkste inspiratiebron vormde voor de Grote Zaal. Ook de 'décoration d'une grande Gallerie convenable pour un Souverain'⁵²⁸ vertoont overeenkomsten met de Zaal, o.a. waar het de toepassing van de dubbele pilasters betreft en de wijze, waarop de guirlandes in het hoofdgestel zijn verwerkt. Het meest overtuigend voor het feit, dat de ontwerper van de Grote Zaal op Biljoen inderdaad De Neufforge bij de hand heeft gehad, is het ontwerp van de voor Nederland unieke parketvloer: hier is een van de afgebeelde meanderende randen als uitgangspunt voor de met diverse houtsoorten ingelegde rand. Hij is steeds gecombineerd met een decoratie in de vorm van een langwerpige rechthoek. In de randen van de meander zijn vervolgens blokjes ingelegd, die vanuit een bepaalde hoek de vorm van kleine piramides vertonen. De rest van de parketvloer wordt ingenomen door een decoratie van achtpuntige sterren, een niet ongebruikelijke wijze van decoreren, die men in het zuiden van ons land en in het Luikse dikwijls vindt. Van Spaen leerde een dergelijke opzet en vorm van decoratie ook kennen in Spa, waar hij verschillende malen vertoefd heeft. Daar zal hij zeker ook de 'Waux-Hall' (Vauxhall) hebben bezocht, in de jaren tussen 1769-1779 gebouwd onder leiding van de nauw aan het Prins-bisschoppelijke Hof van F.C. de Velbrück verbonden architect Jean Baptiste Renoz.⁵²⁹ Met name de 'Grand Salle' of 'Salle de Fête' van dit gebouw, dat als 'Maison d'assemblée' of speelzaal werd opgericht. Deze zaal is eveneens ingeschreven in een harmonische rechthoek met afgeronde hoeken waarvan de lengte gelijk is aan tweemaal de breedte.⁵³⁰ De imponerende grootsheid van het interieur is te danken aan de perfecte symmetrie, aan de evenwichtige verhoudingen en aan het harmonisch samengaan van architectuur, stucwerk en fresco.⁵³¹ Beide lavendelblauw geschilderde lange muren zijn ritmisch ingedeeld door witte, gekoppelde en gegroefde Corinthische muurpilasters en opengebroke door rondboogvormige dubbele raamdeuren en deuren, vergelijkbaar met de opzet van de Grote Zaal op Biljoen; hier waren de wanden en de achtergronden van de stucdecoraties oorspronkelijk ook in een kleur geschilderd; zowel blauw als groen worden genoemd.⁵³²

526 Jean François de Neufforge, architect, Luik 1714-Parijs 1791, vanaf 1738 in Parijs. *Biographie Universelle ou Dictionnaire de tous les hommes*, deel 13, Bruxelles 1846, 90.

527 Neufforge, *Recueil*, deel IV, cahier 47, pl. 1.

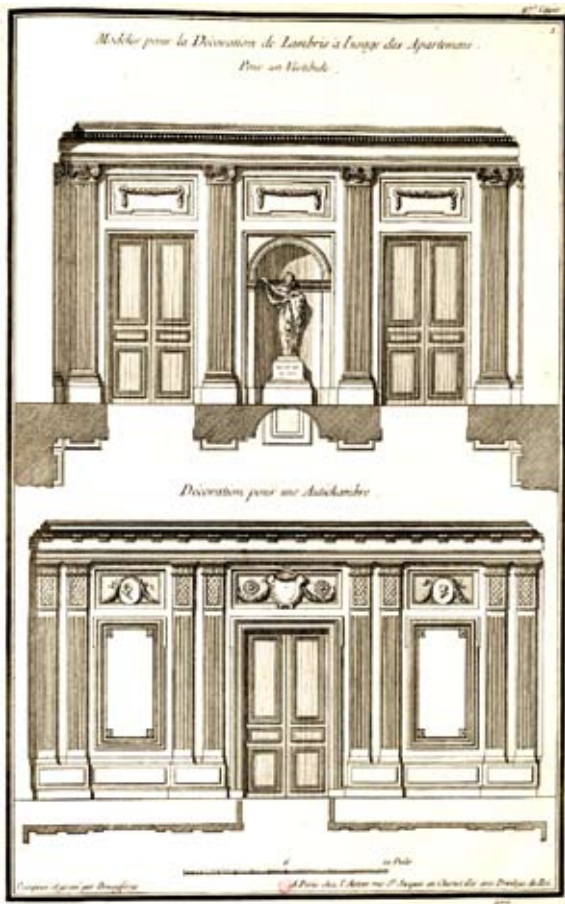
528 Neufforge, *Recueil*, deel VII, cahier 82, pl. 1.

529 Voor Renoz zie o.a. Bouvy Couperly de St. Georges/Tromp, 1988. Voor de Wauxhall zie Fabri/Lombaerde 1985. Renoz werkte evenals bij het door hem gebouwde stadhuis te Verviers nauw samen met de beeldhouwer en stucadoor Antoine Pierre Franck (1723-1796) en de schilder Henri Deprez (1727-1797). Fabri/Lombaerde 1985, 6.

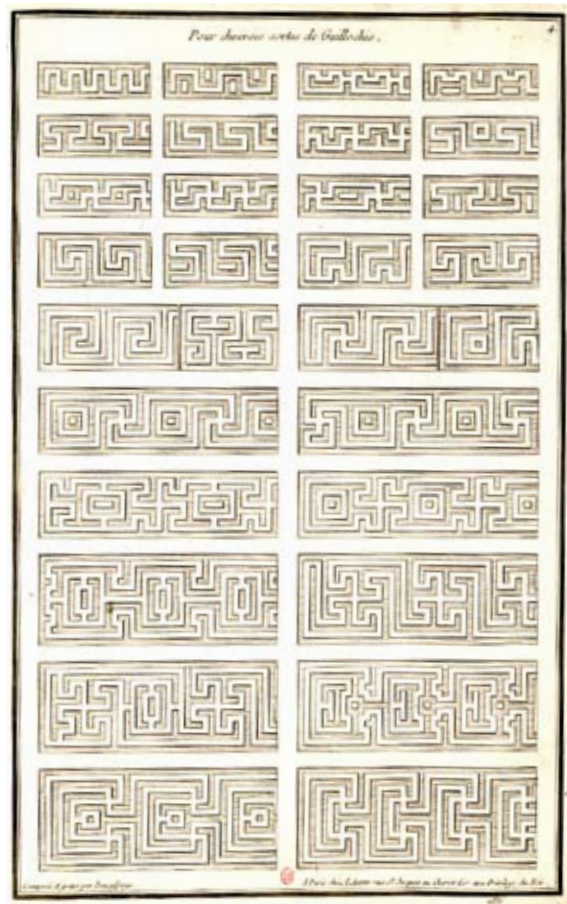
530 Fabri/Lombaerde 1985, 10.

531 Fabri/Lombaerde 1985, 16.

532 Antje van Hogendorp noemt de groene achtergrond; Van Hogendorp 1904, 435.

3.31 Jean François de Neufforge, Voorbeelden voor een 'vestibule' als inspiratiebron voor de Grote Zaal. Uit: *Recueil Elementaire d'Architecture* (1757-1765).

3.32 Jean François de Neufforge, Voorbeelden voor parketvloer met meanderende randen en decoratie van achtpuntige sterren als inspiratiebron voor parketvloer in de Grote Zaal. Uit: *Recueil Elementaire d'Architecture* (1757-1765).

Samenvattend kan verondersteld worden, dat Van Spaen zelf, als een echte 'dilettant', met het werk van De Neufforge en Piranesi in de hand, in nauwe samenwerking met de meester-plafonneur [de] Bader en een goede timmerman/aannemer zelf het ontwerp voor de Grote Zaal op Biljoen heeft geconcipieerd en laten uitvoeren.⁵³³

Et in Arcadia Ego: de creatie van een Gesamtkunstwerk van architectuur, parkaanleg en interieurkunst op Biljoen en Beekhuizen

De eerste fase van de landschapsstijl op Biljoen en Beekhuizen, zoals die door Johan Frederik Willem baron van Spaen (1746-1827) gerealiseerd werd, kan beschouwd worden als een van de vroegste Nederlandse evocaties van het geïdealiseerde landschap van de Griekse landstreken Tempe en Arcadië, zoals het

⁵³³ Regelmatig is sprake van posten 'aan Timmerlieden aan de Zaal'; op 17 oktober 1781 ontvangt 'Den Hr. Bader tot een present voor de zaal 52-10-', terwijl hij op 1 november 'Aan de timmerman een present voor de Zaal f 5-5-' noteert. FASB, nr. 181, onder 1781.

door verschillende klassieke auteurs is beschreven. Daarnaast vind men er de invloed van de contemporaine literatuur, zoals het werk van Abbé Jacques de Lille. In de woorden van het door Nijhoff uitgegeven Geldersch Arkadia heeft Van Spaen de aanleg van Biljoen en Beekhuizen ook als een sociale daad voor zijn medemens bedoeld. Van Spaen heeft immers ‘door de plantsoenen en waterwerken in eenen uitmuntenden nieuwen smaak te doen aanleggen, het natuurlijk schoon dezer plaats nog aanmerkelijk (...) verhoogd, en alzoo ook zijnen land- en stadgenooten het heerlijkste genot bereid.’⁵³⁴ Daarin lag de kern van zijn inspanningen: ‘het is, om dit gevoel bij zijne landgenooten te verlevendigen, om hun dit genot te rijkelijker te doen smaken, dat de tegenwoordige eigenaar geene kosten noch moeite heeft gespaard, ten einde hier de natuur op de meest gepaste wijze te hulp te komen: het is ook hiertoe, dat hij het gemak en het genoegen der vele vreemdelingen, die zijn landgoed bezoeken, door menigvuldige rustplaatsen, zonder eenige kosten van hunnentwege, heeft zoeken te bevorderen.’⁵³⁵

Zoals we zagen was een van de belangrijke aspecten, die in de Nederlandse landschapsstijl een rol speelde, de realisering van een Arcadië; daarnaast werd de natuur ook geassocieerd met God's schepping; dit religieuze aspect, dat met betrekking tot Biljoen door Mehrtens⁵³⁶ werd behandeld, treedt ook bij Feith⁵³⁷ op de voorgrond. Bij Biljoen en Beekhuizen gaat het om een van de vroegste en belangrijkste creaties in vroege landschapsstijl van ons land, waarin vele typische elementen van die stijl vertegenwoordigd waren en waardoor zeer velen voor het eerst kennis maakten met deze nieuwe stijl; soms bevonden zich meer dan honderd personen tegelijk in Beekhuizen.⁵³⁸

Voor de ontwikkeling van de Nederlandse tuin- en parkaanleg in landschapsstijl is de tuin van Biljoen en Beekhuizen in de tijd van Van Spaen van groot belang geweest, omdat aan deze grootscheepse aanleg, die in 1790 voor het publiek werd opengesteld, relatief vroeg begonnen is. Daarnaast bieden Biljoen en Beekhuizen voor de geschiedschrijving van Nederlandse tuinen uit deze tijd een weelde aan historisch materiaal. Informatie over de aanleg is gevonden in brieven en reisjournalen en in een groot aantal topografische gezichten en kaarten. Ook zijn de kasboeken van Van Spaen bewaard gebleven, waarin de uitgaven die hij aan de tuin heeft gedaan staan genoteerd. De belangrijkste bron van de aanleg is de gids van de wandeling over Biljoen en Beekhuizen die tussen 1820 en 1825 onder de titel Geldersch Arkadia in drie edities op naam van Isaac A. Nijhoff is verschenen. Voor dit onderzoek zijn niet alleen deze gedrukte edities gebruikt, maar ook een manuscripttekst, die waarschijnlijk door Van Spaen zelf is opgesteld en in zijn handschrift is geschreven, en die, naar we kunnen aannemen, door Nijhoff als concept voor de gedrukte gids is gebruikt.⁵³⁹

⁵³⁴ Nijhoff 1820, 6.

⁵³⁵ Nijhoff 1820, 11.

⁵³⁶ Mehrtens 1985, 48-63.

⁵³⁷ Zie hoofdstuk 5.

⁵³⁸ Nijhoff 1820, 9.

⁵³⁹ Overigens blijft het moeilijk om de aanleg in de tijd van Johan Frederik Willem van Spaen geheel in beeld te krijgen. Van bepaalde beschrijvingen van delen van de aanleg is geen beeldmateriaal teruggevonden, sommige beschrijvingen komen niet met elkaar overeen, sommige gezichten zijn vermoedelijk geromantiseerd, enz. Het is in dit verband belangrijk om te beseffen, dat aan het park vanaf 1774 tot 1828 bij voortduring veranderingen zijn aangebracht, waardoor bepaalde bronnen uit het begin van deze periode al binnen deze tijdspanne van ruim 50 jaar verouderd zullen zijn geweest.

3.33 Anoniem, *Kleine cascade in het park van Biljoen, ca. 1800.*

3.34 Anoniem, *Grote cascade met watertrap op Beekhuizen, ca. 1800. Volgens overlevering zou deze watertrap 22 treden hebben.*

Van Spaen heeft waarschijnlijk ook zelf een groot aandeel geleverd bij de totstandkoming van de parkaanleg. Gezien de grote belangstelling die hij volgens zijn reisjournalen en volgens de tekst van de wandelgids van Biljoen en Beekhuizen in tuinen had, zullen Michael en de Zochers niet de vrije hand hebben gehad in hun bemoeienissen met het park. En in de jaren dat niet aan hen werd uitbetaald heeft Van Spaen vermoedelijk naar eigen inzicht veranderingen doorgevoerd. Daar we geen inzicht hebben in de samenstelling van zijn bibliotheek -deze is in de negentiende eeuw verkocht- is het onduidelijk welke theoretische werken over tuinarchitectuur hij kende.

Veelzeggend voor de relatie van het park met de neoclassicistische ontwikkelingen, die zich op het gebied van de architectuur en de interieurkunst in ons land voltrokken, is het feit, dat de wandeling begon in de Grote Zaal, die gedecoreerd was met talrijke klassieke veduten in stuc, even zovele herinneringen van Van Spaen aan zijn Grand Tour die hij zijn leven lang zou koesteren. Ook de andere reizen vormden hem als man van goede smaak en leerden hem naar het landschap te kijken met het oog van de schilder en connaisseur.

De vroegste beschrijvingen van de aanleg dateren van vóór de opening van Beekhuizen in 1790; het is begrijpelijk, dat Van Spaen al voor dat moment regelmatig met zijn gasten de aanleg ging bekijken. Beekhuizen werd vergeleken met Arcadië, de Tempe en Eden en riep dus kennelijk associaties op met het paradijs. De wandelaar kon in het landschap van Biljoen en Beekhuizen, dat door een gelukkige samenwerking van kunst en natuur was veredeld, afleiding vinden van zijn dagelijkse beslommingen: hij kon er zich recreëren. Verscheidenheid van taferelen, variatie en contrasten in de gezichten van de aanleg, die zich vanuit de rustplaatsen of tijdens de wandeling voordeden, dienden de aandacht van de wandelaar vast te houden verschillende gemoedsgesteldheden te stimuleren. Of, zoals Van Spaen dit proces van ontspanning naar aanleiding van de in het park opgestelde teksten omschrijft: het veroorzaken van een stemming, die bepaalde gevoelens losmaakt, waardoor het genoegen van de bezoeker van Biljoen en Beekhuizen zou worden vergroot. Van Spaen gaat er vanuit, dat de reactie op de verschillende onderdelen van de aanleg bij elke bezoeker weer anders kon liggen. Hij kon zich 'in diepe eenzaamheid ... verschuilen en (zich) aan wijsgerige bespiegelingen overgeven ofwel in talrijk gezelschap de aangenaamheden van het eenvoudige buitenleven ... smaken'⁵⁴⁰ Kortom, het landschap van Biljoen en Beekhuizen was zeer evocatief, in die zin dat het op het losmaken van verschillende gemoedsgesteldheden bij de wandelaar was ingericht, maar de wandelaar werd uiteindelijk vrij gelaten in wat hij precies voelde.

Tegenwoordig zijn bijna alle 'fabriekjes' en ornamenten uit de aanleg van Biljoen en Beekhuizen verdwenen. Wat nog rest zijn de gedenksteen op het grafeiland, een flauw aftreksel van de waterval van 22 trappen aan de oever van de grote vijver in Beekhuizen en enkele cascades op Biljoen. Ook het bestand aan bomen en heesters is in de loop van ruim 150 jaar veranderd en is, althans op Beekhuizen, aanzienlijk minder gevarieerd. De aanleg van de vijverpartijen, de accidentatieniveaus en het verloop van de beek, de slingerpaden en de lanen zijn echter deels nog aanwezig.

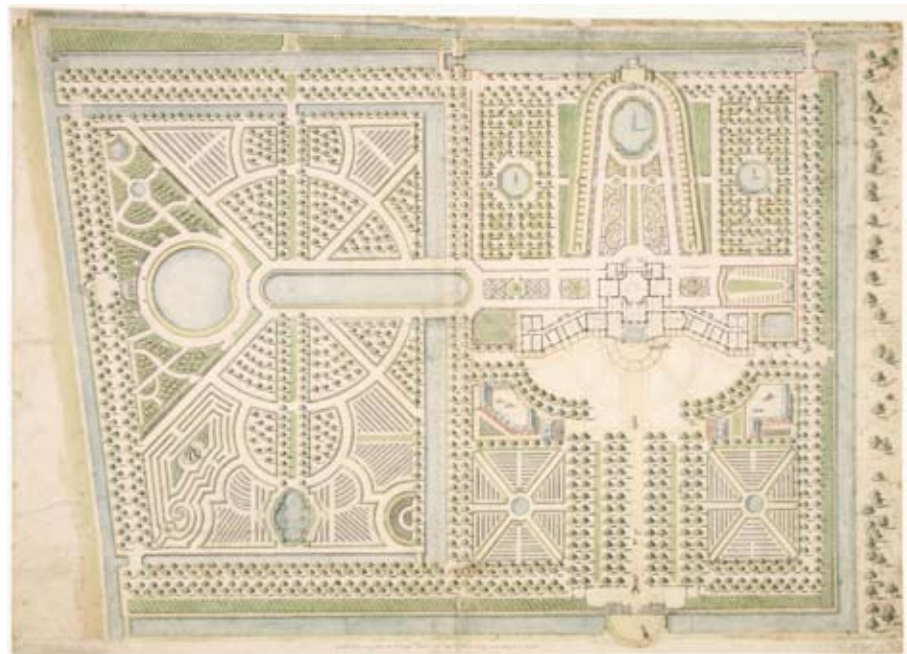
540 M.s. Van Spaen, 7.

Prins Willem V en de Landschapsstijl op de stadhouderlijke verblijven 1760- 1800

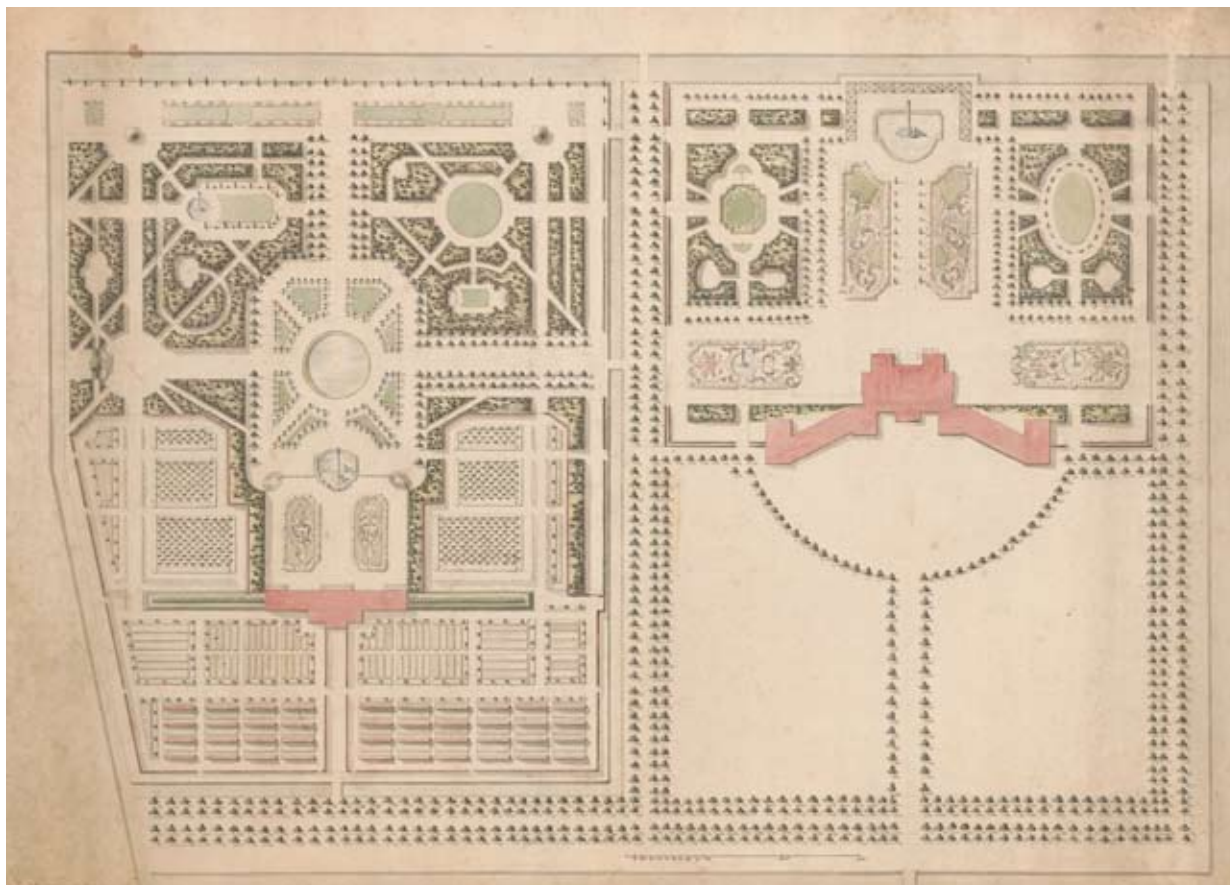
Terwijl in de loop van de tweede helft van de achttiende eeuw in Nederland op verschillende buitenplaatsen van particuliere eigenaren de landschapsstijl werd geïntroduceerd, bestond ook aan het stadhouderlijk Hof belangstelling voor vernieuwingen op het gebied van bouwkunst en tuin- en landschapsarchitectuur.

Prins Willem V was pas geboren na de dood van zijn vader en kwam, ook op het gebied van de privé-bezittingen van de Oranje's, in een moeilijke situatie terecht. Het was nog niet lang geleden dat de kwestie rond de erfenis van de Koning-stadhouder, ontstaan door de aanspraken van de koning van Pruisen, geregeld was. De belangrijkste huizen waarover de stadhouderlijke familie kon beschikken waren Huis ten Bosch bij 's-Gravenhage, het Huis ter Nieuwburch bij Rijswijk, het Huis te Honselaersdijk in het Westland, Soestdijk en Het Loo. Ook het Hof te Dieren speelde in de achttiende eeuw nog een rol als jachthuis.

Bij de vader van prins Willem V had zeker belangstelling voor architectuur en tuinarchitectuur bestaan, want in de korte tijd, dat hij in de Republiek der Vereenigde Nederlanden aan het bewind was, heeft hij verschillende opdrachten

4.1 Daniel Marot, ontwerp
tuin en Huis ten Bosch, ca.
1732 (noorden linksonder).

tot veranderingen van de tuinen van de stadhoudelijke bezittingen gegeven, waarbij het aanbrengen van variatie en verrassing een grote rol speelde. Hierbij nam Huis ten Bosch een belangrijke plaats in, naast Het Loo en Hof te Dieren. Hij schakelde hiervoor de architect Pieter de Swart in. Een aantal ontwerpen, door De Swart vervaardigd is bewaard gebleven, waaronder een klein ontwerp en een ideaalplan voor Huis ten Bosch en een ontwerp voor Het Loo.⁵⁴¹

De Swart borduurde verder op de ontwerpen, die vijftien jaar eerder, in het begin van de jaren dertig, door Daniel Marot waren gemaakt.⁵⁴² Marot's ontwerpen lieten al een toename zien van het labyrintische karakter van de tuin, met name in de delen die verder van het huis verwijderd lagen. Deze ontwerpen gaven de indruk, dat de tuin bewust onoverzichtelijker gemaakt werd, groter leek

4.2 Pieter de Swart, ontwerp voor de wijziging van de tuinen van Huis ten Bosch, ca. 1748 (noorden linksonder).

541 Schmidt 1999, Huis ten Bosch: 126-127, afb. 101; 136-141, afb. 121; Het Loo: 132-135, afb. 114. Zie ook de afb. 117 en 118 met ontwerp viaducten en presentatietekening nieuwe tuinaanleg Huis ten Bosch.

542 Voor Huis ten Bosch had Daniel Marot al eerder, vermoedelijk in het najaar van 1733, twee ontwerpen geleverd. In de compartimenten was toen al veel variatie aangebracht, die de bescheiden oppervlakte van het terrein camoufleerde. Volgens Schmidt steunde Marot sterk op d'Avilers *Cours d'Architecture* [1695]. Schmidt 1999, 115.

dan hij in werkelijkheid was en uitnodigde tot een wandeling of dooltocht.⁵⁴³ Nieuw was deze werkwijze niet. Ook Pieter de la Court van der Voort adviseerde een buitenplaats zó aan te leggen, dat men ‘in de wandelingen, de grootte van de Vermaek-plaets niet kan bespeuren’ en weinig doorgaande gezichten te creëren.⁵⁴⁴ Bij Marot ontwikkelde zich dus al op latere leeftijd een tendens om binnen zijn geometrische ontwerpen naar afwisseling en verrassingseffecten te streven, een tendens, die zich doorzette bij De Swart.

In 1747 kreeg De Swart de opdracht om aan Huis ten Bosch en de tuinen te werken; in 1750 waren deze activiteiten nog in volle gang. Intussen was hij door Willem IV naar Parijs gestuurd om zich als architect te bekwamen bij Jacques François Blondel aan diens beroemde *Cours d'Architecture*.⁵⁴⁵

Bij de veranderingen op Huis ten Bosch ging het onder andere om de aanleg van een ‘plantage sauvage’, die prins Willem IV in de correspondentie aan zijn moeder vermeldde.⁵⁴⁶ In het kleine, geaquarelleerde ontwerp van De Swart voor Huis ten Bosch vinden we vele onderdelen uit Dézallier d’Argenville’s *La Theorie* en Blondel’s *Maisons de plaisance* terug. Het gaat hierbij met name om de broderieparterres, gedetailleerd met verschillende decoratieve patronen, ronde bassins en fonteinen.⁵⁴⁷ De overige tekeningen van De Swart voor Huis ten Bosch betreffen een nieuwe tuinaanleg achter het huis, waarbinnen de Bezuidenhoutseweg een cruciale rol speelt en de aanleg van een hoofdas, gericht vanuit de Oranjezaal in noord-zuidrichting, centraal staat.⁵⁴⁸ Dit ideaalproject uit ca. 1748 is sterk geometrisch van opzet; alleen in enkele bosquetten vinden wij slingerpaden; zij moeten opgevat worden als slingerbossen doorsneden door diagonale paden, slinger- en kronkelpaden gekruist uitkomend op verschillende ‘cabinets de verdure’. Waarschijnlijk heeft het Petit Parc van Versailles, zijn ‘Allee Royale’ en de flankerende bosquetten met uiteenlopende invullingen als voorbeeld gediend.⁵⁴⁹

De kaart van het Haagse Bos uit 1778 toont de tuinen van Huis ten Bosch zoals ze in de tijd van De Swart moeten zijn uitgevoerd en kort voordat zij door Philip Willem Schonck zouden worden veranderd; hieruit kunnen we de belangrijkste wijzigingen, die onder prins Willem IV werden aangebracht, af-

543 In deze ontwerpen is ook enige invloed van J.A. Dézallier d’Argenville’s *La Théorie et la Pratique du Jardinage* terug te vinden. De door hem toegepaste illusionistische ruimtewerking lijkt aan een van d’Argenville’s grondstellingen gevolg te geven, namelijk dat de tuin altijd groter moet lijken, dan hij in werkelijkheid is. Ook mag volgens d’Argenville de tuin niet teveel worden verduisterd. Afgezien van de bosquetten moeten de compartimenten open blijven. J.A. Dézallier d’Argenville, *La Théorie et la Pratique du Jardinage*, grondstelling IV: ‘(...) faire toujours paroître plus grand qu’il n’est effectivement’. Vergelijk Schmidt 1999, 118.

544 De la Court van der Voort 1737, 12.

545 Schmidt 1999, 33.

546 Dit blijkt uit een brief, die prins Willem IV in 1749 op 11 september vanuit Breda aan zijn moeder schreef: ‘Je serois charmé de pouvoir Employer dabort le jardinier de V:A:S: a la place de Simler [Johan Georg Semler] mais outre que j’ai fait Esperer au Fils que j’en aurois soin deja avant mon depart de Frise, j’ai Encor un jardinier surnumeraire sur les Bras depuis que j’ai fait convertir les jardins de la maison du Bois en un plantage sauvage, et je lui ai dit alors que je le placerois a la premiere occassion ces arangemens une fois Hors du Chemin(...)’. KHA, A 17, 170/III, Breda 11 september 1749. Zie ook Schmidt 1997, 110.

547 Ook uit Blondel’s werk kan men invloeden onderkennen. Schmidt 1999, 127.

548 Schmidt ziet in dit ‘ideaalplan’ voor Huis ten Bosch een omslag naar een aanleg die in zijn monumentaliteit aan het geheel een politieke functie verleent. Schmidt 1999, 140-141.

549 Schmidt 1997, 128.

leiden.⁵⁵⁰ Uit een vergelijking van de verschillende ontwerpen en deze kaart blijkt, dat met name het kleine, geaquarelleerde ontwerp van De Swart moet zijn uitgevoerd.

Op de tekeningen van Huis ten Bosch van De Swart vallen de twee dominerende, symmetrische broderieparterres sterk op; zij worden geflankeerd door in quinconce-verband⁵⁵¹ geplante bosquetten met uitgespaarde paden, die de kabinetten verbinden. In het oostelijke tuindeel lag de 'plantage sauvage' waarover Willem IV zijn moeder schreef.⁵⁵² Het park is in twee delen van ongelijke grootte verdeeld die als twee grote bosquetten zijn ingevuld. Het grootste heeft een stervorm met een centrale ronde ruimte. Opvallend zijn de kronkelpaden, aangelegd tussen de vier diagonale paden waarlangs kanaaltjes lopen; zij worden geaccentueerd door groene kabinetten, een grote droge kom met afgeronde hoeken en een in quinconce-verband beplante rechthoek. Het kleinere deel heeft een grote uitgespaarde groen kabinet ('Salle Verte') op basis van een rechthoek met halfronde uiteinden, versierd met grasvlakken in ornamentvorm en omgeven door eenvoudige palissades. Ook hier worden de diagonalen door kronkelpaden gekruist. De verschillende delen zijn door rechte zandpaden omgeven, en het geheel maakt een dicht begroeide indruk.

Dit ontwerp sluit goed aan bij de toenmalige Franse ontwikkelingen in de tuinarchitectuur, waarin slingerpaden en een onregelmatige aanleg met asymmetrische, dichtbegroeide en natuurlijk ogende bosquetten zonder sculptuur, uitbundige decoraties of bouwwerken aan belangstelling winnen. Deze wijzigingen passen eveneens binnen de ontwikkelingen in ons land in de jaren veertig en vijftig van de achttiende eeuw, waarbij 'slingerbossen' op verschillende Nederlandse buitenplaatsen hun intrede deden.⁵⁵³

De Swart leverde ook een ontwerp voor Het Loo, waarschijnlijk ca. 1748.⁵⁵⁴ In de Koningstuin ontwierp hij een nieuwe invulling en ook de daarnaast gelegen 'Wildernis' van Willem III zou veranderd worden in een labyrint-achtig bosquet, verbonden door rechte en slingerpaden. De meeste veranderingen moesten echter in de Boventuin plaatsvinden. Het belangrijkste waren de wijzigingen in de beide zijcompartimenten waar de gazons nu met 'Deux Bosquets avec Salles et Cabinets' werden ingevuld. Deze bosquetten waren uit verschillende delen samengesteld en liepen tot aan de colonnades of galerijen door. In

550 NA 4.VTH, nr. 3328A Kaart van 's-Gravenhaagsche Bosch door de landmeter Huybert van Straalen. Vergelijk ook NA, NDR, nr. 152, notulen 30 augustus 1779.

551 Quinconce : plantverband in de vorm van een vierkant, gevormd door 5 bomen waarvan 4 op de hoeken en één in het midden van het vierkant. Denk aan de 5 punten op een dobbelsteen.

552 Vergelijk Schmidt 1997, 120,-121. Voor het begrip 'wild', dat ook hier waarschijnlijk als 'niet-te-snoeien' of 'niet-vruchtboom' moet worden opgevat, zie hoofdstuk 1, Slingerbossen.

553 Schmidt 1997, 113; idem noot 517 en afb. 130. Schmidt legt er de nadruk op, dat het hier ging om een door bomenlanen doorsneden 'wild' bos, dat de bezoeker een aangenaam contrast bood in vergelijking tot de overzichtelijke, decoratieve siertuin en het omliggende ongerepte Haagse Bos. Dit parkgedeelte van Huis ten Bosch was daarmee een goed voorbeeld van de hierboven en in hoofdstuk 1 genoemde 'wilde plantages' volgens de formulering van o.a. Miller.

554 Overigens is de datering van dit ontwerp, gesigeneerd 'P. De Swart fecit' niet geheel duidelijk. Het hoogtepunt van De Swarts activiteiten voor de stadhouder prins Willem IV lag in de periode 1747-1751; aan de andere kant werkte hij na 1766 nog aan enkele kleinere projecten voor Willem V. Schmidt dateert dit ontwerp in de eerste periode; het past goed in de serie opdrachten, die De Swart in die korte periode van Willem IV ontving en waarin bijna stelselmatig voor alle persoonlijke verblijven van de stadhouder nieuwe plannen, verbouwingsplannen of nieuwe decoraties of inrichtingen werden ontworpen. Schmidt 1997, 123-124.

de promenades van de boventuin en de nieuwe invulling van de 'Wildernis' vinden wij slingerpaden.⁵⁵⁵ De voorgestelde veranderingen werden echter niet gerealiseerd.⁵⁵⁶

Het is goed mogelijk, dat deze nieuwe ontwikkelingen gezien moeten worden binnen de toegenomen behoefte aan beslotenheid en individualisme ten koste van politieke en andersoortige symboliek die op de status van de eigenaar betrekking had.⁵⁵⁷ Een dergelijke ontwikkeling kwam met name bij een stadhouderlijke buitenplaats het sterkst naar voren: Het Loo hoefde voor Willem IV niet langer als een vorstentuin te fungeren maar werd met enkele ingrepen aangepast aan de eisen van de nieuwe gebruiker en getransformeerd tot een particulier 'maison de plaisance', een rustige buitenplaats met mogelijkheden voor de jacht en de wandeling, waar de Prins met geprivilegieerde gasten, ver van het politiek strijdtoneel rust en ontspanning kon vinden.⁵⁵⁸ Deze tendens zou zich onder zijn zoon, de latere stadhouder prins Willem V, in sterke mate doorzetten. In het geval van Pieter de Swart moeten we tevens bedenken, dat zijn ontwerpen niet los te zien zijn van zijn scholing in Parijs en deze werden vervaardigd met kennis van de contemporaine Franse architectuur en tuinarchitectuur, die Blondel had onderwezen en die hij rond Parijs had kunnen zien.⁵⁵⁹ Van door De Swart gemaakte tuinontwerpen en ontwerpen voor buitenplaatsen zijn die voor Willem IV de enige die tot nu toe bekend zijn geworden.

Uit de opdrachten van Willem IV aan Pieter de Swart en het feit dat hij hem speciaal in Parijs bij Blondel liet studeren, blijkt duidelijk, dat er al rond 1750 aan het stadhouderlijk Hof serieuze belangstelling bestond voor vernieuwingen in de tuinarchitectuur vanuit een Europees perspectief, waarbinnen de ontwikkelingen in Frankrijk toen nog dominant waren. De vernieuwingen zijn grotendeels beperkt gebleven tot Huis ten Bosch. Door zijn vroege dood werden er maar weinig andere projecten uitgevoerd. Zijn zoon, prins Willem V, zou eveneens een groot liefhebber van bouwkunst en tuinarchitectuur blijken. Hij nam toen hij volwassen werd de draad op om samen met zijn stadhouderlijke architect enkele decennia later een geheel eigen bijdrage te leveren aan de achttiende-eeuwse tuinarchitectuur.

555 Schmidt 1997, 124.

556 Schmidt 1997, 123.

557 Schmidt 1997, 125.

558 Schmidt 1999, 135. Naar alle waarschijnlijkheid, aldus Schmidt, heeft niet uitsluitend Engelse inspiratie bij de totstandkoming van dit ontwerp van De Swart een rol gespeeld. Met name in de vernieuwde aanleg van de Boventuin zien wij overeenkomsten met contemporaine ontwikkelingen in Frankrijk. De door een lengte-as samengevatte centra van verschillende bosquedelen en de toename van boulingrins en quinconces in de siertuin zijn vergelijkbaar met de tuin van het slechts enkele jaren voor De Swarts verblijf in Parijs gebouwde 'Hôtel de Madame la Duchesse du Maine'. Ook in Ange-Jacques Gabriels ontwerpen voor de Koninklijke tuinen van het Petit Trianon (1748) en Compiègne (1753) treffen wij dezelfde kenmerken aan.

559 Pieter de Swart zal zeker door Blondel's 'excursions sur les lieux', waarbij nauwkeurige analyses werden gemaakt, een grondige voorstelling van de Franse tuinaanleg hebben gekregen, waardoor deze ervaringen tijdens zijn leertijd voor hem bij het ontwerpen van tuinplannen van grote waarde waren. Schmidt 1997, 117.

Prins Willem V en zijn belangstelling voor buitenplaatsen en landschapsarchitectuur

Toen het stadsbestuur van Amsterdam de Prins en Prinses van Oranje op 1 juni 1768 in de Schepenkamer van het stadhuis een feestelijke maaltijd aanbod, had men de taferversiering geheel in de trant van een miniatuurtuin laten uitvoeren. Het betrof hier het eerste bezoek van Willem V aan Amsterdam in gezelschap van prinses Wilhelmina van Pruisen, die hij in november van het voorgaande jaar gehuwd had.

Op de gravure bij Wagenaar zien we miniatuur-paviljoens of grotwerken met vazen en beelden, te midden van 'ordentlycke' tuintjes in rococostijl met parterres, grillige muurtjes en fonteinen die de 'pièces de résistance' vormden van de tafeldecoratie voor dit dejeuner, waaraan ruim zeventig personen aanzaten. Onder hen bevonden zich behalve de hertog van Brunswijk en de prins van Hessen ook Van Wassenaer-Obdam, Hope, Van Collen en enkele dames, namelijk Clifford, Huyghens en Deutz.⁵⁶⁰ Ook de Schepenkamer zelf had het karakter van een tuin: '(...) de prachtige marmeren zaal scheen hervormd in eenen lugtigen hof, daar de wanden, met lieflyk lichtend loof van allerlei verwe,

4.3 Amsterdam, 1 juni 1768, feestmaaltijd voor de Prins en Prinses van Oranje met taferversiering in de trant van een miniatuurtuin. Uit: Jan Wagenaar, 'T Verheugd Amsterdam (1768).

⁵⁶⁰ Wagenaar 1768, afbeelding voor pag. 52.

4.4 Amsterdam, 1 juni 1768, decor treurspel Demophontes, opgevoerd voor de Prins en Prinses van Oranje. Uit: Jan Wagenaar, 'T Verheugd Amsterdam (1768).

begroeid waren'. Het karakter van een 'bal champêtre' werd nog eens versterkt, toen om tien uur de Dans begon: 'Men ving, naar de Engelsche wyze, terstond, met 'Country- of Landdansen' aan.'⁵⁶¹

Het buitenleven stond eveneens centraal bij het decor van het treurspel Demophontes, dat het gezelschap 's avonds zou gaan bekijken en dat eveneens bij Wagenaar wordt afgebeeld, want ook dit had de natuur tot onderwerp: men waande zich in een prachtig bos, waarop men als het ware uitkeek vanuit een paviljoen met beelden in nissen.⁵⁶² Waarschijnlijk verwees de tafeldecoratie net als de bij Wagenaar afgedrukte Lierzang van Pieter Huisinga Bakker, die bij aankomst van het stadhoudelijk paar werd voorgedragen, naar een 'Dubble Mai', namelijk zowel naar het jaargetijde, waarin het bezoek plaats vond, als naar het

⁵⁶¹ Idem, 107. Cursivering in originele tekst.

⁵⁶² Idem, afgebeeld vóór pag. 55.

jonge paar en hun recente verbintenis.⁵⁶³ Ook Balthasar Huydecoper spreekt in zijn ode 'Aan Zyne Hoogheid' over dorre velden, die ontluiken, kruiden en bloemen die nieuwe kracht krijgen en 'groeizaamheid, zo lang verwacht'.⁵⁶⁴

Tuinen en natuur stonden volop in de belangstelling en werden niet alleen in overdrachtelijke zin gebruikt om de erfprins en zijn gade op gepaste wijze te ontvangen: een paradijselijke decoratie werd als de beste manier beschouwd om een vorstelijke, erfelijke hoogwaardigheidsbekleder, met wiens voorgangers de Amsterdamse bestuurders dikwijls op gespannen voet stonden, in goede harmonie te onthalen.

Belangstelling

Al in zijn jeugd had men grote verwachtingen van prins Willem V en zijn kwaliteiten. 'Het hart van de prins is goed', aldus zijn secretaris De Larrey na lange jaren ervaring. Maar ook later, in 1795, de tijd waarin zijn positie onhoudbaar was geworden, werd hij nog om zijn 'prodigieuse memorie' en 'zeer schoon oordeel' gewaardeerd door de oud-raadspensionaris Van de Spiegel, terwijl zijn eigen echtgenote al tien jaar daarvoor zijn helder en juist oordeel had geprezen.⁵⁶⁵

Zijn intellectuele vorming kreeg de prins van een aantal speciale tutors, onder wie de Zwitserse geleerde Andreas Weiss, die in 1747 benoemd was tot hoogleraar in het Natuur- en Volkenrecht te Leiden en hem inleidde in de staatswetenschappen. Ook Weiss prees zijn wetenschappelijke kwaliteiten en zag zelfs een juridische of wetenschappelijke, professorale loopbaan voor de Prins weggelegd, als hij niet voor een andere taak bestemd was geweest.⁵⁶⁶ Wis- en natuurkunde kreeg hij van E. de Joncourt en de militaria werden hem onderwezen door de hertog van Brunswijk.

Zijn grootste belangstelling ging echter uit naar de fysica en de schone kunsten, waaronder schilderkunst en architectuur een belangrijke plaats innamen. Prins Willem V bezat belangrijke verzamelingen boeken, naturaliën, curiosa en kunstvoorwerpen; van zijn moeder erfde hij o.a. een Kabinet van Zeldzaamheden, bestaande uit schelpen, gesteenten, opgezette dieren en etnografica. De reeds in familiebezit aanwezige collecties antieke penningen en schilderijen zou hij belangrijk uitbreiden, terwijl al vroeg zijn belangstelling voor bijzondere dieren aan de dag trad bij de opzet van de menagerie op Het Loo.⁵⁶⁷ Dit gold ook voor

563 Huisinga Bakker spreekt o.a. van: 'Wat aangenaame Morgenstond, Wat Lentelugt, zo frisch van geuren, Wat dubbele Mai van duizend kleuren Waait d'Amsterdammers in den mond?' [deel strofe 1] Idem, 54. Elders heet het: 'Van 't Haagsche Bosch naar Amsterdam, Zweeft deeze lieve Mailugt over: Zy voert ons tot het Vorstlyk lover, Twee Telgen uit een braaven Stam; Die, in de Lente van haar bloeijen, Elks hoop, elks liefde zyn en zorg; De Oranjobloem, zo braaf in 't groeijen, Gehuwd door malsche minneboeijen Aan de eedle Roos van Brandenburg. [strofe 3] Idem, 55

564 Idem, 35.

565 Schutte 1979, 206.

566 Van der Aa 1806, deel I, 196-197.

567 Zie hiervoor o.a. Anon. 1977; Lunsingh Scheurleer 1967; Evers 1914, 201-213. Om haar zoon enige kennis van de natuurlijke historie bij te brengen liet Anna van Hannover ten zuiden van Huis ten Bosch een kleine diergaarde inrichten voor prins Willem V. Hier had prins Willem IV al in 1748 de hofstede Het Grote Loo en een jaar later Het Kleine Loo aangekocht. Het Grote Loo bezat een fazantenkwekerij en naar het Kleine Loo waren dieren uit de menagerie van Het Loo te Apeldoorn overgebracht. Onder Willem V zou de diergaarde grote vermaardheid krijgen door de publicatie van het *Regnum Animale* door de directeur van deze menagerie, Aernout Vosmaer, waarin hij de meest bijzondere dieren beschreef.

4.5 Pierre Frédéric de la Croix, portret van de jonge prins Willem V met studie-attributen.

andere vormen van kunst en cultuur, zoals muziek en toneel; zo wemelt de correspondentie van de stadhouderlijke familie van de verwijzingen naar de toneelstukken die men had bezocht en wisselde men regelmatig nieuwe muziekstukken uit.⁵⁶⁸ De prins zelf memoreert in de correspondentie aan zijn dochter zijn rollen van Mithridates en Figaro, die hij ooit placht te spelen.⁵⁶⁹

Zelf vond hij zich eigenlijk in het geheel niet geschikt voor het zware ambt van erfelijk stadhouder. In 1795, nauwelijks twee maanden na zijn vlucht naar Engeland had de prins innerlijk al afstand genomen van het stadhouderschap

568 Zie bijv. de vele vermeldingen van toneel- en muziekstukken bij Naber 1931-1936 en in de correspondentie van prinses Carolina van Nassau-Weilburg aan haar broer, prins Willem V, KHA, inv. A 31, nr. 171 N.

569 Von der Dunk 1996, 121. Brief van Willem V aan Louise, 12-5-1801, waarin hij zich naar aanleiding van een theateravond in Londen met weemoed herinnert dat hij ooit op Het Loo nog eens voor Mithridates had gespeeld. Als het aan hem lag stond hij morgen zo weer op de planken, alleen voor een herhaling van zijn optreden als Figaro voelt hij zich inmiddels te oud.

en hij schreef dan ook op 13 maart van dat jaar aan zijn dochter Louise in Brunswijk: 'Ma grande carrière est fini'.⁵⁷⁰ Hier, aan het Hof van St. James, zou hij langzaam maar zeker als mens zijn evenwicht hervinden. In Engeland kwamen zijn liefde en belangstelling voor kunst en architectuur tot volle ontplooiing en tot hij in 1801 naar zijn Duitse Erflanden vertrok zou hij als een ware toerist talrijke monumenten van geschiedenis en kunst bezoeken. Hieronder namen gotische kerken en buitenplaatsen met hun parken een belangrijke plaats in.⁵⁷¹ Prins Willem V had duidelijk een romantische inslag en was zeer gevoelig voor het schilderachtige met betrekking tot de door hem bezochte architectuur en natuur. De Prins maakte tijdens deze onbekommerde periode uitgestrekte wandelingen op het Engelse platteland en onder geen beding wilde hij de merkwaardige rotsformaties in de omgeving van de badplaatsen Bath en Tunbridge Wells, met hun hoge graad van het 'sublieme', overslaan.⁵⁷²

Tegenover de figuur van stadhouder Willem V als slachtoffer van de politieke tragedie kunnen we daarom een prins Willem V plaatsen, die kan gelden als intellectueel en man van cultuur en goede smaak in de brede zin van het woord. Hier willen wij ons de vraag stellen, in hoeverre hij met name op het gebied van de buitenplaatsarchitectuur een bijzondere rol heeft gespeeld en in hoeverre hij open stond voor de moderne ontwikkelingen in de tuinaanleg en de landschapsarchitectuur.

Bezoeken aan buitenplaatsen

Het is duidelijk, dat aan het stadhouderlijk hof veel belangstelling bestond voor tuinkunst en tuinarchitectuur. De prins heeft, dikwijls vergezeld van zijn vrouw prinses Wilhelmina, bij zijn bezoek aan de landgoederen en buitenplaatsen van verschillende van zijn vrienden en bekenden ongetwijfeld de nieuwste ontwikkelingen op dit gebied in ogenschouw kunnen nemen. Ook bij zijn verwanten in Duitsland, waar men aan de kleine en grote vorstenhoven al langer met deze nieuwe vorm van parkaanleg experimenteerde, zal hij met de landschapsstijl kennis hebben gemaakt.⁵⁷³ De belangstelling van prins Willem V voor buitenplaatsen en hun parken komt al naar voren tijdens de reis, die hij in 1767

570 Von der Dunk 1996, 113. Brief van Willem V aan Louise, 13-3-1795, waarin hij schrijft dat hij er niet rouwig om zal zijn wanneer er na een toekomstige vredesregeling slechts Nassau voor hem overschiet. Het is weliswaar een veel minder belangrijke betrekking, maar hij zal er, naar hij aanneemt, veel gelukkiger zijn dan in Den Haag.

571 Von der Dunk 1996, 113 e.v. De prins bezocht o.a. Windsor, Frogmore, Oatlands, Richmond Eden Farm, Blenheim en, in een vrij laat stadium, Chiswick. In zijn brieven aan zijn dochter Louise zijn het vooral de tuinen en de kunstcollecties die hem boeiden, terwijl het bij de door hem bezochte buitenplaatsen in de omgeving van Londen hoofdzakelijk gaat om recent verbouwde of geheel herbouwde buitens (idem, 126).

572 Von der Dunk 1996, 126-127.

573 Een van de Duitse landschapsarchitecten, met wie prins Willem V waarschijnlijk contact heeft gehad, was Johann Friedrich Sckell, die onder andere 'Lustgärtner' en bouwmeester van de zwager van de prins, de Vorst van Nassau-Weilburg was en die zich in 1773 zelfs 'bisherig fürstlich Nassau Weilburgisch und nunmehr fürstlich Oranien Nassauischer Bau-Inspektor' noemt. Voor de tuinaanleg van Oranienstein werd in 1786 het petekind van Johann Friedrich, de toen al vermaarde 'Chur Pfälzischer Hofgärtner' Friedrich Ludwig (von) Sckell in de arm genomen. Zie Ozinga 1938, 106.

ondernam naar Berlijn, om daar zijn toekomstige vrouw te ontmoeten.⁵⁷⁴ Uit de rekening van deze reis blijkt, dat prins Willem V verschillende belangrijke huizen en parken bezocht.⁵⁷⁵ Op de heenreis bekeek hij de tuin van Bentheim en gaf daar een ruim drinkgeld van f 4,- aan de tuinman. In Berlijn zelf staan ook fooien aangetekend voor Charlottenburg.⁵⁷⁶ Op 12 oktober werd Potsdam bezocht en schonk hij een drinkgeld 'aan de Tuynman te Sans Souci'. Ook op de terugreis bezocht hij verschillende belangrijke parken en tuinen, zoals Herrenhausen.⁵⁷⁷ Verder bezocht Willem V Montbrillant want ook hier ontving de 'Opsiender' een fors bedrag.⁵⁷⁸

Via Twickel, dat de prins en de prinses op 26 oktober bezochten en waar zij door de graaf van Wassenaer Obdam 'met alle tekenen van Hoogachting en Liefde ontvangen en geherbergd werden'⁵⁷⁹, keerde de prins met zijn gade terug naar Nederland.⁵⁸⁰

Ook spoedig na het huwelijk met prinses Wilhelmina van Pruisen staan tuinen en buitenplaatsen dikwijls in zijn belangstelling. In mei 1768 bracht hij samen met zijn gemalin het hierboven al genoemde bezoek aan Amsterdam, dat ook een duidelijk propagandistisch doel had. Niet alleen vond het dejeuner ten stadhuize plaats in de ambiance van een tuindecor, maar het stadhouderlijk paar combineerde dit bezoek met een tochtje naar verschillende buitenplaatsen van belangrijke Amsterdamse regenten. In de rekeningen met betrekking tot de uitgaven voor de reis van prins Willem V en prinses Wilhelmina naar Noord-Holland en Amsterdam in 1768 is een belangrijke plaats ingeruimd voor de 'Presente en Drinkgelden'.⁵⁸¹ In het totaal werd voor een bedrag van f 26.192-18-0 aan cadeaus en fooien uitgegeven, een immens bedrag, waarvoor men in die tijd een behoorlijke buitenplaats kon kopen! Op 24 mei werden enkele buitenplaatsen bezocht. De naam van de eerste eigenaar is in de rekening niet ingevuld.⁵⁸² Uit een schaduwrekening blijkt, dat het om de buitenplaats van de heer 'Felsse' ging.⁵⁸³ Op dezelfde dag werd ook de buitenplaats van de heer Boudaen bezocht: Elswout.

574 Uit de bibliotheek van prins Willem V blijkt dat hij werken over belangrijke paleizen en tuinen zoals Versailles kende. Van een schrijver als M. l'Abbé Laugier, die zeer tegen Versailles ageerde, had hij diens *Observations sur l'Architecture* in zijn bezit. Laugier had zijn vader zelfs bezocht toen hij in Nederland was; de prins beschikte ook over diens *Histoire de la République de Venise*. Zie *Copie du Catalogue des acquisitions faites pour la Bibliothèque depuis le Mois de Mars 1759*, KB, 76 B 3, resp. p. 18 'La galerie de Versailles, ou explication des Estampes gravées d'après les Tableaux de cette Galeries peints par le Brun, (Paris 1753), Suppl. [betr. Versailles], p. 49 [Laugier, *Observations*] en p. 22 [Laugier, *Venise*].

575 KHA, Archief prins Willem V, Hofcommissie nr. 25.

576 Op 11 oktober aan de kastelein en aan de tuinman van Charlottenburg, 4 'pistoelen'.

577 Onder 22 oktober vinden we aangetekend: 'Aan de opsiender der Fontainen te Herrenhausen': 12 ducaten. Dit hoge bedrag hangt wellicht samen met het in gang zetten van de zeer uitgebreide en ingewikkelde waterwerken van deze uitgestrekte geometrische tuinen bij Hannover, die in die tijd eigendom waren van het Engelse koningshuis. Dat deze bijzondere behandeling wel vaker voorkwam, lezen we bij Van Spaen, die in 1783 de tuinen bezichtigde.

578 'aan de Onder Opsiender vant palais te Montbrillant' wordt een bedrag van 6 ducaten geschonken. KHA, Archief prins Willem V, Hofcommissie nr.25.

579 Van der Aa 1806, deel I, 419.

580 KHA, Archief prins Willem V, Hofcommissie nr. 25, pag. 25.

581 *Lijste van de Presente en Drinkgelden, die op de Reys van Haare Hoogheden nae Noordholland en Amsterdam zijn gegeven en door de Secretaris Brand zijn betaald geworden*. KHA, Archief prins Willem V, Hofcommissie nr. 26.

582 De hofdienaer Ph. Cuntz betaalde hier 5 ducaten drinkgeld.

583 KHA, Archief prins Willem V, Hofcommissie, nr. 25. Mogelijk staat 'Felsse'voor Velsen.

Prins Willem V en prinses Wilhelmina bezochten Elswout ook al op 16 april.⁵⁸⁴ Wat de prins en de prinses op Elswout precies te zien kregen, is moeilijk aan te geven. De meeste afbeeldingen uit de tijd van Boudaen geven de indruk, dat de buitenplaats nog hoofdzakelijk zijn uit de zeventiende en achttiende eeuw daterende geometrische karakter had.⁵⁸⁵ Pas na 1781 zou Elswout geheel in landschapsstijl veranderd worden door de nieuwe eigenaar van de buitenplaats, Jacob Boreel, zoon van de eigenaar van Beekestijn.

Bij de heer Boudaen werden 20 ducaten uitgedeeld. Op dezelfde dag werd echter ook Beekestijn bezocht en hier kreeg het stadhoudelijk echtpaar een buitenplaats te zien, waarop de eigenaar, Jacob Boreel sr. onder leiding van de tuinarchitect J.G. Michaël binnen de perken van een geometrisch park en gedeeltelijk daarop aansluitend, een gevarieerde aanleg in landschapsstijl liet uitvoeren. Wagenaar geeft een kort verslag van deze bezoeken.⁵⁸⁶ Beekestijn kon toen al, samen met het park van Het Huys ten Donck, gerekend worden tot de vroegste voorbeelden van Nederlandse parken in landschapsstijl. De aanleg, zoals die in 1768 grotendeels was gerealiseerd, staat afgebeeld op een plattegrond van huis en tuinen, in 1772 vervaardigd door J.G. Michaël.⁵⁸⁷ Het bezoek aan Beekestijn en zijn kennismaking met Michaël zou later overigens nog een staartje hebben. Prins Willem V was namelijk zo onder de indruk van wat hij enkele jaren later, in 1775, na de voltooiing van een groot deel van de aanleg op Elswout zag, dat hij Michaël als 'jardinier architecte' naar Het Loo wilde halen; dit is uiteindelijk niet gebeurd want Het Loo zou een andere architect krijgen.⁵⁸⁸

Op 30 mei kregen de domestiquen van de Graaf van Nassau een fooi.⁵⁸⁹ Dit wijst erop, dat de prins en de prinses op die dag het Hof te Bergen bezochten, de buitenplaats van Willem Lodewijk, graaf van Nassau-Odijk (1727- 1792), die Bergen in 1759 in bezit had gekregen van zijn vader, Willem Adriaan graaf van Nassau-Odijk, heer van Driebergen en Zeist, vrijheer van Bergen. Wellicht logeerde het gezelschap hier. Ook het park van het Hof te Bergen was in die tijd nog grotendeels aangelegd in geometrische stijl.⁵⁹⁰

Tijdens deze bezoeken kon het jonge vorstelijke echtpaar kennis nemen van de ontwikkelingen, die zich in die tijd op het gebied van tuin- en parkarchitectuur voordeden. Deze tendens zou zich ook tijdens de rest van het stadhoudelijk bewind doorzetten, want ook later hebben de prins en de prinses regelmatig

584 *Nederlandse Jaarboeken*, 1768, 395.

585 Voor de belangrijkste afbeeldingen uit die tijd, die uit de jaren 1746-1761 dateren, zie Tromp (Elswout) 1983, 10-11 en afb. 7.

586 Wagenaar 1768, 18-19. '(...) gehouden te Overveen, op de Lustplaats van den Heere Boudaen, Burgemeester dezer Stad, die de Dagvaart in den Haage, van deezer Stede wege, hebbende bygewoond, op de herwaardsreize, de eer hadt, van hunne Hoogheden te ontvangen op zyn Elswoud, alwaar zy zig, eenige uren, verlustigden (...) naar de Lustplaats Beekestein, gelegen onder Velzen, en toebehoorende aan den Heere en Mr. Jacob Boreel Jansz. (...). Hunne Hoogheden vonden, by derzelver aankomst op Beekestein, het middenuitstek van den agtergevel van 't huis, de groote laan, en de Colonnade, ten einde derzelve, fraai verlicht; doch daar werden geene Vuurwerken afgesteken; gelyk men verspreid heeft.'

587 J.G. Michaël, Kaart van de hofstede Beekestijn onder Beverwijk, 1772. Collectie Museum Beekestijn, Velsen.

588 Van Agt 1959, 178. Zie ook L. Aardoom 1996, 70.

589 Namelijk 8 ducaten, het equivalent van f 42-0-0.

590 Uit onderzoek blijkt zelfs, dat Hof te Bergen in hoofdlijnen een der best bewaarde geometrische complexen uit de periode ca. 1640 is. Zie Schaper 1996, 23-45.

bezoeken gebracht aan buitenplaatsen en hun eigenaren. Zo bezocht het stadhouderlijk paar in 1769 Bellevue bij Kleef, de buitenplaats van de familie Van Spaen-la Lecq. Prinses Caroline was er al eerder geweest, want zij schrijft: 'Je crois que Mad. la Princesse & vous, vous aurois eu du plaisir a Cleves on est res bien chez Mad. de Spaen et la situation de Bellevue est charmante.'⁵⁹¹ Dat bij dergelijke bezoeken soms zeer ruim de tijd werd genomen om de tuinen te bezichtigen, blijkt uit een brief van prins Willem V aan zijn zuster, prinses Carolina, waarin hij schrijft naar aanleiding van een bezoek aan het kasteel van Noordwijk (de buitenplaats Offem) van de familie van der Does in 1789: '(...) nous avons été promener dans les jardins de roses et autres plantes. Nous avons promené 3 à 4 heures dans ces jardins. Ensuite on est retourné au château où l'on a diné (...)'.⁵⁹²

Andere buitenplaatsen, waarvan bekend is, dat de prins ze bezocht heeft, waren bijvoorbeeld Waterland bij Velsen van Hope en Adrichem van Van Kinsbergen in mei 1790.⁵⁹³ In hetzelfde jaar werd Twickel bezocht, toen de prins en de prinses hun dochter Louise op weg brachten naar Brunswijk, waar zij zou huwen met de hertog.⁵⁹⁴

Dichter bij Den Haag, in Wassenaar, was Backershagen goed bekend bij het stadhouderlijk echtpaar: op 24 december 1790 schreef prinses Wilhelmina aan haar dochter, dat zij deze buitenplaats bezocht had.⁵⁹⁵ Tijdens het bezoek aan Breda, dat de stadhouderlijke familie in 1791 bracht -men was er sedert 1784 niet meer geweest – maakte men ook een uitstapje naar de buitenplaats Valkenberg bij Ulvenhout van de drost van Breda, Van der Borch.⁵⁹⁶

Dat de stadhouderlijke familie ook andere buitenplaatsen bezocht, waarop de vernieuwingen in volle gang waren, blijkt uit hun verblijf op Biljoen en Beekhuizen, waar Van Spaen al vanaf de jaren zeventig van de achttiende eeuw druk bezig was met allerlei veranderingen. Zo deed prinses Wilhelmina kasteel Biljoen aan op weg naar het Valkhof in het rumoerige jaar 1787. Zij reisde van Het Loo naar Nijmegen en was een van de eerste bezoekers van Beekhuizen. Ter gelegenheid hiervan gaf Johan Frederik Willem van Spaen een diner.⁵⁹⁷ Ook Willem V is verschillende keren bij de Oranjegezinde Van Spaen op bezoek geweest en tekenend voor diens betrokkenheid bij de stadhouderlijke familie is het feit, dat Van Spaen drie van de set van zes gravures, die hij ca.1790 door

591 KHA, Archief prinses Carolina van Nassau-Weilburg, A 31, nr. 171 N. Brief uit Kirchheim-Bohlanden, d.d. 1-10-1769.

592 Naber 1931, I, 33. Brief d.d. 21 juli 1789, prins Willem V aan zijn zuster Caroline.

593 Naber 1931, I, 48. Brief van prinses Wilhelmina aan prins Willem V, 24 mei 1790.

594 Naber 1931, I, 80 en 82. Brief van prinses Wilhelmina aan haar dochter Louise, Het Loo, 8 november 1790; brief van prins Willem V aan zijn dochter, idem.

595 Naber 1931, I, 117. 'Nous avons eu une promenade charmante; le plus beau tems du monde; nousavons été à Backershagen'.

596 Naber 1931, I, 155. Brief van Prinses Wilhelmina aan prinses Louise, 9 juni 1791. Deze verfraaiingen zijn mogelijk aangebracht door de stadhouderlijke architect Ph.W. Schonck.

597 Hierbij gaf Van Spaen f 70-16- uit aan muzikanten. Deze gebeurtenis ging niet ongemerkt voorbij, want ter gelegenheid van haar bezoek werd in de herberg van Velp door tegenstanders van het régime de boel op stelten gezet en veel schade aangericht. Al veel eerder, in 1769, had prins Willem V eens de wens te kennen gegeven om op Biljoen ontvangen te worden, maar de douairière Van Spaen voelde er niets voor. Haar zoon toonde zich in zijn correspondentie aan haar tijdens zijn Grand Tour begripvol, al liet hij niet na te filosoferen over eventuele schade, die deze weigering de familie in maatschappelijk opzicht zou kunnen berokkenen. FASB, nr. 91, J.F.W. van Spaen aan zijn moeder, Mevrouw Van Spaen-van Riebeeck, brief d.d. 8-11-1769.

de Hernhutter kunstschilder en tekenaar Christiaan Henning had laten maken, aan een van hen opdroeg. Een van de twee gezichten op de Grote Cascade van Beekhuizen werd aan de Stadhouder opgedragen; de andere aan zijn gade. Een gezicht op de Grote Vijver van Biljoen met op de achtergrond de kerk van Velp werd aan hun dochter, prinses Louise opgedragen.⁵⁹⁸

‘Zelfwerkzaamheid’ in de tuin gold niet alleen voor de ‘gewone’ buitenplaatsbezitter zoals Belle van Zuylen, die in de herfst van 1768 samen met haar vader en de markies de St. Simon een plan maakte om de tuin van Slot Zuylen te verfraaien en de wandelingen te variëren.⁵⁹⁹ Ook de familie van de stadhouder stak soms letterlijk de handen uit de mouwen, blijkens het bijzonder ongedwongen portret van zijn drie kinderen, die gewapend met hark en gieter in een tuin - met een korte allee en slingerpaadjes!- staan afgebeeld. Dat verondersteld wordt, dat dit schilderijtje uit de jaren tachtig door prinses Wilhelmina zelf zou zijn gemaakt, geeft een extra dimensie aan deze idylle in de vrije natuur als hoogtepunt van het familieleven.⁶⁰⁰ Op haar verzoek was al in 1768 de volière op Het Loo gesloopt, om plaats te maken voor Chinese koepels, houten gebouwtjes met een bepaald soort behangsels en torentjes, versierd met glazen koepels.⁶⁰¹ Van een der paviljoens, gebouwd als een Chinees ‘Schellenhuisje’, is een tekening bewaard gebleven.⁶⁰² Dat ook prinses Caroline zich graag met het buitenleven identificeerde blijkt uit haar keuze om ter gelegenheid van het carnaval in 1784 naar een Bal masqué te gaan ‘en jardinière suivant l’estampe ‘The Young Florist’.⁶⁰³

598 Het betreft de volgende gravures uit de serie van zes, getekend en gegraveerd door Chr. Henning: -‘La Grande Cascade a Biljoen Vue de près. Dedié à S.A. Royale Me. F. Sophie Wilhelmine Princesse d’Orange et de Nassau, Nee Princesse de Prusse.’ -‘Vue de la Grande Cascade a Biljoen. Dedié à S.A.S. Mgr. le Prince d’Oranje et de Nassau Stathouder Hereditaire et Cap: General des Provinces Unies.’ -‘Vue du grand Etang a Biljoen. Dedié à S.A.S. Madame Frederice Louise Wilhelmine Princesse de Brunswic nee Princesse d’Orange et de Nassau.’ (Zie ook hoofdstuk 3)

599 De Charrière 1980, 2, 119: ‘(...) hier j’ai fait avec mon Pere et le Mars. De St. Simon un plan pour embellir cette terre et varier les promenades (...)’. Het betreft hier markies Maximilien Henri de St. Simon de Sandricourt, die in 1771 zijn intrek zou nemen op Nieuw Amelisweerd. Hij was een beroemd kweker van bolgewasjes.

600 Historische verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau, KHA, Den Haag. Welke tuin dit precies was is niet bekend. Wellicht een tuin bij het kasteel van Breda, waarover de prinses schrijft: ‘Les lectures avec mes fils sont entièrement finies; ils préfèrent de lire chez eux et la Princesse (= de vrouw van prins Willem VI) ne revient avec eux que pour la promenade, c.à d. que nous allons nous promener dans le petit jardin qui est grand comme la main; on y boit le thé on y pêche et depuis aujourd’hui on y joue aux quilles.’ Naber 1931, I, 187, 27 aug. 1792. De volgende dag meldt de prinses nogmaals het spel en het feit, dat zij zelf verder is gewandeld, over de wallen en naar het Valkenberg. Ook 30 aug. Quilles gespeeld in de kleine tuin. (p.191). Overigens vermeldt zij op 27 aug. ook, dat de vrouw van Willem VI ‘une vraie aversion pour la promenade’ heeft! De rustieke architectuur van de afgebeelde gebouwen doen ook een plaats in Duitsland vermoeden, voor zover e.e.a. niet op fantasie berust.

601 Zie Royaards 1972, 28. In 1768 bracht Frederik de Grote een bezoek aan Het Loo, dat voor die gelegenheid geheel werd opgeknapt. Of de Chinese koepels er toen al stonden, is mij niet bekend. Vergelijk ook De Jong 1989.

602 Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, Apeldoorn. In 1885 is op de plaats van dit Chinese schellenhuisje het nog bestaande Chaletje van Koningin Wilhelmina gebouwd.

603 Brief d.d. 23 januari 1784. KHA, Archief prinses Carolina van Nassau-Weilburg, A 31, nr. 171 N.

4.6 De kinderen van prins Willem V aan het werk in de tuin, prins Willem, prinses Caroline en prins Frederik, aquarel, waarschijnlijk vervaardigd door prinses Wilhelmina, ca. 1785-1790.

Literatuur

Het ligt voor de hand, dat de stadhouderlijke familie bij haar belangstelling voor de nieuwe stijl van parkaanleg ook beïnvloed werd door de in de laatste decennia van de achttiende eeuw in zwang zijnde literatuur. Uit de inventarislijst van de Stadhoudelijke Bibliotheek uit 1791 blijkt, dat prins Willem V behalve werken over architectuur, botanie en de praktische kanten van het buitenleven ook Watelets *Essai sur les jardins* bezat.⁶⁰⁴ Rousseau werd in ieder geval in de kring rond de stadhouder gelezen, waarbij het niet zozeer ging om zijn politieke gedachten, maar vooral om de intellectuele aspecten. Oranjegezinden als de Bentincks en de Fagels waren vooral geïnteresseerd in nieuwe gedachtenstromingen en filosofische problemen en niet in zijn maatschappijkritiek.⁶⁰⁵ Bij Rousseau ging het hen vooral om *Émile* en de daarin vermelde opvoedingsmethoden. Men voelde zich eveneens aangetrokken tot zijn van alle theologische dogmatiek afkerige natuurreligiositeit. Men zag in hem vooral een godsdienstig

⁶⁰⁴ Stadhoudelijke Bibliotheek, Inventarislijst Voorlopige Catalogus van het boekenbezit van Willem V, 1791, [VC 91], KHA, archief prins Willem V, 40a. Watelet komt al voor in de Catalogus van Aanwinsten sinds 1759, [Acquisitions 1759], KB 76 B 3. Van Watelet bezat de prins ook diens *l'Art de Peindre. Poëme avec des reflexions sur la Peinture*, Amsterdam 1761, KB 76 B 3, pag. 20. Van de bibliotheek op Het Loo bestaat een *Lijst van boeken behorende in de bibliotheek op 't Huys Loo...geformeert in de maand juny 1759 door den casteleijn F.H. Rochet*, helaas zonder latere aanvullingen. Hierin vooral vele religieuze werken; voorts o.a. werken van Virgilius, Ovidius en Engelstalige werken zoals *Paradise Lost* en Fuller, *Worthies of England*.

⁶⁰⁵ Gobbers 1963, met name hoofdstuk VI, Rousseau en Oranje.

man en een goed christen.⁶⁰⁶ De belangstelling ging zelfs zover, dat de Bentincks Rousseau samen met Rey een toevluchtsoord in de Nederlanden aanboden, toen hij op het punt stond om de wijk naar het buitenland te nemen.⁶⁰⁷

Dat *The Seasons* van Thomson bij de stadhoudelijke familie bekend was, blijkt uit een brief van Prinses Louise aan haar moeder, gedateerd Brunswijk 12 januari 1791: 'Ik lees de prins The Seasons of hij mij The Seasons voor, navolgingen van Thompson, die hij niet kende.'⁶⁰⁸

Ook literatuur over het nu in de belangstelling komende Zwitserland, waar men een generatie daarvoor nog zo snel mogelijk per geblindeerd karos doorheen joeg, met zijn woeste, 'sublieme' natuur had ook al de belangstelling van de prinses. Zij vervolgt haar brief namelijk met de opmerking, dat zij naast Zollikofer een beschrijving van een reis door Zwitserland leest, een boek dat haar heel interessant leek.⁶⁰⁹ In een brief van 21 januari 1791 schrijft zij: 'het komt me voor, dat U de Voyages de Coxe, dat we samen gelezen hebben, hebt afgezworen; indien de Prins het nog niet kent zou het een goede lectuur voor na het diner zijn.'⁶¹⁰

Prins Willem V, Philip Willem Schonck en de stadhoudelijke buitenplaatsen tot 1795

Vanaf de aanvaarding van zijn ambt in 1766 wendde Prins Willem V het grote Oranjevermogen aan om de paleizen en buitenverblijven te herstellen, die door de jarenlange processen over de nalatenschap van zijn achteroudoom, de Koning-stadhouder, in verval waren geraakt.⁶¹¹ Opvallend hierbij is, dat de prins op het terrein van de tuin- en parkarchitectuur niet alleen goed op de hoogte van de meest recente ontwikkelingen moet zijn geweest, maar hij zelf ook een belangrijke bijdrage heeft geleverd.

606 De pedagogische theorieën, zoals die door v. Fürstenberg werden gepropageerd en waarin eenvoud, soberheid en een terugkeer naar de natuur centraal stonden, werden in ons land o.a. door prinses Adelheid Amalia Gallitzine geboren v. Schmestau in praktijk gebracht. Vergelijk Naber 1931, I, 176. Prinses Gallitzine trok zich geheel terug uit het wereldse leven, eerst in een klein huisje in Scheveningen, het 'Niethuys', waar slechts enkelen, onder wie prinses Wilhelmina, werden toegelaten; later vestigde zij zich met haar kinderen op een boerenhofstede in het Munsterland, Huis Angelmode, om onder leiding van v. Fürstenberg zijn theorieën te kunnen toepassen. Prinses Gallitzine stond o.a. in correspondentie met Diderot, Hemsterhuis/Hemsterhuys etc.

607 Overigens werden ook zijn opvoedkundige ideeën niet zonder meer gevolgd; Willem Bentincks weduwe zag er niet veel in, terwijl door bijv. Mme de La Tour du Pin de beslissing van Rousseau om zijn kinderen naar een asiel te zenden zwaar veroordeeld werd. Zie voor het laatste Harcourt 1969, 84.

608 ' (...) je lis au Prince ou lui à moi Les Saisons, imitées de Thompson, qu'il ne connoissoit pas.' *The Seasons* van James Thomson, 1700-1748, verschenen tussen 1726-1730. De belangrijkste Nederlandse vertaling, *De Jaargetijden* (naar het Engels van Thompson, 1769) was van de hand van Nikolaas Simon van Winter. In de stadhoudelijke bibliotheek waren verschillende edities van *The Seasons* aanwezig, zowel een Engelse versie als Franse versies (*Les Saisons*). Zie KHA, Inventarislijst Voorlopige Catalogus van het boekenbezit van Willem V, 1791, [VC 91], archief prins Willem V, 40a, en KB, Catalogus van Aanwinsten sinds 1759, [Acquisitions 1759], KB 76 B 3.

609 Brief d.d. 12 januari 1791. Naber 1931, I, 123. 'livre qui paroît très intéressant'.

610 Idem, 125. William Coxe, 1747-1828, historieschrijver en reiziger. Zijn *Travels in Switzerland* verschenen in 1789. 'Il me paroît que vous avez abandonnée les Voyages de Coxe, que nous avons [lu] ensemble; si le Prince ne les connoît pas, ce seroit une bonne lecture avec lui les après-dinées.'

611 Morren/Meischke/Van der Wyck 1990, 190.

In de eerste jaren van zijn bewind was het juist de nieuwe stijl van aanleg, die hij op verschillende paleizen en huizen introduceerde.⁶¹² Dit gebeurde in de eerste plaats op Het Loo. Maar ook op de andere buitenplaatsen, zoals Soestdijk, Huis ten Bosch en het Oude Hof, het tegenwoordige paleis Noordeinde, werden delen van de parkaanleg vanaf de jaren zeventig in landschapsstijl veranderd. We zien dit ook gebeuren op buitenplaatsen die hij zelf niet gebruikte, zoals Honselaersdijk, dat eerst door de Rotterdamse stadhouderlijke architect David van Stolk weer bewoonbaar werd gemaakt en waar vervolgens door zijn opvolger, de in Hedel geboren architect Philip Willem Schonck in 1778 een Engelse bloementuin werd aangelegd. Deze tuin moest het sombere paleis, waar de zuster van prins Willem V, prinses Carolina van Nassau-Weilburg verblijf hield wanneer zij in de Nederlanden verkeerde, enigszins opfleuren.⁶¹³ In Weilburg zelf, de residentie van deze tak van het geslacht Nassau, werden in die tijd ook de tuinen veranderd, zoals Van Spaen in het journaal van zijn reis door Duitsland in 1783 opmerkt.

Er was al met belangrijke veranderingen in landschapsstijl bij de meeste stadhouderlijke verblijven begonnen, toen de verslechterde staat van de financiën der Oranjes de stadhouder er in de jaren tachtig toe dwong om rigoureuze maatregelen te nemen. Zo werd in 1783 het onder leiding van de architect Jacob van Campen gebouwde Huis te Rijswijk of Huis ter Nieuwburch, waar in 1697 de Vrede van Rijswijk werd gesloten, afgebroken, en op het terrein van het huis een bos aangelegd.⁶¹⁴ Onderdelen van het interieur werden onder andere gebruikt voor de inrichting van het appartement van prins Willem VI, de latere Koning Willem I, en zijn toekomstige gade, prinses Wilhelmina van Pruisen op het Oude Hof (Paleis Noordeinde).⁶¹⁵

De financiële ingrepen gingen zelfs zo ver, dat in 1785 het in gebruik houden van de (moes)tuinen van Honselaersdijk en Rijswijk door de Hofcommissie ter discussie werd gesteld (16 februari) en op 9 maart 1785 het advies gegeven werd om te streven 'speciaal tot een menagieuser of min kostbaare inrigtinge van de Jagt zoo in de Hooge en Vrije heerlijkheid t Loo als te Dieren'.⁶¹⁶

Van de verschillende buitenverblijven was Het Loo het meest bij de stadhouderlijke familie geliefd. Het is dan ook begrijpelijk, dat dit Oranjebezit, waar het familieleven centraal stond en representatie slechts een bescheiden rol speelde, extra aandacht kreeg. Dit gold ook voor de vernieuwingen op het gebied van tuin- en parkarchitectuur.

612 Over de vergroting van het domein Het Loo: Aardoom 1996, 66-68.

613 Morren/Meischke/Van der Wyck 1990, 82, hierover: 'In het najaar van 1778 onderging de tuin een groote verandering. Philip Willem Schonck, die David van Stolk, welke in 1770 op zijn verzoek was ontslagen, in dat jaar was opgevolgd en wien in 1777 de titel van architect was verleend, deed het voorstel om de beide grasparterres ten zuiden en ten noorden van het hof, die zich in slechten staat bevonden, te vernieuwen op den tegenwoordigen voet in 'soogenoemde Engelse bloem- en heestertuinen', op dezelfde wijze, als dit in het voorjaar in den tuin achter het Oude Hof had plaatsgehad'. (NA, Res. ANDR, 9 oktober 1778).

614 Van der Aa 1846, 118. Overigens was de eventuele afbraak van het Huis ter Nieuwburch al in 1753 ter sprake geweest, zie NA, ANDR, no.111 (resoluties), 13 april 1753.

615 Zo schrijft haar toekomstige schoonmoeder, prinses Wilhelmina aan haar dochter Louise 'Le plafond de l'escalier est orné des peintures de celui de Ryswyk, qui font un bel effet', Brief d.d. 28 mei 1791 'Description des apartemens de Guillaume et de sa future Epouse à la Vieille Cour', Naber 1931, deel I, 152.

616 KHA, Archief Willem V, Hofcommissie, Notulen 1785.

De belangrijkste veranderingen in landschapsstijl op Het Loo in de achttiende eeuw werden ontworpen door Ph.W. Schonck. De Prins zal met Schonck kennis hebben gemaakt, toen deze betrokken werd bij werkzaamheden aan het Kasteel van Breda; zijn eerste tekeningen van plattegronden van Het Loo (1767) ondertekende Schonck dan ook met 'opzichter van Zijne Hoogheids Gebouwen te Breda'.⁶¹⁷

Het is niet bekend waar Schonck zijn vaardigheden als tuin- en landschapsarchitect opdeed; waarschijnlijk was hij in dit opzicht een autodidact. Van grote waarde was ongetwijfeld zijn opleiding tot landmeetkundige. Het is tevens goed mogelijk, dat Schonck daarnaast door de Prins naar de verschillende Duitse vorstenhoven is gestuurd, om praktijkervaring op te doen met de nieuwe stijl van aanleg. Waarschijnlijk heeft hij contact gehad met de 'Lustgärtner' van Willem V's zwager, de Vorst van Nassau-Weilburg, de tuinarchitect Johann Friedrich Sckell. Een dergelijke gang van zaken was niet ongebruikelijk; al eerder, in 1745, had de vader van Prins Willem V, Prins Willem IV, de latere stadhouderlijke architect Pieter de Swart (1709-1773) in Parijs bij de beroemde Jacques François Blondel laten studeren.⁶¹⁸ Schonck kende naar we mogen aannemen Watelets *Essai sur les Jardins*, dat deel uitmaakte van de stadhouderlijke bibliotheek. In ieder geval kan gesteld worden, dat Schonck zich als een van de eerste Nederlandse architecten bekwaamde in de nieuwe stijl van aanleg, terwijl hij daarnaast ook nog werkte in geometrische stijl.

De benoeming tot opzichter der gebouwen en tuinen in en om Den Haag in 1769 mag als een promotie worden beschouwd; Schonck moest zich o.a. direct met de paleizen van Willem V in Den Haag en het Westland bezighouden.⁶¹⁹ De rechtstreekse betrokkenheid bij deze tuinen voegde een dimensie aan zijn werk toe, want hij kreeg de opdracht om zich ook bezig te houden met het onderhoud en de verandering van de tuinen bij de stadhouderlijke buitenplaatsen. Deze tuinen vroegen juist in deze periode veel aandacht; allereerst was het onderhoud een voortdurende zorg, terwijl ook de gewenste veranderingen, dikwijls in de nieuwe landschapsstijl, een beroep deden op zijn creativiteit en kennis van de laatste ontwikkelingen op dit gebied. In vele memories legde hij zijn bevindingen vast naar aanleiding van zijn werkzaamheden.⁶²⁰ In die tijd werd het werk de oude stadhouderlijke architect David van Stolk teveel wegens zijn leeftijd en slechte gezondheid. In 1777 zou Schoncks benoeming tot stadhouderlijk architect volgen.⁶²¹

Hoewel prins Willem V aanvankelijk getracht heeft om Johann Georg Michaël vanuit het Haarlemse naar Het Loo te halen, zou Schonck uiteindelijk niet alleen als stadhouderlijk architect maar ook als tuin- en landschapsarchitect een belangrijke rol gaan spelen. Dit betekende, dat in dezelfde tijd als waarin J.G. Michaël en J.D. Zocher sr. experimenteerden in tuinen en parken van overwegend particuliere eigenaren, aan het stadhouderlijk Hof door Schonck een variant van deze stijl werd ontwikkeld met een eigen signatuur.

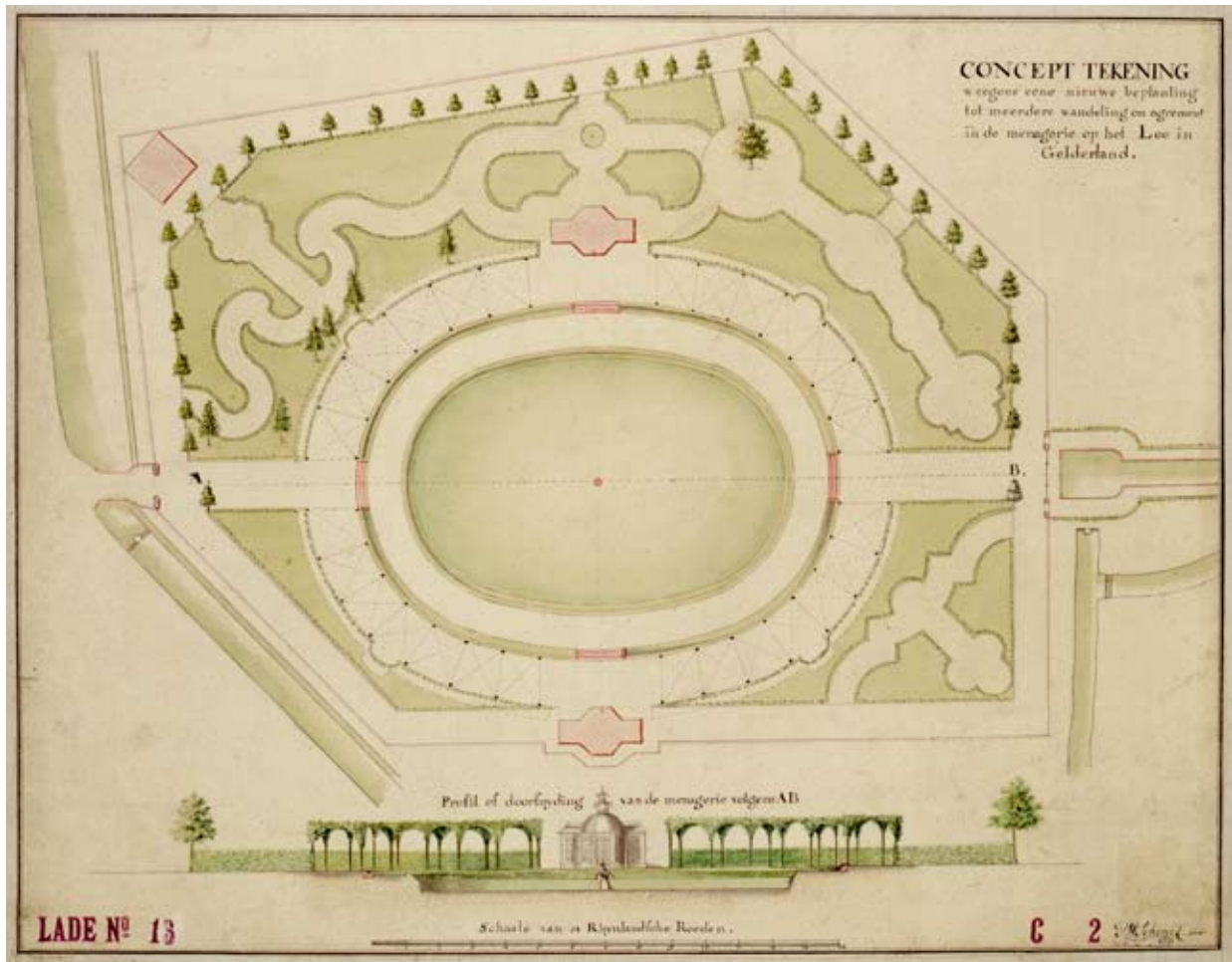
617 Zo bijv. 'Begane grond van Het Loo', 1767, Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, RL 3251, 'Opz. van Z.H. gebouwen te Breda'.

618 De Jong 1989, 50. Zie ook Schmidt 1999, 33.

619 NA, NDR nr.131, notulen 1 mei 1769.

620 Smit 1981, 13.

621 NA, NDR nr. 147, notulen 20 maart 1777.

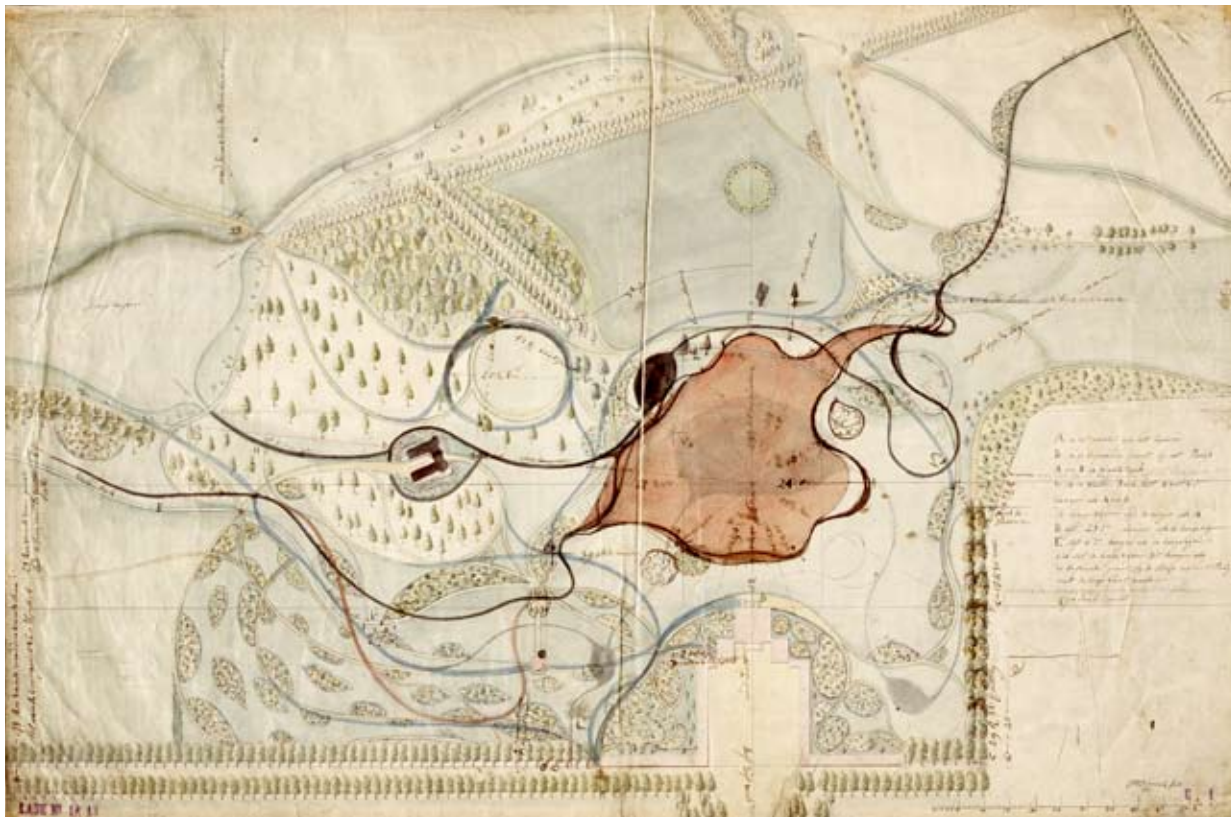

4.7 Philip Willem Schonck, Concepttekening wegens eene nieuwe beplanting tot meerdere wandeling en agrement in de menagerie op het Loo in Gelderland, gesign. P.W. Schonck gedat. 1773. Het betreft hier een ontwerp voor de tuin bij de menagerie, ten westen van de Boventuin en ten noordoosten van het Oude Loo (noorden boven).

Al in 1773 had Schonck de opdracht gekregen om een ontwerp te maken voor de tuin bij de menagerie, direct ten westen van de Boventuin en ten noordoosten van het Oude Loo.⁶²² De opzet van deze tuin met een centrale ovale ruimte komt al voor op het ontwerp uit het einde van de zeventiende eeuw van Claude Desgots en op een kaart van Van Berken uit ca. 1760. De vernieuwingen van Schonck zullen dan ook hoofdzakelijk de 'meerdere wandeling' en het 'agrement', i.c. de invulling van de randen met een gevarieerd padenpatroon betroffen hebben. Dit tracé bood de wandelaar een afwisselende promenade, waarbij het pad onverwachte wendingen nam, maar de opzet is in feite vrij ouderwets. Dit ontwerp van Schonck sluit nauw aan bij de labyrint-achtige bosquettens uit de periode rond 1750, de tijd waarin Pieter de Swart werkzaam was op Het Loo. Dat dergelijke ontwerpen ook in de tweede helft van de achttiende eeuw nog geliefd waren, blijkt uit de voorbeelden, die Georges-Louis Le Rouge afbeeldde.⁶²³

⁶²² Concepttekening wegens eene nieuwe beplanting tot meerdere wandeling en agrement in de menagerie op Het Loo in Gelderland, gesign. P.W. Schonck gedat. 1773, Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, RL 4165; foto E. Boeijsinga.

⁶²³ Le Rouge 1776-1788. Zie bijv. zijn 'Jardins Anglo-Chinois', 3e Cahier, nr. 1 Jardins de Blair au Duc de Atholl en ibidem, nr. 12.

Van de ontwerpen in landschapsstijl, die Schonck voor Het Loo maakte, zijn er drie bewaard gebleven. Dit betreft achtereenvolgens een ontwerp voor een groot gedeelte van het terrein achter Het Loo uit 1773 en een tweetal kleinere ontwerpen voor een aanleg in de Boventuin, respectievelijk uit 1778 en 1781.⁶²⁴

De grote schetstekening, die Schonck in 1773 maakte voor een uitgestrekte aanleg in landschapsstijl achter Het Loo was tevens de meest moderne van zijn ontwerpen. Het kan als een van de eerste grootschalige ontwerpen in landschapsstijl van ons land gelden. De tekening roept overigens enkele vragen op aangezien het er op lijkt, dat er in later tijd elementen in zijn veranderd en aan zijn toegevoegd.⁶²⁵ Vanuit het huis gezien ontwierp Schonck voor het gehele terrein aan de noordzijde een aanleg in landschapsstijl. Hierbij zouden de geometrische Beneden- en de Boventuin verdwijnen. In de aanleg speelde het element van de 'Beek', in dit geval de Witte Beek of Witte Graaf de verbin-

4.8 Philip Willem Schonck, schetstekening voor een landschappelijke aanleg achter Het Loo, 1773 (noorden boven).

624 Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, resp. RL 4164 (1773); RL 4166 (1778); RL 4167 (1781); foto's E. Boeijinga.

625 Zie bijv. Van der Wijck 1982, 229. Op pag. 253 vermeldt hij overigens dat Schonck al in 1766 voorstellen tot een landschappelijke aanleg voor het park achter Het Loo had gemaakt.

dende factor.⁶²⁶ Schonck liet hem in de noordoosthoek van het terrein, bij de Veldvijvers, beginnen; vervolgens slingerde hij zich via de Boven- en Benedentuin in de richting van het Oude Loo. Door het terrein liepen paden met een licht gebogen verloop; van echte slingerpaden kan men nauwelijks spreken. Direct achter het huis verbreedde de Witte Beek zich tot een onregelmatig gevormde vijver, die Schonck geprojecteerd had op de plaats van de scheiding tussen de Boven- en Benedentuin. In dit deel van het terrein was de geplande aanleg hoofdzakelijk open van karakter: hier projecteerde Schonck een weids gazon doorsneden door de Witte Beek en de vijver. De bosschages, die hij langs de paden tekende in segmentvormige onderdelen bevatten waarschijnlijk 'Engels Hout', een mengeling van bloeiende struiken, heesters en evergreens. In noordelijke richting was de aanleg dichter ingeplant. In dit ontwerp nam de aanleg rondom het Oude Loo een aparte plaats in. De hier geprojecteerde opzet werd gestructureerd door een zeer wijd vertakt padenpatroon. Ook hier ging het niet om grillige, sterk kronkelende slingerpaden, maar om langgerekte paden met een licht gebogen verloop, die langs verschillende groepen van gevarieerde beplanting voerden.

We kunnen aannemen, dat dit plan voor een deel is uitgevoerd. Dit geldt met name voor het terrein rond het Oude Loo want bij een vergelijking van de achttiende-, negentiende- en twintigste-eeuwse situatiekaarten in relatie tot de nog bestaande toestand blijkt, dat een deel tot in onze tijd in grote lijnen ongewijzigd is gebleven.⁶²⁷ Dit betreft het padenpatroon en de plaats van de beplanting met de afwisseling van open en gesloten ruimten. Later is op deze kaart van Schonck direct achter Het Loo, eveneens op de plaats van de Boven- en Benedentuin, een nog veel grotere vijver ingetekend; het is goed mogelijk, dat deze vijver in de periode van Lodewijk Napoleon op de kaart is aangebracht.⁶²⁸

Hoewel er uit de periode tussen 1773 en 1778 geen ontwerpen of situatiekaarten met betrekking tot de tuin- en parkaanleg op Het Loo bewaard zijn gebleven, blijkt uit de archieven van de Nassause Domeinraad, dat prins Willem V ook in die tussenliggende jaren actief bezig moet zijn geweest met de tuinarchitectuur want in 1775 zocht hij een nieuwe tuinbaas/directeur voor

626 Deze beek moet al eerder onderwerp van verandering of speciale belangstelling m.b.t. de aanleg op Het Loo geweest zijn. Dit althans kan men opmaken uit de opmerkingen, die prinses Carolina in haar correspondentie uit 1765 maakte, zoals op 8 augustus, die zij niet kan vinden en waar zij geen helder beeld van krijgt: 'P.S. Mes compliments au Duc. Apparemment que vous ferez promener le Prince au Wittebeek que je voudrais tant connoître mais personne ne peut me l'indiquer.' en 'Le Prince m'a dit quelque chose du Witte Beek mais si confusement que je n'y compris rien.' Brief d.d. 8-8-1765. KHA, Archief prinses Carolina van Nassau-Weilburg, A 31, nr. 171 N.

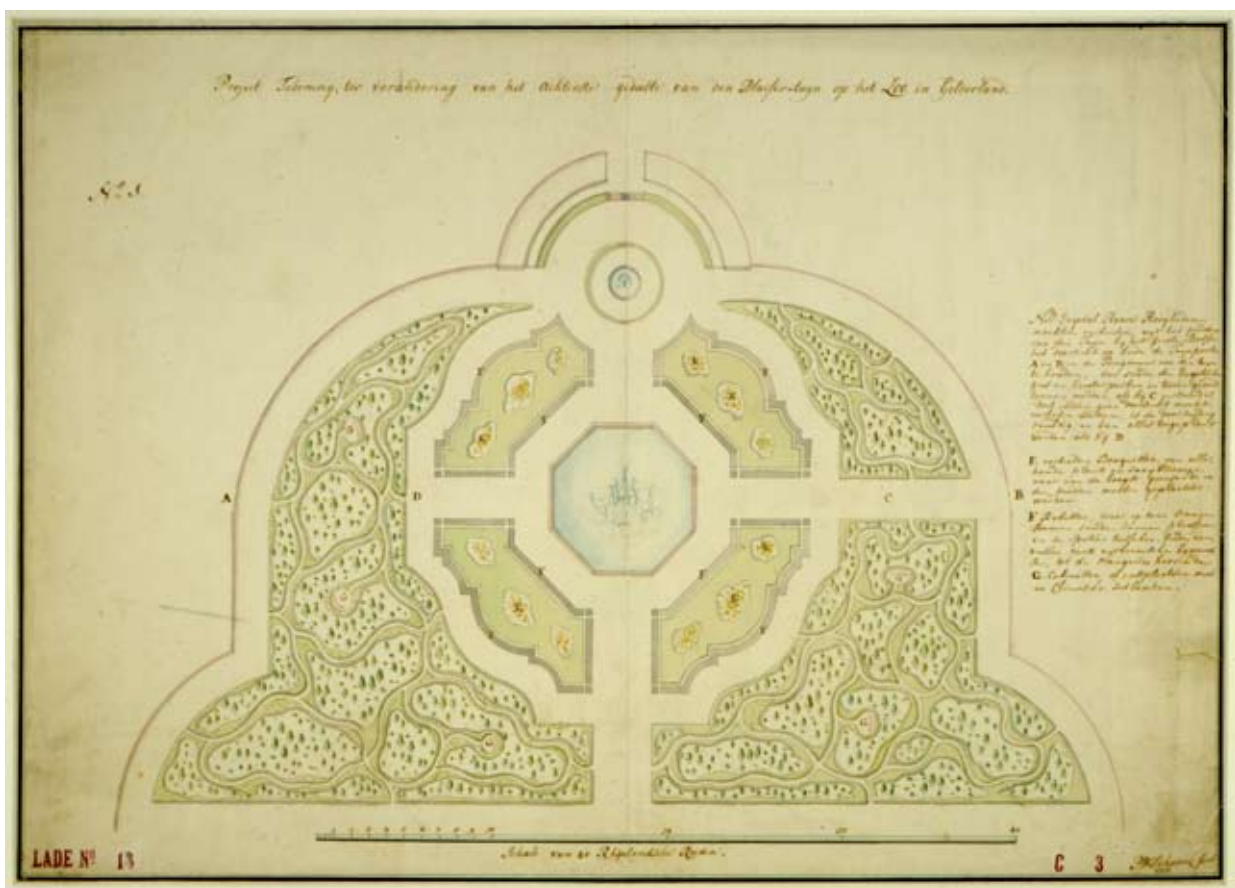
627 Een eerste bevestiging hiervan blijkt uit de kaart van P. Broekhoven uit 1812, waarop de aanleg bij het Oude Loo, zoals Schonck die ontwierp, staat afgebeeld. Ook op het Kadastrale Minuutplan en de latere Topografische Kaarten is het padenpatroon grotendeels intact gebleven. Op de kaart van De Man uit 1806 staat wel de landschappelijke aanleg van Schonck (1777 en 1781) in de Boven- en Benedentuin aangegeven, maar is de aanleg bij het Oude Loo zeer globaal weergegeven, naar het lijkt gekopieerd van de kaart *Loo in Gelderland*, door L. Aardoom toegeschreven aan Hendrik F. van Berken en volgens hem waarschijnlijk identiek aan diens *Grond Teekeninge van het Huys, Tuynen en park op 't Loo* uit 1763, NA, OSK, nr. L-14.

628 De bedoelde elementen vindt men o.a. terug op de kaart van A.J. Smulders uit 1872. Het betreft dan de vrijwel evenwijdig lopende, licht gebogen paden die vanaf Het Oude Loo in westelijke richting leiden en de aansluiting naar het pad dat rond het grote gazon achter het paleis, de 'Pélouse' voert. Hoewel niet alle kaarten eenduidig in één richting wijzen kunnen we toch concluderen dat Schonck's veranderingen in landschapsstijl bij Het Oude Loo zeker voor een groot deel zijn uitgevoerd en tegenwoordig nog bestaan.

Het Loo. Wat voor iemand het moest worden zou sterk van de plannen van de prins afhangen; met name als het hem er om ging 'aenmerkelijke veranderingen in de Parterres en het Park aldaar te doen maken en deselve in eene geheele nieuwe smaak te laten verleggen dan die in derselver teegenswoordige gesteldheid' moest hij iemand van zwaarder kaliber hebben dan de vorige tuinbaas.⁶²⁹ Ook Schonck - officieel nog geen stadhouderlijk architect - moet ná 1773 op Het Loo actief zijn geweest aangezien het ontwerp voor een gedenknaald met monogram W uit 1774 waarschijnlijk uit zijn koker stamt.⁶³⁰

Pas uit 1778 is er een nieuw plan van Schonck bekend gebleven, 'ter verandering van het achterste gedeelte van de plaisiertuyn op Het Loo in Gelderland'.⁶³¹ Dit nieuwe plan had geheel betrekking op de Boventuin. In het centrum bleef de achthoekige vijver omgeven door formele perken. Nog geheel binnen de oude structuren van de geometrische tuin tekende Schonck een complex van kronkelpaden, die moesten suggereren, dat dit tuingedeelte een natuurlijk karakter had. Binnen deze labyrint-achtige 'Engelse' aanleg lagen verschillende 'Cabinetten of rustplaatsen' met daarin Chinese banken. Schonck lichtte zijn plan als volgt toe: 'In de formele perken, rabatten, waarop men orangebomen zoude kunnen plaatsen en de spatien tusschen beide aanvullen met uytheem-

4.9 Philip Willem Schonck, Project Tekening [ontwerp] ter verandering van het achterste gedeelte van de plaisir-tuyn op het Loo in Gelderland, 1778 (noorden boven).

629 NA, NDHR, inv. nr. 144, resol. 1/12-1775.

630 Collectie Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, Arnhem. z.n.

631 Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, Kaartenverzameling, nr. RL 4166.

sche bijgewassen tot de orangerie hoorende.’ Hij adviseert voor het midden van de grasperken ‘Bouquetten van allerhande plant en zaaybloemen, waarvan de hoogst grojende in den midden moeten geplaatst worden’. In een van zijn brieven die hij vanaf Het Loo schrijft aan Van der Borch (van Verwolde), gedateerd 2 april 1778 en waarin hij hem verzoekt om met het rijtuig enige struiken ‘Papenhout’, of ‘Holts’ mee te geven, schrijft hij: ‘het welk ik meene gesien te hebben in akkermaals heggen, op hooge wallen langs den weg die wij wel gegaan zijn na het Kraanegoor (...) ik wilde daar van gebruyk maken in Engelse bosquetten welke thans hier worden aangelegt’.⁶³²

Het laatste ontwerp voor Het Loo, dat van Schonck bekend is, dateert van drie jaar later. In 1781 leverde hij nogmaals een ontwerp voor dit deel van de tuin, dat nu geheel, dus ook in het centrum, door een aanleg met slingerpaden werd ingenomen. We kunnen aannemen, dat langs de paden bijzondere bomen en struiken geplant waren, grotendeels ‘Uythemsch’ en ‘Engelsch plantsoen’, die waren uitgezocht vanwege hun contrasterende vormen en kleuren en de prachtige bloemen; zoals blijkt uit Schoncks verzoek aan Van der Borch kon echter ook ‘Papenhout’, inheems plantmateriaal derhalve, in Engelse bosquetten worden toegepast.

Uit een zeer informatieve brief van Sigismund van Heiden van 22 juni 1784 blijkt, dat de aanleg voor een belangrijk deel pas in dit jaar gerealiseerd werd. In de brief lezen we over allerlei werkzaamheden in de tuinen van Het Loo, die een nieuw licht werpen op een fase in de ontwikkeling van het park, waarover nog weinig bekend is. We zagen al, dat Schonck in 1781 een plan voor verandering

4.10 Philip Willem Schonck, ontwerp verandering Boventuin, 1781 (noorden boven).

632 Archief Huis Verwolde. Zie ook Bierens de Haan 1983, 40. Papenhout: *Eunonymus latifolius*.

gen in de Boventuin maakte; Sigismund van Heiden geeft ons enkele saillante details over de veranderingen in de tuinen. Zo schrijft hij aan prins Willem V, dat hij de nieuwe tuinen heeft geïnspecteerd en dat de veranderingen aan het huis, en met name aan de verblijven van de pages, zoals ze vier jaar eerder waren voorgesteld, nu waren uitgevoerd. Het lijkt erop, dat die trage uitvoering ook voor de tuinen gold, want Van Heiden vervolgt, dat met name de Boventuin 'dichtbij de Colonnade' nu op 'onregelmatige wijze' is aangelegd, 'à l'Angloise', op 'Engelse wijze met gazon en bloeiende, geurige struiken'.⁶³³ In het midden, rond de fontein, is gazon aangelegd. Verder is er sprake van het 'Bos van prins Frederik' en van de 'zeer Joodse Tempel', die vervangen is door een monument ter ere van de Koningstadhouder. Het is maar de vraag of die 'Jodentempel' inderdaad verdwenen is, want nog in de negentiende eeuw staat dit mysterieuze gebouwtje op kaarten van Het Loo vermeld.⁶³⁴

Schonck bleef bij Het Loo betrokken; in 1786 leverde hij nog een ontwerp voor de Willemstempel, dat zeer interessant is vanwege de verregaande detaillering in gotische stijl.⁶³⁵ Mogelijk ontwierp hij ook de Louisatempel op Het Loo.

Het is aan te nemen, dat Schonck dergelijke ontwerpen in vroege landschapsstijl ook voor de parken van Huis ten Bosch, het Oude Hof (Noordeinde), Soestdijk, Honselaersdijk, Oranjewoud en wellicht ook voor Hof te Dieren heeft gemaakt, hoewel de ontwerpen zelf niet bewaard zijn gebleven.

In de jaren tachtig van de zeventiende eeuw had Daniel Marot al enkele wijzigingen aan de tuin van Huis ten Bosch aangebracht, maar deze waren niet ingrijpend.⁶³⁶ Meer dan veertig jaar later, in het najaar van 1733 leverde hij een tweetal ontwerpen voor de tuinen van Huis ten Bosch; in de compartimenten werd toen al veel variatie aangebracht, die de bescheiden oppervlakte van het terrein camouflleerde.⁶³⁷ Van Schonck is bekend, dat hij de oostelijke rechthoek van deze tuin in landschappelijke trant heeft gewijzigd.⁶³⁸ Opdracht tot wijziging der tuinen achter het huis in de Engelse smaak kreeg hij in 1779, samen met de tuinman, Van Lier. Later, in 1791, zou een hofcommissie weer een voorstel van Schonck bespreken 'tot vermindering der kosten'.⁶³⁹

Op de in maart 1778 door Huybert van Straalen getekende 'kaart van het 's-Gravenhaagsche Bosch' staan midden achter Huis ten Bosch twee grote ornamentbedden of parterres getekend met terzijde daarvan door heesters gevormde zijperken. Het bijbehorende terrein aan de oostzijde is op deze kaart in twee parkgedeelten gesplitst, die in rococo- of overgangsstijl zijn behandeld.⁶⁴⁰ Een

633 KHA, Archief Prins Willem V, corr. met graaf Sigismund van Heiden Reinestein, d.d. 22-6-1784, A 31-224-1; 2005: werknr. 1343.

634 Zo bijv. op de (gedrukte) kaart van A.J. Smulders uit 1872.

635 Smit 1981, 51.

636 Loonstra 1985, 79.

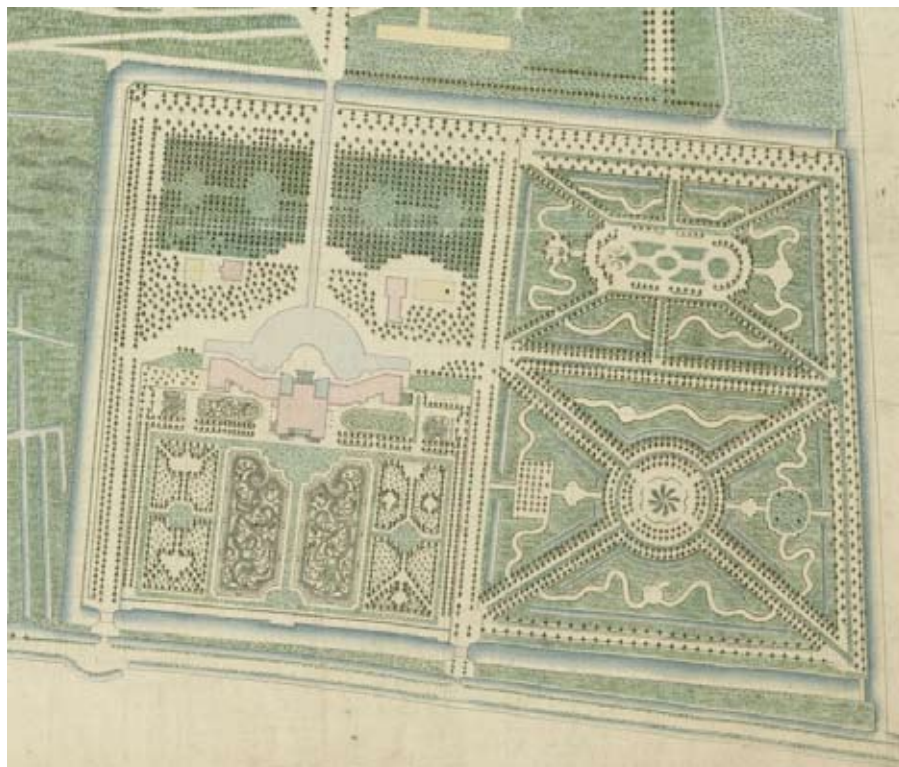
637 Schmidt 1997, 105.

638 Smit 1981, 38. Zie ook Ozinga 1938, 50, 106, 185. In KHA worden plattegronden van de tuin van Huis ten Bosch uit de tweede helft van de achttiende eeuw bewaard, waarop padenpatronen in de stijl van Schonck te herkennen zijn. Of deze plattegronden ook daadwerkelijk van zijn hand zijn, is niet duidelijk.

639 NA, NDR, nr. 9191 b, 23 maart 1791.

640 H. van Straalen, *Kaart der waare gedaante en groote van het Haegse Bos met al deszelfs Wandelweegen, Ryslaagen, Paaden en Slooten, Als meede de Koekamp en Malibaan tusschen de Bossloot, en Bezuydenhoutze-weg, Orangezaal zoo als die in zijn vijvers beslooten ligt*, 1778, NA, Kaartenverzameling (Collectie Hingman, 4.VTH 3328A).

4.11 Huybert van Straalen,
detail van Kaart van het 's-
Gravenhaagsche Bosch met
Huis ten Bosch, 1778 (noor-
den rechtsboven).

kaart van acht jaar later, gemaakt in 1786 door Govert van der Linden geeft eenzelfde beeld van de oostelijke rechthoek, maar toont verder de tuin achter Huis ten Bosch al geheel in vroege landschapsstijl in de trant van Schonck aangelegd.⁶⁴¹

Ook op het Oude Hof, het tegenwoordige Paleis Noordeinde, was Schonck actief, maar wat hij precies aan de aanleg bij dit paleis heeft veranderd, is niet duidelijk.⁶⁴²

Op Soestdijk was Schonck wellicht eveneens betrokken bij de eerste veranderingen van de aanleg in landschappelijke stijl, al verbleef de stadhouderlijke familie hier niet dikwijls. Deze aanleg zou later door het groots opgezette parkontwerp van J.D. Zocher sr. verdwijnen; J.D. Zocher jr. maakte het park na de dood van zijn vader in 1817 af.⁶⁴³ Hier kreeg het terrein bij het 'Beukenplein', ten zuiden van de lange vijver bij de menagerie en de parterre direct ten westen van het huis in 1779 een nieuwe aanleg in landschapsstijl, al waren al sinds

641 Ozinga 1938, 185 en Haags Gemeentearchief, Kaarten, z.gr. 0601.

642 Zie Morren Meischke/Van der Wyck 1990, 82. Smit noemt alleen werk aan het Tuinmanshuis en het maken van 'eene peristyle met een balcon daarboven' ter plaatse van de hoofdingang (1778). In 1781 wordt gekozen uit twee ontwerpen voor een nieuw hek tussen de tuin en de binnenplaats achter het Oude Hof. Smit 1981, 26.

643 Tromp m.m.v. Ottenheim 1987, 69. Op Soestdijk speelde zich overigens in dit verband nog een vreemde geschiedenis af, aangezien de toenmalige rentmeester, J. Oosterland Langerak, blijkens een proces-verbaal uit 1791 't wettig eigendom van uwe Hoogheid in veelerhande opzichten (heeft) gespolieert [= verspild], als in 't formeeren van zekere Engelsche Tuin agter zijn zoo even gemelde Nieuwe Huizinge met plantsoenen, en gewassen, door Uwe Hoogheid betaalt en aldaar uit de Tuinen van 't Lanthuis [=Soestdijk] overgebragt.' Deze 'nieuwlicherij' kwam de intendant duur te staan en hij werd wegens fraude ontslagen. De landschapsstijl had zijn eerste slachtoffer in Nederland geëist...! Tromp m.m.v. Ottenheim 1987, Idem, 87.

1768 vele belangrijke nieuwe beplantingen uitgevoerd. De naam van Schonck wordt niet genoemd; de uitvoering lag in handen van de rentmeester Comman. Het eerstgenoemde gedeelte draagt nog steeds de naam 'Het Engelse Bos'. Deze veranderingen zouden drie jaar in beslag nemen. In 1779 werd f 1232,- besteed aan arbeidsloon, hoofdzakelijk voor de 'Engelsche Tuin' en f 104-2-9 aan Engelse gewassen. In 1780 is nog eens f 563-2-8 voor deze aanleg uitgegeven en in 1781 f 446-2-8. In 1782 bezocht de inspecteur der Domeinen Soestdijk en maakte een verslag van zijn bevindingen.⁶⁴⁴ In 1787 noemde Truitje van Hogendorp, die samen met haar nichtje Lucie van Sandick Soestdijk bezocht, het park aangelegd in de 'gout Anglois'.⁶⁴⁵

In Friesland werd Schonck omstreeks 1780 aangesteld om toezicht te houden op en te adviseren bij het onderhoud van de Friese paleizen. In 1781 werd hij naar Friesland gestuurd om een rapport op te stellen van de reparaties aan het Hof te Leeuwarden en van de onderhoudskosten en de noodzakelijke reparaties betreffende Oranjewoud. Vervolgens kreeg hij opdracht om een deel van de Prinsentuin in Leeuwarden en de tuinen van Oranjewoud, het oorspronkelijk zeventiende-eeuwse stadhoudersbuiten, in landschapsstijl te wijzigen. Dit gebeurde relatief laat want pas in 1792 kwam de Prinsentuin in Leeuwarden aan de beurt, terwijl Schonck in 1794 in Oranjewoud aan het werk toog. Hij moet hiervan twee ontwerpen gemaakt hebben.⁶⁴⁶ Deze ontwerpen zijn helaas niet bewaard gebleven, maar aan de hand van het padenpatroon op de kaart van C. Boling uit 1813 is een beeld te krijgen van de uitgevoerde aanleg.⁶⁴⁷

Op Oranjewoud handhaafde Schonck de hoge terrassen met eikenlanen aan weerszijden van de hofuin en de singels van linden aan de noordzijde van de kom; in de open ruimten plantte hij solitaire bomen. Deze aanleg is in de eerste decennia van de negentiende eeuw, mogelijk door het werk van de tuin- en parkarchitect Lucas Pieters Roodbaard, aanzienlijk gewijzigd.⁶⁴⁸

Ook op Hof te Dieren moet Schonck gewerkt hebben, maar door het werk van Zocher jr. en C.E.A. Petzold in de negentiende eeuw is het niet meer mogelijk een beeld te krijgen van zijn bemoeienissen aldaar.⁶⁴⁹ Of Schonck eveneens verantwoordelijk was voor de wijzigingen op de ten oosten van Soestdijk gelegen buitenplaats De Eult in de jaren 1770 en 1776 is onbekend. Hier werden vereenvoudigingen aangebracht, die bestonden uit het opruimen van kostbare tuinsieraden, de afbraak van het huis De Eult en het grotendeels opheffen van de moestuinen. Maar tevens werden nieuwe lanen en bospercelen aangelegd, meestal slingerlanen; soms zelfs in de vorm van berceaux, die pasten in het beeld

644 KHA, Archief van de rentmeester van het paleis en domein Soestdijk, (1580) 1674-1890, 1779-1782. Zie ook Tromp m.m.v. Ottenheim 1987, 77-78: 'In het park heb ik zeer groote veranderingen gevonden, zijnde zedert den jaare 1768 daarinne importante Beplantingen gedaan die alle met uitnemendheid zijn uitgevallen. Het schijnt alsof de Rentmeester Comman het Park gereserveerd heeft, om zijne Kundigheid in het planten aan de geheele Wereld te laten zien. Ook heeft hij tot het praepareeren der Gronden en in de Beplantingen zelve geene Kosten bespaert. De Besproeyingen der Heesters heeft hij mede met Kundigheid gedirigeert.'

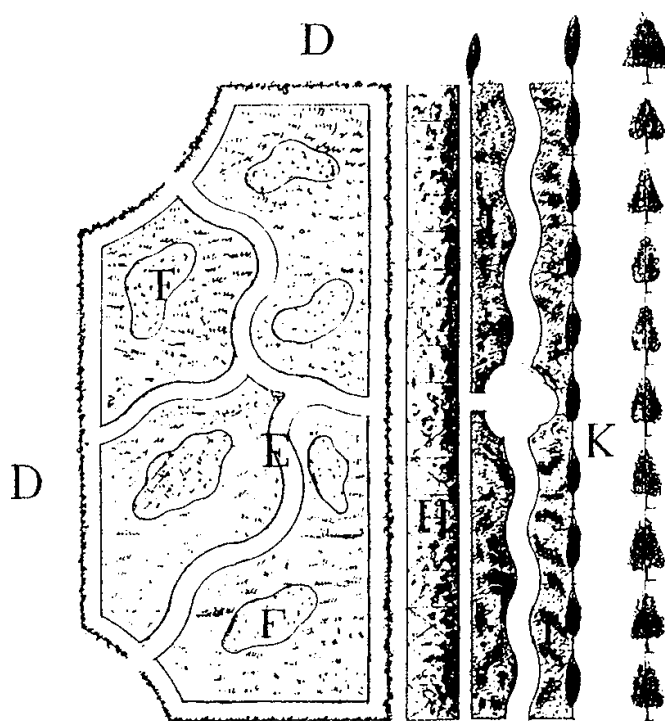
645 Van Sandick 1902, I, 229-251 en II, 328-342.

646 Mulder-Radetzky/De Vries 1989, 44.

647 C. Boling, Kaart van het Oranjewoud, 1813, Tresoor, Collectie Getekende Kaarten, nr. 54. Afgebeeld in Mehrrens 1986, afb. nr. 3 tussen pp. 5 en 6.

648 Mulder-Radetzky /De Vries 1989, 108; overigens trekken zij de werkzaamheid van Roodbaard op basis van stijlvergelijking in twijfel.

649 NA, AND, inv. Hingman, nr. 6093, rapport raad Ardesch wegens Dieren, 1774, bijlagen.

4.12 Philip Willem Schonck, ontwerp voor Oranienstein, kopie door Simon Kämpfer, 1783.

van de tijd waarin de vroege landschapsstijl zijn intrede deed. Zijn voorstellen in 1788 betroffen juist het versterken van de geometrische structuren van de aanleg rond de centrale vijver die nu nog in het Baarnse Bos bestaat.⁶⁵⁰

Schoncks werkzaamheden voor de stadhouder beperkten zich niet tot Nederland, want hij is ook betrokken geweest bij de aanleg van tuinen in landschapsstijl bij het Slot Oranienstein. Uit een in 1783 door Simon Kämpfer gekopieerd ontwerp van Schonck voor een aanbouw en tuinaanleg bij dit slot blijkt dat hij ook hier een aanleg in vroege landschapsstijl met een grillig padenpatroon heeft voorgesteld. Dit moest komen op het hoefijzervormige voorterein van het slot.⁶⁵¹ Deze plannen kunnen goed samenhangen met prins Willems serieuze overwegingen in die periode om zich in zijn Duitse Erflanden terug te trekken; dit kan ook afgeleid worden uit andere, nog ingrijpender plannen voor een verbouwing van Oranienstein.⁶⁵²

⁶⁵⁰ Blok e.a. 2007, 64-66.

⁶⁵¹ Ozinga 1938, 106, noot 1.

⁶⁵² Ozinga idem en Naber 1910, I, 134-135. Weilburg, waar zijn geliefde oudere zuster Carolina woonde, was slechts 5 mijl van Oranienstein verwijderd.

Prins Willem V en de achttiende-eeuwse landschapsstijl: een zoon van zijn tijd

Na het vertrek van de stadhouder op 18 januari 1795 naar Engeland⁶⁵³ kwam er een abrupt einde aan de veranderingen en verbeteringen, die hij in de loop der jaren aan de verschillende stadhouderlijke verblijven had laten aanbrengen.⁶⁵⁴

Duidelijk is, dat stadhouder prins Willem V ruime belangstelling heeft gehad voor de nieuwe visie op natuur en tuinkunst, zoals die door schrijvers als Thomson en Watelet werd uitgedragen. Op dit gebied kan hij zeker als een zoon van zijn tijd beschouwd worden. Bij de veranderingen van de stadhouderlijke parken maakte hij in belangrijke mate gebruik van de diensten van Ph.W. Schonck. Uit de ontwerpen van Schonck die bewaard zijn gebleven, leren wij hem kennen als een architect, wiens werkwijze bij het aanleggen van 'Engelse bosjes' niet zoveel afweek van de gangbare praktijk. Hiervan was een sterk gevarieerde beplanting in combinatie met de aanleg van een gecompliceerd patroon aan slingerpaden op een betrekkelijk klein terrein kenmerkend, zoals we kunnen zien op de ontwerpen voor de Boventuin op Het Loo uit 1778 en 1781. Uit één ontwerp, gemaakt in 1773 voor het terrein ten noorden van Het Loo blijkt echter, dat hij zijn tijd vooruit was.

Dit ontwerp is ruim opgezet en bevat uitgestrekte wandelingen en zichtassen vanuit het paleis in het omringende landschap waarin talrijke 'Engelse bosjes' en gevarieerde boomgroepen zijn aangeplant. Het is echter zeer de vraag, of het reeds in de tijd waarin Schonck deze aanleg ontwierp, is uitgevoerd. Uit het beschikbare kaartmateriaal is af te leiden, dat verschillende elementen van dit ontwerp niet vóór 1806 werden uitgevoerd, kort voordat een veel groter ontwerp van Dufour zou worden gerealiseerd.⁶⁵⁵

Door de opdrachten van Willem V aan zijn stadhouderlijke architect werd een variant gecreëerd van de vroege landschapsstijl die aansluit bij de vroege Duitse en Franse voorbeelden. De nadruk lag vooral op 'variété', zowel waar het de beplanting als de structuren betrof. In de meeste van de bewaard gebleven ontwerpen treft vooral het doolhofachtige karakter met een groot aantal slingerpaden. Een eigen signatuur komt het sterkst naar voren in het grote ontwerp voor de aanleg bij Het Loo uit 1773, dat weliswaar gedeeltelijk werd uitgevoerd, maar in zijn totaalvisie als zeer modern, grootschalig en persoonlijk kan gelden.

Schoncks ontwerpen zijn sterk naar binnen gekeerd; gezichten naar buiten spelen geen belangrijke rol, evenmin als uitgestrekte waterpartijen en de daarmee meestal samenhangende accidentatie.

⁶⁵³ De Wit 1980, 125.

⁶⁵⁴ Alleen op Oranienstein zou prins Willem V zich na 1801, het jaar waarin hij zich vestigde in de Nassause erflanden, nog bezig houden met tuin- en parkaanleg. Hier liet hij het huis op orde brengen terwijl Friedrich Ludwig von Sckell, die de beroemde tuinen van Schwetzingen voltooide en de 'Englischer Garten' in München schiep, de opdracht kreeg om het park gedeeltelijk van een nieuwe aanleg te voorzien. In dit park liet 'Fürst Wilhelm V' verschillende tuinsieraden plaatsen zoals de 'Teufelskanzlei', het 'Teufelsbrückchen', een Tempeltje met 12 zuilen en liet hij een 'Lusthäuschen' oder 'Ruinen', een artificiële ruïne in de vorm van een achthoekige toren met gotische vensters bouwen. De beide laatste fabriekjes bestaan niet meer. Custodis/Storto 1987, 26.

⁶⁵⁵ Voor een overzicht van de negentiende-eeuwse ontwikkeling van het park van Het Loo zie Tromp (Het Witte Loo) 1992, 18 e.v. en Tromp en van Oosterhout 1994.

In hoeverre zijn creaties een representatieve functie droegen is moeilijk te duiden. Eerder past de aanleg van Schoncks 'Engelse Partijen' binnen het beeld van de man van 'goede smaak', die, alleen of met een klein gezelschap, geniet van de verrukkingen van de 'vrije' natuur, geleid door schrijvers als Pope, Thomson, Rousseau en De Lille. Wat dat betreft was Het Loo ook een van de meest aantrekkelijke buitenplaatsen, omdat zij bij uitstek bij de stadhouderlijke familie geliefd was en men daar ongestoord 'en famille' met de 'inner circle' van het hof bijeen kon zijn, ver weg van de woelingen van politiek en grote stad.

De hierboven genoemde grote veranderingen in landschapsstijl op de verschillende stadhouderlijke bezittingen kunnen beschouwd worden als een belangrijke bijdrage van prins Willem V aan de introductie van deze nieuwe stijl van aanleg in Nederland. Dit gebeurde in een periode, waarin de landschapsstijl nog revolutionaire kwaliteiten had waardoor het beeld, dat de achttiende-eeuwse mens had van de natuur en zijn eigen plaats daarbinnen, fundamenteel gewijzigd werd.

Dit proces van verandering, hierboven geschetst, was in 1795, het jaar waarin de stadhouderlijke familie voor bijna twee decennia gedwongen werd het land te verlaten, nog in volle gang. Desondanks kan men concluderen, dat de rol van Prins Willem V met betrekking tot de vernieuwingen op het gebied van de tuin- en landschapsarchitectuur niet onderschat moet worden.⁶⁵⁶

⁶⁵⁶ Reeds Ozinga constateert dit, wanneer hij stelt: 'Aldus bleven ook onder Willem V de opdrachten van het Stadhouders Hof leiding geven aan de ontwikkeling op kunstgebied'. Ozinga 1938, 185 onder noot 2.

Vijf voorbeelden van vroege buitenplaatsen in Landschapsstijl: Beeckestijn, Het Huys ten Donck, Elswout, Zuydwijk en Boschwijk

*'Het verblijf der gedwongen kunst
werdt eene onbegrensde wooning
der vrije en verrukkende natuur,
in een natuurlijken en schilderachtigen smaak'*³⁸⁸

Inleiding

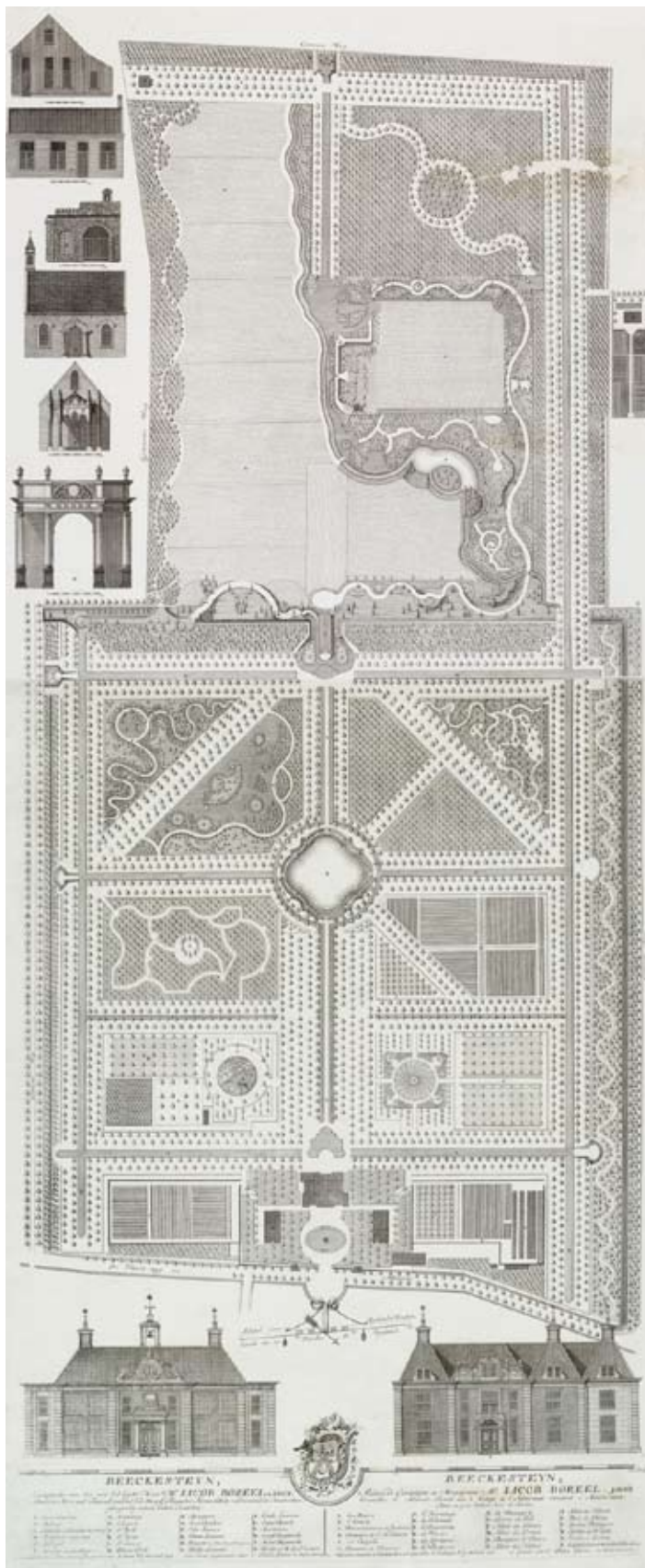
Toen de stadhouder en zijn gade in mei 1768 op Engelse wijze met 'Country-of Landdansen' hun 'Dubble Mai' vierden in de Amsterdamse Schepenzaal, die was omgetoverd tot een 'lugtigen Hof' werd hiermee ingespeeld op de belangstelling voor tuinarchitectuur en tuinieren aan het stadhouderlijk Hof. Even veelzeggend was echter het feit, dat juist in Amsterdam, met zijn krachtige regentendom, de tuin als thema voor de vorstelijke ontvangst was gekozen. Want ook in de kring der regenten en patriciërs, zowel in Holland als elders in den lande deed in deze tijd een verlangen naar vernieuwing zijn intrede en onder hen vinden we verschillende 'founding fathers' van de landschapsstijl. Wat dat betreft was ook het bezoek van het stadhouderlijk paar aan Beeckestijn, als onderdeel van hun Amsterdamse verblijf, zeker niet toevallig.

Om een beeld te krijgen van de wijze, waarop de veranderingen zich op verschillende buitenplaatsen konden voltrekken, passeren in dit hoofdstuk vijf nog bestaande buitenplaatsen de revue. Vier daarvan zijn in het westen des lands gesitueerd, de vijfde, Boschwijk, ligt bij Zwolle, een oude Hanzestad die eveneens een belangrijk patriciaat had. De vijf buitenplaatsen zijn successievelijk vanaf de jaren zestig tot aan het eind van de achttiende eeuw in belangrijke mate in landschapsstijl gewijzigd.

In de literatuur wordt in het algemeen gesteld, dat de eerste tekenen, die op aanleg van landschapsparken wijzen, zich in het begin van de jaren zeventig van de achttiende eeuw voordeden; met name het park van Beeckestijn bij Velzen, door de architect en landschapsarchitect J.G. Michael aangelegd, wordt dikwijls als eerste aanleg genoemd (1772).³⁸⁹ Een enkele keer vindt men een vroeger voorbeeld geciteerd: zo dateert Florence Hopper Woestduin, aangelegd door

388 Numan 1797. Citaten ontleend aan zijn beschrijving van Elswout en samengevoegd.

389 Zo bijvoorbeeld Van der Wyck 1982, 229, 232.

5.1 Johan Georg Michael, Kaart van de hofstede Beekestijn onder Beverwijk, uitg. J.C. Philips, Amsterdam 1772 (noorden rechts).

A. Snoeck al iets eerder, in 1766.³⁹⁰ Gedetailleerd onderzoek brengt ook Het Huys ten Donck naar voren, vanaf 1765 door Cornelis Groeninx van Zoelen op de schop genomen,³⁹¹ naast Het Loo, waar Philip Willem Schonck in 1773 een voor die tijd in Nederland zeer omvangrijke parkaanleg in landschapsstijl ontwierp. Daarnaast horen Elswout bij Overveen, Zuydwijk bij Wassenaar en Boschwijk bij Zwolle tot de vroege, achttiende-eeuwse voorbeelden. Bij Elswout hebben we te maken met een zeer uitgestrekt park, in de loop van enkele decennia in landschapsstijl veranderd door de zoon van de eigenaar van Beekestijn, Jacob Boreel jr. Zuydwijk is bescheidener van opzet; hier werd een in hoofdzaak vroeg achttiende-eeuwse aanleg, mogelijk ontworpen door Daniël Marot, gedeeltelijk in vroege landschapsstijl veranderd door de toenmalige eigenaar van Twickel, graaf Carel George van Wassenaer-Obdam, die recent getrouwd was met de Amsterdamse weduwe Trip, Jacoba Elisabeth van Strijen. Op Boschwijk tenslotte realiseerde de dichter en literator Rhijnvis Feith een parkje in landschapsstijl, dat door zijn literaire werk 'Ode aan Boschwijk' bekend werd en als inspirerend voorbeeld dienst kon doen.

Beekestijn

5.2 Jean-Baptiste Perroneau, Jacob Boreel Jansz. (1711-1778), ca. 1772.

Tijdens het bezoek van prins Willem V en prinses Wilhelmina aan Amsterdam in 1768 werden ook enkele buitenplaatsen in Noord-Holland bezocht. Wagenaar legt in zijn verslag hierbij de nadruk op Elswout.³⁹² Maar eerder op de dag was het prinselijk paar al op Beekestijn te gast geweest.

Op Beekestijn kreeg het stadhoudelijk echtpaar een buitenplaats te zien, waarop de eigenaar, Mr. Jacob Boreel sr. onder leiding van de tuinarchitect J.G. Michael binnen de perken van een ouder geometrisch park, een gevarieerde aanleg in landschapsstijl liet uitvoeren. De aanleg van Beekestijn kan samen met het park van Het Huys ten Donck gerekend worden tot de vroegste voorbeelden in landschapsstijl, die tot nu toe bekend zijn. Op Beekestijn veranderde Michael, met respect voor een groot deel van de geometrische laanstructuur en verschillende fontein, een deel van het park in een arcadisch landschap met een slingerende beek en grillig gevormde weiden. Ook voegde hij enkele bijzondere gebouwtjes toe, waaronder een neogotische tuinmanswoning die onderdak aan hemzelf en zijn gezin bood. Hoewel hij door prins Willem IV in september 1747 als Oudschepen werd geremoveerd (afgezet) en hij toen niet bepaald als Oranjegezind kan worden beschouwd, ontving hij prins Willem V en zijn echtgenote, prinses Wilhelmina op gepaste wijze op Beekestijn.³⁹³ De prinselijke rekening naar aanleiding van het bezoek vermeldt verschillende giften, waaron-

390 The Oxford Companion to Gardens, 'Netherlands' 394 (Hopper).

391 Tromp 1980, 34.

392 'De vorstelijke personaadjen (...) hadden 't middagmaal gehouden te Overveen, op de Lustplaats van den Heere Boudaen, Burgemeester deezer Stad, die de Dagvaart in den Haage, van deezer Stede wege, hebbende bygewoond, op de herwaardsreize, de eer hadt van hunne Hoogheden te ontvangen op zyn Elswoud, alwaar zy zig, eenige uren, verlustigden.' Wagenaar 1768, 12.

393 Elias 1904, I, 538.

der geschenken aan de zonen Boreel en aan de 'Tuynman op Beekesteyn'.³⁹⁴ Al eerder, in 1765, had de zuster van prins Willem V, prinses Carolina, gedurende een week gelogeerd op de buitenplaats.³⁹⁵

Op 21 maart 1742 had Mr. Jacob Boreel³⁹⁶ voor f 28.000,- de buitenplaats Beekestijn onder Velsen gekocht van de erven van Jan Trip de jonge, die het huis aanzienlijk verbouwd had. Trip was gehuwd met de zeer vermogende Petronella Wilhelmina van Hoorn, dochter van de gouverneur-generaal van Oost-Indië, Jan van Hoorn. Tussen 1717 en 1721 kreeg het huis een nieuwe voorgevel in Lodewijk XIV-stijl met geblokte pilasters, een ingangspartij met een rijke bekroning, waarin de naam van het huis en het alliantiewapen Trip-van Hoorn.³⁹⁷ Boreel liet het huis vergroten door de toevoeging van twee vlakgedekte zijvleugels aan de voorkant van het gebouw en een zuidwaartse aanbouw aan de tuin-zijde; dit zal rond 1771 zijn gebeurd.³⁹⁸

Het landschapspark

In 1759 behoorde Jacob Boreel met Jan van de Poll en de ons al van zijn latere reisbeschrijvingen bekende Gerard Meerman tot een gezantschap met de titel 'ministers van staat' dat naar Engeland ging om te onderhandelen over opgebrachte schepen en het vereffenen van geschillen met betrekking tot de vaart op Amerika. Twee jaar later, van 23 januari 1761 tot 26 oktober 1762 ging Boreel opnieuw, ditmaal als extra-ordinaris ambassadeur naar Engeland om George II als koning te begroeten. Ongetwijfeld zal Boreel verschillende buitenplaatsen rondom Londen bezocht hebben, die tuinen of parken in landschapsstijl hadden.³⁹⁹ Maar concreet weten we niet veel. Het zou voor de hand hebben gelegen dat hij Stourhead bezocht heeft, want in december 1761 verbleef zijn vrouw, Agneta Margaretha Munter, voor haar gezondheid in Bath. Tijdens dat verblijf overleed zij.⁴⁰⁰ Onderweg naar die stad ontving hij echter het bericht dat zijn 'baas' Hendrik Hop, ambassadeur in Londen, was overleden. Hij ging spoor-slags terug naar Londen en heeft zodoende het overlijden van zijn vrouw niet meegemaakt.⁴⁰¹ Boreel's goede vriend Cornelis Backer schrijft hem, tijdens de mislukte missie naar Engeland in 1759: 'Ik ben precis in de Engelsche smaak

394 Zie Hoofdstuk 4, noot 41. Bij die gelegenheid kregen o.a. de beide zonen van Boreel kostbare gouden snuifdozen toebedeeld.

395 KHA, Archief prinses Carolina van Nassau-Weilburg, A 31, nr. 171.

396 Mr. Jacob Boreel (1711-1778) werd op 29 oktober 1728 student in de rechten te Leiden en in 1737 schepen van de stad Amsterdam; in 1747 werd hij echter geremoveerd door prins Willem IV. Op 5 april 1759 verwierf hij door aankoop voor f 117.000 een huis op de Herengracht, tussen de N. Spiegelstraat en de Leidschestraat, dat hij sindsdien bewoonde. Hij hield in 1742 7 dienstboden, koets en 4 paarden en werd geschat op f 12.000-14.000 inkomen. Elias 1905, (II), 1187.

397 Van Venetien/Kloek/Sieger 1992, 10. Over de vroegste geschiedenis van het park zie Albers 2009, 98-99. Zij noemt in dit verband de eventuele betrokkenheid van de architect Adriaan Speelman (1691-1753), die mogelijk ook werkte aan de eerste veranderingen op Beekestijn door Boreel.

398 Van Venetien/Kloek/Sieger 1992, 14-15.

399 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 1933, IX, 80-81.

400 Idem.

401 Vriendelijke mededeling drs. Henk van der Eijk, zomer 2012. Uit de nog te publiceren resultaten van een diepgaand onderzoek in het Boreel-archief en diverse Engelse archieven door Henk van der Eijk blijkt in ieder geval wel dat Jacob Boreel Jansz. zich verdiepte in de Engelse wijze van tuinaanleg die hij later in afgezwakte versie zou toepassen op Beekestijn.

van Haare Buitenplaatsen en veheuge dat UHed-gestr: daar een proeve van zal neemen; was ik niet veel te oud en had ik terrein, ik deed het ook (...)⁴⁰² In de latere correspondentie (1763) is sprake van Strawberry Hill van Horace Walpole; waar toen de kunstschilder en architect Johann Heinrich Müntz, die later naar Nederland zou komen, adviseerde. Boreel was toen alweer in Nederland.⁴⁰³

Enkele jaren na zijn laatste reis naar Engeland gaf hij Johan Georg Michael de opdracht om de geometrische aanleg van Beekestijn volgens de nieuwe inzichten te wijzigen. Michael, door Boreel aangesteld als tuinbaas op Beekestijn, moet aan het eind van de jaren zestig begonnen zijn met zijn ontwerpen, zowel bosquetten en andere onderdelen van de tuin als kleine architectuur zoals een tuinmanshuis, een classicistische triomfboog en een klassieke ruïne.⁴⁰⁴ In dit verband is de neotudorstijl van de 'Capell' op Beekestijn opvallend; mogelijk is het ontwerp daarvan van de hand van Müntz.⁴⁰⁵

Van Beekestijn rest ons uit de achttiende eeuw slechts één belangrijke bron, de plattegrond van het park, vervaardigd door J.G. Michael uit 1772 met de aanleg, zoals die er op dat moment moet hebben uitgezien. Uit het bijschrift blijkt, dat het hier gaat om een situatiekaart, een opmeting.⁴⁰⁶ Behalve deze plattegrond van het park heeft Michael ook de opstandtekeningen van een aantal gebouwen opgenomen. Deze betreffen allereerst 'A. Heerenhuising' (vooren achtergevel), het huis van Michael zelf: 'D: Architects wooning', (voorgevel en zijgevel met ingang), 'E. de Capell' (voor- en zijgevel met entree), een ruïne 'G. Hermitage' en 'H. Colonnade'.

Volgens de situatie van 1772 viel het park in feite in twee hoofddelen uiteen, een oostelijk deel direct achter het huis, dat sterk geometrisch van karakter was en daarachter het westelijk deel, waarin de landschappelijke aanleg domineerde. Vanuit het huis kon men verschillende wandelingen maken met een zeer gevarieerd karakter; als 'Leitmotiv' had Michael een slingerende beek aangelegd. Het eindpunt van de wandeling was de colonnade, die sterke reminiscenties opriep aan de colonnade van Stowe. Steeds wanneer men de hoofd- of oost-west-as kruiste, zag men in de verte dit gebouwte staan.

Het geometrische gedeelte dateert naar wij kunnen aannemen in hoofdopzet al uit de tijd van Trip.⁴⁰⁷ Als belangrijkste moment fungeert 'K. de Vijver', de centrale, uitgeschulpte vijver, die uit ca. 1719 stamt.⁴⁰⁸ Verschillende lanen en dwarslanen verdelen dit deel van het park in diverse rechthoekige compartimenten, die alle een verschillend karakter hadden.

Direct achter het huis lagen rechts en links van de hoofdas een tweetal perken. Het rechter perk, door Michael aangeduid als 'M. Bloemperk' bestond uit een vierkant bosquet met vier kabinetjes in de hoeken rond het cirkelvormige,

402 Van der Eijk 2009, 105 en noot 6.

403 NA, Toegang 1.10.10 FA Boreel, 1443-1931, inv. nr. 158., brief d.d. 20 september 1763.

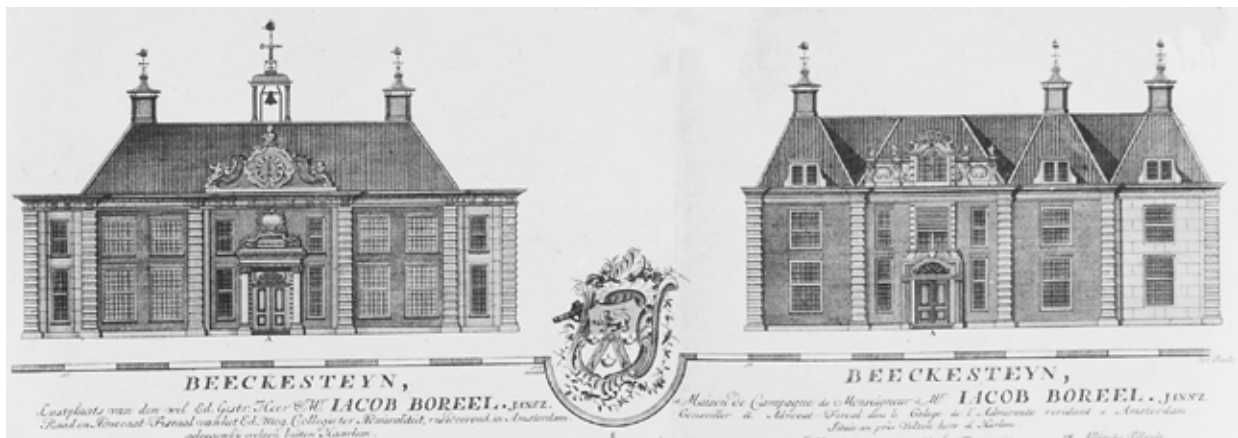
404 Hoewel het niet geheel zeker is dat de 'fabriekjes', die op de kaart van Beekestijn uit 1772 zijn afgebeeld, van de hand van Michael zijn, is in dit verband veelzeggend, dat hij de kaart ondertekent met de titel 'Architekt'.

405 Voor de mogelijke betrokkenheid bij de bouw van de neogotische 'schijnkapel' op Beekestijn van Johann Heinrich Müntz, zie Meulenkamp 1995, 69. Müntz verbleef in Nederland van 1763-1780; van hem is één ontwerp uit 1764 voor een gotisch paviljoen bij Amsterdam bekend.

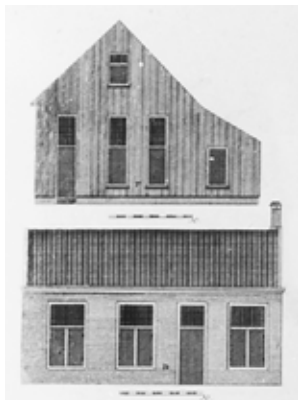
406 De plattegrond is gesigeneerd en gedateerd: 'Gemeeten, Getekend en in dese Stand gebracht, door den Architect, J.G. Michael, 1772'.

407 Oldenburger-Ebbers 1998, 63-65.

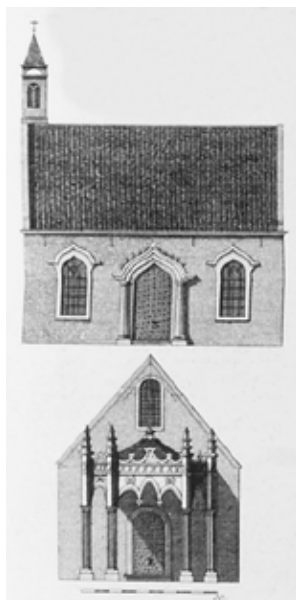
408 Oldenburger-Ebbers 1998, 64.

5.3 Johan Georg Michael, Beekestijn, 1772, detail, opstandtekening van 'A. Heerenhuizing' (voor- en achtergevel).

5.4 Johan Georg Michael, Beekestijn, 1772, detail, opstandtekening van het huis van Michael: 'D. Architects woning' (voor- en zijgevel met ingang).

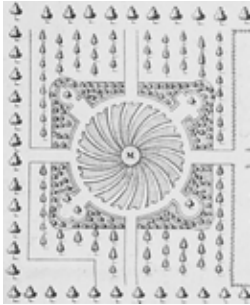
5.5 (links) Johan Georg Michael, Beekestijn, 1772, detail, opstandtekening van 'E. de Capell' (voor- en zijgevel met entree).

5.6 Johan Georg Michael, Beekestijn, 1772, detail, opstandtekening van een ruïne 'G. Hermitage'.

negentien-bladige bloemperk. Dit centrale motief had de vorm van een rotatie, een oud symbool, dat in de achttiende eeuw o.a. werd afgebeeld in het werk van de natuurkundige Emanuel Swedenborg ter illustratie van zijn opvattingen over het ontstaan van het zonnestelsel.⁴⁰⁹

409 Swedenborg 1734, o.a. tab. XXVII, fig 5.

5.7 Johan Georg Michael, *Beeckestijn*, 1772, detail, perk achter het huis, 'M. Bloemperk'.

5.8 Johannes van den Aveelen, *Plan van het schoone perk van Sorgvliet by 's Gravenhage*, ca. 1690-1700, detail, het labirynth van Sorgvliet, waarschijnlijk door Hans Willem Bentinck aangelegd.

De kabinetjes hadden steeds een andere vorm: een kruis, een sleutelgat (?), een cirkel en een klavervorm. Qua opzet is dit bosquet mogelijk geïnspireerd op het labirynth van Sorgvliet, zoals dat waarschijnlijk door Hans Willem Bentinck werd aangelegd.⁴¹⁰ In plaats van het cirkelvormige labirynth werd op Beeckestijn een bloemperk gecreëerd.

Het linker perk bevat in een cirkelvormige ruimte: 'N. Menagerie'. Beide perken lijken min of meer gespiegeld ten opzichte van elkaar te liggen en kunnen wellicht opgevat worden als de tegenstelling tussen hemel en aarde en/of als de dieren- en de plantenwereld.⁴¹¹ In de rechthoekige onderdelen, die vervolgens rechts en links van de hoofdas lagen vinden we allereerst een vijfhoekig stuk akkerland met daarop aansluitend een driehoekig stuk hakhout of boomgaard, die samen een rechthoek vormden (rechts). Aan de linkerkant was het rechthoekige bosquet, 'U. Eijke Bosch' ingevuld met een labirynthachtig slingerbos met in het midden een rondel. De laatste twee rechthoekige compartimenten aan weerszijden van de hoofdas bevatten rechts een driehoek met een slingerbos en een gelijkbenige driehoek met beplanting (boomgaard?), en links, geheel gespiegeld, een tweetal driehoeken ingevuld als slingerbos met op de kaart een maanvormig en een cirkelvormig beplantingselement, waarin men de zon kan herkennen; de maan is als het ware door de sterren of planeten, kleine ronde elementen, omringd. Hier richtte de dwarsas, die de rechthoek in twee driehoeken verdeelde, zich op Michael's 'Beek'. Aaneengesloten ontstond zo een piramidevormige driehoek, die het vijfde en zesde compartiment verenigde, terwijl de uitgeschulpte vijver voor deze beide onderdelen samen met het derde en het vierde compartiment het centrale punt vormde.

Op dit punt begon het tweede deel van de wandeling en het landschappelijke deel van de aanleg, die van het geometrische deel was gescheiden door een beplantingsstrook en de beek met een slingerpad daarlangs (oostzijde). Dit deel van de aanleg lag eveneens binnen een rechthoekig kader, aan drie zijden omsloten door rechte lanen en waterlopen die aan weerszijden beplant waren met dubbele rijen laanbomen. Direct aansluitend aan beide zijden van deze lanen was dicht hout geplant, waarschijnlijk hakhout. De vierde zijde van dit kader moet eveneens bestaan hebben uit een strook met dichte beplanting. Hier ging het echter om een rand hakhout met daarin een slingerpad, dat zich, volgens een zich verschillende malen herhalend patroon, nu eens door het hakhout en dan weer langs de rand van de beplanting en een open weide bewoog. Aan het eind van de bovenste (meest westelijke) laan, in de linker bovenhoek van de kaart, was een gebouwtje geplaatst, de 'Capell'. Vanaf het punt, dat Michael met 'Beek' heeft aangegeven, keek men in verschillende richtingen uit over een weidse, open ruimte, de weide. Links zag men allereerst de bosrand met zijn slingerpad, dat nu eens in het hout verdween, en dan weer langs de weide liep.

410 Zie 'Plan van het schoone perk van Sorgvliet by 's Gravenhage' door Johannes van den Aveelen, ca. 1690-1700. Ook op Sorgvliet hebben de kabinetjes een verschillende vorm: een cirkel, een kruis, een rechthoek of vierkant en een halve cirkel of tapstoelopend. Dergelijke symbolen hebben dikwijls een kosmologische, c.q. alchemistische of astrologische achtergrond; zie verder Bezemer-Sellers 2001, 248 en Hoofdstuk 7.

411 Oldenburger-Ebbers 1998, 65-66. Zie voor een mogelijke verklaring van de symbolische betekenis van het gehele park van Beeckestijn: idem 1998, 64-67.

Recht vooruit schemerde de colonnade. Rechts keek men over een deel van de weide naar een gedeelte van de aanleg met opgaand hout, waarin een vijver lag.

Vervolgde men de wandeling, dan kon men het beste rechts afslaan en langs de beek wandelend bereikte men al spoedig de 'Engelse partij' met kronkelpaden en de niervormige vijver met een eiland. Hier vlakbij stond de hermitage of kluizenaarshut. Aansluitend passeerde men een rechthoekig, open terrein -waarschijnlijk bouwland- omringd door slingerpaden en stroken gevarieerde beplanting. Links lag een van de afgebeelde gebouwtjes (het tuinmanshuis/'Architects wooning') aan het eind van een korte smalle strook die rechts begrensd wordt door 'alienerende' muur of haag, waarin we waarschijnlijk een variant op de 'slangenmuur' kunnen zien. Vanuit dit gedeelte kwam men via slingerpaden in een gesloten bosquet met in het midden een eveneens dicht beplant rondel. Dit leidde tenslotte naar de meest westelijke laan waarlangs men de colonnade bereikte, het eindpunt en de apotheose van de tocht. Van hieraf had men immers een prachtig gezicht door de hoofdas op de achterzijde van het huis, terwijl men door de colonnade heen oneindig ver in de richting van de duinen en de zee kon kijken. Na hier enige tijd verpoosd te hebben vervolgde men de terugtocht in noordelijke richting, passeerde hierbij de 'Capell' en nam het slingerpad langs de noordelijke bosrand en de uitgestrekte weide zodat men weer bij 'De Beek' aankwam.

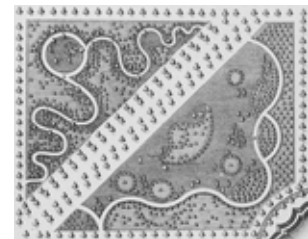
Het is niet eenvoudig aan te geven, welke onderdelen nu precies van Michael zijn geweest. Waarschijnlijk zijn de verschillende bosquetten met slingerpaden in het geometrische deel, dat op zichzelf al eerder (eerste helft achttiende eeuw) moet zijn aangelegd, van zijn hand. Dat zelfde geldt in nog sterkere mate voor het landschappelijke deel, dat binnen de hoofdlijnen van de oorspronkelijke geometrische aanleg tot stand kwam. In de detaillering vertoont de plattegrond verschillende kenmerken die hij ontleend kan hebben aan elementen van de Franse 'jardin anglo-chinois', al ontbreekt op de kaart uit 1772 te midden van de verschillende gebouwtjes zoals de klassieke ruïne, de neogotische kapel en de colonnade in de vorm van een klassieke triomfboog het obligate Chinese paviljoen.⁴¹² De hele aanleg was in feite zeer kleinschalig zodat er op een betrekkelijk bescheiden terrein een grote variatie bereikt werd.

Tussen rococo en landschapsstijl

Hoewel Beeckestijn in de literatuur sterk naar voren is gehaald als voorbeeld van de vroege, achttiende-eeuwse landschapsstijl, bevat dit ontwerp nog sterke rococotrekken. Het gevarieerde en afwisselende vindt men vooral in die onderdelen van het terrein, die hierboven beschreven worden als de rechter westelijke helft, het deel bij de open weide met de slingerpaden en de deels open en deels gesloten beplanting. Voorts ook in verschillende van de hierboven genoemde bosquetten in de oostelijke helft. In de cirkelvormige en half ronde borders hebben waarschijnlijk de bloemdragende 'Engelse' gewassen gestaan. Het ontwerp heeft ook nog zeer sterk het stempel van de oorspronkelijke geometrische opzet; ook de slingerpaden bezitten het kenmerk van een zekere regelmaat. In verschillende opzichten sluit het ontwerp van Beeckestijn daarom aan bij voorbeelden

5.9 Johan Georg Michael, Beeckestijn, 1772, detail, opstandtekening van 'H. Colonnade'.

5.10 Johan Georg Michael, Beeckestijn, 1772, detail, rechthoekig compartiment naast de hoofdas met twee driehoeken, ingevuld als slingerbos met een maanvormig en zonvormig beplantingselement; de maan is door sterren omringd.

⁴¹² Oldenburger-Ebbers 1977, 57. Zie ook De Jong 1987, 11 en noot 50.

uit de rococoperiode, zoals we die kennen bij de Alkmaarderhout.⁴¹³ Sterke rococo-invloed komt naar voren in de doolhof en in de S-vormige slingerpaden, die men niet alleen aantreft in de rococotuinen maar ook op plattegronden van vroege Engelse landschapstuinen. Mogelijk diende Stephen Switzers werk *Iconographia Rustica* uit 1742 tot voorbeeld.⁴¹⁴ Ook in latere ontwerpen van Michael, die wel veel minder geometrisch waren, zoals bij Meer en Berg, Biljoen, de Haarlemmerhout en Fraeylemaborg, speelt deze wijze van ontwerpen nog een grote rol. Dat er uit de plattegrond van Michael van 1772 ook een nieuwe geest spreekt blijkt bij diverse andere onderdelen, veel verder van het huis gelegen, die veel 'losser' zijn aangelegd en uit het verhaal dat Beeckestijn wil vertellen met een wandeling langs diverse betekenisvolle taferelen met gebouwtjes zoals de Colonnade, de hermitage, de 'Capell' en de ruïne. De arge-loze wandelaar zal er vooral een verwijzing naar 'Gotische' tijden, de klassieke Oudheid, verinnerlijking en vergankelijkheid in hebben herkend. In de bos-quetten zelf zijn ook belangrijke symbolen terug te vinden, die samenhangen met de elementen, het zonnewiel en andere lichtsymboliek.

De Buitenplaats Zuydwijk⁴¹⁵

5.11 Jan Palthe, Carel George van Wassaer-Obdam, 1765.

De buitenplaats Zuydwijk bij Wassenaar hoort met Het Huys ten Donck en Beeckestijn tot de buitenplaatsen, die al zeer vroeg een aanleg in landschapsstijl kregen.

Zuydwijk had al een lange geschiedenis achter de rug, toen Carel George graaf van Wassaer-Obdam binnen het geometrische park veranderingen in de nieuwe stijl liet aanbrengen. In de historische ontwikkeling van het park van Zuydwijk zijn verschillende fasen te onderscheiden, die hun invloed zouden uitoefenen op de uiteindelijke opzet van het park. Het tegenwoordige park draagt nog kenmerken van deze verschillende fasen; de huidige aanleg kwam in hoofdzaak in de achttiende en negentiende eeuw tot stand, terwijl er tevens nog zeventiende-eeuwse en wellicht vroegere elementen in te herkennen zijn. Grote invloed op de oorspronkelijke structuur had de verkaveling van de polder.

Het huis Zuydwijk wordt als zodanig voor het eerst in 1406 vermeld, wanneer het als Raaphorster leen wordt uitgegeven aan Gilles van Kralingen.⁴¹⁶ Vanaf 1518 was het huis in het bezit van het geslacht van Wassaer. Zuydwijk zal tot aan het begin van de zeventiende eeuw bestaan hebben uit een door een rechthoekige gracht omgeven terrein, waarop een reeds uit de late middeleeuwen daterend bakstenen complex stond, dat gedeeltelijk bouwvallig was. De oudste afbeelding van het huis dateert uit ca. 1646/1647 en is van de hand van Roeland Roghman.⁴¹⁷

⁴¹³ Zie Hoofdstuk 1.

⁴¹⁴ C. Sieger, in Van Venetien/Kloek/Sieger 1992, 36 suggereert, dat deze opzet van vóór 1760 kan dateren en al vóór de komst van Michael was gerealiseerd; dat kan ook voor andere patronen gelden, zoals voor het Bloemperk, met zijn vier kabinetjes in de hoeken geïnspireerd op het labrynt van Sorghvliet.

⁴¹⁵ Met dank aan Drs. L.H.M. Olde Meierink, met name m.b.t. de connecties met Twickel en de daar aanwezige archieven. Zijn gegevens waren voor mij van grote waarde. Zie ook: Olde Meierink 1991, 13-14.

⁴¹⁶ Fockema Andreae/Renaud/Pelinck 1952, 95.

⁴¹⁷ Van der Wyck 1989, 237; idem 1990, 115, 131-132.

In 1615 werd Zuydwijk door gravin Maria de Ligne-de Melun namens haar echtgenoot graaf Lamoraal de Ligne, kleinzoon van Jacques de Ligne en Maria van Wassenaer, verkocht aan Jacob van Wassenaer.

De zoon van Jacob van Wassenaer, lt. admiraal Jacob van Wassenaer-Obdam heeft het huis en de aanleg veranderd en verbeterd. Jacob van Wassenaer heeft zich wat zijn activiteiten aan tuinaanleg en verbouwingen betreft waarschijnlijk vooral geconcentreerd op Twickel; zijn zoon Johan Hendrik (1683-1745) kreeg al spoedig de vrije hand op Zuydwijk. Dit blijkt o.a. uit een brief van Jan baron van Arnhem, heer van Rosendaal, aan Jacob graaf van Wassenaer uit april 1712.⁴¹⁸

Het geometrische park

Johan Hendrik had de leiding van het werk; dit blijkt uit een brief van Van Arnhem, gericht aan Johan Hendrik en gedateerd 4 mei 1712: 'Ik heb veel behoefte aan uw goede raad en aanwijzingen; de verfraaiingen, die U op Zuydwijk hebt aangebracht zijn mij steeds op aangename wijze in gedachten.'⁴¹⁹

Uit 1712 dateert ook een gravure van J. Lamsvelt.⁴²⁰ Deze afbeelding toont ons het kasteel met links de poort en de bijgebouwen. Op de voorgrond een verzonken tuin. Pièce de milieu in deze tuin vormt een zeer uitgewerkte parterre de broderie van het soort, dat volgens Van der Klooster pas na 1709 in zwang kwam, toen het boek van Dezaillier d'Argenville, *Théorie et Pratique du Jardinage* in Nederland voor het eerst verscheen.⁴²¹ Rechts (zuid) van deze tuin beeldde Lamsvelt een deel van de tuinen af, die eveneens door Johan Hendrik zullen zijn aangelegd. Hier ziet men een doolhof, een stenen muur en een complex met hagen en heesters. Waarschijnlijk bevond zich hier het theater, dat in beschrijvingen uit later jaren steeds genoemd wordt. In 1713 wordt melding gemaakt van beelden uit Italië, waarbij het gaat om twaalf borstbeelden op piedestallen van 'Roomsche Keyzers' en twee 'formele' beelden van een 'satyr' en een 'satyrinne' (waarschijnlijk hermen).⁴²² Er zijn verschillende aanwijzingen voor, dat Daniël Marot de architect van deze tuinen is geweest.⁴²³ Bekend is dat Marot in die tijd op Twickel werkte; tevens neemt men aan dat hij de tuinen van het nabijgelegen Duivenvoorde in 1717 heeft ontworpen en uitgebreid.⁴²⁴ Overigens zal Van Wassenaers inbreng een grote rol bij de gehele aanleg gespeeld hebben. Bekend is dat hij persoonlijk adviseerde op o.a. Zorghvliet.⁴²⁵

418 Van der Klooster 1975, 4, 138. Hierin schrijft Van Arnhem: 'Wij hebben in Hollant ons vermaect in het aengename geselschap van U hwgb. soon (...) specialyc mede die mij het aengename embellissement van Suidwijk heeft doen sien'.

419 Van der Klooster 1975, 138. 'J'ay grandement besoin de vostre bon conseil et ordonnance; les embellissements de vostre ouvrage a Suidwijk me sont toujours agréablement dans l'esprit'.

420 G. Goris 1712 bij pag. 138, zie afb. bij Fockema Andreae/Renaud/Pelinck 1952, afb. 98.

421 Van der Klooster 1975, 139.

422 Idem, 140. Bestaat er wellicht een relatie met het feit dat Jacob van Wassenaer en zijn nageslacht in 1711 tot 'Des Heiligen Roomschen Rijksgraaf' verheven was?

423 Idem, 141. In een brief uit die tijd van Jacob Godefroy baron van Boetzelaer aan Johan Hendrik (1711) wordt de architect als volgt beschreven: 'C'est un françois de France, voila qui est pour sa nation, quant à sa profession c'est un architecte qui à plu à plusieurs Cours par son adresse et par son sçavoir, à la cour d'Angleterre, à la cour d'Opdam, à la cour de Frise, à la cour de Boetzelaer (...)'

424 Olde Meierink 1991, 13-14. Dit blijkt uit de volgende post uit febr. 1712: 'Aen Monsieur Marot betaelt voor enige deseinen op Zuytwijck gemaect volgens quitantie 100;00;0'.

425 Idem, 141.

Marot's werkzaamheden op Zuydwijk worden bevestigd in het Huisarchief van Twickel. Hier zijn over de periode van 1694-1714 de 'Reeckeninghe van ontfang ende Uytgave gedaen ten behoeve van sijn Excell. de Heere van Obdam' bewaard gebleven.⁴²⁶

Johan Hendrik van Wassenaer ging na het overlijden van zijn vader in 1714 tot in de jaren dertig van de achttiende eeuw door met het aanbrengen van verfraaiingen op Zuydwijk. Omstreeks 1711/1712 betrok hij waarschijnlijk het zuidelijke gedeelte van de buitenplaats bij de aanleg. Centraal kwam hier een ruime, uitgeschulpte vijver te liggen. Ook de badstoof, die een grotachtig karakter had, zal in dit gedeelte gebouwd zijn.

In verschillende beschrijvingen, zoals van Andries Schoenmaker (1729) en van J.W. Hazebroek (1734) wordt uitvoerig aandacht aan het park besteed, de roem gezongen over zijn 'Tuinen, Parterres, Kommen, Vyvers, Allees, en alle de Plantagien'.⁴²⁷ In 1759 brengt Bengt Ferrner, een Zweedse geleerde, een bezoek aan ons land en bezichtigt daarbij ook Zuydwijk. Zijn beschrijving toont aan dat de buitenplaats in die tijd nog geheel intact was.⁴²⁸ 'Ten opzichte der afwisseling van uitzichten was het werkelijk het mooiste dat ik in Holland zag, of schoon sommige andere prachtiger waren en daaraan meer ten koste was gelegd. Hier waren grotten, doolhoven en een theater met daarbij behorende beelden, alles mooi en smaakvol.'⁴²⁹

Na de dood van Johan Hendrik van Wassenaer-Obdam in 1745 kwam de buitenplaats aan zijn neef Carel George van Wassenaer-Obdam, aangezien Johan Hendrik kinderloos overleed. Zoals blijkt uit Ferrners beschrijving bleef het park goed onderhouden; waarschijnlijk fungeerde Zuydwijk als het Haagse buiten van de Van Wassenaers. Carel George graaf van Wassenaer-Obdam was een internationaal georiënteerd edelman, die al vroeg erfgenaam werd van Zuydwijk.⁴³⁰ Hij trouwde een rijke Amsterdamse regentendochter die bij haar

426 Huisarchief Twickel, inv.nr. 445/1 - 445/22.

427 A. Schoemaker, Beschrijving en afbeelding der steeden etc. in Zuyt Holland en Aankleven van dien, 1729. Ms. in collectie Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, (Rijksmuseum) Amsterdam. Een versie van dit werk met kortere beschrijving bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, MS 78 C 53. Hazebroek 1734, 330-332.

428 Kernkamp 1919, 495.

429 Van der Klooster 1975, 140. Hij vervolgt dan: 'Wat my hier het meest verheugde, was dat de tuinman een Zweed was en voor den bekwaamste in de heele streek werd gehouden. Elk jaar had hij leerlingen bij zich uit verschillende plaatsen in Duitschland en Denemarken, ongerekend de Hollanders'. Sven Wittbaum, de Zweedse tuinman, die Ferrner ontmoette, was reeds lang op Zuydwijk actief; uiteindelijk moet hij meer dan veertig jaar als tuinbaas bij alle veranderingen betrokken zijn geweest. Op 17 juni 1775 deed Cornelia Ligtenberg aangifte te Wassenaar van het overlijden van haar man Sven Wittbaum (NA, RAZH Wassenaar, nr 42, fol. 1114).

430 Carel George graaf van Wassenaer, vrijheer van Obdam, Zuydwijk, Hensbroek, Spierdijk en Wogmeer, Heer van Twickel, Wernhem, Weldam, Olydam enz. Van Wassenaer was gedoopt in Den Haag, in de Kloosterkerk op 6 feb. 1733 en overleed op Twickel op 14 juli 1800, waarna hij begraven werd te Den Haag. Hij was Envoyé Extraordinaire en plenipotentiaris van H.H.Mog. aan 't Keizerlijke Hof te Weenen, 1781-1784 en gedeputeerde aldaar van 1785-1786. Hij bekleedde ook de functie van bewindhebber van de O.I.C (VOC). Toen prins Willem V ingeleid werd in de Raad van State was Van Wassenaer voorzitter van die Raad. Hij had enkele ambten in Friesland en liet zich daarvan in 1785 ontslaan, na terugkeer uit Wenen, waarna hij lid van

huwelijk weduwe was, Jacoba Elisabeth van Strijen.⁴³¹ Zijn vader was Unico Willem van Wassenaer-Obdam en zijn moeder Dodonea Lucia van Goslinga. Uit het huwelijk met Johanna Elisabeth van Strijen had hij een zoon, Jacob Unico Willem, graaf van Wassenaer, gehuwd met Anna Margaretha Clifford.⁴³²

Het landschapspark

Niet lang na hun huwelijk liet het echtpaar Van Wassenaer-van Strijen, dat dikwijls in Den Haag verbleef, veranderingen in landschapsstijl aanbrengen. Een serie van zeven aquarellen van de hand van P.C. la Fargue, de meeste gedateerd 1772, geeft een goed beeld van het karakter van de aanleg op Zuydwijk. Het blijkt, dat de buitenplaats nog steeds in de belangstelling stond, want verschillende onderdelen van het park hadden reeds een bescheiden verandering in de toen pas zeer recent in de mode gekomen landschapsstijl ondergaan. Deze serie geeft echter ook een goed beeld van de aanleg van Marot, al zijn niet alle gezichten geheel te traceren.⁴³³

De eerste aquarel toont het voorplein met rechts en links woon- en stalvleugels. De linkervleugel bevat het in ca. 1728 gebouwde woonhuis. Over een grasparterre kijkt men in zuidelijke richting; allereerst ziet men het omgrachte terrein van de oude ridderhofstede, die in ieder geval tot het maaiveld blijkt afgebroken te zijn.⁴³⁴ De walkant volgt wellicht de oude plattegrond, want aan de rechterzijde lijkt de haag op de hoek een afwijkende bocht te nemen. De tekening geeft niet aan of er vanaf het burchtterrein een overgang verder in zuid-

Ridderschap van Holland werd. In 1794 concentreerde hij zich op zijn Overijsselse goederen en liet zich in de Overijsselse Ridderschap beschrijven; in 1795, na de omwenteling, was hij vertegenwoordiger van het volk van Overijssel. Dezelfde biograaf vermeldt, dat hij op zijn landgoederen aldaar vlijt en handel aanmoedigde en ook het plan had om het Munstersche kanaal met een ander bij Delden te verenigen. Carel George van Wassenaer behoorde tot de eersten in Nederland, die belangstelling hadden voor de beginselen van de Vrijmetselarij. In 1760 had hij zich aangemeld bij de Amsterdamse loge La Bien Aimée, maar was daar geweigerd. In 1761 vinden we hem echter in de Maastrichtse loge La Constance en vanaf 1762 als lid van de Union Royale; gedurende de periode 1762-1764 bekleedde hij daar de functie van Groot Redenaar (CMC Cartotheek).

431 Jacoba Elisabeth van Strijen, geboren in den Haag op 14 december 1741, was eerst gehuwd met Dirk Trip, die op 10 mei 1761 voor f 20.456 de hofstede Waterland uit zijn vaders boedel had overgenomen. Hij was op 11 november 1760 met haar in de echt verbonden. Zij was dochter van Jacob van Strijen en van Geertruid Blaeu. Trip overleed in 1763. Zij hertrouwde te Amsterdam op 30 augustus 1767 met Carel George graaf van Wassenaer.

432 Elias 1905, 805, 806. Volgens Van der Aa 1852, W, 22, huwde hij later nog N. Alewijn en N. van Heeckeren tot Kell.

433 Serie van zeven pentekeningen met aquarel, op Huis Twickel, Delden. De aquarellen nr 1, 3, 4, 5, 6 en 7 zijn alle gesigneerd P.C. la Fargue en gedateerd 1772. Nr. 2 is voor zover na te gaan ongesigneerd en ongedateerd. In het Rijksmuseum bevindt zich een zonnewijzer, oorspronkelijk afkomstig van Zuydwijk. Mogelijk gaat het hier om het op afb. 1 afgebeelde exemplaar.

434 In de literatuur wordt aangenomen, dat de ruïne van het middeleeuwse kasteel in de negentiende eeuw nog bestond. Van der Aa schrijft in zijn Aardrijkskundig Woordenboek (1851) over Zuydwijk 'Het is thans nog van geen gering aanzien, hoewel het voormaals veel grooter geweest is. Het bestaat in twee hooge en dikke, uit het water oprijzende, vierkante torens, met leijen kappen gedekt'. Dit moet echter een vergissing zijn, aangezien de afbeeldingen van La Fargue uit 1772 van het voorplein en het slotterrein reeds aangeven, dat het kasteel afgebroken is. Ook het kadastraal Minuutplan geeft geen enkele aanwijzing, dat er nog bouwresten op het omgrachte terrein aanwezig waren. A.J. van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, Gorinchem 1851, deel 13, 321.

lijke richting was; het lijkt er eerder op dat men om het terrein heen moest om bij het gedeelte met het theater en de doolhof te komen. Wel liep er duidelijk een zichtas verder in zuidelijke richting, steeds begeleid door rijen bomen.

De tweede tekening toont een serie van vier vijvers, aangelegd in het verlengde van elkaar. Aan de zijden zien we hagen en bosquetten; het gezicht zelf is genomen vanaf een verhoging. Het geheel wordt doorsneden door dwarslanen en paden. Waarschijnlijk kijken wij hier vanaf de dam in de middensloot in de richting van de Rijksstraatweg; het is echter ook mogelijk dat het hier gaat om de langwerpige vijvers die nu nog bestaan in het oostelijk deel van de buitenplaats. In beide gevallen zullen de oorspronkelijke vier vijvers zijn samengevoegd (ca. 1800?).

De derde tekening geeft de laan aan de oostzijde van Zuydwijk, vanuit het zuiden in noordelijke richting. Rechts ziet men het stadssilhouet van Leiden. Dit gezicht levert een typisch Hollands landschap op in de trant van de zeventiende-eeuwse landschapsschilders. Het moet in feite ook een van de zeer weinige gezichten naar buiten zijn geweest op deze verder grotendeels naar binnen gerichte buitenplaats.

De vierde tekening toont de verlandschappelijking van een waterloop in het meest zuidelijke deel van Zuydwijk (richting W-O). In de verte de toren van Voorschoten; opvallend is de brug in Chinoiserie-stijl. Ook het open paviljoen met uitzicht over de weilanden is in verband met zijn locatie interessant. De jonge boompjes op het eilandje geven aan dat deze zeer vroege aanleg in landschapsstijl pas recent was verwezenlijkt.

De vijfde tekening toont de grote kom op het zuidelijk deel. Deze kom, oorspronkelijk door Marot ontworpen, is verbonden met de hiervoor besproken waterloop en waarschijnlijk al in 1772 betrokken bij de verlandschappelijking. Ook aan de andere zijde is in deze tijd een verbinding geweest. Indien onze veronderstelling correct is, kijken wij vanuit het noorden over de vijver.

De laatste twee tekeningen zijn niet te traceren. Sporen van de bescheiden aanleg in landschapsstijl zijn niet meer in het terrein terug te vinden. Gedacht is wel dat wij hier te doen hebben met de voorganger van de landschappelijke aanleg in de noordwest hoek, maar de korenvelden en het ontbreken van enige aanwijzingen over de plaats van het huis en de eventuele restanten van de parterre maken een en ander zeer onzeker.

Sinds het eind van de achttiende eeuw werd Zuydwijk niet meer regelmatig door de van Wassenaers bewoond. Het rentmeestershuis van Zuydwijk werd vanaf 1791 verhuurd, zoals blijkt uit de akten van verhuur door of namens op-eenvolgende heren van Wassenaer.⁴³⁵ Dit betekende voor het park dat de kwetsbare onderdelen uit de eerste helft van de achttiende eeuw, zoals de koepel(s), grotten, het theater etc., voor zover nog aanwezig, geleidelijk aan verdwenen. Zo wordt in het eerste huurcontract van 1791 bepaald dat de huurder de boomgaarden jaarlijks 'in behoorlijke mesting' zal onderhouden en tevens enige 'overtollige en onnutte zaaken etc. en oude muurwerken zal amoveren'.⁴³⁶ In 1799 vindt een belangrijke houtverkoop van 'een zeer groote partij Eyke, Beuke, Ype en Linde stam-boomen, mitsgaders fraai Else en Esse Hakhout &c.' op

435 Huisarchief Twickel, Zuydwijk, nr 1046.

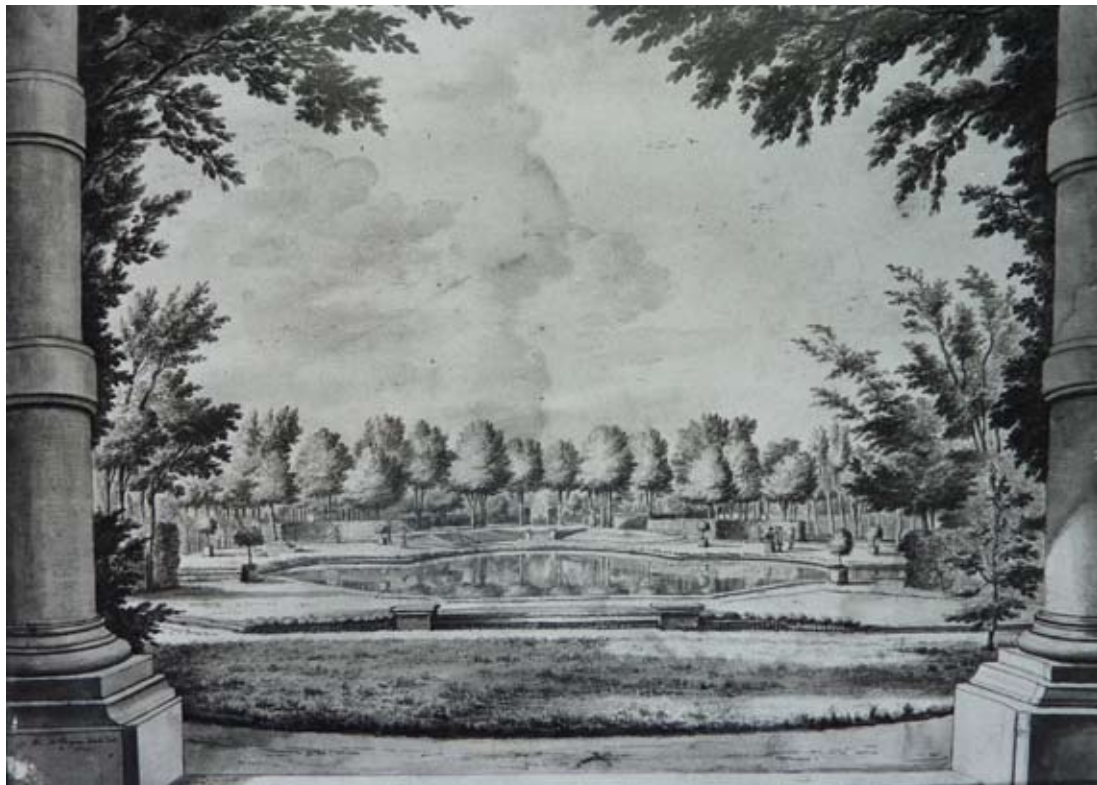
436 Huisarchief Twickel, Zuydwijk, nr 1791, baron de Heilman.

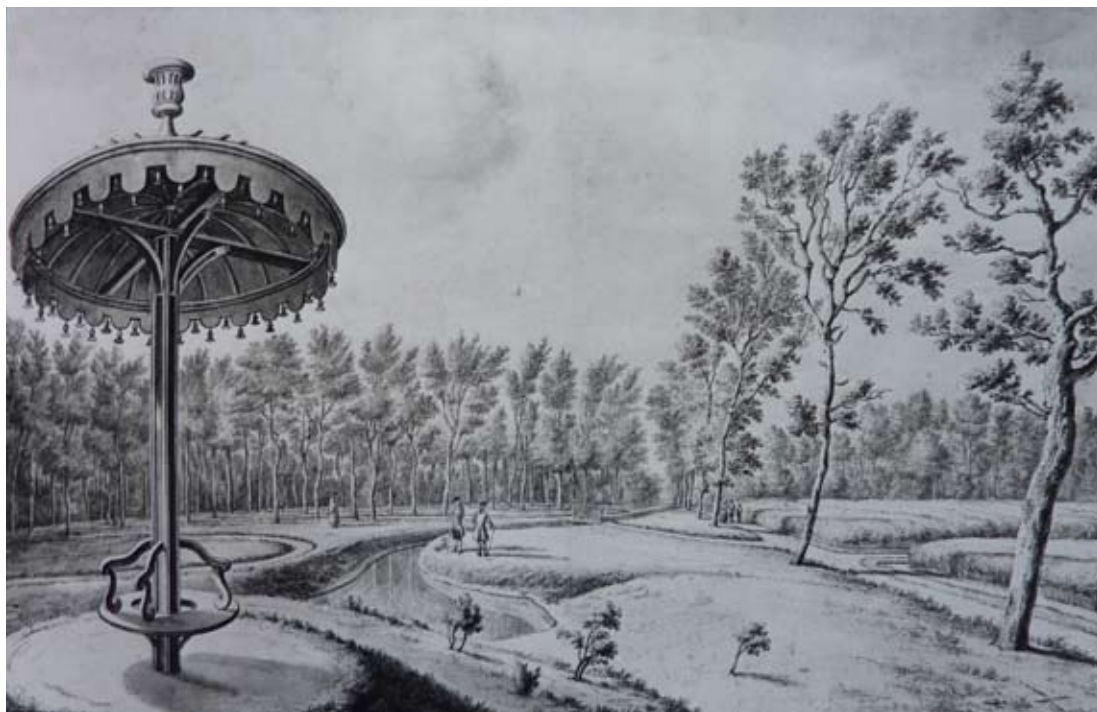
5.12 Paulus Constantijn la Farge, *Zuydwijk, deel van het park met 4 vijvers*, 1772.

5.13 Paulus Constantijn la Farge, *Zuydwijk, deel van het park met de laan aan de oostzijde*. Rechts het stadssilhouet van Leiden; een typisch Hollands landschap in de trant van de zeventiende-eeuwse landschapsschilders, 1772.

5.14 Paulus Constantijn la Fargue, *Zuydwijk, deel van het park met de grote kom op het zuidelijk deel, gezien vanuit het paviljoen met de twee zuilen*, 1772.

5.15 Paulus Constantijn la Fargue, *Zuydwijk, deel van het park met de beekachtige waterloop en de Chinese parasol*, 1772.

Zuydwijk plaats. Hiermee komt een einde aan de achttiende-eeuwse bloei van de buitenplaats, die in de eerste helft van de eeuw beroemd was vanwege zijn geometrische aanleg met zijn talrijke grotten en paviljoens en tenslotte zijn beslag in de vroeg landschappelijke fase zou krijgen.⁴³⁷

Van uitgestrekte geometrische aanleg naar park in vroege landschapsstijl

Het zijn met name de aquarellen van La Fargue, die het vroeg landschappelijk karakter van de buitenplaats in de periode, waarin het echtpaar Van Wassenauer veel gebruik van de buitenplaats maakte, zeer goed weergeven. Wat dat betreft is het voor ons van groot belang dat deze serie juist aan het begin van de verandering in landschapsstijl is vervaardigd, omdat het huidige park nog in belangrijke mate de kenmerken van die stijl draagt.

Bij Zuydwijk valt sterk het kleinschalige karakter van de veranderingen op. Oudere elementen zoals het paviljoen van Marot en de grote uitgesculpte vijver zijn in de aanleg opgenomen. Ondanks de beslotenheid van de aanleg, die lijkt te bestaan uit verschillende onderdelen, is toch geen sprake van een aanleg uit de periode van de rococo. Met name de vierde tekening met de verlandschappelijking van een waterloop tot een grillig beekje in het meest zuidelijke deel van Zuydwijk geeft aan dat het hier om een vroege aanleg in landschapsstijl gaat in de trant van de 'style anglo-chinois'. Op het 'Chinese' karakter wijst ook de brug in Chinoiserie en de curieuze 'parasol'-achtige ronde zitbank met klokjes aan het baldakijn op een heuveltje, van waaraf men de aanleg kon overzien. Dit maakt de aanleg van Zuydwijk tot een geheel ander type dan de parken van Beeckestijn, Elswout en Het Huys ten Donck. Bij Beeckestijn ziet men nog de meeste overeenkomst; terwijl in de hoofdropzet nog sterke reminiscenties aan de geometrische opzet en de rococo doorwerken vinden we hier ook iets van de kleinschalige veranderingen met een sterk gecomponeerd karakter in de trant van de 'style anglo-chinois'. Elswout en Het Huys ten Donck daarentegen hebben al in dezelfde tijd een grote, arcadische aanleg, waarin exotische motieven, voor zover aanwezig, een andere rol spelen. Bij Elswout is het toch vooral het schilderachtige van de buitenplaats, het 'sublieme', dat de boventoon voert en bij Het Huys ten Donck staat de tegenstelling tussen het gesloten, labyrintachtige gedeelte bij het huis -waar het niet ontbreekt aan geometrische motieven,

⁴³⁷ O.H.C., 8-01-1799. In de negentiende eeuw is waarschijnlijk alleen het terrein ten westen van het huis, ten noorden van de oprijlaan intensief als wandelparkje onderhouden. De daarin gelegen vijver is waarschijnlijk rond 1800 aangelegd; in de bronnen werden geen nadere gegevens hieromtrent gevonden. In 1872 wordt L.P. Zocher om advies gevraagd door de toenmalige eigenaar mr. J.D.C. baron van Heeckeren van Wassenauer. Zijn bemoeienissen zullen zich beperkt hebben tot het gedeelte bij de vijver ten westen van het huis; hier vond waarschijnlijk een vergraving van de vijver plaats en een wijziging in het padenstelsel. Voor de rest van het terrein wenst Van Heeckeren een voortzetting van het hakhoutbeheer. Huisarchief Twickel, Zuydwijk, nr 1058 B.: 'Wat ik op Zuydwijk wenschte is een vergraving van het water en verlegging der paden. - Veel meer niet, vooreerst bestaat niet het minste voornemen van bouwen van huis of aanleggen van gazons. - het blijft wat het is, een terrein voor hakhout en zoo men wil opgaande boomen. - dat geen ander onderhoud vordert als het schoonhouden der paden. - (...) de weinige opgaande Boomen wensch ik gespaard. - de uitvoering van het werk overlaten aen den Heer Z. - zodat ik ook zelfs met geen werkvolk te doen heb. (...)'

daarin opgenomen- en het weidse, arcadische landschap ten zuiden hiervan, met de slingerende beek als leidraad, voerend naar een betekenisvol, mysterieus monument.

Het Huys ten Donck

5.16 Nicolaas Joseph Delin, Mr. Cornelis Groeninx van Zoelen. 1778.

In dezelfde tijd, waarin Jacob Boreel sr. op Beekestijn experimenteerde met de nieuwe stijl van aanleg en ruim voordat diens zoon zijn visie op het arcadische landschap op Elswout ontplooidde, begon Cornelis Groeninx van Zoelen op de door hem geërfde buitenplaats Het Huys ten Donck bij Ridderkerk met de realisering van een aanleg in landschapsstijl, die in grote lijnen bewaard is gebleven en die kan gelden als een van de vroegste voorbeelden van deze stijl in Nederland.

In drie fasen zou in de loop van de achttiende eeuw de basis gelegd worden voor dit park, gelegen aan de zuidoever van de rivier de Maas. Drie generaties Groeninx van Zoelen stonden aan de wieg van deze creatie. De grootvader, Otto Groeninx van Zoelen, de eerste die deze naam droeg, bouwde in 1746 ten westen van een ouder buiten het imposante huis, zoals wij dat nu nog kennen. Hij liet ook een deel van het interieur realiseren. Zijn zoon, mr. Cornelis Groeninx van Zoelen werd de schepper van het vroege park in landschapsstijl. De kleinzoon tenslotte, mr. Otto Paulus, sinds 1832 baron Groeninx van Zoelen, liet zowel aan huis en park enkele belangrijke modernisering en aanbrengen. Hierna gleed Het Huys ten Donck tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw vredig weg in een gelukzalige arcadische droom, waaruit pas de grootvader van de huidige eigenaresse de buitenplaats zou wekken. Meer nog dan bij Biljoen en Beekhuizen en veel meer dan bij het zo dikwijls als 'eersteling' gepresenteerde Beekestijn bij Velzen bleef bij Het Huys ten Donck de oorspronkelijke eenheid van huis en omgeving bewaard.

Het Huys ten Donck was in 1676 in het Rotterdamse regentengeslacht Van Zoelen gekomen. In dat jaar aanvaardde namelijk Catharina Cock het huis, dat kort tevoren door haar broer Herman Cock van jonker Willem Fransz. van der Duyn was gekocht. Cock's voortijdige dood leidde ertoe, dat zijn zuster, gehuwd met Mr. Ulrick van Zoelen, het huis overnam.

Toen Catharina, de dochter van Otto van Zoelen en Catharina Cock, in 1702 op achttienjarige leeftijd in het huwelijk trad met Mr. Cornelis Groeninx, bracht zij Het Huys ten Donck mee als bruidsschat. Ook de familie Groeninx behoorde al langer tot de vooraanstaande Rotterdamse families. Oorspronkelijk afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden had de eerste Groeninx zich in de zestiende eeuw in deze stad gevestigd.

Otto (1704-1758), de zoon van het echtpaar Groeninx-van Zoelen, kreeg al tijdens het leven van zijn ouders het beheer over hun Ridderkerkse goederen, waar in 1721 de ambachtsheerlijkheid Ridderkerk was bijgekomen. Omstreeks

1737 voegde hij de beide namen van zijn ouders aaneen tot één geslachtsnaam.⁴³⁸ Otto Groeninx van Zoelen was een fervent aanhanger van de Oranjepartij.⁴³⁹ In de periode, die direct voorafging aan het einde van het tweede stadhouderlijke tijdperk, was hij regelmatig op het Huis ten Bosch te vinden, samen met een andere lid van de Rotterdamse vroedschap, De Groot. Hier werkte hij mee met Bentinck om een volksoproer in Rotterdam op touw te zetten, waaruit zou moeten blijken, dat de Rotterdamse burgemeesters door het volk gedwongen waren, om het voorstel van de Ridderschap betreffende de erfopvolging van de stadhouder te aanvaarden.⁴⁴⁰

Otto Groeninx van Zoelen liet dicht bij het oude, uit de late zestiende of de vroege zeventiende eeuw daterende, onregelmatige huis, een nieuw huis bouwen. Het nieuwe, monumentale landhuis in Lodewijk XV-stijl kreeg een negen traveeën brede voorgevel. De bouw van dit nieuwe Het Huys ten Donck kwam in 1746 gereed, zoals blijkt uit een jaartal op de voorgevel van het huis.

Over de tuin hebben we uit de tijd vóór de nieuwbouw nauwelijks gegevens. De bescheiden afmetingen van de tuin tót 1746 komen het beste naar voren op de schilderijen boven de deuren in de grote benedenzaal (de eetzaal), waarop het huis vanuit het zuiden en vanuit het westen te zien is. Meer dan een kleine hof met een boomgaard, enkele perken en een paar wandelpaadjes met geschorren boompjes, het geheel omzoomd door een gracht met hoog opgaand hout, is het klaarblijkelijk niet geweest.

Het ligt voor de hand, dat Otto Groeninx van Zoelen aandacht aan de tuin rond Het Huys ten Donck besteedde. Daarvan werden echter gegevens noch kaarten gevonden; een beperkt beeld geven alleen twee andere schilderijen boven de deuren van de grote benedenzaal. Op de eerste zien wij het huis aan de voorzijde; het wordt geflankeerd door twee bijgebouwen, waarvan het rechter nog bestaat en de naam 'de tiendschuur' draagt. Het voorplein is alleen aan de zijden ingeplant met bomen, zodat men een goed beeld op het huis heeft. Van de geometrische aanleg is alleen de (gezichts-) laan rechts achter het huis te herkennen, die de indruk geeft dat hij een behoorlijke lengte heeft. Wel heeft de schilder deze laan omwille van het doorzicht, niet achter het huis maar tussen het huis en de tiendschuur geprojecteerd.⁴⁴¹ De tweede schildering toont het huis van de achterzijde; over een rechthoekige vijver, die omgeven wordt door een bij

438 Grimm 1994, 51. Otto Groeninx van Zoelen studeerde in Utrecht en promoveerde aldaar in de rechten. Hij bekleedde tijdens zijn leven verschillende functies in Rotterdam en was behalve vroedschap (1740) en burgemeester (1748, 1749) onder andere vanaf 1740 bewindhebber van de Rotterdamse Kamer van de Verenigde Oost-Indische Compagnie en had van 1753-1758 zitting in het college der admiraliteit op de Maas. Bij de Personele Quotisatie van 1742 werd zijn jaarinkomen geschat op f 6.000,- à 7.000,-. Hiermee sloeg hij geen slecht figuur tussen andere regenten; zo werd Adriaen Prins voor f 9.000,- à 10.000,- aangeslagen, Engelbert van Berckel en Adriaen Paets voor f 7.000,- à 8.000,-. Zijn inkomen werd ongeveer gelijk geschat met dat van Hugo Cornets de Groot, maar daarentegen veel minder dan dat van Walter Senerff, die voor f 20000,- à f 22000,- werd aangeslagen.

439 Een gedicht uit 1748 draagt zelfs de titel: 'De verstoote liefde herstelt', naar aanleiding van de verkiezing van Mr. Otto Groeninx van Zoelen en mr. Hugo Cornets de Groot in het stadsbestuur. HATD, nr. 47. Bij diezelfde gelegenheid droeg J. Lagendaal hen op: Oranje-Lusthof der gerechtigeden, toegezongen aan den Wel Edelen Groot Achtbaren Heeren Mr. Otto Groeninx van Zoelen (..) en Mr. Hugo Kornets de Groot (...). Zie ook Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek 1911, 981-982.

440 Porta 1975, 245.

441 Blijkens de kaart uit 1781 van Maan en Harte die hierna ter sprake komt, lag hij achter het huis.

5.17 Cornelis Willem Maan en Pieter Harte, detail van Kaart van de 'Lustplaats, genaamd 't Huis ten Donck', 1781 (noorden rechts).

het huis uitgeschulpte kade, kijken wij langs geschoren hagen naar de achtergevel. Meer dan deze afbeeldingen en de vermelding, dat het park van Het Huys ten Donck tot 1765 enkele beelden heeft gehad⁴⁴², is de oogst aan gegevens niet.⁴⁴³

Mr. Otto Groeninx van Zoelen liet het huis in 1758 na aan zijn enige zoon, Mr. Cornelis Groeninx van Zoelen.⁴⁴⁴ Cornelis Groeninx kende Engeland uit eigen aanschouwing en bracht in 1772 een periode in Londen door, waarbij hij

442 HATD, nr. 63, Kasboek houdende uitgaven voor het buiten 'Huis ten Donck' 1763-1798, en het buiten 'Het Lammetje' te Krooswijk, 1763-1768. Onder august. 1765: 'aan Raaf voor het aanleggen van de nieuwe plantasie na aftrek van hetgeen hij ons schuldig was van de beelden (Gld.) 52.10.0.'

443 Hierbij dient te worden aangetekend, dat het niet geheel zeker is, of deze afbeeldingen van het nieuwe huis de werkelijkheid weergeven of een ideële toestand moesten uitbeelden.

444 Cornelis Groeninx van Zoelen werd op 5 juli 1740 in Rotterdam geboren en overleed aldaar op 19 oktober 1791. Hij studeerde in Utrecht en promoveerde daar op 7 maart 1761 in de rechten. Hij speelde in de stad een belangrijke rol. Op 26 maart werd hij raad en vroedschap van Rotterdam en was achtereenvolgens in 1783, 1784, 1790 en 1791 burgemeester van die stad. In 1784 werd hij benoemd tot gecommiteerde in de Hollandsche Rekenkamer. Behalve heer van Ridderkerk was hij ook kanunnik van St. Pieter te Utrecht. Reeds in 1763 werd hij lid van de vrijmetselaarsloge 'La Persévérance' te Rotterdam (CMC, Notulenboek La Persévérance, 1762-1777).

o.a. contact had met Lord Sandwich, met wie hij een tocht naar Portsmouth ondernam.⁴⁴⁵ Van het sociale leven, zoals zich dit tijdens de zomer op Het Huys ten Donck afspeelde, legt het Gastenboek, dat loopt vanaf 1765, duidelijk getuigenis af.⁴⁴⁶

In hoeverre Cornelis Groeninx evenals zijn vader Oranjegezind was, is niet duidelijk; van een nauwe band met het stadhouderlijke hof van prins Willem V is niets bekend. In ieder geval mogen we in hem een verlichte geest, met belangstelling voor vernieuwende ideeën zien, want hij staat te boek als mecenas van het Bataafsch Genootschap.⁴⁴⁷ Onder de leden komt men o.a. M. Duhamel du Monceau tegen, de schrijver van talrijke werken op het gebied van boom-, bloem- en vruchtenteelt en het beheer van buitenplaatsen.⁴⁴⁸ Cornelis Groeninx van Zoelen woonde in Rotterdam in het huis van zijn moeders familie, eerder bewoond door Daniël Noordhey.⁴⁴⁹

Het landschapspark

Toen Cornelis Groeninx van Zoelen Het Huys ten Donck in 1758 op jeugdige leeftijd erfde, begonnen de ideeën van de Engelse landschapsstijl in Nederland sporadisch ingang te vinden. Zoals we al zagen bij de Boreels stond men ook in het milieu van de internationaal georiënteerde handelskringen open voor nieuwe ontwikkelingen, zodat het niet onbegrijpelijk is, dat de jonge Groeninx plannen opvatte voor een nieuwe aanleg.

Door de aantekeningen van Groeninx in zijn Kasboek met betrekking tot Het Huys ten Donck (1763-1798)⁴⁵⁰ te combineren met een aantal kaarten uit de tweede helft van de achttiende eeuw, kunnen wij de ontwikkeling van het park in die tijd in grote lijnen volgen. Ook kunnen wij uit dit kasboek een beeld krijgen van de plantactiviteiten van Groeninx vanaf 1763.

Als uitgangspunt dient de kaart van de 'Lustplaats, genaamd 't Huis ten Donck' door Cornelis Willem Maan en Pieter Harte.⁴⁵¹ Deze kaart geeft de situatie van het park in het jaar 1781 weer. Het is mogelijk om aan de hand van de aantekeningen uit het kasboek een aantal elementen van dit park te dateren.

445 HATD, nr 59. 'brief van C. de Groot aan zijn schoonzoon'. De brief van zijn schoonvader is gedateerd Rotterdam '1 juny 1772' en verzonden aan 'Cornelis Groeninx Esq. at Paris's, Suffolk Street London.' Groeninx heeft zelf al een omstandige brief geschreven na een voorgaande. Deze brieven zijn voor zover ik kon nagaan helaas niet bewaard gebleven.

446 Collectie Het Huys ten Donck.

447 Engelbrecht 1973, 358. Het Bataafsch Genootschap had in de eerste plaats als doel om de 'proef-ondervindelijke wijsbegeerte' te bevorderen, met name op die gebieden waarbij het welzijn van de mens verbeterd kan worden. In de periode vanaf 1769 komt hij voor als administrateur van het genootschap, vanaf 1773 samen met P. Cornets de Groot en P. Gevers. Hij bleef dit tot zijn dood. Anon. 1995, 88-89.

448 Linnaeus wordt in 1770 en Du Hamel in 1771 als lid correspondent genoemd. Idem, 93. Andere leden waren bijv. d'Auxiron (1772, cor.), J. Hope (1772, consultant), W. baron van Wassenae (1773, hon. lid), Abt François Rozier (1778, cor.), F. baron von Wurmb (1782, correspondent), J.J. le Sage ten Broek (1786, consultant), J. F. Martinet (1787), Abt Lazzaro Spellanzani (1787, corr.) James Watt (correspondent, 1787), H.D. Guyot (1794). Idem, 94-95. Zijn zoon O.P. Groeninx van Zoelen is van 1788-1795 maecenas.(idem, 88).

449 Engelbrecht 1973, 358.

450 HATD, nr. 63, Kasboek houdende uitgaven voor het buiten 'Huis ten Donck' 1763-1798, en het buiten 'Het Lammetje' te Krooswijk, 1763-1768.

451 Kaart van de 'Lustplaats, genaamd 't Huis ten Donck' door Cornelis Willem Maan en Pieter Harte, Universiteit Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis, nr. 19-52.

Al vóór 1765 blijkt enige activiteit ontplooid te zijn; reeds in 1763 en 1764 werd voor hoge bedragen aan bomen gekocht. Opvallend is het grote aantal iepen dat werd aangeschaft; met name van de stad Rotterdam, voor ruim 260 gulden. De vermelding van betaling 'aan Raaf voor het aanleggen van de nieuwe plantasie' in augustus 1765 wijst voor het eerst op een verandering in het park. Uit het vervolg, waarin we lezen: 'na aftrek van hetgeen hij ons schuldig was van de beelden', kan worden afgeleid, dat de geometrische stijl voor de jonge Groeninix niet meer zo aantrekkelijk was.⁴⁵²

In 1766 wordt melding gemaakt van het graven van een nieuwe kom, in 1769 van de aanleg van een nieuw bosje en de aanschaf van een grote hoeveelheid zand, terwijl deze werkzaamheden in november nader gespecificeerd worden als 'het aanlegge van het engelse bosje.' In dezelfde maand wordt nog eens betaald 'aan sant voor het engelsche bosje'. Waarschijnlijk moeten we deze aanleg zoeken waar nu nog het 'Engelse werk' ligt. In het volgende jaar, 1770, worden er in maart 'boome en plante voor 't engelse bosje' aangeschaft. Op 30 juni vinden wij de aantekening: 'aan Bottelier voor het make van de sloot aan de kat, de kade, de kaade op het saagje en andere dinge'. Dit slaat waarschijnlijk op de reeds in 1765 vermelde haven bij de overtuin, het 'buitenbos' of 'overbos' aan de andere kant van de dijk. Deze particuliere haven staat al aangegeven op een kaart van de ambachtsheerlijkheid Ridderkerk uit 1722 en dateert waarschijnlijk al uit de zeventiende eeuw.⁴⁵³

In 1770 zijn er ook weer grote uitgaven aan zand en bomen. In 1771 wordt in het najaar de laan omgespit. In 1774 zijn er weer aanzienlijke activiteiten met betrekking tot de aanleg: van april tot en met juni wordt er voor 600 schuiten zand betaald, waarvan in ieder geval 500 bedoeld zijn voor een vijver. Waarschijnlijk is dit zand bedoeld om de bodem van de vijver spiegelend te maken. In hetzelfde jaar wordt er tevens zand geleverd voor het 'buitenbos', terwijl de haven wordt uitgediept. In april van het volgend jaar, 1775, vinden we nogmaals melding gemaakt van het uitdiepen van de haven, terwijl toen ook een kom, die nog uit de geometrische aanleg moet dateren, gevuld wordt. In juni van dat jaar blijkt betaald te worden 'aan het grave van de grote kom' waarmee de nog bestaande oogvormige vijver bedoeld zal worden. Uit het feit, dat in dit jaar tevens landmeter Wapperom in het kasboek voorkomt, zou men kunnen concluderen, dat nu de hoofdlijnen van de aanleg, zoals Cornelis Groeninix zich die gedacht had, tot stand zijn gekomen.

Hoe de kom er enkele jaren later, met reeds opgeschoten naaldbomen, heeft uitgezien, toont ons de schildering achter glas van Jonas Zeuner (ca. 1781), aanwezig op Het Huys ten Donck.⁴⁵⁴ Tevens staat hierop de ruïne aangegeven. Deze ruïne is opgetrokken in classicistische trant en vertoont grote gelijkenis met dergelijke ruïnes, afgebeeld in Le Rouge.⁴⁵⁵ Ook heeft hij een overeenkomst met een ruïne in het park van Kew Gardens. Een tweede schildering achter glas op het huis, ongetwijfeld ook van Zeuner en stammend uit dezelfde tijd, laat

452 Raaf, die zich schreef als Carl Raaff, zal waarschijnlijk van Duitse origine zijn geweest. In zijn rekening berekende hij over 1764 o.a. f 135-0-0 'an Carl Raaff voor het anlegge van Een Nieuwe Blandaie' (!: lees plantage) en f 1-0-0- voor 'Een paar sijde moefjes'. HATD nr. 1056.

453 HATD, kaart nr. 1, naar Abel de Vries, copie door Jan van Leupe.

454 Twee gezichten op Het Huys ten Donck, Jonas Zeuner (1724-1814). Collectie Het Huys ten Donck.

455 Le Rouge 1776-1788.

5.18 Jonas Zeuner, *Het Huys ten Donck, gezicht op de ruïne*, ca. 1781.

5.19 *De ruïne op Het Huys ten Donck*, 2010.

de achterkant van het huis zien, met een aanleg daar dichtbij, die nog een sterk geometrisch karakter draagt. De verschillende perken zijn op deze afbeelding in ruiten verdeeld, waarvan de randen beplant zijn met struikjes en kleine boompjes. Een dergelijke parterre werd wel een ‘Engelse bloemparterre’ genoemd.⁴⁵⁶ Naar het huis toe lopen aan beide zijden hoog opgeschoren hagen.

⁴⁵⁶ Vergelijk de ‘Engelsche Bloemparterre’ op Poppenroede Ambacht, tekening van Jan Arends, zie Hoofdstuk 1.

In augustus 1775 wordt in het kasboek het 'grave van de eene kant van het beekje' en in juli 1778 'het maken van de kromme sloot int lant' vermeld. Hier hebben wij waarschijnlijk te doen met de kronkelende watergang die op de kaart van Maan en Harte goed te zien is en die vanaf het terrein rond het huis in zuidelijke richting slingert. Hierlangs liep een 'wandering', die leidde naar een kleine piramide in de zuidoostelijke hoek van het park.

Hoe ver de werkzaamheden in 1781 gevorderd waren toont de kaart van Maan en Harte. Hierop staan de verschillende elementen, waaruit het park toen was opgebouwd, duidelijk aangegeven. Allereerst is het terrein direct achter en ten oosten van het huis in vier delen onderverdeeld.

In het eerste rechthoekige deel staat het huis met direct daarachter het ruitvormige parterre, in de vorm van een 'Engelse Bloemparterre'. Links van deze parterre ligt een bosje met slingerpaden achter de 'Tiendschuur'; rechts van de parterre vinden we de tuinmanswoning en verschillende onderdelen van de moestuin. Ten zuiden hiervan, nog in het eerste deel, moeten we waarschijnlijk de boomgaard plaatsen. Vanuit het huis loopt een zichtas over de bloemparterre in zuidelijke richting.

Het tweede gedeelte ligt direct ten zuiden hiervan en wordt ervan gescheiden door een smalle, rechte sloot. Dit deel draagt het karakter van een doolhof met slingerpaden en centraal de oogvormige vijver met op korte afstand daarvan de ruïne. De zichtas in zuidelijke richting zet zich over deze vijver voort.

Het derde deel sluit aan de oostzijde aan op het tweede deel. Ook dit deel draagt het karakter van een bosquet in de vorm van een doolhof. Twee diagonalen, samenkomend bij een ovale vijver, delen de ruimte in vier driehoeken; in twee van de vier driehoeken zien we slingerpaden en in één van de driehoeken een geometrisch opgezet bosquet met een langwerpige, open ruimte, die men slechts na een lange weg kan bereiken, via de ovale kom.

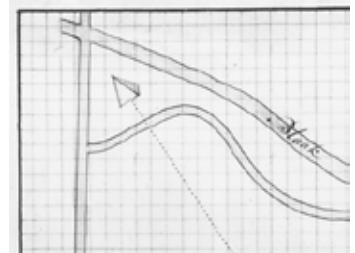
Het vierde gedeelte ligt ten noorden van het derde deel, eveneens ervan gescheiden door een smalle, rechte sloot. Dit vierde deel is op zichzelf weer onderverdeeld in drie vakken, twee direct langs de dijk, in het noordelijkste gedeelte en een lange rechthoek ten zuiden hiervan. De twee eerstgenoemde vakken bevatten respectievelijk een deel van de moestuin/boomgaard en een slingerbosje met kleine vijver. Het tweede vak, dat ongeveer even groot is als de beide noordelijkste terreintjes samen, bevat weer een doolhofachtige opzet, gevormd door twee diagonalen die drie- en veelhoeken vormen. Slingerpaadjes verbinden de rechte lanen en enkele ronde open plekken.

Men kan dit gesloten deel van de buitenplaats verlaten door vanaf het gedeelte met de oogvormige vijver in zuidelijke richting te wandelen. Langs een slingerende beek met aan de ene kant, de westkant, een gesloten bosrand en aan de andere kant de open weiden en akkers, komt men dan uiteindelijk bij de piramide, die in het verre zuidoosten van de buitenplaats ligt. Gezien de stippellijn op de kaart van Leenheer (uit 1785; zie hierna) was het kennelijk de bedoeling, dat men vanaf het begin van de beek, direct bij het verlaten van het gesloten gedeelte bij de oogvormige vijver, een gezicht had op dit bouwwerkje.

Grote werkzaamheden hebben plaatsgevonden in 1784. Hierover vermeldt het kasboek: '30 juny, aan de arbeiders voor het graven aan de kom in 't land' en: '2 july, aan de arbeiders voor het graven van de kom op 't nieuwe land' (2x). Het gaat hierbij om de waterpartij in het zuidelijk deel van de buitenplaats, die

5.20 J.C. Leenheer, *Kaart van een waterpartij op Het Huys ten Donck, december 1785* (noorden onder).

5.21 J.C. Leenheer, *Kaart van een waterpartij op Het Huys ten Donck, detail met pyramide, 1785* (noorden onder).

ontstaan is als een vergraving van de beek; de landmeter J.C. Leenheer maakte er in december 1785 een kaart van.⁴⁵⁷ Op deze kaart staat de piramide aangegeven, die op het zuidoostelijk deel van het terrein ligt en die ook al voorkomt op de kaart van Maan en Harte uit 1781.⁴⁵⁸ Na 1784 geeft het kasboek gedurende enkele jaren geen uitsluitsel over grote werkzaamheden in het park. Wel worden bomen en zaden gekocht (1786, 1787).

In 1788 vinden we de vermelding (1 juli): ‘aan de arbeiders van de nieuwe kom bij de cascade’. Nu nog ligt er een cascade van rotsblokjes bij de vijver in het westelijk deel van het park.⁴⁵⁹ De betalingen in 1792 ‘aan de arbeiders op het nieuwe werk’, op 10 en 23 juni en 18 augustus slaan hoogst waarschijnlijk op de aanleg van de waterpartijen tegenover de grote vijver met het eiland uit 1784. Nog in onze tijd wordt dit gebied ‘het Nieuwe Werk’ genoemd.⁴⁶⁰ In 1792 is Cornelis Groeninx al overleden, maar zijn vrouw zet het beheer van de buitenplaats voort, waarschijnlijk samen met hun zoon Otto Paulus. Hoewel in de oudere literatuur wel 1806 als datum van grote veranderingen in het park

457 J.C. Leenheer, *Kaart van een waterpartij op Het Huys ten Donck, december 1785*, HATD, kaart nr. 7.

458 Op deze kaart staat dichtbij de beplante vijverpartij ook een aantal bomen ingetekend door een andere hand; het doel hiervan is niet duidelijk. Gezien hun plaatsing kan men denken aan het gelid van een laan, maar op de kaart uit 1781 van Maan en Harte komt iets dergelijks niet voor.

459 Kadastraal bekend als nr. 591.

460 Zo bijvoorbeeld in het Beplantingsadvies (20^e eeuw) in HATD, nr. 1071, waarin gesproken wordt van ‘t nieuwe werk achter de grote vijver, kadastraal Ridderkerk, sectie G. nr. 606’.

van Het Huys ten Donck wordt genoemd⁴⁶¹, geven de bronnen daarover geen uitsluitsel. Het lijkt daarom verantwoord om de laatste grote toevoeging, de oostelijke vijver, in 1792 te plaatsen als onderdeel van het Nieuwe Werk. Hij is dan aangebracht door de weduwe van Cornelis Groeninx van Zoelen, Elizabeth Cornets de Groot, die Het Huys ten Donck van 1791 tot 1799 in bezit had, waarna het goed aan haar zoon O.P. Groeninx van Zoelen toeviel.

Mr. Otto Paulus Groeninx van Zoelen (1799-1848) had grote belangstelling voor de buitenplaats. Over de jaren 1799, 1818, 1821, 1822, 1823 en 1824 is een aantal lijsten van door hem bestelde bomen en planten in het archief aanwezig, die van groot belang zijn voor het dendrologisch onderzoek.⁴⁶² Uit Groeninx' dagboeken over de jaren 1805-1811⁴⁶³ en zijn autobiografische aantekeningen van 1812-1846⁴⁶⁴ is echter niets op te maken over grote veranderingen in het park. In 1807 lezen wij in zijn dagboek: 'op den Donk heeft de storm veel verwoesting aangerigt vooral onder de denneboomen'.⁴⁶⁵ Waarschijnlijk is de veronderstelling, dat er in 1806 grote veranderingen in het park van Het Huys ten Donck hebben plaats gevonden, hieraan te relateren.

In 1808 blijkt Otto Paulus de nu nog bestaande 'Boerenwooning', het kinderspeelhuisje in het Engelse werk, gebouwd te hebben voor zijn kinderen, omdat zijn vrouw en kinderen goed genezen zijn van de roodvonk.⁴⁶⁶ In mei 1810 dempte hij 'de ronde vijver achter het huis'.⁴⁶⁷ Mogelijk slaat dit op de ovale vijver in het Engelse werk met de slingerpaadjes en rechte laantjes ten zuidoosten van het huis. De ronde vijver was immers al een deel van de waterpartij met de oogvormige vijver geworden. Ook veranderde hij de geometrische perken met de ruiten, direct achter het huis; op een schilderij uit 1817 van de hand van A.J. Offermans staat namelijk een verlandschappelijk gazon, glooiend oplopend naar het huis.⁴⁶⁸ Deze situatie bestaat nog steeds.

In 1820 verhuisde mr. Otto Paulus Groeninx van Zoelen naar Den Haag; vanaf die tijd heeft hij zich waarschijnlijk niet meer zo intensief met het huis en het park beziggehouden, aangezien hierover in zijn aantekeningen niets meer te vinden is. Wel bouwde hij in de jaren 1827-1828 de grafkelder aan de Kievitsweg ten zuid-oosten van het park.⁴⁶⁹ Samen met het gebied van de buitenplaats staat deze kelder aangegeven op een kaart van de landmeter J.L. Wapperom Fzn. van 20 september 1829.⁴⁷⁰ Uit dezelfde tijd dateert het kadastrale minuutplan (ca. 1832).⁴⁷¹ Hierop vinden we voor het eerst alle waterpartijen van Het Huys ten Donck bij elkaar.

461 Bijv. Haver Droeze 1975, 38 en Cremers 1977, 82.

462 HATD, nr. 1070. Wanneer men deze lijst naast de inventarisatie van Haver Droeze legt, kan men een beeld van de continuïteit in de beplanting van Het Huys ten Donck krijgen. Zie Haver Droeze 1975, Bijlage.

463 HATD nr. 80-81.

464 HATD nr. 87.

465 HATD nr. 80-81.

466 Idem.

467 Idem.

468 A.J. Offermans, Het Huys ten Donck, van achteren gezien, Collectie Het Huys ten Donck.

469 HATD nr. 87, biografische aantekeningen.

470 HATD kaart nr. 9.

471 Kadaster en openbare registers in de provincie Zuid-Holland, Rotterdam. Uit de hulpkaarten van de jaren 1908, 1910 en 1912 blijkt, dat er sinds het kadastrale minuutplan uitsluitend enkele wijzigingen met betrekking tot de bijgebouwen zijn genoteerd.

5.22 Het Huys ten Donck, 'De Boerewooning', 2010.

Een laatste toevoeging aan het park betrof tenslotte een klein paviljoen met dakspitsje, gelegen aan een van de landschappelijke vijvers, waarvan slechts een foto bewaard is gebleven.⁴⁷² In zijn architectuur is dit fabriekje duidelijk geïnspireerd op de Zwitserse herdenkingskapel van Wilhelm Tell aan de Vierwaldstättersee.

De schepping van Cornelis en Otto Groeninx van Zoelen 1765-1820

De aanleg van het park van Het Huys ten Donck kreeg in de tweede helft van de achttiende eeuw in verschillende etappes zijn beslag en er werd vanaf het midden van de jaren zestig over een periode van ongeveer dertig jaar aan gewerkt. In grote lijnen heeft het park toen de structuur gekregen, die het nu nog bezit. Hierdoor kan het park van Het Huys ten Donck aangemerkt worden als een vroeg landschappelijk park met de nadruk op het arcadische landschap in het achtergelegen deel van de buitenplaats.

Uit de kaart van Maan en Harte blijkt duidelijk, dat Het Huys ten Donck reeds in 1781 over een aanleg in vroege landschapsstijl beschikte, met elementen uit de periode van overgang van de rococo naar deze stijl. Variatie, verrassingseffecten, fabriekjes die associaties met verre landen en andere culturen oproepen versterken dit beeld. Vanuit het huis wandelde men langs de klassieke ruïne, symbool van vergankelijkheid, langs de oogvormige vijver naar het begin van de beek, symbool van het leven. Van daaraf zag men dan in de verte de piramide, verwijzing naar Egypte en naar de eindigheid van het aardse leven. De bouw van een dergelijke piramide in een Nederlandse tuin in die tijd is een

⁴⁷² Verblijfplaats onbekend. Destijds collectie ARA (nu NA).

5.23 *Het Huys ten Donck, Het Paviljoen aan de Grote Vijver, (nu verdwenen), ca. 1900.*

grote bijzonderheid. De piramide werd beschouwd als een van de hoogtepunten uit de wereldgeschiedenis van de bouwkunst, zoals de achttiende-eeuwer Egypte zelf als het oudste wereldrijk en de oorsprong van onze cultuur beschouwde.

De schepper van het park, Cornelis Groeninx van Zoelen was een verlichte geest, lid van intellectuele genootschappen en vanaf zijn 22ste vrijmetselaar. Hij liet in het park enkele 'fabriekjes' opnemen, met name een classicistische ruïne en een piramide die voor Nederland exceptioneel zijn.

Evenals bij Beekestijn vindt men op Het Huys ten Donck ook elementen van een soort 'overgangsstijl' omdat in het park nog verschillende geometrische elementen aanwezig bleven, vooral dicht bij het huis. Toch lijkt de gedachte, waarmee in het park gewerkt werd al geheel vervuld van de idealen van de landschapsstijl. Ook de toepassing van 'Engelse' gewassen, zowel in de 'geruite' parterre direct achter het huis als elders in het park, wijst in die richting. Door de bemoeienissen van zijn zoon, mr. Otto Paulus Groeninx van Zoelen werden na 1799 enkele nieuwe elementen toegevoegd, zoals de verlandschappelijking van het parkdeel, grenzend aan de Kievitsweg en het gedeelte direct achter het huis. Ook ontplooidde hij enige bouwactiviteit waaronder de bouw van de 'Boerenwooning' in 1808 en de grafkelder in 1828. Mogelijk voegde hij het nu verdwenen paviljoen, geïnspireerd op Wilhelm Tell's 'Gedächtniskapelle' aan

een van de vijvers toe. Ook hield hij zich zeer intensief met de beplanting van Het Huys ten Donck bezig, wat blijkt uit verschillende lijsten met bomen- en plantennamen, die ook vanuit dendrologisch oogpunt van belang zijn.

In de rest van de negentiende eeuw is er waarschijnlijk weinig veranderd en ook weinig aan het onderhoud van het bos gedaan. Sinds de familie naar Den Haag verhuisde, namen de regelmatige bezoeken aanzienlijk af.

Elswout

Het huis Elswout werd in de jaren dertig van de zeventiende eeuw gesticht door Carel Molijn of du Moulin uit Haarlem die door grote ijver en een verstandig huwelijk in bonis was geraakt.⁴⁷³ Hij was in die tijd, als eerste en enige, op het idee gekomen om in het woeste duin door zandafgraving -al eeuwen een bron van inkomsten- een landschap met grote, abrupte niveauverschillen te scheppen, geschikt voor het aanleggen van een buitenplaats in Italiaanse trant.⁴⁷⁴ Elswout was daarom nog vóór zijn voltooiing al een bezienswaardigheid. In 1642 bestond er in ieder geval al een aanleg, getuige de opmeting die Pieter Wils in 1642 van Elswout maakte.⁴⁷⁵ Hierop zien wij onder andere de omtrek van het huis in het midden van een omgracht terrein, dat in drieën is verdeeld: ten oosten en ten westen van het huis liggen de verschillende tuinen, die een vierkante omtrek hebben. Tijdens de bouw van het huis ging Molijn echter failliet, waarna Elswout in 1654 in handen kwam van Gabriël (van) Marselis (1609-1673), Commissaris en Resident van de Koning van Denemarken en koopman te Amsterdam.⁴⁷⁶ Hij zou de bouw van het huis afmaken en het was in zijn tijd dat Elswout een grote bloei doormaakte en veel belangstelling trok. In die tijd vereeuwigden verschillende schilders het huis met de tuinen.⁴⁷⁷ Geen van deze schilderijen is gedateerd, maar zij zullen stammen uit het derde en eventueel vierde kwart van de zeventiende eeuw. Dat het huis al in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw de moeite waard was, blijkt uit de beschrijving van het bezoek in 1657 van Mary Stuart en haar zoon, prins Willem, de latere Koning-stadhouder. Hierin wordt ook op de toen reeds duidelijk aan de dag tre-

5.24 Jean Baptiste Perroneau, Mr. Jacob Boreel., 1778. Olieverf op doek.

473 Sommige schrijvers geven 1634 als jaartal van de stichting, zoals Craandijk 1887, 287. Zoveel is wel duidelijk dat Molijn vanaf 1634 verschillende percelen land en hofsteden kocht, die later deel uit zouden maken van Elswout. Gonnet 1933, 44.

474 Van der Wijck rekent Elswout tot het type van de op de klassieke oudheid geïnspireerde hofsteden. Als architect suggereert hij Jacob van Campen. Van der Wijck 1982, 41 e.v.

475 Pieter Wils, Caerte aenwijsende de gelegenheyt van de wildernissen, landen, wegen ende wateringen, omtrent Overveen: geobserveert ende geteykent, in Majo Anno 1642 door Pieter Wils, G.S. land-meter. NA Collectie Hingman, 2e supplement nr. 688. Kopie door Ch. Lebeau 1957 in NHA, vervaardigd t.b.v. het Historisch Archief Bloemendaal.

476 Gonnet 1933, 45.

477 In het Frans Halsmuseum te Haarlem bevindt zich een schilderij, toegeschreven aan Jan van der Heyden (1637-1712), waarop in vogelvlucht behalve het huis ook een deel van de tuinen staat afgebeeld. Een ander werk in het Frans Halsmuseum, van Gerrit Berckheyde (1638-1698) geeft een ruimer overzicht. Hierop zijn de tuinen aan beide zijden van het huis te zien met de verschillende koepels en paviljoens; het gezicht is genomen vanaf de tuinen en toont de achterzijde van het huis. Een derde schilderij, van de hand van Philips (1619-1688) of Jacob (1616-1708) Koninck laat de achterzijde van het huis zien met de duinenrand vanuit een duinpan of afzanding; wat de tuin betreft zien we niet meer dan de ommuring. (Verblijfplaats onbekend). Op een vierde schilderij, door J. Wouwerman, (1629-1666) is de afgraving van het zand in volle gang. Zie Van der Wijck 1982, 46.

dende jachtlust van de prins gezinspeeld.⁴⁷⁸ De meest uitgebreide beschrijving uit die tijd geeft Christiaan Knorr von Rosenroth (1636-1689), directeur der kanselarij van de paltsgraaf, die in 1663 Elswout bezocht.⁴⁷⁹

Na de dood van Gabriël van Marselis in 1673 kwam Elswout aan zijn zoon Jan (1641-1702), die geen grote veranderingen schijnt te hebben aangebracht. Toen hij in 1702 overleed, verkeerde Elswout in een nogal verwaarloosde toestand.⁴⁸⁰ Een veiling werd voorbereid.

In 1725 werden de grenzen van het terrein gewijzigd; ter gelegenheid hiervan werd door Maurits Walraven een kaart gemaakt, waarop een deel van de aanleg, met name de waterlopen, te zien is.⁴⁸¹ Hieruit blijkt dat de tuin naar de toen heersende mode is uitgebreid in zuidelijke richting met een tweemaal inspringend kanaal. Ook de gracht ten noorden van het huis werd toen waarschijnlijk opnieuw gemodelleerd.⁴⁸² Bij zijn dood in 1738 liet de toenmalige eigenaar, Jan's verwant Abraham Romswinckel slechts één kind na, Catherina Margaretha (1704-1750), gehuwd met Mr. Gualtherus Petrus Boudaen (1704-1781), burgemeester van Amsterdam die het huis na haar dood verwierf. Uit hun tijd (1746) zijn er verschillende gezichten op en in Elswout bekend van de hand van Jan de Beijer.⁴⁸³ Deze gezichten van De Beijer zijn sterk op het huis geconcentreerd en geven nauwelijks een indruk van de tuinen.

Boudaen zou de buitenplaats tot aan zijn dood blijven gebruiken en moet het park aanzienlijk hebben verfraaid.⁴⁸⁴ Prins Willem V en prinses Wilhelmina bezochten behalve Beeckestijn ook Elswout op 16 april 1768.⁴⁸⁵ Wat de prins en de prinses op Elswout precies te zien kregen, is niet duidelijk. De meeste afbeeldingen uit de tijd van Boudaen geven de indruk, dat de buitenplaats nog hoofdzakelijk het uit de zeventiende en achttiende eeuw daterende geometrische karakter had.⁴⁸⁶ Ook Numan (1797) legt de nadruk op veranderingen in geometrische stijl, wanneer hij over de Romswinckels en Boudaen zegt, dat: '(...) die elk het hunne toebagten tot derzelve versiering, alhoewel in een meer kunstigen dan natuurlijken en schilderachtigen smaak, die te dien tijde, in het aanleggen van lusthoven, nog niet algemeen aangenomen was.'⁴⁸⁷ Toch is het goed mogelijk, dat Boudaen ook al in sommige delen van zijn park de ideeën van de landschapsstijl introduceerde. Waarschijnlijk nog in zijn tijd maakte Warner Horstink een tekening van de achterzijde van Elswout, waarop o.a. de

478 Gonnet 1933.

479 Gonnet 1933, 49-51, die een Nederlandse vertaling van Knorr's in het Latijn gestelde stuk geeft.

480 Gonnet 1933, 42.

481 Maurits Walraven, 'project van Ruylinge ofte vermengeling der twee stukken B ende C; tegens het stuk A, door Maurits Walraven, 18 nov. 1725'. Afgebeeld in Vrijland 1939, 5-6.

482 Op aanwijzingen van Van der Wijck maakte architect J. Botti in 1971 een reconstructie-schets van het oostelijk, westelijk en zuidelijk deel van deze tuinen. Op de kaart van Walraven uit 1725 loopt door het oostelijk deel van de tuinen een dwarskanaal, dat we op de tekening van Botti niet terugvinden. J.H. Botti, Elswout, 2e schets, 22 juli 1971, zie Van der Wijck 1982, 51.

483 Een tweetal daarvan werd opgenomen in *Het Verheerlijkt Nederland* 1752. Zie verder Tromp 1983 (Elswout), na 10.

484 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, sub voce Boudaen (Mr. Gualtherus Petrus), deel IV, 265. Zie ook Gonnet 1933, 54, waar hij stelt: Boudaen 'bracht ook het zijne bij tot de al doorgezette verfraaiing en had tot het einde zijns levens genot daarvan'.

485 *Nederlandsche Jaarboeken*, 1768, 653. Wagenaar 1768, 12 (zie noot 5).

486 Voor de belangrijkste afbeeldingen uit die tijd, die uit de jaren 1746-1761 dateren, zie Tromp 1983 (Elswout), 10-11 en afb. 7 (kaart)-11.

487 Numan 1797, vide Elswout.

5.25 Hendrik Schwegman, *Elswout, gezicht in het park met vijver en koepel, naar Egbert van Drielst, ca. 1796.*

ontmantelde verzonken tuin te zien is. Op deze tekening blijkt de oorspronkelijk zeer besloten tuin te zijn doorgebroken naar het z.g. Kleine Stuk.⁴⁸⁸ Ook moet toen al de Wonderboom te zien zijn geweest, waarvan P. van Loo in 1776 een tekening vervaardigde.⁴⁸⁹ Een dergelijke 'wonderboom', die zijn benaming ontleende aan het feit, dat uit een bepaalde boom een andere boom van een andere soort groeide, kan beschouwd worden als een typisch verschijnsel uit de periode van de vroege landschapsstijl, waarin men een voorliefde had voor dit soort grillige spelings van de natuur.

Boudaen breidde het terrein van Elswout uit, o.a. met Kraantje Lek (Rockaers Duin) op 5 november 1739 en hij 'bracht ook het zijne bij tot de al doorgezette verfraaiing en had tot het einde zijns levens genot daarvan'.⁴⁹⁰ Uit een tekening van J.L. Augustini, *In de hofstede Elswout*, uit 1780 kan blijken, dat zeker het hoger gelegen deel van Elswout al een sterk landschappelijk karakter had vóór Michael er zich mee ging bezighouden.

Jacob Boreel jr.⁴⁹¹ kocht Elswout op 23 juni 1781 voor f 58.000,-. De buitenplaats besloeg toen een oppervlakte van 114 morgen en 113 roeden. Jacob Boreel moet terstond na de aankoop opdracht gegeven hebben om het park in landschapsstijl te veranderen. Hoewel Elswout dus misschien al in de tijd

488 Warner Horstink. Achterzijde van Elswout, afgebeeld in Van der Wijck 1982, 49. Horstinks oudst bekende werk dateert van 1778.

489 P. van Loo, Wonderboom te Elswout, aquarel 1776, G.A. Haarlem, Top. Atlas, nr. 3881.

490 Gonnet 1933, 54.

491 Mr. Jacob Boreel jr. werd geboren op 14 mei 1746 en begraven in de Nieuwe Kerk op 21 november 1794. Hij woonde aan 't Prinsenhof. Hij was onder andere Advocaat-fiscaal van het Collegie ter Admiraliteit te Amsterdam en Kanunnik van 't Kapittel van St. Pieter te Utrecht (1757). Hij trouwde met Johanna Voet van Winssen in 1774 ged. Utrecht, 13 november 1744 en overleden in 1790.

van Boudaen enige veranderingen in landschapsstijl onderging heeft de buitenplaats volgens Numan zijn verandering in landschapsstijl hoofdzakelijk aan Jacob Boreel junior te danken.⁴⁹²

Als architect van de aanleg van Elswout wordt J.G. Michael genoemd⁴⁹³, een naam die voor de hand ligt gezien zijn werk voor Boreels vader op Beeckestijn. Michael werkte in die tijd hoofdzakelijk in Kennemerland. Wanneer we Beeckestijn met Elswout vergelijken dan is het van belang om te beseffen, dat wij met twee verschillende generaties eigenaren te maken hebben. De zoon van Boreel, Jacob Boreel junior, zou de aanleg van Elswout niet alleen op grotere schaal maar ook vanuit een andere, veel vrijere visie veranderen. Dit gebeurde hoofdzakelijk in de periode na 1781.

Het landschapspark

Van de aanleg in landschapsstijl is geen ontwerp bewaard gebleven. Wij kunnen er vanuit gaan, dat deze veranderingen over een langere periode plaats vonden; wellicht heeft J.D. Zocher sr. het werk van zijn schoonvader Michael na diens dood in 1800 voortgezet. Uit de correspondentie van Jacob Boreel blijkt in ieder geval dat de aanleg gefaseerd plaats vond, want hij vermeldt in een brief aan zijn broer Willem in 1788, dat er een nieuwe waterloop ('canal') is gegraven en dat hij het park gaat uitbreiden.⁴⁹⁴ Zijn verwachtingen, dat zijn 'campagne' bin-

492 H. Numan 1797. Over de heraanleg van Elswout zelf zegt hij: 'Zulk een gunstige herschepping scheen bewaard voor den tegenwoordigen eigenaar, de wel. ed. gestrenge heer Jacob Boreel, oud fiscaal bij het ed. mogende collegie ter admiraliteit te Amsterdam. Onder zijn wel eds. opzicht veranderden de stijve rechte laanen in aangenaam kronkelende en met beekjes doorsnedene, wandelwegen; eene groote verscheidenheid van boomgewassen verving de eentonige menigte van elsenhout; het oude gotische woonhuis veranderde in een modern paleis; een schilderachtige Zwitsersche brug, tusschen natuurlijke heuvelen; een wilde boschspelonk en arcadische godentempel namen de plaats der vijvers en waterwerken in: in een woord het verblijf der gedwongen kunst werd eene onbegrensde wooning der vrije en verrukkende natuur, welkers uitgestrektheid men op meer dan 200 morgen lands begrooten kan; waar van sedert eenige jaaren 60 morgen, ter bewaaring der broeijerijen en vreemde bloemgewassen omheind zijn(..)'. Hierna vermeldt Numan, dat 'alle welke natuurlijke schoonheden' voor iedereen te bezichtigen zijn na aanmelding bij de opzichter van de tuinen en bossen. Deze tekst bevat een aantal belangrijke elementen, die de kern van de aanleg in landschapsstijl, zoals die toen beleefd werd, weergeven. Centraal staat, dat het verblijf der 'gedwongen kunst' werd tot 'eene onbegrensde wooning der vrije en verrukkende natuur' en alle veranderingen in plaats van in een 'kunstigen', geometrische trant juist volgens 'natuurlijken en schilderachtigen smaak' geschieden. Die vrije en verrukkende natuur, zoals die werd vormgegeven, kent een aantal opvallende elementen en hoogtepunten, die soms worden afgezet tegenover elementen uit de geometrische stijl:

- de aangenaam kronkelende en met beekjes doorsneden wandelwegen i.p.v. stijve rechte lanen;
- een grote verscheidenheid van boomgewassen tegenover de eentonige hakhoutbossen van Elzenhout;
- een schilderachtige 'Zwitsersche' brug, tussen natuurlijke heuvels;
- een wilde 'boschspelonk';
- een arcadische godentempel in plaats van de geometrische vijvers en waterwerken;
- tenslotte het huis zelf, dat van een 'gotisch' [ouderwets] woonhuis veranderde in een modern paleis.

493 Lutgers 1837-1844. Lutgers aantekeningen schijnen van de hand van Jacob van Lennep te stammen, wiens familie in die tijd het Huis te Manpad bezat. Zie: Van Lennep 1909, I, 236.

494 Brief van Jacob Boreel Jacobszn. aan zijn broer Willem te Genève, gedateerd Elswout 14 juli 1788. F.A. Boreel, no. 143. Vergelijk ook Van der Wijck 1982, 46. De bewuste passage luidt: 'En attendant je continue à me ruiner à Elswout, on creuse un nouveau canal, je fais aggrandir mon parc qui réellement est charmant, dans cent ans d'ici ma campagne sera la plus belle du pays et peut-être du monde'.

nen honderd jaar 'la plus belle du pays et peut-être du monde' zal zijn hebben de toon gezet voor een aanleg in landschapsstijl, die voor Nederlandse begrippen in die periode een ongekeerde omvang en opzet heeft gekregen.

Bij het onderzoek naar de geschiedenis van dit park werden er geen rekeningen, noch beschrijvingen uit die tijd gevonden. Als uitgangspunt voor de aanleg van Elswout uit het einde van de achttiende eeuw kunnen wij daarom het beste de kaart van Hendrik van Zutphen uit 1812 nemen.⁴⁹⁵ Hoewel deze kaart ruim 30 jaar na de aankoop door Boreel gemaakt is en dateert uit de tijd dat de Borski's Elswout al zeven jaar in bezit hadden, is het de eerste bekende kaart, waarop het park in landschapsstijl staat aangegeven. In grote lijnen zal de situatie uit die tijd -die in vele opzichten nu nog bestaat- overeenkomen met de toestand in de periode waarin Michael werkzaam was. Boreel jr. doorbrak op Elswout de oude geometrische grenzen en herschiep het landschap op een wijze, die in zijn tijd nog nauwelijks was gebeurd.

In de legende bij de kaart wordt een opsomming gegeven van de verschillende onderdelen met hun grootte en wordt onderscheid gemaakt tussen het gedeelte 'Binnen de Hofstede' en het gedeelte 'Buiten de Hofstede'.

Binnen de Hofstede lagen allereerst dicht bij het huis verschillende open, weideachtige gedeelten, het Grote Stuk ten westen en het Kleine Stuk ten noorden van het huis met boomgroepen en eenvoudige wandelpaden er doorheen. Ten oosten van het huis lagen boomgaarden, moestuinen en de menagerie. Bij de hofstede werden ook verschillende bosachtige delen gerekend 'D. De boomgaard in het Groote Bosch' en 'K. Een stuk teelland in het hooge bosch bij de wonderboom', respectievelijk ten oosten van de Zanderijvaart en ten zuiden van het huis. Voorts hoorden tot de hofstede de bossen aan de west- en de noordzijde van de Zanderijvaart. De Zanderijvaart en onderdelen van de geometrische grachten en waterpartijen waren gedeeltelijk vergraven.

Sommige van die onderdelen hadden een slingerend verloop gekregen, terwijl het oorspronkelijke verloop toch goed herkenbaar bleef; dat gold in mindere mate voor de uitgraving van de gracht tussen de huisplaats en het Grote Stuk en voor de oogvormige vijver in het besloten parkgedeelte ten noorden van het huis.

Buiten de Hofstede lagen verschillende onderdelen en huizen, die in de compositie geen belangrijke rol speelden.

Met een belangrijke bron als de kaart van Van Zutphen kunnen we een goed beeld krijgen van de grote verandering in landschapsstijl op Elswout aan het eind van de achttiende eeuw. Allereerst geeft deze kaart inzicht in de aanleg van de wandelwegen en paden, die over het algemeen een slingerend of licht gebogen karakter hadden. Ook de waterlopen blijken voor een belangrijk deel verlandschappelijk; dit is echter terughoudend gebeurd, zodat op deze kaart ook nog de zeventiende en vroeg achttiende-eeuwse structuur te herkennen is. De beplanting en daarmee de verhouding tussen open en gesloten ruimten is eveneens nauwkeurig aangegeven. Uit de legenda is overigens wel af te leiden of het om akkerland (teelland), moestuin, weiland, boomgaard of bos gaat, maar niet uit wat voor specifieke soorten de beplanting is samengesteld. Zij legt vooral de nadruk op het nutskarakter van de buitenplaats, de functionele component,

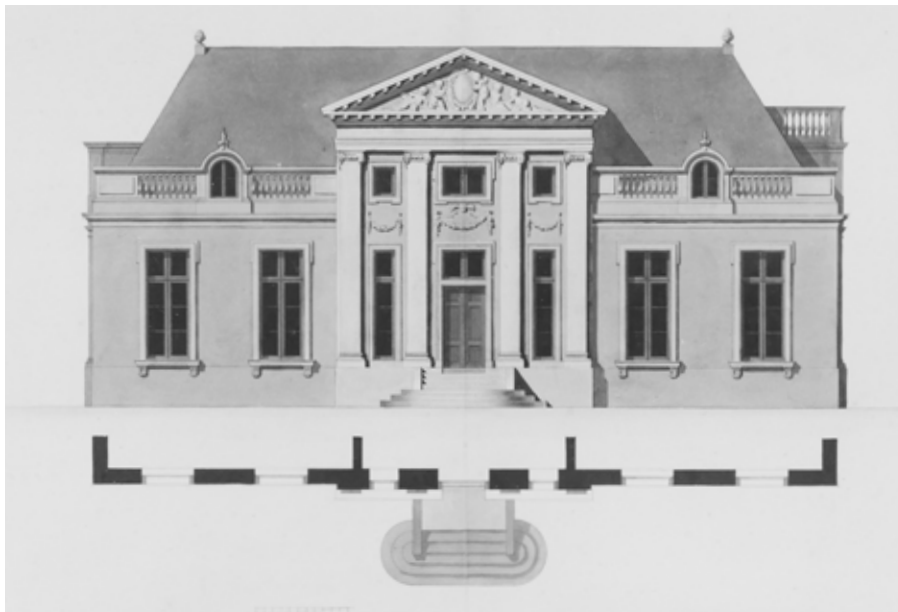
495 Hendrik van Zutphen, 'Geometrische kaart van de Hofstede Elswout', 1812. NHA.

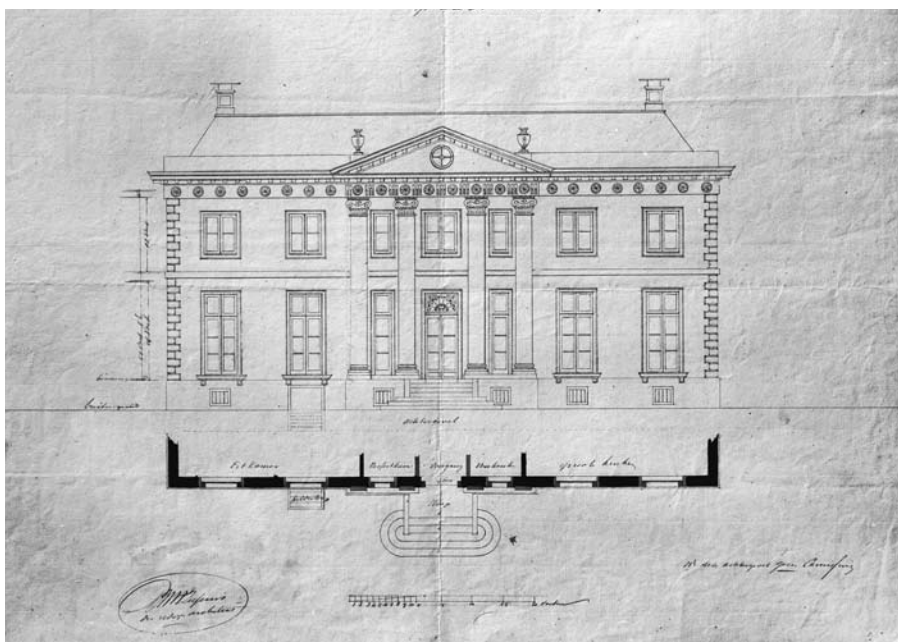
5.26 Hendrik van Zutphen, Geometrische kaart van de Hofstede Elswout, 1812 (noorden rechts).

maar voor eigenaar en bezoekers stond juist de esthetische component centraal, de beleving van de talrijke gezichten in en vanuit de buitenplaats, soms gecombineerd met de typische kleinschalige architectuur in de vorm van 'fabriekjes' en rustieke bruggen.

Op Elswout was het met name het breed opgezette 'schilderachtige', het 'pittoreske' aspect, dat een hoofdrol speelde. De grote niveauverschillen, de 'woeste hoogtens' en 'laagtens' spelen daarbij een belangrijke rol, evenals een echte 'hofstede', zeker, met een sterk ruraal karakter, maar dan wel vergelijkbaar met de 'ferme ornée', de 'ornamental farm', waarin het landleven in al zijn aspecten verheerlijkt kon worden. Dat op Elswout speciaal het schilderachtige aansprak

5.27 Abraham van der Hart, Elswout, ontwerp in neoclassicistische stijl, ca. 1790.

5.28 Bartholomeus Wilhelmus Hendricus Ziesenis, Elswout, ontwerp in neoclassicistische stijl, 1805.

blijkt uit de vele tekeningen en aquarellen die in de laatste decennia van de achttiende en de eerste decennia van de negentiende eeuw door een keur aan bekende kunstenaars zijn vervaardigd. Dit grote aantal tekeningen en aquarel-

len van verschillende kunstenaars uit de periode ca. 1778-1830 geeft in combinatie met de kaart van Van Zutphen, een rijk geschakeerd beeld van Elswout. Het werk van deze, meest uit Haarlem afkomstige topografische tekenaars, die bij nader onderzoek dikwijls banden met elkaar blijken te hebben via familie, leermeesters of behangselateliers, maakt Elswout wat betreft afbeeldingen tot een van de best gedocumenteerde buitenplaatsen uit het einde van de achttiende eeuw. Niet alle gezichten zijn overigens te lokaliseren.

Onder de kunstenaars, die op Elswout gewerkt hebben, nemen behalve Hermanus Numan ook Hendrik Schwegman, Egbert van Drielst en Jacob Cats een belangrijke plaats in.⁴⁹⁶ Onderwerp van die afbeeldingen zijn dikwijls de diverse bijzondere gebouwtjes en tuinsieraden als bruggen e.d., waaronder met name de 'Grote Zwitsersche brug' en de 'Kleine Zwitsersche Brug' en de Koepel op de 'Tempelberg'.

Na de dood van Jacob Boreel in 1794 behielden zijn kinderen Elswout, maar zijn dochter Paulina Adriana (1775-1823), gehuwd met Mr. Willem Rendorp verkocht haar aandeel op 3 februari 1803 aan haar broer, Jacob Boreel. Deze verkocht het goed tenslotte op 7 november 1805 aan Willem Borski te Amsterdam. Tijdens de nieuwe fase die nu aanbrak bleef het 'pittoreske' karakter van de buitenplaats bewaard, maar de nieuwe eigenaar gaf er een andere dimensie aan door het aantal paviljoens en fabriekjes uit te breiden. Hij liet allereerst het huis door B.W.H. Ziesenis verbouwen.⁴⁹⁷ Voor het park ontwierp Ziesenis al in september 1805 een gedeelte van de ijskelder met de daarvoor te maken péristyle met zitbanken.⁴⁹⁸ Boven de deur die toegang tot de ijskelder gaf tekende Ziesenis een architraaf met tekens die het karakter dragen van Egyptische hiërogliefen.⁴⁹⁹ De péristyle van dit gebouwtje werd gevormd door Dorische zuilen, die een rieten dak droegen. Voor zover bekend werd dit ontwerp niet uitgevoerd. Het is mogelijk dat Ziesenis ook verschillende van de andere 'fabriekjes'

496 Voor een lijst van een groot aantal afbeeldingen zie Tromp 1983 (Elswout).

497 B.W.H. Ziesenis, Verschillende ontwerpen voor in- en exterieur, NHA en Erven mevrouw N. de Jong Schouwenburg-Brandt, Aerdenhout. Van de voorzijde van dit huis werd een gravure gemaakt (situatie 1810, afbeelding 1845, Top. Atl. G.A. Haarlem, nr. 3876), die ook bij een afbeelding op een vaas gebruikt werd, vergelijk Van der Wijck 1982, 248.

498 B.W.H. Ziesenis, plattegrond en standtekening van een gedeelte der ijskelder met de daarvoor te maken péristyle op de Hofstede Elswoudt, september 1805. Collectie Erven mevrouw N. de Jong Schouwenburg-Brandt, Aerdenhout. Vergelijk Reinink/Vermeulen 1981, 207; afb. t.o. titelpagina.

499 B.W.H. Ziesenis was van 1801 tot 1808 ('ontslag of overlijden') lid van de Amsterdamse loge La Paix; volgens het stamboek luiden de voornamen Bartholomeus Wilhelmus Henricus, maar hij komt ook als B.H.W. en als Johs. Barths. Wilhs. voor. CMC, Archief Orde van het Groot-Oosten der Nederlanden, dossier La Paix. In 1803 (maçonniek jaar 5802) wordt hij in de lijst van bestuurders met de titel van 'architect' aangeduid. De architect hield zich binnen de vrijmetselarij bezig met de opstelling van het ritueel, de zorg voor het gebouw en de roerende zaken. CMC, Archief Orde van het Groot-Oosten der Nederlanden, brief 1206, gedateerd 11-11-5802 (= wsch.11-2-1803).

5.29 Hendrik Schwegman,
gezicht op de 'kleine vijver' en
het huis, ca. 1800.

5.30 P. van Loo, *De
Wonderboom op Elswout*,
1776.

5.31 W. Pluim, *De Grote Zwitserse brug op Elswout*, 1825.

5.32 Egbert van Drielst, *De Kleine Zwitserse brug op Elswout*, 1796.

op Elswout ontwierp.⁵⁰⁰ Tenslotte werden in de jaren dertig van de negentiende eeuw enkele veranderingen aangebracht door J.D. Zocher jr. waarmee de eerste fase van de aanleg van Elswout in landschapsstijl werd afgerond. Waarschijnlijk heeft Zocher ook het neogotische paviljoen bij de hertenbaan ontworpen.⁵⁰¹

Een uitgestrekt park in vroege landschapsstijl met schilderachtige gezichten en fabriekjes

Hoewel er geen achttiende-eeuwse ontwerpen voor de aanleg op Elswout bekend zijn, geeft de kaart van Van Zutphen een goed inzicht in de opbouw van het park in landschapsstijl na alle geleidelijke veranderingen in de laatste decennia van de achttiende eeuw. Het blijkt duidelijk, dat het niet alleen om een aanleg voor het plezier, het 'dulce' ging, maar dat ook het 'utile', het nutskarakter van de buitenplaats, een belangrijke rol speelde. Er stonden diverse bijzondere gebouwtjes, die een wandeling door het park, samen met de vele 'pittoreske' gezichten, tot een intense belevenis maakte. Bij Elswout ging het minder dan bij Beekhuizen en Biljoen om een poëtische inspiratiebron.

Hier was met name dat breed opgezette 'schilderachtige' aspect van belang. Terwijl op Beeckestijn de variatie, de afwisseling in de diverse bosquetten en de gezichten op bewust in de assen geplaatste fabriekjes als hoofdthema beschouwd kan worden, zijn het op Elswout de landschappelijke 'scènes' met een zo natuurlijk mogelijk karakter, die de aanleg zijn diepere betekenis moesten geven. Van de niveauverschillen werd veel partij getrokken en de aanleg was zeer in trek bij kunstschilders en tekenaars, die dikwijls banden hadden met ateliers waar in die tijd geschilderde behangsels werden vervaardigd, zoals Jacob Cats, Egbert van Drielst en Hermanus Numan.

Boschwijk: de tuin van de dichter Rhijnvis Feith

De buitenplaats Boschwijk was in de zeventiende eeuw ontstaan uit een laat-middeleeuws, agrarisch complex met als centrum een hofstede te midden van een min of meer aaneengesloten bezit aan omringend bos, bouw- en weiland. Een echte buitenplaats was Boschwijk pas in de achttiende eeuw geworden.

5.33 Willem Bartel van der Kooi, Rhijnvis Feith, portret, 1819.

500 Gezien hun stijl kunnen zij zeker uit deze tijd dateren. Dat geldt ook voor de Kabuur of Ka-buur (49). De Faisanterie is moeilijker te dateren. Op de kaart van H. van Zutphen uit 1812 komt hij al voor als menagerie ('E: minnaserie binnen zijn rasters'); op een kaart van 1850 (copie 1956/57, NHA, Top. Atlas, nr. 3843) wordt hij aangegeven als 'phaisanterie'. De neogotische decoratie wijst ook in de richting van een zelfde bouwtijd als de andere gebouwtjes, maar door het ontbreken van concrete gegevens is hierover verder niet veel meer te zeggen. Ook is niet duidelijk in hoeverre de huidige faisanterie origineel is. N. de Jong Schouwenburg-Brandt merkt over de in de winter van 1978-79 ingestorte hermitage (sindsdien hersteld) op, dat hierin hoog tegen de achterwand een portret van een man met een baard op gekleurd glas was geschilderd. (De Jong Schouwenburg-Brandt 1979, 4 e.v.) Samen met de Ka-buur, de op een houten front geschilderde scène van een vissersvrouwje, die over de half geopende deur van haar met riet gedekte vissershutje leunt past deze hermitage goed in de periode, waarin Van Laar's *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]) in zwang kwam.

501 Lutgers zegt hierover: '(...) later zijn aan het groote grasperk tusschen het huis en den rijweg, door den heer Zocher eenige veranderingen bijgebracht (...)'. Lutgers 1837-1844. Het gaat hierbij om de slingerende vijver door de hertenbaan en de Purperbeuk, die Lutgers op zijn litho nog zeer jong weergeeft. Deze Purperbeuk is in 1834 geplant ter herinnering aan de geboorte van Willem Borski III. (Mededeling mevrouw N. de Jong Schouwenburg-Brandt, Aerdenhout, 1982.)

Hopman Egbert Ridder kocht in 1716 het goed Ten Busch en breidde dat een jaar later uit met het Alpersgoed, dat eveneens als Ten Busch, het latere Boschwijk, in Zalné lag. Weliswaar werden de goederen later verdeeld onder de gebroeders Berend Hendrik en Egbert Spaar, die respectievelijk Alpersgoed en Boschwijk kregen, maar zij bleven een gezamenlijk beheer voeren. In 1781 is er voor het eerst sprake van een echte buitenplaats wanneer bij de verdeling van de goederen uit de erfenis van Egbert Spaar aan Rhijnvis Feith 'Des overledens buitenplaats, genaamd Boswijk, met alles wat daar bij en aangelegen en door de overledene in de boerschap Salne bezeten is geweest' wordt toebedeeld. Deze omvorming van agrarisch complex tot buitenplaats moet geheel het werk van Ridder en de gebroeders Spaar geweest zijn.

De oudste kaart waarop de aanleg van Boschwijk staat afgebeeld is die van Hottinger uit 1778.⁵⁰² Hierop staat de geometrische aanleg, zoals die in die tijd moet hebben bestaan, in grote lijnen aangegeven. In hoeverre Hottinger de situatie op zijn kaarten correct weergeeft, is niet altijd duidelijk. Gezien de grootschaligheid van de tekening kunnen we wel aannemen, dat de afgebeelde situatie in hoofdlijnen overeenkomt met de werkelijkheid, maar in details zal afwijken.

De buitenplaats beslaat een langwerpig gebied, dat zich uitstrekt aan beide zijden van de openbare weg naar Zwollerkerspel. Dit terrein heeft gedeeltelijk een open en gedeeltelijk een gesloten, bosachtig karakter. Het deel waarin de kern van de buitenplaats ligt wordt begrensd en geleed door rechte lanen. Vanaf de weg voert een korte oprijlaan naar het huis; een kleine aanleg in geometrische stijl met kruispaden en in het midden een rotonde of ronde vijver is direct voor het huis gerealiseerd. Achter het huis zien we een grasveld of gazon. Aan de achterzijde wordt de geometrische tuin begrensd door een geschulpte vijver, waardoor een representatief karakter ontstaat. Het huis is getekend als een rechthoekig blokvormig gebouw; het heeft nog niet de latere T-vormige plattegrond. Wanneer het huis gebouwd is weten we niet, maar het is niet onmogelijk, dat dit omstreeks 1770 is gebeurd.⁵⁰³

In 1781 erfde Rhijnvis Feith dit 'huis of spijker en hof' van Dr. Egbert Spaar. Feith zou een belangrijk deel van zijn leven doorbrengen in Overijssel. Hoewel hij al in 1780 burgemeester werd van zijn geboorteplaats Zwolle zegt zijn biograaf: 'Hij woonde echter meestal op zijn geliefd buitengoed Boschwijk, waar hij zich met de letteroefeningen en inzonderheid met de dichtkunst bezighield'. Feith liet het eenvoudige achttiende-eeuwse huis vergroten. Zijn liefde voor het buitenleven, en dan in het bijzonder voor Boschwijk, zou bijna spreekwoordelijk worden. Hieraan heeft waarschijnlijk bijgedragen, dat hij in zijn jeugd zelden of nooit 'buiten' kwam. Want hoewel ook zijn voorgelacht in de landprovincies belangrijke functies bekleedde, hield men er geen zomerverblijf op na. Zelf schrijft Feith in 1809 aan Mr. Jeronimo de Vries, eerste stadsklerk ter Secretarie van Amsterdam en amateur-literator: 'Ja, ik merk het ook als een groot voorregt aan, dat ik den Zomer op het land kan doorbrengen. Intusschen was dit in mijn jeugd mijn voorregt ook niet en juist hierdoor is het mij naderhand te dierbaarder geworden. Hoe hartelijk wensch ik mijn vriend! dat dit

502 NA, Atlas Hottinger, Z, blad nr. 10. Kartering in periode 1773-1778.

503 Gelderman/Hagendoorn 1994, 125.

ook Uw lot nog eens worde!'.⁵⁰⁴ Het landleven had hij zeker goed leren kennen in en na zijn studentenjaren in Leiden. Daar verbleef hij o.a. regelmatig bij het echtpaar Van Winter-van Merken op hun buitenplaats Bijdorp aan de Rijn. Hij hield met hen contact, want er zijn van hem brieven bekend uit 1784 en 1786.⁵⁰⁵

De eerste fase van het landschapspark

In de eerste twee decennia waarin Feith Boswijk bezat, moet hij al veel aan de park- en tuinaanleg gedaan hebben, zonder dat wij precies weten, waaruit de veranderingen bestonden. Dat zij te maken hadden met een eerste aanleg in landschapsstijl, ligt voor de hand.

In die tijd beschikte hij ook al over een uitstekende tuinman, zoals blijkt uit een brief van Gravin von Wartensleben-geboren van Hogendorp, die op de buitenplaats Boxbergen bij Deventer woonde. Zij schrijft aan het begin van het seizoen, op 19 april 1799, waarschijnlijk aan Feith's dochter Ockje: '(...) en ik hoop dat hij zo nu en dan naar Boswyck zal kunnen gaan en al zijn zorgen in de stad achter zal kunnen laten. Tevens hoop ik, dat U het huis en de tuin in een betere toestand zult vinden dan ze hier zijn! (...) Maar Uw kundige tuinman zal U dit jaar zeker dubbel en dwars van nutte zijn, nu de groenten (?) zo laat zijn.'⁵⁰⁶

Dit is overigens een van de zeldzame momenten, dat we in deze periode iets over Boschwijk horen. Uit zijn brieven, die dikwijls vanuit Boschwijk geschreven zijn, blijkt namelijk bijna nooit iets concreets met betrekking tot de aanleg van de buitenplaats. De geneugten van het landleven worden echter wel breed uitgemeten. Op 8 augustus 1788 schrijft hij aan H.J. de Loë, dat hij deze roerige tijden met een onbevlekt geweten wil doorbrengen en iedere illusie om te werken aan 'eene Zedenverbetering' van zich heeft afgezet: 'Ik heb dus de partij gekozen om stil en afgezonderd, zo veel mij doenlijk is op het land te leven, zonder mij met iets hoegenaamd meer te bemoeien.'⁵⁰⁷ Dit blijft jarenlang de grondtoon van zijn levenshouding, want in 1801 verzucht hij nog: 'Alle lust gaat uit mij weg en had ik myn Boswyk niet, vertrooste mij daamenigmaal de stille, effene harmonische natuur niet van het rumoer en de disharmonie van menschen en gebeurtenissen, geloofde ik niet van harten dat, bij slot van rekening, oneindige Wysheid en Goedheid de waereld regeert; myn zwak gestel zou lang van droefgeestigheid bezwaken zijn.'⁵⁰⁸ Op het land voelt hij zich dicht bij God: 'Voor een gevoelig hart heeft het Land toch iets daar de stad arm by wordt! Ook verbeelde ik mij altyd op het veld een stukje nader aan den hemel te zijn!'. Hierbij is het wel van belang, dat het de eerste dagen, wanneer hij op Boschwijk voor het seizoen zijn intrek neemt, een beetje mooi weer is, want

504 Streng 1994, brief aan Jeronimo de Vries te Amsterdam, Zwolle, 1 juni 1809.

505 Idem, nr. 44, brief van R. Feith aan N.S. van Winter en L. van Merken, 20 nov. 1784; idem nr. 57, brief van R. Feith aan N.S. van Winter en L. van Merken, 20 okt. 1786.

506 HCO, Archief Feith, doos 5, brief d.d. 19 april 1799. Vertaald. De oorspronkelijk Franse tekst van deze frase luidt: '[j]'Espere quil pourra aller un peu a Boswyck laissant tous ses soucis en Ville. Je souhaite aussi que vous y troevrez la maison et jardin dans un meilleur Etat qui'ils ce sont ici ! car a present ils ont bien l[']air de woest...(arabien ?) mais votre habile jardinier vous viendra doublement a point cette année ou les (legumes/ligames ?) sont si tardives'.

507 UB Amsterdam, sign. Dd 122a.

508 Vindplaats origineel onbekend, afgedrukt in J.A. Alberdingk Thijm 1864, 332-334.

anders krijgt de natuur iets van het ‘onheimelijke’, het onherbergzame, dat ook soms in zijn werk opduikt: ‘Hoe veel ik van ‘t buiten leven ook houde is het mij toch altyd recht onaangenaam, wanneer ik de eerste dagen, dat ik er kom, slegt weêr en vooral koude er aantref. Komt dit naderhand, dan troost ik mij er mede, maar in ‘t begin heb ik gaarn Voorjaarsweêr.’⁵⁰⁹

Het meest belangrijke resultaat van die eerste twee decennia zal dus alleen van praktische aard zijn: geen plannen, ontwerpen of nauwkeurige terreinbeschrijvingen zijn bewaard gebleven. Literair heeft Feith ons echter wel een uitvoerige beschrijving van de buitenplaats nagelaten en wel in de vorm van een gedicht waartoe deze eerste fase hem heeft geïnspireerd: zijn ode ‘Aan Boschwijk’ uit ca. 1799. We kunnen de ode beschouwen als een laat ‘hofdicht’; het hofdicht was een genre in de Nederlandse dichtkunst, dat vooral in zwang was in de zeventiende en achttiende eeuw. Een hofdicht werd geschreven door of opgedragen aan de bezitter van een ‘hof’, een buitenplaats op het platteland. Het gedicht bevatte een geïdealiseerde beschrijving van het buitenleven, waarin de nadruk viel op de natuur als schepping van God. Het bekendste hofdicht is *Hofwijk* van Constantijn Huygens (1653). Het hofdicht bleef daarna 150 jaar lang een populair genre, totdat het na 1800 langzamerhand in onbruik raakte.

Feith's ode ‘Aan Boschwijk’

Natuurbeschrijvingen nemen in het werk van Feith een belangrijke plaats in. We krijgen daarvan een nog beter beeld, wanneer wij een aantal daarvan leggen naast de belangrijkste literaire bron over Boschwijk uit die tijd, de door Feith zelf geschreven ode ‘Aan Boschwijk’ (ca. 1799). Terwijl veel elementen in zijn letterkundig werk tegenwoordig als gekunsteld en sentimenteel beschouwd worden – een indruk, die soms ook geldt voor die eerste fase van de landschapstijl – blijkt uit deze vergelijking juist, hoe levensecht deze ‘rangschikking van de natuur’ voor Feith en zijn tijdgenoten was. En dat dit natuurgevoel, verweven met de andere romantische aspecten van zijn werk, nog lange tijd ‘en vogue’ bleven, mag blijken uit het feit, dat Boschwijk na zijn dood in 1824 lange tijd een waar bedevaartsoord was.

In *Julia* (1783), een ‘wellustig, droefgeestig’ verhaal, waarin de geliefde van Eduard voortijdig sterft en we Feith leren kennen als een van de eerste Nederlandse schrijvers, die een diepe emotie durven te verwoorden, vindt de eerste ontmoeting plaats op een zomerse avond, in zijn ‘begunstigde wandelplaats’. ‘Deze was een uitgebreid dennenbosch, waar een eeuwig duister in heerschte, omgeven door al het ontzaglijke der afgezonderdste eenzaamheid. Ontelbaare beekjes van levendig water slingerden overal langs de kunstelooze paden heen. Door een zacht windtje voortgestuwd, rolden ze hunne golfjes langs bloemrijke oevers, die de welriekendste kruiden voortbragten. Tallooze Lelien van daalen, die de natuur hier alom ontluiken deed, vermengden er haare lieflijke uitwaasemingen mede. In het diepste van ‘t woud was eene grote kom, wier midden de eenigste verlichte plek van dit geheele bosch was. Voor lang had hier mijne hand eene gemaklijke rustplaats van zooden gemaakt, en het was altijd daar, dat ik mij aan mijn liefste bespiegelingen overgaf. (...) Dan be-

5.34 *Julia*. Uit: Feith, *Julia* (1783).

509 Brief van R.J. Feith aan A.J. van der Pot–van Vollenhoven, 12 april 1806, HCO, Archief POM, sign. 24-1.

peinsde -gevoelde ik de grootheid van den Mensch- ik zag ze, ik smaakte ze in mijne eigen onsterfelijkheid. Hier vierde ik de nagedachtenis mijner overleden Vrienden - verkwikkelijke traanen ontsprongen aan mijne ogen - verloren in eene wellustige droefgeestigheid overviel mij de nacht - de maan verlichtte bij vakken het bosch, en mijne verbeelding vertoonde mij hunne schimmen om mij heen zwevende - ik sprak met hun - mijn hart ontlastte zich van alle zijne geheimen in hunnen schoot.(...) Mijne gemoed verwijdde zich - enkel gevoel - zuiver, heilig gevoel, wierp ik mij op de stillen grond neder - De bank van zooden ondersteunde mijn betraande handen - Het bosch werd mij tot een' Tempel - in ieder stofje zag ik mijnen verheven Weldoener;- alles werd God!⁵¹⁰ Het laatste hoofdstukje van Julia is geheel gewijd aan de Maan, de 'heilige, kuische Vriendin van mijn hart, Bezielster van mijnen edelsten wellust.'⁵¹¹ Meer dan de Zon was het juist de Maan die aanleiding gaf tot talrijke gevoelvolle overpeinzingen en die hij als 'Vriendin der treurigen'⁵¹², medelijdend en aandoenlijk in het slot van Julia uitvoerig bezingt. In het hele natuurbeeld, waarvan de landschapsstijl een afspiegeling wilde zijn, zou de Maan een belangrijke rol spelen en het is dan ook geen toeval, dat van Spaen van Biljoen, die evenals Feith een van de vroegste parken in landschapsstijl aanlegde, zichzelf onder de zinspreuk 'Et in Arcadia Ego' in het Maanlicht laat afbeelden op een bankje aan de grote vijver van Biljoen.

Ook in Ferdinand en Constantia (1785) komen verschillende natuurbeschrijvingen voor, die het stemmingsgehalte van zijn werk, tot en met de doodsymboliek toe, sterk bepalen: 'Gisteren morgen had ik eene wandeling met de

5.35 Louis Rhijnvis Feith,
Zicht op Boschwijk, ca. 1820.

510 Feith 1783, 7-9.

511 Feith 1783, 126.

512 Feith 1783, 135.

Lente van Kleist in mijne handen door het donkerste van het Dennenwoud gedaan. Mijn hart was door het lezen van dien natuurlijken en gevoeligen Dichter, zo wel als door het staatelijke en afgezonderde der plaats, geheel vertederd geworden. Ik besproeide de gladden grond met mijne traanen. De herinnering hoe ik menigwerf met Constantia in de dagen mijner blijdschap, aan den oever van een slingerend beekje of op eene rustplaats van geurende zooden gezeten, juist dien zelfden Dichter gelezen had, overviel mij met duleloos geweld. Nu maakten zijne schilderachtige beschrijvingen mij akelig. De schoonste landstreeken, daar hij mijne verbeelding in rond voerde, schenen mij zovele valleien van doodsbeenderen te zijn. Constantia bezielde ze niet, en zonder haar was de natuur zelve mij eene levenlooze woestenij.⁵¹³

Wanneer wij Feith's geladen natuurbeschrijvingen leggen naast de praktische toepassing van dit natuurbeeld in de tuin- en parkaanleg uit die tijd, krijgen we een inzicht in de ideeën- en gevoelswereld, die aan de revolutie in de tuinkunst in de tweede helft van de achttiende eeuw ten grondslag ligt. Emotie tegenover de logische gedachte en de exacte berekening volgens de 'kunsteloze'(!) geometrie, persoonlijke ervaring van Gods schepping tegenover de uitdrukking van universele, dikwijls klassieke architectuurprincipes die de schoonheid bepalen. Wat dat betreft is Boschwijk een van de weinige buitenplaatsen uit de tijd van de vroege landschapstijl, waarbij een dergelijke vergelijking mogelijk is. Dit geeft de buitenplaats een bijzondere dimensie.

5.36 Detail uit Kadastraal Minuutplan met Boschwijk bij Zwolle. KMP van Zwollerkerpel, sectie G (4e blad) nr. 679 door J. Kommers Pz., 1822.

513 Feith 1785, 17-18.

Wanneer Van der Aa in 1844 Boschwijk beschrijft, zegt hij onder andere dat de buitenplaats 'is beroemd geworden door de verzen van den uitmuntenden dichter Mr. Rhijnvis Feith, die een groot gedeelte zijns levens op dit buitengoed doorbragt, hetwelk door fraaije wandelingen, meest van 's dichters eigen aanleg, door uitgestrekte bosschen en voortreffelijke weilanden, een der voornaamste buitengoederen van Overijssel is.' In zijn ode 'Aan Boschwijk' geeft ook Feith zelf duidelijk aan, dat hij de schepper van de buitenplaats is geweest, wanneer hij zegt:

*En zoo, na lange, lange jaren,
Een vreemde voet u rond mogt waren,
En u als eigendom betreen,
Als ligt uw naam zal zijn geweken,
Uw grond een nieuw geboomt' zal kweken,
En ligt mijn schepping zelf verdween;*

*Dan moge in uwe zaalge dreven
Te met nog mijn gedachtenis leven;
Dan spreek' bij zoete lentevreugd
't Gevoelig hart nog eens: voor jaren
Sloeg hier een Dichter eens de snaren
Voor God, voor Vaderland en Deugd!⁵¹⁴*

De Ode bestaat uit 34 verzen of strofen van zes regels en is aan een aantal aspecten van de buitenplaats gewijd, die in verschillende betekenislagen tot uiting komen.⁵¹⁵ De algemene opbouw van de Ode, waarin we als het ware een tocht van het aardse, het fysische, naar het metafysische doormaken, is als volgt. In de eerste zes verzen beschrijft Feith Boschwijk als 'troost en wellust' van zijn leven en als 'wijkplaats in de smart'. Van strofe zeven tot en met strofe vijftien laat de dichter de verschillende perioden van het etmaal met hun specifieke kwaliteiten de revue passeren: hoe zich in 't lieflijk uchtendrood' de vrede van de Schepping aan de dichter mededeelt en zijn ziel dan op de drempel, 'Natuur! van uw' verheven' Tempel, En knielt dáár voor uw' Schepper neer!'. Daarna beschrijft hij de 'heete middagstralen', die hem tot 'een' kleiner kring bepalen,' en hem tot 'een koele rustplaats trekt,' waarna hij het parkje als een 'Eden' beschrijft, bevolkt door zijn duifjes en 'de goudvisch' en met zijn 'vreemde plantgewassen', tot tenslotte 't maanlicht op de weide zijn' zachten toverglans verspreidde.' Al deze momenten van de dag leiden tot bespiegelingen, waarin God hem in de natuur naderbij komt, om in de volgende verzen te concluderen:

*'Wat is dit kort, dit nietig leven?
Een Droom, uit vreugd en smart geweven,
Een spel van schimmen aan den wand!'*

Vervolgens keert de dichter weer terug naar Boschwijk als plaats waar hij zijn 'zoetsten droom' heeft gedroomd, waar hij in de kring van zijn edele vrienden

*'zoo vaak een lied mogt zingen
Aan d'avond van een' zoeten dag!'*

514 Feith 1824, 129.

515 Feith 1824, 121-130.

Waarna een meer concrete beschrijving volgt van verschillende elementen op Boschwijk. De laatste strofen (26-34) zijn gewijd aan gedachten over het leven na de dood, aan de dierbaren, die daarin zijn voorgegaan, terwijl hun gesprekken nog 'zielverheffend in het rond' zweven en over het eigen doodsverlangen van de dichter. Wanneer dan na lange jaren een vreemde Boschwijk bezoekt en de dichter, de schepper van dit paradijs gedenkt moge hij dan, zo besluit Feith, hiervoor beloond worden,

*'O Loon den Eedle dit herdenken!
Zoo moge uw rust hem ziele rust schenken;
Zoo smaak' hij op uw' kalmen grond
Al 't zoet, dat ooit natuur kan geven,
Al 't heil, dat ik, door heel mijn leven,
In uwe milde schaduw vond!'*

Tot zover de Ode als drager van Feith's filosofische gedachten over leven, dood en vergankelijkheid. Maar we kunnen dit gedicht ook nog anders lezen en er een meer concrete betekenislaag met betrekking tot het aardse, reële Boschwijk aan verbinden, waardoor als het ware een tweeluik ontstaat.

In de Ode vinden we verschillende verwijzingen naar de inrichting en opbouw van de buitenplaats, die 'troost en wellust' van zijn leven en 'verheven Tempel van de natuur'. Allereerst vermeldt hij de 'stille, kalme, dierbre dreven'. Voorts noemt hij allerlei onderdelen van de buitenplaats: een 'zachtbewogen vliet', een zodenbank, de velden, een 'dwalend beekje' terwijl het oog waart langs 'berg en dalen' Wat de beplanting betreft lezen we over de Dennen, de jonge bomen of telgen, 'bloem en heester' en "t breede lindenloof". Met betrekking tot de bloemen en planten spreekt hij over het alom strooien van de 'rozenblaân', een 'bloesemknop', 'zoo rijk en schoon 't gebloemte', 'vreemde plantgewassen'. Onder die laatste benaming moeten we ongetwijfeld de 'Engelsche, bloemdragende gewassen' rekenen, die juist in deze tijd zo in zwang komen en aan de buitenplaatsen een zeer afwisselend, gevarieerd karakter geven. Ook de Fauna komt aan bod: Boschwijk was onder andere bevolkt met 'mijn duifjes', een 'tortel', een hond en natuurlijk 'de goudvisch'. In de verzen 22 tot en met 25 vinden we dan Boschwijk zelf beschreven, wanneer de dichter in gedachten nog eens met zijn edele vrienden door de buitenplaats wandelt:

*'Hetzij we al wandlend ons vermaakten,
Of naar een koele rustplaats haakten,
En één gevoel, één wensch, één nood,
Ons tot het eigen plekje leidden,
Waar, eenzaam, van 't heelal gescheiden,
Natuur ons met haar rust omsloot;*

*Waar den en esch de scheemring boeijen,
De kamperfoelie, mild in 't groeien,
In 't rond om 't steil geboomte bloeit,
En 't beurtlings licht en donker water
Eens heldren vliets, met stil geklater,
Langs eik- en beuken-wortel vloeit;*

*Waar, in het spichtig gras verscholen,
 De liefelijke nachtiolen
 Een koele zodenbank omkleên,
 En duizend leliën van dalen,
 Bij 't heerlijk lied der nachtegale,
 Haar geuren mengen ondereen;
 Of daar een hutje, meer verbeven,
 Van dicht kastanjeloof omgeven,
 U vrolijk in zijn' kleiwand sluit,
 En 't oog door niets zich liet bepalen,
 Totdat het, afgemat van dwalen,
 Op 't Veluwsch hooggebergte stuit.'*

Een aantal elementen dat wij eerder bij Feith's meer algemene natuurbeschrijvingen tegenkwamen, vinden wij hier genoemd: het donkere, eenzame dennenbos; de ronde kom, hier door een 'goudvisch' bevolkt; het slingerende beekje of de zachtbewogen, heldere vliet, met stil geklater; de bloemrijke oevers met stinseflora als Lelietjes van Dalen, Nachtiolen en bloemdragende struiken (het 'Engels plantsoen'); verder de koele zodenbank, 'die de godsdienst en liefde gesticht hebben' en dit alles ook op Boschwijk beschenen door de Maan. In couplet 25 noemt Rhijnvis Feith tenslotte ook zijn kleine hermitage, het op een heuveltje gelegen hutje, opgetrokken uit klei en omgeven door kastanjeloof, met uitzicht op de heuvels van de Veluwe.

Met de Ode 'Aan Boschwijk' van Rhijnvis Feith bezitten we een bijzondere literaire bron die op unieke wijze een verbinding legt tussen 'Dichtung und Wahrheit'. Hij geeft, in samenhang met zijn andere werk, een inzicht in het sterk emotionele en in vele opzichten revolutionaire ideeëngoed achter een geheel nieuwe visie op de natuur, die zijn concrete vertaling vond in de tuinen parkarchitectuur. Van hieruit is het maar één stap naar instandhouding en zorgvuldig beheer van deze specifieke buitenplaats als bakermat van een literair oeuvre, dat van groot belang is geweest voor de appreciatie en verspreiding van de landschapsstijl en de liefde voor de natuur, zoals wij die nu kennen.

De tweede fase, 1801-1824

Over de periode Rhijnvis Feith ná 1800 is iets meer bekend. Zo moet Boschwijk in 1809 ernstige schade hebben geleden door een overstroming. Na een dijkdoorbraak schreef Feith al op 6 mei 1809, dat de hele buurt overstroomd was, 'zoo dat zelfs het water over de vier voeten in mijn huis stond, en ik nu druk bezig ben, met alles te repareren, zoo ver zich dit doen laat, waartoe ik zeker met geen duizend daalders toekom.'⁵¹⁶

Er zijn aanwijzingen voor de veronderstelling, dat de (vroege) landschapsstijl voor Feith later in zijn leven niet meer zou voldoen als weerspiegeling van de zuivere natuur. Op een bepaald moment, in 1823, niet lang voor zijn dood een jaar later, geeft hij openlijk de voorkeur aan het (ogenschijnlijk) door mensenhand onberoerde landschap buiten het park, zoals de uitgestrekte bossen en landouwen van Overijssel waarin de wandelaar urenlang kon rondzwerven. In

⁵¹⁶ Streng 1994, brief Feith aan J. de Vries, 6 mei 1809.

Het ideaal in de Kunst schrijft hij: 'Het gevolg was, dat men om oorspronkelijkheid te vinden, alles verlaten moest wat naar den eeuwig zelfden regel vervaardigd was, om bij den nacht van een Corregio, in de werken van een Ossian en Shakespear, alle Kunstenaars die hun eigen weg gegaan, en de Ouden niet gekend hebben, zich met een vrije ziel verlustigen. God! hoe vaak was het mij daar, als de Wandelaar, die uit een gekunstelde Engelsche partij, eensklaps in een uitgebreid natuurlijk Bosch treedt, en als 't ware voor 't eerst weer eenen ruimen adem haalt. In de eerste bewonderde hij koel de Kunst - in het laatste dacht hij aan geen Kunst, maar hij gevoelde de tegenwoordigheid Gods en aanbad.'⁵¹⁷

Toch veranderde dat zijn liefde voor Boschwijk en zijn belangstelling voor de tuinarchitectuur niet, want nog in 1821 had hij aan zijn zoon geschreven: 'Blum heeft een allerliefst plekje op Boschwijk aangelegd, dat gy in 't najaar zien zult. Mijn Dennenboschje was dood gegaan en dat heeft hij weer in order gemaakt. Nu zie ik de dennen wel nooit weer half groot, maar hij heeft zoveel engelsch plantsoen en bloemdragende bomen erin gebracht, dat ik er nog iets van zien en genieten kan...'⁵¹⁸

Voor ons is van belang, dat Georg Anton Blum of Blom, zoals hij ook wel genoemd werd, in die tijd met name in Overijssel, maar ook in Groningen (Fraylemaborg) verscheidene parken in landschapsstijl moet hebben aangelegd.⁵¹⁹ Van deze tot voor kort nog onbekende tuinarchitect zijn nauwelijks ontwerpen bewaard gebleven. Bestudering van de plannen die hij maakte van de Fraylemaborg, De Gunne, Den Aalshorst⁵²⁰ en Almelo kan dan ook belangrijk zijn voor het toetsen van de ideeën, die hij op Boschwijk zal hebben uitgevoerd.

Uit deze periode dateert de belangrijkste contemporaine bron, die de aanleg van Boschwijk in Feith's tijd weergeeft, n.l. het Kadastrale Minuutplan uit 1822.⁵²¹ In tegenstelling tot de meeste andere vroegste Kadastrale Plannen geeft deze kaart niet alleen de oppervlakte van de percelen, maar ook de essentie van de infrastructuur, waardoor wij bij het ontbreken van een oorspronkelijk ontwerp van Feith zelf of van de architect die voor hem gewerkt heeft, over een uniek document beschikken, dat zeer waardevolle informatie verschaft. Hierdoor wordt de tijdspanne van ruim twee eeuwen tussen de aanleg en onze tijd overbrugd. Anders gezegd, deze plattegrond geeft zowel in hoofdlijnen als in een aantal details de opzet van de buitenplaats weer, zoals die nu nog bestaat. Binnen het rechthoekige terrein, dat we kennen van de kaarten uit ca. 1780 blijkt de buitenplaats als volgt opgebouwd. Van de weg loopt een rechte oprijlaan naar het huis. Bij het huis eindigt deze op de kaart in een tweetal rondlopende paden, waarvan de achterste gedeeltelijk een vijver omsluit. Tegenwoordig heeft dit voorplein een ovale vorm.

517 R. Feith, *Het Ideaal in de Kunst*, manuscript, ca. 1823, ingeleid en van aantekeningen voorzien door P.J. Buijnsters 1979, 112 en idem, noot 1.

518 Stedelijk Museum Zwolle, sign. 24-I, Brief van R. Feith aan E.E.C. Feith, 7 april 1821.

519 Zie o.a. Gevers 1991, 3-7, Gevers 1993, 12 en Streng 1999, 175-176.

520 Vriendelijke mededeling drs. R.H.M. van Immerseel (2012).

521 HCO. Kadastraal Minuutplan, ca. 1832, Zwollerkerspel, sectie G, blad 4. In de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel staat als gerechtigde Everhard Christoffel Feith.

De oprijlaan snijdt de buitenplaats als het ware in twee delen. In het westelijk deel overheerst het utilitaire karakter. Bij het huis ligt de moestuin, waarvan nog een deel van de ommuring bestaat. Hier vindt men ook de nu als schuur in gebruik zijnde boerderij; ten zuiden hiervan staat het voormalige koetshuis annex koetsierswoning, die blijkens een steen met opschrift 'O.F. 1839' in dat jaar gebouwd moet zijn door Feith's zoon, Oncko Feith. De wandelaar die het huis vanaf de openbare weg nadert hoeft echter op geen enkele manier gestoord te worden door dit nutsgedeelte: op geraffineerde wijze is links van de oprijlaan, in het noordwestelijke deel van het terrein, een strook park in landschapsstijl aangelegd met enkele slingerpaden, die de suggestie wekken, dat zich daar een heel park bevindt.

Het echte wandelpark ligt echter aan de oostzijde van de oprijlaan. Daar werd door Rhijnvis Feith op een betrekkelijk klein terrein, aan noord en oostzijde omsloten door de lanen uit de periode van de geometrische stijl en aan de zuidzijde door de openbare weg, het parkje in landschapsstijl gecreëerd dat in zijn beslotenheid alle elementen herbergt die deze nieuwe wijze van aanleg zo aantrekkelijk maakte voor de tijdgenoot. Een wandelpad voert vanaf het huis naar een grillige waterpartij met verschillende kronkelende armen, als waren het beeklopen, die door hun ligging en de afwisselende beplanting erlangs de indruk van oneindigheid wekken. Met de grond die vrijkwam bij het uitgraven van de vijver werd zorgvuldig een kleinschalig heuvel landschap gemoduleerd, dat de wandelaar sterkte in zijn vermoeden in een waar Arcadië te zijn beland, een directe afspiegeling van het paradijs. Deze accidentatie lijkt geheel bewaard te zijn gebleven. Ook stond er op een verhoging in het landschap een koepeltje, dat een prachtig uitzicht bood over de door de wateringen doorsneden landerijen, terwijl op de achtergrond het geboomte van de buitenplaatsen Ittersum en Zandhove was te zien.

Het was Feith's zoon Louis Rheinvis Feith, die een deel van deze aanleg weergaf op een schilderij uit ca. 1830 met een gezicht op het huis van over de vijver vanuit de parkaanleg in het zuidoostelijk deel van de buitenplaats.⁵²² Dit parkgedeelte had een sterk besloten karakter en lag rond de grillige waterpartij. Op de afbeelding is duidelijk de gevarieerdheid van de beplanting te zien: loofbomen, eiken en beuken, afgewisseld met naalddhout en op de voorgrond een treurvariant van een loofboom. Van het voorterrein voerde een boogvormige kettingbrug naar het wandelparkje. Toen Rhijnvis Feith op 8 februari 1824 overleed, zal de aanleg al enige tijd de opzet gehad hebben, die afgebeeld staat op het kadastraal minuutplan van 1822.

Ook het terrein aan de zuidkant van de weg was in landschapsstijl ingericht. Hier bevond zich een eilandje, waar Feith zijn meest geliefde huisdieren begroef.

De dichter en zijn buitenplaats: reflectie en inspiratie

Rhijnvis Feith en Boschwijk: zij vormen een natuurlijke, historische twee-eenheid, die de eeuwen getrotseerd heeft en die de dichter als buitenplaatsbezitter en parkontwerper in een illuster, vooruitstrevend gezelschap plaatste. Terwijl in Engeland de landschapsstijl al enkele decennia bloeide en diverse fasen van

⁵²² Particuliere collectie.

ontwikkeling had doorgemaakt, deed die nieuwe, revolutionaire visie op natuur en parkaanleg in Feith's jonge jaren nog maar heel schoorvoetend zijn intrede op het Continent. Frankrijk en Duitsland gingen daarbij voorop. Jean-Jacques Rousseau, Abbé de Lille, Gellert, Klopstock en Goethe: behalve klassieke schrijvers als Plinius en Horatius waren het juist deze eigentijdse schrijvers, in wier werk de Natuur als toevluchtsoord uit de 'beschaafde', maar ook verderfelijke stad werd afgeschilderd, door wie Rhijnvis Feith zich liet inspireren. Daarmee past hij goed in het gezelschap van J.F.W. van Spaen, die van Biljoen en Beekhuizen een waar 'literair Arcadië' maakte met talrijke opschriften bij bijzondere plekjes in zijn park. Ook de Rotterdamse regent Groeninx van Zoelen schiep zich in die tijd op Het Huys ten Donck een geheel eigen wereld met vele poëtische en literaire associaties, waar de Maas fungeerde als de rivier de Lethe. Men hoefde de rivier vanuit Rotterdam slechts over te steken om alle gewoel en intriges van de oude Handelsstad te vergeten en zich aan het Hogere, het Spirituele te wijden. Het Gastenboek van deze buitenplaats legt er met zijn talloze bevlogen inscripties getuigenis van af: hier was men met familie en vrienden samen en kreeg het leven een diepere dimensie. Een wandeling door het geheimzinnige park, langs een klassieke ruïne met de beelden van Fabritius en Papyrius -de 'bouwer' en de 'schrijver'- en een piramide als familiegraf versterkte die ervaring.

Op dezelfde wijze maakte Feith al op jonge leeftijd van Boschwijk zijn 'hermitage' om de onaangename ervaringen uit de stad te vergeten; hij las er Kleist en Klopstock en soms, op een herfstige middag, eenzaam in het bos, moest ook hij huiveren bij de gedachten aan hen, die hem in de dood waren voorgegaan.

Buitenplaatsen en hun parken in vroege landschapstijl: de interactie tussen eigenaren en ontwerpers

In de loop van dit hoofdstuk is al aangegeven hoe de diverse parken van de buitenplaatsen qua karakter van elkaar konden verschillen en op welke aspecten de nadruk lag. Het zelfde geldt ook voor Biljoen en Beekhuizen en de tuinen van stadhouder prins Willem V. Zij kwamen dikwijls tot stand over een langere periode en werden continu aangepast. Duidelijk is geworden, dat er geen sprake was van één interpretatie van wat men beschouwde als de 'Engelse' landschapstijl, maar dat men dit begrip op een heel eigen wijze kon invullen. Zaken als slingerpaden, slingervijvers, het scheppen van 'hoogtens' en 'laagtens' en de talrijke 'fabriekjes' waren bouwstenen voor zeer persoonlijke landschappen, met betekenisvolle taferelen verwijzend naar de belangstelling en idealen van de eigenaar. Daarbij speelde het stemmingsgehalte ook een grote rol: een scène of tafereel kon tot vrolijkheid stemmen, maar ook sombere, huiveringwekkende gedachten oproepen. Hoewel men dikwijls gebruik maakte van voorbeeldboeken en architecten waren het toch vooral creaties waarbij de smaak en visie van de eigenaren doorslaggevend waren. Soms vindt men zelfs geen spoor van externe ontwerpers. Die particuliere opdrachtgevers waren over het algemeen be-reisde, ontwikkelde lieden van goede smaak, gevormd door literatuur en schone kunsten en openstaand voor de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van architectuur en tuinkunst. Daarbij was ook hun belangstelling voor de introductie van bomen en heesters heel belangrijk: in deze vroege periode vormen

zij zelfs een cruciaal onderdeel van het begrip ‘Engels werk’ of ‘Engelse partij’. Men vond de eerste aanhangers van de nieuwe stijl zowel onder de oude adel als onder de stadse regenten en het lijkt erop dat er aan die specifieke belangstelling geen politieke voorkeur ten grondslag lag. In hoofdstuk zeven zullen we daar dieper op ingaan. De meerderheid van de bestudeerde objecten ligt in het westen van het land, maar het was geen exclusieve Hollandse ontwikkeling. Op de grote landgoederen in het oosten des lands was men soms ook al bezig met het veranderen van de traditionele geometrische aanleg naar de nieuwe stijl, zoals op Biljoen en Twickel.

Het valt op, dat zo’n eerste aanleg dikwijls op een afgelegen deel van het terrein werd gerealiseerd: het was een mooie aanleiding om een stevige wandeling te maken waarbij men als beloning voor de inspanningen in een andere wereld werd binnengeleid en van de ene verrassing in de andere viel. De oude geometrische onderdelen zoals rechte lanen werden pas geleidelijk in de aanleg betrokken en bleven soms tot in onze tijd bestaan, ongetwijfeld ook uit praktische overwegingen. Geometrische vijvers werden vergraven, niet zelden op een wijze, waarbij men de oorspronkelijke vorm nog kon herkennen.

De ‘founding fathers’ van de landschapsstijl, zoals we Van Spaen, Groeninx van Zoelen en Feith met enige relativering wel kunnen noemen, schiepen allen hun tuinen en parken op een heel eigen, persoonlijke wijze. Dat gold evenzeer voor een aantal landgenoten zoals de Boreels op Beeckestijn en Elswout, met hun architect Michael, de graaf van Wassenaer-Obdam op Zuydwijk en Twickel en niet te vergeten prins Willem V met zijn architect Schonck op Het Loo. Er waren genoeg overeenkomsten tussen al die vroege creaties maar zij vielen dikwijls heel verschillend uit.

Uit de talrijke literaire en illustratieve bronnen waaraan men zijn ideeën ontleende blijkt niet dat de invloed vanuit Engeland rechtstreeks en dominant was: er kwam zeker inspiratie vanuit dit land maar in Nederland werd men toch vooral gevormd door Franse en Duitse schrijvers en voorbeeldboeken en voor de eerste ervaring van een ‘Engels’ park in de praktijk bezocht men de Duitse baden en kastelen, Spa en de tuinen en parken in en rond Parijs.

De negentiende eeuw zou al die ideeën en experimenten veel meer ‘canoniseren’ zodat we dan pas van een rijpe landschapsstijl spreken. Maar de speels-serieuze, idealistische en literair bevrogen eigenaren vinden we vooral terug in de hier beschreven persoonlijkheden uit de achttiende eeuw.

Kleine tuinen en Engelse Hoven ‘Voornamelijk van dezulke, die met weinig kosten te maken zijn’

Gijsbert van Laar en Matthias Soiron, twee ontwerpers van kleinere tuinen en parken rond 1800

*(...) ook Neêrland moest de vlaag dier dwaasheid tol betalen:
Een zelfde tuimelgeest had alles overheersd.
'k Zag perk, en hof, en bosch, in wildernis verkeerd.
'k Zag bergen, duimen hoog, met kloven opgereten,
Afgronden, die het oog met spannen af kon meten,
En beuven, die een mol in eenen halven nacht
Weêrom wierp, als iets grootsch, met kosten voortgebracht,
'k Zag alles overdekt met struiken en struweelen,
Of overzeesch gewas dat nergens voort kon teelen.
Geen voet- geen wandelweg, die waar ik benen toog,
Niet in de eenvormige S, nu rechts- dan linksom boog;
Geen pad, of 't was doorsneên met kronkelige sloten (...)*

Zonder enige waardering, ja, vooral spottend en ridiculiserend, uitte Bilderdijk zich in 1803 onbarmhartig over de trend om ook op bescheiden terreinen tuinen en parken in landschapsstijl aan te leggen of te veranderen.⁵²³ Zuur stelde hij, slechts een jaar na het verschijnen van de eerste cahiers van Gijsbert van Laars *Magazijn van tuin-sieraaden*, de nieuwe mode van tuin- en parkaanleg aan de kaak. Hij deed dit in zijn vertaling van De Lille's *L'Homme des Champs*: hij had daarbij vooral de talloze miniatuuraanlegjes op het oog, die in korte tijd in heel Nederland, op grote en kleine buitenplaatsen en in meer of minder ruime stadstuinen, letterlijk en figuurlijk uit de grond gestampt werden. In feite vroeg hij hiermee aandacht voor de popularisering van het fenomeen van de 'Engelse' landschapsstijl, die als 'gesunkenes Kulturgut' in brede lagen van de bevolking ingang vond.

In de laatste twee decennia van de achttiende eeuw moet de vraag naar ontwerpen van 'Engelsche partyen' voor kleinere tuinen en parken sterk zijn toegenomen. In de couranten verschenen advertenties van onbekende architecten en hoveniers, die hun diensten aanboden. Ook vinden wij bij de beschrijvingen van buitenplaatsen die te huur of ter veiling werden aangekondigd dikwijls als bijzondere kwaliteit een dergelijke nieuwe aanleg vermeld, zonder dat we de

523 Bilderdijk 1803, 53.

schepper ervan kennen. Meestal zal het om onbekende ontwerpers zijn gegaan. Ongetwijfeld hebben deze architecten in de loop van de tijd vele tuinen en kleinere parken aangelegd, maar helaas is over het algemeen niet bekend waar en voor wie zij werkten. Bij het onderzoek naar architecten, die in de tweede helft van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw in de Nederlanden buitenplaatsen in de vroege landschapsstijl aanlegden of veranderden is de meeste aandacht uitgegaan naar bekende architecten zoals Johan Georg Michaël, Johan David Zocher senior en junior en in mindere mate, Hendrik van Lunteren. Maar het is duidelijk, dat er ook vele andere architecten en ontwerpers actief zijn geweest bij aanleg of veranderingen in landschapsstijl. Dikwijls combineerden zij hun arbeid met andere werkzaamheden en waren zij sterk lokaal georiënteerd. Sommigen waren vooral bouwmeester of architect, zoals Philip Willem Schonck en Jacob Otten Husly. Schonck, die in ieder geval vanaf 1771 ook als tuinarchitect actief was, kwam reeds ter sprake in relatie tot zijn werk voor Prins Willem V, terwijl Husly als tuinarchitect bekend is dankzij zijn werk aan Windesheim in 1789.

Een man als Carl Raaff, die aan de wieg stond van de veranderingen op Het Huys ten Donck (vanaf ca. 1764), moet een veelzijdig beroep gehad hebben: behalve tuinontwerpen leverde hij ook 'zijden moufjes'. Dit geeft de indruk, dat hij ook handelde in 'galanteriën' en wellicht als een soort 'decorateur' beschouwd moet worden.⁵²⁴ Vaker kwam het voor, dat men in de eerste plaats kweker was, zoals Jacobus Gans, die al betrekkelijk vroeg, in 1777, adverteerde als 'Bloemist en kweker van in- en uitlandse boomen en gewassen te Hillegom' met 'Hondert soorten van in- en uitlandse boomen, heesters en gewassen, welken allen de winter kouden, kunnen doorstaan, zeer bekwaam tot het maaken van plantagien, laanen, Engelsche bosschen en bloem-parterres;'.⁵²⁵ Dat Gans ook inderdaad als tuinarchitect werkzaam was blijkt uit de laatste zin van zijn advertentie, waarin hij opmerkt: 'Dezelve offereert ook teekeningen voor den aanleg te bezorgen, en 't plantsoen te planten, guarandeerende hetzelfde een jaar tot 20 per Cent.'⁵²⁶

De advertentie van Willem Arentz uit 1793 roept weer een andere professionele invalshoek op. Arentz, een leerling van J.G. Michaël, adverteerde als 'geadmitteerd Landmeeter', met 'het aanleggen van Engelsche tuinen en plaatsen'. Arentz leerde het vak 'eerst onder de heer Michel en nu by de twee jaaren in Engeland'. Kennelijk was hij nog jong, want hij bood zijn diensten aan 'het zy in of buiten de Provincie van Holland, voor een gering loon, om eerst be- wyzen van zyn zaak te geven en recommandatie te bekomen, tot het aanleggen van Lusthoven of Tuinen'.⁵²⁷ Arentz was voor zover wij weten de enige in de achttiende eeuw actieve, Nederlandse tuinarchitect, van wie bekend is, dat hij langere tijd in Engeland verbleef om het vak te leren. Het is daarom des te betreurenswaardiger, dat van hem geen enkel werk bekend is.

524 HATD nr. 63.

525 Hij levert deze 'tot de geringe prys van f 35 het 100 stuks, in hondert soorten; die 500 of meer te gelyk neemt tot f 30; de fynder soorten welken in een gedrukten Catalogus daarvan, eerstdaags by hem te bekomen'.

526 O.H.C., 9-10-1777.

527 O.H.C., 11-7-1793. Ten tijde van zijn advertentie verbleef hij bij de heer Krieger in de Haarlemmerhout of bij de Wed. Arentz in Wassenaar.

In de jaren negentig van de achttiende eeuw of iets later adverteerde Alexander Hoowy te Amsterdam eveneens met het 'aanleggen van zo fransche- als engelsche parterres'.⁵²⁸ Of hij naast deze kundigheid nog andere kwaliteiten of bezigheden had is niet bekend; mogelijk was ook hij voornamelijk kweker. Van deze architecten en ontwerpers zijn geen ontwerpen of uitgevoerde werken bewaard. Dat laatste geldt ook voor H. de Vries, die o.a. in 1806 een ontwerp maakte voor de aanleg van een nog ongeïdentificeerde buitenplaats.⁵²⁹ Nog maar kort geleden werd meer bekend over de tot dan toe 'obscure' architecten Schuppens en Blum of Blom. Voor zover wij weten waren zij beiden vooral regionaal werkzaam; Blum werkte met name in Noord-Nederland (Overijssel, Groningen) terwijl Schuppens actief was in Zeeland.⁵³⁰ Ook over architecten met een naar nu blijkt niet onbelangrijk oeuvre zoals de Maastrichtse Matthias Soiron en de in Utrecht werkzame C. G. Breitenstein is pas de laatste tijd meer bekend geworden.⁵³¹ Het zelfde geldt voor de Brabantse (Bossche) landschapsarchitect of kweker Maréchal of Marechal, die o.a. op Beukenhorst en wellicht ook op Zwijnsbergen gewerkt heeft.⁵³² Tevens komen we in deze periode rond 1800 soms echte 'amateurs' tegen die zelf ontwerpen maken zoals op Zwijnsbergen, waar de dominee plannen levert en op de Nijenburg waar neef Van Delen aan de slag gaat.⁵³³

Weten we in het algemeen dus nog heel weinig van deze min of meer professionele tuin- en landschapsarchitecten en huns gelijken, duidelijk is, dat zij in het algemeen op een bescheidener schaal dan hun bekende vakgenoten werkten. Terwijl J.G. Michaël, de Zochers en Van Lunteren in het algemeen voor de maatschappelijke bovenlaag, voor het stadhoudelijk hof, de landbezittende adel en de stedelijke regenten en patriciërs werkten, werden hun minder bekende vakbroeders dikwijls ingeschakeld door de gegoede middenklasse, de stedelijke bourgeoisie, die na een drukke week in hun kleine Arcadië kwamen uitrusten van hun besognes.

Van Laar en Soiron

Om inzicht te krijgen in het werk van ontwerpers van kleinere tuinen en parken wordt hier aandacht besteed aan twee architecten van wie een groter oeuvre bekend is.

Het gaat hierbij om de Noord-Nederlandse Gijsbert van Laar en de Zuid-Nederlandse Matthias Soiron. Van Laar was zeker al in het laatste decennium van de achttiende eeuw actief en vestigde zijn naam vanaf 1802 door de publicatie van zijn *Magazijn van tuin-sieraaden*, aanvankelijk in afleveringen, later verzameld in één band, die verschillende gewijzigde herdrukken zou beleven. Recent heeft zijn werk meer aandacht gekregen en juist omdat hij zich speciaal

528 HCL, Archief Bieruma Oosting, plaatsingslijst. Betreft mapje kwitanties en advertenties.

529 WUR, H. de Vries, ontwerp aanleg in landschapsstijl, ged. 1806, ongedateerd ontwerp.

530 Voor Schuppens zie Van den Broeke 1994/[1995], 18-19 en 1997, 9-35. Voor Blum of Blom: Gevers 1991, 7.

531 Voor Soiron zie Tromp 2000 en 2001; Baarsen en Keijser-Schuurman 2000; Keijser-Schuurman 2002; Roëll 2005. Voor Breitenstein o.a. Van Immerseel 2007.

532 Van Immerseel 2003 en 2005.

533 Voor Zwijnsbergen zie Tromp, Van Immerseel en Verhoeff 2007; voor de Nijenburg Van Immerseel 2000.

met kleinere buitenplaatsen, en wel 'dezulke, die met weinig kosten te maken zijn' lijkt te hebben bezig gehouden, is het van belang om op zijn oeuvre in te gaan.

Matthias Soiron, die aan het einde van de achttiende en de eerste decennia van de negentiende eeuw zeer actief is geweest in en rond Maastricht als architect, meestal in neoclassicistische stijl werkte en ook dikwijls bij ingrijpende verbouwingen of herbouw van herenhuizen en buitenplaatsen betrokken werd, kreeg als tuinarchitect slechts bescheiden aandacht.⁵³⁴ Door zijn verwantschap met verschillende patricische en gegoede Maastrichtse families ontving hij echter regelmatig opdrachten voor tuinontwerpen in die kringen. Hijzelf legde tegen het einde van zijn leven een tiental portefeuilles aan met ontwerpen en schetsen van zijn werk of van voorbeelden die hem bijzonder aanspraken. In deze collectie, die zich in het Regionaal Historisch Centrum Limburg bevindt, wordt ook een dertigtal tuin- en parkontwerpen bewaard.⁵³⁵

Soiron is vooral van belang als ontwerper van bescheiden tuinen en parkjes en uit dien hoofde van belang om hier te behandelen. Door zijn zeer nauwkeurige ontwerpen, dikwijls voorzien van toelichtingen, krijgen wij ook goed inzicht in de 'canon' die hij toepaste bij de opbouw van zijn tuinen en parkjes en het gebruik van het plantmateriaal.

Gijsbert van Laar, Leven en Werken⁵³⁶

In het laatste decennium zijn er veel nieuwe gegevens over Gijsbert van Laar bekend geworden. Van Laar (1768-1820) wordt vermoedelijk in mei 1768 in Harmelen geboren als zoon van hovenier Evert Gijsberts van Laar en Maria van Langeraar.⁵³⁷ Vader Evert was afkomstig uit Woudenberg en woonde in 1766 in Harmelen bij Utrecht. Op 13 januari 1766 ging Evert in Woudenberg, de woonplaats van zijn toekomstige echtgenote, in ondertrouw met Maria. Een kleine maand later, op 17 februari, vond het huwelijk in Harmelen plaats.

Op 16 januari 1771 verhuisde het gezin Van Laar naar Utrecht. In de tussenliggende jaren werd naast Gijsbert nog een tweede kind geboren: Johannes. Op 3 december 1771 tekende Evert een huurcontract bij de Utrechtse notaris Willem Dop waarbij hij voor zes jaar, ingaande per 1 mei 1772, een 'seeker Hofsteedje bestaande in een huisinge met sijn koehouwerije nevens een stuk warmoesiersland beplant met verscheijde soorte van vrugtboomen' huurde. Dit alles onder het expliciete beding dat hij 'geen plantsoenboomen [zal] mogen pooten of planten'.⁵³⁸ Het hofsteedje lag in de wijk Wittevrouten 'in de tweede steeg aan de Zuijdzijde van de Maliebaan'.

534 Genders 1972 V, 812-813 vermeldt dat hij zich ook met het ontwerpen van tuinen en parken bezig hield.

535 RHCL, Handschriftencollectie nr. 96, [L XIX R 23]. Gecatalogiseerd door G. Jägers, *Alfabetische en systematische indices op de tekeningen bewaard in de collectie Matthias Soiron*.

536 Deze paragraaf is in 2011 en 2012 samengesteld door drs. R.H.M. van Immerseel in samenwerking met ing. J. Holwerda en auteur. De tekst vormt een onderdeel van de inleiding voor de heruitgave van Van Laar's *Magazijn van tuin-sieraaden*.

537 Van der Does 2008, 9.

538 HUA, Notariële akte U255a4 – 30.

Gijsbert van Laar bracht vermoedelijk zijn gehele jeugd door nabij de Maliebaan. Mogelijk heeft hij hier op de tuingrond van zijn vader het vak van hovenier geleerd. Of zijn vader in Utrecht als hovenier werkte is niet bekend. Gezien de huur van het warmoesiersland met vruchtbomen verdiende zijn vader mogelijk de kost als tuinder.

In 1785, op achttienjarige leeftijd, trouwde Gijsbert in de Utrechtse Catharijnekerk met Catharina Johanna Maas. Acht jaar later, in 1793, woonde hij op de Nieuwe Gracht wz.⁵³⁹ Uit zijn huwelijk met Catharina Maas werd in Utrecht één kind geboren, Hendrik.⁵⁴⁰ Hoewel deze Hendrik al op jonge leeftijd door Gijsbert wordt meegenomen naar opdrachtgevers zal hij niet in zijn vaders voetsporen treden.⁵⁴¹

Ergens tussen 1793 en 1799 verhuisde het gezin Van Laar naar Alkmaar. In 1799 komen we Gijsbert namelijk tegen als compagnon van Arie van Wetering. Advertenties in de *Alkmaarsche Courant* op 9, 12, 16, 23 en 29 december 1799 en in de *Oprechte Haarlemse Courant* van 10 en 14 december kondigen aan dat 'Gbt. van Laar en A. van Wetering in Comp., hebben onder die Firma, te Alkmaar, even buiten de Geester Poort, de Affaire van Boom- en Bloemkweekery begonnen'. Van Laar blijkt dan al langer als tuin- en landschapsarchitect actief te zijn geweest, want de advertentie sluit af met: 'eerstgenoemde blijft met het aanleggen van buitenplaatsen en tuinen continueeren; recommandeeren zich in ieders gunst'.⁵⁴²

In 1800 wordt wederom geadverteerd in de *Alkmaarsche Courant* 'Bij G. van Laar en A. van Wetering in Comp: Boom- en Bloemkweekers buiten de Geesterpoort, zijn te bekomen Hyachinten, Tulpen, Narcissen, Duc van Tol, etc. Etc.: in diverse soorten op naam en in rommel, zoo voor potten en glazen om te broeijen als voor de koude grond, tot zeer civiele prijzen'.⁵⁴³

Gijsbert heeft ook belangstelling voor spirituele zaken want al spoedig na zijn vestiging in Alkmaar, in 1802, wordt hij vermeld als lid van de Vrijmetselaarsloge De Noordstar in deze stad.⁵⁴⁴ In zijn werk komen we de maçonnieke symboliek ook tegen zoals verderop zal blijken.

In 1805 heeft de Alkmaarse boom- en bloemenkwekerij in J.P. Goudsblom een derde vennoot gevonden.⁵⁴⁵ De samenwerking tussen de drie heren botert echter niet. In hetzelfde jaar 1805 wordt de firma J.P. Goudsblom, G. van Laar en A. van Wetering opgeheven en volgt een openbare veiling van de goederen. Hiermee is de onmin tussen de voormalige vennoten nog niet ten einde want nog in 1809 laat Gijsbert van Laar zich door de Oudshoornse procureur Hubertus Adrianus Moorrees vertegenwoordigen bij een rechtsgeding tegen Arie van Wetering.⁵⁴⁶

539 Oldenburger-Ebbers 1994, 35.

540 HBIC, toegang 50.014, inv. 539, huwelijksakten Bergen Op Zoom. Hendrik huwde op 28 juni 1823 in Bergen op Zoom de uit Haarlem afkomstige Femmina Catharina Mabé.

541 Zie Van der Does 2008, 10. Hendrik wordt in 1820 genoemd als 'officier van gezondheid bij het hospitaal in Nijmegen'.

542 O.H.C., 10-12 en 14-12-1799.

543 Cascade 2003, 7. Advertentie *Alkmaarsche Courant*, 29 september 1800.

544 CMC, Cartotheek onder Van Laar.

545 Van der Does 2008, 8.

546 Van der Does 2008, 8.

Een groot gezin; zijn clientèle in Zuid-Holland

Gijsbert van Laar woont ondertussen al vanaf 1803 in Oudshoorn, tegenwoordig deel uitmakend van Alphen aan de Rijn. Gijsberts eerste echtgenote Catharina Johanna Maas is dan al overleden. Bij zijn inschrijving in de gereformeerde kerk van Oudshoorn blijkt hij gehuwd te zijn met de uit Wezel (Duitsland) afkomstige Maria Louisa Penders (1779-1865).⁵⁴⁷

In 1809 vestigde het gezin Van Laar zich in het nabij Alphen aan den Rijn gelegen Zwammerdam.⁵⁴⁸ In Alphen aan den Rijn werkte Gijsbert van Laar vooral voor een Dordtse clientèle. De aanleg van de Alphense buitenplaatsen Rijnoord, Raadwijk en Nieuw Brittenrust waar hij bij betrokken was waren in handen van Dordtse families.⁵⁴⁹

In de jaren tussen 1809 en zijn dood in 1820 komen we Gijsbert van Laar verschillende malen in notariële akten tegen. In 1813 en later noemt hij zich architect, in 1814-1815 vult hij als beroep 'herborist' in en op zijn overlijdensakte staat vermeld 'aanlegger van plantsoenen'.⁵⁵⁰ Uit andere bronnen blijkt dat Gijsbert van Laar in ieder geval tweemaal betrokken was bij de aan- of verkoop van buitenplaatsen. In het eerste geval vertegenwoordigde hij in 1805 tijdens de onderhandelingen de Dordtenaar mr. Hermanus Petrus Hoog.⁵⁵¹ Hoog wilde de buitenplaats Dijkenburg bij Noordwijkerhout kopen van mr. Johan Valckenaer.

Van Laar onderhandelde namens Hoog en was zelfs mede-ondertekenaar van de uiteindelijke verkoopakte. Op 19 mei 1805 schreef Johan Valckenaer in zijn dagboek 's Middags met Van Laar contract gesloten. Finaal!'.⁵⁵² Elizabeth den Hartog merkt in haar artikel op 'Blijkbaar konden Van Laar en Valckenaer goed met elkaar opschieten, want de contacten zijn niet altijd even zakelijk van aard'.⁵⁵³ Inderdaad is het opvallend om te zien dat Gijsbert van Laar met echtgenote en zoontje Hendrik bezoeken aflegt bij Valckenaer en met diens vrienden gaat jagen en dat omgekeerd Valckenaer in zijn dagboek noteert dat hij op 12 juli 1805 'visite bij juffr. v. Laar' heeft afgelegd.⁵⁵⁴

In het geval van de Zwammerdamse buitenplaats Withenlust is Gijsbert van Laar in 1816 eerst betrokken als verkoper van te kappen iepen en linden in opdracht van de Rotterdamse eigenaresse jonkvrouwe Johanna Jacoba Theodora Bichon van IJsselmonde. Wanneer de buitenplaats een jaar later wordt verkocht treedt Gijsbert van Laar op als getuige.⁵⁵⁵

⁵⁴⁷ Zie Van der Does 2008, 9 voor geboortedatum. Burgerlijke stand - Overlijden Rijnlands Midden Gemeente: Zwammerdam, Overlijdensakte Aktenummer: 11 Aangiftedatum: 13-03-1865 Overlijdensdatum: 11-03-1865 Leeftijd: 86 Overlijdensplaats: Zwammerdam Geboren te Wezel (Pruisen).

⁵⁴⁸ Van der Does 2008, 15.

⁵⁴⁹ Van den Broeke en Meulenkamp 2003. Eigenaar van Rijnoord was Samuel Crena, gehuwd met Geertruida van Poeliën; eigenaar van Raadwijk: Adam Stratenus; van Nieuw Brittenrust: Geertruida van Poeliën (niet van Raadwijk), gehuwd met Adriaan Everwijn Onderwater; eigenaar van Withenlust: Marinus Cornelis Bichon van IJsselmonde.

⁵⁵⁰ Van der Does 2008, 15.

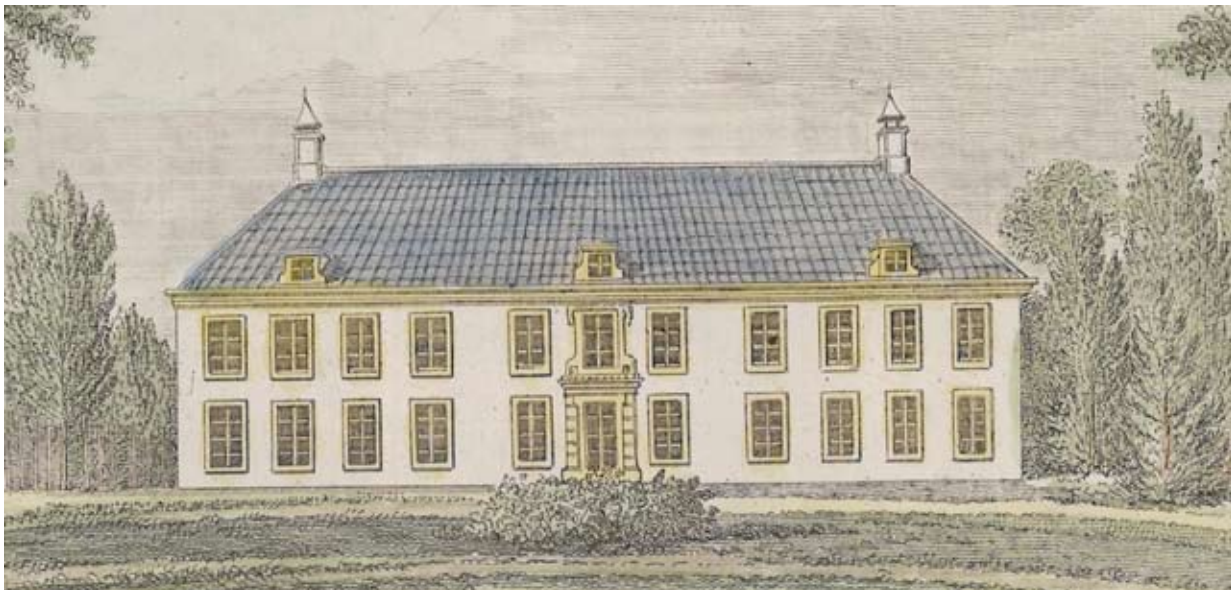
⁵⁵¹ Den Hartog 2008, 29.

⁵⁵² Idem.

⁵⁵³ Idem.

⁵⁵⁴ Bultink en Den Hartog 2005, hoofdstuk 8, noot 9.

⁵⁵⁵ Van der Does 2008, 10-11.

6.1 Gijsbert van Laar, plaat 174, buitenplaats geïnspireerd op Dijkenburg bij Noordwijkerhout. Uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]).

Het is onbekend of Gijsbert van Laar een goed belegde boterham kon verdienen met zijn werk als aanlegger van tuinen en schrijver van het *Magazijn van tuin-sieraaden*. We weten dat hij in 1819 schulden heeft bij de Alphense wijnkoper Stana en dat deze in maart 1819 een deurwaarder op hem afstuurt om een schuld van ruim 80 gulden te innen.⁵⁵⁶ Aan deze schuld kan natuurlijk ook een zakelijk meningsverschil ten grondslag liggen zonder dat het iets zegt over Van Laars financiële positie. Gijsbert van Laar treedt immers in 1819 ook op als getuige en borg bij de verhuur van een overtuin als zijnde 'genoegzaam gegoed'.⁵⁵⁷ De inventaris van zijn nalatenschap, anderhalf jaar na zijn dood opgemaakt, maakt ons ook niet veel wijzer. Deze nalatenschap die dan op zolder staat wordt geïnventariseerd en vervolgens geveild. De veiling levert 198 gulden en 80 cent op, waaronder 31 gulden voor zijn landmetersgereedschap.⁵⁵⁸ Het is natuurlijk maar de vraag of dit zijn gehele nalatenschap was of het overgebleven restant na een eerdere verdeling onder de erfgenamen. Zijn zoons komen in ieder geval goed terecht. Alle drie de zonen die hem overleefd hebben lijken voor een militaire carrière te hebben gekozen. Zoon Hendrik uit Gijsberts eerste huwelijk is officier van gezondheid bij het militair hospitaal in Nijmegen.⁵⁵⁹ Jacobus Johannes en Henricus Elias van Laar waren beide paardenartsen.⁵⁶⁰ Jacobus Johannes trouwde bovendien met Gerarda Johanna Rost van Tonningen uit een voornaam regentengeslacht.

⁵⁵⁶ Van der Does 2008, 9.

⁵⁵⁷ Idem.

⁵⁵⁸ Idem, 10.

⁵⁵⁹ NA, Archief Militair Hospitaal Nijmegen. Stamboeknummer 2.13.09; 1465.

⁵⁶⁰ Een paardenarts der 1e klasse had de rang van kapitein, een paardenarts der 2e klasse die van 1e luitenant en ene paardenarts der 3e klasse die van 2e luitenant.

Gijsbert van Laar en zijn landschappen in miniatuur

Gijsbert van Laar werkte, voor zover wij weten, vooral in Utrecht, Noord- en Zuid-Holland, maar hij bezocht ook Gelderland, waar zijn naam in 1792 in het gastenboek van Beekhuizen voorkomt.⁵⁶¹

Van Laar werd bekend door de publicatie van zijn *Magazijn van tuin-sieraaden*, dat aanvankelijk uitkwam in 24 afleveringen en gepubliceerd werd in Amsterdam bij J. Allart, in de periode 1802-1809.⁵⁶² Hij noemde het in de ondertiteling *Verzameling van modellen van aanleg en sieraad, voor groote en kleine lust-hoven, voornamelijk van dezulke die, met weinig kosten, te maken zijn. Getrokken uit de voornaamste buitenlandse werken, naar de gelegenheid en gronden van deezer Republiek gewijzigd, en met veele nieuwe plattegronden en sieraden vermeerderd*.⁵⁶³ In de eerste uitgave heeft van Laar 190 platen opgenomen van plattegronden van tuinaanleg en talrijke ontwerpen van landhuizen met hun plattegrond, van koepels, paviljoens of fabriekjes en zelfs een tent. Voorts 'landgebouwen' voor het opbergen van materiaal, verschillende schilderachtige of 'teekenachtige', gevarieerde scènes of gezichten, al dan niet gestoffeerd met objecten en sommige geschilderd op een houten plankier. Verder een keur aan tuinmeubelen, inclusief 'Russische' schommels; (graf)monumenten, voor volwassenen, kinderen of honden, hekken, bruggen en aanlegsteigers. Op sommige platen komen wel zes à zeven verschillende objecten voor.

Van Laar geeft zelf de achtergronden van zijn boek: 'Hadden de Nederlanders andere volkeren geleerd de gewassen door konst buiten hunnen geboorte grond en buiten hunne seizoenen te kweken, en, als het ware, vrugten te scheppen, waren keizers en koningen gretig om Hollandsche tuiniers naar zig te trekken⁵⁶⁴, om het opzigt over hunne tuinen te oefenen, de Nederlanders leerden van andere, inzonderheid van de Engelschen, (die deeze smaak, meen ik, grootendeels eerst van de Chineezen afgezien hebben) onze tuinen te verfraaijen en eene aangename bevalligheid van verscheidenheid en verrassing bij die grootscheit van gezigten te voegen, waarop het eerst bij ons alleen scheen toegelegd. De tuinkunst of liever de konst van het aanleggen van lusthoven onderging dan in de helft van de voorgaande eeuw in ons land, gelijk in geheel Europa, eene groote hervorming en verbetering, en wierd volgens de Engelschen smaak ingerigt.' Hij vervolgt dan, dat in ons land weliswaar niet zulke grote parken als in Engeland konden worden aangelegd, maar dat 'hunne wijze van aanleggen' zich gelukkig ook voegt naar kleine landgoederen en juist geschikt is 'om een stuk gronds grooter te doen voorkoomen dan het indedaad is, en om in eenen kleinen omtrek de grootst mogelijke verscheidenheid daar te stellen'. 'Deeze wijze van aanleggen,' aldus vervolgt hij, 'waarvan het geheel geheim bestaat

561 GAA, Collectie Handschriften, nr. 432 (kopie).

562 Van Laar 1802-1809.

563 Het *Magazijn van tuin-sieraaden* kende verschillende uitgaven. Zie Holwerda (Magazijn) 2010, 46-48: Amsterdam 1802-1809, Amsterdam 1819, Zaltbommel 1832-1834; gecoupeerde versies met 100 van de oorspronkelijke 190 platen: Gouda 1867 en ongedateerd, Amsterdam 1875. Voor dit hoofdstuk werd gebruikt gemaakt van de uitgave van 1802-1809. Bij de verwijzing naar de pagina's van de voorrede worden Romeinse letters gebruikt, bij verwijzing naar de platen Arabische cijfers. Dat laatste geldt eveneens voor de verwijzing naar de verklaring van de platen achterin dit exemplaar.

564 Van Laar in een noot bij zijn Voorrede, II: 'Zoo riep onder andere de Duitsche Keizer den tuinier Schuurman Stekhoven van Leijden, omtrent veertig jaren geleden naar Weenen.'

in het fraaiste van de wilde natuur overteneemen en het met bevalligheid te schikken, behaagde dan ook algemeen, omdat het natuurlijke overal en altijd behaagt, en het is sedert dat dezelve bekend wierd dat men zelfs op de grootste buitenplaatsen gemeenlijk een gedeelte gronds aan deze wijze van aanleggen heeft toegewijd.⁵⁶⁵

Het ging Van Laar om voorbeelden te geven van parken, niet voor 'schatrijke edelen', zoals in Engeland, maar geschikt 'voor den bedaarden, werkzaam en nijveren Nederlander om hem te verpozen van zijnen arbeid', om zich daar 'enige dagen der week aan de stille rust van het buitenleven toetewijen'.⁵⁶⁶ Hij richtte zich bewust op de bezitters van 'middelmaatige en kleene gronden'; hen in het bijzonder wilde hij 'zoodanige modellen van versierselen en aanleg-gronden voor tuinen' bieden 'als met het locale van ons land het meest overeenkomen en aldaar uitvoerbaar zijn'. Sommige hiervan werden 'onder mijn opzigt vervaerdigd en voor een gedeelte getrokken uit de beste buitenlandsche werken in dat vak in verschillende taalen, voor een gedeelte van oorspronkelijke vinding⁵⁶⁷, en voor een ander gedeelte naar reeds bestaande modellen op lusthoven getekend, terwijl de platte gronden van aanleg, van welke er bij elk stukje⁵⁶⁸ meest een of meer zullen voorkoomen, alle van origineele vinding zullen wezen;'. Steeds legt Van Laar de nadruk op het feit, dat de 'onkostbaarheid' in acht zal worden genomen, zodat men geen rijk man hoeft te zijn en geen grote buitenplaats hoeft te bezitten; 'de tegenswoordige smaak van aanleggen levert den bezitter van een middelmatig of kleenen grond zoo wel stof tot vermaak als dien van eenen grooten, schoon in eenen engeren kring'.⁵⁶⁹ Soms wordt Van Laar zelfs enigszins moralistisch, want vervolgens merkt hij op: 'ja, menig een middelmatig gegoed man is gelukkiger in zijn tuintjen dan veele rijken in hunne prachtige lusthoven'.⁵⁷⁰

Het is duidelijk Van Laars bedoeling, dat men zelf aan de slag gaat: 'een middenmatig gegoed man', 'hij overlegt, beproeft, schikt, plant, verandert, verbetert zelf'. Het geeft hem heel wat meer vermaak en genot, dan wanneer hij het door een ander zou hebben laten ontwerpen en aanleggen.

Voor zulke bezitters van 'middelmaatige en kleene gronden' heeft hij het *Magazijn* samengesteld; het moet hen inspireren, door 'hunne denkbeelden op-tewekken' en hen een keur aan 'modellen van allerlei tuin-versierselen' voor ogen te stellen. Dit is in Nederland, aldus Van Laar, tot nog toe niet gebeurd. Met betrekking tot de plattegronden van tuin- en parkaanleg is het zijn opzet om specifiek voor de Nederlandse liefhebber voorbeelden te bieden.

565 Van Laar, Voorrede, I-II.

566 Van Laar, Voorrede, II-III.

567 Dit zal Van Laar in algemene zin bedoelen.

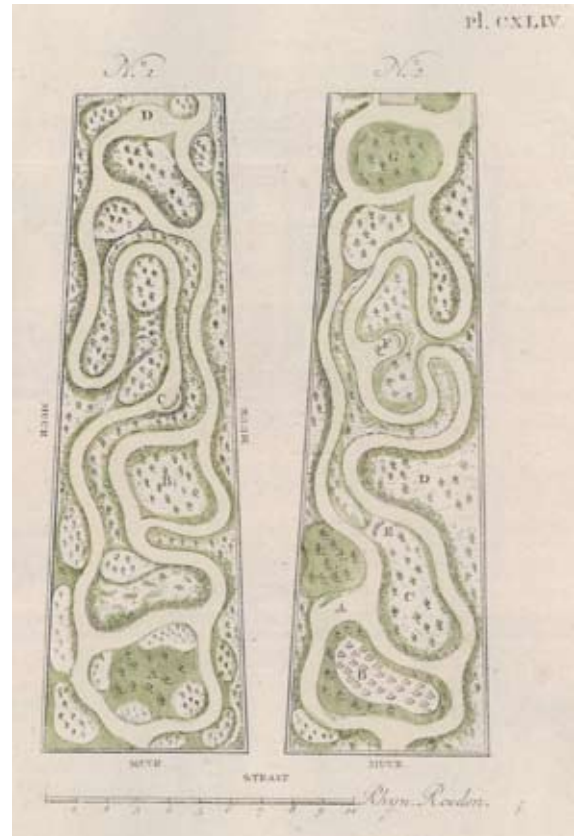
568 Dit slaat waarschijnlijk op het feit, dat de eerste uitgave in 24 verschillende afleveringen verscheen.

569 Van Laar, Voorrede, III.

570 Idem.

6.2 Gijsbert van Laar, plaat 40 'Een kleine Engelsche aanleg'. Over de beplanting schrijft hij: 'De beplanting behoort het meest met bloeiende heesters, pijnen, en over het algemeen met verschillend blad, groen, en bloemdragende boomen, en vooral niet eentoonig te geschieden.' Uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]).

6.3 De meeste van Van Laars plattegronden worden als 'kleine aanleg' geafficheerd, zoals bij plaat 144, 'Twee kleinen aanleggen, geschikt voor eenen tuin in de stad'. Uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]).

De plattegronden

In een apart gedeelte, de 'Verklaaring der Plaatën' heeft Van Laar de beschrijving van de talloze afgebeelde onderdelen opgenomen; voor de plattegronden van de tuinen en parken kunnen zij dienst doen als instructie, die de architect of amateur moet volgen bij de aanleg van zijn lusthof. Met name bij de eerste beschrijvingen van de plattegronden is hij vrij uitvoerig en geeft hij nadere uitleg over de gesteldheid van het terrein en de aard van de beplanting. Bij plaat 40 van 'Een kleine Engelsche aanleg' schrijft hij: 'De gansche aanleg is langzaam gloeiende; het einde der eene verhevenheid is het begin van eene andere buiging, die echter in het wandelen bijna onmerkbaar zijn, doch het oog voldoen. De beplanting behoort het meest met bloeiende heesters, pijnen, en over het algemeen met verschillend blad, groen, en bloemdragende boomen, en vooral niet eentoonig te geschieden.'

De meeste van de ruim veertig plattegronden in het werk van Van Laar worden door hem als ‘kleine aanleg’ geafficheerd.⁵⁷¹ Al naar gelang de behoefte kan de schaal van de aanleg vergroot worden. Een enkele keer geeft hij een speciaal voorbeeld voor een stadstuin, doch hij noemt dit zelden expliciet: ‘Twee kleinen aanleggen, geschikt voor eenen tuin in de stad’ (plaat 144).⁵⁷² Soms betreft het alleen een onderdeel van een klein buiten, zoals ‘een zeer nette waterpartij’ (plaat 120). Bij een deel van de plattegronden gaat het weliswaar om onderdelen van grotere objecten, maar deze worden door Van Laar op dezelfde manier behandeld.⁵⁷³

Naast de specifieke aanwijzingen die hij bij de plattegronden geeft, vinden wij in het *Magazijn* zo nu en dan ook algemene raadgevingen en kritische opmerkingen, die de lezer als het ware spelenderwijs in de praktijk van de tuin- en parkaanleg binnenvoeren en hem moeten prikkelen met gevoel en goede smaak aan de slag te gaan.

Om zowel ‘netheid’ als ‘bevalligheid’ te realiseren spelen de principes van de schilderkunst een belangrijke rol. Hij voert daartoe een oude, ervaren en in de beoefening der kunst grijs geworden schilder ten tonele, die adviseert om alle kleinigheden te vermijden bij het schilderen van buitenwerken die van verre beschouwd moeten worden. ‘Het karakter dient uitgedrukt te worden’ door ‘de partijen zo groot mogelijk te nemen, een groot en breed licht, de schaduwen niet al te donker’ (plaat 22). Steeds wijst hij op de variatie en afwisseling: lange tijd legde men zich in Nederland toe op het aanleggen van fraaie luthoven, waarvan de smaak lang ‘Gotisch’ bleef.⁵⁷⁴ Men miste ‘die afwisseling, die verscheidenheid, die de vermaaken op eenen zelfden grond zoo menigvoud vermengvuldigd en door gestadige verrassingen den geest en verbeelding treft.’ Het gaat er immers om ‘onze tuinen te verfraaijen en eene aangename bevalligheid van verscheidenheid en verrassing bij die grootschheid van gezichten te voegen (...)’.⁵⁷⁵ Hierbij moet men echter niet overdrijven en zorgvuldig omgaan met de locatie van dié gezichten, die de wandelaar tot sombere overpeinzingen aanzet-

571 Zo bijvoorbeeld: ‘het hoofdedeelte van een aanleg, die verder naar de grootte van het terrein kan uitgebreid worden, of wel binnen deeze bepalingen zoude kunnen blijven’ (15); het ‘Hoofdedeelte van eenen niet grooten aanleg’ (16); ‘Een’ niet grootte, doch netten aanleg waarin veel afwisseling is.’ (23); ‘Platte grond van een niet zeer grooten doch netten en bevalligen aanleg, waarin veele aangename afwisselende partijtjes zijn’ (48); ‘Plan tot verandering van een gedeelte van een klein buiten, tussen welke twee wegen zich vereenigen’ (56); ‘Gedeelte des platten gronds van een buitengoed’ (63); ‘Een kleine nette aanleg, voornamelijk geschikt voor bijzondere soorten van gewassen en bloemen’ (64) en ‘Een kleine Engelsche aanleg’ (40, 103, 143). Soms neemt Van Laar twee plattegronden tegelijk op: ‘twee platte gronden voor kleene terreinen’ (72) en ‘Een kleine Engelsche aanleg, geschikt voor een grooten tuin’ (95) en ‘Een zelfde ontwerp van aanleg, als de vorige’ (96).

572 Van Laar, plaat 144. Deze tuin is geheel ommuurd. Zeer bescheiden is ook de ‘Platte grond van eenen kleinen aanleg’ (plaat 151).

573 Zo bijvoorbeeld: ‘Gedeelte van een aanleg’ (39); ‘Een gedeelte van een aanleg, met het hoofgebouw’ (55); ‘Het voorgedeelte van eenen grooten Engelschen aanleg’ (80); ‘Hoofdpartij van een tamelijk groot terrein’ (104); ‘Platte grond van een gedeelte van eenen grooten aanleg’ (152), in feite het ontwerp van een waterpartij met eiland, accidentie in de vorm van heuveltjes, gazon en beplantingseilanden.

574 Gotisch hier in de zin van ouderwets, achterhaald, (eigenlijk barbaars) ofwel niet van ‘goede smaak’ getuigend.

575 Van Laar, Voorrede, II.

ten; Van Laar adviseert deze partijen zo aan te leggen, dat men er niet 'altoos' langs hoeft en deze ook overgeslagen kunnen worden. 'want dikwijls grafmonumenten te moeten zien, beneemt alle kracht van werking' (plaat 57).

Aan het eind van zijn *Magazijn*, bij een van de laatste toelichtingen op de platen neemt hij nog eenmaal de gelegenheid te baat om zijn lezers, die hij nu als collegae toespreekt, ernstig te vermanen: 'Tuin-architecten! hetzij mij vergund, u de waarheid te zeggen; de goede uitgezonderd, vele uwer verstaan zich niet op de teekenkunst. Wanneer zult gij ophouden, uwe stijve denkbeelden en hersenvruchten voor de ware en ongekunstelde natuur aan te bieden, gij durft naauwelijks een boompje uit den lijn uwer geometrische lanen wat voorwaarts zetten in eene scheve gedaante om het oog te bekoren, veel min het toevallig schoon in bergjes en beekjes te laten zien; er moet meer gedaan worden; gevoelt het' (plaat 188).

De beplanting

In zijn inleiding op het *Magazijn* meldt Van Laar, dat hij van plan is zijn beschrijvingen en verklaringen te doorvlechten met 'onderrigtingen', o.a. met betrekking tot 'het beplanten, het verschillend geboomte, zoo grof, groen blijvend, als vrugtplantsoen, botanische heesters en bloemen, de wijze hoe dit alles te doen afsteeken, of op eene sierlijke manier onder een te mengen'.⁵⁷⁶ Uiteindelijk blijven deze aanwijzingen in zijn werk m.b.t. de beplanting nogal bescheiden,

6.4 *De principes van de schilderkunst spelen bij Van Laar een belangrijke rol. Bij plaat 22 citeert hij een oude, ervaren schilder: 'Het karakter dient uitgedrukt te worden' door 'de partijen zo groot mogelijk te neemen, een groot en breed licht, de schaduwen niet al te donker'. Uit: Magazijn van tuin-sieraaden (1802[-1809]).*

⁵⁷⁶ Van Laar, Voorrede, IV.

ondanks die belofte. Het is goed mogelijk, dat de verschijning van het 'broederwerk' van Dr. J.C. Krauss voor hem de aanleiding was om zijn aanwijzingen meer algemeen te houden.⁵⁷⁷

Toch moet Van Laar ook op dit gebied baanbrekend zijn geweest, omdat hij in feite in Nederland als eerste voor een groot publiek publiceerde over de wijze, waarop 'de wilde natuur' met 'bevalligheid' geschikt kon worden. Bij een van de eerste platen geeft hij een algemene richtlijn voor het aanwenden van en omgaan met de beplanting. Bij plaat 7 schrijft hij: 'De beplanting over 't algemeen kan op verschillende wijzen met verschillende plantsoenen uitgevoerd worden, 't best bevalt egter de afwisselende manier; dan eens onder de schaduw van hoog opgaande boomen van verschillende soorten en groen, zig te bevinden, dan eens door een kreupelbosch van eiken hakhout te gaan, dan weer groepen van bloeiende heesters, hier en daar met enkele vruchtboomen, als bij geval, doorzaaid, bloemen, over het water hangende, treurwilligen en sombre partijen, met sparren beplant, te ontmoeten, bevalt den enigszins kieschen wandelenden liefhebber beter dan eene eentoonige beplanting'.⁵⁷⁸

Ook het 'utile', het nuttige aspect kreeg speciale aandacht, zoals blijkt uit Van Laars opmerking bij plattegrond nr. 32; hier is namelijk sprake van 'akkers, beplant met bijzondere soorten van moeskruident'. 'Wijngaarden' of druiven passen eveneens in een aanleg in landschapstijl.⁵⁷⁹ Soms noemt hij ook bloemen, zowel echte als nagebootste⁵⁸⁰; hieronder neemt wat wij tegenwoordig 'Stinsflora' noemen (de 'bolbloemen')⁵⁸¹ zijn eigen plaats in, terwijl ook rozen een fraai effect sorteren.⁵⁸²

577 J.C. Krauss, med. doctor, *Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche Boomen en Heesters, die tot versiering van Engelsche Bosschen en Tuinen, op onzen grond, kunnen geplant en gekweekt worden; benevens de beschrijving van derzelver kenmerken, voortkweeking, nuttigheden en andere bijzonderheden, ingericht om aan de liefhebbers van zodanige bosschen of tuinen de kennis van dezelve zo aangenaam als nuttig te maken*. Dit boek kreeg dezelfde uitvoering als Van Laars *Magazijn*. Overigens vervult Van Laar ook zijn belofte, om 'eene ruwe opgave van de kosten die zulke aanleggen vereisen' nauwelijks. Veel verder dan de raad om een bepaald gezicht of gebouwtje niet driedimensionaal te realiseren maar op een schot te schilderen of zuilen te vervaardigen van 'latten en zeildoek gaan zijn economische adviezen niet'. Krauss heeft al zijn platen overgenomen uit *Österreichs allgemeine Baumzucht...* van Franz Schmidt (deel 1 1792 en deel 2 1794). Veel van de door Krauss gemaakte opmerkingen m.b.t. de tuinkunst zijn letterlijke dan wel bewerkte vertalingen van teksten van Schmidt. Zie Holwerda (Krauss) 2010, 65-68.

578 Van Laar, plaat 7. Bij plaat 40 heet het: 'De beplanting behoort het meest met bloeiende heesters, pijnen, en over het algemeen met verschillend blad, groen, en bloemdragende boomen, en vooral niet eentoonig, te geschieden' en bij plaat 48 is sprake van 'een heerlijke werking', indien een bepaald plekje 'met oranje boomen, en eene menigte andere in- en uitlandsche gewassen' met smaak bezet zijn. Ook bij plaat 23 valt de nadruk op de afwisseling; hier is sprake van 'grasvelden met bijzondere soorten van pijnen, en andere groenblijvende boomen en heesters beplant; Partijtjes voor bloemen, en kleinblijvende bloeiende struikjens'.

579 Van Laar, plaat 169: 'De wijngaarden, die men ter beplantinge gebruikt, behooren enkel van de vroege witte soorten te zijn, en aan staken van 5 of 6 voeten lengte opgebonden te worden.'

580 Van Laar, plaat 1: 'een Veldtempel (...) boven de spitse van het dak hangt een kran van nagebootste bloemen, welke gewoonlijk tusschen het koorn en de andere veld-vruchten groeijen.' Idem een kabinet, waarvoor potten 'waarin des zomers natuurlijke bloemen gezet worden'.

581 Van Laar, plaat 23: Hier noemt hij ook: 'bedden voor onderscheidene soorten van bolbloemen, als hijacinten, narcissen, renonculen, tulpen, enz.'. Derhalve bolgewassen.

582 Bijvoorbeeld bij plaat 72: 'Q, R, S, T, U. Dito voor roosen in soorten.' Idem: 'groeperingen rozen en andere bloemdragende heesters'.

6.5 Van Laar toonde voor het eerst aan een groot publiek hoe 'de wilde natuur' met 'bevalligheid' geschikt kon worden. Bij plaat 7 schrijft hij: 'De beplanting over 't algemeen kan op verschillende wijzen met verschillende plantsoenen uitgevoerd worden, 't best bevalt egter de afwisselende manier'. Uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]).

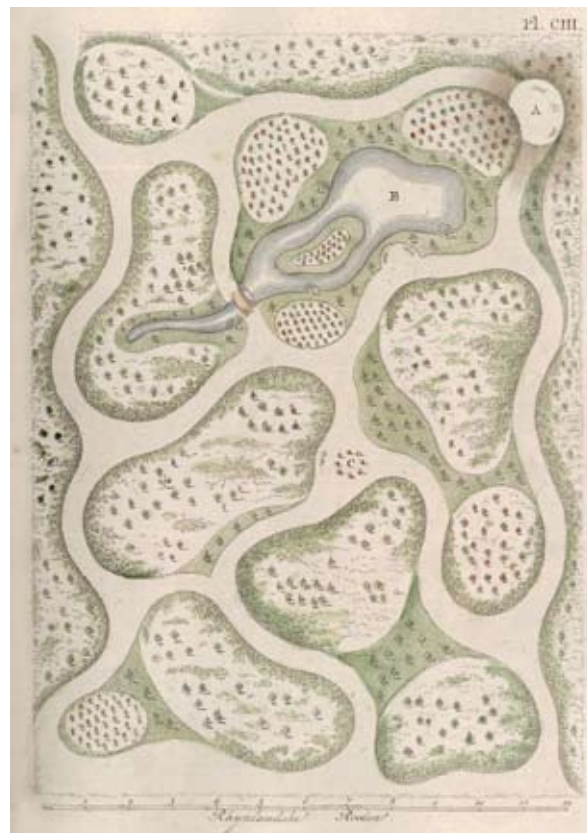

6.6 Van Laar verbond het 'utile', het nuttige aspect graag met het 'dulce', het aangename: bij de plattegrond op plaat 23 spreekt hij over 'akkers, beplant met bijzondere soorten van moeskruiden'. Uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]).

6.7 Gijsbert van Laar,
plaat 5: een eilandje, beplant
met 'schoone groeperingen
van bijzondere soorten van
pijnen, Larix, Acacia en an-
dere schoone boomen'. Uit:
Magazijn van tuin-sieraad-
den (1802[-1809]).

6.8 Italiaanse Populieren,
die de Cypres moesten na-
bootzen, werden regelmatig
door Van Laar aanbevolen.
Op plaat 103 een herinnering
aan het 'Île des Peupliers' op
Ermenonville, gecombineerd
met een watertje voor goudvis-
sen. Uit: Magazijn van tuin-
sieraaden (1802[-1809]).

De meeste aanwijzingen betreffen echter de toepassing van loof- en naaldbomen, soms in groepen, soms als solitair. Regelmatig vermeldt hij het planten van sparren⁵⁸³ en dikwijls geeft hij de opzet met groepen aan, zoals bij plaat 5, waarbij hij een eilandje beschrijft, beplant met 'schoone groeperinge van bijzondere soorten van pijnen, Larix, Acacia en andere schoone boomen, van voren op kleine oneffenheden met groepjes, van kleiner blijvende bloeiende heesters en planten, en waren er oranje boomen en bijgewassen voorhanden, zoude een groep daarvan de verrasten wandelaar niet mishagen'.⁵⁸⁴ Over lanen spreekt Van Laar nauwelijks; éénmaal is sprake van een 'Slingerlaan van Platanussen, met heesters of eiken hakhout beplant'.⁵⁸⁵ Een andere keer geeft hij een advies, hoe men een rechte laan zinvol in een nieuwe aanleg kan incorporeren.⁵⁸⁶

Opvallend zijn de vermeldingen waarbij ook (Italiaanse) Populieren kunnen worden toegepast, soms in groepen met andere boomsoorten. Zo lezen wij bij een hermitage: 'van achteren is het Hutje door pijnen, populieren en wilgen bedekt, (...)'⁵⁸⁷ en bij de aanleg van een vijver: 'De grond is om het water met ongelijke hellingen en hoogten geboogen en met onderscheidene soorten van Pijnen, Populieren, Treurwilligen, bontbladige en andere boomen beplant' (plaat 39). Bij een rotspartij heet het: 'Laat het de gelegenheid der plaats toe, dat men langs een smal kronkelend beekje, rondom met pijnen, populieren en treurwilligen digt beplant, tot deze partij gaat, en bij de rots den oorsprong van het beekje vindt, zal dit nog meer sombre bevalligheid hebben.' (plaat 45). Elders is sprake van 'Klompjen populieren', en: 'van den kant van den weg blijft het water onbeplant, dus open grasveld' (plaat 55). Vooral op eilandjes is deze gevarieerde beplanting aan te raden. Zeker waar uitsluitend populieren worden geadviseerd, roept dit reminiscenties op aan het Île des Peupliers op Ermenonville, zoals bij plaat 103; hier is sprake van een watertje voor goudvisen, waarin een eilandje met populieren beplant. In deze aanleg adviseert hij

583 Van Laar, plaat 72, nr. 2: 'E. Schuin aflopende hoogte, met sparren en andere boomen beplant.' H. Klompje sparren met twee zitbanken. T. Veld met sparren beplant, en klaver bezaaid.' Bij plaat 15 noemt hij verschillende Sparreboosjes en bij plaat 112 geeft hij in het kort de opbouw van een waterpartij. Met betrekking tot de beplanting heet het: 'C: Heuvel met sparren beplant; F. Groepje met Pinus Larix; I. Deze en dergelijke partijtjes met sparren'.

584 Van Laar, plaat 5. Enkele andere voorbeelden: plaat 3, nr. 1: 'eene kleine verhevenheid beplant met onderscheidene soorten van bloeiende en groen blijvende heesters'; plaat 7. Dit betreft een aanleg met schaal; onder E wordt vermeld: '(...) een met gras bedekte Heuvel, met groenblijvende boomen en heesters beplant, welke men bij voorkeur tot het beplanten van graspartijen verkiest, bij voorbeeld: verschillende soorten van Pinus, Juniperus, Ilex fol: varieg: Thuja enz., waarvan bij gelegenheid nader.'

585 Van Laar, plaat 95: 'Slingerlaan van Platanussen, met heesters of eiken hakhout beplant.' (Idem, plaat 96).

586 Van Laar, plaat 79: 'Dikwijls gebeurt het, bij het veranderen van een buitengoed, dat men wel wenschte een gedeelte van eene oude rechte laan te bewaaren, en verlegen is, om het ondoelmaatige daarvan te beneemen: in deze of dergelijke gevallen, kan men zodanig schot aan het einde plaatsen, als wanneer het den weg tot de herberg uitmaakt.'

587 Van Laar, plaat 6, nr. 1. Elders bij deze plaat noemt hij treurwilgen die een grafnaald bedekken.

6.9 Van Laar, plaat 148. Het stemmingsgehalte kan niet alleen door een schilderachtige variatie in kleur en vorm maar ook door ruisend water en het spel van de wind worden opgeroepen. Uit: *Magazijn van tuin-sieraden* (1802[-1809]).

verder o.a. de 'Zwarte' of Purperbeuk: 'De groepjes plantsoen zijn samengesteld uit bloemdragende heesters, bijzondere soorten van Sparren, zwarte Beuk, Treurwilg enz.'⁵⁸⁸

Van Laar geeft soms adviezen met betrekking tot het stemmingsgehalte van door hem geschetste scènes; niet alleen schilderachtige variatie in kleur en vorm maar ook het geluid van ruisend water en het spel van de wind, die samen met het beeld van een nymf een dergelijke scène vormen, kunnen bepalend zijn: 'Op een lief lagchend plekje, onder eenen groep populieren, een *postament* te vinden, waarop eene kwelende nimphe, die uit eene *urne* eenen reinen waterstraal giet, welke aan een klein kronkelend beekje het aanzijn geeft: dit zal zeker beval-

⁵⁸⁸ Van Laar, plaat 103. Andere voorbeelden van uitsluitend populieren: plaat 10. Eiland met populieren beplant; plaat 112: 'E. Heuvel met populieren'; 'G. Populieren'. Dikwijls ook in combinatie met Treurwilgen en soms Larix: plaat 78, bij een eilandje: 'Op een eenzaam onregelmatig eiland, wiens oevers met treurwilligen, populier- en plataanboomen bezet zijn, (...)'; plaat 95: 'Gebogen watertje voor goudvisch; het eilandje met populieren en treurwilligen beplant.' Plaat 183 en plaat 184; groep Populieren en groep Larix genoemd, verder Sparren en Larix genoemd.

len. Het suiselen van de wind door de ligt bewogene bladeren der populieren, en het ruischen van het water, nodigen den wandelaar, om op de daarbij staande zitbank eenige oogenblikken te vertoeven' (plaat 148).⁵⁸⁹

De tuinsieraden

Terwijl Van Laar in zijn beschrijvingen van de plattegronden en de beplanting voortdurend oproept tot schilderachtige variatie en surprise, slaagt hij daarin wellicht het meest bij de talloze voorbeelden van 'exotische' gebouwtjes, waarmee de meeste van zijn platen gelardeerd zijn; zij spelen de hoofdrol in het geraffineerde spel van 'Wahrheit und Dichtung', dat op de buitenplaats gespeeld moet worden.⁵⁹⁰ In deze voorbeelden komt duidelijk naar voren, hoe breed het scala aan 'illusionistische' architectuur was, waaruit men in Nederland dankzij zijn boek even na 1800 kon putten en waarvan men de eerste voorbeelden op de grote buitenplaatsen als Biljoen, Elswout en Het Loo had leren kennen.

Hoewel sommige van zijn plattegronden overladen lijken te zijn met gebouwtjes en objecten in allerlei stijlen, geeft Van Laar duidelijke aanwijzingen om deze exotische 'fabriekjes' met smaak toe te passen. Zo geeft hij aan, dat een Chinese brug niet vlakbij een Gotisch gebouwtje geplaatst moet worden: 'alle overgangen doch behooren langzaam te zijn, en geene sprongen te maaken, uitgezonderd iets, dat voorbedagtelijk tot eene verrassing daargesteld is' (plaat 3). Chinees moet men bij voorkeur toepassen bij kleine partijen, die zeer net gehouden worden; Gotisch daar waar de natuur sterker dan de kunst spreekt.⁵⁹¹ Interessant is Van Laars opmerking, dat men bij gebouwtjes, die het karakter van een kerkgebouw hebben, de oriëntatie op het oosten moet volgen.⁵⁹²

Dat de 'fabriekjes' in de tuin, de paviljoens, koepels, hermitages en 'eenzame landgebouwtjes' ook goed voor studie of leesvermaak gebruikt kunnen worden blijkt, wanneer Van Laar het over de inrichting heeft: 'In het gebouwtje kan men die inrichtingen maaken, die men verkiest. Goede boeken vooral kunnen hier eenigen tijd aangenaam en nuttig doen doorbrengen.' Dit oude arcadische ideaal van een leven op het land, 'vergheselsapt met de boecken' heeft binnen Van Laars visie nog niets aan aantrekkingskracht verloren, want 'Menschen, die voor stille landgenoegens berekend zijn, vinden in soortgelijke gebouwtjes geuegten, die alleen gevoeld, doch niet beschreven kunnen worden.'⁵⁹³

589 Citaat i.v.m. cursivering oorspronkelijke tekst gecursiveerd.

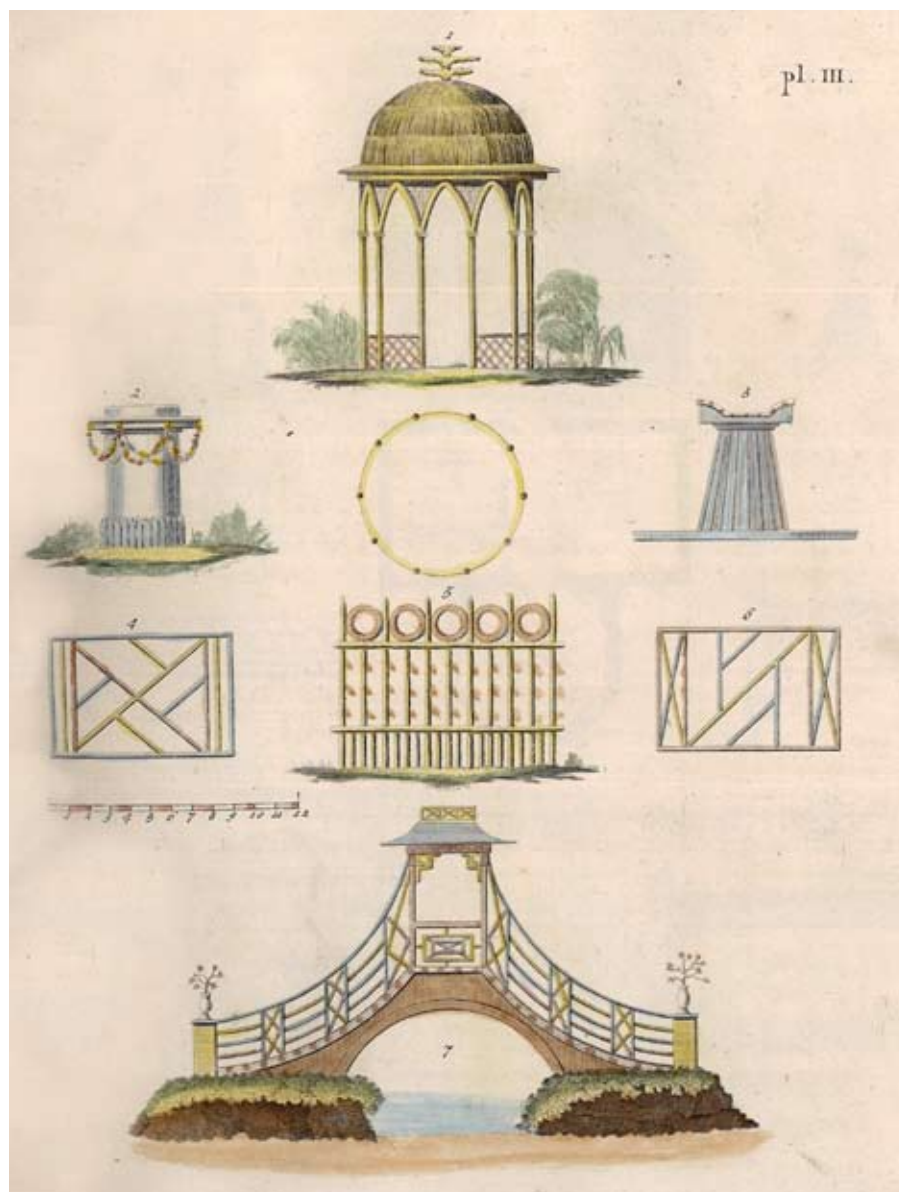
590 Zo heet het bij plaat 125 n.a.v. een beschilderd schot: 'Het groen, dat hetzelfde bedekt, en waar-toe men wijngaard, Hedera of iets anders kan nemen, behoort wezenlijk te zijn, om te meer te misleiden.'

591 Idem, plaat 3. Een zelfde advies geeft hij bij plaat 145 bij een Chinese partij: 'Indien men den smaak der Chineesen niet overdrijft, (zoo als dikwijls gebeurt) bevat dezelve veel schoons. Vooral in eenen kleinen netten aanleg, bevalt die beter, dan de gothische of rustieke, welke alleen voor groote en ruwe partijen geschikt is.'

592 Van Laar, plaat 110: 'Om den ouden kerksmaak te volgen, moet men wel in acht nemen, om het koor of agtereinde in het oosten te plaatzen, en dus van vooren westwaarts.'

593 Van Laar, plaat 62. Ook bij plaat 179, 'hermitagie in eene Russische gedaante' vinden wij een verwijzing naar dit oude Renaissance-ideaal; hier merkt Van Laar op: 'Men kan hetzelfde op een verheven eiland plaatsen. Men zij verdacht de natuur in alles afzigtig en woest te doen werken, om er eene eenzame gedaante aan te geven.' Surprise en de behoefte aan tegenstellingen komen ook hier naar voren; 'Is de eigenaar een man van smaak, dan zal hij om zijne gasten te verlustigen, in dit afzigtig gebouw eene sierlijke en wel geproportioneerde binnenzaal laten maken, met een boekekas of andere aangenaamheden, zoo als zijn genie zulks verkiest.'

6.10 Van Laar, plaat 3.
Exotische 'fabriekjes' moeten met smaak toegepast worden: een Chinese brug plaatse men niet vlakbij een Gotisch gebouwtje. 'alle overgangen doch behooren langzaam te zijn, en geene sprongen te maaken, uitgezonderd iets, dat voorbedagtelijk tot eene verrassing daargesteld is'. Uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]).

Ook het typisch 'arcadische' idioom vinden we bij Van Laar afgebeeld. Een parafrase op Poussins 'Et in Arcadia Ego' kunnen we herkennen in de afbeelding van een vrouwenfiguur, die op een tombe schrijft: 'ZY LEEFT' (plaat 102).

Tenslotte vinden wij in Van Laars verklaring der platen regelmatig verwijzen naar de tegenstelling tussen het lieflijke en het woeste, wild-natuurlijke terug, dat de Engelsen met het begrip 'sublime' karakteriseren.

Wij zagen dat al bij de tegenstelling tussen de 'Chinees' en de 'Gotische' scènes, maar ook tijdens de wandeling moet men huiverend kunnen genieten: '(...) laat den wandelaar langs een ruw pad, hoe wilder hoe liever, deze buite schors naderen, leid hem door eenen kleinen, weinig verlichten, door boomen ondersteunden onderaardschen gang, zijn tred doe vëeren los springen, die een paar deuren openen; in eens bevinde hij zig in eene schoone zaal, uit welke hij eene lieflijk lagchende partij beschouwt; ik twijfel niet of dit alles zal aangename gewaarwordingen in zijnen geest opwekken' (plaat 38).

6.11 Van Laar, plaat 102. Een parafrase op Poussins 'Et in Arcadia Ego' met een vrouwenfiguur die op een tombe schrijft: 'ZY LEEFT'. Uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]).

6.12 Van Laar, plaat 38 met een tegenstelling tussen het liefelijke en het woeste of wild-natuurlijke, het 'sublime'. De wandelaar moet huiverend genieten. Uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]).

Van Laars Magazijn als verzameling en voorbeeldboek

Kort na de publicatie van het eerste cahier werd Van Laars *Magazijn van tuinsieraaden* besproken in de *Algemeene Konst- en Letterbode*.⁵⁹⁴ Hoewel de schrijver pas het eerste cahier van acht platen gezien heeft, met een inleiding, waarin o.a. een korte geschiedenis van de tuinkunst hier te lande en de doelstellingen van de uitgever, heeft hij er alle vertrouwen in, dat het werk in ons land wel opgang

⁵⁹⁴ Anon. 1802, 267-269.

zal maken. Uit het een en ander blijkt volgens hem, dat Van Laar voor dit werk is opgewassen. Niet duidelijk is in welk tijdsbestek de volgende cahiers zullen verschijnen; stof is er in ieder geval voldoende en succes is verzekerd, wanneer men zou slagen in het oogmerk om bezitters van kleine en grote buitenplaatsen zo ver te krijgen, om 'de Teekening van eene of andere bevallige party, of eenige sieraden, die in de werking voldoen, aan de Opsteller (...) mede te deelen.' Zo kan men, zonder zich zelf te verarmen, anderen op een vriendelijke wijze verrijken, waardoor men tevens de kunst bevordert, 'gelyk hier van het fraaie en bekende werk van den beroemden Hirschfeldt ten getuige strekt.'⁵⁹⁵ Het stukje wordt besloten met de wens, dat de uitgever zich zodanig door de goedkeuring en ondersteuning van onze Natie beloond moge zien, 'als wy ons van derzelver smaak en genegenheid durven beloven.'⁵⁹⁶ Dat dit laatste inderdaad het geval is geweest, blijkt wel uit het feit, dat het *Magazijn* verschillende herdrukken zou krijgen.

Na de opzet en inhoud van het *Magazijn van tuin-sieraaden* in grote lijn behandeld te hebben kunnen wij ons de vraag stellen, hoe Van Laar aan zijn voorbeelden kwam en of er enige invloed van zijn werk is terug te vinden in de parken en tuinen van Nederlandse buitenplaatsen. Vooral dit laatste is een hachelijke zaak, aangezien vele tuinsieraden een zeer efemeer karakter hadden en waarschijnlijk slechts enige decennia in stand bleven. Juist zijn oproep, om met zo weinig mogelijk kosten aan de slag te gaan, gezichten en scènes op hout te schilderen en zuilen van latten en zeildoek te fabriceren, zullen de overlevingskansen van vele van zijn fabriekjes niet bepaald vergroot hebben. Dat geldt ook voor de beplanting: hoe zelden vindt men nog Italiaanse populieren in de parken in landschapsstijl terug, waar deze destijds in geen enkel ontwerp mochten ontbreken!

Algemeen gesproken hebben de platen van Van Laar drieërlei oorsprong. Ten eerste zijn zij 'Getrokken uit de voornaamste buitenlandse werken', vervolgens heeft hij enkele hem bekende Nederlandse tuinen en tuinsieraden in zijn boek opgenomen en ten derde zijn de plattegronden van aanleg, naar hij zelf zegt, 'alle van origineele vinding'. Dit laatste kan zowel op eigen creatie als die van anderen slaan.

Van Laar putte uit twee buitenlandse werken: *Ideënmagazin für Liebhaber von Gärten und englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern*, Heft 1 tot en met 48 (Leipzig, 1796-1806) door J.G. Grohmann en F.G. Baumgärtner en *Kleines Ideen-Magazin für Gartenliebhaber*, Heft 1 tot en met 6 (Leipzig 1799-1806) eveneens door J.G. Grohmann en F.G. Baumgärtner. Na de dood van Grohmann werden beide werken door Baumgärtner voortgezet, onder de titels *Neues Ideen-Magazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern* (Leipzig 1806-1811), respectievelijk *Neues Kleines Ideen-Magazin für Garten-Liebhaber* (Leipzig 1806-1811).⁵⁹⁷ De Duitse werken waar Van Laar uit putte kennen slechts twee plattegronden. Deze wijken totaal af van de plattegronden in het *Magazijn*, maar hebben mogelijk Van Laar op een idee gebracht. Uit een concordantie is naar voren gekomen dat twee derde

⁵⁹⁵ Idem, 268.

⁵⁹⁶ Idem, 269.

⁵⁹⁷ Van der Does/Holwerda 2010, 10-14.

deel van het aantal platen met modellen van allerlei ‘tuin-sieraaden’ als in het *Magazijn*, stamt uit de genoemde werken van Grohmann en Baumgärtner.⁵⁹⁸ Het is goed mogelijk, dat hij ook Georges-Louis Le Rouge’s *Détails de Nouveaux Jardins à la Mode* uit 1776 gekend heeft, waarin zowel Chinese als classicistische voorbeelden voorkomen.⁵⁹⁹ Evenals Le Rouge ging Van Laar ervan uit, dat de Engelse tuin een imitatie van de Chinese was. Van Laar verwijst in dit opzicht in zijn Voorwoord naar de opvatting, dat de Engelsen vooral door de Chinezen zijn beïnvloed; deze opvatting werden met name verwoord door William Chambers.⁶⁰⁰ Chambers noemt als belangrijkste elementen voor het aanleggen van tuinen en parken het scheppen van taferelen met veel afwisseling in de beleving. Water en bergen spelen een belangrijke rol. Ook smalle padjes, die langs de taferelen leiden, romantische kleinschalige bostaferelen, zo mogelijk met beken, rotsen en tuinpaviljoens en verrijkt door een bijzondere aanplant van bomen, struiken en planten zijn van belang. Tegenstellingen tussen woeste taferelen met rotsen, watervallen en rustieke hutjes tegenover rustige waterpartijen of vijvers met vlakke oevers, soms bedekt met bloemen en struiken en treurbomen, zoals de treurwilg spelen eveneens een grote rol. Tenslotte wijst Chambers op het gebruik van een beplanting met een grote variatie in vorm en kleur. Behalve deze typisch ‘Chinese’ motieven die in principe sterk decoratief van karakter waren, zoals Van Laar zelf meerdere malen beklemtoont, nam hij in het *Magazijn* ook agrarische onderdelen op. Deze vinden hun oorsprong in een andere traditie en filosofie, namelijk die van de ‘Ornated farm’ of ‘Ferme ornée’, zoals die door Whately en Watelet werd geformuleerd.⁶⁰¹ Daarnaast herkennen we in het gebruik van ‘rustieke’ elementen, woeste bosschages, natuurlijke, huiveringwekkende partijen de belangstelling voor de wilde natuur en het ‘sublime’, die eveneens een onderdeel uitmaakte van het idioom, zoals dat in de loop van de achttiende eeuw in Engeland en op het Continent in relatie tot de tuin- en landschapsarchitectuur was ontwikkeld.

De enige buitenplaats, waarvan we zeker weten, dat hij door Gijsbert van Laar ontworpen werd, betreft de buitenplaats Rijnoord bij Alphen aan de Rijn. Hierover zegt hij, dat het gaat om ‘een door mij aangelegd buitengoed’ (plaat 87 en 88). Zijn betrokkenheid bij Dijkenburg kwam hierboven al ter sprake. Over de vraag of hij gewerkt heeft aan de plattegronden van Ter Hooge in

598 Idem, 19.

599 Van Laar heeft dit en mogelijk andere (tuin)architectonische werken uit die periode gekend, maar er niets uit overgenomen; overname is uit genoemde werken van Grohmann/ Baumgärtner. Zie Van der Does/Holwerda 2010, 17-18.

600 Chambers 1757.

601 Vergelijk Thomas *Whately Observations on modern gardening* (1770). Whately adviseert voor tuingebouwtjes vooral boerenhutten, ruïnes en gedenktekens, maar liever geen Griekse tempels, Turkse moskeeën en Egyptische obeliskken of pyramiden, tenzij het sier-element heel belangrijk is. In dit geval, kan men klassieke of exotische gebouwtjes plaatsen, maar niet te veel! Het gebruik hiervan past meer in de vroeg-romantische sfeer, waarin het arcadische landschap wordt verheerlijkt. Duidelijk is, dat aan het einde van de achttiende eeuw het gebruik van klassieke, rustieke en exotische architectuur geheel door elkaar wordt toegepast. Men zou kunnen stellen, dat Van Laar waar het zijn plattegronden betreft een vermenging ziet van de ideeën van Chambers (‘style anglo-chinois’), van Lancelot Brown (het vroeg-romantische karakter) en Thomas Whately (het agrarische of utilitaire accent). Oldenburger-Ebbers 1994, 35. We kunnen daar Claude-Henri Watelet met zijn *Essai sur les Jardins* (1774), dat Van Laar waarschijnlijk gekend heeft, aan toevoegen.

Middelburg kunnen we tegenwoordig zeker zijn.⁶⁰² Met betrekking tot de buitenplaats van Klaas Bakker in Broek in Waterland is dat nog onduidelijk.⁶⁰³ In de tekst, die betrekking heeft op deze platen, zegt hij namelijk niets hierover. Wat de buitenplaats van Klaas Bakker betreft is het niet onwaarschijnlijk, dat Van Laar gezien de ligging dichtbij Alkmaar bij de aanleg betrokken was.

Het is goed mogelijk dat Gijsbert van Laar ook met de aanleg van het park van Loenersloot te maken had. Het huis was reeds enkele decennia in bezit van Strick van Linschoten, die contact had met de kwekerij Tulpenburg te Utrecht. In het archief van Loenersloot zijn uit de periode rond 1798 gegevens te vinden, die zouden kunnen wijzen op een verandering in het park in landschapsstijl. Er wordt o.a. gesproken over de aanschaf van naaldbomen. Tevens vindt men betalingen aan ene 'G. v.d. Laar'.⁶⁰⁴ Het huisje aan de brug bij Loenersloot vertoont treffende overeenkomsten met de door Van Laar afgebeelde hermitage.⁶⁰⁵

Een van de weinige buitenplaatsen, waarnaar Van Laar in concreto verwijst, is Velserbeek bij Velzen van de heer Johan Goll van Franckenstein jr. In relatie tot deze buitenplaats noemt hij een 'niet onbevallige woning voor een daghuurder of jager'.⁶⁰⁶ In zijn bijschrift zegt Van Laar: 'Op het Buiten van den wel Ed. Heer Goll, te Velzen, kan men zulk een beschouwen, als ook op meer hofsteden in ons koninkrijk.' Uit vergelijking van verschillende andere voorbeelden uit het *Magazijn* met diverse gebouwtjes op deze buitenplaats blijkt echter, dat Van Laar veel meer aan Velserbeek ontleend heeft en er wellicht ook aan heeft toegevoegd.⁶⁰⁷ Een aantal van deze 'fabriekjes' en tuinsieraden werd namelijk afgebeeld door Hermanus Numan, terwijl ook het nog bestaande 'Janneverhuisje' in het *Magazijn* is opgenomen. Deze buitenplaats heeft zeer waarschijnlijk model gestaan voor het Chinese paviljoen, door Numan de 'Chineesche tent' genoemd.⁶⁰⁸ Van de verschillende huisjes op Velserbeek zijn verder de Hermitage of Kluizenaarshut, inclusief de kluizenaar, en het reeds genoemde 'Jannever' of 'Jeneverhuisje' (plaat 157) in Van Laar terug te vinden. Hiervan beeldt Numan alleen de Hermitage af; Van Laar nam zowel van het huisje als van het interieur een afbeelding op, waardoor wij weten, hoe de hermitage er van binnen uit

602 Van Laar, plaat 127 en 128. Van den Broeke neemt aan, dat niet Van Laar, maar Schuppens de ontwerpen leverde voor Ter Hooze, terwijl Van Laar toch twee ontwerpen van het park afbeeldt. Van den Broeke (1994/[1995]), 18-19. Uit het historisch onderzoek voor het beheersplan van Ter Hooze door PHB uit 2010 blijkt dat Van Laar inderdaad de ontwerper is. Van Immerseel 2010, 32.

603 Van Laar, plaat 183 en 184; hij spreekt hier wel over een nieuwe aanleg. Zie Niemeijer 1965, 94-99.

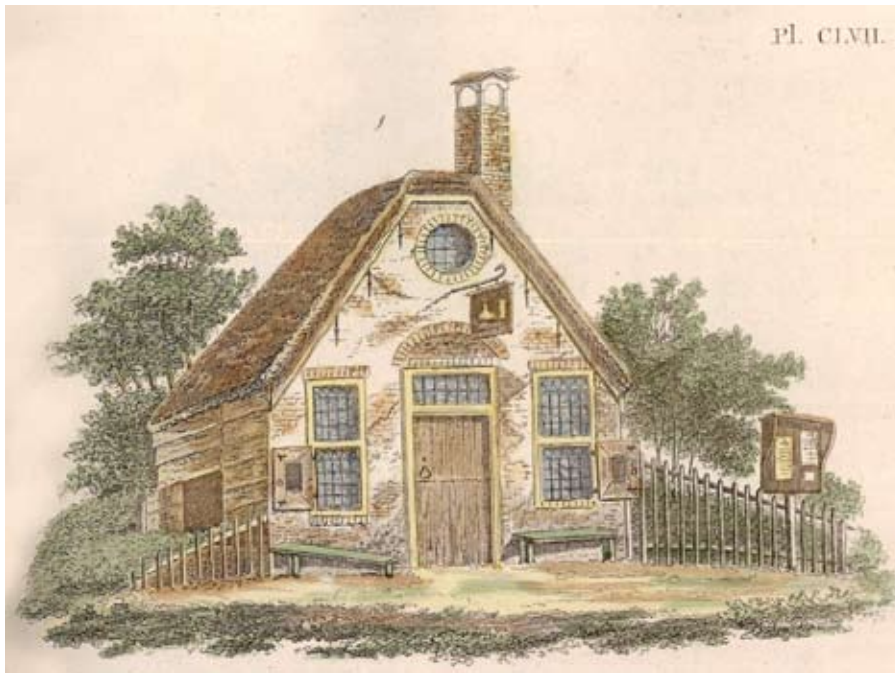
604 HUA, FA Martini Buys, nr 565. Op het Kadastraal Minuutplan van de gemeente Baambrugge, sectie B, genaamd Westzijdsche Polder, Derde Blad, opgemeten door P. Vesters, staat de aanleg met de slingerijver goed aangegeven.

605 Van Laar, plaat 79. Zie ook Van Immerseel 2012 (Beheersplan Loenersloot).

606 Van Laar, plaat 189 en 190.

607 Zie hiervoor C. Sieger, *Velserbeek*, ms. voor de Groene Reeks van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, dat mij welwillend ter beschikking werd gesteld. Met veel dank aan Drs. C. Sieger.

608 Van Laar, plaat 142 en H. Numan, 'Gezigt op de Chineesche tent & blauwe steene brug op de Hofsteede Velzerbeek te Velzen', aquarel door Hermanus Numan, 1793. NHA, inv. tekeningen archief, nr. 78 en idem, 'Gezigt op de Chineesche tent van de Hofsteede Velzerbeek te Velzen', 1798, inv. nr. 84.

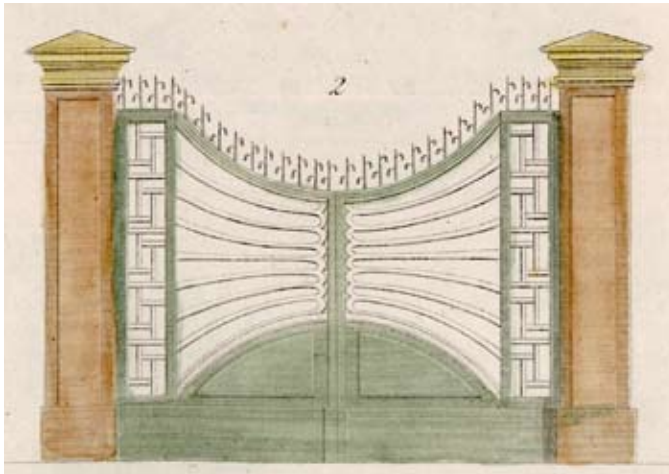
6.13 Van Laar, plaat 157, *Hermitage of Kluizenaarshut*. Uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]).

6.14 Het 'Jannever' of 'Jeneverhuisje' op Velserbeek bij Velzen van Johan Goll van Franckenstein jr.

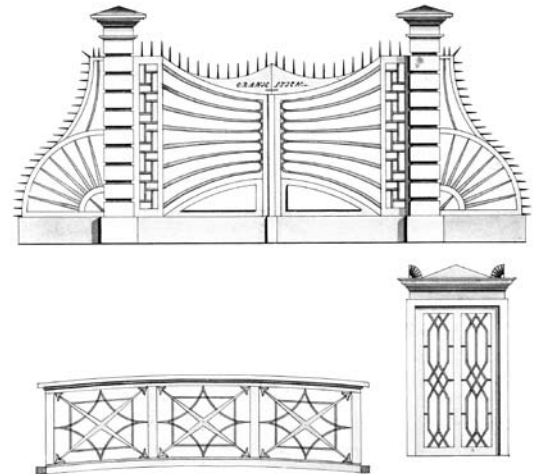
gezien moet hebben.⁶⁰⁹ Het 'Janneverhuisje' bestaat nog steeds en werd in het verleden verschillende malen gerestaureerd; het kreeg een zadeldak en een dak van pseudo-leien in plaats van het rieten dak, dat Van Laar afbeeldt (plaat 157). Aangezien er geen afbeeldingen van Numan van dit huisje bekend zijn, is het goed mogelijk, dat dit fabriekje door Goll van Franckenstein aan Van Laar werd

609 Van Laar, plaat 181 en 182. Drie aquarellen van H. Numan: 1. 'Gezicht op de Hermitagie en 't Eylandje van ter zijde op de Hofstede Velserbeek te Velzen', 1793. NHA, inv. tekeningen archief, nr. 75; 2. 'Gezicht op 't Eylandje & de hermitagie van ter zijde van de Hofstede Velserbeek te Velsen', (1793?). Ibidem, nr. 89 en 3. 'Gezicht van vooren op 't Eyland & de Hermitage van de Hofstede Velserbeek te Velzen', (1793?), ibidem nr. 76.

6.15 (boven) Van Laar, plaat 157, detail, hek in Chinoiserie. Uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]).

6.16 (rechts) Oranjestein te Oranjewoud, hek in Chinoiserie, geïnspireerd op plaat 99.

ontleend en dus ná 1802 op Velserbeek werd geplaatst. Onder de vele mogelijkheden, die Van Laar geeft om 'de beek' of de vijver op een buitenplaats over te steken neemt het pontje een speciale plaats in; het exemplaar, dat op Velserbeek bestond en naar de hermitage leidde, werd zowel door Numan als door Van Laar afgebeeld.

Na zijn verschijnen heeft Van Laar's *Magazijn van tuin-sieraaden*, dat verschillende herdrukken beleefde, grote invloed uitgeoefend. Hoewel wij ervan uit moeten gaan, dat vele van zijn fabriekjes zijn verdwenen, kan er ook in onze tijd nog een relatie gelegd worden tussen verschillende van zijn voorbeelden en nog bestaande objecten. Zo lijkt het erop, dat Lucas Pieters Roodbaard, die hoofdzakelijk in Friesland werkte, of de architect Van der Wielen, die in dezelfde tijd aldaar actief was, het *Magazijn* gebruikt hebben op Oranjestein te Oranjewoud. Met name een hek⁶¹⁰ en het nog bestaande Chinese paviljoen (plaat 178) zijn aan Van Laar ontleend. Rond 1838 moet Roodbaard op Fogelsanghstate een tuinmanswoning naar Van Laar hebben laten uitvoeren.⁶¹¹ De Chineesche brug op Heremastate is eveneens aan Van Laar ontleend (plaat 3).⁶¹² Ook op Sandwijck te De Bilt staat nog een 'fabriekje' in de vorm van een kapel, dat in Van Laar voorkomt. Hier moet Hendrik van Lunteren de tuinaanleg gecreëerd hebben.⁶¹³ Hoe lang Van Laars voorbeelden doorwerkten blijkt wel op kasteel De Haar te Haarzuilens, waar Cuypers en Copijn zich voor de tuinbanken door Van Laar liet inspireren.⁶¹⁴

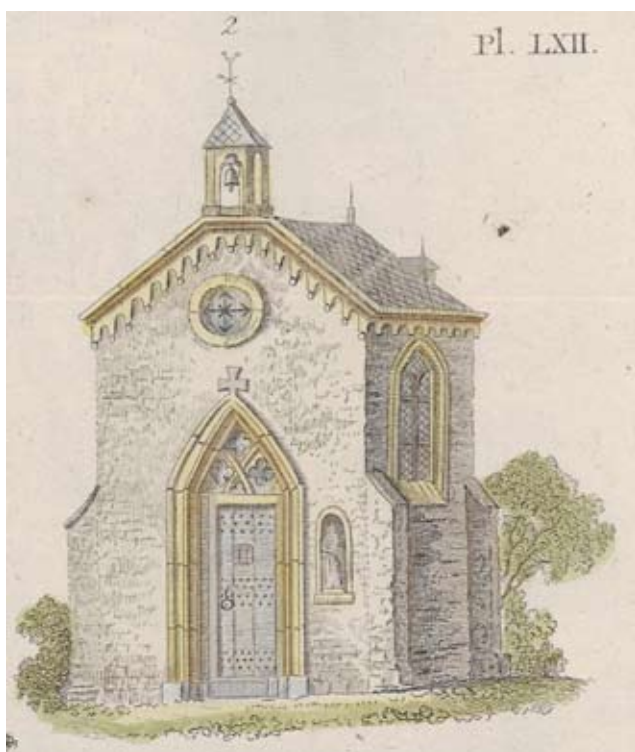
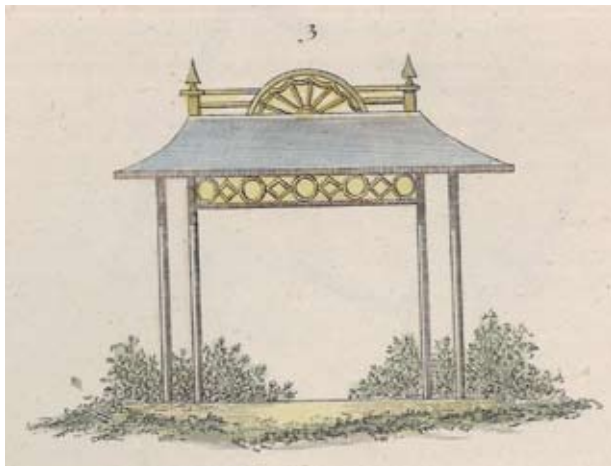
610 Van Laar, plaat 99 en plaat 178. Zie voorts Mehrrens 1986, 435-440.

611 Meulenkamp 1986, 297-301.

612 Cascade, weblog 12 augustus 2007, Jan Holwerda, <http://www.cascade1987.nl/magazijn-van-tuin-sieraaden-op-cd-2/>.

613 Tromp 1980 (Sandwijck), 4; Van Laar pl. 62, 2.

614 Van Laar, plaat 89, en Van Oosterhout/Tromp 1998, 34. Interessant aspect hierbij is dat Cuypers voor de tracering van het centrale gedeelte van de rugleuning niet Van Laars spitsbogen toepaste maar de (heraldische) ruitvorm (= De Haar) koos!

Rijkdom aan voorbeelden, veelzijdigheid in kleinschaligheid

Bij de bestudering van de plattegronden van Van Laar valt op, dat een aantal elementen steeds terugkomt in zijn werk. Waterpartijen met glooiend aflopende oevers; wandelingen rond het water met ongelijke hellingen en hoogten, aanplant van Pinus, Treurwilg, Italiaanse populier en bontbladige bomen; treurbomen verspreid langs de oevers, perken met bloemen en bloemdragende heesters aan het water en langs de paden. Ook de eilanden zijn beplant met Populieren, Sparren en bloemdragende heesters, terwijl tegen de heuvels eveneens partijen

6.17 (uiterst links) Van Laar, plaat 178, *Chinees paviljoen*. Uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]).

6.18 (hiernaast) *Chinees paviljoen op Oranjestein, geïnspireerd op plaat 178*.

6.19 (uiterst links) Van Laars plaat 62, detail, *kapel*. Uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]).

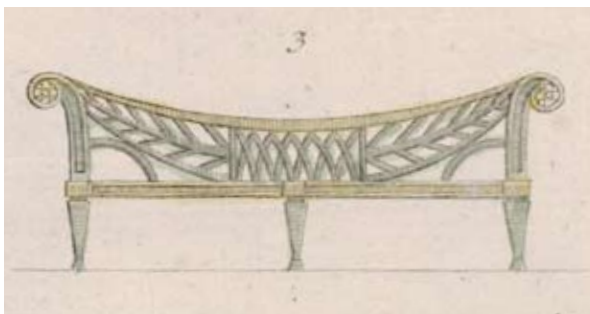
6.20 (hiernaast) *Sandwijken te De Bilt, 'fabriekje' in de vorm van een kapel, geïnspireerd op Van Laars plaat 62*.

met bloemdragende heesters staan. Verder grasheuvels met groenblijvend hout, zoals Pinus, Juniperus, Ilex en Thuja, die afsteken tegen het lichtere gras of gazon.

Dikwijls wordt het nuttige met het aangename verenigd en vinden wij op vele buitenplaatsen hoogstamboomgaarden, golvende percelen bouwland met graan in stroken, moestuinen, met de helling op het zuiden en zelfs een heuvel met vijgenbomen beplant.⁶¹⁵ Van Laar beeldt ook een 'Arcadisch landschap' af. Het bestaat uit een donker bos op een geaccidenteerd terrein, een vallei, een slingerende beek en het heeft een mysterieuze lading. Op een heuvel staat een ronde, open tempel op zuilen, met in het midden een beeld, dat een voorwerp draagt, mogelijk een zwaard of een kaars. Midden in het landschap een standbeeld van een vrouw of godin, die naar de tempel wijst. Op de voorgrond is een offerblok of altaar met ramsschedel met links daarvan een sarcofaag of graf-tombe afgebeeld. Het graf wordt bewaakt door een sfinx; uit het opschrift, dat o.a. luidt 'hic iacet' kan blijken dat de suggestie van een echt graf wordt gegeven (plaat 46). Het bijschrift van Van Laar luidt: 'Een gedeelte van een bergachtig Arcadisch landschap'.

De beoordeling van Van Laars werk in later tijd is niet onverdeeld gunstig geweest. Springer kon het werk van Van Laar niet waarderen: hij vond de plattegronden weinig smaakvol en zegt: 'Grootheid van opvatting is er in de plannen niet te zien'.⁶¹⁶ Mehrtens stelde dat zijn plattegronden gekenmerkt worden door kleinschaligheid, geen zichten naar buiten hebben en een grote variatie in scènes en accidentatie bezitten; hij verwijt Van Laar onevenwichtigheid en het toepassen van teveel tuinornamenten.⁶¹⁷

Men zou deze mening echter goed kunnen relativeren door te bedenken, tot wie Van Laar zich in zijn *Magazijn* richtte en dat hij zelf zijn best deed de amateur-tuinarchitect te wijzen op de talloze valkuilen en klemmen, waarin hij verzeild kon raken. Van Laar reikte de 'gemiddelde' Nederlander voor het eerst een praktisch vademecum aan voor zijn reis door een levende materie, die door de toepassing van talrijke gebouwde elementen ook voor een liefhebber van het

6.21. Van Laar, detail plaat 89, *tuinbank*. Uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]).

6.22 Voor de tuinbanken op kasteel de Haar te Haarzuilens lieten bouwmeester Cuypers en landschapsarchitect Copijn zich door Van Laar inspireren.

⁶¹⁵ Oldenburger-Ebbers 1994, 36-37.

⁶¹⁶ Springer 1936, 68.

⁶¹⁷ Mehrtens 1987, 435-440.

buitenleven met bescheiden middelen diepere betekenislagen kon hebben en zo een persoonlijke 'microkosmos' kon worden. Door Van Laar trad de landschapsstijl aan het begin van de negentiende eeuw in brede kringen de fase van het 'gesunkenes Kulturgut' in. Het lukte hem inderdaad om 'landschappen in miniatuur' te creëren die op een klein terrein gerealiseerd konden worden. Hij bracht de landschapsstijl niet alleen dicht bij het huis maar gaf ook een min of meer volledige canon; in geen van zijn veertig ontwerpen speelt de geometrische stijl nog een grote rol. Alleen bij sommige moestuinen zien wij een rechthoekige opzet, maar dan altijd onopvallend in de aanleg ingepast. Van Laar prikkelde met zijn *Magazijn* de verbeeldingskracht en het gevoel; het zou dan ook zeker geen toeval zijn, wanneer hij zich hierbij heeft laten inspireren door belangrijke, grootschalige buitenplaatsen zoals Biljoen en Velserbeek, die tot de vroege en eminente voorbeelden van de landschapsstijl in ons land behoorden.

Matthias Soiron, architect en tuinontwerper

Over tuin- en parkaanleg in de provincie Limburg, die in de achttiende eeuw grotendeels tot de Generaliteitslanden behoorde, is nog weinig bekend.⁶¹⁸ Vanouds onderging het gebied waar het de architectuur en de toegepaste kunsten betreft sterke invloeden vanuit het Luikse en het Rijnland. Uit onderzoek blijkt, dat dat ook in belangrijke mate geldt met betrekking tot de landschapsarchitectuur. Zo werkten op Amstenrade rond 1800 achtereenvolgens een zekere Duckers en Maximilian Friedrich Weyhe.⁶¹⁹ Weyhe legde ook het park van kasteel Neubourg aan.⁶²⁰ Een architect, die iets later werkte, was J. Gindra. Na aanvankelijk op Amstenrade als tuinbaas actief te zijn geweest, vertrok hij naar kasteel Mheer.⁶²¹ Te midden van deze ontwerpers, die vooral als landschapsarchitecten actief waren, neemt de bouwmeester Soiron een geheel eigen plaats in.

Door zijn huwelijk met Sophia Elisabeth L'Herminoth of L'Herminotte raakte Matthias Soiron (1748-1834)⁶²² verwant aan verschillende adellijke, patricische en gegoede Maastrichtse families, zoals van Bienen, Nijpels, Nyst en Ramack. Ook de familie Soiron zelf stond in Matthias' tijd sociaal al in aanzien; twee van zijn broers waren kanunnik en zijn zuster was getrouwd met een officier, die van moeders zijde van oude katholieke adel was [van Oldeneel tot Oldenzeel]. Het hierdoor gegenereerde familie-netwerk, dat zowel 'dynastiek' als religieus een grote sociale rol speelde en hem introduceerde in vele aanzienlijke stadshuizen, buitenplaatsen en kasteeltjes in de omgeving van Maastricht, leverde regelmatig opdrachten op. Daarbij ging het niet alleen om opdrachten voor particuliere personen maar ook om religieuze ambtsdragers zoals kanun-

618 Zie ook Van Immerseel/Tromp 2005.

619 Tromp/Van Oosterhout 1987 (Amstenrade), 28; Zie ook Hoekstra, Oldenburger-Ebbers en Tromp 1998, 19, 41, en Tromp, in Orbons 2003, 78-83. Er waren verscheidene Duckers in het Luikse actief als stukadoor en architect; François-Joseph Duckers werd in 1776 door de prins-bisschop van Luik, François de Velbrück, naar Parijs gestuurd om paleizen, huizen en tuinen te bestuderen.

620 Marres/Van Agt 1962, 210.

621 Tromp 1990, 87.

622 Matthias Soiron, gedoopt Maastricht 29-1-1748, overleden Maastricht 1 april 1834. Hij trouwt op 5 juli 1748 met Sophia Elisabeth L'Herminoth of Hernminotte.

niken, waaronder zijn reeds genoemde broers en de kanunnik Jansen, die zijn buitenhuis in Bunde door Soiron liet verbouwen. Vanzelfsprekend gaf het feit, dat Soiron stamde uit een familie waarin diverse leden al generaties lang het beroep van architect kozen, hem ook een voorsprong bij zijn activiteiten op architectonisch gebied in Maastricht en omgeving.⁶²³

Soirons werkzaamheden zouden zich over een periode van ruim vijftig jaar uitstrekken en zowel architectuur, interieurontwerpen, meubelen als tuinaanleg beslaan. Hij liet een belangrijk document over zijn werkzaamheden na in 26 delen met ontwerpschetsen, die hij twee jaar voor zijn dood verzamelde. Deze collectie, waarvan de meeste delen, bijeengebracht in tien banden, in het RHCL te Maastricht bewaard zijn gebleven, vormt niet alleen een belangrijke bron voor de kennis van zijn werk, maar ook voor de bouwkunst van Maastricht en omgeving in de laatste decennia van de achttiende en de eerste decennia van de negentiende eeuw. Dit geldt in bijzondere mate ook voor zijn werk op het gebied van tuinaanleg en de aankleding van buitenplaatsen met tuinsieraden als vazen en beelden. Hoewel hij zijn ontwerpen niet chronologisch noch thematisch heeft ingebonden, is toch een goed beeld van zijn ideeën op het gebied van de tuinaanleg in samenhang met zijn architectonische werk te krijgen.

Zelf noteert Soiron dat zijn werk bestaat uit '12 folianten aengaende het schrijnwerkerswerck, met nog 14 folianten wegens het metzelwerck, en andere werken, die zig als nu bevinden zullen, ijder foliant van 60 bladeren'. Ter onderscheiding heeft hij de boekbinder verzocht om 'alle deese folianten van het schrijnwerkers werk met een geelagtige couleur te distingueren en die van het metzelwerck etc. met eene andere vaal swarte gepikkelde couleur'.⁶²⁴ Uit zijn aantekeningen blijkt, dat hij van veel werk voor zichzelf kopieën van andermans werk had gemaakt en die steeds had bewaard.⁶²⁵

In verschillende van de banden geeft hij een kort overzicht van zijn opleiding en werkzame leven. Hij zegt hierin onder andere: 'Verders hebbe ick in mijne jonge jaaren de teekening geleert bij de heer Bijlevelt schilder te Wiik, en hebbe in deese school menige schoone figuren en portretten etc. getekent, alle in Italiaensen inck gewasse, waarvan ick eene aparte portefeuille gemaakt hadde, al welke mij van (...) kamer uit mijne kaste genomen is geworden, met nog

623 Zie ook Keijser-Schuurman 2002, 11 en de Harlez de Deulin 2008.

624 RHCL, Handschriftencollectie nr. 96 [L.XIX R 23], (verder te noemen Hs. Soiron, fol. etc.) fol. II, 3.

625 Zie ook Röell 2005.

twee schoone perspectief boeken en perspectif printen'.⁶²⁶ Het gaat hierbij om mappen met zijn jeugdtekeningen, die al vroeg verloren zijn gegaan. We kunnen er wel van uitgaan, dat Soiron al vroeg kennis gemaakt heeft met het *Recueil élémentaire d'architecture* van De Neufforge, net als de familie van Soiron uit het Land van Luik afkomstig.⁶²⁷ Daarnaast kende hij ook het werk van Le Rouge, zoals verderop zal blijken.

De meeste ontwerpen van tuinen heeft Soiron verzameld in de delen I en IV van zijn verzameld werk. In het opschrift van het vierde deel vermeldt hij, dat hierin onder andere zijn opgenomen 'verschijde schoone hooven, en Engelse hooven(...), schoone vassen, en pedestallen (...)'.⁶²⁸ In beide delen zijn veel tekeningen van tuinsieraden opgenomen, o.a 'van t fabryk van Culen gezien bij Cruts' en voor het kasteel Borgharen.⁶²⁹ In het vierde deel geeft Soiron verscheidene voorbeelden voor hekken of 'barieren' om tuinen, weiden of akkers af te sluiten. Sommige roepen associaties op met Chinese voorbeelden; ook kan men soms neogotische motieven ontdekken.⁶³⁰ Een van de tekeningen betrof het hek voor de tuin van Hupkens in de Boschstraat; dit hek ontwierp hij zelf.⁶³¹

Soirons tekeningen van geometrische tuinen en 'Engelse Hoven' in Maastricht

Er zijn slechts weinig plattegronden van tuinen in Maastricht uit de achttiende eeuw bewaard gebleven. In 1786 maakte Soiron een kaart van de omgeving tussen de Bredestraat en Agter het Vleeschhuis met een tweetal nieuw geprojecteerde straten.⁶³² Hij geeft hier verschillende tuinen aan, zoals de hoven van generaal Smidt, van de heer Kerens, notaris Wouters, juffrouw Dresens en de Vice-hoogschout Van Slijp[e], maar hij tekende deze tuinen niet in.

Terwijl de oogst aan plattegronden en afbeeldingen van Maastrichtse tuinen in het algemeen zeer schamel is, vinden we in het werk van Soiron wel veel gedetailleerde tekeningen met de inrichting van de door hem ontworpen tuinen.

626 Soiron vervolgt dan: 'Mijne verdere teekeningen van veele schoone huisjen en gebouwen die op de grootde van een ordinair bladt papier niet hebben konnen geteekent worden, zullen sig bevinden in portefeuljes.

Eijndelijk zullen sig nog veele van de alderschoonste teekeningen bevinden in eene portefeulje, waeruit mijne nakomelingen genoegsaem zien zullen, dat ick niet alleen in architectuur wercken, maer ook in menigte fortificatie wercken, voor mij en nog voor andere, getekent hebbe, buiten en behalve dat ick diverse teekeningen voor het metzelars ambagt en schrijnwerkers proeven getekent hebbe, al welke van beijde princen nog hebben moeten geapprobeert worden, de welke alle geapprobeert zijn geworden.

Verders moet nog besonderlijk in aenmerking genomen worden, dat ick in mijne jonge jaren mijn noeijt in de gedaghten gekomen is, van deese mijne tekeningen, brouillions, projecten en idedn etc., (die ick merendeels maer op loose half beschreven bladers getekent hebbe, om mij alleen voor een copie te dienen), te laten inbinden, waervoor mij nogtans geresolveert hebbe, opdat mijne naerkomelingen dezelve, (die door miinen besonderen Over en hooge jaeren tot eene zoo grote menigte gekomen zijn) niet verschueren of wegh geven zoude etc. in diverse tolianten te laten inbinden, dus denke mij te willen excuseren van de zelve niet beter, en op schoondere bladeren etc. getekent te hebben.'

627 Keijser-Schuurman 2002, 12.

628 Opschrift [los] op fol. IV [nu ingelegd].

629 Hs. Soiron, fol. I, 9.

630 Bijvoorbeeld fol. IV, 176-179.

631 Tekening hek, fol. VI, 52.

632 *Descriptie der Bouwen en plaatsen hooven etc.* door Mat. Soiron, archit. 1785., GAM, Kaartenverzameling, zonder nummer.

Dit geeft ons de gelegenheid om de ideeën van een architect in de beginperiode van de landschapsstijl te volgen, met name waar het om tuinen en parken van een kleinere schaal betreft.

Geometrische of formele ontwerpen

In het werk van Soiron kunnen we duidelijk de ontwikkeling volgen van de in zijn tijd nog dikwijls toegepaste geometrische of formele stijl naar een meer landschappelijke stijl, want een aantal van zijn tekeningen geeft tuinen en parken aan, die nog geheel in geometrische stijl zijn uitgevoerd. Tot de tekeningen of ontwerpen in die stijl behoort de tuinaanleg, die hij in opdracht van Gadiot tekende voor diens huis in de Batterijstraat.⁶³³

Deze 'Hof van de heer Gadiot' was geometrisch van opzet, 'toehorende aan de apostelen'. Vanuit een zomerhuis, gelegen tussen een bleekveld en een 'quekerije' toont hij ons een in vieren verdeelde tuin met parterres; waarschijnlijk stonden er bomen in de buxusranden. Centraal op een rond gazon is 'een hogen bergamotte pereboom' geplaatst. De muur is voor de helft bezet met 'swarte wimeren en voor de andere helfte met frambozen'.⁶³⁴

Voor het huis van de erfgenamen Coenegracht werd bij hem een tuinaanleg in de Begaerdestraat besteld⁶³⁵; hij maakte eveneens een plattegrond voor hun huis aldaar.⁶³⁶ Deze tuinaanleg behoort tot zijn kleinere werken. Het gaat hierbij om de tuin, die staat afgebeeld op de tekening van de 'Boulingrin in 't midden van den Hoff gehuurt door⁶³⁷ van de erfgenamen Coenegracht'; het ontwerp is nog geheel geometrisch van opzet en heeft de vorm van een oog. Op dit ontwerp staat een rond gazon met een 'accasia in 't midden' aangegeven. Daaromheen loopt een pad; vervolgens, naar buiten toe, geeft hij gazon in talud, gazon plat en weer gazon in talud aan. Dan weer een rand gazon plat en daarop aansluitend een 'aerde rabat voor bloemen', met als plantvoorstellen: 'sneeuwbal aan weerszijden van een afganck' [2 x] en 'meyboom' aan weerszijden van een streep gazon als 'afganck hebbende inde schuynsde twee trappen'. Hij tekent het talud in de marge. Het geheel omringd door een ringsloot met 'een smale wegh daer langs'.⁶³⁸

633 Plattegrond, Hs. Soiron, fol. IV, 21.

634 Waarschijnlijk gaat het hier om de tuin van de vader of grootvader van André Adolphe Gadiot, burgemeester van Gronsveld, die in 1831 de ruïnes van het kasteel Gronsveld liet wegbreken en deze kort daarna 'door een heerenhuis naar den tegenwoordigen smaak' liet vervangen (Van der Aa 1839-1851, deel IV, 976.) In diezelfde tijd werd ook een tuin in landschapsstijl bij het kasteel aangelegd, waarvan de architect niet bekend is. Aangezien Soiron pas in 1834 overleed, is het mogelijk, dat hij bij deze aanleg betrokken was. Aan de andere kant draagt de nieuwbouw van het kasteel duidelijk de kenmerken van de nieuwe tijd, waarin de neogotiek sterk in de aandacht kwam. Dit terwijl van Soiron hoofdzakelijk ontwerpen in Lodewijk XVI-stijl bekend zijn. Het is daarom de vraag, of Gadiot junior inderdaad de toen hoogbejaarde architect in de arm genomen heeft. Wel vinden wij van hem verschillende ontwerpen met neogotische elementen. Qua stijl kan bij het park van Gronsveld wellicht aan Soiron gedacht worden -Gronsveld is dan een van zijn grotere parken geweest-, maar ook tuin- of landschapsarchitecten als Duckers of J. Gindra, die onder andere op Amstenrade werkten, komen in aanmerking.

635 Hs. Soiron, plattegrond, fol. IV, 23.

636 Hs. Soiron, plattegrond, fol. V, 374.

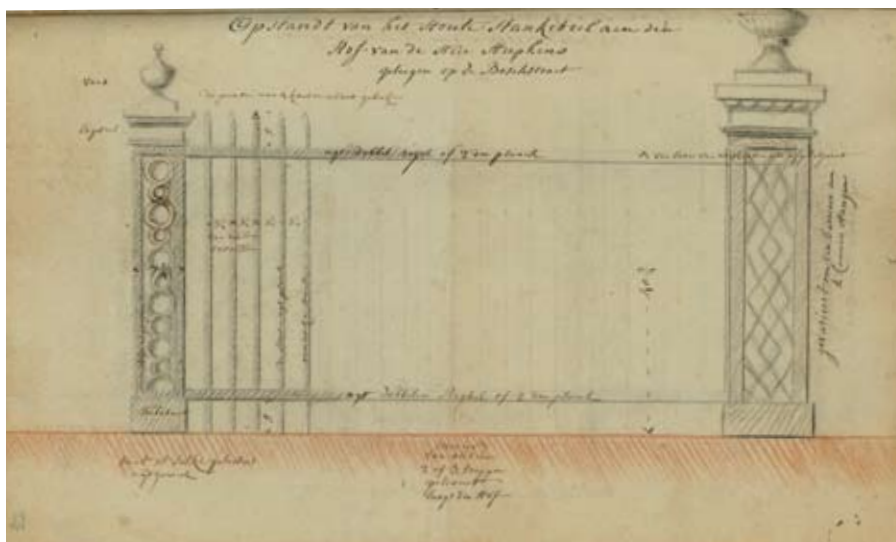
637 Comta of Courta?

638 Hs. Soiron, fol. IV, 23.

In de Brusselsestraat maakte hij een plattegrond voor de tuin van Servais L'Herminotte, kanunnik.⁶³⁹ In deze straat stond ook het huis van een van zijn broers, een der beide kanunniken Soiron, wier nieuwe woonhuis op Grote Gracht hij ontwierp.

Soiron geeft eveneens een schets van de geometrische aanleg van het huis van 'monsieur Hennequin'.⁶⁴⁰ In het midden zien we een rond bassin, aan de achterzijde een 'gloriet' of tuinpaviljoen en een trap. Dit ligt achter de bassecour en de stallen. Hij maakte eerst een kopie van een kaart, 'opgenomen door eenen fransman'. Dit complex ligt aan de Brusselsestraat.⁶⁴¹

Voor mevrouw Van der Maesen tekende hij de tuin in de Capucijnenstraat.⁶⁴² Deze tekening dateert uit 1785 en toont een tuin die nog geheel in geometrische stijl is uitgevoerd. Of het gaat om een ontwerp van zijn hand of om een situatieschets, waarna wellicht een ontwerp naar de nieuwe mode volgde, is niet duidelijk. Op het laatste geval zou Soirons aantekening op het plan kunnen wijzen 'Van mevr. van der masen anno 1785 opgenomen'. De tuin bevat allereerst geschoren 'palme hegge'. De binnenperken zijn in vijf bedden verdeeld; de parterres met palmen bezet. In het midden staat een 'gecouleurde piedestal, 47 sterre'. Verder in de buxusrand opgaande boompjes met op de hoeken piramidaal geschoren buxus. Ook vinden we in het midden van de parterres 'sware piramied van palmen'.

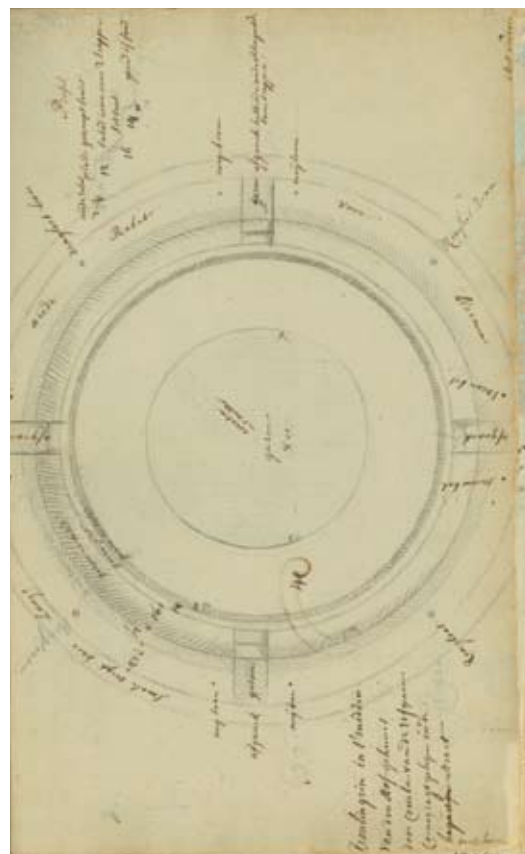
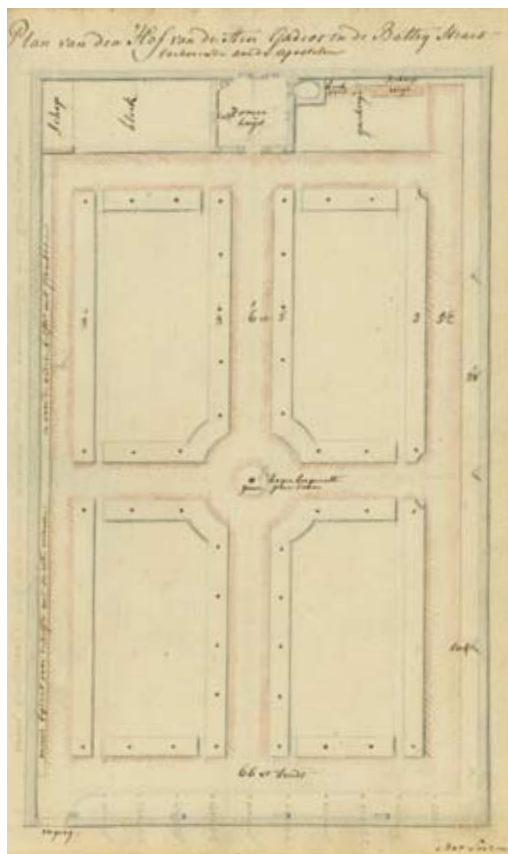
6.23 Matthias Soiron, hek voor de tuin van Hupkens in de Boschstraat. Fol. VI, 52.

639 Hs. Soiron, fol. I, 53.

640 'Plan du jardin et de l'emplacement de la maison de monsieur Hennequin', Hs. Soiron, fol. I (?), 27.

641 'copie van 't Heele terreyn van mijn heer Colpen of Henneken opgenomen door eenen fransman' Habitation de Hennequin fol. VII, 95; Zie verder: le jardin fol. XIV, 26; X, 283 parapluie, Colpin; X, 303 Hennekes plaat grond huis Brusselse straet; wellicht is (neef) Hennequin identiek aan de maçon 'Henike', die in 1809 voorkomt in relatie tot de 'caisse' van de loge La Constance. (Zie Registre de l'Architecture, La Constance, Maastricht, in Archief C.M.C. 'Prins Frederik'.)

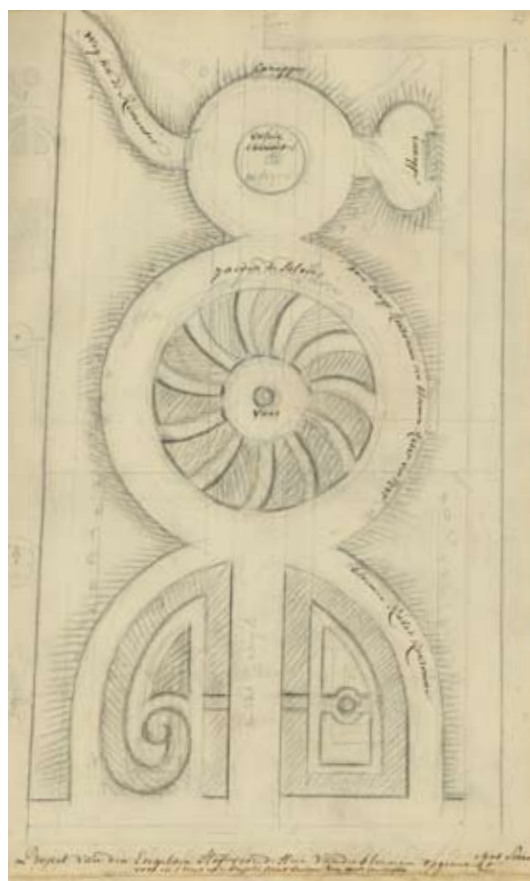
642 Hs. Soiron, fol. IV, 17.

6.24 (boven) Matthias Soiron, Hof van de heer Gadiot in de Batterijstraat. Fol. IV, 21. Deze tuin was geometrisch van opzet.

6.25 (rechts boven) Matthias Soiron, tuinaanleg voor het huis van de erfgenamen Coenegracht in de Begaerdestraat. Fol. IV, 23. Het ontwerp is nog geometrisch van opzet en heeft de vorm van een oog.

6.26 (rechts) Matthias Soiron, Tuin van mevrouw Van Wylre aan de Brusselsestraat. Fol. IV, 29. Deze tuin bestond uit een centraal gelegen cirkel, de Jardin de Silvie aan de ene kant verbonden met een verlengde halve cirkel en aan de andere kant een kleinere cirkel.

6.27 Neo-classicistische voorgevel van het huis aan de Grote Gracht van de gebroeders Soiron, ontworpen door Matthias Soiron.

Een met de tuin van mevrouw Van der Maesen te vergelijkbare tuin had commissaris Pillera.⁶⁴³ Hierin stonden een zomerhuis en een orangerie. De parterres waren verdeeld in vijf of drie bedden.

Ontwerpen van 'Engelse Hoven'

In de collectie Soiron bevinden zich verschillende ontwerpen, die met de benaming 'Engelse hof' worden aangeduid, maar die hoofdzakelijk uit geometrische figuren bestaan. Waarschijnlijk slaat het begrip 'Engels' hier vooral op de beplanting, het gebruik van exotische elementen, zoals een 'Chinees' glorië⁶⁴⁴, en op de zeer 'gevarieerde' opzet, die sterk aan ideeën uit de rococo doen denken. Een goed voorbeeld hiervan is de tuin van mevrouw Van Wylre aan de Brusselsestraat, in die tijd bewoond door de heer Van de Bloemen.⁶⁴⁵ Deze tuin bestaat uit een centraal gelegen cirkel, aan de ene kant verbonden met een verlengde halve cirkel en aan de andere kant een kleinere cirkel.

In de onderste halve cirkel zijn twee bosquettten ingetekend; rechts en links van de cirkels staan 'bloemen rabat rondomme' aangegeven; de middelste cirkel draagt de naam 'Jardin de Silvie'.

643 'Aenleg van den Hof van de Heer Commissaris Pillera wordende 4 roeden groot.' Hs. Soiron, fol. I, 19; 'plan van t'nieuw te makene muurwerck teegens t' terras, met de drie trappen daer in, in den Hof van d'heer commissaris Pillera,' idem, fol. I, 1. Ligt tussen 4 geometrische parterres

644 In Limburg wordt het begrip 'Gloriet' gebruikt voor tuinpaviljoens, die op een strategische plaats in de tuin zijn opgesteld, dikwijls aan het eind van een gezichts etc. Vergelijk 'Gloriette' in de geometrische tuinarchitectuur; een bekend voorbeeld is de Gloriette van Schönbrunn.

645 Hs. Soiron, fol. IV, 29.

De naam 'Jardin de Sylvie' roept herinneringen op aan het 'Maison de Sylvie' en de 'Jardin de Sylvie' in het park van Chantilly. Wanneer Soiron al concreet aan deze tuin gedacht heeft, dan was het toch vooral vanwege zijn literaire connotaties en zijn beslotenheid.⁶⁴⁶ Wat de literaire associaties betreft is het goed mogelijk in de 'Jardin de Sylvie' een verwijzing te zien naar Claude-Henri Watelet's stuk voor theater, *Silvie*.⁶⁴⁷ Hieruit zou tevens kunnen blijken, dat Soiron het tuintheoretische werk van Watelet kende. Watelet, die beroemd werd door zijn *Essai Sur Les Jardins* uit 1774, trachtte Chambers enthousiasme om de nieuwe stijl te zeer met de Chinese bronnen te verbinden, enigszins te temperen. Hij deelde de utopische dromen van de fysiocraten om terug te keren tot een simpele rurale economie, gebaseerd op een geïdealiseerde bestaan op een modelboerderij, die hij in zijn *Essai* tot in detail beschreef.⁶⁴⁸ In het midden van de grote cirkel in de 'Jardin de Sylvie' van Soiron staat een vaas; daaromheen is de beplanting waaivormig ingevuld (gras en bloemen?). Vervolgens in de bovenste kleine cirkel een 'voliere chinois ou figuur'. De laatste cirkel staat in verbinding met een klein cabinet met een 'canapé'. Op een bepaalde manier bekeken heeft de tuin een antropomorf karakter en toont het een vrouwenfiguur met geborduurde rokken. In dat geval kan men het ontwerp van Soiron een zekere speelsheid niet ontzeggen.

Een bescheiden ontwerp met verschillende geometrische figuren, een ovaal, een ruit en een cirkel toont het ontwerp voor de tuin van een brouwer aan de 'Steenwegh'.⁶⁴⁹ Ook sterk geometrisch van opzet was de 'Engelsen Hof' van de heer Hustinx op de Enkele Straat.⁶⁵⁰ Hier geeft Soiron een aaneengeschaalde reeks van vier afgeronde rechthoeken, met in het midden een ovaal. De beplanting is eenvoudig, waarschijnlijk met randen gazon en vaste planten.

Het ontwerp, dat Soiron maakte voor een overhoekje in een 'Engelse Hof' verwijst sterk naar de inspiratiebronnen waaraan de architect in eerste instantie zijn modellen ontleende. Deze met boogvormige slingerpaden ingevulde driehoekige ruimte draagt het karakter van een bosquet, zoals men die vindt in de overgang van de rococo naar de tuinen in de 'style anglo-chinois'. Soiron tekende ook een gespiegelde variant voor de tuin van de heer Pond aan de Markt.⁶⁵¹ In beide bosquetten geeft hij een vijver aan, waarvan de vorm door verschillende cirkels bepaald wordt, en waarbij men ook zodenbanken vindt.⁶⁵²

646 Deze geometrische tuin was zeer besloten van karakter en lag in het Parc de Sylvie of Petit Parc. Hij bestond uit een grote, tapstoelopende parterre de broderie en een aantal grasparterres; het geheel was omsloten door berceaux. Het 'Maison de Sylvie' en de 'Jardin de Sylvie' in het hooggelegen, sterk beboste parkgedeelte van Chantilly, het 'Petit Parc' of 'Parc de Sylvie' ontving zijn naam in de zeventiende eeuw van de verbannen dichter Théophile de Viau, die op Chantilly onderdak en protectie kreeg van Henri II de Montmorency. Het tegenwoordige gebouwtje dateert uit ca. 1670.

647 Claude-Henri Watelet, *Silvie*, Londres/Paris 1743.

648 Adams 1982, 115. Watelet liet zich leiden door Rousseau's ideeën met betrekking tot zijn romantische natuurfilosofie en het fundamentele belang, dat hij hechtte aan de esthetische en psychologische aspecten van de tuinkunst.

649 Hs. Soiron, fol. IV, 39.

650 Wellicht in de Lenculenstraat? Fol. I, 63. In fol. X, 291 beeldt Soiron een plafond af voor het huis van Hustinx.

651 Hs. Soiron, fol. IV, 43 en idem, 44.

652 Hs. Soiron, fol. IV, 42.

Tot slot van deze sterk geometrische bepaalde tekeningen van Soirons 'Engelse Hoven' een tweetal zeer ingewikkelde ontwerpen, die wellicht een diepere betekenislaag hebben. Het eerste betreft de 'Engelsen Hof van de heer Bonhomme'. Het gaat hier om de wijze waarop het terras is aangelegd. Het betreft een zeer ingenieus geometrisch ontwerp met stervormen, dat geheel uitgewerkt is opgenomen als 'een ander idee voor den aanleg van den Hof van mijn Heer Bonhomme.' ⁶⁵³ Het terras is aangelegd in de vorm van een groot aantal driehoeken; de grootste driehoek is in tweeën verdeeld. De bovenste helft kreeg daarmee de vorm van een vijfhoek, waarin een vierpuntige ster met in het centrum een oogvormig samenstel van cirkels; vanuit het oog lopen straalvormige banen in vier richtingen. In de driehoek daaronder een ruitvorm, die loodrecht onder het oog (de Zon?) geplaatst is en wellicht als schietlood kan worden opgevat. Soiron werkte regelmatig voor De Bonhomme, ook voor zijn buitenhuis Schoonewinkel. ⁶⁵⁴

Een dergelijke maçonnieke symboliek spreekt mogelijk ook uit het ontwerp voor de tuin van de heer Culleners of Ceuleneers ⁶⁵⁵ aan het Vrijdthof, waar Soiron behalve een balkon ⁶⁵⁶ voor diens huis ook de plattegrond voor het 'park' bij dit huis ontwierp. ⁶⁵⁷

Een enkele tuin, door Soiron getekend, bestond dus nog voor een deel uit een geometrische aanleg en gedeeltelijk uit een daarvan afgescheiden aanleg in meer gevarieerde stijl, de 'Jardin Anglais' zoals die in de Brusselse straat voor 'Mons. Roemers, vroeger Bléron'; Bléron was waarschijnlijk de oude eigenaar. ⁶⁵⁸ Het grootste deel van de tuinplattegronden, die Soiron in zijn folianten heeft opgenomen, betreft echter ontwerpen van tuinen in landschapsstijl met onregelmatig verlopende slingerpaden, waarschijnlijk meestal bestemd voor tuinen in of nabij de stad Maastricht. In dit opzicht is de zeer gedetailleerde aanleg van een Engelse tuin voor zijn neef Nijpels instructief voor Soirons wijze van ontwerpen. ⁶⁵⁹ Deze tekening draagt het opschrift 'Tekening van den Engelsen Hof behorende de heer Nijpels aangelegt in de Biesenbongart'. Uit de legenda, die als een bescheiden bestek gelezen kan worden, is de opzet en uitvoering van verschillende onderdelen van de tuinaanleg goed af te leiden.

Deze aanleg bevat op een betrekkelijk klein, rechthoekig terrein verschillende typische elementen van de vroege landschapsstijl. Opvallend zijn de gevarieerde maar in zekere zin toch nog geometrische vormen, zoals het hoefijzer-

6.28 (hiernaast) Matthias Soiron, de Engelsen Hof van de heer Bonhomme. Een ingenieus geometrisch ontwerp met stervormen en driehoeken. Fol. I, 59.

6.29 (uiterst rechts) Matthias Soiron, Tekening van den Engelsen Hof behorende de heer Nijpels aangelegt in de Biesenbongart met op een klein terrein een aantal typische elementen van de vroege landschapsstijl zoals bescheiden accidentatie, een met mos bekleed grotje en de 'hermitage'. Fol. I, 61.

653 Fol. I, 59.

654 De Bonhomme of de Bounam de Rijckholt. Genoemd het goed Schoonewinkel van de heer Bonhomme, Hs. Soiron, fol. X, 345 'project pour une maison de campagne fait pour Mr Bonhomme'. Fol. X, 347 idem.

655 Waarschijnlijk gaat het hier om P.F. de Ceulene(e)r, die tussen 1788 en 1793 verschillende malen in relatie tot de Maastrichtse loge 'La Perséverance' genoemd wordt en die in 1801 als raadslid van de stad voorkomt. Cartotheek en ledenlijsten 'La Perséverance', C.M.C. 'Prins Frederik', Den Haag.

656 ontwerp hekwerk, Hs. Soiron, fol. I, 51 D.

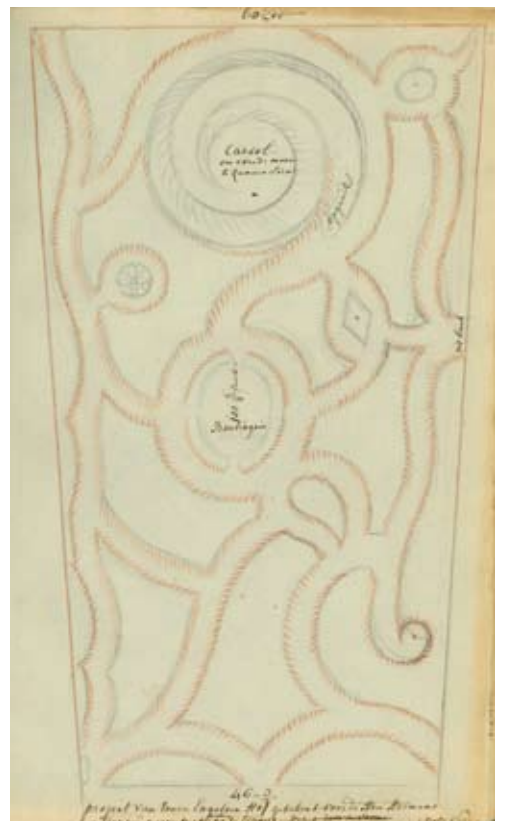
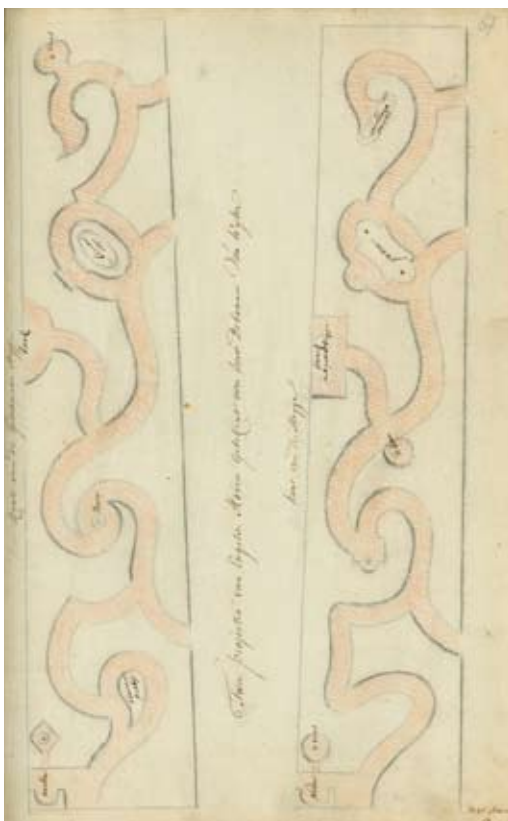
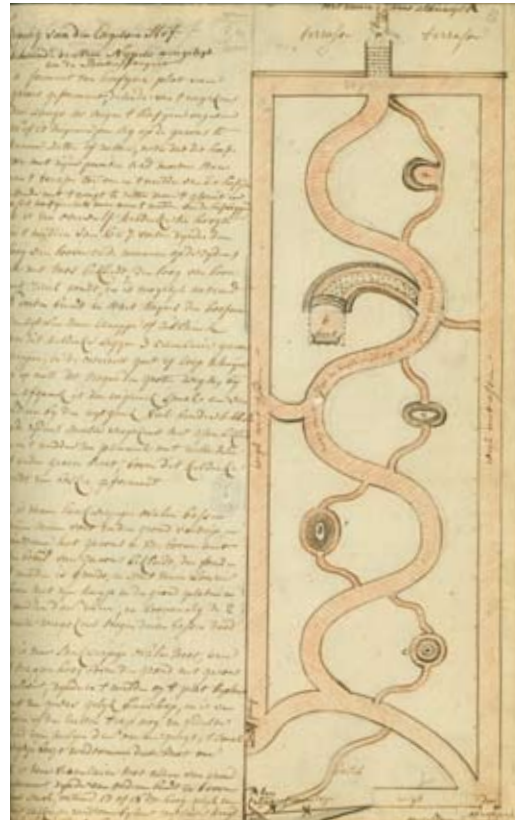
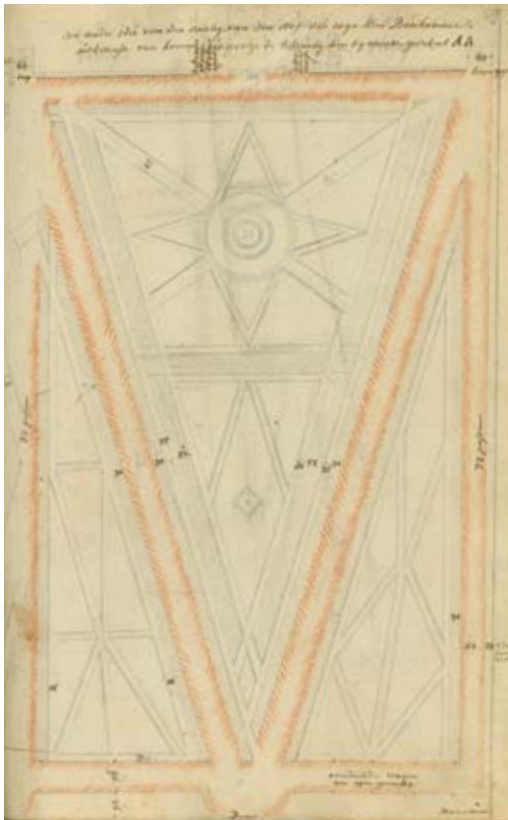
657 plattegrond, Hs. Soiron, fol. IV, 35.

658 Fol. I, 55: 'projet pour le Jardin Anglais a faire rue de bruxelles donné par mat. Soiron. Dernière Project pour le Changement a faire dans le jardin appartenant a Mons. Roemers y devant à mons. Bléron.' Het betreft hier een kleine Engelse tuin terzijde van het huis en een grote geometrische tuin erachter. Idem, 57, variant hierop. Doolhofachtig met een vaas en een buste. Vergelijk ook Idem, 58, waar Soiron een gespiegelde aanleg van het geometrische deel geeft, gedeeltelijk bestaande uit 4 driehoeken.

659 plattegrond, Hs. Soiron, fol. I, 61.

6.30 Matthias Soiron, Engelse hoven met doolhofachtig karakter voor mevrouw de Bounam van Wylre. Fol. I, 67.

6.31 Matthias Soiron, Engelse Hof voor de heer Hermans. Fol. IV, 33.

vormige platform, het ovale bassin, de ovale motte of heuveltje. Typisch voor de vroege landschapsstijl is het met mos beklede grotje en de 'hermitage'; deze kan echter ook als treillage worden uitgevoerd, wat weer meer aan de overgang van rococo naar de vroege landschapsstijl doet denken. Naar de ideeën van de laatstgenoemde stijl verwijst ook het aanbrengen van de accidentatie in de tuin van Nijpels. Nijpels, die wijnhandelaar was, had zijn winkel waarschijnlijk in de Planckstraat, want Soiron tekende voor hem de plattegrond van het huis van 'Neef Nijpels'⁶⁶⁰ en maakte daarvoor in 1805 een nieuwe 'onderslag' of ondergevel.⁶⁶¹

Typerend voor de meeste 'Engelse hoven' was het doolhof- of labyrintachtige karakter van de aanleg. De twee projecten, die Soiron tekende voor 'mevr. De Bonam van Wylre' sloten wat opzet betreft nog geheel aan bij de bosquetten, zoals die tijdens de rococo werden gerealiseerd. Waarschijnlijk ging het hier om twee ontwerpen voor kasteel Wylre, al is het moeilijk deze op het terrein aldaar te lokaliseren.⁶⁶²

Dit 'rococo'-karakter gold niet voor de 'Engelse Hof', die Soiron in 1806 aanlegde bij het huis van de heer Schrammen, 'nu Schaetzen', in de Capucijnenstraat⁶⁶³, waarvoor hij ook het plafond (stucwerk) ontwierp.⁶⁶⁴ In 1808 legde hij een dergelijke tuin aan op een zeer bescheiden terrein voor de heer Laheij met in het midden van dit deel een 'fraai bassin met 4 zitbanken'.⁶⁶⁵ Dit in de trant, zoals hij dat elders uitwerkte.⁶⁶⁶ Ook hier werkte hij met een loofgang of 'beucke berceau'.

De huizen in de Tongersestraat hadden in die tijd grote tuinen; voor verschillende daarvan maakte Soiron een ontwerp. Zo zien we dat hij een Engelse tuin voor de heer Hermans ontwierp⁶⁶⁷, een plattegrond maakte voor de tuin van Olislagers⁶⁶⁸ en een plattegrond voor het huis van kolonel Zoudtland, de officier Trip van Zoudtland, die zich noemde naar dit buitentje bij Breda.

Het 'plan van den hof op de Tongerse straet van Babut of in 't huis van de stad comm. olislagers' bevat een mengeling van Engelse en geometrische motieven; de tuin is, 'met passen opgenomen ongeveer 150 voeten lank en 54 voeten

660 Hs. Soiron, plattegrond, fol. VIII 65, X, 343.

661 Fol. IX, 47. Andere tekeningen, die betrekking hebben op de bezittingen van Nijpels zijn o.a.: 'Plan ongeveer van Een stoel voor in Eenen hof, gezien bij de Heer Nijpels secr.t. met twee armen daer aan formerende Een Sedelaar' fol. I, 82; Huis neef Nijpels in de Planckstraet, fol. X, 343; 'schouw in t chinois cabinet van de heer Nypels' daarboven: plattegrond met vloer en plafond en plaats schouw 'chinese glorie' Schoorsteenmantel in drie kleuren: 'Lanckwerpigen vierkanten van swart en roode marber de vierkanten van witten marber in den haert' fol. X, 300; Tekening van een 'Massive Mahonie kast gezien bij de Hr Nijpels', fol. V, 101 en 'nieuw aangelegt huis op de weg van Tongeren (...) gebouwt door de heer Sanders, nu toebehorende Heer Nijpels', fol. X, 369.

662 Fol. IV, 48. Vergelijk fol. I, 67: 'Twee projecten van Engelse Hoven getekent voor mevr. De Bonam van Wylre 1. kant van de geschoren hegge 2. kant van de hegge'. Uit fol. V, 174 kan blijken dat e.e.a. in of rond 1798 gerealiseerd werd: 'Tekening waer na het barrier [hek] gemaakt is voor mevrouw van Wylre anno 1798 gewerk is geworden met dat onderscheijt dat er op de helfte 13 latten gemaakt zijn, en dat den midden travers iets hogere opgeschoven is en omtrent in het midden der creus travers boven uitgedeelt is.'

663 Fol. IV, 31, 48.

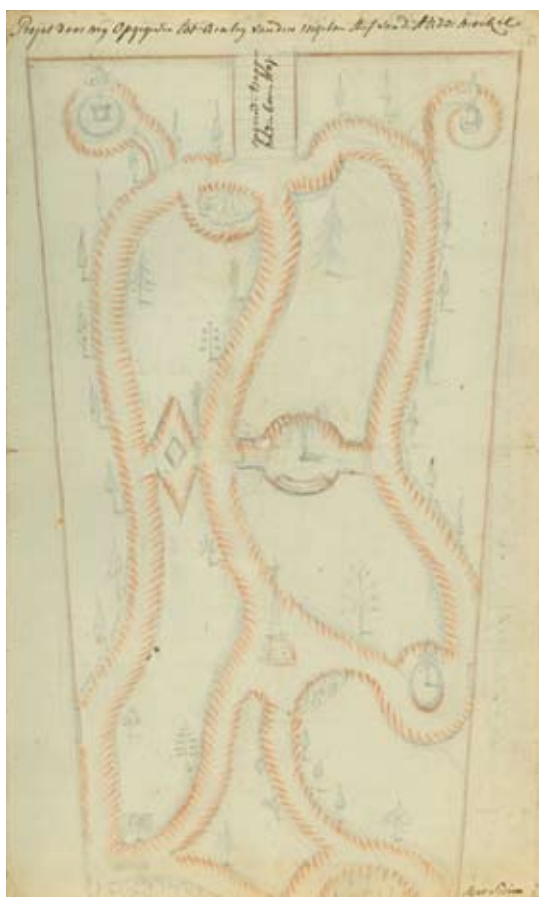
664 Fol. I, 42.

665 Fol. IV, 41.

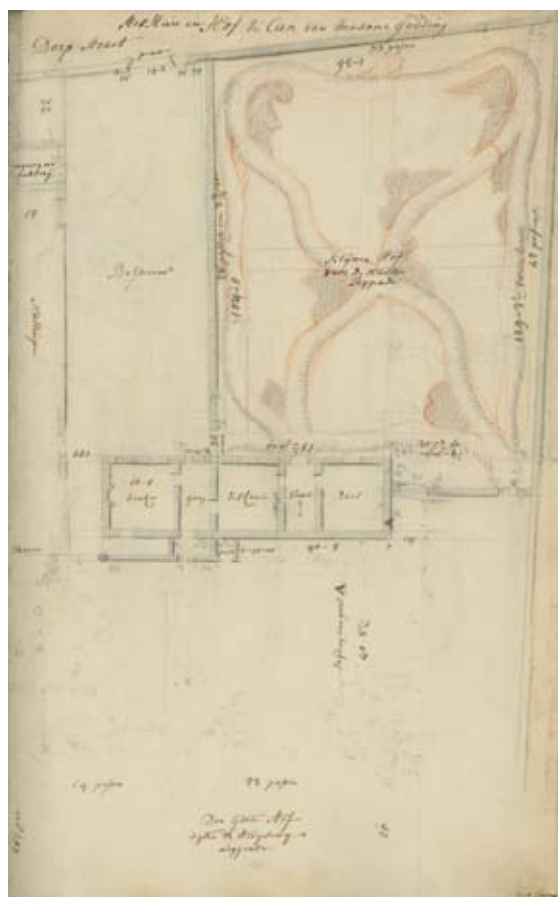
666 Fol. IV, 42.

667 Fol. IV, 33.

668 Fol. IV, 25.

6.32 Matthias Soiron, ontwerpen voor de tuin van Mockel. Fol. IV, 51. Langs de slingerpaden staat zowel loof- als naaldhout ingetekend.

6.33 Matthias Soiron, Een eenvoudige aanleg in landschapsstijl voor het huis van zijn zuster en zwager Godding-Soiron aan de Dorpsstraat in Canne. Fol. I, 65.

breedte'.⁶⁶⁹ Hierin staan allereerst vier bedden met randen 'met geene palmen' ingetekend en met een rabat langs de muur. In de hoek een paviljoen of 'gloriet'. In een van de vakken een 'meyboom' en een 'hogen witten accasia'. Aan de andere kant van dit paadje zien we een onderdeel van de tuin beplant met houtgewas en bloemen, met in de hoek een 'accasia pirms' (nirnies?). Links een ovaal 'bezet met potten en bloemen', verder een stuk grond beplant met 'houdgewas en bloem' met aan de onderkant een stukje 'met klijne roosen bezet'. Aan de andere kant centraal een ruit, bezet met potten en bloemen, links daarvan een grillig stuk 'beplant op seij engels met houtgewas en bloem'; daaronder ook een stuk 'met klyne rosen bezet'.

Een viertal ontwerpen betreft de tuin van de advocaat Mockel, die later naar zijn zoon overging. De tekening in deel IV, p. 51 van de collectie Soiron betreft waarschijnlijk het vroegste ontwerp. Langs de slingerpaden staan bomen ingetekend; zowel loof- als naaldhout.⁶⁷⁰ Ook stonden er in een rondeel een treurvariant en in twee kleine ronde kabinetjes links een boom in een kuip en rechts

⁶⁶⁹ Hs. Soiron, fol. IV, 25.

⁶⁷⁰ Hs. Soiron, fol. IV, 51.

een beeld op sokkel. Op de plaats waar vier paden bijeenkomen tekende Soiron een 'pyramide' of obelisk, zoals hij er verschillende in zijn collectie opnam.⁶⁷¹ Kennelijk was de heer Mockel niet snel tevreden, want vervolgens maakte Soiron nog een ontwerp met weer een ander patroon van slingerpaden, 'Teekening zoo als de Hof van de Heer Advokaet Mockel senior naders aengelegt is geworden'; de architect lijkt enigszins geprikkeld, wanneer hij in kleine lettertjes daaronder schrijft: 'waer na desen hof nog op een anderen plan aengelegt is geworden voor de derde keer'.⁶⁷² De twee volgende ontwerpen betreffen dan de 'laesten aenlegh' van de Engelse Hof van de heer Mockel. Het padenpatroon loopt grotendeels gelijk, maar de invulling van de diverse onderdelen wijkt hier en daar af; op de ene is in het midden van de tuin een enigszins hoger gelegen ovaal opgenomen, met daarop een zitbank; in beide tekeningen is het onderste beplantingseiland beplant met drie bomen.⁶⁷³ Voor de vestibule van het huis van Mockel tekende hij een vloer met een achtpuntige ster.⁶⁷⁴

Hoe simpel een aanleg in landschapsstijl kon zijn toont het ontwerpje, dat Soiron voor het huis van zijn zuster aan de Dorpsstraat in Canne vervaardigde. Catharina Soiron was gehuwd met Theodorus Alexander [de] Godding, doctor in de beide rechten, schepen van Maastricht van Luikse zijde, heer van Harf, zoon van Jacobus Fredericus en van Joanna Maria van Oldeneel (d'Oldenzeel).⁶⁷⁵ Zij bewoonden een buitenhuis in Canne, waarvoor hij ook een poort⁶⁷⁶ ontwierp en een plattegrond van huis en tuin met de nieuwe hof tekende.⁶⁷⁷ De hele opzet bestond uit een padenkruis van licht slingerende paden, met langs de paden hier en daar een beplantingsgroep. Het geheel was ommuurd en moet een zeer besloten karakter hebben gehad. Men keek op de tuin vanuit de eetzaal en de Zaal.

Een laatste ontwerp, dat wij hier willen behandelen, betreft het 'Plan van den Engelschen Hof van Polis, leggende in de breede straat'.⁶⁷⁸ In zekere zin lijkt deze opzet op die van de tuin van zijn zuster Godding. De hoofdstructuur van de aanleg wordt bepaald door een kruis van paden, met in het midden een figuur of beeld op een sokkel, op zijn beurt geplaatst op een plateau of basement met drie treden. In plaats van vier heeft dit padenstelsel vijf stralen, terwijl langs de randen van de hele tuin ook paden lopen. In de verschillende ruimten tussen de paden zijn bosquetten ingericht. Vier ervan hebben respectievelijk een ovaal, een rechthoek, een ruit en een vierpuntige ster tot centrum. In het midden hiervan staan figuren of beelden opgesteld. De vijfde ruimte is ingevuld met een padenpatroon in de vorm van een molenijzer, dat het centrale deel van de tuin met een licht gebogen 'canappé van gazon', een zodenbank verbindt. De ingang

671 Fol. VI, 119, 'piramidt' (deel) en 'piramied' in de tuin van de heer Clermont te Vaals. Idem, 113.

672 Fol. IV, 52.

673 Fol. IV, resp. 49 en 47. Wellicht is nr. 47 een uit het hoofd getekende plattegrond van dezelfde situatie.

674 Fol. IV, 59 cirkel met ingeschreven 8-puntige ster (windroos model); daarnaast variant achtpuntig en zespuntig. Idem, 65: achtpuntige ster in de vloer van adv. Mockel : wit rood, grijs en zwart. Idem, 67 Ook voor het huis van Bonhomme een achthoekige ster. Deze vloerdecoratie is zeer gebruikelijk en treft men in vele Limburgse en Luikse huizen aan.

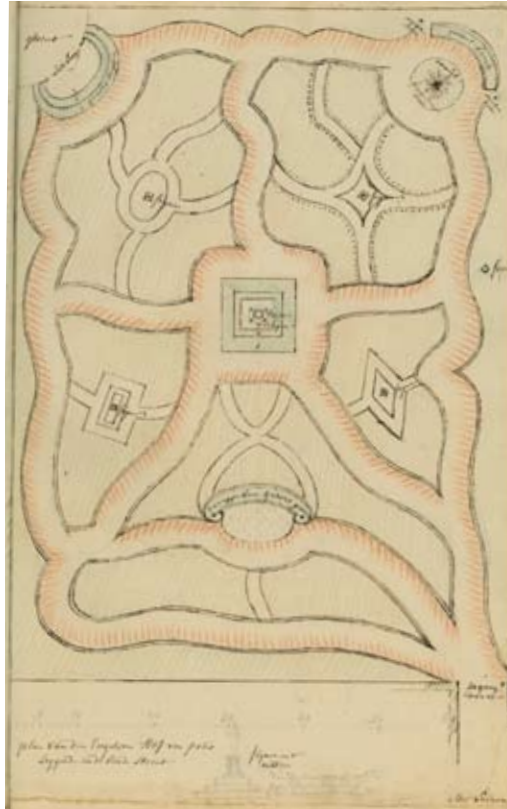
675 Verzijl, 1963, 78.

676 Hs. Soiron, ontwerp poort, fol. X, 229.

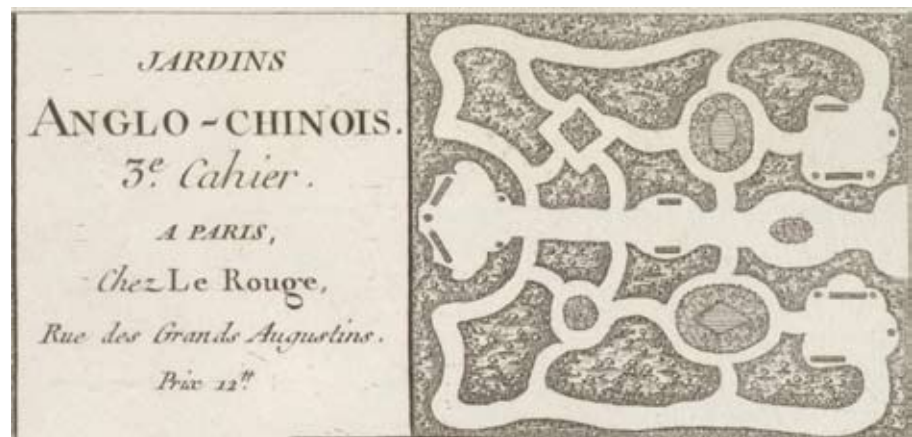
677 Fol. I, 65.

678 Fol. IV, 37.

6.34 Matthias Soiron, Plan van den Engelsen Hof van Polis, leggende in de breede straat. Fol. IV, 37.

6.35 Georges-Louis Le Rouge, plattegrond van een tuin. Uit Jardins Anglo-Chinois, cahier III, plaat 1. Deze plattegrond vertoont grote overeenkomst met Soirons tuin voor de heer Polis.

tot deze tuin is rechts onderaan ingetekend; op talrijke manieren kan men van hieruit wandelen naar twee andere rustplaatsen, een Gloriet in de linkerbovenhoek en een zodenbank in de rechterbovenhoek. De Gloriet bereikt men via een trap van gazon met drie treden. Naast de zodenbank in de rechterhoek staat aan iedere zijde een 'Acacia Rosa'; vóór de zodenbank ligt een klein rondel met daarop een 'feyne denne boom' geplant. Het hele ontwerp is sterk naar binnen gericht en heeft een duidelijke samenhang. Interessant is het gebruik van de twee Acacia's; het gebruik van deze bomen, die een sterke maçonnieke betekenis hebben, kan erop wijzen, dat Soiron aan deze tuin wellicht een diepere betekenis wilde geven. Het is niet bekend of de heer Polis vrijmetselaar was.

Uit de plattegrond van deze tuin blijkt, dat Soiron invloed van Le Rouge onderging. Bij een vergelijking van een van diens *Jardins Anglo-Chinois* uit het derde cahier, plaat 1 komt naar voren, dat de daarop afgebeelde plattegrond in de rechterbovenhoek grote overeenkomst vertoont met Soirons 'Plan van den Engelschen Hof van Polis' uit fol. IV.⁶⁷⁹

A man of all seasons: de architect, meubelontwerper, 'meester schrijnwerker en metzelaar' Matthias Soiron als tuinontwerper.

Matthias Soiron was een architect, die vooral bekend is geworden door zijn ontwerpen voor huizen in neoclassicistische stijl. Minstens zo belangrijk was echter zijn werk als ontwerper van tuinen in vroege landschapsstijl, door hem vrij consequent als 'Engelse Hoven' aangeduid. Sommige daarvan waren sterk geometrisch bepaald, andere lijken hun ontwerpprincipes ontleend te hebben aan ideeën, zoals men die tegenkomt in de zeer gevarieerde rococotuinen met hun bosquetten. De meeste roepen vooral herinneringen op aan de 'style Anglo-Chinois'. Wat dat betreft is het veelzeggend, dat Soiron in zijn collectie verschillende tekeningen van Chinese motieven en gebouwen opnam.⁶⁸⁰ Waarschijnlijk kende hij een voorbeeldboek als Georges-Louis Le Rouge's *Détails de Nouveaux Jardins à la Mode* uit 1776-1788, die als zeker aannam, dat de Engelse tuin een imitatie van de Chinese was. Ondanks dergelijke invloeden komt Soiron toch sterk naar voren als een tuinarchitect met een eigen interpretatie en stijl, zeker waar het de landschapsstijl betreft.

Terwijl bij Van Laar in diens *Magazijn van tuin-sieraaden* de nadruk vooral op de afwisseling van open en gesloten ruimten, de vijverpartijen en de beplanting ligt, besteedt Soiron in zijn meestal wat kleinere (stads)tuinen vooral aandacht aan het padenpatroon en lijkt hij aan de opzet soms een diepere betekenis te willen meegeven met zijn toepassing van decoratieve elementen o.a. in de vorm van sterren en geometrische figuren. De beplanting neemt in zijn ontwerpen meestal een ondergeschikte plaats in; wanneer hij er aandacht aan besteedt gaat het om bijzondere bomen, zoals Acacia's, die de emblematische betekenis van de desbetreffende tuinen mogelijk versterken. Dat hij wel degelijk belangstelling voor bijzondere bloemen en planten had, blijkt uit het feit, dat hij beschikte over een zeer uitgebreide collectie Hyacinten.⁶⁸¹

679 Le Rouge 1776-1788, 3de Cahier, plaat Nr. 1. Voor Soiron zie 'Plan van den Engelschen Hof van Polis', fol. IV, 37.

680 Zo bijvoorbeeld: 'Chinees Gloriet', fol. IV, 36; 'projecten voor Chinese ...? op glorietten' met Chinese belvédère, bekroond door halve maan (!), idem, 50; drie Chinese bruggetjes, idem, fol. VI, 37; 'Twee Projecten van poorten getekent voor de Heer Degilissen te Borne om te plaatsen tegens over t kasteel, met t carle(i)on daer boven en om door dezelve het veldt te kunnen zien &c.' idem, fol. IV, 105; Pagode, (Kew ?), idem, fol. VII, 92; Chinees paviljoen, met schellen, idem, fol. VI. Andere Chinese motieven vinden we elders terug in zijn werk: fol. IV, 37 Chinese bruggetjes (3 stuks) 'brug cirkel rond'; 'middelpartij'; 'ander concept siet agter om': 38: 'Brug met 17 dito gebintens' en 'ander concept'. 53 'Teekeningen van Chineese en andere Barrierkens voor Engelse Hoven &c door Mat Soiron 1807'; idem 54; 55; 56; 57 'Diverse Projecten van Engelse Barrierkens'; 58 'Engelse Barrierkens'; 59 'Chineese Barrierkens'; 60, 61, 'Chineese Barrierkens'; 62 'Modellen voor kleine chineese en andere Barrierkens'; Idem, 63 'Modellen van Chineese en andere Barrierkens door M. Soiron geprojecteert in 1807'; 64, idem, 1807; 65.

681 Hs. Soiron, fol. VIII, 20.

Van Laar geeft vele voorbeelden van 'fabriekjes' en tuinmeubilair, dikwijls van elders gekopieerd. Over het algemeen komt zijn boek over als een uitvoerig 'Ideeënmagazijn' waaruit iedereen 'met weinig kosten' vrij kon putten zonder dat er een diepere achtergrond hoefde mee te spelen. Van zijn voorbeelden zijn enkele exemplaren bewaard gebleven, zoals de kapel op Sandwijck te De Bilt en het Chinese prieel op Oranjestein te Oranjewoud. Van Soiron is helaas geen bewaard gebleven werk bekend waar het zijn tuinontwerpen betreft, maar dankzij zijn collectie kunnen wij toch enig licht werpen op een ontwerper, die op een eigen wijze de nieuwe ideeën omtrent tuin- en parkaanleg realiseerde, al was dat op kleine schaal. In de schaduw van de acacia.

Politiek en symboliek op de achttiende-eeuwse buitenplaats

Parkaanleg in landschapstijl en het streven naar vrijheid

Prinsgezinden, Patriotten en Vrijmetselaars

In de literatuur over de Engelse landschapstijl wordt dikwijls gewezen op de sterke liberale tendensen, die bij verschillende ‘founding fathers’ van deze stijl in Engeland leefden. Zo wordt aangenomen, dat de landschapstijl niet alleen vanuit een nog onbekend natuurgevoel maar ook binnen het kader van nieuw persoonlijkheidsbewustzijn ontstond.⁶⁸² Deze combinatie van natuurgevoel en persoonlijkheidsbewustzijn ontwikkelde zich in samenhang met een zeer bepaalde geestelijke en politieke constellatie voor het eerst in Engeland.⁶⁸³ Soms wordt de nadruk vooral gelegd op het feit, dat de natuur als vrijheidssymbool werd omhelsd.⁶⁸⁴ In Engeland had die vrijheidsgedachte al in de zeventiende eeuw politiek een uitdrukking gevonden in de Glorious Revolution van 1688, waarbij bepaald werd, dat prins Willem III van Oranje en prinses Mary in de vorm van een constitutionele monarchie zouden regeren. Het ‘Wünschbild der Welt’ en de reconstructie van de eerste tuin, het Paradijs, zijn in de literatuur belangrijke thema’s. De belangstelling voor de landschapstijl in Engeland in de beginfase zou vooral bestaan bij die politieke facties, die, bezielde van liberale principes, uitgesloten waren van de regering en zich op hun landgoederen terugtrokken. De buitenplaats werd een plaats waar men zijn kans afwachtte, tot men weer aan het politieke leven kon deelnemen.

Een dergelijke vraag naar de achtergronden en voedingsbodem van de nieuwe ontwikkelingen in de tuinkunst kan men zich ook voor ons land stellen: in hoeverre vond de nieuwe stijl van aanleg vooral weerklank bij diegenen, die in

682 Hennebo/Hoffmann 1968, 13, waar dit onder het thema ‘Gartenkritik als Gesellschaftskritik’ wordt aangenomen. Ook Gothein ziet het begin van de nieuwe ontwikkelingen in de tuinkunst als een geestelijke beweging. Gothein 1927, II, 367.

683 Idem, 13: ‘Natuurgefühl und persönlichkeitsbewusstsein haben sich, wie wir wissen, im Zusammenhang mit einer ganz bestimmten geistigen und politischen Konstellation zuerst in England zu jener einzigartigen Verbindung entwickelt, als deren sichtbarer Ausdruck der Landschaftsgarten scheinbar spontan, wenn auch zunächst in tastenden und unsicheren, durch überkommene Formvorstellungen noch gehemmten Versuchen entstand.’

684 Von Buttlar 1980, 7. Hij werkte dit thema uit in *Der englische Landsitz 1715-1760, Symbol eines liberalen Weltentwurfs* 1982, met name in het tweede deel van dit werk, ‘Der Landsitz als Bedeutungsträger’ in het bijzonder in hoofdstuk IV, de paragrafen 2. ‘Court’ und ‘Country’: Zur Genesis einer neuen politischen Struktur’, 3. ‘Opposition und Freimaurerei: Zur politischen und weltanschaulichen Position der Bauherrn’ en 4. ‘Der Landsitz als symbolischer Ort’. Zie ook Stempel 1982.

politiek opzicht liberale ideeën aanhingen. Anders gezegd: werd het verlangen naar een 'natuurlijke' tuin- en parkaanleg, die bij ons in de tweede helft van de achttiende eeuw opgang deed, vooral gedragen door aanhangers van een nieuw vrijheidsideaal? Of zijn de eigenaren van buitenplaatsen, die geïnteresseerd waren in de aanleg of verandering van hun parken en tuinen in landschapsstijl, wellicht onder een andere gemeenschappelijke noemer te brengen? Behoorden zij tot een bepaalde politieke achtergrond of hingen zij een bepaalde ideologie of levensfilosofie aan?

Gedurende de periode waarin in Nederland de landschapsstijl aan invloed won waren de politieke verhoudingen zeer gecompliceerd. Een ruwe verdeling in conservatieve Oranje- of prinsgezinden, die het 'Ancien régime' aanhingen en progressieve patriotten, die streefden naar vrijheid op allerlei gebied met de nadruk op religie en bestuur, is reeds lang achterhaald. Kossmann merkt dan ook terecht op, dat het patriottisme een geografisch, sociaal en intellectueel verbijsterend verschijnsel is.⁶⁸⁵ De patriottenbeweging zocht bewust het nationale plan als werkterrein maar desondanks vertoont zij, parallel aan de gedecentraliseerde politieke structuur van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, in de dorpen, steden en gewesten wisselende karaktertrekken.⁶⁸⁶ In grote lijnen kan men stellen, dat wat men onder de naam 'patriotten' samenvat, in de tweede helft van de achttiende eeuw in feite bestond uit twee groeperingen. De eerste en aanvankelijk sterkste groepering waren de aristocratische patriotten, die men vooral moet zien als oppositionele regenten. Zij probeerden ofwel in de zittende facties door te dringen ofwel het oude ideaal van een Republiek zonder Oranje te realiseren. De tweede groepering, die later op het toneel verscheen, vond haar aanhang vooral buiten de regentenklasse, in de burgerij, en probeerde de Republiek van een meer democratische staatsvorm te voorzien. De Vierde Engelse Zeeoorlog (1780-1784) en de Amerikaanse Vrijheidsoorlog gaven de oude verlangens van de regenten en de latente wens tot hervorming nieuwe kracht en inhoud. De anonieme publicatie van Joan Derk van der Capellen tot den Pol's pamflet *Aan het volk van Nederland* uit 1781 betekende het begin van een bundeling van regionale en vaak ook aan elkaar tegengestelde verlangens. De prinsgezinden vormden de partij, die de stadhouder en het huis van Oranje steunde, toen dit door de patriotten en de regenten werd aangevallen. Zij hielden vast aan de vermeende historische rechten van het Oranjehuis. Numeriek waren zij zeker het sterkst en men trof hen aan onder alle geledingen en bevolkingsgroepen van de maatschappij, zodat er zelfs van een nationale partij gesproken mag worden, die duidelijk een conservatief karakter droeg.

Er was dus ook in de Republiek van de tweede helft van de achttiende eeuw een vrijheidssrijd aan de gang, te vergelijken met wat zich enkele decennia eerder in Engeland afspeelde, waarvan een idealistische visie op natuur en bouwkunst een uiting zou kunnen zijn.

Alleen al het feit, dat prins Willem V tot de 'founding fathers' van de landschapsstijl heeft behoord en een van de eersten was, die 'Engelse partijen' op diverse van zijn buitenplaatsen liet aanleggen, geeft al aan, dat men een voorkeur voor de nieuwe stijl van tuinaanleg niet alleen in het progressieve kamp

685 Kossmann 1976, 17.

686 Van der Meer 1996, 1.

moet zoeken. In vele opzichten was prins Willem V een zoon van zijn tijd; hij las Rousseau -zij het vooral vanwege zijn opvoedkundige denkbelden-, had belangstelling voor eigentijdse literatuur, zowel in het Frans en het Engels en was zeer geïnteresseerd in vernieuwingen in de wetenschap. Hij liet al in de jaren zeventig en vroege jaren tachtig op Het Loo (1773, 1778, 1781), Soestdijk (1780) en Huis ten Bosch (1780) door de stadhouderlijke architect Ph.W. Schonck aanzienlijke veranderingen in landschapsstijl aanbrengen.

Ook Johan Frederik Willem van Spaen van Biljoen, de schepper van Biljoen en Beekhuizen was een fervent aanhanger van het oude régime.

Het is dus zeker niet zo geweest, dat de nieuwe wijze van park- en tuinaanleg per definitie vooral aanhangers vond met een progressieve signatuur. Deze indruk wordt versterkt wanneer we een aantal belangrijke buitenplaatsen, die al in de tweede helft van de achttiende eeuw in landschapsstijl werden veranderd, de revue laten passeren.

Zo hoort Zorgvliet in Scheveningen tot een van de vroegste buitenplaatsen in landschapsstijl. In de loop van de achttiende eeuw maakten de nazaten van Bentinck, de vertrouweling van de koning-stadhouder, deze buitenplaats tot het centrum van een politieke, erudiete en intellectuele elite, die in het 'verlichte' Europa op nationaal en internationaal niveau zijn rol speelde.⁶⁸⁷ Hoewel er uit de tweede helft van de achttiende eeuw geen afbeeldingen of plattegronden bekend zijn wordt het park van Zorgvliet in de meeste reisbeschrijvingen uit deze periode geroemd als prachtig voorbeeld van de Engelse landschapsstijl. Zeker is dat Willem Bentinck van Rhoon en later zijn zonen open stonden voor de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van de tuin- en landschapsarchitectuur, zodat menig buitenlands bezoeker het park van Zorgvliet lovend beschreef. Als trouw aanhanger van Oranje steunde Bentinck de Oranjerevolutie van 1747, waarbij prins Willem IV het ambt van stadhouder-generaal verwierf.

Hoewel Bentinck van Rhoon dikwijls in het buitenland vertoefde, was hij toch zeer betrokken bij Zorgvliet en liet hij er grote veranderingen aanbrengen. Hierin betoonde hij zich gevoelig voor de tijdgeest, want hij ruimde de stijve parterres en berceaux op en verving ze door een meer gevarieerde, afwisselende aanleg. Al in een reisverslag van 1733 lezen we over veranderingen in de aanleg: 'Het huis Zorgvliet voor het eerst beziende, vond ik er grote verandering bij 't geen ik er voor eenige jaren gezien had, alzo de tegenwoordige eigenaar het merklijk verbeterd en moderner had gemaakt, niet zo zeer omtrent de behuizinge, als wel in de schikking van eenige plantagie.'⁶⁸⁸

Hierbij ging het waarschijnlijk om veranderingen binnen de oude geometrische opzet.

Na de dood van Willem Bentinck van Rhoon in 1774 ging Zorgvliet over op zijn kleinzoon Willem Gustaaf Frederik, daar zijn oudste zoon Christiaan Frederik Anton reeds in 1768 was overleden. Intussen waren de vader en grootvader voortgegaan met de veranderingen in de landschapsstijl, die niet onopgemerkt bleven. In 1767 roept de markies de Courtanvaux nog uit: 'Dit park

687 Zie bijvoorbeeld Jacob 1990, onder William en Charles Bentinck en tevens Van Strien-Chardonneau 1994, 122.

688 Anoniem 1733, II, 423.

dankt heel zijn karakter aan de kunst'⁶⁸⁹ maar enkele jaren later spreekt abbé Coyer naar aanleiding van een bezoek in 1769 over 'een landhuis, bijzonder door zijn tuinen in de Engelse smaak'.⁶⁹⁰ In 1789 is het tijdefinitief gekeerd, want dan schrijft een anonieme reiziger: 'Alles leek er ongekunsteld en zonder opsmuk, het werk van de zuivere, geheel aan zichzelf overgelaten natuur, terwijl alles toch het resultaat van verborgen en geraffineerde kunstmatigheid was.'⁶⁹¹

De Engelsen reageerden veel lauwer: in 1789 geeft Samuel Ireland de volgende beschrijving van 'Portland Gardens', in het bezit van Countess Bentinck: 'They are much spoken of here', 'it is true, they are so, in as great a degree as the sandy soil, and the want of rich scenery will allow'; 'This garden consists of short alleys, serpentine windings, and here and there a small piece of green, still water'.⁶⁹² Ook deze Willem Bentinck was een trouw Orangist; terwijl prins Willem V en enkele andere getrouwen, zoals de Earl of Athlone, de eigenaar van Amerongen, in 1795 naar Engeland waren vertrokken, werd Bentinck al spoedig gevangen genomen; hij zou pas eind 1798 worden vrijgelaten, waarna ook hij naar Engeland overstak.

Van Jacob Adriaan baron du Tour, die in de periode rond 1771 op Zandvliet bij Lisse een aanleg in landschapsstijl realiseerde, kunnen we eveneens aannemen, dat hij Oranjegezind was. Het zelfde geldt voor kolonel Johan Adolf van Hardenbroek, de eigenaar van kasteel Hardenbroek. In 1771 logeerde baron Du Tour bij zijn neef Van Hardenbroek op kasteel Hardenbroek, waar kort daarvoor een tuin in landschapsstijl was aangelegd. Du Tour was hiervan zo onder de indruk, dat hij besloot om achter zijn geometrische tuin op Zandvliet een Engelse tuin aan te leggen.⁶⁹³

Van Henry Hope, die in de periode 1785-1790 het monumentale, neoclassicistische Paviljoen Welgelegen in de Haarlemmerhout liet bouwen is bekend dat hij orangistische sympathieën had. Hij ontving prins Willem V in 1790 op Welgelegen, waar de stadhouder het middagmaal gebruikte.⁶⁹⁴ In het algemeen stond de stadhouderlijke familie met de Engels- en Oranjegezinde Hope's op goede voet.⁶⁹⁵ Le Rouge nam in 1788 een ontwerp in twee delen voor de Engelse tuin voor Welgelegen op in zijn cahier XX, respectievelijk nr. 16 en 17, waaruit blijkt dat bij Welgelegen een uitgestrekte aanleg in landschapsstijl moest komen. Slingerpaden, groene kamers, een openluchttheater, een 'jeu de bagues' (een spel met het werpen van ringen), een grote schommel, een hermitage en een Chinees paviljoen waren in het deel van de aanleg bij het huis opgenomen, evenals een tempel van Flora. Bij de 'mail', een renbaan, was een lanenstelsel met een patte d'oe van negen lanen gepland. Het 'Grand Lac' werd gedomineerd door een spectaculaire cascade. Op het tweede deel, dat aan de onderkant

689 Geciteerd bij Van Strien-Chardonneau 1994, 223. 'Ce parc doit tout son être à l'art.', 'L'art' hier op te vatten als 'aangelegd in geometrische stijl'.

690 Coyer 1775, II, 265. 'une maison de campagne, remarquable par ses jardins dans le goût anglais'.

691 Anoniem 1789, 399, geciteerd bij Van Strien-Chardonneau 1994, 223: 'Tout y paraît sans culture sans apprêt, l'ouvrage pur de la nature simple, négligée abandonnée à elle-même et tout y est l'effet factice de l'art le plus caché et le plus raffiné.'

692 Ireland 1790, 74.

693 Hulkens 1975, 114.

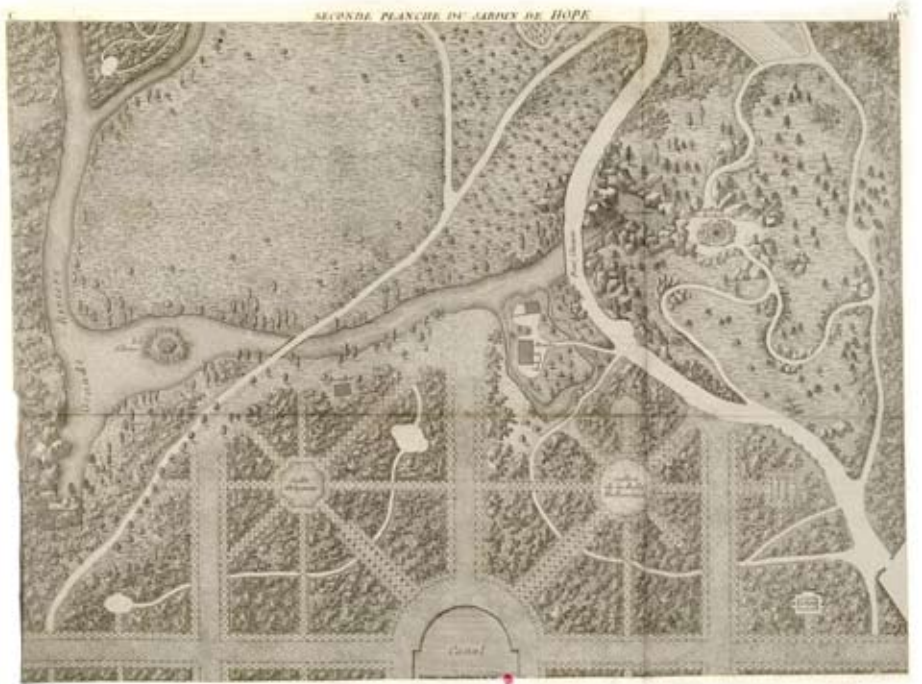
694 Nederlandsche Jaerboeken 1790, 2279.

695 Elias 1905, II, 941. In dit kader is ook John Hope's broer, Archibald Hope, eigenaar van het (tegenwoordige) paleis Lange Voorhout en van de buitenplaats Overduin van belang.

7.1 Georges-Louis Le Rouge, Ontwerp voor de Engelse tuin van de heer Hope (Welgelegen Haarlem), door Gentils, architect (1788). Uit: Jardins Anglo-Chinois, cahier XX, 16 (1788).

7.2 Georges-Louis Le Rouge, Tweede plaat van de Engelse tuin van de heer Hope (Welgelegen Haarlem), door Gentils, architect (1788). Uit: Jardins Anglo-Chinois, cahier XX, 17 (1788).

aansluit zien we eveneens enkele geometrische onderdelen, zoals een tweetal sterrebossen met in het midden respectievelijk een 'salle octogone' (achthoekige zaal) en de 'sallon de la Belle Hollandaise'. In dat deel ligt ook het 'Isle d'Amour' (eiland van de Liefde) en een 'boudoir'. Mogelijk was dit deel van de aanleg met de thema's Liefde, Schoonheid en het boudoir of damesvertrek dichtbij de rivier als allegorie van de (echtelijke) Liefde bedoeld voor zijn toekomstige vrouw. Hope zou echter in 1811 ongehuwd overlijden. Voor zover wij

weten is dit bijzondere Franse ontwerp nooit uitgevoerd. Wanneer het niet enkele typische aanwijzingen zouden bevatten zoals de plattegrond van het huis en de ereplaats voor 'la Belle Hollandaise' kon men zich afvragen of het überhaupt wel voor een Nederlandse buitenplaats bedoeld was.⁶⁹⁶

Andere Oranjegezinde buitenplaatseigenaren, die op hun terreinen belangrijke veranderingen in landschapsstijl lieten uitvoeren waren Assueer Jan baron Torck van Rosendael bij Arnhem (ca. 1780), de Van Tuylls op Heeze (Jan Diederik, ca. 1790, landschappelijke aanleg wellicht ontworpen door Praalder⁶⁹⁷) en op Vollenhoven (Willem René, ca. 1787). Onder Frederik Willem van der Borch van Verwolde was de aanleg op Verwolde nog grotendeels geometrisch; onder zijn zoon Allard Philip Reinier Carel baron van der Borch werd het park door J.P. Posth in landschapsstijl veranderd. Vader en zoon Van der Borch kunnen zeker als Oranjegezin beschouwd worden. Datzelfde geldt voor Lucas Willem Philip baron van der Borch, een broer van F.W. van der Borch, die rond 1780 op Valkenberg bij Breda belangrijke veranderingen in de tuinaanleg door Ph.W. Schonck liet aanbrengen. Van der Borch was behalve drost van Breda ook kamerheer van de Prins.

Aan de andere kant kwamen er in het gezelschap van buitenplaatsbezitters, die in de tweede helft van de achttiende eeuw al belangstelling voor de landschapsstijl hadden, ook verschillende patriotten voor. Zo kan Rhijnvis Feith op grond van zijn politieke voorkeur in ieder geval tijdens het ancien régime tot de patriotten gerekend worden. In zijn werk geeft hij duidelijk van de nieuwe natuuropvatting blijk en hijzelf legde een parkje in landschapsstijl bij zijn buitenplaats Boschwijk aan.⁶⁹⁸ Hij was daarmee een van de eerste regenten, die in de buurt van Zwolle een dergelijke aanleg realiseerde.

J.H. de Sandra Veldtman van Fraeylemaborg bij Slochteren had eveneens duidelijk patriottische sympathieën.⁶⁹⁹ Hij had Fraeylemaborg in 1781 aangekocht en gaf de aanzet tot grote veranderingen op Fraeylemaborg waaronder een doolhofachtige aanleg in landschapsstijl.⁷⁰⁰

Bekend geworden om zijn uitgesproken patriottistische ideeën is Frederik Gijsbert van Dedem, eigenaar van De Gelder bij Wijhe. Op De Gelder werd de nieuwe stijl al vroeg geïntroduceerd. Weliswaar geeft de grootschalige kaart van Van Hooff uit 1781 de indruk, dat het geometrische laanpatroon de aan-

696 De architect (M.) Gentils heeft volgens de cahiers van Le Rouge ook tuinen ontworpen voor de comte d'Harcourt (Chaillot) cahier XI, 9-11 (1784); de comte d'Espagnac (Parijs, Rue d'Anjou) cahier XVI, 29 (1786); de bisschop van Arras cahier XX, 6 (1788) ; voor een onbekende jardin anglais met paviljoen, cahier XX, 7 (1788). Zijn naam wordt ook als Gentil geschreven. Nadere gegevens over hem ontbreken.

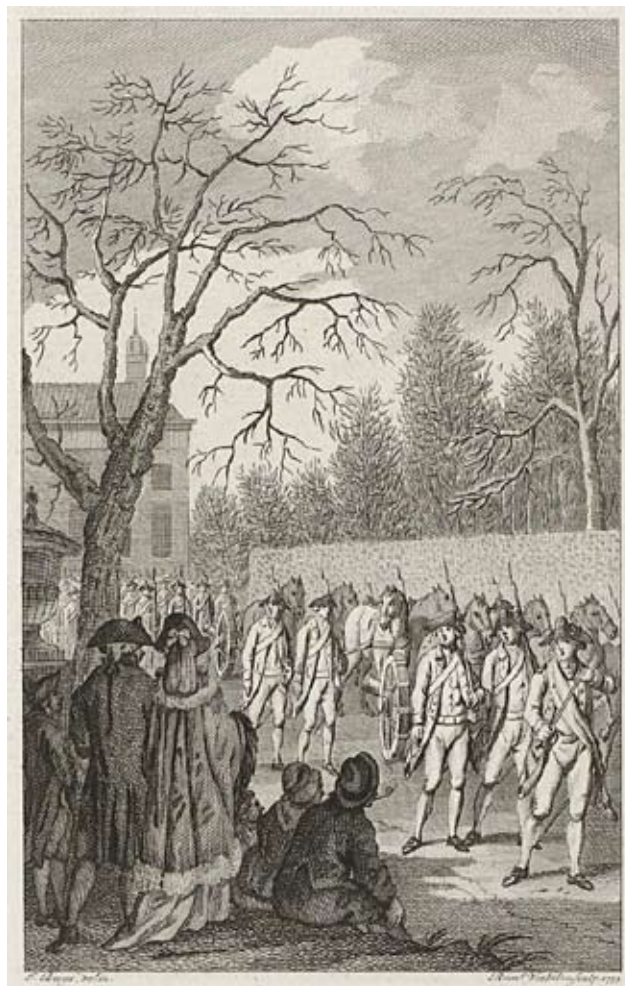
697 Tromp 1989 (Heeze), 14.

698 Later zal hij Blum inschakelen. Zie Hoofdstuk 5.

699 Van der Meer 1996, Lijst vrijmetselaren.

700 Op een kaart uit ca. 1781, waarop de buitenplaats nog grotendeels in geometrische stijl staat afgebeeld, is reeds de overgang naar de landschapsstijl in de vorm van slingerbossen af te lezen. Ten zuiden van het huis, direct aan de andere kant van de gracht, staat een kleine aanleg in vroege landschapsstijl aangegeven. Niet lang daarna moet J.D. Zocher sr. een ontwerp in landschapsstijl voor Fraeylemaborg gemaakt hebben (ca. 1790). Dit ontwerp, waarin de nog steeds bestaande kilometerslange middenas werd opgenomen, werd in ieder geval grotendeels uitgevoerd; een belangrijk deel van het tegenwoordige padenpatroon in het middendeel van het park komt overeen met het ontwerp. Tromp 1980 (Fraeylemaborg).

7.3 Reinier Vinkeles, naar J. Bruys, *Met toestemming van Gijsbert Frederik van Dedem neemt het Deventer Vrijkorps een tweetal kanonnen mee van zijn havezate De Gelder.*

leg geheel beheerste.⁷⁰¹ Enkele decennia later, ca. 1811 komen echter op het Kadastrale Minuutplan twee percelen ten westen van het huis voor, gedeeltelijk gelegen tussen deze lanen, die met bosquet-slingerbosjes zijn ingevuld.⁷⁰² Deze werden aangelegd in de trant van de wandelbosjes in hakhout, zoals we die ook in het westen van het land in de tweede helft van de achttiende eeuw veel aantreffen en die de overgang van de rococotuinen naar de vroege landschapsstijl inluidden. Vanuit het huis leidden twee schuine zichtassen deze bosquetten binnen. Het bosje op De Gelder werd naar we kunnen aannemen aangelegd door Frederik Gijsbert van Dedem, op De Gelder geboren en al in 1767 naast zijn vader vanwege De Gelder ten landdage verschreven.⁷⁰³

Behalve Oranjegezinde en patriottistische buitenplaatseigenaren met belangstelling voor de landschapsstijl, waren er ook bezitters, van wie de politieke gezindheid in de tweede helft van de achttiende eeuw niet sterk naar voren komt.

701 H. van Hooff, *Kaart van de havezate De Gelder bij Wijhe*, 1781, afb. Gevers/Mensema 1983, 347.

702 Detail Kadastraal Minuutplan, Gemeente Wijhe, sectie F, 1e blad, door I.I. Sorg, nrs. 259, 260, afb. Gevers/Mensema 1983, 355.

703 Gevers/Mensema 1983, 351.

Bij Jacob Boreel sr. van Beekestijn en zijn zoon, de eigenaar van Elswout, hebben we vooral te maken met onafhankelijke, staatsgezinde, Amsterdamse regenten. Bij de vader komt de belangstelling voor de tuinkunst mede voort uit in Engeland opgedane indrukken; de plannen liet hij vervolgens door J.G. Michael uitvoeren. Van patriottische sympathieën van de aristocratisch oligarchisch georiënteerde Boreels is niets bekend. Boreel sr. was weliswaar door prins Willem IV verwijderd uit het Amsterdamse stadsbestuur, maar later stond hij op goede voet met prins Willem V; de prins, de prinses en zijn zuster, prinses Carolina bezochten allen Beekestijn; prinses Carolina logeerde er zelfs een week.

Terwijl de vader van Cornelis Groeninx van Zoelen, de eigenaar van Het Huys ten Donck bij Ridderkerk uitgesproken Oranjegezind was, was hijzelf gematigd. Of hij patriottische sympathieën had, is niet bekend. Een belangrijke bron voor het sociale leven op Het Huys ten Donck vormt het Gastenboek of *Naam-lijst der geene, die 't Huys ten Donck met hun teegenwoordigheid vereert, en 't Bocaal op de langduurige welvaart van 't zelve gedronken hebben* dat in 1765 wordt geopend.⁷⁰⁴ Uit dit boek blijkt, dat Groeninx door de jaren heen zowel de meer conservatieve als ook de progressieve collega-bestuurders op Het Huys ten Donck uitnodigde.⁷⁰⁵ In die tijd zaten er in de Rotterdamse vroedschap tien patriotten, terwijl veertien leden dat niet waren. Enkele jaren later, in 1785, werd Groeninx tot de prinsgezinden gerekend. In de vroedschap behoorden toen tot de prinsgezinde factie: Van der Heim, Van Beeftingh, Collot d'Escury, Van Teylingen, Van Hogendorp, Van Staveren, Senn van Basel, Cornets de Groot en Groeninx van Zoelen.⁷⁰⁶ Hun namen vindt men voor een groot deel in het gastenboek terug. Hetzelfde geldt voor de beroemde patriot Paulus Gevers, die voor een belangrijk deel verantwoordelijk was voor de oproeren in Rotterdam in die jaren.

Van Gerrit Hooft Gerritsz., die de tuin van Akerendam bij Beverwijk rond 1790 in landschapsstijl heeft laten aanleggen, is niet bekend of hij zoals zijn neef Henrik Hooft patriot was.⁷⁰⁷ Uit de kaarten, die Hermanus Stoopendaal in 1791 en 1794 van Akerendam maakte, komt een aanleg naar voren, die sterk doet denken aan de trant van Gijsbert van Laar. Met betrekking tot de wandeling langs de agrarische delen kan ook aan Michael gedacht worden. In dit ontwerp werden de oorspronkelijke geometrische spiegelvijver van Akerendam, de middenlaan en het rechthoekige grachtenstelsel gehandhaafd.⁷⁰⁸

De eigenaar van Zuydwijk, Carel George graaf van Wassenaer-Obdam sive van Wassenaer-Twickel had geen duidelijke politieke voorkeur toen hij begon met het veranderen van de parkaanleg op Zuydwijk bij Wassenaar. Hij was een internationaal georiënteerd edelman, die al vroeg erfgenaam werd van de buitenplaats. Niet lang daarna moet hij ook op Twickel met veranderingen begonnen zijn. Van Spaen memoreert deze al in 1783 en de kaart van Hartmeyer uit 1791 toont de aanleg, zoals die tot dan toe gerealiseerd was met slingervijvers en talrijke 'fabriekjes'.⁷⁰⁹ Toen prins Willem V ingeleid werd in de Raad van State

704 Het Huys ten Donck.

705 Vergelijk Hazewinkel 1940, I, 308.

706 Idem, 349.

707 Broersen 1992, 85.

708 Idem, 93-96; 109-110.

709 Kaart Hartmeyer 1794, collectie Twickel.

was Van Wassenauer-Obdam voorzitter van die Raad. In 1794 concentreerde hij zich op zijn Overijsselse goederen en liet zich in de Overijsselse Ridderschap beschrijven; in 1795, na de omwenteling, was hij vertegenwoordiger van het volk van Overijssel. Eventuele patriottische sympathieën zijn af te leiden uit een aan hem toegeschreven, pamflet uit 1777, waarin de herendiensten, de slechte medische verzorging en het egoïsme van de burgemeesters in Overijssel worden gehekeld.⁷¹⁰

Van het echtpaar Von Plettenberg-Feith, dat rond 1790 Windesheim naar een plan van Jacob Otten Husly liet wijzigen in landschapsstijl, is geen politieke voorkeur bekend.

Datzelfde geldt voor Pieter Cornelis Hasselaar, eigenaar van Groeneveld en de initiator van veranderingen in landschapsstijl rond ca. 1780 en voor Dr. Johannes van Lier van Overcingel bij Assen (1778). De Amsterdamse koopman en bankier Pieter Muilman, die in de jaren zeventig Oosterduin bij Haarlem had gekocht en het park met behulp van Michael in landschapsstijl veranderde, wordt evenmin als patriot genoemd. Van Spaen noemt hem in zijn Engelse reisverslag van 1791 met o.a. Hope als een van de weinige Nederlanders, die met smaak hun tuinen vernieuwen.

Dat de aanleg van een park in landschapsstijl partijpolitiek overstijgend kon zijn bewijst de beruchte Alkmaarse patriot Cornelis van Foreest. Van Foreest liet tussen 1816 en 1821 op zijn buitenplaats de Nijenburg bij Heiloo het 'Engelse Werk' aanleggen door zijn zwager, de oranjegezinde militair Leonard Albrecht Carel baron van Delen. Waar Van Delen in 1794 samen met de stadhouder naar Engeland was gevlucht, speelde Van Foreest een rol bij de aanhouding van prinses Wilhelmina bij Goejanverwellesluis. De politieke verschillen stonden een samenwerking in de aanleg van park in landschapsstijl niet in de weg.⁷¹¹

Uit deze bescheiden steekproef blijkt dat men bij de eigenaren geen unanieme politieke voorkeur kan bespeuren. Zij konden tot verschillende politieke richtingen behoren, van conservatief tot progressief c.q. patriottisch. We krijgen vooral de indruk, dat het gaat om een groep min of meer erudiete lieden, die zich, los van politieke richtingen, voor nieuwe ontwikkelingen interesseerden. Was er dan misschien een andere gemeenschappelijke noemer waaronder die bijzondere belangstelling voor de vroege landschapsstijl, die in bepaalde kringen opbloede, gebracht kan worden? Een gemeenschappelijk ideaal misschien, een netwerk van gelijkgestemden, voor wie de landschapsstijl niet alleen een nieuwe mode, maar ook de uitdrukking kon vormen van een bepaalde spiritualiteit of levenshouding, een nieuw levensgevoel.

Belangstelling voor verlichte en andere genootschappen

De tweede helft van de achttiende eeuw was bij uitstek een periode, waarin allerlei genootschappen met een culturele, wetenschappelijke en sociale achtergrond -soms om politieke doeleinden te verhullen- als paddestoelen uit de grond rezen, zozeer zelfs dat men vreesde voor het goed functioneren van de

710 *Brief van Ian Flapuit te W... in Zalland aan zijnen neeve in Den Haag*, 177. KB, ms. 75 K 160.

711 Van Immerseel 2000, 29-48.

reeds bestaande en gevestigde instanties.⁷¹² Onmiskenbaar speelden deze nieuwe en oude genootschappen een belangrijke rol binnen de toenemende 'sociabiliteit' met zijn nadruk op gezelligheid. De buitenplaatsbezitters en landgoedeigenaren zullen met hun mogelijkheden om familie, vrienden en gezelschappen te ontvangen en te herbergen, dikwijls de spil binnen dit sociale proces gevormd hebben. Velen waren ook lid van een of meerdere van de talloze geleerde of erudiete genootschappen, die ons land rijk was. Ook meer op utilitaire doeleinden gerichte gezelschappen telden vele eigenaren onder hun leden. Dit geldt bijvoorbeeld voor het Natuurkundige Genootschap, gerelateerd aan het Genootschap van Liefhebbers van den Landbouw in de Verenigde Nederlanden, dat trachtte agrarische verbeteringsvoorstellen van Franse auteurs als Du Hamel de Monceau te propageren. In 1776 kwam de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw tot stand. Dit genootschap gaf verhandelingen uit en werd vooral gesteund door grondbezitters in de Republiek. Het vertoonde daarmee een sterke gelijkenis met de Royal Institution en de Franse en de Duitse agrarische genootschappen.

Gezien het feit, dat een tuin of park dikwijls niet alleen als een Arcadisch landschap werd beleefd maar ook als metafoor gold voor het paradijs in Oudtestamentische, Christelijke of Islamitische zin, was er misschien ook een spirituele of filosofische context, waarbinnen de 'aanhangers' van de nieuwe stijl elkaar ontmoetten. Hierbij moet men bedenken, dat de Republiek in de achttiende eeuw een christelijk land was en godsdienst werd beschouwd als een vanzelfsprekendheid. Een van de aspecten, die in de Nederlandse landschapsstijl een rol speelde was de openbaring van Gods Schepping. Dit religieuze natuuraspect, dat met betrekking tot Biljoen door Mehrrens⁷¹³ werd onderzocht kan men ook bij Feith en Feyoena van Sytzama terugvinden. Soms is het te relateren aan piëtistische stromingen, die in de tweede helft van de achttiende eeuw in bepaalde protestante kringen de ronde deden.

Onderzoek naar de relatie Tuinkunst-Vrijmetselarij

Tijdens het onderzoek voor het proefschrift over de introductie van de Nederlandse Landschapsstijl in de achttiende eeuw viel het op dat er in de ons omringende landen met name voor de achttiende eeuw zo nu en dan een relatie wordt gelegd tussen buitenplaatsen met hun tuinaanleg en de idealen van de Vrijmetselarij.⁷¹⁴ Het gaat hierbij met name om de in de Vrijmetselarij gebruikte symboliek en de rituelen in de vorm van nagespeelde verhalen behorende bij een

712 Vergelijk Buursma 1978, 59-60. Uit de chronologische lijst op pagina 60 blijkt de grote toename van dergelijke genootschappen in de tweede helft van de eeuw. Zie ook Visser 1970.

713 Zie Hoofdstuk 3.

714 De Vrijmetselarij stamt uit de tijd van de Verlichting. Door aaneensluiting van vier bestaande loges, overblijfselen van oudere, op het middeleeuwse gildesysteem geënte bouwlieden organisaties, ontstond op 24 juni 1717 -de dag van Johannes de Doper- in Londen de eerste Grootloge. Hierbij konden zich ook niet-vaklieden als 'beschouwende' of 'speculatieve' leden aansluiten. Al spoedig werden ook op het Continent Loges gesticht. De eerste is vermoedelijk in 1721 in Rotterdam opgericht door uitsluitend Engelse en Schotse vrijmetselaars; ook wordt aangenomen, dat in hetzelfde jaar te Duinkerken de eerste Franse Loge, 'L'Amitié et Fraternité' gesticht werd. In 1734 volgde de eerste Nederlandse Loge onder de naam 'Loge du Grand Maître des Provinces Unies et du Ressort de la Généralité.' In dezelfde tijd ontstonden in Duitsland (1733) en de Zuidelijke Nederlanden (ca. 1730) de eerste Loges.

bepaalde graad. Afgeleid daarvan konden bepaalde landschappen in samenhang met hun fabriekjes niet alleen voor de ontwikkelde leek als een microkosmos beleefd worden met verwijzingen naar diverse culturen en bloeiperiodes van de wereldgeschiedenis, maar ook een andere c.q. diepere betekenislaag dragen, die verwees naar die ‘maçonnieke’ idealen (maçon=metselaar). Het gaat dan vooral om de allegorische betekenis van dergelijke landschappen; in hoeverre tuinen en parken ook werkelijk gebruikt werden voor de maçonnieke praktijk is een ander verhaal waarop we later terugkomen.⁷¹⁵ Op zichzelf is het niet verbazingwekkend, dat ook de achttiende-eeuwse parken niet alleen voor het plezier of voor de combinatie van het nuttige met het aangename, het ‘utile dulce’ van Horatius, werden aangelegd. Al sinds er tuinen werden aangelegd gaf men er soms een symbolische betekenis aan. Dat geldt ook voor ons land: we hoeven maar te denken aan Hofwijck, de tuin van Huygens in Voorburg, die hij in de zeventiende eeuw liet aanleggen op basis van het menselijk lichaam. Omdat hij er een uitvoerig verklarend gedicht aan wijdde, weten we min of meer exact wat hij ermee bedoelde.⁷¹⁶ Meestal ontbreekt zo’n uitleg echter en moeten wij, die veel minder met symbolen zijn opgevoed dan de zeventiende- en achttiende-eeuwer, er naar gissen. Decoratieprogramma’s met beelden en aan bepaalde, meestal klassieke figuren gewijde waterpartijen, fontein, tuingebouwtjes of fabriekjes kunnen ons dan de weg wijzen. Een voorbeeld is de tuin van Het Loo, waarvan we nu kunnen aannemen dat hij in de laatste decennia van zeventiende eeuw is aangelegd rond het thema van de wereldse en hemelse (echtelijke) Liefde.⁷¹⁷

Bij sommige schrijvers in het buitenland kreeg de betrokkenheid van vrijmetselaren of ‘maçons’ bij de aanleg van buitenplaatsen en parken in de tweede helft van de achttiende eeuw extra aandacht.⁷¹⁸ In de jaren ‘80 en ‘90 van de vorige eeuw werd daar nog weinig onderzoek naar gedaan en de resultaten oogstten soms weinig bijval of werden zelfs geridiculiseerd.⁷¹⁹ Om het onderwerp voor ons land toe te lichten en een indruk te geven van mogelijke maçonnieke invloeden werd in mijn proefschrift uitvoerig ingegaan op de aard en de idealen van de Vrijmetselarij met zijn rijke symboliek. Daarna behandelde ik een aantal buitenlandse parken en tuinen, waarvan door diverse schrijvers werd aangenomen, dat zij hetzij in de structuur van de aanleg hetzij in de diverse gebouwtjes in de tuin maçonnieke symboliek zouden dragen. Vervolgens onderzocht ik met betrekking tot Nederland voor een aantal buitenplaatsen of hun eigenaren en/of (eventuele) architecten vrijmetselaar waren. Aan de hand van plattegronden, details van gebouwen, stucwerk, beeldhouwwerken, geschreven en gedrukte bronnen etc. werd geprobeerd bijzondere kenmerken te vinden die in de richting van een maçonnieke belangstelling konden wijzen. Ook aan andere, soms verwante symboliek werd aandacht besteed.⁷²⁰

715 Kroon en Snoek 2006, 17.

716 Huygens, *Hofwijck* (1651).

717 De Jong 1992.

718 Zo bijvoorbeeld Curl 1991 en Von Buttlar 1982.

719 MacPherson 1998.

720 Tromp 2000, hoofdstuk 10, ‘In de schaduw van de Acacia’.

In het afgelopen decennium heeft het onderzoek naar de relatie Tuinkunst-Vrijmetselarij zich in verschillende landen verder verdiept. Dit leidde in 2006 tot een wetenschappelijk symposium in Schwetzingen bij Heidelberg onder de titel *Symbolism in 18th century Gardens: the influence of intellectual and esoteric currents, such as freemasonry*.⁷²¹ Centraal stond dus de invloed van intellectuele en esoterische stromingen zoals de Vrijmetselarij.

Het symposium werd georganiseerd door de stichting OVN (Stichting ter Bevordering van Wetenschappelijk Onderzoek naar de Geschiedenis van de Vrijmetselarij in Nederland), de Staatliche Vermögen und Bau Baden-Württemberg (Amt Mannheim) en de Instituten voor het Wetenschappelijk Onderzoek der Religies (Institute for the Scholarly Study of Religions) en Kunstgeschiedenis van de Universiteit van Heidelberg. Het symposium vond mede op instigatie van drs. Rob de Jong plaats, die een belangrijke adviesfunctie bij Schloss Schwetzingen en zijn prachtige tuinen vervulde. In de jaren voorafgaande aan 2006 kreeg het park dat vanaf 1748 is aangelegd door Keurvorst Carl Theodor van de Palts veel van zijn oude glorie terug. Talrijke onderdelen werden gerestaureerd, op basis van diepgaand onderzoek.

De aanleiding tot het symposium was echter niet zozeer de 'fysieke' restauratie maar vooral de zoektocht naar de ideeënwereld achter de creatie van dit uitgestrekte park met zijn talrijke beelden en tuingebouwen zoals de Moskee, de ruïne of Mercuriustempel, Apollotempel, volières, etc. Naarmate de restauratie vorderde werd de vraag steeds prangender of het bij het park van Schwetzingen om een 'wahlloses durcheinander' of om een betekenisvol en consistent decoratieprogramma ging: daarbij bracht Rob de Jong al in een vroeg stadium naar voren dat het wellicht ook om een maçonnieke betekenislaag zou kunnen gaan. De Vrijmetselarij of Maçonnerie was immers in de loop van de achttiende eeuw een belangrijke, verlichte, spirituele beweging in de vorm van een Broederschap geworden, in Engeland ontstaan en al spoedig ook op het Continent verbreid. Frankrijk, Duitsland en De Nederlanden kregen al spoedig hun 'loges' waarin verlichte broeders samen kwamen en waarin rang en stand bewust op de achtergrond gedrongen werden. Het is dan ook geen toeval, dat het motto van de Franse Revolutie 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' afkomstig is van de Vrijmetselarij.

Het werken met symbolen en legenden

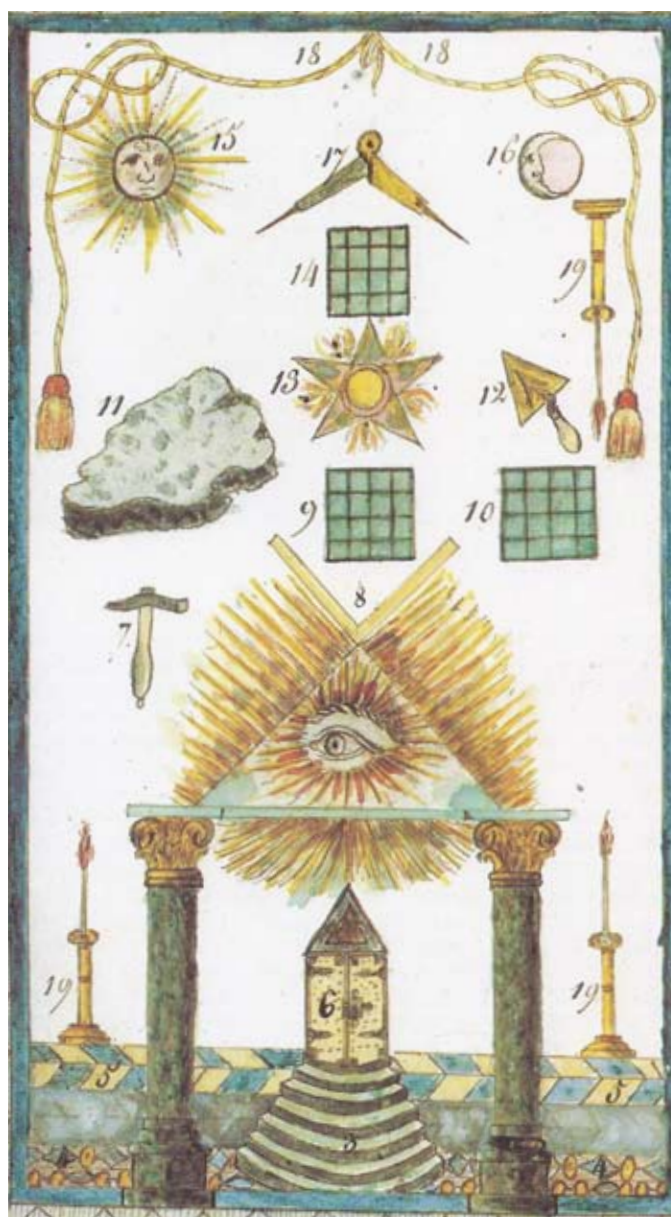
Voor we gaan kijken naar de relatie tuinkunst-Vrijmetselarij eerst iets over de achtergronden van de Vrijmetselarij. Kenmerkend voor de Vrijmetselarij is het werken met symbolen waarmee de innerlijke zoektocht naar zelfkennis maar ook het bouwen aan een betere wereld wordt uitgedrukt: die symbolen zijn talrijk.⁷²² Een kandidaat werd ingewijd in een van de eerste drie graden als Leerling, Gezel en Meester, meestal over een periode van enkele jaren. De inwijdingsrituelen vonden plaats in besloten ruimten, de loge, tempel of werkplaats genaamd. Aangezien de Vrijmetselarij zich in de loop van de achttiende eeuw ontwikkelde tot een belangrijke sociale organisatie produceerde zij ook een

⁷²¹ Zie hiervoor de gelijknamige publicatie van Snoek, Scholl en Kroon 2006.

⁷²² Voor de achtergronden van de achttiende-eeuwse (en hedendaagse) Vrijmetselarij, zie Van de Sande 2000.

aparte beeldtaal bestaande uit symbolen en nagespeelde verhalen. Na ingewijd te zijn in de Meestergraad kon men 'doorgroeien' naar de zogenaamde hogere graden (4de t/m 33ste graad), die allemaal hun eigen dikwijls ingewikkelde en complexe symboliek en verhalende scènes hadden.⁷²³

Het was ook de moeite waard om vrijmetselaar te zijn, want men beschouwde zich als ontwikkelde, intelligente, beschaafde en moderne (verlichte) leden van een wereldomvattende broederschap en maakte dat als zodanig graag kenbaar aan leden van andere loges.⁷²⁴ Het aspect van het (internationale) netwerk

7.4 Vrijmetselarij. Voorbeeld van een tableau voor de Leerling en Gezel (eerste en tweede graad) met maçonnieke symbolen. Uit: Nouveau catéchisme des Francs-Maçons (1749).

⁷²³ Kroon en Snoek 2006, 10. In: Snoek, Scholl en Kroon 2006. Zij wijzen er verder op, dat er diverse maçonnieke systemen functioneerden, met ook gemengde en alleen voor vrouwen toegankelijke loges, zoals de 'Mopschen'. Idem, 10.

⁷²⁴ Idem 11.

moet voor de reislustige achttiende eeuw niet onderschat worden.⁷²⁵ Als vrijmetselaar werd men in de verste steden en meest afgelegen oorden in de kring van de broeders opgenomen en overal geïntroduceerd. In het eigen land ontmoette men mensen, met wie men anders niet zou omgaan en dat betekende bijvoorbeeld voor vorsten en de aristocratie dat zij op voet van gelijkheid met leden van hun eigen hofhouding of entourage en ook met zakenmensen, boekhandelaren, wijnhandelaren, musici en kunstschilders konden verkeren. Binnen de loge wel te verstaan. Ook voor de onderzoeker is dit aspect van belang omdat de Vrijmetselarij in de achttiende eeuw een grote rol kon spelen in het persoonlijk leven en men via de loge, waartoe iemand behoorde, inzicht kan krijgen van een deel van iemands sociaal en cultureel netwerk.

In hun inleiding bij de bundel die ter gelegenheid van het congres verscheen noemen Andréa Kroon en Jan Snoek een aantal voorbeelden van symbolen die bij de verschillende graden horen.⁷²⁶ Zo wordt bijvoorbeeld de leerling-kandidaat gesymboliseerd door een ruwe steen, die tot een volmaakte kubus moet worden bewerkt. De kubieke steen wordt gebruikt voor de symbolische bouw van de Tempel van Salomon, de tempel van levende stenen, de spirituele tempel van de humaniteit. Bouwgereedschap zoals de passer en winkelhaak, hebben in die context ook een symbolische betekenis. De eerste en tweede graad spelen zich af rond het zogenaamde tableau (in het Engels 'tracing board') waarop een min of meer vast aantal symbolen zijn aangebracht. Aanvankelijk werd zo'n tableau met krijt op de vloer getekend en moest het iedere keer verwijderd worden, maar voor het gemak ontstonden als snel geschilderde of geweven exemplaren, die gemakkelijk waren mee te nemen.

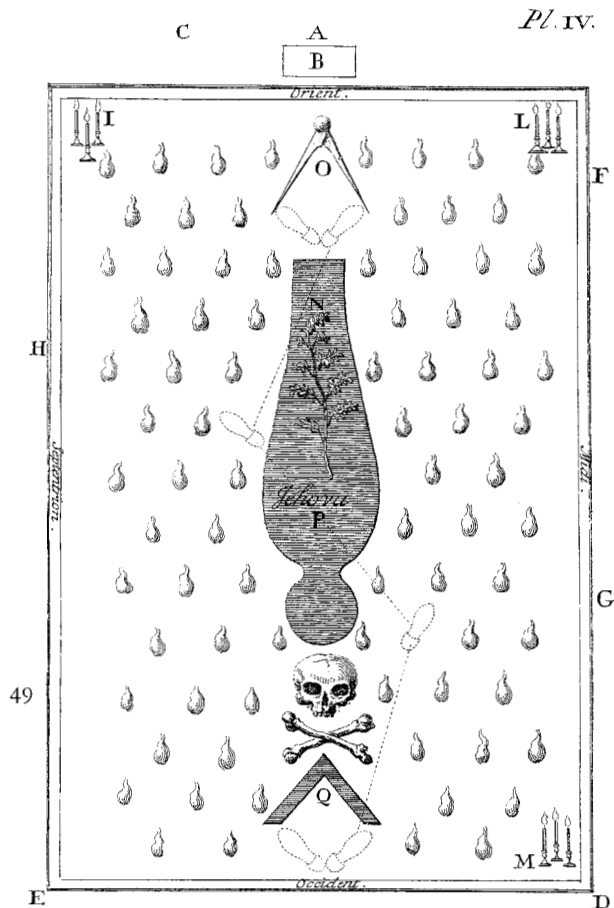
Op het tableau van de eerste twee graden vond men o.a. de twee zuilen I en B (Iachin en Boas) naast de toegang die de tempel van Salomon en de loge symboliseerden. Vervolgens de trap met zeven treden (de trap tot de tempel, de drie graden: 3 treden= leerling, 5 treden= gezelschap en 7 treden = de meestergraad.), de mozaïekvloer (met zwarte en witte tegels, de tegenstelling tussen licht en donker en tussen goed en kwaad), drie vensters (gericht op het Westen, Zuiden en Oosten), de vlamme 5-puntige ster met de hoofdletter G in het centrum (de vijfpuntige ster staat o.a. voor de Gezel, G= Geometer, God)⁷²⁷, verder de ruwe steen, de kubisch toespitste steen, het tekenbord, de waterpas, de winkelhaak, de passer, het schietlood, de zon en de maan. Soms wordt de maan vergezeld door zeven sterren. De zon is ook het symbool van de meester. Het tableau van de derde graad, de meestergraad, toont in het algemeen een doods-kist, een schiedel en botten in kruisvorm. Voorts een twijgje van de Acacia. Deze symbolen verwijzen zowel naar de eeuwigheid, het altijd doorgaande, als naar de legende van Hiram Abiff, de architect en bouwer van de tempel van Salomon, die tij-

725 Op dat laatste wijst nog Jacobus Scheltema, in zijn in 1837 verschenen *Iets voor of over de openbare geschiedenis van de orde der vrijmetselaars in Oud-Nederland*, wanneer hij schrijft: 'Ontegensprekelijk duurt het aangenamen der betrekkingen, tot onderlingen bijstand op reizen of bij voorkomend gevaar, over geheel Europa voort; ook binnenslands heeft het bestaan der Orde eene zeer gunstige zijde, als verminderende de scheiding tusschen de standen in de maatschappij.' Scheltema 1837.

726 Kroon en Snoek 2006, 10-11.

727 Zie ook Gout 1986, taf. 8, verklaring voor de Vlamme Ster ca. 1800: 'de eeuwigheid, de onuitputtelijke bron van al wat goed, schoon en edel is, het eenigst doel, waarnaar wij allen behooren te streven'.

7.5 Vrijmetselarij. Voorbeeld van een tableau voor de Meester (derde graad) met maçonnieke symbolen. Uit: Pérau, L'Ordre des Francs-Maçons Trahi (1745).

dens dit meester-ritueel als het ware wordt nagespeeld. Om het geheim van zijn meesterschap (het geheime wachtwoord van de Meester) te ontdekken werd Hiram Abiff vermoord en op zijn graf werd de tak van een Acacia geplant. Dit ritueel verbeeldt de dood en de wedergeboorte van de kandidaat.⁷²⁸ De diverse inwijdingen zijn echte ‘rites de passage’, spirituele reizen met de verheffing tot Meester als hoogtepunt. Dit Meester-ritueel is een goed voorbeeld van de wijze waarop de vele legendes werden nagespeeld. Rond het tableau stonden in de loge ook een aantal essentiële meubels en voorwerpen opgesteld met symbolische betekenis. Dit waren de drie kandelaars die de maçonnieke drie-eenheid Wijsheid, Kracht en Schoonheid of de kleine lichten van de Vrijmetselarij symboliseerden. De stoel van de voorzitter van de loge, de Voorzittend Meester is opgesteld in het (symbolische) Oosten van de loge. Voor hem staat bij wijze van altaar een kleine tafel met Bijbel, passer en winkelhaak.⁷²⁹ Zij vormen samen de drie Grote Lichten van de Vrijmetselarij.

De vroegste maçonnieke iconografie vinden we terug op de afbeeldingen van rituele teksten en de ontwerpen van de ‘byoux’, de onderscheidingstekens van de officieren of bestuurders van de loge. De eerste bijeenkomsten werden gehouden in gehuurde ruimtes, in herbergen, koffiehuisen of sociëteiten. Dit betekende zoals gezegd dat de decoratie van de loges verplaatsbaar moest zijn.

⁷²⁸ Kroon en Snoek 2006, 11.

⁷²⁹ Idem, 11-12.

7.6 Lederen boekomslag met vrijmetselaarssymbolen uit de bibliotheek van Carel George van Wassenauer-Obdam.

7.7 Josiah Bowring, Voorbeeld van een tableau voor leerling van de 'Loge Anglaise' (Engelse Loge) met onder andere de drie zuilen, verbeeldende Kracht, Wijsheid en Schoonheid ('Strength, Wisdom and Beauty'), 1819. Let op de kapitelen. Bij ons wordt de volgorde Wijsheid, Kracht en Schoonheid aangehouden. Op dit tableau wordt de maan vergezeld van zeven sterren.

Later kon men door de toename van de leden eigen gebouwen huren of kopen, waardoor een meer permanente decoratie mogelijk was. Zo werden de gebouwen uitgerust met bouwkundige sculpturen, muur- en plafondschilderingen en kunstwerken met allegorieën van maçonnieke deugden of symbolen, gerelateerd aan het ritueel.

In de loop van de achttiende eeuw begonnen vrijmetselaars langzaam maar zeker op subtiel wijze persoonlijke objecten met maçonnieke symbolen te versieren zoals pijpen, snuifdozen en glazen.⁷³⁰ Rond 1800 was er al een grote variatie aan gebruiksvoorwerpen, van elegante serviezen tot vuurschermen, die met dergelijke symbolen versierd waren.⁷³¹ In die zin kan men zeker spreken van het bestaan van een maçonnieke levenssfeer.

⁷³⁰ Idem, 10.

⁷³¹ Idem, 11.

7.8 Schilderij, verbeeldende de inwijding met grot, cascade, louterend vuur en uiteindelijk het bereiken van de tempel.

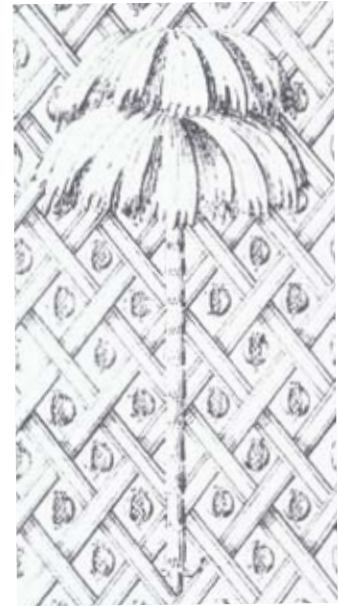
Ook de hogere graden, die een verdieping en vervolg waren van de derde graad hadden een uitgewerkte symboliek en waren gebaseerd op bouwlegendes zoals de bouw en verwoesting van de tempel van Salomon, het terugvinden van het geheime wachtwoord van de Meester, de herbouw van de tempel door Zerubabel of de dood, verrijzenis en hemelvaart van Christus etc.⁷³² Tegen het einde van de achttiende eeuw waren er al handboeken waarin de diverse rituelen stonden opgetekend en men aangaf, met welke symbolen de loge moest worden aangekleed. Zo vindt men in die tijd ontwerpen voor tempelruïnes, grotten, landschappen en vuren die bedoeld waren om er de loges mee te versieren.

Het is begrijpelijk dat de afbeeldingen en beschrijvingen in deze handboeken zouden gaan bijdragen tot de al uitgebreide maçonnieke iconografie en ook inspiratiebronnen vormden voor de vele gebouwtjes of fabriekjes met een maçonnieke lading.⁷³³ De maçonnieke symbolen hebben dus vooral betrekking op de bouw- en lichtsymboliek en zijn verbonden met velerlei legenden, die in de loge nagespeeld en 'herbeleefd' worden. Daarnaast heeft ook de symboliek van bloemen en planten een belangrijke plaats. Een prachtig voorbeeld van een

⁷³² Idem, 15.

⁷³³ Idem, 16.

betekenisvolle maçonnieke decoratie vormen de ontwerpen voor de wanden van de Amsterdamse logezaal van La Bien Aimée in 'Het Wapen van Emden' rond 1800 waarop tal van symbolen worden afgebeeld en uitgelegd.⁷³⁴ Behalve licht- en bouwsymboliek vinden we hier opvallend veel planten en bomen met een zinnebeeldige betekenis, zoals op taf. 8 met o.a. ontluikende en meer volwassen bloemen, rijpe vruchten, dorre takken en kerkhofsbloemen: 'de vier levensstanden (...), den weg, dien de mensch van zijne geboorte tot aan het graf aflegt'. Verder op taf. 12 o.a. de Gouden Palmboom: 'De liefelijke zinnebeelden der regtvaardigheid des vredes en der overwinning; den gouden palmboom, zoo als dezelve weleer het heilige der heiligen versierde.' Als achtergrond de Granaatappels, in rijen verenigd. Zij stellen 'de eendragt der samenverbondene broederen' voor. Op taf. 2 o.a. Rozen en Vruchten: 'de genietingen (...) die op dezen arbeid (de arbeid in de tempel) volgen'. De Honderdjarige Eik: 'de Sterkte, een der grondzuilen waarop ons gebouw rust' vinden we op taf. 3. Dit tafereel heeft geheel het karakter van een landschap: men ziet er verderop het buigzame riet, een beekje met golfgeklots tegen de harde rots en 'het ontzettend verschijnsel van de Vulkanaan', 'de ware sterkte van den geest en van het ligchaam: deugd, nederigheid, standvastigheid enz.'.

7.9 Tafereel nr. 12, De Gouden Palmboom met als achtergrond de Granaatappels, symbolisch voor 'de eendragt der samenverbondene broederen'. In de logezaal in het Wapen van Em(b)den, Amsterdam, ca. 1800.

Belangstelling voor de geschiedenis van de bouwkunst bij vrijmetselaren. James Anderson's History of Freemasonry (1738)

Voor de kennis van de grondbeginselen van de Orde verwijst de Vrijmetselarij nog steeds naar het Wetboek, ontworpen door de predikant James Anderson en door de Engelse Grootloge in 1723 goedgekeurd.⁷³⁵ Dit wetboek, in 1738 herdrukt, is verdeeld in de hoofdstukken 'History', 'Charges' en 'Regulations'. Uit het hoofdstuk over 'The History of Masonry', een soort mythisch traktaat, dat een belangrijk deel van het boek van Anderson inneemt, krijgt men de indruk, dat de vrijmetselaren bij uitstek geïnteresseerd waren in de geschiedenis van de bouwkunst. Bij de herdruk van zijn boek met de Constituties in 1738 nam hij dit als eerste hoofdstuk op; het behandelde de hoogtepunten van de bouwkunst vanaf de schepping van de wereld tot aan zijn eigen tijd.⁷³⁶ Het was de bedoeling, dat deze zeer uitvoerige geschiedenis van de Vrijmetselarij en de 'true old Architecture' aan de hand van de hoogtepunten der bouwkunst van meer dan 150 pagina's zou worden voorgelezen bij de initiatie van een nieuwe broeder.⁷³⁷ In Nederland werd zijn werk niet integraal vertaald, maar vinden wij excerpten van zijn historische architectuuroverzicht in inleidende publicaties terug. Of zijn verhandeling ook werkelijk werd voorgelezen bij de inwijding van een nieuwe broeder kan men zich afvragen, maar voor de vrijmetselaar moet dit zeer

⁷³⁴ Gout 1986, 83-111.

⁷³⁵ James Anderson, *The Constitutions of the Free-Masons. Containing the History, Charges, Regulations, &c. of that most Ancient and Right Worshipful Fraternity. For the Use of the Lodges*. London, 1723, eerste druk. De tweede druk van 1738 zou met name op het gebied van de 'History' aanzienlijk worden uitgebreid.

⁷³⁶ James Anderson, *The New Book of Constitutions of the Antient and Honourable Fraternity of Free and Accepted Masons. Containing Their History, Charges, Regulations, etc.* (...), tweede druk, London 1738. De opdracht tot dit boek had hij gekregen van Grand Lodge.

⁷³⁷ Idem, 1.

uitvoerige betoog inderdaad het karakter van een architectuurhistorisch traktaat gehad hebben, vergelijkbaar met Fischer von Erlachs *Entwurf einer Historischen Architectuur*⁷³⁸ (1721) en Abbé Laugiers *Essai sur l'Architecture* (1753).

Uit Anderson's verhaal komt naar voren dat alle hoogtepunten van architectuur en hun architecten in het licht van de Vrijmetselarij gezien moeten worden. Het loopt vanaf Adam, die weliswaar uit het Paradijs werd verdreven, maar gelukkig niet beroofd was van de kennis van de geometrie. Hij onderwees vervolgens Kaïn en Abel hierin en benadrukte de toepassing ervan in de Architectuur, terwijl zijn beide zonen een loge vormden.⁷³⁹ Anderson laat de broeders over de hele wereld uit zwermen en zo de 'goede smaak' en de geheimen van de Broederschap in de hoogste kringen verspreiden. Zij kregen door het grote respect, dat zij verwierven, bijzondere privileges en dankten daaraan ook hun naam.⁷⁴⁰ Vervolgens laat Anderson talloze belangrijke bouwwerken en hun bouwmeesters de revue passeren. Nimrod, de Farao's met hun pyramides en uitgestrekte labyrinthen en bij uitstek de tempel van Salomon, beschouwd als het absolute summum van architecturale schoonheid. Deze tempel van Jeruzalem zou in de filosofie van de vrijmetselaars een centrale plaats innemen en model gaan staan voor de opbouw van de loge. Heel Anderson's betoog is een pleidooi voor het toepassen van de goede smaak in de architectuur, de symmetrie en harmonie volgens de 'Augustan' stijl, de klassieke architectuur op zijn zuiverst, zoals die door Palladio en zijn navolgers werd uitgedragen.

Zijn boeiende maar enigszins monomane betoog werd ook in eigen kring al in het begin van de negentiende eeuw beschouwd als een verzameling van 'fabelagtige legenden' maar voor ons is vooral interessant dat de achttiende-eeuwse vrijmetselaar op deze wijze in de architectuur werd ingeleid.

Vrijmetselarij op de achttiende-eeuwse buitenplaats: stand van zaken in Europa

Terug naar de Vrijmetselarij en de Tuinkunst. Om van dit vraagstuk ook voor Nederland in een goed perspectief te plaatsen, kunnen we daarvoor het beste uitgaan van de internationale context. Met name de bevindingen, die tijdens het symposium van 2006 naar voren kwamen, zijn daarvoor heel verhelderend. In hun inleiding geven Kroon en Snoek belangrijke uitgangspunten voor het onderzoek naar de relatie Vrijmetselarij en Tuinkunst, die we het beste vanuit het perspectief van de hele buitenplaats, dus vanuit de eenheid van huis, tuin/park en interieur kunnen bekijken. Wij citeren hier hun drie uitgangspunten. Naar hun mening kan een tuin in ten minste drie situaties als maçonniek worden beschouwd:

1. indien uit originele documenten de expliciete maçonnieke intenties blijken waarmee de tuin is ontworpen;

⁷³⁸ Fischer von Erlach had mogelijk maçonnieke belangstelling; met name zijn visie, dat de klassieke architectuur terugging op de Tempel van Salomon en zijn Egyptische architectuurinterpretaties wijzen in die richting. Curl neemt als 'more than likely' aan dat hij in Londen in 1704 sir Christopher Wren ontmoette. Curl 1991, hoofdstuk 4, 'The great prototype', 95-96.

⁷³⁹ Anderson 1738, 3.

⁷⁴⁰ Idem, 16-17.

2. wanneer we weten dat de eigenaar en/of de architect van de tuin vrijmetselaar was; hierbij moeten we voorzichtig zijn omdat een vrijmetselaar niet per se de bedoeling hoeft te hebben om maçonnieke symboliek in zijn tuin toe te passen;
3. indien de tuin zo duidelijk met maçonnieke symboliek is verrijkt, dat men het ontwerp alleen kan begrijpen wanneer we aannemen dat zijn schepers (de eigenaar en de architect) dusdanig met de maçonnieke symboliek bekend waren, dat zij zelf vrijmetselaar waren. Voor dit laatste wordt Schwetzingen als voorbeeld gegeven.⁷⁴¹

Zij waarschuwen er tevens voor dat symboliek in tuinen een zeer algemeen fenomeen is en ook niet-maçonnieke symboliek in vele achttiende-eeuwse tuinen gevonden kan worden. Als voorbeeld geven zij een Chinese brug, die zowel alleen maar praktisch bedoeld kan zijn, voorts symbolisch voor het verbinden van twee uitersten, dan als specifieke maar niet-maçonnieke verwijzing naar het microkosmische gehalte van de tuin (als representatie van Azië) of, wanneer de andere symboliek in de tuin daartoe aanleiding geeft, een maçonnieke betekenis kan dragen. Dit laatste bijvoorbeeld in de context van de zesde graad van de Franse Ritus: de Ridder van het Zwaard en het Oosten waar het staat voor de brug op de weg van Babylon (de andere wereld) naar Jerusalem (deze wereld). Om te laten zien hoe ingewikkeld dit spel met symbolen is wordt benadrukt, dat bij een dergelijk object de verschillende betekenissen elkaar niet hoeven uit te sluiten.⁷⁴²

Ook is het niet altijd eenvoudig om met zekerheid te weten of iemand wel of geen vrijmetselaar was. In het algemeen geven logelijsten -zo die bewaard zijn gebleven- diploma's en correspondentie uitsluitel, maar vooral in de achttiende eeuw is er ook een groot aantal vrijmetselaars, van wie we geen documentatie hebben, omdat zij in privé- of familieloges geïnitieerd waren. Dit geldt vooral voor een groot aantal aristocraten.⁷⁴³ De meeste van deze zaken kwamen in de diverse voordrachten op de een of andere wijze aan de orde.

De sprekers van het symposium in Schwetzingen waren afkomstig uit Engeland, België, Duitsland, Denemarken, Italië, Frankrijk, Polen en Noorwegen. Een drietal laten we hier volgen. Allereerst James Stevens Curl die met zijn lezing *Symbolism in Eighteenth-century Gardens: some observations* het parcours opende.⁷⁴⁴ Curl is al jaren de meest vruchtbare schrijver over het onderwerp en benadrukte, dat er altijd een diepere betekenis schuilt achter de bouw van 'Garden-buildings', fabriekjes, paviljoens of hoe men al die kleine, bijzondere architectuur in de tuin ook wil noemen. 'When built, they were designed to arouse associations in the minds of those who beheld them.' Hij verwees naar emoties, ideeën, nationalistische gevoelens en nog veel meer die in die specifieke tuinarchitectuur (of beter nog: architectuur in de tuin) konden worden uitgedrukt. Hij besteedde ruim aandacht aan tuinen uit de klassieke

⁷⁴¹ Kroon en Snoek, 19.

⁷⁴² Idem.

⁷⁴³ Idem, 18.

⁷⁴⁴ Curl 2006, 25-67.

Oudheid en de situatie in Engeland tijdens het begin van de landschapsstijl in de vroege achttiende eeuw en behandelde tenslotte bij Wörlitz bij Dessau, Arkadia in Polen en Schwetzingen bij Heidelberg.

Bij Wörlitz wees hij o.a. op het maçonnieke aspect van de reis in het onbekende en de keuze, die de bezoeker aan het begin van zijn tocht door de tuin kon maken. Hij kon kiezen tussen het pad van de 'ignorant and uncultured man' (de 'onwetende en ongecultiveerde') en de 'mysterious way of the 'mystagogue', the apprentice in divine knowledge' (de mysterieuze route van de 'mystagogue'⁷⁴⁵, de leerling in goddelijke kennis').⁷⁴⁶ Elders in dit zeer uitgestrekte park is een inscriptie bij het labyrint aangebracht: 'Wahle Wandrer Deinen Weg Mit Vernunft', ofwel: reiziger, kies uw pad met overleg. Ook deze wijze raad wordt door hem gerelateerd aan het maçonnieke gedachtegoed, waarbij het leven als een reis een belangrijke plaats inneemt. In het geval van Arkadia, de tuin die over een periode van ruim veertig jaar door een vrouw werd gecreëerd, prinses Helana Radziwill, wijst hij op de grote invloed die zij onderging van het gedicht *Les Jardins, ou l'Art d'embellir les Paysages* (1782) van Jacques Delille (de Lille).⁷⁴⁷ De hoofdthema's van Arkadia waren Liefde, Schoonheid, Geluk, en de Dood, met talrijke verwijzingen naar Vergilius' 'sorrows and regrets', zijn weemoedige gevoelens en de grafmelancholie van Edward Young.⁷⁴⁸ Ook waren er vele verwijzingen naar de in die tijd beroemde roman *Ossian*⁷⁴⁹, die er vooral toe dienden om verlangen en melancholie op te roepen. Volgens Curl kunnen er in het park van Arkadia verscheidene associaties van maçonnieke symboliek worden gevonden zoals de tegenstellingen Donker en Licht, Nacht en Dag, Dood en Leven zowel als het thema Chaos in de vorm van een ruïne geplaatst naast de klassieke bouwwoorden.⁷⁵⁰ Prinses Helena was lid van de Grote Adoptie Loge van Warschau, een vrouwenloge, niet te verwarren met de 'Mopschen'.⁷⁵¹

Bij Schwetzingen gaf hij uitvoerige interpretaties van de tuinen, nauw gerelateerd aan o.a. de klassieke Oudheid, de Bijbel, de Elementen, de Natuur, Wijsheid etc. en besloot met de suggestie, dat de Vrijmetselarij in die tijd bepaald geen geringe rol speelde in de geschiedenis van de tuinkunst in het algemeen en bij Schwetzingen in het bijzonder.⁷⁵²

Dit thema werd op fascinerende wijze uitgewerkt door Jan Snoek, in *Schwetzingen: More Than Just a Masonic Garden*.⁷⁵³ Snoek liet eerst zien, dat de keurvorst Carl Theodor verschillende betekenislagen aan het park van

745 Mystagogue, iemand die inleidt tot de kennis van de mysteriën.

746 Curl 2006, 44. Hij verwijst hierbij naar August von Rode's beschrijving van Wörlitz uit 1814, die in 1996 herdrukt werd.

747 Curl 2006, 46-48.

748 Idem, 49.

749 In 1761 beweerde James Macpherson een epos gevonden te hebben, geschreven door een zekere Ossian en hij publiceerde dit gedurende de daaropvolgende jaren. Hij claimde de gedichten uit het Schots-Gaelisch te hebben vertaald. In 1765 voegde hij de gedichten samen tot *The works of Ossian*. Dit werk had een grote invloed op schrijvers zoals Walter Scott en Goethe. Door de invloed van de Romantiek ontstond zo aan het eind van de achttiende eeuw een grote belangstelling voor de geschiedenis van de Kelten, en ook het Ossian-epos werd nagebootst, in een stroming die men Ossianisme ging noemen. Bilderdijk vertaalde grote delen van de Ossian; zie o.a. Daas 1961.

750 Curl 2006, 48.

751 Idem, 46-47.

752 Idem, 54, 61.

753 Snoek 2006, 147-189.

Schwetzingen gaf; vervolgens analyseerde hij het maçonnieke karakter van drie van de oudste standbeelden in de tuin en daarna vroeg hij zich af of Carl Theodor en zijn architect Nicolas Pigage zelf vrijmetselaar waren.

Hierbij kwam hij tot de conclusie dat de tuin zelf daarvoor het beste bewijs is: 'it could not possibly exist in this form had their creators not been freemasons'.⁷⁵⁴ Hij vond de bevestiging in talrijke aanwijzingen c.q. elementen, die zowel tijdens de wandeling ervaren konden worden als in de lay-out van de aanleg. Als voorbeeld van het eerste wees hij op de al genoemde beelden, voorts de opzet van de Apollotempel (Apollo = de Zon, maar ook het symbool van de 'Grand Master') die als achtergrond van het tuintheater diende, dat op zichzelf weer de loge uitbeeldde. Dat laatste wordt bevestigd door de zes sphinxen, die erover waken: de twee tegenover Apollo staan zelfs bekend als 'de wachters' ('Die Wächter'), een directe verwijzing naar de bewakers of 'opzieners' van de loge. Ook de tempel van Mercurius, in de vorm van een Romeinse ruïne in verschillende verdiepingen opgebouwd, draagt maçonnieke symboliek gerelateerd aan de eerste drie graden: leerling, gezet en Meester. Waren dit allemaal symbolische toespelingen die wellicht voor meerdere interpretaties vatbaar zijn, dat geldt niet voor de vijfpuntige 'blazing star', de 'vlammende' ster die is aangebracht boven de deur van de Moskee -overigens nooit als zodanig gebruikt en ook niet volgens zuivere Islamitische principes gebouwd. Deze 'vlammende' ster is ook aangebracht bovenin de acht bogen van de centrale hal en nog op enkele andere plaatsen. Hier is de maçonnieke invloed onmiskenbaar, want dit symbool, meestal met ingeschreven G, waarbij de G staat voor God, is typisch maçonniek en komt in geen enkele andere context voor.

7.10 Schwetzingen, Vlamme-
nde Ster in de Moskee.

7.11 Schwetzingen, sphinxen
in het 'Naturtheater' (open-
luchttheater) bij Apollotempel.

754 Idem, zie ook 161.

7.12 Schwetzingen, doorgang van het voorplein naar de tuin, met rechts en links een zuil.

Zo zijn er meer verwijzingen te vinden, die de stelling van Snoek ondersteunen.⁷⁵⁵ Tenslotte keek hij naar de tegenstelling natuur-cultuur en naar de reeks ‘fabriekjes’ die de Franse, geometrische en de Engelse delen van de tuin verbinden. Zijn conclusie was dat de tuinen op verschillende niveaus symboliek bevatten. Klassieke mythologie, maçonnieke verwijzingen maar ook Christelijke mystiek, politieke macht en wetenschappelijke pretenties vindt men terug in allerlei onderdelen en details als beelden (zoals sphinxen), fabriekjes, decoraties en tuinonderdelen; zij zijn ook in de plattegrond verwerkt en zodoende alleen door beschouwing van het ‘plan’, het totaalontwerp te ontdekken.

Terwijl deze scherpzinnige en erudiete analyse aangeeft hoe moeilijk het is om een dergelijke spirituele invloed te ‘vatten’ en te benoemen begaf Erik Westengaard zich in zijn voordracht over een drietal Deense tuinen op minder glad ijs. In zijn *Gedankenvolle Gärten. Eine Wanderung durch die freimaurerische Symbolwelt dreier Gärten* behandelde hij Louisenlund (tegenwoordig in Sleeswijk-Holstein), Jaegerpris Slot en Sanderumgaard. Volgens hem is het van essentieel belang om aan te kunnen tonen dat of de eigenaar of de architect vrijmetselaar was. Hij stelde, dat om te weten of een tuin inderdaad een maçonnieke symboliek draagt en zo ook geduid kan worden, er bronnen moeten zijn die duidelijk maken dat het inderdaad om een tuincreatie met vrijmetselaarsachtergrond gaat. Alleen dan heeft men zekerheid en bij de drie voorbeelden die hij behandelde is dat inderdaad het geval. Dus enerzijds een vrijmetselaar als schepper en anderzijds een min of meer sluitende symbolentaal (‘übergeordneten Symbolsprache’) als richtlijn. Voor vele van dergelijke tuinen zal dat echter niet altijd mogelijk zijn. Prins Carl van Hessen was de schepper van Louisenlund en zoon van de latere landgraaf Frederik II; zijn moeder was prinses Mary, dochter van George II van Engeland. Prins Carl werd stadhouder van Sleeswijk-Holstein; in 1775 trad hij toe als broeder binnen het vrijmetselaars-

⁷⁵⁵ Opvallend is ook de plaatsing van een tweetal zuilen, bekroond door bollen, aan weerszijden van de ingang in het kasteel. Bouwkundig zijn zij zuiver decoratief en in hun bescheidenheid zelfs enigszins ongebruikelijk bij een dergelijk majestueus huis. Maar ze kunnen ook opgevat worden als een verwijzing naar de beide zuilen van de maçonnieke tempel, Iachin en Boas, die dikwijls als zodanig worden afgebeeld, dan zal de allusie voor de vrijmetselaar duidelijk zijn geweest.

systeem van de ‘Strikter Observanz’ (SO), één van de 3 elkaar beconcurrerende maçonnieke systemen die in die tijd in Duitsland (en zijn invloedssfeer) bestonden. In zijn persoonlijk archief wordt een notitie bewaard waarin hij schrijft dat hij bij de schepping van de tuin van Louisenlund drie ‘wegen’ of routes aanlegde: een alchemistische, een theosofische en een maçonnieke. Een dergelijke aanwijzing is natuurlijk uiterst belangrijk en mede door het discrete karakter van de Vrijmetselarij zeer zeldzaam. Meestal moeten wij het doen met ‘afgeleide’ aanwijzingen, waardoor de toespelingen minder exclusief als maçonniek kunnen worden geduid.

Uitgangspunt van de maçonnieke route op Louisenlund was een rondel in het westen, analoog aan de plaats waar een kandidaat-vrijmetselaar aan het begin van zijn initiatie de loge in het westen betreedt. Tijdens de maçonnieke wandeling op Louisenlund beklom hij de zogenaamde ‘Felsenberg’, een ca. acht meter hoog bergje, door een paviljoen bekroond. Deze rots symboliseerde de ‘ruwe steen’ die door de leerling tot een kubieke steen bewerkt moet worden. Verder bevond zich in deze tuin een grot, een belangrijk element uit de 4e graad van de ‘Strikter Observanz’ (‘Schottischer Meister’) en stonden er talrijke andere gebouwtjes, zuilen en monumenten, die de broeders herinnerden aan de arbeid in de loge of aan maçonnieke begrippen.

Het eindpunt van de route was de zogenaamde ‘Freimaurerturm’ waar helaas maar weinig van over is, maar die drie verdiepingen telde, corresponderend met de drie eerste graden. Hij werd tussen 1778 en 1784 gebouwd.

7.13 De zogenaamde
Freimaurerturm van Schloss
Louisenlund. Zie Westengaard
2006.

Symboliek op de Nederlandse buitenplaats in de tweede helft van de achttiende eeuw: een verkenning

Zoals hierboven al bleek is het verklaren van allerlei symboliek, die men tegenkomt op achttiende-eeuwse buitenplaatsen geen eenvoudige zaak. In het huis zelf kunnen we de gangbare symboliek tegenkomen in stucwerk, houtsnijwerk of (behangsel)schilderingen. Hierin vinden wij verwijzingen naar allerlei zaken,

waarmee de eigenaar zich graag associeerde of waaraan hij zich bij voorkeur liet herinneren, kortom, die een belangrijke rol speelden binnen zijn belevingswereld. Favoriete onderwerpen waren de natuur en het buitenleven, de klassieke Oudheid, de kunsten, etc. etc. Een sprekend voorbeeld van zo'n huis vol symboliek is Biljoen. Rondom de hoogtepunten van de klassieke bouwkunst, die de eigenaar, baron van Spaen zelf uitvoerig bestudeerd had, liet hij in de Grote Zaal in stucwerk allegorische verwijzingen opnemen naar de vier jaargetijden, de jacht, de muziek enzovoorts. Hiermee gaf hij aan, dat hij erudiet was, klassiek gevormd, liefhebber van architectuur en een man van goede smaak. Ook in de parken van Nederlandse buitenplaatsen vinden we allerlei symboliek terug: bij Biljoen en Beekhuizen bijvoorbeeld trof men elementen van een microkosmos aan met een Chinees paviljoen, een classicistisch theehuis, een cascade, een Chinees bruggetje, een hermitage uit ruw bouw materiaal met vage verwijzingen naar de Middeleeuwen in zijn bouwstijl. Daarnaast stond het park in het teken van de vergankelijkheid, met sombere naast lichte partijen; zij moesten de wandelaar tot inkeer brengen. Hetzelfde gold voor de hermitage met de kluizenaar, de schaduwrijke beplanting en het geluid van de kabbelende beekjes.

Naast dit soort symboliek in huis en park, die in het algemeen voor ons als eenentwintigste-eeuwer nog steeds goed herkenbaar is, -in ieder geval wanneer we er op gewezen worden- konden buitenplaatsen ook nog andere, diepere betekenislagen dragen, die moeilijker te herkennen zijn en waarover we zeker voor Nederland nog weinig weten. Voor de tweede helft van de achttiende eeuw is de Vrijmetselarij -in al zijn diverse vormen, inclusief zijn alchemistische en specifiek verlichte tendensen-⁷⁵⁶ het meest dominant als beweging die esoterische symboliek aan huizen en tuinen verleend heeft. Het bleek hierboven al, dat het om een zeer gecompliceerde materie gaat, waarbij zowel het discrete karakter van de Vrijmetselarij als de schaarste aan bronnen het niet eenvoudig maken om een helder inzicht te verwerven. Voor onze voorzichtige verkenning van de Nederlandse situatie zal de kernvraag zijn of er in voorkomende gevallen inderdaad van een relatie tussen Vrijmetselarij en tuin- en buitenplaatsarchitectuur sprake is geweest en of de buitenplaats wellicht een speciale rol binnen de maçonnieke belevingswereld speelde. Ook wanneer er slechts indicaties voor dergelijke relaties zijn zullen we deze vermelden. Daarbij volgen we de uitgangspunten, zoals die door Kroon en Snoek geformuleerd zijn in hun bijdragen aan het symposium van 2006⁷⁵⁷ en onderzoeken we allereerst of opdrachtgevers en/of architecten van een aantal buitenplaatsen vrijmetselaar waren, waarbij we er rekening mee moeten houden, dat een vrijmetselaar niet per se de bedoeling hoefde te hebben om maçonnieke symboliek in zijn tuin toe te passen. Wanneer anderzijds een tuin zo duidelijk met maçonnieke symboliek is verrijkt, dat men het ontwerp alleen kan begrijpen vanuit de aanname dat zijn schepers (eigenaar en architect) heel goed met de maçonnieke symboliek bekend waren, nemen wij ook aan dat zij zelf vrijmetselaar waren. Wat betreft het punt van de originele documenten waaruit de expliciete maçonnieke intenties van eigenaar of architect blijken kunnen we voor Nederland kort zijn: dergelijke documenten zijn voor ons land tot nu toe niet bekend. Hetzelfde geldt voor het

⁷⁵⁶ Kroon en Snoek 2006, 17. Zij noemen o.a. de Gold und Rosenkreuzer met hun alchemistische inclinaties en de Illuminati met hun oriëntatie op de Verlichting.

⁷⁵⁷ Zie hiervoor p. 308.

mogelijke gebruik van tuinen met maçonnieke symboliek voor de maçonnieke praktijk: hoewel dat zeker niet is uit te sluiten en soms zelfs voor de hand ligt zijn daarvoor tot nu toe nog geen bewijzen gevonden. Men hoede zich dus ook voor al te snelle conclusies en interpretaties. Dit betekent overigens niet, dat er op onze buitenplaatsen geen sociale festiviteiten als bals of feestelijke bijeenkomsten gehouden werden, speciaal voor vrijmetselaren.⁷⁵⁸

Entre acte: Hoe las een achttiende-eeuwer de symboliek van een tuin?

Hoe 'las' nu iemand met een maçonnieke achtergrond tijdens zijn wandeling een in landschapsstijl aangelegd landschap vol symboliek, dat zowel voor de erudiete, geïnteresseerde leek als voor de vrijmetselaar een diepere betekenis kon hebben? Dergelijke beschrijvingen zijn voor de late achttiende eeuw zeer zeldzaam. In het werk van de Russische literator Nicolai Mikhailovich Karamzin vindt men echter soms interessante toespelingen. In het verslag dat hij maakte van zijn reis door Europa in 1789/1790 lijkt hij soms naar maçonnieke thema's en elementen te verwijzen. Karamzin was zelf gedurende zijn jonge jaren een actief vrijmetselaar. Al zou hij later van de Vrijmetselarij afstand nemen, uit zijn reisverslag blijkt, dat hij de wereld dikwijls met het oog van de achttiende-eeuwse maçon beschouwt. Regelmatig komt het aspect van de Vriendschap, waarop de vrijmetselaren bijzondere nadruk legden, naar voren; verschillende bezoeken van Karamzin aan vrijmetselaren of pogingen daartoe onderstrepen dit.⁷⁵⁹ Het lijkt erop, dat hij gevoelig was voor de maçonnieke betekenislaag die de tuinen voor hem konden hebben. Zijn werk verscheen ook in Nederlandse vertaling en droeg er zo toe bij dat belangrijke Franse parken en tuinen als Ermenonville en Bagatelle in ons land bekend werden.⁷⁶⁰

Hij noemt op Ermenonville ten noorden van Parijs '*den tempel der Nieuwe Wijsbegeerte*, wiens bouwning aan de overblijfsels van den tempel der Sijbillen bij *Tivoli* herinnert'. Deze tempel werd ook wel de 'Temple de la Philosophie moderne' genoemd. Karamzin vervolgt zijn beschrijving van de tempel met de pessimistische ondertoon: 'Hij is nog niet voltooid. De bouwstoffen zijn er, maar de vooroordelen verhinderen zijn voltooiing. Op de zuilen leest men de namen der Stichters van dezen tempel, met bijvoeging van alles, wat een ieder voornaamlijk bearbeid heeft, bij voorbeeld:

758 Kroon en Snoek 2006, 17. Een bijzonder geval is het verhaal met betrekking tot William Beckford, zelf maçon, die op de buitenplaats Mauperthuis van de architect Ledoux, eveneens maçon in het park een loge bezocht zou hebben. Deze loge, gelegen in een uitgestrekte ruimte, werd geheel in beslag genomen door houtstapels van enorme dimensies, sommige van een grote hoogte en andere met puntige, rieten daken. Vidler 1976, 5, 89. Zie ook Vidler 1987, 100. Aan de juistheid van dit verhaal wordt getwijfeld. Zie o.a. Macpherson 1998 en meer algemeen Tromp/Wisse 2002, 29-32.

759 Zie voor zijn maçonnieke banden: Karamzin 1957, speciaal de inleiding van Leon Stilman, 7-19.

760 Karamzin 1808. Bij citaat is oorspronkelijke cursivering gehandhaafd.

J.J. Rousseau...*Naturam*
 Montesquieu....*Justitiam*
 W. Penn.....*Humanitatem*
 Voltaire*Ridiculum*
 Descartes.....*nil in rebus inane*
 Newton.....*Lucem*⁷⁶¹

Van binnen ziet men een opschrift, volgens hetwelk deze onvoltooide tempel aan Montaigne is toegewijd. Boven den ingang staat: *discite cognoscere causas rerum*: en op eene afgehouwen zuil: *wie zal dit voltooijen?* (...) Velen hebben het antwoord op deze vraag aan de zuil geschreeven. Eenigen meenen, dat de menschlijke geest nooit iets volmaakts kan voortbrengen: anderen beweerden, dat het verstand in de school des tijds rijpt, alle zwarigheden overwint, zijn oogmerk bereikt, en de waarheid op den troon zet.⁷⁶² Zijn benaming van de Tempel van de Nieuwe Philosophie (dikwijls tempel van de Philosophie genoemd) is in dit verband eveneens boeiend: zo spreekt prins Wilhelm IX van Hessen Kassel, de grote initiator van het vrijmetselaars Convent van Wilhelmsbad in 1782, in zijn Levensherinneringen over zijn 'nieuwe Philosophie' wanneer hij zijn 'beking' tot de Vrijmetselarij vermeldt.⁷⁶³

Ook het 'altaar des nadenkens', gelegen langs een zwaarmoedig ruisende beek en de steen met het opschrift 'Hier liggen de beenderen der ongelukkigen, die in de tijden van het bijgeloof verslagen wierden, toen burgers tegen burgers, broeders tegen broeders over verschillende Godsdienstige gevoelens tegen elkander opstonden'⁷⁶⁴ passen in het maaconnieke gedachtegoed. Aan de Vriendschap was een klein altaar gewijd met het opschrift: 'à la amitie, le baume de la vie.'⁷⁶⁵

Op Bagatelle bij Parijs stond, aldus Karamzin, een monument, dat een rechtstreekse verwijzing naar de Egyptische Wijsheid bevatte. De inwijdingsriten, van de Egyptische priesters speelden een belangrijke rol in de Vrijmetselarij. Hier zag hij namelijk een zuil, waarover hij zegt: 'Zuchtende over de menschelijke zwakheid'⁷⁶⁶ ging ik verder, en kwam bij eene hooge met zinnebeelden beschrevene zuil. Het is jammer, dat ik den sleutel daar van niet had. Men zegt, dat deze zuil de geheele wijsheid der Egyptische Priesters bevatte.'⁷⁶⁷ Op Bagatelle stond ook een 'Tempel der Wijsbegeerte genoemd, waar toe de weg zekerlijk niet ligt is. Het uitwendige des tempels is ook niet aanzienlijk.'

761 Zowel Montesquieu als Voltaire waren vrijmetselaar, Montesquieu gedurende lange tijd en Voltaire tijdens de laatste jaren van zijn leven. Met betrekking tot Rousseau wordt dit wel verondersteld, maar daarover is niets met zekerheid te zeggen. Waarschijnlijk is het niet toevallig, dat Karamzin Newton en het Licht als laatste noemt gezien de grote rol die de Lichtsymboliek in de Vrijmetselarij speelt.

762 Karamzin 1808, 120-121.

763 Hartmann 1981, 210.

764 Idem, 121.

765 Idem, 123. 'baume': balsem.

766 Naar aanleiding van een geschiedenis van een heremiet, die hier woonde en zijn roeping verzaakte door Cupido's lokroep te volgen.

767 Karamzin 1808, 110.

De eerste loges in Nederland. Weerstand en belangstelling in katholieke kring

Al spoedig na het ontstaan van de Vrijmetselarij in Londen in 1717 door het samengaan van vier loges werden ook op het Continent loges gesticht. De eerste is vermoedelijk in 1721 in Rotterdam opgericht door uitsluitend Engelse en Schotse vrijmetselaars; ook wordt aangenomen, dat in hetzelfde jaar te Duinkerken de eerste Franse Loge, 'L'Amitié et Fraternité' gesticht werd.⁷⁶⁸ In 1734 volgde de eerste Nederlandse Loge onder de naam 'Loge du Grand Maître des Provinces Unies et du Ressort de la Généralité'.⁷⁶⁹ In dezelfde tijd ontstonden ook in Duitsland (1733) en de Zuidelijke Nederlanden (ca. 1730) de eerste Loges.⁷⁷⁰

Aangezien de Vrijmetselarij een grote nadruk legde op het geheime of 'discrete' karakter van de Orde met betrekking tot de bijeenkomsten en het ritueel, riep zij al spoedig weerstanden op bij de autoriteiten, waarbij het misverstand, dat de vrijmetselaren godloochenars zouden zijn, mede een rol speelde. In Engeland verdween deze weerstand, nadat het Engelse Koningshuis nauw bij de Vrijmetselarij betrokken werd. In Nederland gebeurde dat na het herstel van het stadhouderschap in 1747⁷⁷¹ en in Frankrijk na ca. 1773.⁷⁷² In de talrijke Duitse staten en staatjes was de houding van de regerende vorsten meestal bepalend. Zo stonden de vorstenhuizen van Brunswijk, Brandenburg, Hessen (nauw verwant aan het Engelse koningshuis) en Anhalt positief tegenover de Vrijmetselarij; verschillende leden van deze Huizen waren dan ook zelf maçon. De kerken, met de Rooms-katholieke kerk voorop, verzetten zich tegen de Vrijmetselarij. Maar ondanks het feit, dat er verschillende Pauselijke Bullen werden uitgevaardigd (Clemens XII, 1738; Benedictus XIV, 1751)⁷⁷³ vond het maçonnieke gedachtegoed in verlichte katholieke kring ruime verspreiding. Verschillende kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders waren maçon of stonden daar positief tegenover, zoals de bekende kunstminnende prins-bisschop van Luik, François-Charles de Velbruck, de eigenaar van kasteel Hex (Heks) in de Belgische Haspengouw.⁷⁷⁴ Ook bekende theoretici en amateurs op het gebied van de landschapsarchitectuur en de architectuur met een religieuze achtergrond, zoals Abbé de Lille (Delille), Abbé Laugier en de Abbate Farsetti, wiens vroege neoclassicistische villa bij Venetië door van Spaen van Biljoen bezocht en beschreven werd, waren maçon of hadden nauwe maçonnieke betrekkingen.

Buitenplaatsen als plaats van samenkomst van vrijmetselaren

Voor we een aantal buitenplaatsen met mogelijk maçonnieke invloeden behandelen eerst een enkele opmerking over kastelen of buitenplaatsen als plaats van samenkomst voor een 'discreet' genootschap zoals de Vrijmetselarij. Het zou goed kunnen, dat in de achttiende eeuw door maçons van buitenplaatsen gebruik is gemaakt. Men hoeft er de Loge-lijsten uit die periode maar op na te

⁷⁶⁸ Naudon 1987, 66.

⁷⁶⁹ Idem, 155.

⁷⁷⁰ Idem, 113 en 151.

⁷⁷¹ Van den Sande 1995, 61.

⁷⁷² Vidler 1976, 84.

⁷⁷³ Van de Sande 1995, 155.

⁷⁷⁴ Dit althans neemt men aan, zie met name De Froidcourt 1936.

slaan: in iedere loge lijken er wel enkele broeders geweest te zijn, die over een buitenplaats of kasteel beschikten. Zo zien we op de *Naamlyst* uit het Logeboek van de loge L'Astrée, te Utrecht in 1780 als Grootmeester Frederik Christiaan Reinhardt van Reede, vijfde graaf van Athlone figureren, de eigenaar van kasteel Amerongen. Ook de thesaurier, de graaf van Boetzelaer beschikte over een buitenplaats terwijl D.C. de Leeuw eigenaar was van Oostbroek bij De Bilt. Een der meesters, Van Ewijck, kon waarschijnlijk over Ewijckshoeve bij de Vuursche beschikken, terwijl C.J. van Nellesteyn, de ceremoniemeester, die toen nog jong was, in 1793 eigenaar van Broekhuizen zou worden. Dergelijke samenkomsten zouden een gezelligheidskarakter kunnen dragen; ook zouden er op de buitenplaatsen, in het huis of in de tuin, ritualen kunnen zijn uitgevoerd. Voor de achttiende eeuw is voor zulke bijeenkomsten op buitenplaatsen echter geen enkel bewijs gevonden. Zoals al vermeld waarschuwen Kroon en Snoek zelfs ernstig voor te snelle conclusies op dit gebied.⁷⁷⁵

In andere landen vinden we daarvoor wel duidelijke aanwijzingen; hierbij gaat het meestal om feestelijke bijeenkomsten, bijvoorbeeld ter afsluiting van het maçonnieke jaar. Zo melden de *Annalen van de Loge 'Zur Einigkeit'* te Frankfurt, die in regelmatig contact met Nederlandse loges stond en waarin zelfs als eerste een Nederlandse maçon werd ingewijd, voor het jaar 1755: 'Das Johannisfest wurde in Adami's Garten zu Sachsenhausen von 9 Mitglidern gefeiert'.⁷⁷⁶

Een ander voorbeeld uit Duitsland vinden we terug in een brief van de Nederlandse maçon J.C. Hartsinck, die in 1803 vanuit Hamburg aan een medebroeder schrijft: 'Ook werd de zomer St. Jan alhier door de drie Logen te zamen onder Presidium van den Provint. Grt. Mr. met veel statie gevierd op een Buyten dat aan de Stad behoord en voor dien dag als een Oud Gebruyk aan de Maconnerie werd geleend. Men vaart daar dien dag en Corps met twee groote vaartuygen na toe, verseld van de Guarnisoens musikanten onder het gebulder van het Canon, Enfin die optogd is eene fête voor de Gantsche Burgerij, die ordinair bij het te rug komen met een Groot Vuurwerk eyndigt'.⁷⁷⁷

Voor de negentiende eeuw beschikken we over vermeldingen van samenkomsten op Nederlandse buitenplaatsen binnen maçonniek verband, zoals blijkt uit de geschiedenis van de Loge 'De Geldersche Broederschap'. In het Gedenkboek, dat ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Loge verscheen, staat opgetekend: 'In de zomermaanden van de jaren 1840 tot 1850, waren meer dan eens de Geldersche heuvelen getuigen, dat de Loges uit naburige Oostens bijeen kwamen om gezamenlijk het Sint-Jansfeest te vieren. Nu eens te Brummen, dan te Wageningen, dan weer te Rosendaal of aan den Hemelschen Berg, kwamen de bbr.'. uit Utrecht, Deventer, Nijmegen en Arnhem in die dagen bijeen. Door een of meer broeders werd dan over Maçonnieke onderwerpen het woord gevoerd, waarna een banket de bijeenkomsten besloot, terwijl de behoeftigen van de plaats, waar men vergaderd was geweest, gewoonlijk ondervonden, dat ook

⁷⁷⁵ Zie hierboven, p. 322 en noot 46.

⁷⁷⁶ *Annalen der Loge zur Einigkeit, (...) zu Frankfurt am Main, 1742-1811*, Frankfurt am Main, 1842, 23. Op pag. 25 wordt Joh. Andr. Adami onder de broeders genoemd; op pag. 53. blijkt, dat het Johannesfeest ook in 1755 en 1765 'bey Adami im Garten gefeiert' werd. In dezelfde periode vermelden de *Annalen*, dat 'wie wohl bemerkt ist, dass eine Loge auf dem Zimmer des Br.Klenck gehalten worden sey.' Idem, 53.

⁷⁷⁷ CMC, Collectie Brieven.

de Br.'. Aalmoezenier aan de Maçonnieke bijeenkomst had deelgenomen.⁷⁷⁸ De Hemelsche Berg was eigendom van Mr. C.P.E. Robidé van der Aa, die een van de eerste standaardwerken over Nederlandse kastelen schreef.⁷⁷⁹

Op het belang voor het onderzoek naar achttiende-eeuwse netwerken via de documentatie met betrekking tot bijvoorbeeld de loges is hierboven al gewezen. Juist omdat de Vrijmetselarij dikwijls ook mensen verbond die in de 'profane wereld', de gewone maatschappij, niet of zelden met elkaar om zouden gaan, kunnen we onbekende en onverwachte relaties tegenkomen. Ook voor de verbreiding van de nieuwste ideeën op allerlei gebied, waaronder de architectuur en tuinarchitectuur kunnen dergelijke verbanden van belang zijn geweest. Zo vroeg Carel George van Wassaer-Obdam, eigenaar van Twickel en van Zuydwijk bij Wassenaar, aan P.C. La Fargue om een serie aquarellen te maken van de recent voltooide vroege aanleg in landschapsstijl op Zuydwijk. Van Wassaer was lid van diverse loges, o.a. de Haagse loge 'l'Union Royale', terwijl La Fargue lid was van de Haagse loge 'Les Coeurs Unis'.⁷⁸⁰

Beeckestijn

Na deze algemene opmerkingen nu naar de buitenplaatsen zelf. Allereerst Beeckestijn, eigendom van Jacob Boreel Janszn. Jacob Boreel kende Engeland goed; had er veel gereisd en had enige tijd in Londen gewoond. We weten niet of hij vrijmetselaar was.⁷⁸¹ Wel was de Vrijmetselarij goed bekend in de familie Boreel; dit blijkt uit het volgende fragment van een brief die op 11 juni 1759 aan Boreel werd geschreven door zijn vriend Cornelis Backer: 'Hede morgen had ik de Eer te ontfangen die van UHedGest. der 8 jongstleden; ik heb daar op de papieren van UHedGestr. rakende de free masson van Mevrouw Boreel; onder mijne recepisse ontfangen en zal daar op alvorens te berichten (...) met den Heer R.P. [Raadspensionaris] in den Haag spreken'.⁷⁸² De gelijknamige zoon van Jacob Boreel, die eigenaar zou worden van Elswout, komt later als maçon voor.⁷⁸³ Ook van de landschapsarchitect, J.G. Michael weten we niet of hij vrijmetselaar was. In ieder geval was de Vrijmetselarij enkele decennia later in de familie niet onbekend. Zijn zoon, de militair J. Michael, die in die tijd ook tuinen ontwierp, komt in 1803 in Haarlem voor als lid van de loge.⁷⁸⁴ Ook Michaels schoonzoon, Johan David Zocher, was vrijmetselaar; hij blijkt in 1806 lid van de loge 'La Charité'.⁷⁸⁵

778 Anoniem 1886, 32 en 33.

779 Robidé van der Aa 1841. Robidé van der Aa ondertekende zijn voorwoord met: 'Huis de Hemelsche Berg, den 15den December 1837.'

780 Voor de logelijsten en correspondentie van de leden zie CMC. Het CMC beschikt ook over een uitgebreide bibliotheek.

781 Tromp 2000, 596.

782 Met dank aan drs. H. van der Eijk, die mij op dit citaat wees. NA, Familie Archief Boreel 1.10.10, inv.nr (1) 132, brief van Cornelis Backer aan Jacob Boreel Jansz, 11 juni 1759. Zie ook Cascade website d.d. 24 april 2007, <http://www.cascade1987.nl/beeckestijn-boreel-vrijmetselarij/>, mededeling Henk van der Eijk.

783 Zie CMC Cartotheek Logeleden, Jacob Boreel, 1809.

784 CMC, Cartotheek: '1. Michaël, J. 1803: Vicit Vim Virtus, Haarlem'. Dit zal Michaels zoon zijn, de militair J.G. Michael; J.G. Michael zelf overleed in 1800. In Vlissingen komt in 1797 een J.G. Michael voor als lid van de loge 'L'Astre de l'Orient', ingeschr. 16-2-1803. Was Michael sr. wellicht in een Duitse loge ingewijd?

785 CMC, Cartotheek, J.D. Zocher, Loge 'La Charité' te Amsterdam, 1806 Idem (S); 1808 (21-9) Idem, ook 1809.

Beeckestijn behoorde mèt Het Huys ten Donck tot de vroegste voorbeelden van de landschapsstijl in ons land en had een aanleg met elementen van de landschapsstijl, al was de plattegrond van 1772⁷⁸⁶ nog sterk geometrisch van opzet. Deze gegraveerde plattegrond bevat onderdelen met een symboliek, die soms geïnspireerd lijkt door de Vrijmetselarij. Oldenburger en Albers wijzen in hun bespreking van de plattegrond van Beeckestijn op de vele geheimen of levensbeschouwelijke momenten uit de overgangsperiode tussen Verlichting en Romantiek. Zo vraagt Oldenburger zich af bij de loodrecht op elkaar staande lanen in de achterste bosketten bij de grote uitgeschulpte vijver of de driehoeksvorm van de deeltuinen die zo ontstond een bijzondere betekenis had voor de eigenaar, Jacob Boreel.⁷⁸⁷

Mogelijk is er in de plattegrond van Beeckestijn licht- en bouwsymboliek te herkennen. In het geometrische gedeelte ten zuidwesten van het huis liggen twee rechthoekige compartimenten aan weerszijden van de hoofdas. Het rechter (meest westelijke) bevat een driehoek met een slingerbos waar een korte rechte laan als een 'handvat' naar toe leidt; in de opzet kan men de vorm van een truweel of troffel herkennen. Het linker (meest zuidelijke) compartiment bestaat uit een tweetal driehoeken ingevuld als slingerbos. De daar ingetekende beplantingselementen stellen een maan en een cirkel voor, de zon; de maan is als het ware door de sterren, kleine ronde elementen, omringd.

Typische bouwsymboliek vindt men op verschillende plaatsen aan het einde van de dwarslanen in de vorm van een passer; deze passervormige elementen hadden de opzet van een kabinet. Deze 'passers' staan ingetekend aan het einde van de eerste dwarslaan, rechts en aan het einde van de tweede en derde dwarslanen, links.

Intrigerend is de vorm van de cirkelvormige bloemparterre, direct ten westen van het huis. Het kader hiervan is duidelijk geïnspireerd op het doolhof van Zorgvliet.⁷⁸⁸ Ook op Zorgvliet hebben de kabinetjes een verschillende vorm: een cirkel, een kruis, een rechthoek of vierkant en een halve cirkel. In Hoofdstuk 5 werd in dit verband reeds gewezen op het werk van Swedenborg.⁷⁸⁹

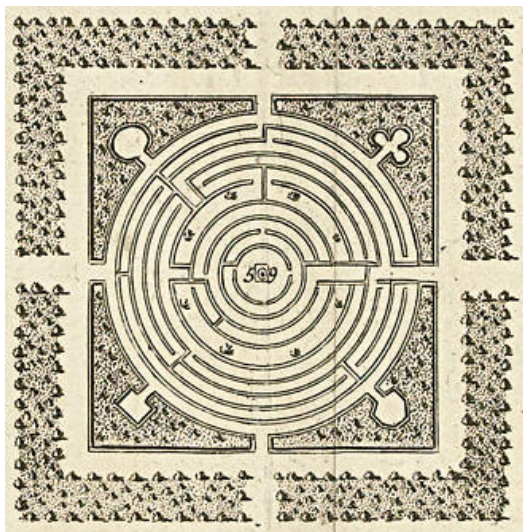
Dergelijke symbolen hebben dikwijls een kosmologische, c.q. alchemistische of astrologische achtergrond. De kruisvorm staat voor Venus en evenals de maan voor het vrouwelijke, de cirkel voor de zon, het mannelijke. De halve cirkel (Jupiter) voor de ziel, het positieve, het vierkant voor de Aarde, het krachtige (het getal 4). Bij Zorgvliet kunnen we er ook de vier elementen in herkennen:

786 De plattegrond is gesigineerd en gedateerd, gemeten en getekend door 'den Architect, J.G. Michael.' 1772. In koper gegraveerd door C. Philips Jacobsz., Amsterdam 1772.

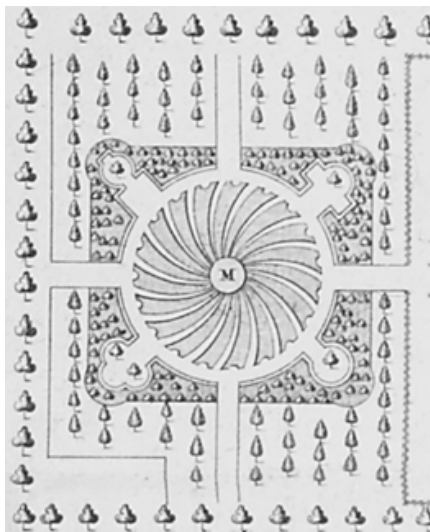
787 Oldenburger-Ebbers 1998, 60-72. Ook wijst zij op de geometrische tuin, in de loop van de achttiende eeuw ontstaan vanuit het centrum van de waterkom uit 1719. Deze vormt het midden van een oorspronkelijk vierkante aanleg, waarbij de afstand tussen de graskom achter het huis en het midden van de waterkom acht maal de modulus meet, ervan uitgaande dat de modulus of basismaat werd gevormd door de diepte van het huis. De 'ideale' harmonische en muzikale verhoudingen van Alberti en Pythagoras, 1:1 (de prime); 1:2 (het octaaf); en 1:3 (de duodecime) en indirect 2:3 (de kwint) en 3:4 (de kwart), zijn binnen dit vierkant toegepast voor de bepaling van de maten van de deeltuinen. Idem, 64-65. Voor de opmerkingen van Albers zie Albers 2009, 97-103.

788 *Plan van het schoone perk van Sorgvliet by 's Gravenhage* door J. van Avelen, ca. 1690-1700. Afgebeeld in: Morren [vóór 1910], 11 en recent in Stöver 2000, 234.

789 Hoofdstuk 5, noot 22.

7.14 Johannes van den Aveelen, Plan van het schoone perk van Sorgvliet by 's Gravenhage, ca. 1690-1700, detail, het labyrint van Sorgvliet.

7.15 Johan Georg Michael, Beeckestijn, 1772, detail, perk achter het huis, 'M. Bloemperk'.

vuur (de zon), aarde (het vierkant), lucht (halve cirkel) en water (kruis/maan). Bij Beeckestijn is de symboliek minder duidelijk. Hier kan het klavertje drie staan voor de perfecte eenheid en het sleutelgat voor het vrouwelijke.⁷⁹⁰

De invulling van deze parterre op Beeckestijn in de vorm van een draaiend of roterend wiel verwijst naar een oeroud, wereldwijd verbreid symbool en is verwant aan het gammakruis of tetraskelion (vergelijk swastika).⁷⁹¹ Het kan staan voor de zon, het leven zelf, vruchtbaarheid en voorspoed en vormt als zodanig een geluksteken.⁷⁹² In die zin kan het ook als teken van 'welkom' gelden.⁷⁹³ Dit algemene symbool, dat voor zover wij weten in de tweede helft van de achttiende eeuw niet typisch maçonniek is, komt in die tijd ook op andere buitenplaatsen voor. Zo bijvoorbeeld op Groeneveld bij Baarn, destijds eigendom van Jan Lucas van der Dussen, direct in het begin van de gang als stucdecoratie op het plafond en in royale vorm op Biljoen in de hal. Een vergelijkbaar 'zonnewiel', daterend uit het begin van de jaren 1780, vindt men in de hal van de Fraeylemaborg te Slochteren, in die tijd verbouwd door de vrijmetselaar Hendrik de Sandra Veldtman. Ook op Boschwijk, destijds eigendom van de

790 Dat het perk van Sorgvliet met het labyrint op zichzelf ook weer teruggaat op een voorstelling van het pre-copernicaanse universum kunnen we afleiden uit vergelijkbare diagrammen, zoals het ontwerp van de tuin van de gravin van Bedford op Twickenham, getekend door R. Smythson (ca. 1609). Ook hier zien we een aanleg in de vorm van een cirkel, waarmee 4 kleinere cirkels zijn verbonden, dit alles gevat in een vierkant, zie Bezemer-Sellers 2001, 248.

791 Goblet d'Alviella z.j., hoofdstuk 2.

792 Idem, 50-71.

793 Vergelijk de 'draaiende' of 'wentelende' rozet op het plafond in de hal van de Fraeylemaborg in Slochteren en de draaiende rozetten op het toegangshek van Boschwijk te Zwollerkerspel. Beide Lodewijk XVI en daterend uit de laatste decennia van de achttiende eeuw.

dichter Rhijnvis Feith, die zich in zijn jeugd verdiepte in de Vrijmetselarij, vinden we het symbool terug: hier is het heel discreet aangebracht op de vazen die de pijlers van het ingangshek bekronen. Alec Mellor schrijft over de Swastika in zijn *Dictionnaire de la Franc-Maçonnerie et des Francs-Maçons*, en wijst er op, dat het symbool ook in de vrijmetselarij gebruikt wordt.⁷⁹⁴ Of dit ook geldt voor ‘afgeleide’ vormen, zoals de bloemparterre op Beeckestijn en deze stuc- en natuursteendecoraties is een interessant onderwerp voor nader onderzoek. Opvallend is dat de enkele voorbeelden die hier genoemd zijn voor een belangrijk deel door vrijmetselaren zijn aangebracht. Jan Lucas van der Dussen was waarschijnlijk vrijmetselaar⁷⁹⁵, van J.F.W. van Spaen van Biljoen weten we dat niet.

De intenties, waarmee Boreel (en wellicht Michael) de wandeling door de tuin van Beeckestijn aanlegden, kennen we vooralsnog niet. Hij voerde in ieder geval langs verschillende gebouwtjes met een architectuur uit verschillende perioden en stijlen, die een bepaalde microkosmische lading droegen. Zo was er een ‘Gotische’ kapel, waarvan de entree door vier zuilen werd getorst, een middeleeuwse ruïne en als ‘apothecose’ de classicistische colonnade aan het einde van de zichtas vanuit het huis en als besluit van de wandeling, die in het landschappelijke gedeelte werd begeleid door de beek. Gebouwtjes zoals de ruïne en de hermitage fungeerden in de eerste plaats als vergankelijkheidssymbool maar

7.16 Groeneveld, stucdecoratie in de gang direct bij de entree, ca. 1759-60.

7.17 Boschwijk, roterende rozetten op de vaas op het toegangshek, laatste decennia achttiende eeuw.

794 Mellor 1979, p. 207 : ‘SWASTIKA: Cet emblème a acquis une sinistre célébrité depuis la croix gammée du nazisme allemand, mais la vérité est que le nazisme l’a usurpé et profané. Le Swastika se compose de quatre équerres. Son nom est d’origine hindoue, et il symbolisait le Feu créateur. La symbolique maçonnique l’a parfois utilisé.’

795 Tromp 2012, 40-41.

konden ook binnen de beleving van een park door een vrijmetselaar herinneringen oproepen aan hoogtepunten uit zijn maçonnieke leven, zoals de verheffing tot de Meestergraad, die als dood en wedergeboorte werd gezien.⁷⁹⁶

Fraylemaborg

Terwijl het park van Beeckestijn al voor een belangrijk deel in landschapstijl was gewijzigd, waren er nog diverse parken waarin de overgang van de geometrische opzet naar een meer natuurlijke aanleg geleidelijk plaats vond. Dit was onder meer het geval op de Fraylemaborg te Slochteren, sinds 1781 eigendom van de maçon J.H. de Sandra Veldtman. De Sandra Veldtman was in Groningen een actief lid van de loge en werd sterk door de maçonnieke symboliek aangesproken.⁷⁹⁷ Hij bezocht ook andere loges, zoals in Amsterdam, waar hij regelmatig voorkomt, zowel in gewone loges als in speciale meesterloges.⁷⁹⁸

In de zeer ingewikkelde plattegrond van het vooral in de lengte uitgestrekte park, die uit deze tijd moet dateren, zijn diverse maçonnieke elementen terug te vinden. Zo zien wij in een van de bosquetten passer en winkelhaak, mogelijk met schietlood afgebeeld; in een driehoek het Alziend Oog.

De rechthoek in het andere bosquet lijkt te verwijzen naar vorm van de loge; het was een rechthoek met in het midden een punt, het symbool van de loge. In het toenmalige gebruik werd de loge dikwijls als een rechthoek met één of drie punten aangegeven. De uitgestrekte aanleg wordt grotendeels gedragen door een samenstel van verschillende driehoeken.

Op Fraylemaborg vinden we eveneens een doolhofachtige aanleg in de vorm van een zeer ingewikkeld stelsel van slingerpaden. Het ligt op de top van een driehoek met vijvers, direct achter het huis. De grote lanen, waarbinnen al deze

7.18 (links) Biljoen, stucdecoratie in de hal. De 'spaken' van het wiel o.a. in de vorm van de hoorn des overvloeds, ca. 1780-82.

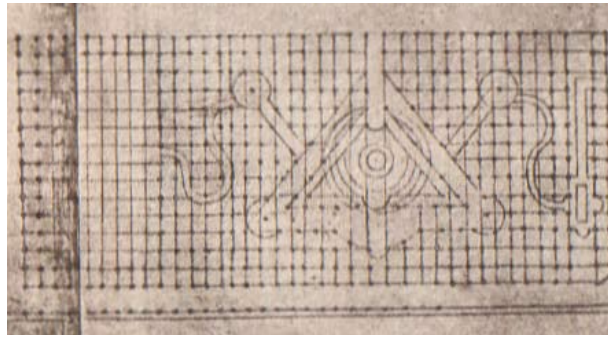
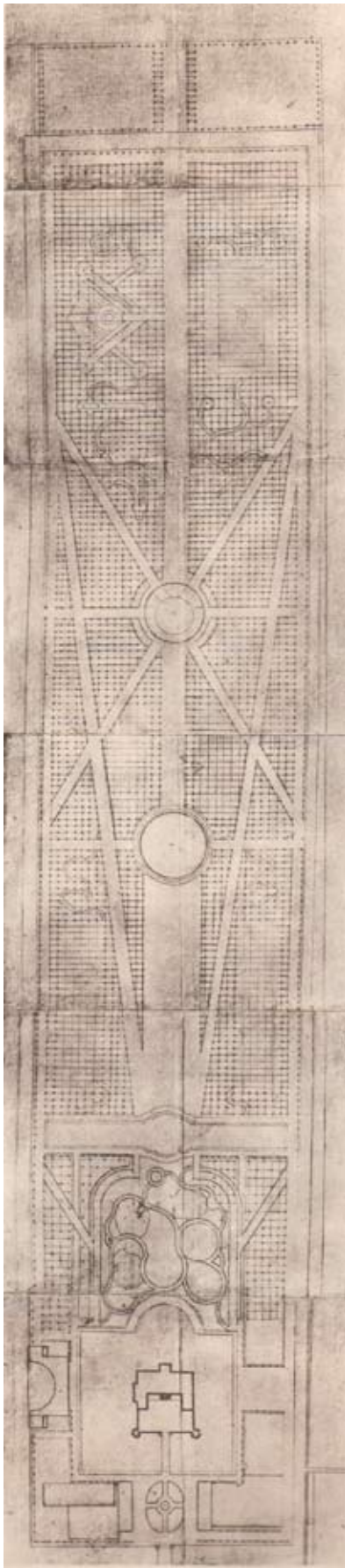
7.19 (boven) Fraylemaborg, stucdecoratie in de entreehal, kort na 1781.

⁷⁹⁶ Kroon en Snoek 2006, 17. Zij spreken over 'to evoke memories of the initiation experience which the intended observer had previously lived.'

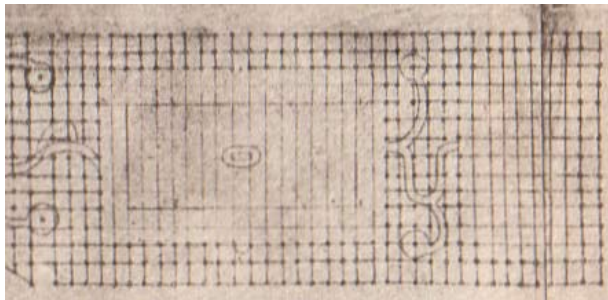
⁷⁹⁷ Vergelijk de ondertekening van een brief van zijn hand, waarin hij schrijft: 'wenschen wy U Ed. Hoog Achtbr. Zeer Verlichte Persoonen en Familles toe alle voorspoed, kragt en schoonheid door het gehyme getal en noemen ons met oprechte geneegenheid en broederlieve Groningen den 7 may 1782'. CMC, archief GON, brief 831-8. Het geheime getal is 3 x 3. Zie ook de brief van J.H. de Sandra Veldtman, met betrekking tot convocatie Grootmeester Nationaal Baron van Boetselaer, grootloge te houden op zondag 22 april 1781. Lid 'l'Union Provinciale'. De Sandra Veldtman juicht het zenden van gecommitteerden naar Frankfort a.d. Mayn toe, 'maer teevens, dat, op voorstel van onsen geeerden en seer waekzamen eersten Opziender 'een commissie der kundigste meesters ter nadere overweeginge van het algemeene nut de metselarye over het geheel specteerende gedecerneert zijnde, etc. 'ten bewyse ,dat wy na niets vyeriger haeken, dan dat wy in gesellige pogingen tot den voorspoed opbouw en in standhoudinge onser aloude en wyd vermaerde orde soveel in ons is trachte mede te werken, desselvs geheel verval voor te komen en ingeslopen abuysenen uyt de weg te ruymen en te verbeeteren.' Groningen, 17-april 1781, H. de S. Veldtman van Slochteren, secret. der loge. CMC, Idem, brief 816-8.

⁷⁹⁸ CMC, archief La Charité, Notulenboeken rond 1780.

7.20 Plattegrond park Fraylemaborg, ná 1781. Het origineel is niet te raadplegen. Uit: Anna Bienfait, Oude Hollandsche Tuinen (1943).

7.21 Plattegrond park Fraylemaborg, ná 1781. Detail met Alziend Oog, passer en winkelhaak. Uit: Anna Bienfait, *Oude Hollandsche Tuinen* (1943).

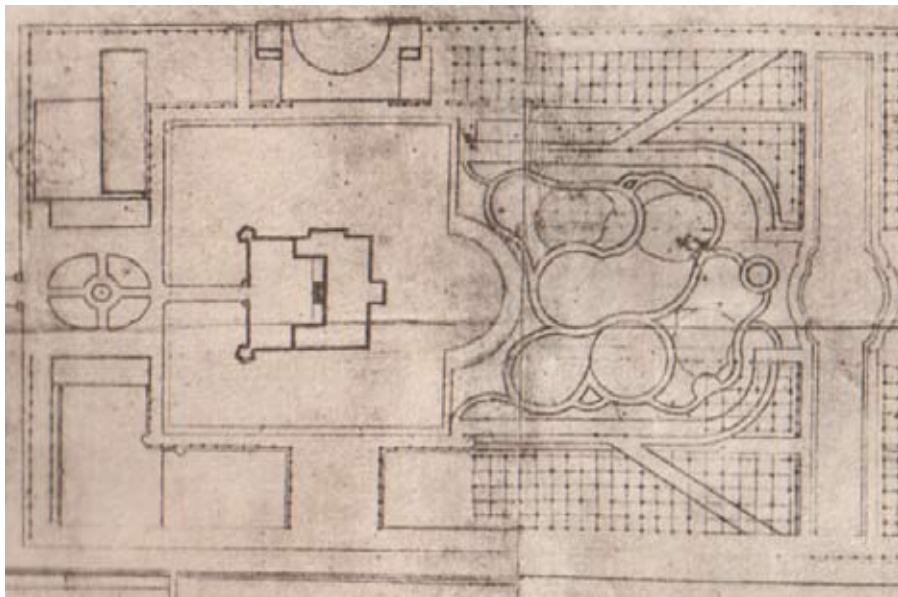
7.22 Plattegrond park Fraylemaborg, ná 1781. Detail met rechthoek en centrale punt. Uit: Anna Bienfait, *Oude Hollandsche Tuinen* (1943).

elementen zijn ondergebracht kunnen als passerlanen worden opgevat. Of er ooit maçonnieke bijeenkomsten op Fraylemaborg gehouden werden is niet bekend. De Sandra Veldtman liet ook het huis verbouwen, waarbij de Grote Zaal in neoclassicistische stijl werd uitgevoerd; hetzelfde geldt voor de hal met de hierboven genoemde stucdecoratie en dwarsgang.

Het Huys ten Donck

Zoals we zagen was Cornelis Groeninx van Zoelen, die Het Huys ten Donck in 1758 erfde, de schepper van het park in landschapsstijl en een groot liefhebber van de tuinkunst. Hij liet zich zelfs op een portret afbeelden met de beide boekdelen van Philip Miller (1691-1771) op de achtergrond. Wellicht kende hij hem persoonlijk, want Miller reisde o.a. naar Nederland om planten te verzamelen.⁷⁹⁹ In het geval van het Huys ten Donck kunnen we niet alleen aantonen, dat Cornelis Groeninx een actief vrijmetselaar was, maar ook dat hij naast familie en allerlei andere bezoekers graag en regelmatig broeders op zijn buitenplaats ontving. Deze kennis bezitten wij dankzij het Gastenboek van Het Huys ten Donck, in dit opzicht een unieke bron die ook een mooi beeld geeft van de 'vriendschapsbeleving' in de tweede helft van

⁷⁹⁹ *The Oxford Companion to Gardens* 1986, 'Miller' 347 (Hazel le Rougetel).

7.23 Plattegrond park
Fraeylemaborg, ná 1781.
Detail met doolhofachtige slingeraanleg. Uit: Anna Bienfait,
Oude Hollandsche Tuinen
(1943).

de achttiende eeuw. We zullen hier dan ook eerst dieper ingaan op dit Gastenboek. Of het bij dergelijke bezoeken om meer dan gezelligheidsbezoeken ging is een andere kwestie, waarvoor we vooralsnog geen aanwijzingen hebben.

Cornelis Groeninx van Zoelen was al jong vrijmetselaar; hij werd in 1763 lid van de Rotterdamse loge 'La Perséverance'.⁸⁰⁰ In de Rotterdamse loge werden dikwijls buitenlandse leden van andere loges ontvangen.⁸⁰¹ In 1766 is Groeninx korte tijd geen lid geweest, omdat hij veel afwezig was; vanaf 1767 komt hij weer regelmatig voor in de loge-lijsten.

Het Gastenboek of *Naam-lijst der geene, die 't Huys ten Donk met hun tegenwoordigheid vereert, en 't Bocaal op de langduurige welvaart van 't zelve gedronken hebben* wordt in 1765 geopend, het jaar waarin we ook de eerste gegevens over belangrijke veranderingen in het park hebben.⁸⁰² Als eerste tekent J. van Zuijlen van Nijvelt deze naamlijst; wellicht was hij degene die het boek ten geschenke gaf. Als tweede en derde gast tekenen twee vrijmetselaars: G.C. de Prato en Jacob Zegers (13-11-1765). De Prato komt in 1763 eerst onder de 'Compagnons & Apprentifs' (juli), vervolgens als gezet (december) en in 1764 als meester van de loge 'La Perséverance' te Rotterdam voor.⁸⁰³ Zegers was in ieder geval sinds

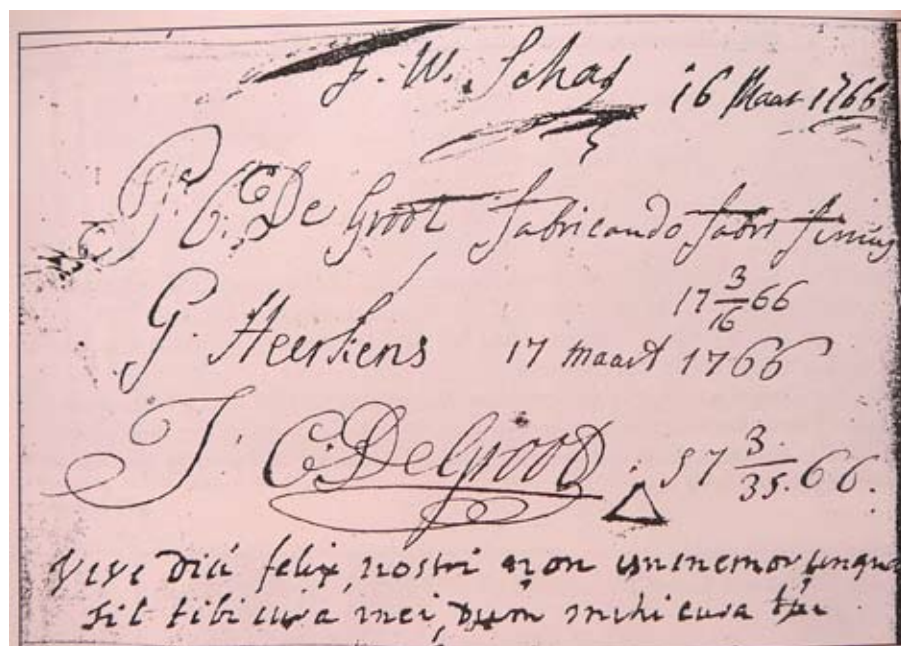
800 31 maart 1763: 'geballotteerd, unanim goedgekeurd, en aangenomen als leerling en medgezel Cornelis Groeninx'; 'Lidt geworden Cornelis Groeninx 19 mey'; hij werd vervolgens meester. CMC Notulenboek 'La Perséverance', 1762-1777. Volgens de gegevens in de Cartotheek bedankte hij op 16-10-1766, maar kennelijk was dit slechts tijdelijk. In 1776 komt hij o.a. nog voor als officier met de functie 'sec. surv.'

801 Idem, loge gehouden 1762, 27 mey, 'is besloten alle vreemde Bezoekers gratis te onthalen'. Ook ondersteunt men daadwerkelijk broeders in nood: '2 ducaaten aan Guenot de la Chenée' en 'aan den prins Zobbi-Zibith 1 ducaat'.

802 Gastenboek of *Naam-lijst der geene, die 't Huys ten Donk met hun tegenwoordigheid vereert, en 't Bocaal op de langduurige welvaart van 't zelve gedronken hebben*, aanvangend 1765, op Het Huys ten Donck, Ridderkerk.

803 CMC, *Loge-Lijsten La Perséverance*, resp. juli 1763, december 1763 en december 1764. Alle persoonsgegevens, die bij de behandeling van het Gastenboek worden genoemd, zijn ontleend aan de Cartotheek van het CMC tenzij anders vermeld.

7.24 Gastenboek van het Huys ten Donck, p. 2, 1766. Als gasten tekenen o.a. de vrijmetselaars P. C(ornets) de Groot met de spreuk 'fabricando fabri fimus' en J. C(ornets) de Groot met een driehoekje.

1763 meester. Ook de toenmalige 'Vénérable Maître' (Voorzittend Meester van de Loge), Mr. Paulus Hartog(h) verschijnt regelmatig in het gastenboek. Een andere vrijmetselaar en naast familielid die Het Huys ten Donck bezocht was P. C(ornets) de Groot. Hij liet zijn naam op 17 maart 1765 vergezellen van de zinspreuk 'fabricando fabri fimus' (door te timmeren, bouwen, zullen wij bouwers worden), wellicht een verwijzing naar maçonnieke arbeid.⁸⁰⁴ Cornets de Groot was in het gezelschap van G. Heerkens, die niet in de ledenlijsten van de loge 'La Persévérance' voorkomt en van J. C(ornets) de Groot, in 1776 'Terrible' (begeleider van de kandidaat) van de Rotterdamse loge, in 1765 nog niet in de ledenlijsten van deze loge optredend, maar onmiskenbaar vrijmetselaar, daar hij met het bekende symbool, de driehoek tekent.

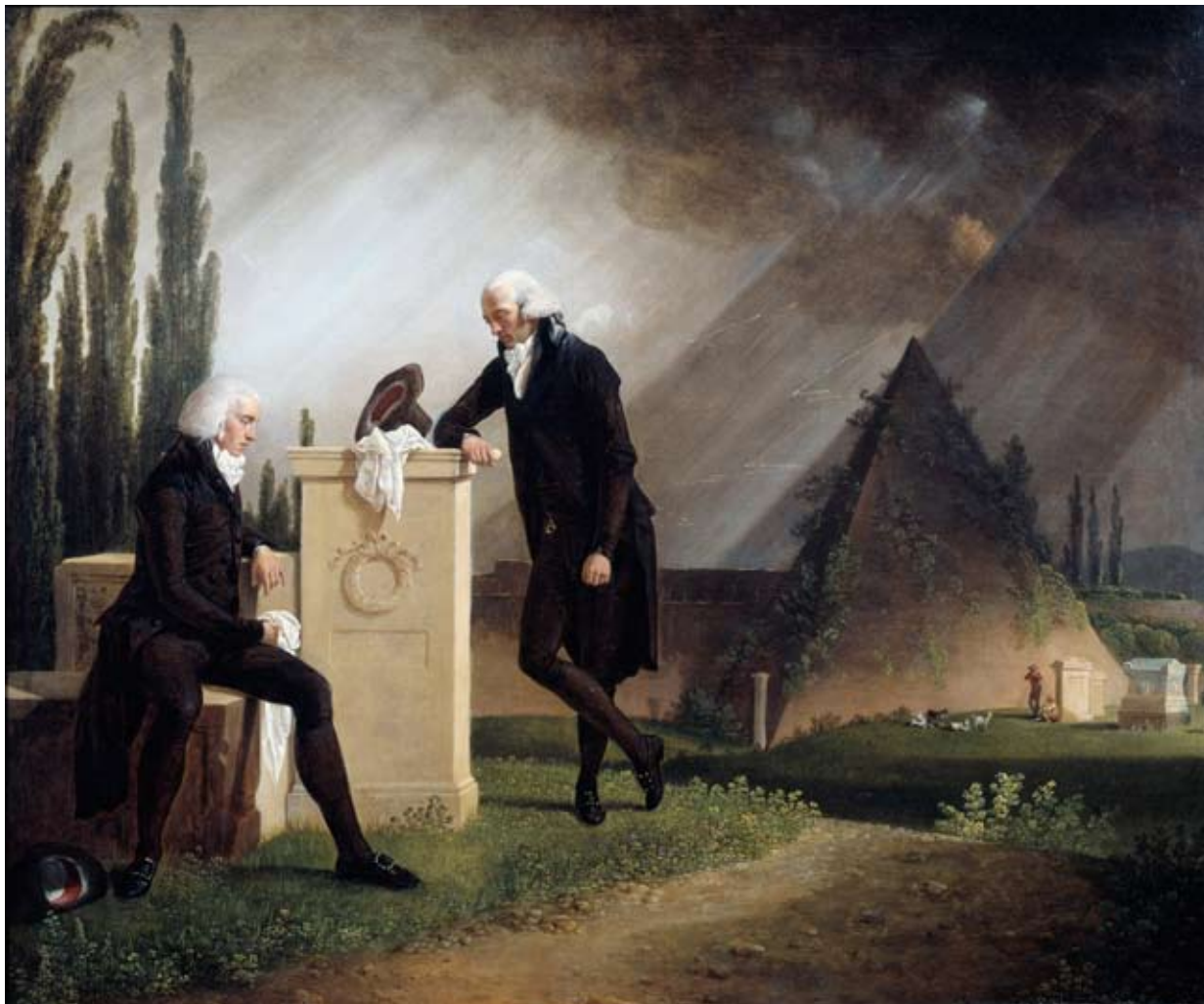
Onder de andere gasten bevinden zich vooraanstaande vrijmetselaars, zoals Isaack van Teylingen en Daniel Radermacher van Nieuwerkerke.⁸⁰⁵ Ook M.C. de Saussin als visiteur vanuit de loge in Bergen op Zoom, bezoekt Het Huys ten Donck.⁸⁰⁶ Voorts J.D. de Loches, die op 17-7-85 Het Huys ten Donck bezoekt met zijn vrouw, geboren van Oldebarneveldt.⁸⁰⁷ Onder deze maçons bevinden

804 P. Cornets de Groot, zwager van Cornelis Groeninx, Meester in december 1763. CMC, *Loge-Lijsten La Persévérance*, 1763. 'fabricando fabri fimus': vrij vertaald ook: door te bouwen worden wij bouwers ('faber': ambachtsman, timmerman, soms smid; 'fabra ars': kan ook staan voor bouwkunst).

805 zo op 19-4-1769; Daniel Radermacher van Nieuwerkerke, Amicitia.

806 31-7-1767 met J.C. de Groot en diens vrouw. Visiteur: Philippus Julius van Zuylen van Nijeveldt Bijvoorbeeld 17-12-1767: Als visiteur 'den broed. M. de Sausin', Terrible van de 'Loge l'Inseparable' te Bergen op Zoom.

807 1763 'les Coeurs Unis', Den Haag.

zich verschillende militairen, zoals G. Bosc de la Calmette.⁸⁰⁸ Ook uit het buitenland komen bezoekers naar Het Huys ten Donck, waaronder wellicht ook broeders.⁸⁰⁹

Het Huys ten Donck met zijn park werd dus druk bezocht door familie, vrienden en kennissen van Groeninx; vanzelf komt de vraag op, of er in het park ook onderdelen te vinden zijn, die samenhangen met de esoterische idealen, die Groeninx in zijn privé-leven nastreefde. Op de plattegrond, die de landmeters Maan en Harte in 1781 van het park en de omgeving van Het Huys ten Donck maakten, valt allereerst het doolhofachtige karakter van de aanleg op.

7.25 Jacques Sablet, *Elégie romaine* (Romeinse elegie), 1791. De twee zuilen naast de pyramide kunnen verwijzen naar de tempel van Salomon. De pyramide, symbool van de dood is ook een metafoor voor de overgang naar een nieuw leven en staat voor de poort waardoor de ziel naar de eeuwigheid gaat. Het monument is bedekt met acacia, die verwijst naar het graf van Hiram Abiff en de Meestergraad. Achter de pyramide drie zuilvormige bomen, cypressen of Italiaanse populieren, die o.a. staan voor de drie kleine lichten van de Vrijmetselarij, wijsheid, kracht en schoonheid.

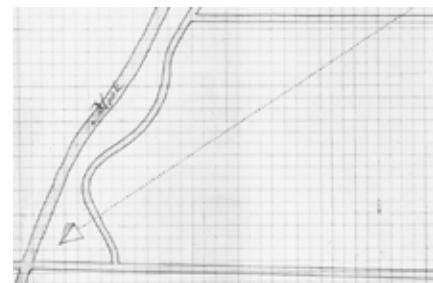
808 G. of E.A., 1761 'la Constance' Maastricht; 1764.

809 Zo mogelijk 1767: 'Charles Renny, from Montrose in Scotland'; 'Andrew Hewitt, Northampshire', 'Donald Dornoch Sutherlandshire'; 'James Sutherland'; 'Maurice Dreyer van Londen 8-7-1768'. Dit kunnen ook zakenrelaties geweest zijn, daar Rotterdam vele contacten had met Engeland en Schotland. Maçons waren waarschijnlijk in 1788 'F. de Watteville', ('la Constance' Maastricht, 1779) en 'W.H. de Hompesch' ('la Parfaite Amitié', Düsseldorf).

7.26 Georges-Louis Le Rouge, *Desert de Retz, de pyramide of Glacière (ijskelder)*. Uit: *Jardins Anglo-Chinois, cahier XIII*, 26 (1785).

7.27 (hiernaast) Cornelis Willem Maan en Pieter Harte, detail van Kaart van de 'Lustplaats, genaamd 't Huys ten Donck' met pyramide in het zuidoosten, 1781 (zie ook 1.2).

7.28 (uiterst rechts) J.C. Leenheer, *Kaart van een waterpartij op Het Huys ten Donck, detail met zichtlijn op de pyramide*, 1785 (zie ook 5.20).

Een belangrijk gebouwd element vormt vervolgens de piramide in de zuidoosthoek van het terrein, waarop men vanuit het huis uitzicht had. Waarschijnlijk gaat het hier om een grafmonument. Later zou meer naar het zuiden de nog bestaande grafkelder aan de Kievietsweg worden gebouwd.

De piramide, voor Nederland een zelden voorkomend tuinsieraad, kon verwijzen naar het Egyptische 'Gouden Tijdperk' en de maçonnieke geheimen. Elders in Europa vinden we in diverse tuinen en parken in deze periode pyramides terug, zoals in het park van de Désert de Retz bij Chambourcy, niet ver van Parijs, van François Nicolas Henri Racine de Monville. Hier had hij de functie van ijskelder. Deze buitenplaats bij Parijs werd gebouwd in de vorm van een gebroken kolom of zuil en wordt beschouwd als een Utopia met een mengeling van historische periodes, uiteenlopende culturen en maçonnieke symbolen.⁸¹⁰ Ook in andere parken komt hij voor zoals in het park Monceau, tegenwoordig gelegen in het 8e arrondissement van Parijs en tussen 1773 en 1778 ontworpen voor de Duc de Chartres⁸¹¹, in zijn tijd een vooraanstaand vrijmetselaar.

⁸¹⁰ Albo 2006, 308.

⁸¹¹ Louis Philippe Joseph, duc de Chartres, later duc d'Orléans, genaamd 'Philippe-Egalité', Grootmeester van het Groot oosten van Frankrijk en van de Orde der Vrijmetselaren in Frankrijk in 1772. Hij stemde voor de dood van zijn neef, Lodewijk XVI. Geguillotineerd op 6 november 1793.

7.29 (links) *Desert de Retz (Chambourcy), het herenhuis in de vorm van een gebroken kolom.*

7.30 (boven) *Parc Monceau (Parijs), de pyramide.*

7.31 *Het Huys ten Donck, klassieke ruïne met Fabritius en Papirius.*

Een hoogtepunt tijdens de wandeling op het Huys ten Donck was een bezoek aan de klassieke ruïne, in feite de voorgevel daarvan, die dicht bij het huis was opgesteld, aan de rand van een oogvormige vijver. Via een dubbele houten poortdeur kwam men in een bosje naast het doolhof achter het huis. Deze ruïne was allereerst een vergankelijkheidssymbool.

Maar hij kon ook een verwijzing zijn naar een hoogtepunt uit zijn maçonnieke leven, n.l. het moment waarop Cornelis Groeninx meester-vrijmetselaar werd.⁸¹² De beide ‘wachters’, die in de nissen links en rechts van de poort zijn opgesteld, versterken het mythische karakter van de ruïne. Het zijn twee ‘klassieke’ beelden, ogenschijnlijk ergens in de buurt van Rome opgegraven, maar in werkelijkheid in de achttiende eeuw vervaardigd naar klassiek model. Om hun anciënniteit te versterken werden zij licht gemutileerd. De opschriften van de beide banderolles zijn nauwelijks leesbaar; dat was vroeger waarschijnlijk anders. De linker ‘wachter’ draagt het opschrift ‘Fabritius’, de rechter ‘Papirius’.

⁸¹² Kroon en Snoek 2006, 17. Zie hierboven ook bij Beeckestijn, slotopmerking.

Met hun ‘antieke’ namen, ontleend aan Romeinse adellijke families of Gentes⁸¹³, leggen zij voor de argeloze bezoeker getuigenis af van Groeninx klassieke achtergrond en eruditie.

Voor de vrijmetselaars, met wie Groeninx in de zomer door het park wandelde, hadden zij ongetwijfeld een diepere betekenis. Voor hen drukte ‘Fabritius’ als het ware het ‘fabricando fabri fimus’ uit, waarmee Pieter Cornets de Groot het Gastenboek tekende, terwijl ‘Papirius’ een toespeling kan zijn op de Egyptische

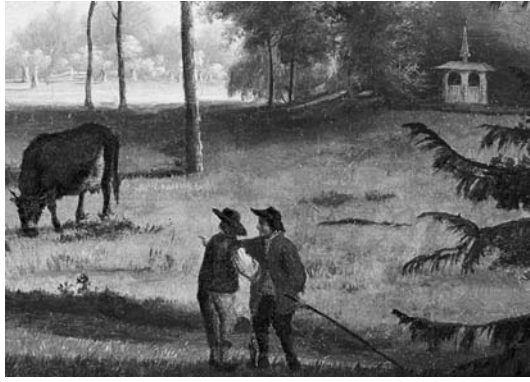
7.32 Georges-Louis Le Rouge, *Kew, klassieke ruïne in het park met twee stèle's*. Uit: *Jardins Anglo-Chinois*, cahier IV, 22 (1776).

7.33 Angelica Kaufmann, *Papirius Praetextatus wordt door zijn moeder gevraagd om de geheimen van de Romeinse senaat te onthullen*, 1780.

813 Zie Pauly-Wissowa 1907 en 1949, onder Fabritius en Papirius. De Papirii vormden een gens uit de buurt van Tusculum.

7.34 Anoniem, ca. 1820, detail met de kapel van Wilhelm Tell in het park van het Huys ten Donck.

‘geheimen’.⁸¹⁴ Een andere interpretatie kan zijn dat het gaat om Romeinse geheimen: Papirius is dan een verwijzing naar de Romein Papirius Praetextatus, die door zijn moeder gevraagd werd om de geheime besprekingen van de Romeinse Senaat aan haar te onthullen. Die waren immers niet toegankelijk voor vrouwen. Papirius verzong echter een verhaal. Angelica Kauffmann (1741-1807) maakte er een schilderij van, dat in 1780 door Burke werd gegraveerd.⁸¹⁵ We vinden dan links Fabritius, de bouwer van het ‘maakbare’, de doener en rechts Papirius, de bouwer aan het ‘geestelijke’, de bewaarder van de geheimen.⁸¹⁶ Uit de kaart van Maan en Harte blijkt, dat er nog meer ‘fabriekjes’ in het park gestaan moeten hebben, zoals in het noordoostelijke bosquet. Hoe dat er uit zag, weten we niet. Het kapelletje van Wilhelm Tell, dat bij een van de later gegraven vijvers heeft gestaan, dateert waarschijnlijk van ca. 1800. Het komt voor op een schilderij uit ca. 1820.⁸¹⁷

Cornelis Groeninx van Zoelen's grote belangstelling voor de klassieke Oudheid sprak ook uit de schilderijen, die hij in het huis liet aanbrengen. Boven de deuren van verschillende vertrekken vinden we de werken van Hercules als de verbeelding van de problemen die de mens tijdens verschillende etappes van de levensweg moet oplossen.

Het Paviljoen Welgelegen in de Haarlemmerhout

In het begin van dit hoofdstuk werd al aandacht gegeven aan het Haarlemse Paviljoen Welgelegen van Henry Hope, een van de meest typische neoclassicistische gebouwen van ons land. Van Hope is niet bekend of hij vrijmetselaar was. Hoe dit ook zij, opvallend is dat er zeer veel symboliek in het huis verwerkt werd. Hope werd in Boston ca. 1730 geboren en werkte aanvankelijk in het bankwezen te Londen, waar hij in 1762 door zijn ooms Thomas en Adrian Hope in hun firma werd opgenomen. In 1769 kocht hij Welgelegen, op de

⁸¹⁴ Papirius, vergelijk papyrus, Egyptische schrijffrol.

⁸¹⁵ Angelica Kauffmann, *Papirius Prætextatus Entreated by His Mother to Disclose the Secrets of the Deliberations of the Roman Senate*, gravure door Burke. Uitg. Wynne Ryland, No.159 Strand, London: Feb. 1, 1780.

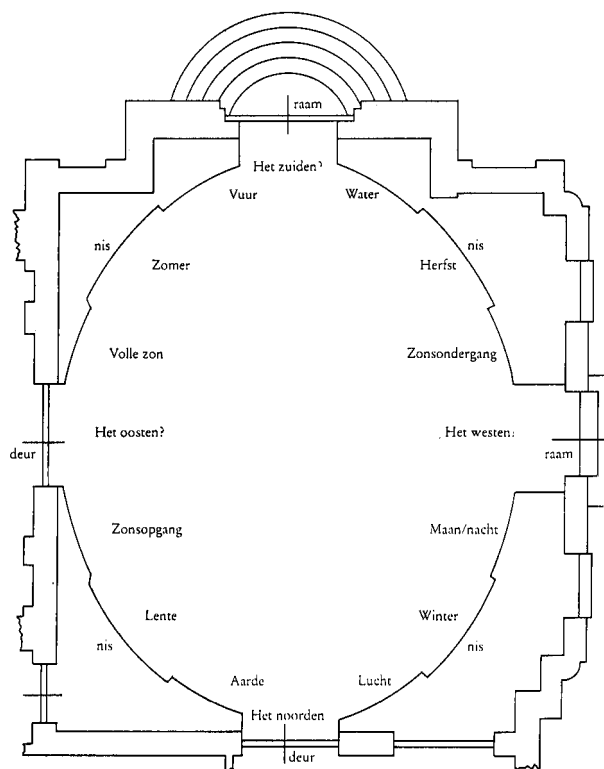
⁸¹⁶ Vergelijk in dit verband de opmerkingen met betrekking tot de St. Jansfeesten in Hamburg en Frankfurt elders in dit stuk. Het feest van St. Jan de Doper werd in principe op 24 juni gevierd (zijn kerkelijke feest en dag waarop de Londense Loge in 1717 werd gesticht). De ‘Vénérable Maître’ kon de viering van het feest ook op een andere dag bepalen. In december was er meestal ook een ‘St. Jansfeest’.

⁸¹⁷ HATD.

plaats waarvan hij het Paviljoen liet bouwen. Zoals hierboven vermeld nam Le Rouge in zijn *Détails de Nouveaux Jardins à la Mode* een uit twee delen bestaand ontwerp voor de tuinen van Welgelegen in Engelse stijl op: *Projet de jardins Anglais pour Mr. Hope d'Amsterdam* en *Seconde planche du jardin de Hope*. Bij de eerste kaart heeft hij de architect Gentils vermeld.⁸¹⁸

Zeker is, dat Hope stamde uit een familie, waarin de Vrijmetselarij beoefend werd; zijn jongere broer Archibald Hope, sinds 1781 eigenaar van de hofstede Waterland bij Velsen⁸¹⁹, was maçon.⁸²⁰ De Cloet vermeldt in zijn beschrijving van 'Le Pavillon de Harlem', dat gebouwd is onder directie van 'M. Dubois, architecte à Termonde': o.a. de beelden 'la Méditation' en 'la Contemplation' van de beeldhouwer Godecharle. Verder vier groepen die de vleugels versieren en de Poëzie, de Muziek, de Beeldhouwkunst en de Schilderkunst voorstellen.⁸²¹ Zowel de 'Contemplatie' als de 'Meditatie' passen goed in het maçonnieke denken.

In het huis zelf is de Lichtsymboliek zeer sterk aanwezig; op verschillende plaatsen is de Zon afgebeeld. In de Muziekzaal met de verschillende jaargetijden, onderdelen van de dag en de elementen is deze symboliek het meest dominant; de toegangsdeuren voeren naar de verschillende windrichtingen.

7.36 (boven) Paviljoen Welgelegen, Haarlem. Dessus-de-porte in de anti-chambre met stucdecoratie.

7.35 (links) Paviljoen Welgelegen, plattegrond van de Muziekzaal met de verschillende jaargetijden en onderdelen van de dag.

818 Le Rouge 1788, cahier XX, plaat 16 en 17.

819 Elias 1905, 936, 940.

820 CMC Carthotheek.

821 De Cloet 1827, no. 13, Le pavillon de Harlem.

Een merkwaardige, intrigerende decoratie bevindt zich tenslotte in de des-sus-de-porte in de antichambre. In de hier aangebrachte stucdecoratie is een gebroken werldebol afgebeeld, die verwijst naar het wapen en het devies van het geslacht Hope: 'At Spes Non Fracta'. Bij nadere beschouwing lijkt de 'breuk' in de werldebol veroorzaakt te zijn door de ferme afdruk van een truweel of troffel.

Paleis Het Loo

Over maçonnieke belangstelling bij de leden van het huis van Oranje is veel gespeculeerd, maar met betrekking tot de achttiende eeuw is er niet veel over bekend. Volgens de eerste geschiedschrijver van de Vrijmetselarij, ds. Anderson, was de koning-stadhouder Willem III vrijmetselaar en hij prijst zijn architectonische belangstelling: de Koning-stadhouder, 'was privately made a *Free Mason*'⁸²² en moedigde Wren aan om 'the great *New Part* of HAMPTON COURT in the *Augustan Stile*' te bouwen, 'by far the Finest *Royal House* in *England*, (...) Anderson besluit dan: '(...) the *King* discover'd his High Taste in building his elegant Palace at *Loo* in *Holland*, till he died at *Kensington* 8 March 1701/2.'⁸²³

Op Paleis Het Loo is boven het Marot-buffet in de Nieuwe Eetzaal een marmeren, waarschijnlijk maçonnieke sculptuur aangebracht met de Ouroboros⁸²⁴ en het Alziend Oog, rustend op twee elkaar kruisende lichtfakkels of toortsen. Reeds in de negentiende eeuw werd deze sculptuur als maçonniek herkend; de conciërge van het paleis, P.A.H. Avink schrijft namelijk in zijn aantekeningen: 'Nog is achter het buffet een marmeren plaat met Alziend oog ter herinnering aan een in deze zaal gehouden vergadering van vrijmetselaars onder Z.D.H. Prins Willem de vierde'.⁸²⁵ Hij neemt derhalve aan dat deze sculptuur later is dan uit de tijd van Willem III. Een datering van deze sculptuur is moeilijk te geven; hij kan zowel achttiende-eeuws als negentiende-eeuws zijn. Dit betekent, dat hij zowel uit de tijd van de stadhouders als uit de periode van Lodewijk Napoleon of het Koninkrijk kan stammen. In dit verband is het feit dat Lodewijk Napoleon voor zijn komst naar Nederland Grand-Maitre-adj. du Grand Orient de France was (1803-1806), niet zonder belang. Bekend is, dat in zijn tijd enkele bloeiende Franse loges in Amsterdam opereerden en er zelfs pogingen gedaan werden om alle Nederlandse loges, die werkten onder Britse obediëntie, onder het Grand Orient de France te brengen. Het is evenmin zeker, dat prins Willem V vrijmetselaar was. Toen hij na 1795 in Engeland verbleef liet hij zich regelmatig in de Freemasons Hall zien.⁸²⁶ Hij moet goed bekend zijn

7.37 Het Loo, Buffet Daniel Marot, Nieuwe Eetzaal, met sculptuur Ouroboros, Alziend Oog en twee fakkels.

822 Anderson 1738, 107.

823 Idem.

824 Ouroboros, Grieks ('οὐροβόρος') voor staart-eter. Het is een symbool uit de alchemie en een van de oudste mythische symbolen ter wereld. Het komt voor in de Azteekse mythologie, de Chinese mythologie en in vele andere. Het is een afbeelding van een slang of een draak die in zijn eigen staart bijt en op die manier een eeuwige cirkel vormt. Het symboliseert de cyclische aard van de natuur, het eeuwige terugkeren en de eenheid van alles. In de Westerse cultuur wordt het als grafsymboliek gebruikt; ook in de vrijmetselarij komt het veel voor, vooral in de achttiende eeuw en dikwijls in combinatie met andere symbolen. Vergelijk het bijou van de 'Grosse Nationale Mutterloge zu den drey Weltkugeln' te Berlijn met o.a. een driehoek en het Alziend Oog omsloten door de Ouroboros.

825 P.A.H. Avink, *Koninklijk Paleis en Domein van het Loo. Geschiedkundige Aanteekeningen*. KHA Handschrift E9c-1103, (1890-1894), 25.

826 Von der Dunk 1996, 117.

geweest met de Vrijmetselarij en de vrouwelijke equivalent daarvan, want in de correspondentie tussen hem en zijn zuster Caroline wordt vermeld, dat een zekere Duval was toegetreden tot de 'Mopschen'.⁸²⁷ In de negentiende eeuw was de belangstelling voor de Vrijmetselarij bij leden van het koningshuis algemeen bekend; prins Frederik (1797-1881) zou vanaf 1816 tot zijn dood grootmeester van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden zijn.

Architecten, Landschapsarchitecten en voorbeeldboeken

Tot dusverre is voornamelijk gesproken over achttiende-eeuwse eigenaren-vrijmetselaren en hun buitenplaatsen en kwamen architecten en landschapsarchitecten nauwelijks aan bod. Het is van belang te bedenken, dat in deze periode de erudiete eigenaar dikwijls ook zeer goed thuis was in bouwkunst en landschapsarchitectuur en meestal niet onverdienstelijk kon tekenen. In de negentiende eeuw zou de architect veel sterker naar voren komen als schepper van buitenplaatsen, zeker met betrekking tot de parken en tuinen. Toch zijn hierover ook voor de achttiende eeuw wel enkele opmerkingen te maken.

In Engeland waren in de achttiende eeuw verschillende architecten vrijmetselaar, zoals John Wood actief op Prior Park, de buitenplaats van de maçon Ralph Allen, waar hij zich bij het ontwerpen van de kapel liet inspireren door het model van de Tempel van Salomon. In Frankrijk behoorden vele architecten en architectuurtheoretici, die in de tweede helft van de achttiende eeuw in Parijs werkzaam waren, tot de Vrijmetselarij, zoals Ledoux, Quatremère de Quincy, A.L.T. Vaudoyer, J.B. de Puiseux en De Wailly.⁸²⁸ Franse ontwerpers uit de late achttiende eeuw hadden een uitgebreid vocabulaire van maçonnieke en quasi-maçonnieke emblemen, beelden en allusies tot hun beschikking, waarvan de meeste bekend waren bij het publiek.⁸²⁹

In Nederland waren eveneens verschillende architecten en landschapsarchitecten vrijmetselaar, al geldt ook hier, dat nog veel onderzoek nodig is om een juist beeld van hun aantal en betekenis te krijgen. Onbekend is bijvoorbeeld of de meest vooraanstaande neoclassicistische architect van ons land, Jacob Otten Husly, maçonnieke betrekkingen had, evenmin als Abraham van der Hart. B.W.H. Ziesenis was een van de meest vooraanstaande architecten van zijn tijd en leerling van Abraham van der Hart. Hij was vrijmetselaar en lid van de loge 'La Paix' te Amsterdam.⁸³⁰ Hij verbleef enkele jaren, vermoedelijk tussen 1790 en 1792 in Groot-Brittannië, alwaar hij 'tot volmaking van de huiselijke Bouwkunde, onder opzicht van den beroemden Adams' werkte.⁸³¹ Het is goed mogelijk, dat hij in Engeland werd ingewijd. Een belangrijke, geheel neoclassi-

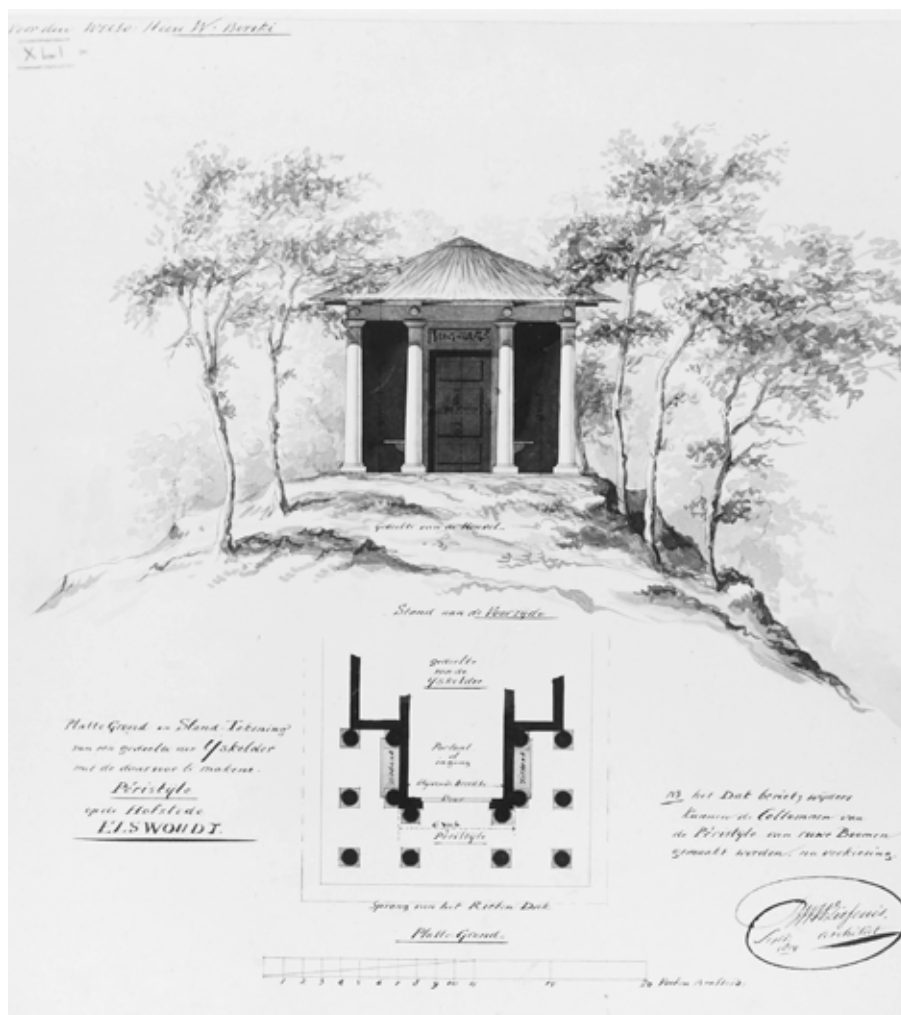
827 KHA Archief prinses Carolina van Nassau Weilburg, A 31, nr. 171 N. Brief van prins Willem V aan prinses Carolina.

828 Curl 1991, 120.

829 Idem.

830 CMC, Archief GON, brief 1206. gedateerd 11-11-5802 (= 11 januari 1803) 'Tot bestuurderen van de Loge La Paix verkozen: o.a. Ziesenis, Architect, naast Christiaan Hagen, Groot mr.' Hij komt hier voor als maçonniek architect, dat wil zeggen degene die verantwoordelijk was voor de opstelling van het ritueel, de bouwkundige zaken van de loge etc.

831 *Levensbericht van B.W.H. Ziesenis, opgesteld ter herdenking van zijn overlijden en voorgedragen tijdens de derde Openbare Vergadering der IVe klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en schoone Kunsten, gehouden op 13 december 1820*, Amsterdam, 1820.

7.38 Bartholomeus Wilhelmus Henricus Ziesenis, ontwerp voor de ijskelder op Elswout, 1805.

cistische buitenplaats die hij ontwierp was Broekhuizen bij Leersum voor de maçon C.J. van Nellesteyn. In opdracht van Willem Borski⁸³² maakte hij plannen voor een grootscheepse verbouwing in neoclassicistische stijl voor Elswout bij Overveen; voor het park van Elswout ontwierp Ziesenis in september 1805 een gedeelte van de ijskelder met de daarvoor te maken péristyle met zitbanken.⁸³³ Boven de deur die toegang gaf tot de ijskelder tekende Ziesenis een opschrift met tekens die het karakter dragen van Egyptische hiërogliefen.⁸³⁴ Ook binnen de familie Zocher, door huwelijk verwant aan J.G. Michael die Beeckestijn

832 Verschillende Borski's komen als vrijmetselaar voor. Zo bijvoorbeeld Nathaniel Borski (1761, 'l'Astrée', Utrecht), David Borski (1817, Willem Frederik, Amsterdam) en een Willem Borski (1814/1815, Willem Frederik, 1814/1815) of het hier om de eigenaar van Elswout zelf gaat of om zijn zoon (Willem Borski II) is niet duidelijk.

833 B.W.H. Ziesenis, *plattegrond en standtekening van een gedeelte der ijskelder met de daarvoor te makene péristyle op de Hofstede Elswoudt*, september 1805. Collectie Mevrouw N. de Jong Schouwenburg-Brandt, Aerdenhout.

834 B.W.H. Ziesenis was van 1801 tot 1808 ('ontslag of overlijden') lid van de Amsterdamse loge 'La Paix'; volgens het stamboek luiden de voornamen Bartholomeus Wilhelmus Henricus, maar hij komt ook als B.H.W. en als Johs. Barths. Wilhs. voor. Archief Orde van het Groot-Oosten der Nederlanden, dossier La Paix. In 1803 (maçonniek jaar 5802) wordt hij in de lijst van bestuurders met de titel van 'architect' aangeduid. CMC, Archief GON, brief 1206, gedateerd 11-11-5802 (= wsch.11-2-1803).

aanlegde, bestond belangstelling voor de Vrijmetselarij. Vanaf 1806 komt in Amsterdam Johan David Zocher voor als lid van de loge 'La Charité'.⁸³⁵ Het zal in eerste instantie gaan om Zocher sr., de schoonzoon van Michaël, maar in 1809 kan het ook gaan om Johan David Zocher jr, die toen 19 jaar oud was. Een J. Michaël komen we in 1803 in Haarlem tegen.⁸³⁶ Eén van de opdrachtgevers van J.D. Zocher sr. was in ieder geval maçon: de bekende arts en botanicus Dr. A.W. Luyken, eigenaar van Landfort bij Gendringen in de Achterhoek, voor wie hij o.a. het park van deze neoclassicistische buitenplaats ontwierp.

Matthias Soiron

Van de architect Matthias Soiron is niet bekend of hij vrijmetselaar was. Hij moet niet verward worden met zijn gelijknamige neef Matthias Soiron, eveneens architect, die betrokken was bij het repareren van de vestingwerken van de stad Maastricht.⁸³⁷ Soiron moet wel bekend zijn met de Vrijmetselarij, want hij werkte voor verschillende vrijmetselaars, zoals de de Ceuleneer(s), Nijpels, Hermans en wellicht Bonhomme.⁸³⁸ Hij tekende veel doolhofachtige plattegronden en in een aantal van de ontwerpen van hem komen geometrische figuren voor, die geïnspireerd kunnen zijn door de maçonnieke beeldtaal.⁸³⁹ De Harlez de Deulin noemt o.a. de geometrische vormen als de ster, de winkelhaak, de ruit en de passer als invloed van de Vrijmetselarij in die periode. Hoezeer Soiron geïnteresseerd was in het verwerken van symboliek in zijn ontwerpen blijkt uit het 'Project van den Engelschen Hof voor de Heer van der Bloemen opgemakt voor in 't huis op de Brusselsestraat bewoont door mevr. Van Wylre'. Het heeft een antropomorfe vorm met in het midden een bloembed of parterre in de vorm van een roterend wiel.⁸⁴⁰ Bij deze tuin lijkt het wel alsof Soiron zich heeft laten inspireren door Le Rouge's ontwerp voor de tuinen van Mad. lle Adeline.⁸⁴¹ Het zelfde geldt voor de vorm van vele slingerpaden die hij op zijn plannen tekent en waarbij hij schatplichtig lijkt te zijn aan Le Rouge. Een buitenplaats met een bijzondere, in landschapsstijl aangelegde parkachtige tuin, die Soiron zeker gekend zal hebben, was 't Gasthuis te Bemelen. Soiron bezat daar zelf ook een buitenhuis en werd in het dorp begraven. De overlevering vermeldt, dat hij het klokketorentje van 't Gasthuis ontworpen zou hebben, maar hiervoor ontbreekt bewijs.⁸⁴²

Rond 1800, in de tijd dat Albert Charles Hesselt van Dinter eigenaar was vonden er met name aan het terrein bij het huis belangrijke verbeteringen plaats. Met zijn compacte opzet, kleine vijver, oude bomenbestand en nog herkenbaar padenpatroon zou Soiron zeker voor het ontwerp in aanmerking komen, maar we hebben daarvoor vooralsnog geen bewijs.

⁸³⁵ Zie noot 104.

⁸³⁶ Zie noot 103.

⁸³⁷ CMC, dossier La Perseverance, Maastricht. Met dank aan de heer Gérard Dielemans te Maastricht.

⁸³⁸ Tromp 2000, 637, noot 371 en 372.

⁸³⁹ De Harlez de Deulin 2005, épreuve p. 3.

⁸⁴⁰ Vergelijk de opmerkingen met betrekking tot het zonnewiel e.d. hiervoor bij Beekestijn.

⁸⁴¹ Le Rouge 1788, cahier XX, 18.

⁸⁴² Tromp 2006, 20 noot 6.

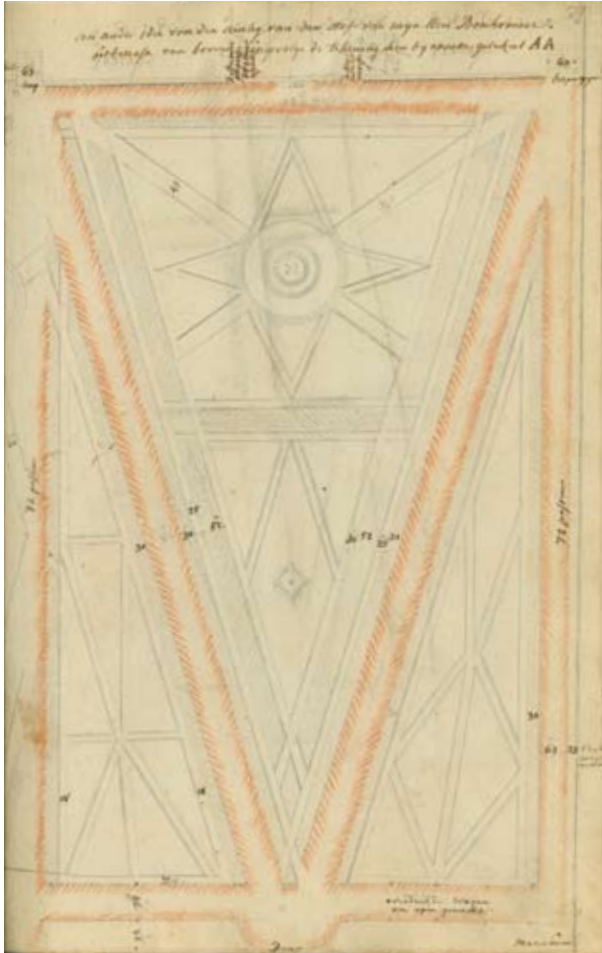

7.39 (links boven) De Grot op 't Gasthuis te Bemelen, 1804, De Slang.

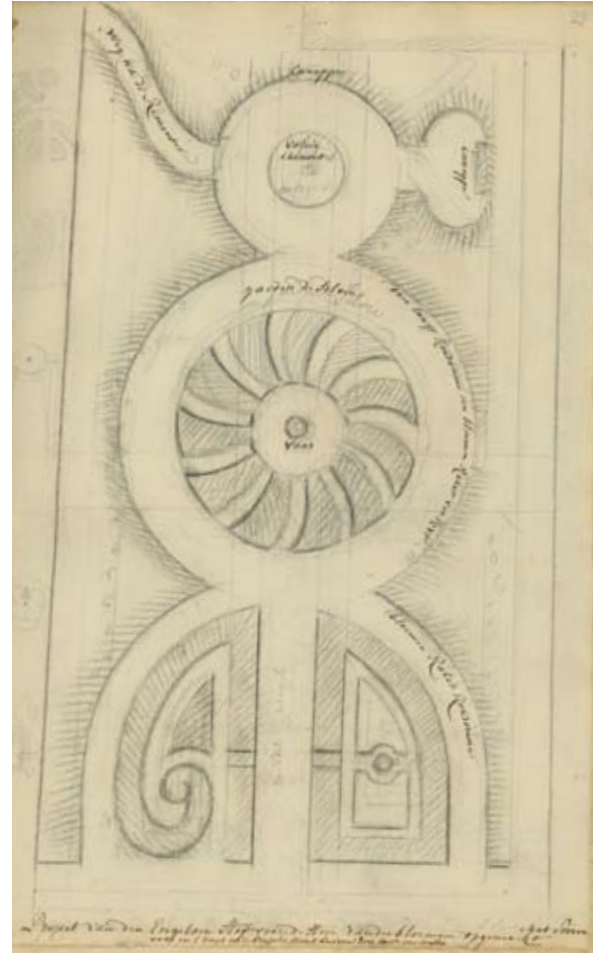
7.40 (boven) De Grot op 't Gasthuis te Bemelen, De Zon en de Maan.

7.41 (links) De Grot op 't Gasthuis te Bemelen, ca. 1804, centrale geblokte zuil.

Als bijzonder onderdeel bevindt zich in de tuin een kunstmatige grot van mergelstenen met het jaartal 1804. Deze grot is nog steeds goed bewaard gebleven. In de mergelstenen zijn bijzondere symbolen aangebracht, zoals de zon, de maan, een slang en een driehoek met zonnestrallen. Het is aan te nemen, dat deze symboliek verwijst naar de Vrijmetselarij, die in de familie Hesselt van Dinter actief werd beoefend. Willem Jacob, de jongere broer van Albert Charles was vrijmetselaar en leden van de aanverwante geslachten Van Slijpe en Vrijthoff waren eveneens maçon. Van Willem Jacob is zijn diploma als lid van

7.42 (boven) Matthias Soiron, Engelse hoven met doolhofachtig karakter voor mevrouw de Bounam van Wylre. Fol. I, 67.

7.43 (rechts) Matthias Soiron, Tuin van mevrouw Van Wylre aan de Brusselsestraat. Fol. IV, 29.

de Loge 'La Constance' van 4 april 1786 bewaard gebleven.⁸⁴³ In dit diploma wordt Maastricht een 'lieu très fort et très éclairé' genoemd. Het is o.a. onderkend door de Grand Maître De Massen en D. Pichot, ook een naam die in de familie Hesselt van Dinter in die tijd voorkomt.

Gijsbert van Laar en Johan Carl Krauss

In hoofdstuk zes is al uitvoerig aan de orde geweest dat de Engelse landschapsstijl aan het einde van de achttiende eeuw zozeer was ingeburgerd, dat er behoefte ontstond aan voorbeeldboeken voor een groter publiek, zowel op het gebied van de 'tuinsieraden', de paviljoentjes, bijgebouwen, serres, ijskelders, bruggetjes, zitbanken etc. als op het gebied van de bijzondere beplanting, die in de landschapstuin als typisch 'Engels' gold. Het waren de vrijmetselaars Gijsbert van Laar en Dr. Johan Carl Krauss, die als 'nijvere bijen' allerlei materiaal verzamelden uit binnen- en buitenland en in een tweetal werken bijeen brachten, het ene vanuit de ontwerphoek, het andere vanuit dendrologisch gezichtspunt. Van Laar en Krauss zijn dan ook bekend geworden als de respectievelijke sa-

⁸⁴³ Familie-archief Hesselt van Dinter, Eckelrade.

menstellers van het *Magazijn van tuin-sieraaden* en de *Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche boomen en heesters*. Beide publicaties verschenen aanvankelijk in afleveringen, vanaf 1802.

Al spoedig na zijn vestiging in Alkmaar in 1802 wordt Gijsbert van Laar vermeld als lid van de Vrijmetselaarsloge 'De Noordstar' in deze stad. In het *Magazijn van tuin-sieraaden* komen verschillende gebouwtjes voor met een piramideachtige vorm, een melancholiek, tot nadenken stemmend landschap met tombe en sfinx en een vriendschapstempel. In het bijschrift uit de uitgave vanaf 1802 geeft hij een nadere toelichting bij deze tempel: 'Plaat 12, (...) no. 6. Een ronde Tempel, van steen gebouwd, of van hout, steen verbeeldende geschilderd en gezand. Hij kon beschouwd worden als aan de vriendschap toegewijd, want boven de deur staat: *Amicus certus in re incerta cernitur*.'⁸⁴⁴ Van Laar geeft daarvan zelf de vertaling: 'De standvastigheid eens vriends wordt eerst bespeurd, als het geluk u den nek toekeert.' Het was een geliefde spreuk: de maçon Isaack van Teylingen schreef in het gastenboek van Het Huys ten Donck eveneens: '*Amicus certus in re incerta cernitur*'.⁸⁴⁵ Verder beeldt Van Laar vele klassieke tempels af, dikwijls rondgaand. Een gebouw met een rechthoekige opzet en vuurbakens an weersijden van de entree vindt men op plaat 35, waarbij hij opmerkt: 'Een schoon gebouw van smaak met eene groote aan de voorzijde open zaal, en aan beide zijden een half rond kabinet. Vier zuilen dragen het schoone frontispice. Op de einden der steenen trappen staan twee Drie-voeten met wierook-vaten. Eene omstandiger beschrijving oordeele ik onnodig.'⁸⁴⁶ In het frontispice zijn Fortuna met de Hoorn des Overvloeds en Neptunus met de drietand afgebeeld.

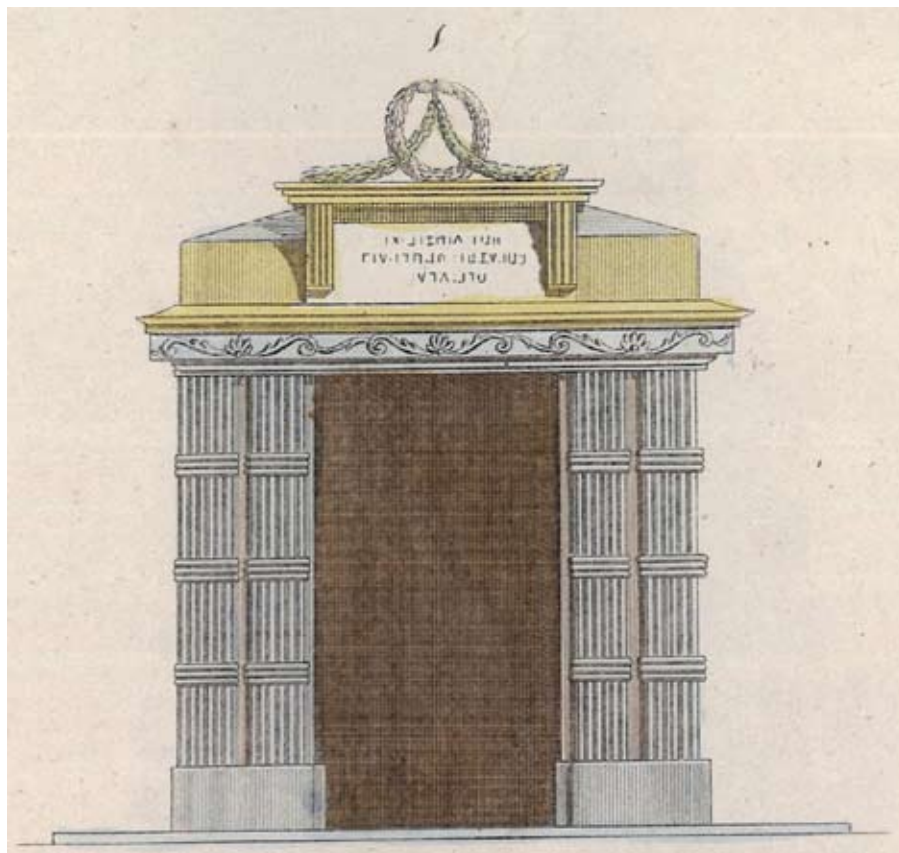
7.44 Gijsbert van Laar, plaat 115, tuinpaviljoen met sphinx. Uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802[-1809]).

⁸⁴⁴ CMC, Cartotheek.

⁸⁴⁵ Bij citaat is oorspronkelijke cursivering gehandhaafd. Vrij vertaald: in tegenspoed leert men zijn ware vriend(en) kennen.

⁸⁴⁶ Gastenboek Het Huys ten Donck, 1770. Hij komt dan als lid van het gezelschap Pax, waarin verschillende andere maçons. Van Teylingen was geen lid van de loge la Perséverance, maar kwam daar wel regelmatig als visiteur.

7.45 Gijsbert van Laar, plaat 147, tempeltje met maçonniek geheimschrift. Uit: *Magazijn van tuin-sieraden* (1802[-1809]).

Een duidelijke toespeling naar de (maçonnieke) geheimen vormt plaat 145. Hierop zien we een tuinpaviljoen met bij de ingang twee zuilen en in het fronton een liggende sphinx. Het is als het ware een citaat van de façade van de Orangerie in de Neuen Garten in Potsdam; hier staan in de beide nissen naast de toegangsdeur twee donkere figuren opgesteld. Bij Van Laar zijn de nissen leeg.⁸⁴⁷

Het vermoeden, dat Van Laar inderdaad soms toespelingen maakte op het maçonnieke gedachtengoed vinden we tenslotte overtuigend bevestigd bij het paviljoen, afgebeeld op plaat 147. Het fraaie neoclassicistische tempeltje, bekroond door een ineengevlochten A en O, blijkt een mysterieus opschrift in maçonniek geheimschrift te dragen.

Zoals vermeld verscheen tegelijkertijd met het *Magazijn* bij dezelfde uitgever het standaardwerk van de maçon Dr J.C. Krauss,⁸⁴⁸ *Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche boomen en heesters, die tot versiering van Engelsche bosschen en tuinen, op onzen grond, kunnen geplant en gekweekt worden; benevens de beschrijving van derzelver kenmerken, voortkweeking, nuttigheden en andere bijzonderheden, ingericht om aan de liefhebbers van zodanige bosschen of tuinen de kennis van dezelve zo aangenaam als nuttig te maken*. Krauss was een van de oprichters van de Loge 'De Geldersche Broederschap' in 1785 en komt ook later in de Loge

⁸⁴⁷ Zie Rüge 2006, 346-347.

⁸⁴⁸ CMC, Cartotheek. J.C. Krauss, (Johann Carl), geb. te Oehren op 6-10-1759; 1786, de Geldersche Broederschap, Arnhem; 4-11; Idem; 3e (G); 17-2, Idem; (oprichter); 1e Cer, mr.; arts b.d., brief 9 28, 10-12-1786.

[illegible]

7.46 Voorbeeld maçonniek geheimschrift, Franse systeem.

Symboliek op de achttiende-eeuwse buitenplaats: een bijzondere wandeling

849 Anon 1886, 6 vermeldt: '*Johan Carl Krauss*, Arts bij het regiment Badensche troepen (Baden Durlach); later Hoogleeraar in de Geneeskunde te Harderwijk; daarna Hoogleeraar te Leiden.'

358

hen bestond een grote affiniteit met de Vrijmetselarij; velen waren zelf broeder en dikwijls lid van een Loge. Zij maakten soms gebruik van de diensten van architecten, van wie er ook verscheidene deel uitmaakten van de wereldwijde maçonnieke Broederschap. Men voelde zich kennelijk zeer goed thuis in dit gezelschap, dat vanuit zijn ideologie intern geen onderscheid maakte tussen de 'broeders', in het openbaar als 'vrienden' aangeduid. Hier kon men, terzijde van een woelige wereld, de verlichte ideeën gestalte geven en voelde men de innerlijke band met gelijkgestemden, los van geloof, rang, sociale klasse of maatschappelijke positie. Een positieve levensovertuiging, binnen een kader waarin symboliek en intellectuele uitdaging inspiratie vonden in de mythische wereldgeschiedenis zoals die vooral in de hoogtepunten van de architectuur voor de achttiende-eeuwer gestalte kreeg, lag ten grondslag aan dit nieuwe netwerk van cultuurdragers, dat de grenzen van stad en land gemakkelijk overschreed. In de interieurkunst, de bouwkunst en de tuinarchitectuur kon men veel uitdrukken en zelfs in de realiteit brengen, dat anders in boeken en traktaten verscholen bleef. De vrijmetselaar paste dat binnenshuis bijvoorbeeld toe in stucwerk of in objecten.

In de architectuur is bij achttiende-eeuwse maçons een grote belangstelling voor het neoclassicisme te bespeuren. De klassieke bouwkunst met zijn aandacht voor symmetrie en harmonie speelde een belangrijke rol in de legendarische geschiedenis van de Vrijmetselarij; hij fungeerde in overdrachtelijke zin als model, aan de hand waarvan de vrijmetselaar zijn eigen leven vorm kon geven. Die belangstelling strekte zich echter ook uit tot de tastbare wereld, de architectuur die men in de eigen omgeving kon realiseren. Dit gold eveneens voor de tuinkunst. Hier speelden de aspecten van het 'Aardse paradijs' of het 'Gouden tijdperk' en de Doolhof als symbool voor de levensweg van de mens een belangrijke rol. Ook kon door middel van bijzondere architectuur in de vorm van fabriekjes verwezen worden naar vroegere wereldrijken met hun hoogtepunten van architectuur en hun bijzondere wijsheid en thema's zoals de Vriendschap c.q. Broederschap. Dit waren overigens geen specifiek maçonnieke thema's - iedere enigszins ontwikkelde bezoeker kon de charme van zo'n tuin of park vol allusies ondergaan - maar voor de maçon raakten zij direct aan de kern van zijn spirituele en ideologische zoektocht. Zo gaf men de tuin een diepere betekenis. Deze kon zelfs een bepaalde functie in maçonnieke zien hebben, al is dat moeilijk te achterhalen. Bij de huidige stand van het onderzoek kunnen we stellen, dat sommige tuinen in de achttiende eeuw zeker allegorische verwijzingen naar de idealen van de Vrijmetselarij bevatten. Ook in dit opzicht staat Van Laar's populaire voorbeeldenboek *Magazijn van tuin-sieraaden* uit 1802-1809 met zijn diverse verholten, maar voor de vrijmetselaars duidelijk herkenbare toespelingen, aan het eind van de achttiende-eeuwse ontwikkeling waarbij de landschapsstijl in brede kring ingang vond.

Maar of we ook over 'maçonnieke' tuinen en parken kunnen spreken is een vraag, die nog niet beantwoord kan worden. Daarvoor moet nog veel onderzoek verricht worden waarbij men meer zekerheid moet hebben met betrekking tot bepaalde vragen. Was de eigenaar vrijmetselaar, was zijn architect bekend met de Vrijmetselarij of was hijzelf maçon en in hoeverre past de symboliek, die in de leefomgeving van de buitenplaatsbezitter werd uitgedrukt, in de maçonnieke belevingswereld? Het is in dit opzicht van groot belang om niet alleen naar de

tuin te kijken, maar ook andere zaken in het onderzoek te betrekken, zoals de vriendenkring van de eigenaar, de keuze van zijn architect en de decoratie van zijn huis. Zo is het mogelijk te wijzen op typische, opvallende verschijnselen, die naast of binnen algemene ontwikkelingen pas goed verklaarbaar worden als onderdeel van de maçonnieke levenssfeer. Dit hoofdstuk wil niet meer zijn dan een aanzet tot het onderzoek naar dit belangrijke aspect van de achttiende-eeuwse cultuurgeschiedenis. Voor de vrijmetselaars uit die tijd waren de 'Oude legenden' belangrijke inspiratiebronnen. Zoals hun tijdgenoten in het algemeen in hun tuin of park een klassiek Arcadië schiepen als toonbeeld van goede smaak verwezen zij door de plaatsing van bijzondere 'fabriekjes' en het aanbrengen van een bepaalde decoratie naar de maçonnieke levenssfeer, herkenbaar voor hun broeders. Voor de achttiende-eeuwse 'homme de bon gout' bood de maçonnieke ideologie de mogelijkheid om als verlichte geest deel uit te maken van een wereldomspannend 'verbond' van gelijkgestemden, van 'vrije' mensen in alle opzichten. Hij trachtte deze ideologie niet alleen in zijn persoonlijke leven na te volgen maar kon daaraan ook in zijn eigen leef- en woonomgeving een allegorische betekenis geven.

Literatuur en 'Further Readings'

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem 1839-1854.
- Aa, A.J. van der, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, Haarlem 1852-1878.
- Aa, C. van der, *Geschiedenis van het Leven, Character, en Lotgevallen van Wijlen Willem den Vijfden*, Amsterdam 1806.
- Aalbers, J en M. Prak, ed., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*, Meppel-Amsterdam 1987.
- Aardoom, L., Landmeters en andere kaartenmakers op het Loo, *Bijdragen en mededelingen Gelre LXXXVII* (1996), 50-84.
- Adams, William Howard, *The French Garden 1500-1800*, Londen 1979.
- Agt, J.J.F.W. van, De Buitenplaats Beeckesteyn bij Velsen, *Bulletin KNOB* 12 (1959) nr. 6, 165-182.
- Albers, Lucia H., *Landgoederen in Zuid-Kennemerland; inventarisatie en beschrijving van de cultuurhistorische aspecten van de tuinen en parken*, Amsterdam 1984.
- Albers, Lucia, *Het Gewichtloze Gewogen*, Delft 1985.
- Albers, Lucia, Beeckestijn revisited, in Does, Arinda van der en Jan Holwerda, ed., *Tuingeschiedenis in Nederland, veelzijdig erfgoed in 't groen*, Utrecht 2009, 97-103.
- Albo, Frank, The French Folly Garden 'Le Désert de Retz' as Masonic Theatre, in Snoek, Jan A.M., Monika Scholl en Andréa A. Kroon, *Symbolism in 18th century Gardens: the influence of intellectual and esoteric currents, such as free-masonry/Symbolik in Gärten des 18. Jahrhunderts. Der Einfluss unterschiedlicher philosophischer Strömungen, wie auch der Freimaurerei*, Den Haag 2006, 297-310.
- Anderson, James, *The Constitutions of the Free-Masons. Containing the History, Charges, Regulations, &c. of that most Ancient and Right Worshipful FRATERNITY. For the Use of the Lodges*, Londen 1723.
- Anderson, James, *The New Book of Constitutions of the Antient and Honourable Fraternity of Free and Accepted Masons. Containing Their History, Charges, Regulations, etc. (...)*, London 1738.
- Anema, Seerp, *Een vergeten dichteres uit de achttiende eeuw*, Amsterdam 1921.
- Anon., *Délices de la Campagne à l'entour de la ville de Leyde*, Leiden 1712.
- Anon., *De Wandelaars of vermakelijke reijze door gansch Noord- en Zuyd-Holland gedaan door vier personen te voet*, II, Amsterdam 1733.

- Anon., *L'Ordre des Francs-Masons Trahi*, 1745.
- Anon. *Nouveau catéchisme des Francs-Maçons*, 1749.
- Anon., Het aanleggen van lusthoven bij de Chineezzen. Door den heer Chambers, bouwmeester en lid van de keizerlijke akademie der konsten te Florence, in *Algemeene Oefenschoole van Konsten en Wetenschappen*, 1763, zesde afd., deel 1, 413-420.
- Anon., Het Schoone en Schilderagtige der Lusthoven, in *Nieuwe Vaderlandsche letteroefeningen*, IV, 1770, 2de stuk, 340-343.
- Anon., Over den Oorsprong en de Oudheid der engelsche tuinen, in *Kabinet van Mode en Smaak*, V, 1793, 193-205 en 305-309.
- Anon., *Lyst de verkochte Huizen, Lustplaatzen, Wey-, Hooy- Teellanden*, etc., Utrecht 1797.
- Anon., *Levensbericht van B.W.H. Ziesenis, opgesteld ter herdenking van zijn overlijden en voorgedragen tijdens de derde Openbare Vergadering der IVe klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en schoone Kunsten, gehouden op 13 december 1820*, Amsterdam 1820.
- Anon., *Gedenkboek van de Loge 'De Geldersche Broederschap' 1786-1886*, Arnhem 1886.
- Anon., *De schilderijenzaal van Prins Willem V*, 's-Gravenhage 1977.
- Anon., Het Bataafsch Genootschap na 225 jaar, *Nieuwe verhandelingen van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam*, derde reeks, vierde deel, tweede stuk, Rotterdam, 1995.
- Avilers, C.A. d', *Cours d'Architecture*, [Amsterdam] 1695.
- Baarsen, Reinier en W.E.S.L. Keyser-Schuurman, The furniture drawings of Matthias Soiron, in *Furniture history*, 36 (2000), 138-249.
- Balthasar, Floris, *Ambachtsatlas van Rijnland*, 1615.
- Barbiers de Oude, P., *Verzameling van Verscheide Tuin-gezigten naar 't Chinees gevolgt, zoogenaamde Grotwerken, Koepels, Kabinetten, Boogen en Zitbanken... van nieuwe en vreemde vinding, zoo hier als elders, op Buitenplaatsen gebouwd en geschildert na en door de inventie van Pr. Barbiers en in 't koper gebracht door Hs. Henke*, z.pl. z.j. [1775].
- Bastet, F., i.s.m. Hendrik Brunsting, *Catalogus van het klassieke beeldhouwwerk in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Leiden 1982.
- Batey, M. en D. Lambert, *The English Garden Tour: A View into the Past*, Londen 1990.
- Becker, Wilhelm Gottlieb, *Collection de nouveaux bâtimens pour la décoration des grands jardins et des campagnes. Composée de XLIV planches*, Leipzig 1802.
- Beckford, William, *Een Dromer op Reis, Een Grand Tour* (1783). Vert. en inl. Gerlof Janzen, Amsterdam 1991.

- Beelaerts van Blokland, Jhr. F.W.A., e.a., *Paviljoen Welgelegen 1789-1989*, Haarlem 1989.
- Berg, F. W. van den, *Nassau en Oranienstein*, Rotterdam 1959.
- Berg, W. van den, *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840*, Assen 1973.
- Bezemer-Sellers, Vanessa, *Country Gardens in Holland 1600-1650*, Amsterdam 2001.
- Biandrate, Ercole Silva, conte di, *Dell'arte dei giardini inglesi*, Milano 1801.
- Bienfait, Anna, *Oude Hollandsche Tuinen*, Den Haag 1943.
- Bierens de Haan, J.C., De tuinen van het Huis Verwolde, *De Woonstede door de eeuwen heen* (1983) nr. 59, 36-45.
- Bierens de Haan, J.C., *Rosendaal. Groen Hemeltjen op Aard*, Zutphen 1994.
- Biesboom, P., *Decoraties muzieksalon Paviljoen Welgelegen*, Haarlem 1985.
- Bihan, Alain le, *Franc-Maçons Parisiens du Grand Orient de France, (Fin du XVIIIe Siècle)*, Parijs 1966.
- Biographie Universelle ou Dictionnaire de tous les hommes*, deel 13, Bruxelles 1846.
- Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar Nederlandse Tuinen, Parken en Buitenplaatsen* (de z.g. 'Groene Reeks'), Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1979-1987.
- Bilderdijk, Willem, *Het Buitenleven*, Amsterdam 1803.
- Blankenberg, H.M., *Johan Frederik Willem van Spaen van Biljoen in Parijs 1797*, doct. Scriptie Geschiedenis, RU Utrecht 1984.
- Blok, E., C. Brouwer en R. Blijdenstijn, *Het Baarnse Bos, een vorstelijk wandelpark*, Utrecht 2007.
- Blondel, J.F., *Traité d'architecture dans le goût moderne; De la Distribution des maisons de plaisance et de la décoration des édifices en general*, Parijs 1738.
- Blondel, J.F., continué par M. Patte, *Cours d'Architecture, ou traité de la décoration*,
distribution et construction des bâtiments: contenant les leçons données en 1750 et les années suivantes, Parijs 1771 – 1777.
- Bolkmann, Johann Jakob, *Neueste Reisen durch die Vereinigten Niederlande*, Leipzig 1783.
- Boom, B.K., *Nederlandse dendrologie*, Amsterdam & Brussel 1982.
- Boschma, C. en Jacques Perot, *Antoine-Ignace Melling (1763-1831): reizend kunstenaar*, Abcoude 1991.

- Bosma, Hendriekje, *Behangschilderkunst in Noord-Holland*, Amsterdam 1985.
- Bots H. en W.W. Mijnhardt, ed., *De Droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme*, Amsterdam 1988.
- Bouvy Couperly de Saint Georges, T. en H. Tromp, Beaumont en Obbicht, *De Woonstede door de eeuwen heen* (1988) nr. 79, 56-58.
- Brandt Corstius, J.C., *Idylle en realiteit*, Amsterdam 1955.
- Brandt Corstius, J.C., Verschijsnelsen in onze literatuur aan het einde van de 18e eeuw in verband met veranderende opvattingen omtrent geloof en natuur, *N.T.G.* 44 (1951), 242-253.
- Brice, Germain de, *Nouvelle Description de Paris*, deel 1, 400. Voor het eerst verschenen in 1684, vele malen herdrukt.
- Broc, N., *La Géographie des philosophes: géographes et voyageurs français au dix-huitième siècle*, Lille 1972.
- Brockx, Patricia, *De pastorie van Zutendaal (1783), Een exemplificatorisch onderzoek naar het onbekende oeuvre van Mathias Soiron (1748-1834)*, Leuven 1989.
- Broeke, M. van den, De tuin van kasteel Ter Hooge en de tuinarchitect Pieter Schuppens (1769-1850), *Cascade. Bulletin voor Tuinhistorie* 3 (1994/[1995]) nr. 1/2, 11-17.
- Broeke, M. van den, *Jan Arends. Buitenplaatsen op Walcheren. Aanhangsel: Leven en Werken van Jan Arends (1738-1805)*, Alphen aan den Rijn 2001.
- Broeke, M. van den en W. Meulenkamp, Gijsbert van Laar (1767-1829), tuinarchitect. Het Magazijn van Tuin-Sieraaden, de Nederlandse landschapstuin en Vanlaarologie', *Cascade. Bulletin voor Tuinhistorie* 12 (2003) nr. 1, 5-47.
- Broersen, Ellen, *Akerendam. Een buitenplaats in Beverwijk*, Zutphen 1992.
- Broglie, R. de, *Chantilly, Histoire du château et de ses collections*, Parijs 1964 (herdruk 1982).
- Brouwer, Han, Rondom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur in het bijzonder in de achttiende eeuw. Een overzicht van bronnen, resultaten en problemen, *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, 20 (1988) nr. 1, 51-120.
- Brües, O en G. de Werd, *Schloss Moyland*, Duisburg 1988.
- Bultink, Marca en Elisabeth den Hartog, *De historie van Dyckenburch, de geschiedenis van de buitenplaatsen aan het Westeinde*, Noordwijkerhout 2007.
- Buijnsters, P.J.A.M., *Tussen twee Werelden*, Assen 1963.

- Buijnsters, P.J.A.M., ed., R. Feith, *Het Ideaal in de Kunst*, manuscript, ca. 1823, ingeleid en van aantekeningen voorzien door P.J. Buijnsters, Den Haag 1979.
- Buijnsters, P.J.A.M., De Vriendenrol van Rhijnvis Feith, *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* 18 (1986), 5-15.
- Buitenhuis, Toïta, [ed.], *Soeticheydt des Buyten-levens, Buitenplaatsen langs de Vliet en omgeving*, Delft 1988.
- Buitenplaatsen, *Jaarboek Monumentenzorg* 1998, Zwolle/Zeist, 1998.
- Burke, Edmund A., *Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*, Londen 1757.
- Buttlar, A. von, *Der Landschaftgarten*, München 1980.
- Buttlar, A. von, *Der englische Landsitz 1715-1760*, Mittenwald 1982.
- Buttlar, A. von, Sanssouci und der “Ewige Osten“, Freimaurerische Aspekte im Garten Friedrichs des Grossen, *Die Gartenkunst* 6 (1994) nr. 2, 219-226.
- Buttlar, A. von, Sanssouci und der “Ewige Osten“, Teil II: Zur Deutung des Chinesischen Teehauses, *Die Gartenkunst* 8 (1996) nr. 1, 1-9.
- Buttlar, A. von, Chinoiseriën in deutsche Gärten des 18. Jahrhunderts, in Weiss, Thomas, *Sir William Chambers und der Englisch-chinesische Garten in Europa*, Stuttgart 1997, 65-75.
- Buursma, J. H., *Nederlandse geleerde genootschappen in de 18e eeuw*, [z.pl.] 1978.
- Candaux, Éd. J-D., e.a., Isabelle de Charrière / Belle de Zuylen, *Oeuvres complètes*, Amsterdam 1979-1984.
- Carpentier Alting, A.S., *Woordenboek voor Vrijmetselaren*, Haarlem 1884.
- CATALOGUS eene[r] keurlyke BIBLIOTHEEK, (...), nagelaeten door wylen den Heer Pieter de Swart, In zyn Ed. leeven Architect van ZYN Doorl. HOOGHEID, den Heere PRINS van Oranje en Nassau, (...). Het welk publicq Verkogt zal worden, op maandag den 29 November 1773.
- Chambers, Douglas D.C., *The planters of the english landscape garden, Botany, Trees, and the Georgics*, New Haven 1993.
- Chambers, William, *Designs of Chinese buildings* (...), Londen 1757 (Ned. vert. zie anon. 1763).
- Charrière, I de, *Belle de Zuylen, Oeuvres Complètes*, II, Corr. 1767-1786, ed. J.D. Candaux et al., Amsterdam 1980.
- Chatelain, Jean Baptiste Claude, *Sixteen perspective views, together with a general plan of the magnificent buildings and gardens at Stow*, 1752.
- Cloet, M. de, *Chateaux et Monuments des Pays-Bas, faisant suite au Voyage Pittoresque*, Brussel 1827.

- Coffin, David R., *The English Garden: meditation and memorial*, Princeton 1984.
- Court van der Voort, Pieter de la, *Bijzondere Aenmerkingen over het aanleggen van prachtige en gemeene Landhuizen, Lusthoven, Plantagiën en aenklevende cieraden (...)*, Leiden 1737.
- Coyer, G.F., *Voyage d'Italie et de Hollande*, II, Parijs 1775.
- Cremers, C., Het Huys ten Donck, *Groen*, (1977) nr. 3, 73-89.
- Croij, E. de, *Journal inédit du Duc de Croÿ 1718-1784*, Parijs 1906.
- Cunningham, Allan, *The anniversary: or poetry and prose for*, Londen 1829.
- Curl, James Stevens, *The Art and Architecture of Freemasonry*, Londen 1991.
- Curl, James S., Symbolism in eighteenth-century gardens: some observations, in Snoek, Jan A.M., Monika Scholl en Andréa A. Kroon, *Symbolism in 18th century Gardens: the influence of intellectual and esoteric currents, such as free-masonry/Symbolik in Gärten des 18. Jahrhunderts. Der Einfluss unterschiedlicher philosophischer Strömungen, wie auch der Freimaurerei*, Den Haag 2006, 25-67.
- Custodis, Paul-Georg en Fred Storto, *Diez an der Lahn mit Schloss Oranienstein*, Keulen 1987.
- Daas, Q.W.J., *De gezangen van Ossian in Nederland*, diss., Nijmegen 1961.
- Delille (de Lille) J., *Les Jardins ou l'art d'embellir les paysages*, Rheims 1782 (2e druk).
- Deuter, Jörg, Die Rezeption von Sir William Chambers in Dänemark und Nordwestdeutschland, in Weiss, Thomas, *Sir William Chambers und der Englisch-chinesische Garten in Europa*, Stuttgart 1997, 103-119.
- Dézallier d'Argenville, J.A., *La Théorie et la Pratique du Jardinage, où l'on traite à fond des beaux jardins appelés communément les jardins de propreté et de plaisance*, Parijs 1709. (Verdere uitgaven Parijs 1713, 1722, 1747, Londen o.a. 1743 en Amsterdam [z.j.]).
- Does, Arinda van der, Gijsbert van Laar (1767-15 december 1820), *Cascade. Bulletin voor Tuinhistorie* 17 (2008) nr. 1, 7-16.
- Does, Arinda van der en Jan Holwerda, Getrokken uit de voornaamste buitenlandsche werken. Concordantie Van Laar's Magazijn – Grohmann's Ideenmagazin, *Cascade. Bulletin voor tuinhistorie* 19 (2010) nr. 2, 9-24.
- Does, Arinda van der, Johannes Montsche (1734-1799), *Cascade. Bulletin voor tuinhistorie* 21 (2012) nr. 2, 30-37.
- Duboscq, A., *Louis Bonaparte en Hollande d'après ses lettres*, Parijs 1911.
- Duisenberg, Aimée, *J. Otten Husly (1738-1796). Avant-garde architect tijdens de Verlichting*, Rotterdam 1998.

- Dumas, Charles, *Het verheerlijkt den Haag*, Den Haag 1984.
- Dunk, Thomas H. von der, Een vorstelijk balling als tourist, De reizen van voormalig stadhouder Willem V in Engeland 1795-1801, *Jaarboek Vereniging Oranje-Nassau Museum* (1996), 113-135.
- Durand, Jean Nicolas Louis, *Receuil et parallèle des édifices de tout genres, anciens et modernes (...)*, Parijs 1800.
- Eijk, H. van der, Sandenhoeff: een vroeg landschappelijke tuin?, in Does, Arinda van der en Jan Holwerda (red.), *Tuingeschiedenis in Nederland. Veelzijdig erfgoed in 't groen*, Utrecht 2009, 104-110.
- Elias, J.E., *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, 1-2, Haarlem 1903-1905.
- Elzenga E., [ed.], *Het Witte Loo*, Apeldoorn 1992.
- Engelbrecht, E.A., *De Vroedschap van Rotterdam*, Rotterdam 1973.
- Evers, G.A., De menagerie van Prins Willem V op Het Loo, *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, XVII (1914), 201-213.
- Fabri, R en P. Lombaerde, De Wauxhall te Spa, *De Woonstede door de eeuwen heen* (1985) nr. 67, 2-31.
- Feddersen, Klaus C. F., *Die Arbeitstafel in der Freimaurerei. Entstehung, Entwicklung und Phänomenologie der Arbeitstafeln u. Arbeitsteppiche in England und auf dem Festlande*, Bayreuth 1982.
- Feith, R., *Julia*, Leiden 1783. Heruitgave Utrecht 1981.
- Feith, R., *Dag-Boek Mijner Goede Werken*, Amsterdam 1785.
- Feith, R., *Ferdinand en Constantia*, Amsterdam 1785. Heruitgave Utrecht, 1981.
- Feith, R., Ode 'Aan Boschwijk', z.pl. ca. 1799, *Verzamelde Werken*, Deel IV.
- Feith, R., *Het ideaal in de Kunst*, P.J.A.M. Buijnsters ed. Den Haag 1979 (zie ook Buijnsters, P.J.A.M.).
- Fockema Andreae, S.J., J.G.N. Renaud en E. Pelinck, *Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland*, Leiden 1952.
- Froidcourt, G. de, *François Charles, Comte de Velbruck. Prince-évêque de Liège, Franc-maçon*, Luik 1936.
- Galimard, P.J., *Architecture de jardins, dédiée à Monsieur Joly de Fleury, conseiller d'État*, Parijs 1768 [?]/1800.
- Ganay, Ernest de, *Bibliographie de l'art des jardins*, Parijs 1989.
- Gelderman, Edzard en Jaap Hagedoorn, ed., *Een aardisch paradijs*, Zwolle 1994.
- Genders, Charles J.A., Matthias Soiron, in Koninklijke Vlaamse Academiën van België, *Nationaal Biografisch Woordenboek*, V, 1972, 812-813.

- Gessner, Salomon, *Idylles*, Londen 1756.
- Gevers, A.J. en A.J. Mensema, *De Havezaten in Salland en hun bewoners*, Alphen aan den Rijn 1983.
- Gevers, A.J., De tuinarchitect Blom: stukjes uit een legpuzzel, *Cascade. Bulletin voor tuinhistorie* 1 (1991) nr. 2, 3-7.
- Gevers, A.J., De tuinarchitect Blom: een nieuw stukje voor de puzzel, *Cascade. Bulletin voor tuinhistorie* 2 (1993) nr. 1/2, 12.
- Ghelen, G. van, *Rélation succincte et véritable de tout ce qui s'est passé pendant le Siège de Vienne*, Brussel 1684.
- Girardin, R.L. de, *De la Composition des paysages, ou, des moyens d'embellir la nature autour des habitations, en y joignant l'agréable à l'utile*, Geneve 1777.
- Girouard, Mark, *Life in the English Country House*, New Haven/Londen 1978.
- Gobbers, W., *J.J.Rousseau in Holland*, Gent 1963.
- Goblet d'Alviella, E., *De wereldreis der symbolen*, 's-Gravenhage 1912.
- Goeree, W., *De Algemeene Bouwkunde Volgens d'Antyke in Hedendaagse Manier*, Amsterdam 1681.
- Goethe, Johann Wolfgang von, *Die Wahlverwandschaften, Sämtliche Werke*, Band 9, 1977.
- Gonnet, C.J., Elswout, *Jaarboek Haerlem* (1933), 42-63.
- Goris, G., *Les délices de la campagne à l'entour de la ville de Leide*, Leiden 1712.
- Gothain, M.L., *Geschichte der Gartenkunst*, Jena 1927.
- Gout, M., De Zinnebeelden die de wanden der Loge versieren in het begin van de 19e de eeuw te Amsterdam, *Thoth* 37 (1986) 3, 83-111.
- Grimm P., [ed.], *Heeren in zaken, De Kamer Rotterdam van de Verenigde Oostindische Compagnie*, Rotterdam 1994.
- Grohmann J.G. en F.G. Baumgärtner, *IdeënMagazin für Liebhaber von Gärten und englischen Anlagen und für Besitzer von Landgüter (...)*, Leipzig 1796-1806, voortgezet als
- Neues Ideen-Magazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern (...)*, Leipzig 1806-1811.
- Grohmann, Johann Gottfried, *Receuil des idées nouvelles pour la décoration des jardins et des parcs dans le gout Anglois, gothique, Chinois (...)*, Leipzig 1796-1806.
- Groningen, C.L. van, Schelluinderberg. Een 16de-eeuwse buitenplaats, *De Woonstede door de eeuwen heen* 86 (1990), 3-16.
- Haas, Robert R. de, *De Schilderijenzaal Prins Willem V*, 's-Gravenhage, 1977.

- Halberstadt, B.G., *De Nederlandse vertalingen en navolgingen van Thomson's Seasons*, Leipzig 1923.
- Hanou, A.J., *Sluiers van Isis, Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*, Deventer 1988.
- Hansmann, W., *Gartenkunst der Renaissance*, Keulen 1983.
- Harcourt, Felice, [ed. en transl.] *Memoirs of Madame de La Tour du Pin*, Londen 1969.
- Harlez de Deulin, Natahlie de, La collection de dessins de l'architecte Matthias Soiron et l'art des jardins dans les anciens Pays-Bas méridionaux et la principauté de Liège entre 1760 et 1820, in *Polia*, 3 (2005), 115-128.
- Harris, John, *Palladian revival: Lord Burlington, his villa and garden at Chiswick*, New Haven 1994.
- Hartog, Elizabeth den, Dijkenburg, "een bevallig landgebouw, met deszelfs beplanting", *Historische Woonsteden en Tuinen* 157 (2008), 29-32.
- Hartmann, Günter, *Die Ruine im Landschaftsgarten*, Worms 1981.
- Hautte, R. van der, Het kasteel Walckiers te Schaarbeek, *De Woonstede door de eeuwen heen* 124 (1999), 31-39.
- Haver Droeze, F.J., *De lustplaats Het Huys ten Donck*, Boskoop 1975.
- Hazebroek, J.W., *De Vermakelijke Leidsche Buite-cingels, etc.*, Leiden 1734.
- Hazewinkel, H.C., *Geschiedenis van Rotterdam*, I, Amsterdam 1940.
- Hennebo, D. en A. Hoffmann, *Geschichte der Gartenkunst III, Der Landschaftsgarten*, Hamburg 1963.
- Hill, Thomas, *The Gardener's Labyrinth. The First English Gardening Book*, Oxford 1988.
- Hirschfeld, C.C.L., *Het zomerbuitenleven; voorgesteld in XVIII zedekundige ver- toogen; in 't Hoogd. beschreeven, en, naar den laatsten verb. dr. in 't Nederd. vert., door een liefhebber van het buitenleven*, Amsterdam 1771.
- Hirschfeld, C.C.L., *Anmerkungen über die Landhäuser und die Gartenkunst*, Leipzig 1773.
- Hirschfeld, C.C.L., *Aanmerkingen over de Landhuizen en Tuinkunst*, Utrecht 1779.
- Hirschfeld, C.C.L., *Theorie der Gartenkunst*, 5 delen, Leipzig 1779-1785.
- Hoekstra, A.H., C.S. Oldenburger-Ebbers en H.M.J. Tromp, *Groene Bouwstenen. Dendrologisch Onderzoek op Historische Buitenplaatsen*, Oudenbosch/Oosterbeek 1998.

- Hogendorp, H. graaf van, [ed.], Dagboek van eene reis naar Nijmegen en het kasteel Biljoen in 1787, gehouden door jonkvrouwe A.C.W. van Hogendorp, *Bijdragen en mededelingen Gelre VII* (1904), 415-449.
- Holtrop, W., *Redevoering bij het 50-jarig jubilé van het groot-oosten*, Den Haag, 1807.
- Holwerda, Jan, Uitgaven en datering van Magazijn van Tuin-Sieraaden, *Cascade. Bulletin voor tuinhistorie* 19 (2010) nr. 2, 38-50.
- Holwerda, Jan, Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche boomen en heesters en Johan Carl Krauss, *Cascade. Bulletin voor tuinhistorie* 19 (2010) nr. 2, 51-81.
- Hopper, F., The Dutch Régence garden, *Garden History: the journal of the Garden history society*, 9 (1981) nr. 2, 118-135.
- Hopper, F., The Netherlands, in Jellicoe, G., S. Jellicoe en P. Goode, *The Oxford Companion to gardens*, Oxford/New York 1986.
- Hoskins, W.G., *The making of the English landscape*, Londen 1985.
- Howley, James, *The follies and garden Buildings of Ireland*, New Haven 1993.
- Hude, Heinrich von der, Reise durch Holland im J. 1755. Zweyter Abschnitt. Aufenthalt in Leiden und Reise nach Mannheim, in *Johann Bernoulli's Sammlung kurzer Reisebeschreibungen*, Jahrgang 1784, 97-154.
- Huet, Abbé, *Biografie van d'Urfé*, 1721.
- Hulkenberg, A.M., *Keukenhof*, Hollandse Studiën 7, Dordrecht 1975.
- Hunt, John Dixon, *Gardens and the Picturesque, Studies in the history of Landscape architecture*, Cambridge (Mass.)/Londen 1992.
- Hunt, John Dixon, ed., *Garden History: issues, approaches, methods*, Washington 1992.
- Hurwitz, Joachim, Joseph Haydn und die Freimaurer, *Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle 'Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770-1850'*, Frankfurt am Main 1996.
- Huydecoper, Balthasar, Ode Aan Zyne Hoogheid, en Pieter Huisinga Bakker, Lierzang, in Wagenaar, Jan, *'T Verheugd Amsterdam*, Amsterdam, 1768.
- Huygens jr., Constantijn, *Journalen*. Tweede deel. Utrecht 1881.
- Immerseel, Ronald H.M. van, Om vreemden zoveel eerder te verleiden. Het Engelse Werk op de Nijenburg, *Cascade. Bulletin voor tuinhistorie*, 9 (2000) nr. 1, 29-48.
- Immerseel, Ronald van, De buitenplaats Beukenhorst te Vught, *De Woonstede door de eeuwen heen*, 137 (2003), 2-10.
- Immerseel, Ronald van, Beukenhorst, een meer dan heerlijk en een belangwekkend buitenverblijf, in *Voorgevallen in Vught*, 2005, 23-38.

- Immerseel, Ronald H.M. van, Christiaan Georg Breitenstein, ontwerper en hortulanus, *Historische Woonsteden en Tuinen*, 154 (2007), 7-11.
- Immerseel, Ronald van en Peter Verhoeff e.a., *Beheersplan Ter Hooge*, 2010.
- Ireland, Samuel, *A Picturesque Tour through Holland, Brabant and part of France, made in the autumn of 1789*, Londen 1790.
- Jacob, Margaret C., *The Radical Enlightenment*, Londen 1981.
- Jacob, Margaret, *Living the Enlightenment*, New York 1990.
- Jägers, G., *Alfabetische en sytematische indices op de tekeningen bewaard in de collectie Matthias Soiron*, zj. zpl.
- Janssen, Marielle E.G.B., *Twickel te Ambt Delden*, Zeist 1988.
- Jellicoe, G., S. Jellicoe, P. Goode en M. Lancaster, *The Oxford Companion to gardens*, Oxford/New York 1986.
- Jong Schouwenburg-Brandt, N. de, Elswout, *Ons Bloemendaal* 3 (1979) nr. 2.
- Jong, E. de, De jongste zuster der schoone kunsten: tuinkunst in 18e-eeuws Nederland, in Werkgroep Achttiende Eeuw, *Nederlandse tuinen in de achttiende eeuw*, Amsterdam 1987, 1-30.
- Jong, E. de, Schoon en schilderachtig: de landschappelijke tuinstijl, in Van Grijzenhout C., F. Tuyll Van Serooskerken, *Edele Eenvoud: Neo-classicisme in Nederland 1765-1800*, Zwolle 1989, 72-87.
- Jong, E. de, Met management en smaak: Jacob Otten Husly's advies voor de aanleg van een landschapspark te Windesheim in 1789, *Groen*, 46 (1990), nr. 7, 14-20.
- Jong, E. de, *Natuur en Kunst, Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*, Groningen 1992.
- Jong, E. de, Batavian Arcady: landscape gardening in late eighteenth-century Holland as a chapter in French-Dutch relationships, *Interfaces*, 4 (1993), 181-212.
- Kantelaar, Jacobus, *Lofrede op Hendrik Albert Schultens* (1794) in *Redevoeringen en Dichtstukken van Jacobus Kantelaar*, uitgegeven door Matthijs Siegenbeek, Haarlem 1826.
- Karamzin, N.M., *Reizen door Rusland, Duitschland, Zwitserland, Frankrijk en Engeland* I-III, Leiden 1804-1808.
- Karamzin, N.M., *Letters of an Russian Traveller: 1789-1790*, New York 1957.
- Karstkarel, P., *Lucas Pieters Roodbaard, Architect van Buitengoederen*, Leeuwarden 1979.
- Kerkkamp, H., *Kasteel Biljoen en daar rondom*, Rheden-Roozendaal 1964.

- Kernkamp, G.W., Bengt Ferrner's Dagboek van zijne reis door Nederland in 1759, *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, deel 31, 1910.
- Ketcham, Diana, *Le Désert de Retz: A Late Eighteenth Century French Folly Garden, the Artful Landscape of Monsieur de Monville*, Cambridge Mass./Londen 1994.
- Keijser-Schuurman, W.E.S.L., Een bijzondere nalatenschap; meubeltekeningen in de albums van Matthias Soiron, *Jaarboek 2002, Public de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 2002.
- Kloek, J.J., Lezen als levensbehoefte. Roman en romanpubliek in de tweede helft van de achttiende eeuw, *Literatuur* 1 (1984), 136-142.
- Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw*, Middelburg 1988.
- Kloos ten Bruggencate, H.G., *Mr. Rhijnvis Feith, een bijdrage tot de kennis van zijn werken en persoonlijkheid*, Wageningen 1911.
- Klooster, L.J. van der, Daniel Marot en de Graaf van Wassenauer Obdam: Rondom een Brief uit 1711, *Bulletin KNOB* 74 (1975), 135-143.
- Knoop, J.H., *Beschouwende en werkdadige Hoveniers-konst of Inleiding tot de Waare Oeffening der Planten*, Leeuwarden 1753.
- Knoop, J.H., *Dendrologia of Beschrijving der Plantagie-gewassen*, Leeuwarden 1763 / Amsterdam en Dordrecht 1790.
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam/Brussel 1976.
- Kranenburg-Vos, A.C., *Het Loo, bouw, bewoning en restauratie*, Amersfoort 1986.
- Kraus, J.C., *Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche Boomen en heesters, die tot versiering van Engelsche Bosschen en Tuinen, op onzen grond, kunnen geplant en gekweekt worden; benevens de beschrijving van derzelver kenmerken, voortkweeking, nuttigheden en andere bijzonderheden, ingericht om aan de liefhebbers van zodanige bosschen of tuinen de kennis van dezelve zo aangenaam als nuttig te maken*, Amsterdam 1802[-1808].
- Kronfeld, E.M., *Park und Garten von Schönbrunn*, Wien 1923.
- Kroon, Andréa A. en Jan A.M. Snoek, Understanding Symbolic and Masonic Historical Gardens: New Insights into a Neglected Category of Cultural Heritage, in Snoek, Jan A.M., Monika Scholl en Andréa A. Kroon, *Symbolism in 18th century Gardens: the influence of intellectual and esoteric currents, such as freemasonry/Symbolik in Gärten des 18. Jahrhunderts. Der Einfluss unterschiedlicher philosophischer Strömungen, wie auch der Freimaurerei*, Den Haag 2006, 9-24.

- Kuitert, Wybe, *Themes, scenes and taste in the history of Japanese garden art*, Amsterdam 1988.
- Kuijlen, J., C.S. Oldenburger-Ebbers en D.O. Wijnands, *Paradisus Batavus: bibliografie van plantencatalogi van onderwijstuinen, particuliere tuinen en kwekerscollecties in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1550-1839)*, Wageningen 1983.
- Kuyvenhoven, F. en H. Tromp, Van Spaen in Arcadië, in Leeuw, R. de, ed., *Herinneringen aan Italië. Kunst en toerisme in de 18de eeuw*, Zwolle 1984, 43-53.
- Laar, Gijsbert van, *Magazijn van Tuin- Sieraaden of Verzameling van modellen van aanleg en sieraad, voor groote en kleine lust-hoven, voornamelijk van de zulke die, met weinig kosten, te maaken zijn. Getrokken uit de voornaamste buitenlandsche Werken, naar de gelegenheid en gronden dezer Republiek gewijzigd, en met veele nieuwe platte gronden en sieraaden vermeerderd*, Amsterdam 1802[-1809].
- Labbé, Alain, *l'architecture et les jardins, ch. de gestes*, 1987.
- Lammertse-Tjalma, P., Hendrik van Lunteren (1780-1848): 'vermaarde aanlegger van landgoederen en wat tot verfraaijing in het bouwkundig vak daarbij behoort', in *Jaarboek Tuinkunst* 3, Amsterdam 1998, 36-73.
- Lang, Susan, Genesis of the Landscape Garden, in Pevsner, Nikolaus, *The Picturesque Garden and its influence Outside the British Isles*, Washington 1974.
- Le Rouge, Georges-Louis, *Détails de Nouveaux Jardins à la Mode*, Parijs 1776.
- Le Rouge, Georges-Louis, *Le Jardin anglo-chinois*, ed. Véronique Royet, Parijs 2004.
- Lennep, M.F. van, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep I*, Amsterdam 1909.
- Lennep, J. van, *Alchemie*, Brussel 1984.
- Leth, Hendrik de, *Het Zegepralend Kennemerland*, Amsterdam 1729.
- Ligne, Charles Joseph, prince de, *Coup d'oeil sur Beloeil*, 1786.
- Ligne, Charles Joseph, prince de, *Mon Refuge; ou Satyre sur les abus des jardins modernes*, Londen 1801.
- Lille, de, zie: Delille.
- Levensbericht van B.W.H. Ziesenis, opgesteld ter herdenking van zijn overlijden en voorgedragen tijdens de derde Openbare Vergadering der IVe klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en schoone Kunsten, gehouden op 13 december 1820*, Amsterdam, 1820.
- Loonstra, M., *Het Huijs int Bosch. Het koninklijk Paleis Huis ten Bosch historisch gezien*, Amsterdam/Zutphen, 1985.

- Loosjes, A. Pzn., *Het Hout of Boschgedachten in zes bespiegelingen*, Haarlem 1793.
- Lowenstein, G.F.E.W., *Lijst van Loges welke onder het Grootoosten der Nederlanden en Loges, welke onder Buitenlandse Grootmachten op Nederlands gebied werken of gewerkt hebben*, [Den Haag] 1961.
- Lunsingh Scheurleer, Th. H., *150 jaar Koninklijk Kabinet van Schilderijen, Koninklijke Bibliotheek en Koninklijk Penningkabinet*, 's-Gravenhage 1967.
- Lutgers, P.J., *Gezichten in de omstreken van Haarlem, Loenen aan de Vecht, 1837-1844*.
- Lyst der verkochte Huizen, Lustplaatzen, Wey- Hooy- Teellanden, etc.*, Utrecht, 1797.
- Maandelijksche Nederlandsche Mercurius*, mei 1798.
- Mabil, Pier Luigi, *Teoria dell'arte de' giardini*, Bassano 1801.
- Mackey, A.G., *The history of Freemasonry with the History of the Symbols of Freemasonry*, New York/Londen, Sydney and Calcutta, 1898.
- Macpherson, James, *The works of Ossian*, Londen 1765.
- Macpherson, Jay, Masonic Landscape Design: or down the Garden Path, in Gilbert, Robert, ed., *Ars Quatuor Coronatorum (Transactions of Quatuor Coronati Lodge No 2076)* 110 (1998), 50-74.
- Marres, W. en J.F. van Agt, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: De provincie Limburg. Zuid-Limburg, uitgezonderd Maastricht*, Den Haag 1962.
- Martinet, J.F., *Katechismus der natuur*, Amsterdam 1778-1779.
- Mathijssen, Marita, De drang naar buiten, in Tromp, Heimerick, e.a., *Kasteel Groeneveld. Buitenplaats voor stad en land*, Bussum 2012.
- Medland, T., *Stowe. A description of ...*, Buckingham 1797.
- Meer, J.K.H. van der, *Patriotten in Groningen 1780-1795*, Assen 1996.
- Meerman, Johan, *Eenige berichten omtrent Groot-Brittanniën en Ierland*, 's-Gravenhage 1787.
- Mehrtens, U.M., Randenbroek en de tuinarchitect Hendrik van Lunteren (1780-1848), *De Woonstede door de eeuwen heen* 59 (1983), 16-23.
- Mehrtens, U.M., Van Spaen, als schepper van de parkaanleg van Biljoen en Beekhuizen, *De Woonstede door de eeuwen heen* 66 (1985), 48-63.
- Mehrtens, U.M., Oranjestein te Oranjewoud, *Bijdragen tot het Bronnenonderzoek naar Nederlandse Tuinen, Parken en Buitenplaatsen*, deel 17, Zeist 1986.
- Mehrtens, U.M., Lucas Pieters Roodbaard en Gijsbert van Laar, architecten van landschappen in miniatuur, *Antiek* 21 (1987) nr. 8, 435-440.

- Mehrtens, U.M., Johan Frederik Willem baron van Spaen en de aanleg van Biljoen en Beekhuizen: "Et in Arcadia Ego I", in Werkgroep Achttiende Eeuw, *Nederlandse Tuinen in de Achttiende Eeuw*, Amsterdam/Maarssen 1987, 55-76.
- Meirion-Jones, Gwyn I. The vernacular architecture of Brittany, 1982.
- Meisenheimer, Wolfgang u. a. (Hrsg.): Bedeutsame Gärten / Gardens with Meanings.
- Daidalos* (1992) nr. 46.
- Mellor, Alec, *Dictionnaire de la Franc-Maçonnerie et des Francs-Maçons*, Parijs 1990.
- Meulenkamp, W.G.J.M., G. van Laar's Magazijn van tuin-sieraaden als voorbeeldenboek voor Nederlandse tuingebouwen, *Bulletin KNOB* 82 (1983) nr. 3/4, 124-141.
- Meulenkamp, W.G.J.M., Eene schilderachtige hermitage... een inventarisatie van sierhermitages en kluizenaarspoppen in Nederland, *Antiek*, 21, (1986/7) nr. 5, 297-301.
- Meulenkamp, W., In de Turksche smaak: de Turkse tent, de moorse kiosk en het oosterse paviljoen in Nederland 1700-1900, in Theunissen, H., A. Abelmann en W. Meulenkamp *Topkapi en Turkomanie: Turks-Nederlandse ontmoetingen sinds 1660*. Amsterdam 1990, 118/129.
- Meulenkamp, Wim, *Follies. Bizarre bouwwerken in Nederland en België*, Amsterdam 1995.
- Meulenkamp, W.G.J.M., Am Rande chinesisch: Chinoise Architekturen im Grenzland der Niederlande und Deutschland, in Welich, D., *China in Schloss und Garten, chinoise Architekturen und Innenräume*, Dresden 2008, 100-105.
- Mijnhardt, W.W., De Nederlandse vrijmetselarij in de achttiende eeuw, *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 18 (1986) nr. 69/70, 87-108.
- Mijnhardt, W.W., *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele Genootschappen in Nederland, 1750-1815*, Amsterdam 1988.
- Miller, P., *The Gardeners Dictionary*, Londen 1731.
- Miller, P., *Groot en Algemeen Kruidkundig, hoveniers, en bloemisten Woordenboek, behelzende de manier om moes-, bloem-, kruid-tuinen, wildbossen, wijgaarden, oranje-huizen, stookkassen, enz. aanteleggen, enz. en allerlei gewassen te kweeken*, Leiden 1745.
- Missel, L., Over de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur, Overzichtsbibliografie van werken gepubliceerd in de jaren 1980-94, in *Jaarboek Tuinkunst* 1, Amsterdam 1995, 121-156.

- Moes, Constance, *Architectuur als sieraad van de natuur: de architectuurtekeningen uit het aarchief van J.D. Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820-1915)*, Rotterdam 1991.
- Morel, Jean Marie, *Theorie des jardins ou l'art des jardins de la nature*, Parijs 1802.
- Morren, Th., *Zorgvliet, Buitenrust en Rustenburg*, Amsterdam 1904.
- Morren, Th., R.Meischke en H.W.M. van der Wyck, *Het Huis Honselaarsdijk*, Alphen aan den Rijn, 1990.
- Mosser, Monique, William Chambers und der Jardin anglo-chinois in Frankreich, in Weiss, Thomas, *Sir William Chambers und der Englisch-chinesische Garten in Europa*, Stuttgart 1997, 163-165.
- Mulder-Radetzky, R.L.P. en B.H. de Vries, *Geschiedenis van Oranjewoud. Van vorstelijk lustslot tot voorname buitenplaatsen*, Alphen aan den Rijn 1989.
- Naber, Joh. W.A., *Correspondentie van de Stadhouderlijke Familie, 1777-1820*, 's-Gravenhage 1931-1936.
- Naudon, P., *Histoire Générale de la Franc-Maçonnerie*, Fribourg 1981.
- Neill, P., *Journal of a horticultural tour through some parts of Flanders, Holland and the north of France, in the autumn of 1817*, Edinburgh/Londen, 1823.
- Neufforge, J.F. de la, *Recueil élémentaire d'architecture*, Parijs 1757-1768.
- Niemeyer, J.W., Uit een Engels reisverslag van 1792 (bezoek aan Utrecht en Zeist), *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1960, 159-163.
- Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, I, Leiden 1911.
- Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, IV, Leiden 1918.
- Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, IX, Leiden 1933.
- Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken*, Leiden/Amsterdam 1768.
- Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken*, Leiden/Amsterdam 1790.
- Nijhoff, I.A., *Geldersch Arkadia of Wandeling over Biljoen en Beekhuizen*, Arnhem 1820.
- Numan, H., *Vier-en-twintig prentteekeningen met couleuren, verbeeldende verschillende Hollandsche buitenplaatsen met deszelfs beschrijvingen na het leven geteekend en in plaats gebracht*, Amsterdam 1797.
- Olausson, Magnus, Freemasonry, Occultism and the Picturesque Garden Towards the End of the Eighteenth Century, *Art History* 8 (1985) nr. 4, 413-433.
- Olde Meierink, B., *De Hottingeratlassen*, Zeist 1979.
- Olde Meierink, B., Marot en Zuidwijk, *Cascade. Bulletin voor Tuinhistorie* 1 (1991) nr. 2, 13-14.

- Olde Meierink, B., e.a., red., *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995.
- Oldenburger-Ebbers, C.S. en J. Stehouwer, Bibliografie van achttiende-eeuwse Nederlandse boeken op het gebied van tuinarchitectuur en -beplanting, *Documentatieblad Werkgroep Achttiende eeuw* 38 (1978), 1-16.
- Oldenburger-Ebbers, Carla S., De tuinarchitectuur van de Zochers. Deel 1: inventarisatie van de werken van J. D. Zocher sr. (1763-1817) en J. D. Zocher jr. (1791-1870), *Groen* 46 (1990), nr. 7, 9-13.
- Oldenburger-Ebbers, C. S., Zochers' tuinarchitectuur- en architectuurprojecten: J. D. Zocher sr. (1763- 1817), J.D. Zocher jr. (1791-1870), C.G. Zocher (1796-1863) en L.P. Zocher (1820-1915), *Cascade. Bulletin voor Tuinhistorie* 1 (1991), nr. 2, 35-47.
- Oldenburger-Ebbers, C. S., Architectuur en beplanting van middeleeuwse tuinen, *Tuinjournaal* 8 (1991), nr. 3, 10-17.
- Oldenburger-Ebbers, C. S., Garden design in The Netherlands in the Seventeenth Century. The history of garden design: the western tradition from the Renaissance to the present day, in Mosser, M. en G. Teyssot (eds.), *The Architecture of Western Gardens*, Cambridge 1991, 163-165.
- Oldenburger-Ebbers, C. S., De geschiedenis van tuinen, parken en buitenplaatsen in Drenthe, *Ons Waardeel* (1991), nr. 6, 197-215.
- Oldenburger-Ebbers, Carla S., De tuinarchitectuur van de Zochers. Deel 3: Enige proeven van ontwerpanalyses van projecten van J.D. Zocher sr. en jr., C.G. Zocher en L.P. Zocher, gezien in het licht van de ontwikkeling van de negentiende eeuwse landschapsstijl in Nederland, *Groen* 47 (1991), nr. 10, 23-29.
- Oldenburger-Ebbers, C.S., De tuinarchitectuur van Johann Georg Michael (1738-1800), *Bulletin KNOB* 90 (1991), nr.3, 73-79.
- Oldenburger-Ebbers, Carla S., Anne Mieke Backer en Jhon P. M. van Veelen, *Nederland tuinenland: bezoekersgids voor tuinen en tuinarchitectuur in Nederland*, Rotterdam 1991.
- Oldenburger-Ebbers, Carla S., De tuinarchitectuur van de Zochers. Deel 2: Inventarisatie van de werken van C.G. Zocher (1796-1863) en L.P. Zocher (1820-1915), *Groen* 47 (1991), nr. 4, 22-27.
- Oldenburger-Ebbers, Carla, Gijsbert van Laar, nieuwe biografische gegevens, *Cascade. Bulletin voor Tuinhistorie* 3 (1994), nr. 1/2, 24-26.
- Oldenburger-Ebbers, Carla S., De tuinplattegronden van Gijsbert van Laar, *Groen* 50 (1994), nr. 4, 35-39.
- Oldenburger-Ebbers, Carla S., De Cascade-methode als waardestelling voor historisch groen. Case-study: Het "ideale" Beeckestijn, in *Buitenplaatsen*. Jaarboek Monumentenzorg 1998, Zwolle/Zeist, 1998, 60-72.

- Oosterhout, Peter van en Ronald van Immerseel, De bronnen en de praktijk van het herstel, in *Buitenplaatsen. Jaarboek Monumentenzorg 1998*, Zwolle/Zeist, 1998, 136-145.
- Oosterhout, P.F.M. van en H.M.J. Tromp, *Restauratieplan park en tuinen Kasteel de Haar, Haarzuilens*, Haarzuilens/Heerde 1998.
- Opgenoorth, E., Johan Maurits as Stadholder of Cleves under the Elector of Brandenburg, in Bogaart, E. van den, H.R. Hoetink en P.J.P. Whitehead (red.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen 1604-1679*, Den Haag 1979, 39-53.
- Orbons, A.R., *Amstenrade. Een adellijk woonhuis in Zuid-Limburg*, Utrecht 2003.
- Ostervald, Jean Frédéric d', *Voyage pittoresque de Genève à Milan par le Simplon*, Parijs 1811.
- Ottenheym, K.A., *Philips Vingboons architect (1607-1678)*, Amsterdam 1990.
- Ozinga, M.D., *Daniel Marot. De schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938.
- Paasman, A.N., Dichters in Gelders Arcadia. "Et in Arcadia ego" 2, in Werkgroep Achttiende Eeuw, *Nederlandse tuinen in de achttiende eeuw*, Amsterdam/ Maarssen 1987, 77-95.
- Pantus, Willem Jan, 'In schilderachtige schakeering'. Over de ontwikkeling van de termen 'schilderachtig' en 'pittoresk' in de Nederlandstalige kunstliteratuur sinds de romantiek, in Eck, Caroline van, Jeroen van den Eynde en Wilfred van Leeuwen, *Het schilderachtige, studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650-1900*, Amsterdam 1994, 54-65.
- Park und garten in 18. Jahrhundert*, Colloquium der arbeitsstelle 18. Jahrhundert, Gesamthochschule Wuppertal, Würzburg und Veitshöheim 26-29 sept. 1976, Heidelberg 1978.
- Pauly, A., G. Wissowa, W. Kroll, e.a., *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart/München 1893 - 1983.
- Pelt, R.J. van, De wereld van Huygens Hofwijck, *Bulletin KNOB*, 82 (1983), nr. 3/4, 116-123.
- Petit, Victor, *Habitations cosmopolites. Recueil de maisons et habitations françaises, anglaises, italiennes, belges, suisses, espagnoles, mauresques, allemandes, hollandaises, turques, égyptiennes, arabes, chinoises, indiennes, grecques, américaines, russes, suédoises, etc.*, z.p., z.j. [ca. 1869].
- Petry-Eberle, Anne, *Adel und landschaft. Der Einfluss des Englische Adels auf die Gestaltung der Kulturlandschaft in Rutland*, Frankfurt am Main 1990.
- Pevsner, Nikolaus, The Genesis of the Picturesque, *Architectural Review*, XCVI (1944), 337-358.

- Pilati, Carlo Antoni, *Lettres sur la Hollande*, II, Den Haag 1780.
- Pluche, Abbé, *Spectacle de la Nature*, Parijs 1732-1733.
- Polak, Jannie H. en Jan Peeters, *Is getekend, J. Goll van Franckenstein; tekeningen van een 18de-eeuwse heer*, Velsen 1997.
- Porset, Charles, Les deux articles fondamentaux de la franc-maçonnerie ou la philosophie du maçon, in *La Franc-maçonnerie*, Bordeaux 1994, 27-34.
- Porta, A., *Joan en Gerrit Corver, De politieke macht van Amsterdam (1702-1748)*, Assen/Amsterdam 1975.
- Post, Elisabeth Maria, *Voor eenzamen*, Amsterdam 1789.
- Prak, M.R., *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad Leiden 1700-1780*, Amsterdam 1985.
- Raesfelt-van Sytzama, C.F. van, *Heemse Hof- Bosch- en Veldzang in vier zangen*, Utrecht 1783.
- Reinhardt, H.R., The influence of freemasonry on the layout and design of Gardens in the eighteenth century, *Jardins et Sites Historiques*, <Journal scientifique>, ed. Icomos, [Madrid], 1993, 300-306.
- Reinink, A.W. en J.G. Vermeulen, *Ijskelders, koeltechnieken van weleer*, Nieuwkoop 1981.
- Rigter, H.G.J., *Buitenplaatsen in de Gooise Noordflank*, Utrecht 1988.
- Robertson, William, *Designs in architecture for garden chairs, small gates for villas, park entrances, aviarys, temples, boat houses, mausoleums, and bridges with their plans, elevations, and sections, accompanied with scenery, etc*, Londen 1800.
- Robidé van der Aa, C.P.E., *Oud-Nederland in de uit Vroegere Dagen, Overgeblevene Burgen en Kasteelen geschetst en afgebeeld door Mr. C.P.E. Robidé van der Aa*, Nijmegen 1841.
- Rode, Ludwig, Hartmut Trauzettel en August Ross, *Der Englische Garten zu Wörlitz*, Berlin 1987.
- Röell, Eva, "Altoos met ijver geteekent en bewaart", *Bulletin KNOB* 104 (2005), nr. 5, 178-194.
- Roland de la Platière, Jeanne-Mari en Claude Perroud, *Lettres de Madame Roland* 1780/1787, I, Parijs 1900.
- Ronner, Esther B., 't Joppe, een Gelderse buitenplaats, *De Woonstede door de eeuwen heen*, (1991), nr. 91, 23-38.
- Rousseau, Jean-Jacques, *La Nouvelle Héloïse*, 1762.
- Royaards, C.W., *De restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo*, 's-Gravenhage 1972.

- Ruge, Berit, Der Einfluss des Ordens der Gold- und Rosenkreuzer auf Gartengestaltungen der Spätaufklärung in Deutschland am Beispiel alchemistischer Symbolik, in Snoek, Jan A.M., Monika Scholl en Andréa A. Kroon, *Symbolism in 18th century Gardens: the influence of intellectual and esoteric currents, such as freemasonry/Symbolik in Gärten des 18. Jahrhunderts. Der Einfluss unterschiedlicher philosophischer Strömungen, wie auch der Freimaurerei*, Den Haag 2006, 335-358.
- Rutter, John, *A description of Fonthill Abbey and Demesne, in the County of Wilts, Shaftesbury* 1822.
- Sande, A.F.W.M. van de, Vrijmetselaarsloges beneden de Grote rivieren 1750-1830, *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 29 (1987), 99.
- Sande, Anton van de, *Vrijmetselarij in de Lage Landen*, Zutphen 1995.
- Sandick, H.W.van, Reisje naar het Stadhouderslijk Hof in 1787, *De Navorscher* 52 (1902), nr. I, 229-251 en nr. II, 328-342.
- Sands, Mollie, *The eighteenth century pleasure garden of Marylebone, 1737-1777*, Londen 1987.
- Schaper, Sjoerd J., Het Hof te Bergen, in *Jaarboek Tuinkunst* 2, Amsterdam 1996, 23-45.
- Scheen, P.A., *Lexicon van Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950*, 's-Gravenhage 1969.
- Scheltema, Jacobus, *Iets voor of over de openbare geschiedenis van de orde der vrijmetselaars in Oud-Nederland*, 's-Gravenhage 1837.
- Schijnvoet, S., *Voorbeelden der lusthof-cieraaden, zynde vaasen, pedestallen, oranjebakken, blompotten en andere bywerken etc.*, Amsterdam ca. 1721.
- Schildt, Helmut, *Maximilian Friedrich Weyhe und seine Parkanlagen*, Dusseldorf 1983.
- Schilperoort, Tom, Biljoen, *Buiten* 8 (1914), nr. 24, 284-287.
- Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A., *Inventaris van het Archief van de familie van Spaen, tak Biljoen*, Arnhem 1973.
- Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A., en Draak, J. den, *Het Archief van het Huis Biljoen*, Arnhem 1979.
- Schmidt, Erika, Wilfried Hansmann en Jörg Gamer (f), ed., *Garten Kunst Geschichte: Festschrift für Dieter Hennebo zum 70. Geburtstag*, Worms am Rhein 1994.
- Schmidt, F., *Österreichs allgemeine Baumzucht*, 4 delen, Wenen 1792, 1794, 1800 en 1822.
- Schmidt, F.H., *Pieter de Swart en Willem IV, Hofarchitectuur in de Republiek*, Amstelveen 1997.

- Schmidt, F.H., *Pieter de Swart. Architect van de achttiende eeuw*, Zwolle/Zeist 1999.
- Schoemaker, A., *Beschrijving en afbeelding der steeden etc. in Zuyt Holland en Aankleven van dien*, 1729. Ms. in coll. Kon. Oudheidkundig Genootschap (Rijksmuseum), Amsterdam.
- Scholz, Bernhard, *Stad en Land in de renaissance*, 1984.
- Schulte, A.G., *Mheer en Margraten en Noorbeek, Geïllustreerde beschrijving van de Provincie Limburg*, Zwolle/Zeist 1991.
- Schutte, G.J., Willem V, in Tamse C.A. (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, Alphen aan den Rijn 1979, 202-228.
- Sieger, C., *Velserbeek*, ms. voor de Groene Reeks van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1986.
- Smit, E.J.Th.A.M.A., *De oude Kleefse enklaves en hun overgang naar Gelderland 1795-1817*, Zutphen 1975.
- Smit, D.J., *P.W. Schonck (1735-182.), architect van stadhouder Willem V*. Geschiedeniscriptie, TH Delft 1981.
- Snoeck, M.W., Een uitstapje in de environs van Arnhem September 1813 door N. Esser Meerman, in *Bijdragen en mededelingen Gelre XXXVI* (1933), 145-158.
- Snoek, Joannes Augustinus Maria, *Initiations: A Methodological Approach to the Application of Classification and Definition Theory in the Study of Rituals*, Pijnacker 1987.
- Snoek, Jan A.M., Monika Scholl en Andréa A. Kroon, *Symbolism in 18th century Gardens: the influence of intellectual and esoteric currents, such as freemasonry/Symbolik in Gärten des 18. Jahrhunderts. Der Einfluss unterschiedlicher philosophischer Strömungen, wie auch der Freimaurerei*, Den Haag 2006.
- Snoek, Jan A.M., Schwetzingen: More Than Just a Masonic Garden, in Snoek, Jan A.M., Monika Scholl en Andréa A. Kroon, *Symbolism in 18th century Gardens: the influence of intellectual and esoteric currents, such as freemasonry/Symbolik in Gärten des 18. Jahrhunderts. Der Einfluss unterschiedlicher philosophischer Strömungen, wie auch der Freimaurerei*, Den Haag 2006, 149-187.
- Speyart van Woerden, M.C., *B.W.H. Ziesenis, Architect der Koninklijk-, Keizerlijke- en Landsgebouwen, 1807-1820*, Doct. scr. Kunstgeschiedenis afd. Bouwkunst, R.U. Utrecht, 1988.
- Springer, L.A., *Bibliografisch overzicht van geschriften, boek- en plaatwerken op het gebied van de tuinkunst*, Wageningen 1936.
- Steezman, John, *The rule of Taste*, Londen 1986 [eerste uitgave, 1936].
- Stehouwer, J., “Welgelegen” in het landschap, de achttiende-eeuwse buitenplaats en zijn omgeving, *Groen* (1979) nr. 3, 84.

- Stempel, Karin, *Geschichtsbilder im frühen englischen Garten: Fields of remembrance - gardens of delight*, Münster 1982.
- Stöver, Jos (red.), *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland*, Zutphen 2000.
- Streng, J.C., 'Zo als men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven'. *De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*, Epe 1994.
- Streng, J.C., 'Het is thans zeer briljant'. *Aspecten van het Zwolse culturele leven tijdens de overgang van ancien regime naar moderne tijd*, Hilversum 1999.
- Strien-Chardonneau, M. van, *Le Voyage de Hollande: récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies, 1748-1795*, Oxford 1994.
- Swedenborg, Emanuel, *Principia rerum naturalium*, Dresden 1734.
- Swigchem, C.A. van, *Abraham van der Hart, 1747-1820*, Amsterdam 1965.
- Sypesteyn, C.H.C.A. van, *Oud-Nederlandsche Tuinkunst. Geschiedkundig overzicht van de Nederlandsche Tuinarchitectuur van de 15e tot 19e eeuw*, Den Haag 1910.
- Taylor, J., *Decorations for parks and gardens Designs for gates, garden seats, alcoves, temples, baths, entrance gates, lodges, facades, prospect towers, cattle sheds, ruins, bridges, greenhouses, etc.etc. also a hot house & hot wall: with plans and scales on 55 plates*, Londen 1810.
- Tent, W.J. van, De buitenplaatsen historisch-geografisch gezien, *Jaarboekje Nederlandse Kastelenstichting* 1976, 41-54.
- Terwen, J.L., *Het Koninkrijk der Nederlanden, voorgesteld in eene reeks van naar de natuur geteekende schilderachtige gezigten*, Gouda 1858 [herdruk Groningen 1979].
- Thoen, I., *Het Huys ten Donck en de familie Groeninx van Zoelen*, Rotterdam/Zutphen 2006.
- Tieghem, J. van, *Le sentiment de la nature dans le Prérromantisme européen*. Parijs 1960.
- Tipaldo, E. de, *Descrizione della deliziosa villa di Sala*, 1833.
- Tirion, Isaac, *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, III, Amsterdam 1741; VI, Amsterdam 1746.
- Thomson, James, *The Seasons*, Londen 1726-1730.
- Tromp, H. en J. Six, *De buitenplaatsen van 's-Graveland*, Zeist 1975.
- Tromp, H.M.J., *Groeneveld te Baarn, Bijdragen tot het Bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse Historische Tuinen, Parken en Buitenplaatsen*, 6, Zeist 1979.
- Tromp, H.M.J., *Fraeylemaborg te Slochteren, Bijdragen tot het Bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse Historische Tuinen, Parken en Buitenplaatsen*, 5, Zeist 1980.

- Tromp, H.M.J., *Sandwijken te De Bilt, Bijdragen tot het Bronnenonderzoek naar Nederlandse Tuinen, Parken en Buitenplaatsen*, 4, Zeist 1980.
- Tromp, H., *Het Huys ten Donck*, Muiderberg/'s-Gravenhage 1980.
- Tromp, H.M.J., De landschapsstijl op Twickel (Delden), in de achttiende eeuw, *Jaarboek Twente 1981* (1981), 118-123.
- Tromp, H.M.J., *Elswout te Overveen. Bijdragen tot het Bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse Historische Tuinen, Parken en Buitenplaatsen*, 12, Zeist 1983.
- Tromp, H.M.J., Van Spaen, Piranesi en de Zaal op Biljoen, *De Woonstede door de eeuwen heen* (1985), nr. 65., 62-73.
- Tromp, H.M.J., Amstenrade, *De Woonstede door de Eeuwen heen* (1987), nr. 74, 18-33.
- Tromp, H.M.J. [m.m.v. van K. Ottenheym], *Het Huys te Soestdijk*, Amsterdam/Zutphen 1987.
- Tromp, H.M.J., Heeze, *De Woonstede door de eeuwen heen* (1989), nr. 82, 2-22.
- Tromp, H., Overcingel, *De Woonstede door de eeuwen heen* (1989), nr. 84, 33-42.
- Tromp H.M.J. en B. Olde Meierink, Het paradijs versterkt, *De Woonstede door de eeuwen heen* (1990), nr.86, 49-55.
- Tromp, H., De aanleg van de tuinen en het park van kasteel Mheer, *De Woonstede door de eeuwen heen* (1990), nr. 87, 33-36.
- Tromp, H., *Historische Buitenplaatsen in particulier bezit*, Utrecht 1991.
- Tromp, Heimerick, Het park van het Loo: het landschapspark als memorietafel, in Elzenga, E. e.a., *Het Witte Loo*, Apeldoorn 1992, 15-32.
- Tromp, H.M.J., Alexander Frederik van Spaen als bouwheer, *De Woonstede door de eeuwen heen* (1994), nr. 104, 32-47.
- Tromp H.M.J. en P.F.M. van Oosterhout, *Park Paleis het Loo, Cultuurhistorische Analyse*, Elburg 1994.
- Tromp, H., Cuypers, Copijn en het park van kasteel De Haar, *KNOB Bulletin* (1996), nr. 2/3, 67-74.
- Tromp, Heimerick [ed.], *Private Country houses in the Netherlands*, Zwolle 1997.
- Tromp, H.M.J., A. Hoekstra en C.S. Oldenburger-Ebbers, *Groene bouwstenen. Dendrologisch onderzoek op historische buitenplaatsen*, Oudenbosch/Oosterbeek 1998.

- Tromp, H., Groene Bouwstenen, Aandacht voor een wereld die verloren gaat, dendrologisch onderzoek op historische buitenplaatsen, *De Woonstede door de eeuwen heen* (1999), nr. 122, 23-30.
- Tromp, H., Landfort revisited, *De Woonstede door de eeuwen heen* (1999), nr. 121, 16-25.
- Tromp, Heimerick, Het 'kleine Arcadië' : de 'Engelse' hoven en tuinen van Matthias Soiron, *De woonstede door de eeuwen heen* (2000), nr. 126, 28-33.
- Tromp, Heimerick, 'Et in Arcadia ego'. *Aspecten en achtergronden van de landschapsstijl in Nederland in de tijd van J.F.W. baron van Spaen van Biljoen 1760-1800*. Utrecht 2000 (Dissertatie Utrecht).
- Tromp, Heimerick en Geert Wisse, Tussen formele tuin en park in landschapsstijl, de Rots van Attre, *De Woonstede door de eeuwen heen* (2002), nr. 136, 29-34.
- Tromp, Heimerick, Het park van Amstenrade, in Orbons, A.R., *Amstenrade. Een adellijk woonhuis in Zuid-Limburg*, Utrecht 2003, 77-91.
- Tromp, Heimerick en Carla Oldenburger. Over 'Engels Hout' en 'Boordbedden': het spanningsveld tussen uitheemse en inheemse beplanting, *Bulletin KNOB* (2003), nr. 2, 60-65. Tromp, Heimerick en Ronald van Immerseel, Tuinen, parken en landschappen rondom kastelen in Limburg, in Hupperetz, W., B. Olde Meierink en R. Rommes (red.) *Kastelen in Limburg. Burchten en landhuizen* (1000-1800), Utrecht 2005, 89-96.
- Tromp, H., R. van Immerseel en P. Verhoeff, 'Zoo werkt hier alles tot volmaking van 't geheel', in Wevers, L., e.a., *Zwijnsbergen Herrezen uit de as*, Utrecht 2007.
- Tromp, Heimerick, De 'edele heerenhofstad Groeneveld'. Bouw- en parkgeschiedenis in vogelvucht, in Tromp, Heimerick, e.a., *Kasteel Groeneveld, Buitenplaats voor stad en land*, Hilversum 2012, 13-49.
- Turner, Roger, *Capability Brown and the eighteenth century english landscape*, Londen 1985.
- Venetien, J. van, L.H. Kloek en C. Sieger, *Beeckestijn*, [Doorn] 1992.
- Verzijl, J.J.H.M., De architectenfamilie Soiron, *De Limburgse Leeuw* 11 (1963), 73-86.
- Vidler, Anthony, The Architecture of the Lodges: Ritual Form and Associational Life in the Late Enlightenment, *Opposition*, (1976) nr. 5, 76-97.
- Vidler, Anthony, *Writing of the walls: architectural theory in the late Enlightenment*, Princeton 1987.
- Visser, R.P.W., De Nederlandse geleerde genootschappen in de achttiende eeuw, *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* (1970), nr. 6, 7-18.

- Visser, R.P.W., Natuurwetenschap en poëzie bij enige Nederlandse literatoren uit de 18de eeuw, *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* (1972-1973), 55-73.
- Voorhelm Schneevooft, G., *Icones Plantarum Rariorum, sive Afbeeldingen van zeldzame en fraaje bloem- en Plant-gewassen naer 't leven getekend...*, Haarlem 1793.
- Vrijland, C.W.D., De zanderij van Elswoud, *Jaarboek Haerlem*, 1953.
- Wagenaar, Jan, *'T Verheugd Amsterdam*, Amsterdam 1768. Hierin opgenomen: Balthasar Huydecoper, *Ode Aan Zyne Hoogheid* en Pieter Huisinga Bakker, *Lierzang*.
- Wagner, Birgit, *Gärten und Utopien, Natur und Glücksvorstellungen in der französischen Spätaufklärung*, Wenen/Keulen/Graz 1985.
- Walpole, Horace, *Essay upon modern gardening*, 1780.
- Watelet, Claude-Henri, *Silvie*, Londen/Parijs 1743.
- Watelet, Claude-Henri, *Essai sur les Jardins*, Parijs 1774.
- Watelet, C.H., *Recueil de quelques ouvrages de M. Watelet*, Parijs 1784.
- Weiss, Thomas, *Sir William Chambers und der Englisch-chinesische Garten in Europa*, Stuttgart 1997.
- Whately, Thomas, *Observations on modern gardening and laying out pleasure grounds, parks, farms, ridings, etc. to which is added an essay on the different natural situations of gardens* new ed., Londen 1801.
- Wichers, L., *De Regeering van Koning Lodewijk Napoleon, 1806-1810*, Utrecht 1892.
- Wiebenson, Dora, *The Picturesque Garden in France*, Princeton 1978.
- Wijck, H.W.M. van der, *De Nederlandse Buitenplaats*, Alphen aan den Rijn 1982.
- Wijck, H.W.M. van der, *Atlas Gelderse buitenplaatsen : De Veluwe*, Alphen aan den Rijn 1988.
- Wijck, H.W.M. van der, *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman*, Alphen aan den Rijn 1989 (I) en 1990 (II).
- Wijck, H.W.M. van der, Het Huis Honselaarsdijk. Samenvatting en topografisch overzicht, in Morren Th., R. Meischke en H.W.M. van der Wyck, *Het Huis Honselaarsdijk*, Alphen aan den Rijn, 1990.
- Williamson, Tom, *Polite Landscapes*, Stroud 1995.
- Willis, Peter, *Charles Bridgeman and the English Landscape Garden*, Londen 1977.
- Winter, Nikolaas Simon van, *De Jaargetijden (naar het Engels van Thompson)*, 1769.

- Wit, C.H.E. de, Oud en Modern, De Republiek 1780-1795, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 9, Nieuwe Tijd, Haarlem 1980.
- Woodbridge, Kenneth, 'Stourhead in 1768', in *Journal of Garden History* 2 (1982), nr. 1, 59-70.
- Wortel, Th.P.H., *Oud Alkmaar*, Amsterdam 1943.
- Ypersele de Strihou, Anne en Paul van, *Laken, een huis voor keizer en koning*, Brussel 1970.
- Zeyher, Johann Michael, *Schwezingen und seine Gartenanlagen: mit Kupfern und dem Plane des Gartens*, Schwezingen [ca. 1820].
- Zoest, R. van, M. Jansen en P. Rem, *Paleis Soestdijk : drie eeuwen huis van Oranje*, Zwolle 2009.
- Zuylen, B.J. van der, *Mysteriën en Inwijdingen in de Oudheid*, Amsterdam 1927.

Index

A

Addison 21, 69
Adrichem 50, 195
Agrippa 171
Albani, Alexander 98, 100
Albers, Lucia 13, 216, 337
Algarotti, graaf 103
Alva 85
Anderson, ds. 324, 325, 350
Andriessen, Christiaan 148, 158
Antinous 99
Arends, Jan 13, 52, 234
Arentz, Willem 264
Arnhem tot Nederhagen, Zeger van 80
Arnhem, Hendrina van 80, 81
Arnhem, Jan baron van, heer van Rosendael 222
Athlone, Earl of 310, 335
Aubert, Jean 89
Auersperg, Prins 103
Augustini, J.L. 242
Augustus II 103
Augustus, Keizer 96, 171
Avink, P.A.H. 350

B

Backer, Cornelis 216, 336
Bader, Hermanus 176, 178
Bakker, Klaas 285
Barbiers Pzn., Pieter 64, 72
Bartoli, M. 98
Baucis 150, 163
Baumgärtner, F.G. 283, 284
Beaumarchais, Pierre Augustin Caron de 59

Beckford, William 11, 332
Beefthingh, van 314
Beijer, Jan de 139, 140, 241
Beele van Zuijlen zie Charrière
Bentheim, graaf van
Bentinck van Rhoon, Willem (Gustaaf Frederik) 309
Bentinck, Hans-Willem, earl of Portland 63
Berg, Cornelis van den, Voerman tot Wageningen 169
Berg, Ds. Ahasverus van den 169
Berken, F. van 201, 203
Bernardi 102
Beynum, J. van (Beinum) 45
Bichon van IJsselmonde, jonkvrouwe Johanna Jacoba Theodora 268
Bierens de Haan 54, 205
Bilderdijk 62, 263, 327
Bloemen, van der 353
Blondel, Jacques François 20, 24, 89, 185, 187, 200
Blum/Blom, Georg Anton 259, 265, 312
Boetzelaer, Jacob Godefroy graaf van 222, 335
Boisières, M. de (Gaillard de la Bouëxière) 90, 91
Boling, C. 208
Bonam (Bounam) van Wijlre, de 300
Bonhomme 298, 302, 353
Borch van Verwolde, Frederik Willem van der 205, 312
Borch, Allard Philip Reinier Carel baron van der 312
Borch, Lucas Willem Philip baron van der 312
Boreel jr. Jacob 145, 215, 242, 243, 244, 247

Boreel sr., Jacob 17, 134, 145, 194, 215, 216, 217, 229, 240, 247, 314, 336, 337, 339
 Boreel, Willem 59
 Borromaei 95
 Borromaeus, H. Carolus 94
 Borski, David 352
 Borski, Willem 247, 250, 352,
 Borski, Nathaniel 352
 Bosc de la Calmette, G. 344
 Boudaen -Romswinckel, Catherina Margaretha 241
 Boudaen, Mr. Gualtherus Petrus 193, 194, 215, 241, 242, 243
 Bouffé 90
 Bourbon, Louis Henri de, prince de Condé, 'Monsieur le Duc' 89
 Bowles 118
 Brakel, Z. 57, 64
 Breenberg 71
 Breitenstein, C. G. 265
 Bridgeman, Charles 17, 18
 Bridgeman, John 128
 Brien, van 290
 Broeke, Martin van den 13, 22, 265, 268, 285
 Brown, Capability 26, 118, 119, 128, 133
 Brown, Lancelot 284
 Brunswijk, van 59, 188, 190
 Burke, Edmund 21, 26, 348
 Bute, Lord 122

C

Caesar 96
 Campen, Jacob van 80, 199, 240
 Capellen tot den Pol, Joan Derk van der 308
 Carracci 96

Cato 121
 Ceuleneer(s) 353
 Chambers, sir William 19, 21, 24, 27, 61, 119, 122, 284, 297
 Charrière, de (Belle van Zuylen) 17, 59, 196
 Chartres, Duc de 345
 Cicero 100, 101
 Clarisse, Johannes 169
 Cleopatra 99
 Clifford, Anna Margaretha 188, 224
 Cobham, Lord 127, 129
 Cock, Catharina 229
 Cock, Herman 229
 Coenegracht 293, 295
 Collen, van 188
 Collot d'Escury 314
 Comman 208
 Conway, generaal 129, 130
 Copijn 58, 287, 289
 Cornets de Groot, Elizabeth 237
 Cornets de Groot, Hugo 230
 Cornets de Groot, Pieter 232, 343, 347
 Court van der Voort, Pieter de la 39, 40, 185
 Cowley 121
 Coyer, Abbé 45, 310
 Croÿ/ Croij/Croy, Emanuel prince de 22, 24, 26, 61
 Croÿ, hertog Philip de 81, 91
 Culleners/Ceuleneers 298
 Curl, James Stevens 317, 325, 326, 327, 351
 Cuypers 170, 287, 289

D

Dedem, Frederik Gijsbert van 312, 313
 Delage, J. /Jean de Lage 42

Delen, Leonard Albrecht Carel baron van 315
 Delille (De Lille), Abbé 25, 327, 334
 Desgots, Claude 201
 Deutz 188
 Dezaillier d'Argenville 222
 Dietz, A.W. 38
 Does, Arinda van der 13, 66, 72, 143, 195, 266, 267, 268, 269, 283, 284
 Dona, A.F. 145, 146
 Doria, Prins 94
 Dresens 292
 Drielst, Egbert van 242, 247, 249, 250
 Dubois, M. 349
 Duckers 290, 293
 Dufour 210
 Duhamel (Du Hamel) de Monceau, M. 232
 Durazzo, Marcellino 94
 Dussen, Ian Lucas van der 42, 338, 339
 Duval (Mopsch) 351
 Duyn, Willem Fransz. van der 229

E

Elysée, markies 97
 Erlach, Von 93
 Esser Meerman, Nicolaas 156
 Eu, graaf d' 91
 Ewijck, van 335

F

Fagel 197
 Fargue, P.C. La 224, 226, 227, 228, 336
 Farsetti, Abate cavaliere 102, 103, 334
 Feith, Louis Rheinvis 14, 31, 59, 71, 72, 179, 215, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 312, 316, 339

Feith, Ockje 252
 Feith, Oncko 259
 Ferrner, Bengt 223
 Firmian, graaf von 95
 Fischer von Erlach 325
 Foreest, Cornelis van 315
 Franckenstein jr., Johan Goll van 285, 286
 Frederick Lewis, prince of Wales 122
 Frederik de Grote 196
 Frederik II, landgraaf van Hessen 329
 Frederik Willem van Brandenburg 80
 Fuldner, D. 142

G

Gabriel, Ange-Jacques 91, 240, 241
 Gadiot, 293, 295
 Gans, Jacobus 55, 56, 264
 Geelkercken, Nicolaes van 82
 Gellert 72, 260
 George II van Engeland 216, 329
 Gessner, Salomon 31, 72, 93
 Gevers, Paulus 45, 232, 259, 265, 313, 314
 Ghelen, van 63
 Gindra, J. 290, 293
 Girardin, markies de 27, 28
 Godding, Theodorus Alexander [de] 302
 Godecharle 349
 Goeree 37
 Goes van Dirxland, van der 99
 Goethe, J.W. von 31, 72, 260, 327
 Goslinga, Dodonea Lucia van 224
 Goudsblom, J.P. 267
 Grenet 11, 12, 47,
 Groeninx van Zoelen, Cornelis 17, 215, 229, 232, 237, 239, 314, 342, 348
 Groeninx van Zoelen, mr. Otto Paulus, (s. 1832 baron) 229, 230, 231, 238

Grohmann, J.G. 31, 72, 283, 284,
Groot, P. C(ornets) de 230, 232, 237, 314,
343, 347
Grotius 121

H

Hannibal 171
Hardenbroek, Johan Adolf van 310,
Harlez de Deulin, N. de 291, 353
Harris, Walter 51
Hart, Abraham van der 351
Harte, Pieter 37, 231, 232, 235, 236, 344,
345, 348
Hartmeyer 106, 314
Hartog, Elisabeth den 13, 268
Hartog, Mr. Paulus 343
Hartsinck, J.C. 335
Hasselaar, Pieter Cornelis 315
Hasselt, G. van 83, 157
Hazebroek, J.W. 223
Heerkens, G. 343
Heiden(-Rijnestein), Sigismund van 205,
206
Heim, van der 314
Hemert, Paulus van 169
Hennequin 294
Henning, Christiaan 83, 136, 150, 151,
152, 153, 154, 166, 167, 196
Hermans 162, 298, 300, 353
Hesselt van Dinter 354, 355,
Hesselt van Dinter, Albert Charles 353
Hessen, Prins Carl van 188, 329
Hessen-Kassel, landgraaf van 112,
Hiram Abiff 320, 321, 344
Hirschfeld, Christian Cajus Laurenz 12, 31,
70, 71, 112
Hoare 124, 125

Hochepped, de 99
Hodshon, C.C. 61
Hogendorp, Anna Wilhelmina van 147
Hogendorp, Antje van 147, 149, 150, 156,
163, 177
Hogendorp, Geertruida Wilhelmina
Adriana van 147
Hogendorp, Gijsbert Karel van 147
Hogendorp, Truitje van 73, 147, 148, 156,
208
Hogendorp-van Haren, C.W. van 147
Hohenberg 104
Hooff, van 140, 141, 150, 312, 313
Hoof Gerritsz., Gerrit 314
Hoog, mr. Hermanus Petrus 268
Hooghe, Romeyn de 63
Hoorn, Jan van 216
Hoorn, Petronella Wilhelmina van 216
Hoowy, Alexander 265
Hop, Hendrik 216
Hope, Archibald 310, 348, 349
Hope, Henry 134, 145, 188, 195, 310,
311, 315, 348, 349, 349
Hopkins, M. 123
Horatius 97, 99, 101, 164, 260, 317
Horstink, Warner 241
Hottinger 140, 141, 144, 151, 251
Huffel tot Verborg, Adolf Julius Borchard
van 45
Huisinga Bakker, Pieter 189, 190
Hupkens 292, 294
Husly, Jacob Otten 12, 75, 76, 264, 315,
351
Huydecoper, Balthasar 190
Huygens (Huyghens), Constantijn 63, 80,
253, 317

I

Inigo Jones *127, 128*
Ireland, Samuel *11, 310*

J

Jacob Cats *247, 250*
Joncourt, E. de *190*
Jong, E. A. de *12*
Joseph II *103*

K

Kämpfer, Simon *209*
Karamzin, N. *27, 28, 30, 332, 333*
Kaufmann, Angelica *347, 348*
Keizer Constantijn *98, 103, 175*
Keizer Julianus, *87*
Keizer Leopold I *79, 81*
Keizerin Maria Theresia *94*
Kent, William *12, 17, 18, 24, 133,*
Kerens *292*
Kerkkamp *150, 155, 156, 157, 159, 176*
Keulen, Clemens August keurvorst van *115*
Kinsbergen, Adrichem van *195*
Kist, Willem *169*
Kleist *72, 254, 261*
Klooster, van der *222, 223*
Kluit, Adriaan *169*
Knoop, J.H. *56*
Knorr von Rosenroth, Christiaan *240*
Koningin Elisabeth *126*
Koningin Mary *51*
Kossmann *308*
Kralingen, Gilles van *221*
Krauss, Johan Carl *56, 58, 275, 355, 357,*
358
Kroon, Andréa *317, 318, 319, 320, 325,*
326, 331, 332, 335, 340, 346

L

L'Herminoth (L'Herminotte), Sophia
Elisabeth *290*
L'Herminotte, Servais *294*
Laar, Evert Gijsberts van *266*
Laar, Gijsbert van *13, 15, 31, 56, 58, 61,*
62, 65, 66, 67, 68, 263, 265, 266, 267,
268, 269, 270, 271, 272, 273, 274,
275, 276, 277, 278 279, 280, 281,
282, 283, 284, 285, 286, 287, 288,
289, 290, 305, 314, 355, 356, 357,
358
Laheij *300*
Lamsvelt, J. *222*
Langeraar, Maria van *266*
Larrey, de *190*
Laugier, Abbé *193, 334*
Le Nôtre (Notre) *11, 12, 89, 97*
Le Rouge, Georges-Louis *16, 24, 26, 32,*
72, 90, 105, 201, 233, 284, 292, 303,
304, 310, 311, 312, 345, 347, 349,
353
Ledoux *332, 351*
Leenheer, J.C. *235, 236, 345*
Leeuw, Daniël /Daniel C. de *84, 94, 99,*
101, 102, 103, 335
Lennep, Johanna van *81*
Léonard, Nicolas-Germain *168*
Leth, Hendrik de *40, 42*
Lier, Dr. Johannes van *206, 315*
Ligne, graaf Lamoraal de *130, 222*
Ligne, Jacques de *222*
Ligne-de Melun, gravin Maria de *222*
Lille, Abbé de (Delille) *24, 70, 149, 164,*
165, 179, 211, 260, 327, 334
Linden, Govert van der *207*
Livius *98, 99*
Loches, J.D. de *343*
Locke *121, 127*

Lodewijk Napoleon 141, 159, 203, 350, 350
 Lodewijk XIV 87, 89
 Loë, H.J. de 252
 Loo, P. van 241, 242, 248
 Loo, van der 168
 Loosjes, A. 11, 12
 Lorrain, Claude 20, 130
 Lotharingen, Karel van 86
 Louis XV 87, 88, 92
 Louvois, marquis de 89
 Lunteren, Hendrik van 58, 264, 265, 287
 Luyken, Dr. A.W. 353
 Lynden van Blitterswijk(c)k, Willem Hendrik Karel baron van 31, 104, 105, 108, 117, 118, 130, 133, 135
 Lynden, F.G. van, heer van Hemmen 59

M

Maan, Cornelis Willem 37, 230, 231, 232, 235, 236, 238, 345, 348
 Maas, Catharina Johanna 267, 268
 Maesen, van der 294, 296
 Marcus Aurelius 96, 171
 Maréchal (Marechal) 265
 Marie Antoinette (Maria Antoinetta) 26, 27
 Markel Bouwer, Mr A.H. van 59
 Marlborough, hertog van 120
 Marot, Daniel/Daniël 64, 183, 184, 185, 206, 215, 222, 224, 225, 228, 350
 Marselis, Gabriël (van) 240, 241
 Martinet, Ds. J.F. 56, 62, 232
 Mary, prinses 307, 329
 Massen, de 355
 Mecklenburg-Strelitz, prins Charles van 111
 Meerman, Gerard 216

Meerman, Johan 15, 16, 17, 20, 21, 22, 54, 55, 56, 99, 102, 105, 117
 Mehrrens, U.M. 12, 135, 137, 141, 164, 179, 208, 287, 289, 316
 Mellor, Alec 339
 Meulenkamp, Wim 13, 61, 64, 64, 217, 268, 287
 Michael, Johann Georg 12, 13, 36, 37, 61, 109, 110, 141, 144, 145, 146, 150, 156, 157, 159, 160, 181, 194, 200, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 242, 243, 244, 262, 264, 265, 314, 315, 336, 337, 338, 339, 352, 353
 Michelangelo 103
 Miller, Philip 39, 42, 186, 341
 Mockel 301, 302,
 Modena, hertog van 94, 96
 Molijn /du Moulin, Carel 240,
 Molinari, markies 94
 Monsieur le Duc, (Louis Henri de Bourbon, prince de Condé) 89
 Montesquieu, baron de 16, 17, 85, 94, 333,
 Montverd 84
 Monville, François Nicolas Henri Racine de 345
 Moreau, Louis Gabriel 69
 Morel, J. M. 28
 Müntz, Johann Heinrich 217
 Muilman, Pieter 134, 145, 315
 Munter, Agneta Margaretha 216
 Muylman, P. 59

N

Nahuys, A.P. 59
 Nassau-Odijk, Willem Adriaan graaf van, heer van Driebergen en Zeist, vrijheer van Bergen 194

Nassau-Odijk, Willem Lodewijk, graaf van 194
 Nassau-Siegen, Johan Maurits van 80
 Nassau-Weilburg, prins van 108, *192*, 200
 Nellesteyn, C.J. van 335, 352
 Neufforge, de 177, 178, 292
 Nijhoff, I.A. 38, 137, *142*, *156*, *162*, *163*,
164, *165*, *166*, *168*, *171*, *172*, *179*
 Nijpels 290, 298, 300, 353
 Noordhey, Daniël 232
 Numan, Hermanus 35, 61, *62*, *67*, *213*,
241, *243*, *247*, *250*, *285*, *286*, *287*
 Nyst 290

O

Offermans, A.J. 237
 Oldenburger-Ebbers, C.S. 12, *13*, *55*, *58*,
217, *219*, *220*, *267*, *284*, *289*, *290*,
337
 Olislagers 300
 Oranje Nassau, Carolina prinses van 84,
191, *195*, *196*, *199*, *203*, *216*, *314*,
351
 Oranje, prins van 59, *108*
 Oranje, Willem II prins van *137*
 Oranje, Willem IV prins van 185, 186,
 187, 190, 200, 215, *216*, 309, 314
 Oranje, Willem V prins van 14, 59, 70,
 84, 105, 147, 183, *186*, 187, 188, 190,
191, 192, 193, 194, 195, 197, 198,
 199, 200, 203, 206, 210, 211, 215,
 216, 223, 232, 241, 261, 262, 264,
 308, 309, 310, 314, 350, *351*
 Orlandi, Orazio 98, 99
 Otten Husly, J. zie Husly
 Ovidius 150, 163, *197*

P

Palladio 129, 325
 Palts, keurvorst Carl Theodor van de 318

Panders, A. van 43
 Paterson 118
 Paus Clemens XII 96
 Payne 128
 Penders, Maria Louisa 268
 Perponcher, W. E. de, heer van
 Wolphaertsdijk 59
 Perrenot 108
 Petrarca 168
 Petzold, C.E.A. 208
 Philemon 150, 163
 Philips, J.C. *36*, *214*, *240*, *337*
 Pichot, D. 355
 Pigage, Nicolas 328
 Piles, Roger de 22
 Pillera 296
 Piranesi *169*, 170, *172*, *173*, *174*, 175,
176, 178
 Plettenberg-Feith, C.C. Baronesse van,
 vrouwe van Windesheim, 59, 315
 Plinius 98, 260
 Polis 303, *303*
 Poll, Jan van de 216
 Pompadour, Mme de 90, 91
 Pope 17, 21, 125, 126, *127*, 211
 Post, Elisabeth Maria 71, 72, 73, 76
 Posth, J.P. 312
 Poussin, Nicolas 20, 71
 Prato, G.C. de 342
 Pruisen, Wilhelmina prinses van 84, 147,
 188, 192, 193, 194, 195, 196, *197*,
198, 199, 215, 241, 315
 Puiseux, J.B. de 351

Q

Quatremère de Quincy 351
 Queensbury, markies van 123

R

Raaff, Carl 233, 264
Radermacher van Nieuwerkerke, Daniel 343
Radziwill, prinses Helena 70, 327
Raesfelt-van Sytzama, Clara Feyoena van 39
Ralph, Allen 351
Ramack 290
Reck tot Horst, Johanna Elisabeth von der 82
Reede, Frederik Christiaan Reinhardt van 335
Rendorp, Mr. Willem 247
Rendorp-Boreel, Paulina Adriana 247
Reno, Jean Baptiste 177
Rey 198
Ridder, hopman Egbert 250
Riebeeck, Elisabeth Anna Maria van 79, 82, 84, 136, 195
Robidé van der Aa, C.P.E. 336
Roghman, Roeland 221
Romswinkel, Abraham 241
Roodbaard, Lucas Pieter 51, 208, 287
Rosa, Salvatore 26
Rouge, Georges-Louis Le zie Le Rouge
Rousseau, Jean Jacques 24, 28, 29, 30, 31, 32, 69, 70, 71, 93, 121, 197, 198, 211, 260, 309, 333
Royale, Madame 86

S

Sachse, prof. Christoph 59
Sandick, Lucie Benigne van 73, 147, 148, 149, 208
Sandra Veldtman, Hendrik de 312, 338, 340, 341
Sandwich, Lord 232
Saugrin, Elise 69

Saussin, M.C. de 343
Savoye, hertog van 93
Scheltema, Taco 156, 157, 320
Schimmelpenninck van der Oye, Agnes 80, 81
Schoenmaker, Andries 223
Schonck, Philip Willem 14, 54, 56, 185, 195, 198, 199, 200, 201, 201, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 215, 262, 264, 309, 312
Schrammen 300
Schuppens 265, 285
Schuts, F. 59
Schuermans Stekhoven, Adriaan 103, 104, 270
Schwanevelt 71
Schwegman, Hendrik 242, 247, 248
Sckell, Johann Friedrich, (von) 31, 192, 200, 210
Senn van Basel 314
Slijpe, van 354
Smidt, generaal 292
Snoeck, A. 156, 215
Snoek, Jan 317, 318, 319, 320, 321, 325, 327, 329, 331, 332, 335, 340, 346
Soiron, Matthias 15, 27, 263, 265, 266, 290, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 353, 355
Solms, Amalia van 80
Solms, Frederik Hendrik van 80
Spaar, Berend Hendrik 250
Spaar, Egbert 250
Spaen tot Cruysfort, Wolter 80
Spaen, Alexander Bernhard van 82
Spaen, Alexander Diederik rijksvrijheer van, heer van Biljoen 79, 82, 83, 136
Spaen, Alexander Frederik van 79, 80, 81, 82, 84

Spaen, Johan Frederik Willem van 79, 82, 83, 135, 137, 155, 163, 178, 179, 195, 309

Spaen-la Lecq, van 195

Spiegel, van de 190

Springer 289

St. Simon, markies de 59, 196

Staring, Antony 169

Staveren, van 314

Stekhoven zie Schuurmans Stekhoven

Stolk, David van 199, 200

Stoopendaal, Hermanus 42, 50, 314

Straalen, Huybert van 186, 206, 207

Strick van Linschoten 285

Strijen, Jacoba Elisabeth van 215, 224

Stuart, Mary 240

Swart, Pieter de 45, 46, 184, 185, 186, 187, 200, 201, 300

Swedenborg, Emanuel 218, 337

Swift 59

Switzer, Stephen 221

Sypesteyn, van 12

Sytzama, Feyeona van 39, 316

T

Taets van Amerongen 53, 75

Tell, Wilhelm 238, 348

Testelin, Henri 22

Teylingen, Isaack van 314, 343, 356

Thom(p)son 198

Thomson, James 198, 210, 211

T(h)uyll van Serooskerken, van 17, 59

Torck van Rosendaël, Assueer Jan baron 312

Torck, Henriette 118

Tour, Jacob Adriaan baron du 310

Trajanus 97, 98, 171

Trehet, Jean 104

Trip van Zoudtland 300

Trip, Jan 216, 217

Tuyll van Serooskerken, Willem René van 17, 312

U

Utenhove, baron van 59

V

Valckenaer, mr. Johan 268

Vaudoyer, A.L.T. 351

Velbruck, François-Charles de 177, 290, 334

Vergilius 98, 99, 101, 112, 164, 327

Vernet, Joseph 27

Vignola 96

Voltaire 16, 17, 333

Voorhelm Schneevogt (Schneevogt), G. 59

Vosmaer 99, 167, 190

Vries, Mr. Jeronimo de 251, 258, 265

Vrijthoff 354

W

Wagenaar 188, 189, 194, 215, 241

Wailly, de 351

Wales, Augusta prinses van/of/ princess of 122

Walpole, Horace 59, 130, 217

Walraven, Maurits 241

Wapperom Fzn., J.L. 233, 237

Wartensleben-van Hogendorp, von 252

Wassenaer Obdam, Carel George van 106, 188, 193, 215, 223, 224, 262, 314, 322, 336

Wassenaer, Jacob Unico Willem, graaf van 224

Wassenaer, Jacob van 222

Wassenaer, Maria van 222
 Wassenaer-Obdam sive van Wassenaer-
 Twickel, Carel George graaf van 314
 Watelet, Claude-Henri 24, 27, 70, 72, 187,
 200, 210, 284, 297
 Weede, Georg Johan van 81
 Weiss, Andreas 61, 190
 Wendland, J.C. 59
 Westengaard 329, 330
 Westreenen, mr. P.H. van, heer van
 Themaat 59
 Wetering, Arie van 267
 Weyhe, Maximilian Friedrich 115, 290
 Whately 284
 Wielen, van der 287
 Willemse, J.J. 151, 161
 Wils, Pieter 240
 Winter, Pieter van 169
 Winter- Merken, van 251
 Wood, John 351
 Wouters 292

Wyck, van der 12, 198, 199, 207, 213, 221
 Wylre, mevrouw van (de Bounam) 295,
 296, 298, 300, 353, 355

Y

Young, Edward 327

Z

Zegers, Jacob 342
 Zerubabel 323
 Zeuner, Jonas 52, 53, 233, 234
 Ziesenis, B.W.H. 246, 247, 351, 352
 Zocher, Johan David 12, 51, 58, 142, 144,
 145, 157, 159, 160, 162, 166, 200,
 207, 208, 228, 243, 250, 264, 312,
 336, 352, 353
 Zuijlen van Nijvelt, J. van 342
 Zutphen, Hendrik van 244, 245, 246, 247,
 250
 Zuylen, Belle van 17, 59, 196
 Zwieten, Gerhard baron van 103

Index van buitenplaatsen

A

Aalshorst, den 259
Akerendam 49, 50, 314
Albani, villa 98, 100
Alkmaarderhout 413
Alphersgoed 250
Amerongen 310, 355
Amesbury 119, 123, 128
Amstelburg 53
Amstenrade 290, 293
Appledurcomb (Wight) 119, 128
Augarten 107

B

Backershagen 195
Bagatelle 69, 70, 332, 333
Bagnolet 88
Balbi 94
Beeckestijn 13, 17, 36, 38, 59, 114, 145, 194, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 228, 229, 239, 241, 243, 250, 262, 314, 336, 337, 338, 339, 340, 346, 352, 353
Beekhuizen 4, 14, 32, 38, 72, 78, 81, 82, 83, 93, 98, 104, 105, 119, 128, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 155, 156, 157, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 178, 179, 180, 181, 195, 196, 229, 250, 261, 270, 309, 331
Berg, den (havezate) 45
Bellevue bij Kleef 195
Belverdere, het (Rome) 100
Bentheim 32, 105, 106, 193
Beukenhorst 265

Biljoen 12, 14, 32, 38, 72, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 93, 98, 99, 104, 105, 106, 118, 119, 128, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 195, 196, 221, 250, 254, 261, 262, 280, 290, 309, 316, 331, 338, 340

Beuningen, Hof te 81

Blankenburg 110, 115

Blenheim 120, 126, 192

Blink, den 51

Bois de Boulogne (park van Château de Madrid) 91

Bois de Vincennes 91

Bois Joly 70

Borgharen 292

Boschwijk 14, 31, 72, 213, 215, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 312, 338, 339

Boxbergen 252

Breda, kasteel van 196, 200

Broadlands 119, 128

Broekhuizen 335, 352

Brongerga 37

Brunswijk 107, 155, 195, 198, 334

C

Castellazzo 69

Chantill niet

Chantilly 26, 85, 88, 89, 90, 297

Charlottenburg 193

Chiswick 16, 17, 192

Choisy-le-Roi 85

Cluny, Hotel de 87
Cranenburg, havezate zie Kranenburg
Cruysfort 80, 81
Cruyswijk, zie Cruysfort

D

Dam, den (bij Eefde) 49
Désert de Retz 345, 346
Dieren, hof te 183, 184, 206, 208
Dijkenburg 268, 269, 284
Durazzo 94
Duine, Huis zie Huysduinen

E

Elswout 7, 12, 67, 145, 193, 194, 213,
215, 228, 229, 240, 241, 242, 243,
244, 245, 246, 247, 248, 249, 250,
262, 280, 314, 336, 352
Eremitage 30
Ermenonville 26, 27, 28, 29, 30, 70, 168,
277, 278, 332
Este, d', villa 172
Eult, de 64, 208
Ewijckshoeve 335
Eynd-Meer 64

F

Farsetti, villa 102, 103, 177
Flora's Hof 58
Fogelsanghstate 287
Fontainebleau 85, 88, 90
Fonthill 119, 128, 131, 132
Formianum (van Cicero) 100
Fraeylemaborg 221, 259, 312, 338, 340,
341, 342
Frankendael 67

G

Haar, de 287, 289
Gelder, de 312, 313
Grimberg, de (havezate) 47
Groeneveld 37, 42, 43, 53, 54, 73, 76, 315,
338, 339
Groenhoven 47, 52, 64
Groot-Hoenlo 51
Gunne, de 259

H

Haarlemmerhout, de 221, 264, 310, 348
Haminkelen 81, 83
Hampton Court 17, 121, 350
Hardenbroek 162, 310
Hartgersberg 49, 53
Heemse 39
Heeze 312
Heremastate 287
Herrenhausen 59, 107, 193
Hex 334
Hofwijck 253, 317
Honselaersdijk, Huis te 80, 183, 199, 206
Hooge, ter 41, 42, 284, 285
Huis ten Bosch 80, 183, 184, 185, 186,
187, 190, 199, 206, 207, 230, 309
Hulshorst 81
Huys ten Donck 17, 38, 52, 53, 63, 145,
194, 213, 215, 221, 228, 229, 230,
231, 232, 233, 234, 236, 237, 238,
239, 261, 264, 314, 337, 340, 342,
343, 344, 345, 346, 348, 356
Huysduinen / Huis Duine 50

J

Jachtlust, vanouds genaamd De Uythof,
later Zylwyk, nu Jachtlust 48
Jaegerpris Slot 329

Jagtlust 48
Jardin du Luxembourg 88
Joinville, Hotel de 90
Joppe 't 59

K

Kemmena, rittersitz 81
Keukenhof 64
Kew Gardens 18, 233
King's Weston 120
Kranenburg / Cranenburg, (havezate) 45, 46,
Kreutzfurth, zie Cruysfort

L

Laeken, park van 118
Landfort 353
Loenersloot 285
Loo, het 32, 45, 51, 54, 93, 104, 143, 147, 183, 184, 186, 187, 190, 191, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 210, 211, 215, 262, 280, 309, 317, 350
Longleat 120, 132
Louvre, het 87
Louisenlund 329, 330

M

Maison Carrée te Nîmes 126
Maison Royale 90
Marly 88
Mauritshuis 80
Medicis, villa 98, 99
Meer en Berg 71, 221
Meer, Huis ter 40, 42
Meinberg 110
Meudon 88, 89
Meute, la 90

Mheer 290
Monceau 26, 60, 66, 232, 316, 345, 346
Montbrillant 107, 110, 193
Monte Callier 93
Moyland 79, 81, 82,

N

Nederhagen 80, 81, 83, 142, 162
Neubourg 290
Neuen Garten 357
Nieuw Brittenrust 268
Nieuwbург, Huis ter 80
Nieuw-Amelisweerd 59
Nijenburg 64, 265, 315
Noordeinde, paleis 199, 206, 207
Noordwijk, kasteel van zie
Nuneham 120, 121, 131

O

Offem 195
Oostbroek 335
Oosterduin 315
Oosterduyn 145
Oranienbaum 30, 61
Oranienstein, slot 192, 209, 210
Oranjestein 287, 289, 305
Oranjewoud 206, 208, 287, 305
Oud Berkenrode 61, 62, 67, 144
Oude Hof, het zie Noordeinde, paleis
Oude Loo, het 201, 203
Over- en Nederhagen 83
Overcingel 315
Overhagen 82, 141, 142, 145, 151, 152, 160, 165, 166, 168
Over-Holland 35
Overste Huis, het 47

P

Painshill 66, 119, 120, 123
Prinsentuin in Leeuwarden 208
Pantheon 30, 99, 125, 171, 172
Park Place 120, 130
Paviljoen Welgelegen 310, 348, 349
Petit Parc van Versailles 185
Petit Trianon 26, 27, 90
Piercefield 120
Polis, hof van 302, 303, 304
Poppelsdorf 115
Poppenroede Ambacht 52, 234
Porte de St. Denis 87
Portland Gardens 310
Prior Park 351

R

Raadwijk 268
Ranelagh 112, 120
Ravestyn 42
Richmond 17, 18, 119, 120, 121, 128, 192
Rijnoord 268, 284
Ringenberg 79, 81, 82, 83, 104, 143, 155
Rosande 83
Rosendaal 32, 93, 105, 142, 149, 150, 156, 222, 312
Rousham 17, 18, 21
Rozenhagen 58

S

Sanderumgaard 329
Sandwijck 287, 289, 305
Sanssouci 30
Sceaux 91
Schaep en Burgh 64
Schönbrunn 103, 104
Schwalbach 114

Schwetzingen 30, 31, 66, 109, 110, 111, 210, 318, 326, 327, 328, 329
Simonetta 95
Soestdijk, paleis 64, 183, 199, 206, 207, 208, 309
Sorghvliet 219, 221
Stanislas, kasteel van 92
St. Cloud 88, 91, 92
Stourton (Stourhead) 17, 21, 120, 124, 125, 130, 131, 216
Stowe 17, 19, 21, 120, 124, 126, 127, 129, 217
Strawberry Hill 59, 130, 217
Stupinigi 93
Sweedenryk 64

T

Tempel van Minerva 99, 126, 129
Tervuren, park van 86
Till, rittersitzen 81
Tintern Abbey 120
Tintern Hill 129
Tuilleries 87
Tulpenburg 56, 57, 64, 285
Twickel 106, 193, 195, 215, 221, 222, 223, 224, 225, 228, 262, 314, 336

V

Valkenberg 195, 196, 312
Valkhof 195
Vaticaan 98, 99
Veitshöchheim 30
Velserbeek 285, 286, 287, 290
Venerie, la 93
Versailles 27, 28, 87, 88, 89, 185, 193
Verwolde 54, 205, 312
Vollenhoven 312
Vreedenrust 49

W

Wardour Castle 119, 128, 132
Waterland 61, 62, 64, 195, 224 285, 349
Waux-hall 112, 177
Wiesbaden 114
Weissenstein 30, 109, 112, 113
Westerhout 48
Wilhelmshöhe 30, 114
Wilton 119, 120, 128
Windesheim 59, 73, 75, 264, 315
Windsor 119, 120, 132, 192
Withenlust 268
Wörlitz 61, 327

Worth-Rheden 143

Wylre 295, 300

Z

Zandhove 260
Zandvliet 310
Zorgvliet 309, 337, 338
Zuydermeer 37
Zuydwijk 213, 215, 221, 222, 223, 224,
225, 226, 227, 228, 262, 314, 336
Zuylen, slot 196
Zwijnsbergen 265

Illustratieverantwoording

Anon. 1745: 321
Anon. 1749: 319
Batey en Lambert 1990: 18(o)
Beelaerts van Blokland 1989: 349(l)
Bienfait 1943: 341(l), 341(br), 341(or), 342
Biesboom 1985: 349(r)
British Museum (Londen): 18(b), 120, 124(b), 124(o)
Chambers 1757: 19(o)
Chatelain 1752: 126
Christian Bertram: 36
Cobraspen / Stichting Plein Elswout (Overveen): 245
Conserf B.V.: 85, 107, 119
Cunningham 1829: 131(o)
Delille 1782: 25
Feith 1783: 253
freimaurer-wiki.de: 330
gallica.bnf.fr: 28
Geheugen van Nederland: 89
Gelderland Bibliotheek (Arnhem): 158(b)
Gelders Archief (Arnhem): 136, 145, 152(b), 152(o), 153(b), 153(o), 154(b),
154(o), 160, 161, 166, 167, omslagfoto
Gout 1986: 324
Haags Gemeentearchief: 183
Hans Sondorp, SCP reclame: 215
heidicon.ub.uni-heidelberg.de: 111
Heimerick Tromp: 69, 180(b), 180(o), 209, 289(r), 328(o), 329, 339(l), 343,
346(bl), 354(bl), 354(br), 354(o), 358
Henk van der Eijk: 346(br)
Historisch Centrum Overijssel (Zwolle): 75
Institut national d'histoire de l'art (Parijs): 16, 26, 32, 90, 303(o), 311(b),
311(o), 345(b)
Jan Holwerda: 234(o), 238, 286(o), 288(br), 339(r), 340(r)
Joost Gieskes: 11
Kasteel Groeneveld (Baarn): 42
Koninklijk Huisarchief (Den Haag): 188, 189, 191, 197
Krauss 1802[-1808]: 59(r)

Laura Fokkema: 288(or)
 Medland 1797: 19(b)
 Musée Carnavalet (Parijs): 29
 Musée de la Franc-Maçonnerie (Parijs): 323
 Musée des Beaux-Arts de Brest (Brest): 344
 Nationaal Archief (Den Haag): 44, 46(b), 184, 207
 Neufforge 1757-1768: 178(l), 178(r)
 Noord-Hollands Archief (Haarlem): 62, 67, 71, 242, 248(b), 249(o)
 Ostervald 1811: 95
 Paleis Het Loo Nationaal Museum (Apeldoorn): 201, 202, 204, 205
 Particuliere collectie: 254
 Petra Pechacek: 328(b)
 Post 1789: 76
 raf.dessins.free.fr: 87
 Regionaal Archief Alkmaar (Alkmaar): 43
 Regionaal Historisch Centrum Limburg (Maastricht): 294, 295(bl), 295(br),
 295(o), 299(bl), 299(br), 299(ol), 299(or), 301(l), 301(r), 303(b), 355(l),
 355(r)
 Rijksdienst Cultureel Erfgoed (Amersfoort): 38, 53, 172(o), 173(o), 174(o),
 175(o), 176(o), 214, 218(b), 218(l), 218(m), 218(r), 219(b), 220(b),
 220(o), 234(b), 236(l), 236(r), 239, 246(b), 246(o), 248(o), 249(b), 287(r),
 338(r), 345(or), 346(o), 347(b) , 348, 352
 Rijksdienst Kultuurhistorische Documentatie (Den Haag): 140(b), 240
 Rijksmuseum Amsterdam (Amsterdam): 40, 219(o), 313, 338(l)
 Rijksmuseum voor Oudheden (Leiden): 170, 171
 Rutter 1822: 131(b)
 Schilperoort 1914: 169, 340(l)
 Stadsarchief Amsterdam (Amsterdam): 158(o)
 Stichting Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen (Arnhem): 78
 Stichting in Arcadie (Amersfoort): 41
 Stichting Kadastrale Atlas Overijssel 1832 (Zwolle): 46(o), 255
 Stichting Sluyterman van Loo (Beverwijk): 50
 Stichting Twickel (Ambt Delden): 106, 221, 226(b), 226(o), 227(b), 227(o),
 322(l)
 The National Gallery (Londen): 20
 themasonictrowel.com: 322(r)
 Thoen 2006: 229
 Tipaldo 1833: 102

Universiteitsbibliotheek Leiden, collectie Bodel Nijenhuis (Leiden): 37, 80, 138, 231, 345(ol)

Utrechts Archief (Utrecht): 57

Van Laar 1802[-1809]: 58(l), 65(b), 65(o), 66(l), 66(r), 68(b), 68(m), 68(o), 269, 272(l), 272(r), 274, 276(b), 276(o), 277(b), 277(o), 279, 281, 282(b), 282(o), 286(b), 287(l), 288(bl), 288(ol), 289(l), 356, 357

Wies Erkelens: 350

Wijck 1988: 140(o)

wikimedia.org: 23, 113, 114, 172(b), 173(b), 174(b), 175(b), 176(b), 250, 296, 347(o)

www.lagis-hessen.de: 108

www.lagis-hessen.de: 112

Zeeuws Archief (Middelburg): 52

Zeyher 1820: 110

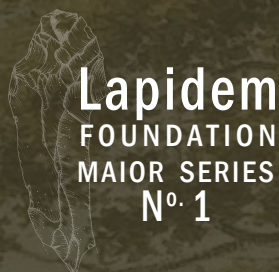
Zoest 2009: 64

DE NEDERLANDSE LANDSCHAPSTIJL IN DE ACHTTIENDE EEUW

Tot halverwege de twintigste eeuw was men er nog van overtuigd, dat men in Nederland niet over de landschapsstijl kan spreken vóór de negentiende eeuw. Dit beeld is echter de laatste decennia aanzienlijk gewijzigd. Incidenteel onderzoek en een symposium, 'Nederlandse Tuinen in de achttiende eeuw' gaven een voorzet tot een nieuwe visie op de Landschapsstijl in Nederland, maar aan een samenvattende studie, waarin de introductie van de landschapsstijl centraal stond, bleef behoefte.

De Nederlandse Landschapsstijl in de Achttiende Eeuw is een ingrijpende bewerking van het oorspronkelijke proefschrift van dr. Heimerick M.J. Tromp en werd aanzienlijk ingekort, zonder dat de kern van het onderzoek verloren ging. In het kort is allereerst aandacht besteed aan de landschapsstijl in Engeland, Frankrijk en Duitsland. Daarna wordt de Nederlandse situatie uitvoerig belicht aan de hand van vele details en voorbeelden. Het onderzoek naar de verschillende parken en tuinen werd in sterke mate vanuit de eigenaren opgezet met de gedachte, dat kennis over hun achtergrond, educatie, belangstelling en gedachtewereld kan leiden tot een beter inzicht in de revolutionaire veranderingen in de aanleg die op deze objecten plaatsvonden. Hierbij is niet alleen aandacht aan de grote, bekende voorbeelden zoals Biljoen en Beekhuizen, Het Loo en Elswout gegeven, maar komt ook een reeks minder spectaculaire buitenplaatsen en tuinen aan bod. Zo kon de 'canon' verbreed worden; een algemeen beeld van de landschapsstijl is immers niet alleen te schetsen aan de hand van de hoogtepunten. Dit maakt tevens duidelijk, hoe algemeen de verbreiding van het concept van de landschapsstijl in de achttiende eeuw al was in sociaal en geografisch opzicht. Het ging dan ook niet uitsluitend om een exclusieve 'modieuze' beweging van een kleine, exclusief-aristocratische elite, al leverde die wel enkele belangrijke 'founding fathers'. Ook wordt in het boek aandacht besteed aan de politieke achtergronden van de eigenaren en de mogelijke symbolische betekenis die tuinen en parken konden dragen.

Dr. Heimerick M.J. Tromp (1950) is cultuurhistoricus, buitenplaatsdeskundige en oud-wetenschappelijk medewerker van de Stichting PHB (1984-2010). Hij promoveerde in 2000 op de introductie van de Landschapsstijl in Nederland. Tegenwoordig is hij als adviseur verbonden aan Arcadis Nederland bv en Conserf Monumentenzorg te Leiden. Hij is tevens bestuurslid van diverse monumentenorganisaties en commissaris van Vereniging Hendrick de Keyser. Daarnaast leidt hij in voor- en najaar een Cultural Guesthouse in Marrakech, Les Trois Pilliers.

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-100-3

Bestelnummer: SSP128980001

9 789088 901003 >